AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 1 (18)

BAKI-2012

BAŞ REDAKTOR:
İham MƏMMƏDZADƏ, *fəlsəfə elmləri doktoru, professor*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:
Bəhram ZAHİDOV, *hüquq elmləri doktoru,professor*

MƏSUL KATİBLƏR:
Həbib HÜSEYNOV, *fəlsəfə doktoru*
Zeynəddin ŞABANOV, *fəlsəfə doktoru*
Rəşad İLYASOV, *fəlsəfə doktoru*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ ÜZRƏ
Səlahəddin XƏLİLOV,
fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü
Sevda MƏMMƏDƏLİYEVA,
fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü
Adil ƏSƏDOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Əli ABASOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Lalə MÖVSÜMOVA, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Füzuli QURBANOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Arzu HACIYEVA, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Roida RZAYEVA, *fəlsəfə doktoru*

SOSİOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ
Əbülhəsən ABBASOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Rəna MİRZƏZADƏ, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Rəfiqə ƏZİMOVA, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Hüseyn QARAŞOV, *sosiologiya elmləri doktoru*
Rafael Həsənov, *sosiologiya elmləri doktoru*

SİYASİ ELMLƏR ÜZRƏ
Əlikram TAĞIYEV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Həsən ƏLİBƏYLİ, *tarix elmləri doktoru*
Ramiz SEVDİMALIYEV, *siyasi elmlər doktoru*
Azər MUSTAFAYEV, *fəlsəfə elmləri doktoru*

İLAHİYYAT ELMLƏRİ ÜZRƏ
Sakit HÜSEYNOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Aydın ƏLİZADƏ, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Elsevər SƏMƏDOV, *fəlsəfə doktoru*

PSİXOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ
Bəxtiyar ƏLIYEV,
psixologiya elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü
Kamilə ƏLİYEVA, *psixologiya elmləri doktoru, professor*
Svetlana MƏCİDOVA, *psixologiya elmləri doktoru*
Rəna İBRAHİMBƏYOVA,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

HÜQUQ ELMLƏRİ ÜZRƏ
İsaxan VƏLİYEV, *hüquq elmləri doktoru*
Mirağa CƏFƏRQULİYEV, *hüquq elmləri doktoru, professor*
Habil QURBANOV, *hüquq elmləri doktoru, professor*
Əli RZAYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*
Aqşin QULİYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*
Rauf QARAYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*
Mirafərim SEYİDOV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

BEYNƏLXALQ REDAKSİYA HEYƏTİ
Aleksandr ÇUMAKOV (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Eduard QİRUSOV (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Oleq BAKSANSKİ (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Valentina FEDOTOVA (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Nizami MƏMMƏDOV (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Fuat KEYMAN (Türkiyə)
Professor, doktor
Doğan ÖZLƏM (Türkiyə)
Professor, doktor
Taxir MAHAMATOV (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Yuriy POPKOV (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Mahmud Erol KILIÇ (Türkiyə)
Professor, doktor
Şaban Teoman DURALI (Türkiyə)
Professor, doktor
Cafer Sadık YARAN (Türkiyə)
Professor, doktor
Ömer Mahir ALPER (Türkiyə), *professor, doktor*
Paul BALLANFAT (Fransa)
fəlsəfə doktoru
Victor Palleja de BUSTİNZA (İspaniya)
Fəlsəfə doktoru, professor
Tom ROKMOR (ABŞ) *Professor*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:
Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IV mərtəbə.
Tel.: 537-22-79; Faks: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler @gmail.com.
ISBN 9952 428-03-0
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur. (protokol № 13. 16.12.2011)
Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06
Azərbaycan Respublikası AAK-nın 30.IV.2010-cu il tarixli qərarı ilə

elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

THE INSTITUTE OF PHILOSOPHY, SOCIOLOGY
AND LAW OF AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES

SCIENTIFIC WORKS

The International Scientific and Theoretical Journal

№ 1 (18)

BAKU-2012

EDITOR-IN-CHIEF:
Ilham MAMMADZADE, *doctor of philosophical sciences, professor*
DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Bahram ZAHIDOV, *doctor of curidic sciences, professor*
EXECUTIVE SECRETARIES:
Habib HUSEYNOV, *doctor of philosophy*
Zeynaddin SHABANOV, *doctor of philosophy*
Rashad ILYASOV, *doctor of philosophy*
EDITORIAL BOARD MEMBERS:

ON PHILOSOPHICAL SCIENCES
Salakhaddin KHALILOV, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*
Sevda MAMMADALIYEVA, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*
Adil ASADOV, *doctor of philosophical sciences*
Ali ABASOV, *doctor of philosophical sciences*
Lala MOVSUMOVA, *doctor of philosophical sciences*
Fuzuli GURBANOV, *doctor of philosophical sciences*
Arzu HAJIYEVA, *doctor of philosophical sciences*
Roida RZAYEVA, *doctor of philosophy*

ON SOCIOLOGOLICAL SCIENCES
Abulhasan ABBASOV, *doctor of philosophical sciences, professor*
Rena MIRZAZADEH, *doctor of philosophical sciences*
Rafiga AZIMOVA, *doctor of philosophical sciences*
Hussein GARASHOV, *doctor of sociological sciences*
Rafael HASANOV, *doctor of sociological sciences*

ON POLITICAL SCIENCES
Alikram TAGIYEV, *doctor of philosophical sciences, professor*
Hasan ALIBEYLI, *doctor of historical sciences, professor*
Ramiz SEVDIMALIYEV, *doctor of policy*
Azer MUSTAFAYEV, *doctor of philosophical sciences*

ON THEOLOGICAL SCIENCES
Sakit HUSEINOV, *doctor of philosophical sciences*
Aydin ALIZADEH, *doctor of philosophical sciences*
Elsever SAMADOV, *doctor of philosophy*

ON PSYCHOLOGICAL SCIENCES
Bakhtiyar ALIYEV, *doctor of psychological sciences, Associate Member of the ANAS*
Kamila ALIYEVA, *doctor of psychological sciences, professor*
Svetlana MAJIDOVA, *doctor of psychological sciences*
Rena IBRAHIMBEYOVA, *doctor of philosophy on psychology*

ONCURIDICAL SCIENCES
Isahan VELIYEV, *doctor of curidical sciences*
Miragha JAFARGULIYEV, *doctor of curidical sciences, professor*
Habil GURBANOV, *doctor of curidical sciences, professor*
Ali RZAYEV, *doctor of philosophy in law*
Agshin GULIYEV, *doctor of philosophy in law*
Rauf GARAYEV, *doctor of philosophy in law*
Miraferim SEYIDOV, *doctor of philosophy in law*

THE INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD
Alexander CHUMAKOV *Doctor of philosophical sciences, professor*
Eduard GIRUSOV (Russia), *Doctor of philosophical sciences, professor*
Oleg BAKSANSKY (Russia), *Doctor of philosophical sciences, professor*
Valentina FEDOTOVA (Russia), *Doctor of philosophical sciences, professor*
Nizami MAMMADOV(Russia), *Doctor of philosophical sciences, professor*
Fuat KEYMAN (Turkey), *professor, doctor*
Doghan OZLEM (Turkey), *professor, doctor*
Takhir MAKHAMMATOV (Russia), *Doctor of philosophical sciences, professor*
Juriy POPKOV (Russia), *Doctor of philosophical sciences, professor*
Dr. Mahmud Erol KILICH (Turkey), *professor*
Dr. Shaban Teoman DURALY (Turkey), *professor*
Dr. Cafer Sadik YARAN (Turkey), *professor*
Dr. Omer Mahir ALPER (Turkey), *professor*
Dr. Paul BALLANFAT (France)
Dr. Victor Palleja de BUSTINZA (Spain) *Professor*
Tom ROCKMORE (USA) *Professor*

ADDRESS OF EDITORIAL STAFF:
Azerbaicani Rep., Baku c., Huseyn Javid ave.31, The basic building of ANAS, the IV floor.
Tel.: 537-22-79; Fax: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler @gmail.com.
ISBN 9952 428-03-0
Published by Resolution of Scientific Council of theInstitute of Philosophy, Sociology and Law of ANAS(proceedings № 13. 16.12.2011)
The cournal has been registered by the Ministry of Justice. Registration № 1704. 17.02.06.
By the decision of SSC of the Azerbaicani Republic dated 30.IV.2010 was included into the list of scientific editions.

MÜNDƏRİCAT

MÜNDƏRİCAT 5

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

İlham MƏMMƏDZADƏ
Multikulturalizm fəlsəfi problem və ideologem kimi .....

Arzu HACIYEVA
Xalqın musiqi dühası və ruhunun əbədi mənbəyi: Üzeyir Hacıbəyovun muğam hermenevtikası .....

Məmməd RZAYEV, Sakit HÜSEYNOV
Müasir dövrdə ictimai həyatın humanistləşməsi haqqında.....

Əliyar ORUCOV
XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli özünüdərk məsələsi: xalqın özünüdərkində Mirzə bala Məmmədzadənin rolu .....

Xatirə QULİYEVA
Maarifçilik dövrünün vətəndaş cəmiyyəti təsəvvürləri etik-əxlaqi dəyərlər kontekstində.....

İradə ZƏRQAN
Qəzalinin antropoloji görüşləri yaxud «kamillik» konsepsiyası .....

Elbrus SADIQOV
Qloballaşmanın ətraf mühitə təsiri .....

Алима-Хатун КАДЫРЛИ
Коммуникативная логика в риск-пространстве .....

Gülsən SOLTANOVA
Qloballaşmanın mədəni aspektləri: Şərq-Qərb paradiqması .....

Sərdar MAHMUDOV
Sosial ədalətin təmin edilməsi sosial siyasətin daimi məqsədi kimi.....

Vüsalə MUSAYEVA
Ziyəddin Göyüşov 20-50-ci illər Azərbaycan fəlsəfi fikrinin tədqiqatçısı kimi .....

Yeganə RƏSULOVA
Sosial, tarixi və kollektiv yaddaş: müqayisəli təhlil .....

Nigar HÜSEYNOVA
"Modus Vivendi" (Həyat tərzi) mədəniyyətin göstəricisi kimi .....

Leyla NƏZİRZADƏ
Sosial idrakda təsadüflərin roluna dair .....

XARİCİ ÖLKƏ TƏDQİQATLARI

Владимир Викторович ЧЕРНЫЙ
Идеология современного мира: теория столкновения цивилизаций С.Хантингтона .....

Ибрагим МЕЛИКОВ
Азербайджанский мистицизм как этнокультурный феномен .....

Павел Семенович ГУРЕВИЧ
Философская антропология начала XX столетия.....

Нагима БАЙТЕНОВА
Концепция «полного» человека в «Словах назидания» Абая .....

Константин Викторович СТАРОСТЕНКО
Развитие активного отдыха и туризма в Орловской области: проблемы и перспективы .....

Анна Михайловна СТАРОСТЕНКО
Научный поиск универсальной составляющей в социально-гуманитарном познании .....

Эльвира Маратовна СПИРОВА
Символ и трансценденция в трактовке Н.А.Бердяева .....

Владимир Александрович КУЗЬМЕНКОВ
Политическая дезинтеграция постсоветского общества: ценностный аспект .....

SOSİOLOGİYA BÖLMƏSİ

Рафаэль ГАСАНОВ
Средний класс: теория, история и современность .....

Əhməd QƏŞƏMOĞLU
Sosial-iqtisadi proseslərin sosioloji mahiyyəti.....

Mustafa TUNCER
Ənənəvi hakimiyyətin sosioloji təhlili .....

PSİXOLOGİYA BÖLMƏSİ

Əkbər Firidun oğlu MONTƏZERİNİYA
Bağlılıq mərhələləri və uşağın sosiallaşması.....

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

Анар БАГИРОВ
Государство и власть: анализ теоретических взглядов Ленина, их схожесть
и отражение в произведениях западноевропейских мыслителей .....

Elnur HACALIYEV
Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsində
beynəlxalq hüquq normaları .....

Elşad HƏSƏNLİ
Müasir Azərbaycan cəmiyyəti: milli və dini tolerantlıq .....

Adil MİRABDULLAYEV
Ukrayna ilə Rusiya arasında əməkdaşlıq və münaqişə elementləri .....

Cavanşir FEYZİYEV
Beynəlxalq münasibətlərin inkişafında qlobal siyasət və humanitar sahənin konvergensiyası
(Siyasi analitikanın imperativləri).....

Аида ЮСИФЗАДЕ
Глобализация и национальный фактор .....

Sona ƏLİYEVA
Dağlıq Qarabağ problemində erməni separatizmi.....

Ramil VƏLİBƏYOV
Kütləvi şüurun inkişafında siyasi mədəniyyətin rolu.....

Günel MƏLİKLİ
Müasir Azərbaycanda sosial siyasət prioritet məsələ kimi.....

Камал АДЫГЕЗАЛОВ
О некоторых основных механизмах политики Европейского Союза
на постсоветском пространстве .....

HÜQUQ BÖLMƏSİ

Habil QURBANOV
Birinci növbə vərəsələrin mirasda məcburi payı.....

Zaur MƏMMƏDOV
Notariat təcrübəsində təmsilçilik məsələləri .....

Səidə HƏSƏNZADƏ
Qadın və uşaq hüquqlarının qorunması aktual problem kimi .....

Aydın QASIMOV
Uzun müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzalarının icrasının bəzi problemləri.....

Bəxtiyar ƏLİYEV
Müasir dövrdə dini ekstremizmin yaratdığı təhlükə və onunla mübarizənin milli və beynəlxalq aspektləri .....

Fikrət NƏBİYEV
Hüquqi təfəkkürün quruluşu.....

Fərdin XƏLİLOV
Cinayət prosesində vəkil araşdırması: terminin formalaşma mərhələləri .....

Nazim ƏLİYEV
Qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilən qəsdən adam öldürmə cinayətinin tövsifi məsələləri .....

Oruc MƏMMƏDOV
Dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin təşkilati-hüquqi təminatının anlayışı və əsasları .....

Fəxrəddin NAGIYEV
Konstitusiya islahatları cəmiyyətin inkişafına xidmət edir .....

Mirafərim SEYİDOV
XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin və idarəetmə sisteminin təşəkkülü prosesi.....

Xanlar VƏLİYEV
Dövlət ittihamının müdafiə edilməsinin prinsipləri.....

Malik SƏLİMOV
Cinayət cəzası kimi intizam xarakterli hərbi hissədə saxlamanın təyini və icrası mexanizmi .....

Рауф КАРАЕВ
Понятие принципа нерушимости границ государств в международном праве .....

Zavər QAFAROV
Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin anlayışı .....

Ильхам АЛИЕВ
Связи религиозных и правовых норм .....

Zahir BABAYEV
Bəzi postsovet ölkələrinin NATO-ya inteqrasiyası prosesinin nizamlanmasına dair təklif və tövsiyələr .....

Əbafət RƏSUL
İran İslam Respublikasının neft-qaz sənayesində beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi rejimi və onun təkmilləşdirilməsi yolları .....

Aynur USUBOVA
Mədəniyyət sərvətlərinin anlayışı .....

Xamis SEYRANOV
Presedent hüququnun strukturu və məzmunu .....

Сейед Абдолла ХОСЕЙНИ
Правовые аспекты сотрудничества Ирана и Азербайджана в транспортной и энергетической сфере .....

Vasif QASIMOV
Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi: anlayışı, inkişaf tarixi və hazırkı vəziyyəti .....

Samirə BABAYEVA
Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halların müqayisəli təhlili .....

Ramin XƏLİLOV
Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozmağa görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən norma təkmilləşdirilməlidir .....

Oxucu rəyi .....

Elmi həyat.....

Yeni nəşrlər .....

C O N T E N T S

C O N T E N T S..... 5

PHILOSOPHY SECTION

Ilkham MAMMADZADE
Multiculturalism as a philosophical problem and ideologem .....

Arzu HAJIYEVA
Eternal source of the musical genius and spirit of the people: Uzeyir hajibeyov's hermeneutics of mugham.....

Mamed RZAEV, Sakit HUSEYNOV
On humanization of social life in present time.....

Aliyar ORUJEV
The problem of national self-knowledge in Azerbaijan in the end of the XIX century and beginning of the XX century: the role of M.B.Mammadzadeh in self-knowledge of people .....

Khatira GULIYEVA
Ideas of a civil society in the age of enlightenment in the context of ethic-moral values.....

İrada ZARGAN
Anthropologic views of Qazali or the concept of "perfection" .....

Elbrus SADIGOV
An impact of the globalization on the environment.....

Halima-Khatun GADIRLI
The communicative logic in the risk-space .....

Gulsen SULTANOVA
The cultural aspects of globalization: the East-West paradigm .....

Sardar MAHMUDOV
Ensuring of social justice as a permanent aim of social policy.....

Vusala MUSAYEVA
Ziyaddin Geyushev as a researcher of philosophical thought of Azerbaijan in the 20-50-es .....

Yegana RASULOVA
Social, historical and collective memory: comparative analysis .....

Nigar HUSEYNOVA
Modus Vivendi (mode of life) as an indicator of culture .....

Leyla NAZIRZADE
Towards the role of accidents in the social cognition .....

FROM PHILOSOPHICAL THINKING OF THE FOREIGN STATES

Viktor Vladimirovich CHERNIY
Ideology of modern world: S.Huntington′s theory of civilizations clash .....

Ibrahim MELIKOV
Azerbaijani mysticism as an ethnocultural phenomenon .....

Pavel Semyonovich GUREVICH
Philosophical anthropology at the beginning of the XX th century .....

Nagima BAYTENOVA
Conception of «a complete» man in «words of edification» by Abay .....

Konstantin Viktorovich STAROSTENKO
Prospects for the development of active tourism in the Oriel region .....

Anna Mikhaylovna STAROSTENKO
The scientific search for a universal component of the humanitarian and social cognition .....

Elvira Maratovna SPIROVA
Symbol and transcendation in N.A.Berdiayev′s interpretation.....

Vladimir Aleksandrovich KUZMENKOV
Political dezintagration of post-soviet society: the value aspect.....

SOCIOLOGY SECTION

.....

.....

.....

.....

PSYCHOLOGY SECTION

.....

SECTION OF THE POLITICAL SCIENCES

.....

.....

.....

.....

DIVINITY SECTION

.....

LAW SECTION

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Reader′s opinion .....

Scientific life .....

New editions.....

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

UOT

İlham MƏMMƏDZADƏ
AMEA FSHİ, direktor
f.e.d., professor

MULTİKULTURALİZM FƏLSƏFİ PROBLEM VƏ İDEOLOGEM KİMİ*

Qloballaşma müasir dövrün əsas gündəminə daxil olan bir çox problemləri kəskinləşdirdi. Əgər keçmişdə bu problemlərin bir çox cəmiyyətlər üçün ilk növbədə daxili aktuallığı var idisə, indi xarici aspektin təsiri bəzən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, məsələn, hazırki iqtisadi böhran haradasa uzaqlarda başlayaraq bütün qalan ölkələri bu və ya digər dərəcədə bürüyür. Bu cür təsirlərin göstərilməsini siyasətdə də görmək olar. Əgər «ərəb baharına» müraciət etsək, burada da münaqişələrin genişlənməsini və onların həllində həm daxili, həm də xarici səbəblərin əhəmiyyətini müşahidə etmək olar.

İndiki iqtisadi, siyasi böhran və münaqişələrin təhlili göstərir ki, onların keyfiyyətinə mədəniyyət və hər şeydən əvvəl, onun millətlərin daxili münasibətləri və millətlərarası və ya etnomilli münasibətlər mədəniyyəti adlanan hissəsi çox ciddi təsir göstərir. Qeyd edək ki, bütün bunlara tərkib hissə kimi konfessiyalararası və linqvistik komponentlər də daxildir. Əlbəttə, sünni və şiələr, müsəlman və xristianlar, pravoslav və katoliklər, katolik və protestantlar, fransızdilli və ingilisdilli kanadalılar və s. arasında əvvəllər də toqquşmalar olub. Postsovet məkanı ölkələrində də oxşar problemlər yaşanır. Bu cür şəraitdə buna təsir, çox vaxt da mənfi təsir göstərən xarici amillər yarandı və tez bir zamanda gücləndi. Onu da qeyək ki, bu xarici amillər özündə maliyyə-iqtisadi, siyasi-hüquqi, hərbi və fəlsəfi-ideya tərkib hissələrini ehtiva edir.

Multikulturalizm fəlsəfi problem kimi

Deyilənləri nəzərə alsaq, multikulturalizm mövzusunun mütəxəssislər üçün, xüsusilə beynəlxalq əlaqələr, demokratiya, millətlərin tərəqqisi, vətəndaş cəmiyyətləri və dövlətlərin problemlərini tədqiq edənlər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini aydın görmək olar. Bu gün hamı multikulturalizmin öyrənilməsinin zəruri olduğu ilə razılaşır. Lakin bu sahədə müəyyən siyasət və ideologiya olmalıdır. Belə ki, bizcə, multikulturalizmin fəlsəfi problem olduğu, onun fəlsəfi tədqiqinin isə müvafiq rasional və humanist ideologem və siyasətin təşəkkülünə kömək etməyə qadir olduğu təəccüb doğurmamalıdır. Əsas etibarilə, multikulturalizm, bu həm öz mədəniyyətinin başqa (heterogen) əsaslara, həm də ümumiyyətlə, fərqli mədəniyyətlərə münasibətdir. O, gördüyümüz kimi, hər bir mədəniyyətin əsas çoxluğunun qəbul edilməsini nəzərdə tutur və onun üçün mədəni qarşılıqlı əlaqə və dialoqun əhəmiyyət kəsb etdiyini etiraf edir.

Multikulturalizmin bir problem kimi fəlsəfi dərkinin yeniliyi onunla bağlıdır ki, birincisi, xarici aləmlə getdikcə artan qarşılıqlı informasiya və digər qarşılıqlı əlaqə formaları mübadiləsi və işlədilən məfhumların məna və məntiqinin açılıb göstərilməsini tələb edir və ikincisi, hər bir ideologem yalnız əsaslı məntiqi sınaqdan çıxmış və müasirliyə adekvat anlayışlar aparatı vasitəsilə keçmiş, bu gün və gələcək arasında, daxili və xarici, universal, lokal və fərdi, məqsəd və vasitələr və s. arasında qarşılıqlı əlaqə kimi ifadə oluna və izah edilə bilər. Həm də ki,

* Məqalə f.e.d. Dilarə Müslümzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

fəlsəfə bu funksiyaları yerinə yetirmədən bütün qalan elmlərin bu və ya digər məsələləri lazımi dərəcədə təhlil etməsi mümkün deyil. Çağdaş fəlsəfədə etnos və millətlərin təşəkkül tapmasına, əsas etibarilə, iki ümdə yanaşma formalaşıb: primordialist (L.Qumilyov) və modernist (Y.Habermas) və ya E.D.Smitin nəzəriyyəsi ilə bağlı postmodernist (1,2,3).

Beləliklə, multikulturalizmə münasibət, əsasən, həmin yanaşmalardan hansının seçildiyindən asılıdır. Və əslində, bizcə, onun iki anlamı meydana çıxır. Yanaşmanın birini şərti olaraq etnoyanaşma və ya primordialist yanaşma (burada etnos ümumi mənşəyə malik qohum, qan qohumluğu olan tayfalardan ibarət birliyin inkişafının təbii nəticəsi kimi başa düşülür) adlandıraq. İkincisini isə vətəndaşlıq-milli yanaşma kimi qeyd edək. Bu yanaşma ona əsaslanır ki, millət başqalaşan şəraitdən, elitaların seçimindən və s. asılı olaraq dəyişir, yaradılır, layihələşdirilir və s. Onu da qeyd edək ki, postsovet məkanında və ya daha konkret olaraq, ictimai şüurunda hələ də etnos və millət anlayışlarını eyniləşdirən və bundan başqa, hər bir millətdə əsas etnosa və öz mədəniyyətinə malik kiçik (digər) etnik qrupların (diasporların) mövcud olduğuna əsaslanan primordialist yanaşma üstünlük təşkil edir. Buna görə də çox vaxt etnomədəniyyət məfhumundan istifadə edilir. Burada multikulturalizm özünü bütün kiçik etnosların öz mədəniyyətlərini (din və dillərini), mənafeyini və s. qorumaq hüququna malik olmasında göstərir.

Modernist yanaşma və onun çərçivəsindəki çoxsaylı layihələr millətin etnosdan fərqli olmasına, mənşəyindən asılı olmayaraq, fərdin milliyyətinin onun vətəndaşlığı ilə müəyyən edilməsinə əsaslanır. Və əgər primordialistlər üçün etnos (millət) ümumi keçmiş (tarix) əsasında yaranmış birlik (birləşmə) deməkdirsə, modernistlər üçün millət vahid tale, ümumi gələcəklə bağlı olan birlik (cəmiyyət) deməkdir. Y.Habermasın millətin Avropa anlamının Avropa siyasi modernləşmə idealı və dəyərləri ilə, demokratiya və milli dövlət və vətəndaş cəmiyyətləri inkişafının bərqərar olması ilə bağlı olduğunu qeyd etməsi əbəs deyildi. Bu cür dövlət vətəndaşların müəyyən mədəni homogenliyindən (həmcinsliyindən, oxşarlığından) çıxış edir. O həm də vurğulayırdı ki, mədəni həmcinslik indiki inkişaf mərhələsində «…vətəndaşlığın aşınmasını…» sürətləndirir.

Burada multikulturalizm və onun siyasəti onda ifadə olunur ki, «müvəqqəti qeyri-vətəndaşlar və ya yeni vətəndaşlar» mədəni transformasiya, o cümlədən, vətəndaş olmaq üçün şans (bu və ya digər) əldə edirlər. Üçüncü dünya ölkələrindən gələn böyük qaçqın axını Avropa üçün, hələ Habermasın qabaqcadan sezdiyi kimi, ziddiyyət yaratdı: bu və ya digər Avropa dövlətinin vətəndaşı olmaq arzusu ilə yanaşı homogen olmamaq istəyi. Burada, etiraf edək ki, postsovet məkanında genişlənən diasporal proseslərlə müəyyən oxşarlıq (və fərq) vardır. Bizcə, burada vətəndaşlıq çox vaxt fərdin poliidentikliyi ilə yanaşı formalaşır. Hərçənd, aydındır ki, postsovet məkanı üçün «vətəndaşlığın aşınması» anlayışını tətbiq etmək yersiz olardı.

Getdikcə artan ideya, informasiya, insan və s. mübadiləsi ona gətirib çıxarır ki, sabitlik və inkişaf üçün həm bu, həm də o biri multikulturalizm kifayət etmir. Buna görə də onun (multikulturalizmin) ideologemi bütün cəmiyyətlər üçün zəruri olur. Diqqətə çatdıraq ki, artıq yadların düşmən obrazında absolyutlaşması ideologiyası konstruktiv sayılmır. Bununla yanaşı, qloballaşma dövrünə qədəm qoyarkən başqa, yad cəmiyyətdə etnos, millətlər, onların inkişafı, miqrasiya perspektivlərinin və bir çox başqa şeylərin necə başa düşüldüyünü bilmək zəruridir, amma bunu öz cəmiyyətinin xüsusunda, o cümlədən qarşılıqlı pozitiv təsirlərin perspektivlərini görərək bilmək gərəkdir. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, indi çoxları poliidentiklik anlayışını (İngiltərə hindlisi, pakistanlısı və ya Rusiya azərbaycanlısı, Azərbaycan rusu və s. tipli) adekvat başa düşməyə başlayıb. Lakin çox təəssüf ki, bu bilgi, anlamlıq heç də həmişə adekvat əməllərə gətirib çıxarmır. Onu da etiraf edək ki, bu aspekt çox vaxt bu və ya digər siyasi qüvvələrin siyasi-iqtisadi maraqları ilə ziddiyyətə girərək, qarşılıqlı mədəni təsirlərin dəyərli təzadlarını aradan qaldırmır.

Multikulturalizm ideologemi haqqında

Güman edilir ki, hər bir demokratik cəmiyyətdə onun mədəniyyətinin multimədəni əsaslarının qəbul edilməməsi də mümkündür, amma bunun ictimai fikirdə üstünlük təşkil etməyə başlaması pis haldır. Hərçənd mədəniyyətin multimədəniyyətliliyi də milli inkişafa mane olmamalı, əksinə, buna kömək etməlidir. Əgər keçmişdə, assimilyasiya və assimilyatorluq məsələlərinin sabitlik və inkişaf üçün kafi hesab olunduğu bu və ya digər cəmiyyətin qapalılığı şəraitində bu məsələyə məhəl qoymamaq olardısa, indi bunun üçün, əlbəttə, başqalarına münasibətin onların əhval-ruhiyyəsi, arzuları və seçimini müəyyən dərəcədə nəzərə alan əsaslı ideologemin olması vacibdir. Bu ideologemdə yalnız milli dəyərlərə və mənafeyə deyil, həm də başqa mədəniyyətlərlə açıqlığa, qarşılıqlı əlaqələrə və dialoqa müvafiq olan ölçü tapmaq lazımdır.

Bu kontekstdə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda tarixən və bu günə qədər ənənəvi olaraq Azərbaycan milli mədəniyyətinin sabitliyi və multimədəni əsaslarının qəbul edilməsi yüksək qiymətləndirilir. Fəqət, bununla belə, aydındır ki, bütün bu problemləri izləmək, tədqiq etmək lazımdır, çünki cəmiyyətin şüurunda multikulturalizmə həm primordialist, həm də modernist yanaşma mövcuddur və bütövlükdə o, bəzi mədəni xüsusiyyətlərinə görə qeyri-homogendir. O da bəllidir ki, müasir şəraitdə bütün cəmiyyətlər bu və ya digər dərəcədə qeyri-homogen olur. Fəqət bizim geosiyasi məkanda bundan sui-istifadə edə bilərlər. Belə ki, Azərbaycan keçən əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərin əvvəlində qonşularının ərazi iddiaları irəli sürmək, separatizmi radikallaşdırmaq və hətta təcavüz məqsədilə (Ermənistanın təcavüzü nəzərdə tutulur) mədəniyyətdaxili qeyri-homogen komponentdən istifadə etməsi faktı ilə artıq rastlaşıb.

Multikulturalizm problemlərinin tədqiq olunmasına impulsu bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ölkənin yalnız iqtisadi, siyasi-hüquqi və texnoloji yeniləşməsini deyil, həm də millətin mədəniyyətinin dəyişdirilməsinə, etnomədəni cəhətdən plüral (müxtəlif tərkibli, dəyişkən) cəmiyyət nəzərə alınmaqla vətəndaş millətçiliyinə səmtləşməni nəzərdə tutan sosiomədəni modernləşmə, milli demokratik dövlət quruculuğu kursu verib. Ölkədə bu cür yeniləşmə elmə, o cümlədən, ictimai elmlərə, fəlsəfəyə və s. münasibətin və həm də bu cür modernləşməyə müvafiq olan, qeyri-avropa tarixi və ənənələri şəraitində Avropa yolunun özünəməxsusluğunu nəzərə alan multimədəni ideologemin dəyişdirilməsinin zəruri olduğuna əsaslanır. Bu məsələ, misal üçün, Azərbaycan filosofu, akademik Ramiz Mehdiyevin əsərlərində müfəssəl surətdə tədqiq edilib (4,5).

Əlbəttə, həmin problemlərin öyrənilməsinə, onların əhəmiyyətinin dərk olunmasına verilən təkan «Azərbaycan multimədəni dünyada» məfhumunu ehtiva edən milli inkişaf ideologeminə münasibətin dəyişməsini nəzərdə tutur. Onun tarixi, iqtisadi, siyasi, mədəni-sosioloji, sivilizasion-beynəlxalq və başqa kontekstləri vardır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu həm birləşdirə, həm də ayıra, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisinə həm kömək edə, həm də onları zəiflədə bilər. Yəni özünün və «başqalarının» köklərinə, mənşəyinə, mənafeyinə münasibətdə ölçü məsələsi milli inkişaf ideologiyasında onun uğurlu olması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Əlbəttə, bu uğur öz növbəsində həm də həmin ideologiyanın ölkə daxilində və onun hüdudlarından kənarda necə yayıldığı ilə bağlıdır. Eyni zamanda qeyd edək ki, multikulturalizm elementləri hər bir mədəniyyətdə vardır, amma onlara göstərilən münasibət müxtəlifdir, yəni müxtəlif inkişaf mərhələlərində cəmiyyətlər multikulturalizm ideologemini dəyişdirə bilər və dəyişdirməlidir. Mürəkkəb mühakimələr yeritmədən təkcə sovet beynəlmiləlçiliyi dövrünü yada salmaq kifayətdir. Və ya, yenə də təfərrüatına varmadan, Sovet İttifaqı dağılandan dərhal sonra bəzi Qərb ölkələrində multikulturalizmin lehinə və milli mədəniyyət ideologiyasına qarşı

(tarix və ideologiyanın sonu) edilən çıxışları, amma sonradan multikulturalizm siyasətinin iflasa uğradığının necə «elan olunduğunu» xatırlatmaq olar.

Burada nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşan dünyada hər bir milli (konkret) mədəniyyətin multimədəniliyi müəyyən mənada qaçılmazdır. Qlobal dünyada aləmin özü müxtəlifliyin vəhdətidir, hərçənd onda bir-birinə zidd intensiya, təmayül və s. də az deyil. Bu və ya digər siyasət iflasa uğraya, səhv ideologem seçilə, açıqlıq və milli inkişaf arasında ölçü pozula bilər. Buna görə də multikulturalizm ideologeminin fəlsəfi təhlilinə zərurət yaranır. Multikulturalizm probleminin fəlsəfi dərkinin vacibliyi hər bir çağdaş dövlət və vətəndaş cəmiyyəti üçün multikulturalizm siyasəti və ideologiyasının mövcud olması tələbini ortaya qoyur. Təbii ki, sonradan müxtəlif ənənələrdən, vətəndaşların təhsilindən, iqtisadi imkanlardan, ətraf mühitdən və s. asılı olaraq onların üzərinə müxtəlif vəzifələr düşür və sözsüz ki, bu fərqləri nəzərə almaq lazımdır.

Uğurlu olması üçün multikulturalizm ideologemi dövlət, ərazi, dövlət dili, ənənə və dəyərlərin prioritet, üstünlük təşkil etməsinə əsaslanmalıdır. Digər tərəfdən biz başa düşürük ki, dövlət və ərazidən başqa, qalan prioritetlər konkretləşdirilə, dəqiqləşdirilə və hətta daraldıla və ya genişləndirilə bilər (onlar labildir, yəni qeyri-sabitdir). Bundan başqa, nəzərə almaq lazımdır ki, millətin tarixi, onun mədəniyyətinin multiəsasları həm də politologiya, sosiologiya, tarixin özü və s. tərəfindən də tədqiq edilməlidir. Burada təkcə bir fəlsəfə ilə kifayətlənmək olmaz, ictimai şüur haqqında konkret biliklərə malik olmaq lazımdır (6).

Nəticə

Bizcə, multikulturalizmi tədqiq edərkən müxtəlif elmlərin əldə etdiyi bilikləri mənimsəməli olarkən, fəlsəfə, birincisi, müasir multikulturalizmi konseptual əsasda, bütöv bir tam şəklində müxtəlif tərəflərdən görməyə və digər elmlərə onun tədqiqində kömək etməyə qadirdir. İkincisi, bu konseptuallıq çağdaş multikulturalizm ideologemləri və siyasətinin təşəkkülünə (sınağına və təkrar sınağına) kömək edə bilər. Üçüncüsü, nəzərə almaq lazımdır ki, fəlsəfi cəhətdən mahiyyəti dərk olunmuş hər bir problem universal və lokal dəyərlərin fərdi, siyasi və əxlaqi, xalis, həqiqi və s. praqmatik dəyərlərə qədər uyğunlaşdırılmasını və başa düşülməsini nəzərdə tutur.

Açar sözlər: multikulturalizm, ideologem, postmodernizm, mədəni transformasiya, etnomədəniyyət, milli-vətəndaş yanaşma.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Юрген Хабермас. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства //Нации и национализм /Б.Андерсон, О.Бауэр, М.Хорх и др; М., Праксис, 2002.

2. Юрген Хабермас. Вовлечение другого. Очерки политической теории. СПб., Наука, 2001.

3. Энтони Д. Смит. Национализм и модернизм. //Критический обзор современных теорий наций и национализма. М., Праксис, 2004.

4. Рамиз Мехтиев. Азербайджанская идея в XXI веке в контексте нации креативных людей. Газ. «Бакинский рабочий», 20 июня 2012.

5. Рамиз Мехтиев. Современный Азербайджан как воплощение национальной идеи. Газ. «Бакинский рабочий», 21 мая 2011.

6. И.Р.Мамедзаде. О философии (современные подходы, тенденции и перспективы). Баку, «Текнур», 2011.

Ильхам МАМЕДЗАДЕ

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК ФИЛОСОФСКАЯ ПРОБЛЕМА И ИДЕОЛОГЕМА

Резюме

На наш взгляд, только философия, исследуя мультикультурализм и нуждаясь в «переваривании» данных различных наук, способна: во-первых, увидеть его концептуально, целостно с различных сторон, уточняя содержание понятий, помочь другим наукам в его исследовании; во-вторых, эта концептуальность может помочь (провести экспертизу) идеологем и политических практик; в-третьих, следует учесть, что любая философски осмысленная проблема предполагает понимание альтернативных вариантов развития любого сообщества, поиск меры в соотношении ценностей универсальных и локальных вплоть до индивидуальных, политических и моральных и т.д.

Ключевые слова: мультикультурализм, идеологема, постмодернизм, культурная трансформация, этнокультура, национально-гражданский подход.

Ilkham MAMMADZADE

MULTICULTURALISM AS A PHILOSOPHICAL PROBLEM AND IDEOLOGEM

Summary

In our opinion, only philosophy studying multiculturalism and needing in digesting the data of different sciences, is capable first, of seeing it conceptually, integrally from the diverse sides, making precise the content of concepts and assisting so the other sciences in its research. Seconly, this conceptuality may aid to carry out an examina

UOT 1.091

Arzu HACIYEVA
AMEA FSHİ, şöbə müdiri, f.e.d.

XALQIN MUSİQİ DÜHASI VƏ RUHUNUN ƏBƏDİ MƏNBƏYİ: ÜZEYİR HACIBƏYOVUN MUĞAM HERMENEVTİKASI*

Muğam xalqımızın musiqi dühasının və ruhunun misilsiz, mükəmməl əsəri, həm də onun əbədi tükənməz ilham mənbəyidir. Müasir Azərbaycan musiqi elminin banisi, «professional Şərq musiqisinin atası» (T.Xrennikov), musiqidə Şərq və Qərb ənənələrinin vəhdətinin təmsilçisi dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov isə bu zəngin xəzinənin ən böyük təfsirçisidir. Əslində mədəni-tarixi irsimizə daxil olan muğam haqqında da, Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığında muğamın yeri və rolu haqqında da bu vaxtadək az söz deyilməmişdir. Lakin dəyişilmiş zaman və mənəvi dəyərlər sistemi kontekstində öz dövrünün suallarına cavab axtarışı keçmiş mənəvi irsi yeni prizmadan nəzərdən keçirməyə sövq edir, onun yeni tərzdə oxunuşu, mənalandırılması isə öz növbəsində köhnə məzmuna yenilik gətirir, anlamı dərinləşdirir, fikirləri zənginləşdirir, gələcək təfsirlərə yol açır. Ona görə keçmişi və indini özündə görüşdürən, tarixin müasirlikdə iştirakını təmin edən ənənə daim təzələnir. Antik fəlsəfi-poetik mətnlərin təfsiri sənəti kimi yaranıb, XX əsrdə Qərb fəlsəfəsinin aparıcı istiqamətlərindən birinə – anlam və təfsir fəlsəfəsinə çevrilən hermenevtika (məşhur nümayəndələri: V.Diltey, M.Haydegger, H.G.Qadamer və b.) mədəni-tarixi irsə məhz bu cür yanaşmanın tərəfdarıdır.

«Hermenevtika» yunan dilində *izah, şərh, təfsir etmək, yozmaq, məna çıxarmaq, aydınlaşdırmaq, anlatmaq, bir dildən başqa dilə tərcümə etmək, bildirmək, xəbər vermək* mənalarını verən «*hermeneyein*» felindən əmələ gəlmişdir. Hermenevtika sözünün və təliminin mənşəyini adətən yunan mifologiyasında Zevsin oğlu, allahların yerdə elçisi və carçısı Hermes allahla əlaqələndirirlər. O, əlifba və rəqəmlər, ölçü və çəki, astronomiya, dini ayinlər və s. ilə yanaşı musiqinin də ixtiraçısı hesab edilir. Əsatirə görə, hələ körpə ikən Hermes Apollonun inəklərini oğurlayaraq Pilosa aparıb mağarada gizlədərkən, təsadüfən tapdığı tısbağa çanağından musiqi aləti – lira düzəldir, kəsdiyi iki inəyin nazik bağırsağından ona simlər taxır. Oğurluğunun üstü açıldıqda Hermes inəklərin yerini göstərir, özü isə kənara çəkilib lirada çalmağa başlayır. O, gözəl çalğısı ilə incə sənətlərin himayədarı olan Apollonun qəlbini ovsunlayır. Apollon qalan inəkləri Hermesə verib əvəzində ondan liranı alır. Hermes yenə «dinc durmur», bir qamış dərib ondan tütək düzəldir və çala-çala inəkləri otarmağa başlayır. Apollona tütəyin sədası xoş gəlir, bu dəfə öz qızıl əsasını Hermesin tütəyinə dəyişir…

Göründüyü kimi, Hermes mifoloji obrazı ətrafdakı şeylərin mahiyyətini yaxşı anlayıb onlardan yaradıcılıqla istifadə edə bilən çevik ağlın, fəhmin təcəssümüdür. Hermenevtikanın əsrlərdən bəri istər Şərq, istərsə də Qərb ənənəsində topladığı zəngin təcrübə onun daim bir-birilə sıx vəhdətdə mövcud olan üç sütuna söykəndiyini təsdiq edir: bunlar – məhz anlamaq, şərh etmək və tətbiq etməkdir. Biz də Üzeyir Hacıbəyovun muğam hermenevtikası deyəndə onun yaradıcılığının məhək daşı olan muğamatı anlaması (qeyd edək ki, fəlsəfi hermenevtikada «anlam» özündə adi ovqatdan tutmuş hiss etməyə, başqasının halına şərik olmağa, refleksiyadan tutmuş intuisiyaya qədər idrakın ən müxtəlif səviyyələrini ehtiva edir), şərhi və tətbiqinin vəhdətini nəzərdə tuturuq.

---

* Məqalə f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Həmin vəhdət, hər şeydən əvvəl, Üzeyir bəyin Azərbaycan xalq musiqisinin qanunauyğunluqlarını üzə çıxardığı «Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları» (1, s.27-150) adlı ölməz əsərində öz parlaq əksini tapmışdır. Üzərində 1925-ci ildən işləməyə başladığı, irəli sürdüyü qaydaları dəfələrlə yoxlayaraq dəyişdiyi və təshih etdiyi bu əsər onun incəliklərinə qədər dərindən bələd olduğu professional muğam və Avropa musiqi elmi sahəsindəki biliklərini əlaqələndirən analitik zəkasının məhsuludur və ilk dəfə 1945-ci ildə Moskvada rus dilində çap olunmuşdur. Əsərin əvvəlində müəllif problemin tarixinə müraciət edir. Araşdırdığı mənbələr əsasında XIV əsrə doğru Yaxın Şərq xalqlarının öz musiqi mədəniyyətini yüksək səviyyəyə qaldırdıqlarını xəbər verir, onu, obrazlı şəkildə, zirvəsindən dünyanın dörd tərəfinin: Əndəlisdən Çinə və Orta Afrikadan Qafqaza qədər geniş mənzərəsi açılan on iki sütunlu, altı bürclü möhtəşəm binaya bənzədir. 12 sütun 12 əsas muğam, 6 bürc isə 6 avazat idi. Lakin həmin əsrin sonlarında ictimai-siyasi və siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərin təsiri ilə bu nəhəng musiqi binasının divarları əvvəlcə çat verib, sonralar tamamilə uçulub dağılmışdı. Və: «Yaxın Şərq xalqları uçub dağılmış bu «musiqi binasının» qiymətli «parçalarından» istifadə edərək, özlərinin «lad tikinti» ləvazimatı ilə hər bir xalq ayrılıqda özünəməxsus səciyyəvi üslubda yeni «musiqi barigahı» tikmişdir» (1, s.35-36). Üzeyir Hacıbəyov öz əsərində Azərbaycan xalqının tikdiyi «musiqi barigahı», yəni musiqi sarayının hər bir daşını, kərpicini dərindən öyrənməklə onun təməlini – xalqın milli ideyasının musiqidəki inikasını aşkara çıxardı, musiqi varlığının və milli musiqi mentaliteti adlandırıla biləcək təfəkkür və düşüncənin təsir etdiyi hissiyyatın, duyumun musiqidə ifadə tərzinin, xalq musiqi dilinin arxetipini, invariantlarını, yəni müxtəlif dəyişmələrdə sabit qalan fundamental strukturlarını, milli mənlik duyğularının gizləndiyi genetik «kodları» kəşf etdi. Əsrlər boyu bu «kodlar» qeyri-ixtiyari, xeyli dərəcədə şüursuz fəaliyyət göstərmişdi. Ü.Hacıbəyovun müəyyən etdiyi muğam ladları, onlarda musiqi bəstələmək qaydaları bəstəkarlarımızı artıq elmi qaydalarla silahlandırmaqla musiqi mədəniyyətimizin inkişafı qarşısında yeni perspektivlər açdı.

Bu kəşfin yolu asan olmamışdı. Bəstəkarın tədqiq etdiyi mövzuya dair nə bir elmi əsər, nə də bir vəsait var idi, qədim xalqların əməli musiqisindən də heç bir nümunə qalmamışdı. Ona görə Ü.Hacıbəyovun əsərinin nəzəri bazasını bilavasitə mövcud Azərbaycan muğamları, praktiki bazasını isə el havaları adlandırdığımız xalq mahnıları təşkil edirdi. Maraqlıdır ki, mövzu barədə məlumatın olmaması onun sövqi-təbii olaraq öz müasiri, görkəmli alman filosofu E.Hüsserlin yaratdığı fenomenoloji reduksiya («epoxe») metodunu tətbiq etməsi ilə nəticələnmişdi. Bu metodun köməyi ilə varlıq haqqında onunla (varlıqla) bizim aramızda, başqa sözlə, predmet və onu dərk edən arasında mövcud olan bütün adi təsəvvürlər, mülahizələr, hər cür dərketmə üsulları aradan qaldırılır, istisna edilir; şüur mövcudluğu özündə olan fenomenal şey üzərinə yönəldilərək onu «mötərizəyə alır» (5, s.110-111). Fenomenoloji reduksiya Ü.Hacıbəyovun tədqiqatında öz spesifik əksini tapır; «fenomen»dən, yəni burada xalq musiqisindən - muğamların, xalq mahnılarının özlərindən savayı bu barədə bütün başqa: adi, elmi və i.a. fikir-müddəalar, fenomenologiya dili ilə desək, mötərizə xaricinə çıxarılırdı. Bəstəkarın müşahidələrinin, təhlillərinin əsas obyekti xalq musiqisinin özü idi. Elmi nəticələr «bilavasitə əməli Azərbaycan xalq musiqisindən çıxarılmış»dı. Praktika isə onların «bütün təfərrüatına qədər doğru-dürüst olduğunu» təsdiq etdi.

Beləliklə, Ü.Hacıbəyov ilk dəfə olaraq muğamla xalq mahnıları arasında ciddi dərin daxili əlaqənin elmi əsaslarını üzə çıxardı. Halbuki keçən əsrin 20-ci illərində mətbuat səhifələrində Azərbaycan milli operalarına həsr olunmuş diskussiyalarda bir çoxları muğamatı xalq musiqimizə yad hesab edərək Azərbaycan xalq mahnılarının fərqli köklərə malik olduğunu söyləyirdilər, sonralar da belə fikirlər səslənirdi. Ü.Hacıbəyov «... hər bir mövcud xalq havalarının hamısı bilistisna dəstgahların pərdələrindən götürülmüşdür; deməli, dəstgah

pərdələri xaricində bir dənə də olsa mahnı tapmaq olmaz...» (1, s.218) deyə öz əsas nəzəri müddəasını sonadək müdafiə edib sübuta yetirə bildi.

Hər hansı bir təbii dildə yazılan mətnin dərin mənalarının üzə çıxarılması hermenevtikanın vəzifələrindəndir. Musiqi dilində isə bu mənalar – dünya, gərdiş haqqında müəyyən təsəvvürlər məhz musiqinin insanda doğurduğu estetik-psixoloji xarakterli hisslər, duyğulardan yaranır. Hisslər burada mənayaradıcı funksiya daşıyır. Muğam dilinin bu xüsusiyyətləri haqqında Ü.Hacıbəyov belə yazır: «Dəstgahın hava, vəzn və bəhri qeyri-müəyyən olsa da, onun yolu, yəni pərdələri müsbət surətdə müəyyəndir və muğam və dəstgahları bir-birindən ayıran və hər birisinə xüsusi bir hüsn verən başlıca pərdələridir. Bu pərdələr sayəsindədir ki, məsələn, «Segah» «Şur»a, «Şur» da «Çahargaha» bənzəməyib hər birisinin də təsiri bambaşqadır» (1, s.218). Belə ki, «Rast» dinləyicidə mərdlik və gümrahlıq hissi, «Şur» – şən, lirik əhval-ruhiyyə, «Segah» – məhəbbət hissi, «Şüştər» – dərin kədər, «Çahargah» – həyəcan və ehtiras, «Bayatı-Şiraz» – qəmginlik, «Hümayun» isə «Şüştər»ə nisbətən daha dərin bir kədər hissi oyadır. Bəstəkar operalarında məhəbbət səhnələrində lirik-aşiqanə səciyyəli «Segah» muğamından, xalqın məzlum vəziyyətini yaxud istismarçı siniflərin qəddarlığını ifadə etmək üçün lazım gəldikdə «Çahargah» muğamından istifadə etdiyini, qəhrəmanlarının mərdliyini, mübarizə ruhunu, sevincini əks etdirərkən «Rast» muğamına müraciət etdiyini bildirirdi.

Hər bir muğamın xarakterini, dinləyicidə oyatdığı təsirləri, duyğu çalarlarını dərindən bilməsi və onlardan məharətlə istifadə etmək bacarığı bəstəkarın nəinki Azərbaycanda, bütün müsəlman Şərqində opera sənətinin əsasını qoyan (ilk dəfə 1908-ci il yanvarın 12-də səhnəyə qoyulmuşdu) «Leyli və Məcnun» operasında xüsusilə əyani şəkildə təzahür etmişdir. Librettosu dahi şairimiz Füzulinin eyniadlı poeması əsasında yazılmış, faciəvi sonluqla bitən köhnə, olduqca kədərli məhəbbət hekayəsini canlandıran opera klassik Avropa operasından fərqlənir. Onun musiqisi əsasən muğam və təsniflər üzərində qurulmuş, onlar əsərdə ariya, reçitativ və ansamblları əvəz edirdi. Bəstəkar bu barədə belə xatırlayırdı: «Mən xalq yaradıcılığının klassik nümunələri olan muğamlardan musiqi materialı kimi istifadə etməyi nəzərdə tutmuşdum. Vəzifəm ancaq Füzuli poemasının sözlərinə forma və məzmunca zəngin, rəngarəng muğamlardan musiqi seçmək, hadisələrin dramatik planını işləyib hazırlamaq idi» (1, s.275). Operada qəhrəmanların arzu-istəklərini, puç olmuş ümidlərini, sonsuz iztirablarını əks etdirən muğam, xorun oxuduğu xalq melodiyaları və bəstəkarın özünün bəstələdiyi orijinal musiqi bir-birinə qarışaraq öz gözəl vəhdətində dinləyicidə bu gün də heyran doğurucu güclü təsir oyadır. Burada obrazların daxili aləmini müxtəlif muğamlar (məsələn, ayrı-ayrı pərdələrdə Məcnunu – «Mahur-hindi», «Şikəsteyi-fars», «Kürd-Şahnaz», «Tərkib», «Bayatı-Kürd», «Əraq», «Xaric segah», Leylini – «Mübarriqə», «Zəmin-xara», «Qatar», «Segah», Məcnunun atasını – «Çahargah», «Mənsuriyyə», anasını «Müxalif», Leylinin anasını – «Simayi-şəms», «Hicaz», «Sarənc», Nofəli – «Kabili» və s.) vasitəsilə açan Ü.Hacıbəyov muğamların bir mahir təfsirçisi-şərhçisi kimi çıxış edir.

Hələ XI əsrdə böyük Azərbaycan alimi və mütəfəkkiri Xətib Təbrizi şairliyə nisbətən şərhçiliyi daha çətin bir fəaliyyət sahəsi hesab edərək gözəl ərəb şairi Əbu Təmmama (796-843) onun özündən əvvəl yaşamış yüzlərlə şairin şeirlərini topladığı «Həmasə» toplusunu tərtib etdiyinə görə daha yüksək qiymət verirdi. O yazırdı: «Əbu Təmmam «Həmasə»sində öz şeirlərində olduğundan daha böyük şairdir» (7, s.60). Axı, «Həmasə»də Əbu Təmmamın poetik istedadı başqa şairlərin əsərlərinin seçimində özünü göstərən dərin anlamında, zövqündə, başqalarının duya bilmədiyi gözəlliyi duymasında ifadə olunmuşdu (6, s.148). Bu mənada «Leyli və Məcnun» operasında muğamları təkcə elə məharətlə seçməsi, Xətib Təbrizi sayaq, bizə də Ü.Hacıbəyov haqqında «daha böyük bəstəkar» deməyə haqq verir.

Lakin Üzeyir bəy təkcə «daha böyük bəstəkar» deyildi, o həm də böyük novator bəstəkar idi. O, «Leyli və Məcnun»la nəinki Şərqdə ilk operanı, eyni zamanda operanın, artıq yuxarıda

qeyd etdiyimiz kimi, klassik Avropa formasından fərqli yeni Şərq formasını – muğam operasını yaratmışdı.

Maraqlıdır ki, 23 yaşlı gəncin bu böyük istedadı, hünəri onun müasiri olan bir para «intellegentlər»də qısqanclıq, paxıllıq, həsəd hissi doğurur, onların nadanlığı mətbuat səhifələrinə çıxırdı. Bu barədə «Zənbur» satirik jurnalı xüsusi canfəşanlıq göstərirdi. Ü.Hacıbəyovu lağla «bizim milli «musiqişünas» adlandırıb «Avam qara məxluq hər nə ağlına gəlsə yazdığının adını «opera» qoyacaq» deyə ələ salırdı (8, s.64). «Zənbur»da (31 iyul 1909-cu il, № 21) «Kor aşıq» təxəllüslü bir müəllif isə kinayə ilə yazırdı: «Canım, birdən-birə biz italyannan musiqi barəsində bir cərgədə durduq! Dəxi buna nə sözün? Yevropalılar bir opera vücuda gətirməkdən ötəri nə qədər zəhmət çəkir, axırda görürsən ki, bir kompozitor Verdi ya Rubenşteyn, yaxud Betxoven, Vaqner ömürlərinin yarısını sərf edəndən sonra bir iş əmələ gətirirlər. Amma biz müsəlman tayfası nə zəhmət çəkirik, nə elm oxuyuruq, elə özbaşına kompozitorluğa nail ola bilirik. Sonra istəyirsən opera düzəlt, ya zurnaçı ol! Halı-hazırda erməni tayfası *cürət edib* (kursiv – A.H.) opera təsnif edə bilmir. Hətta Türkiyənin musiqişünasları *cürət edə bilmirlər* (kursiv – A.H.) opera yazsınlar. Amma düşmən kor olsun, bizlər gözəl operalar yaza bilirik» (8, s.63). Millətin musiqi mədəniyyəti sahəsində qazandığı uğurlara sevinməkdənsə onları gözdən salmağa çalışan, onların əhəmiyyət və miqyasını anlamayan, xalqını tərbiyəsiz, operanı, operettanı və s. anlamaq üçün hələ «yekəlib kişi olmayan», mədəniyyətsiz qara kütlə hesab edərək ona həqir nəzərlərlə baxan, onu başqa xalqlar qarşısında kiçildən, milli qüruru və qeyrəti olmayan həqiqətən də kor «oxumuşlarımızın» bu sözlərindəki nadanlığa, kölə düşüncəsinə heyrət etməyə bilmirsən.

Bəli, Üzeyir bəyin cürəti, cəsarəti bunların xoşuna gəlmirdi. O isə belələrinə hələ 1906-cı ildə «İrşad» qəzetində yazdığı «Mərəzlərimizdən biri» adlı bir məqaləsində (2, s.36-37) cavab vermişdi. O, burada məhz cürətsizliyi, başqa sözlə, qorxaqlığı, qeyrətsizliyi, təşəbbüssüzlüyü millətin mərəzlərindən biri kimi səciyyələndirərək yazırdı ki, hər bir sahədə «cürət insana qanad verər və müvəffəqiyyətini təmin» edər, cürətsiz isə istəyir ayrıca bir fərd, ailənin üzvü və yaxud dövlət olsun, «həmişə cürətlinin ayaqaltısı olar». Xalqın sənətdə, elmdə, fənndə geri qalmağının, mədəniyyətdən uzaq düşməsinin səbəbi məhz cürətsizlikdir. O, milli mentalitetimizin hansısa bir böyük işə başlayanı bundan bir şey çıxmayacaq deyə, ruhdan salmaq, işdən soyutmaq kimi xüsusiyyətini tənqid edir, qarşıya çıxan maneə və çətinlikləri dəf və rəf etməyə çağırırdı, çünki ətalət və süstlük tənəzzülə aparır. «Əsrimiz isə tərəqqi əsridir» deyən Üzeyir bəyin böyük istəyi xalqını, millətini öz qüdrətinə itmiş etiqadını bərpa etməsi, dirçəltməsi idi.

Ü.Hacıbəyov öz prinsipinə sadiq qaldı, bütün maneələrə baxmayaraq bir-birinin ardınca süjetləri klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatından, nağıl və dastanlarından alınan «Şeyx Sənan», «Rüstəm və Söhrab», «Şah Abbas və Xurşud banu», «Əsli və Kərəm», «Harun və Leyla» kimi muğam operalarını yazdı. O, xalqın musiqidə öz orijinallığını, öz simasını, özünəməxsusluğunu saxlamaqla tərəqqi etməsi yolunun zəngin muğam xəzinəsindən qaynaqlandığına əmin idi.

Muğamlar bu və ya digər şəkildə öz əhəmiyyətini nəinki bəstəkarın muğam operalarında, həmçinin Azərbaycan xalq musiqisinin ciddi qanun-qaydaları bünövrəsinə arxalanaraq azad yaradıcılıq fantaziyasını genişləndirdiyi, musiqi fakturasının mürəkkəbliyi ilə seçilən «Koroğlu» operasında da saxlayır. O yazır: «Praktika göstərdi ki, opera bütünlükdə geniş tamaşaçı kütlələrinə çata bilmişdir və bunun səbəbi də operanı yazarkən onun musiqi tekstində və həmçinin yaradıcılıq fantaziyamda muğam sistemini əsas götürməyim olmuşdur» (1, s.324-325). Başqa sözlə, doğma muğam təməli xalqın musiqi əsərini anlamasına kömək edir.

Mətnin müəllifi ilə oxucusu, şərhçisi arasında ruhi, mənəvi yaxınlığın anlamda mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi şərhçinin yazıçının yaradıcılıq üslubunun xüsusiyyətlərini dərk

etməsinə, onun özünü və əsərlərində vermək istədiyi ideyanı, mənaları adekvat qavraya bilməsinə imkan verməsi haqqında mülahizələr ənənəvi hermenevtikanın (Şleyermaxer, Diltey) təməl prinsiplərindəndir. Həmin prinsip bir növ ingilislərin «Like auther, like book», yəni müəllifin öz kitabına, əsərinə və yaxud əksinə, əsərin öz müəllifinə bənzəməsi haqqında atalar sözlərində ifadə olunan fikrin apriori qəbuluna əsaslanır.

Anlamda mənəvi-ruhi yaxınlıq amilini musiqiyə, muğamata aid etməklə Ü.Hacıbəyov özü də bilmədən istər ənənəvi hermenevtikanın həmin prinsipinin, istərsə də ingilis atalar sözlərinin tətbiq dairəsini genişləndirir. O, 23 yaşında dünyadan vaxtsız köçmüş istedadlı bəstəkar Asəf Zeynallının timsalında bəstəkarların əsərləri ilə onların emosional-psixoloji durumu arasındakı əlaqəni aşkara çıxarır və göstərir ki, Asəf Şur ladını daha çox sevirdi, çünki sağlam, yüngül lirizmi, emosional zənginliyinin tarazlığı ilə səciyyələnən bu lad onun təbiətinə uyğun gəlirdi, o «özü coşğun qəlbə malik olsa da, heç vaxt hissləri həddindən artıq coşdurmazdı» (1, s.160).

Ü.Hacıbəyov xalq musiqimizə, muğamata münasibətdə kongeniallığın əhəmiyyətinin başqa məqamlarına da toxunur. Onun fikrincə, xalqımızın nümayəndələri piano, skripka və sairə qərb alətlərində çalmağı öyrənməlidirlər, çünki onlar həmin alətlərdə bizim musiqimizi onun ruhuna bələd olmayan özgələrdən daha gözəl çalar, bu yolla sağlam zövq tərbiyə edərlər. Digər tərəfdən, çıxışlarından birində xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, hər hansı avropalı müğənni dinləyicilərimizin onun oxumasından zövq ala biləcəyi tərzdə muğamat oxuya bilməz, belə ki, məsələn, italyan muğamata bələd deyil, onu duymur, necə oxumaq lazım gəldiyini bilmir.

Bəstəkar təəssüf edirdi ki, muğamatı anlamayanlar, ona keçmişin qalığı kimi baxanlar arasında ona ruhən yaxın olmalı olan şərqlilər da var. Məsələn, Xalq Maarif komissarı Mustafa Quliyev «Kommunist» qəzetindəki çıxışında (1924-cü il) «Çahargah»ı məsxərəyə qoyaraq «İran çahargahı» adlandırmışdı. Üzeyir Hacıbəyov «Türk operaları haqqında» adlı məqaləsində muğamlara bu cür saymazyana münasibəti tənqid edir və belələrini «maarifləndirərək» «Çahargah» muğamının əzəmətini anlatmağa çalışır. O, «Çahargah»ı Şərq musiqisinin ən yüksək mərtəbəsində duran; major və minordan tamamilə xaric olduğu üçün Avropa musiqişünaslarını öz orijinal gözəlliyi ilə heyran edən; həm ərəb, həm İran, həm də yəhudi sənət musiqisində fəxr edilərək əziz tutulan; Şərq musiqisi estetikası cəhətindən insanın əhval-ruhiyyəsində pak təlaş kimi bir bədii həyəcan oyadan və, nəhayət, qədim musiqişünasların rəyinə görə, göyün guruldamasından əxz edilən böyük və məzmunlu dəstgah kimi səciyyələndirir.

Əslində M.Quliyevin öz xalqının qüvvəsinə, onun mədəniyyətinə inamsızlığını əks etdirən məqaləsi 1909-cu il «Zənbur cürətsizlik mərəzinin» yenidən baş qaldırmasının əlaməti idi. Üzeyir bəy buna yol verə bilməzdi. O, bu «mərəzin» bütün təzahürlərini ifşa etdi, müəllifin (M.Quliyevin) «xalis el mahnılarının ən gözəllərindən tərtib edilmiş olan türk opera və operettalarının səhnədən qaldırılmalarını tələb edib, Azərbaycan xalq ruhinə «Lakme»lərlə ləzzət veriləcəyinə ümid» etməsinin, həmçinin el mahnılarının «dirçəldilməsini» onların mahiyyətinə qətiyyən bələd olmayan və bu mahnıların musiqisinin ruhuna tamamilə biganə Avropa musiqişünaslarına həvalə edilməsi haqqında irəli sürdüyü fikirlərinin kökündən səhv olduğunu sübuta yetirdi (1, s.210-211).

Ü.Hacıbəyovun fikrincə, savadlı musiqiçi olmaq üçün mütləq Avropa musiqi elmini öyrənmək lazımdır, lakin onun təsiri altında Avropa musiqisi ilə Şərq musiqisini qatışdırmaq yolverilməzdir: «Məsələn, «Şur» oxuyarkən içinə Avropa qina (yəni oxumaq) stili salıb «romansa» döndərməmək, «Bayatı-Şiraz» çalarkən Qərb musiqisinin «Arpeciosuna» bənzər yaraşıqsız barmaqlar vurmamaq, bir Şərq havasını «harmonizə» edərkən xaric səsli «akkordlar» istemalı ilə (yəni işlətməklə) havanı korlamamaq» (1, s.209), yəni Avropa musiqisini öyrənməkdə məqsəd Şərq musiqisini korlamaq deyil, bilik əldə edib onun sayəsində Şərq mu-

siqimizin qaydalarını daha tez, xüsusiyyətlərini daha aydın dərk etmək və onun tərəqqisinə kömək etməkdir.

Hermenevtika üçün tərcümə paradiqmatik xarakter daşıyır, hətta «tərcümə etmək» bu sözün mənalarından biridir. Ü.Hacıbəyovun ilk dəfə Qərb musiqisinin (məhz *musiqisinin*) Şərq musiqi dilinə tərcüməsi ideyası ilə çıxış etməsi və bu sahədə ilk təcrübələri həqiqətən heyrətamizdir. Onun məntiqi aydın idi: əgər Qərb yazıçılarının, tutalım, Şekspirin, Şillerin, Hüqonun və başqalarının əsərlərini tərcümə edib xalqımızın malı etmək mümkündürsə, deməli, Motsartın, Vaqnerin musiqisini də tərcümə vasitəsilə xalq üçün anlaşıqlı etmək olar, çünki hər bir xalqın danışıq dili ilə yanaşı öz musiqi dili də var. «Musiqidə tərcümə» (1926) adlı məqaləsində o, Delibin 1924-cü ildə Bakıda tamaşaya qoyulmuş «Lakme» operasının mövzusunun Şərq həyatından götürülməsinə və mətnin sözlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsinə baxmayaraq uğursuz alınmasının səbəbini onun musiqi dilinin anlaşılmaması ilə izah edirdi: «Çünki ikinci planda olan və zatən operada bir o qədər əhəmiyyəti olmayan qoftəsi (yəni sözləri) tərcümə edilmiş olduğu halda, birinci dərəcədə əhəmiyyəti olan bəstəsi, yəni musiqi cəhəti tərcümə edilməmişdir» (1, s.231). Ən əsası isə odur ki, Ü.Hacıbəyov Qərb musiqi əsərlərinin tərcüməsinin Şərq musiqisinin inkişafı qarşısında geniş perspektivlər açacağına, böyük sürətlə tərəqqisi üçün zəmin yaradacağına inamını bildirirdi: «Qərb musiqisinin min illər ərzində *tərəqqilər görüb bu günkü dərəcəyə çatmış olan formaları içində məstur olan (gizli) ideyası* (kursiv – A.H.) ilə bərabər Şərq musiqisinə keçirilməklə, qədimdən bəri tərəqqisiz qalmış olan Şərq musiqisi həyatında geniş bir tərəqqi inqilabı əmələ gətirə bilər və Şərq musiqisinin gələcəkdə ümumaləm musiqi sənəti sahəsində böyük bir rol oynayacağına səbəb olar. Digər tərəfdən, şərqlilər Qərb musiqi ədəbiyyatında mövcud olan *müxtəlif ideyaların ənvai-təəssürat (təəssürat növləri) və hissiyyatını anlamağı* (kursiv – A.H.) öyrənişər» (1, s.231). Bəstəkarın Qərb musiqisinin ideyası və onun oyatdığı hissləri, yəni yad xalqların musiqidə ifadə edilmiş əqli və ruhani aləmini anlamaqla bir-birinə yaxınlaşması fikrində, əslində, müasir dövrümüzdə aktual olan mədəniyyətlərarası dialoq, tolerantlıq və humanizm ideyaları öz əksini tapmışdır.

İlk tərcümə varianlarını da Üzeyir Hacıbəyov özü vermişdir. Əfrasiyab Bədəlbəyli 1965-ci ildə gənc yaradıcı işçilərin seminarındakı çıxışında Hacıbəyovun Motsartın fortopiano üçün yazdığı *S dur № 15* sonatasından elədiyi musiqi tərcüməsini xatırlayaraq göstərirdi ki, əsəri «dinləyəndən sonra tərcümə orijinaldan daha çox xoşa gəlmişdir. Lakin professora dedilər ki, bu, Motsartın əsəri deyil. Üzeyir bəy cavab verdi ki, bu əsər mənim də deyil. Əgər bu əsərin müəllifi Motsart deyilsə, bəs, o kimdir?» (9, s.65).

Tərcümənin xoşa gəlməsi hər şeydən əvvəl əsərin azərbaycanlı dinləyici üçün anlaşıqlı olması ilə bağlı idi. Musiqidə tərcümə ideyası inkişaf etdirilməsə də, dahi bəstəkarın dahiyanə təşəbbüsü, ideyası kimi musiqi tariximizdə qalacaqdır, Motsartın *S dur № 15* sonatasının orijinal tərcüməsinin onun «Çahargah» fantaziyasının I hissəsində qaldığı kimi. Yeri gəlmişkən, «Çahargah» və daha sonra «Şur» fantaziyalarını o, 1931-ci ildə təşkil etdiyi ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazmış və fantaziya-kantata janrını Azərbaycan milli musiqisinin muğam ruhu ilə zənginləşdirmişdir.

Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan muğam (lad) sisteminin əsaslarına dərindən yiyələnməklə başqa millətdən olan bəstəkarların da bizim doğma musiqi dilimizdə əsərlər yarada biləcəklərinə ürəkdən inanırdı.

Xalqları ruhən bir-birinə yaxınlaşdıran bu «dilbilmə» məqamı Üzeyir bəyin Şərq və Qərb musiqi alətləri haqqında fikirlərində, onların tembrlərində oxşarlıq tapmasında da aydın görünür. O, Şərq musiqisini Qərb musiqi alətində səsləndirməyin mümkün olduğuna əmin idi. «Bizim kamançanın yoldaşı» adlandırdığı skripkada «Segah» dəstgahının başqa dəstgahlara nisbətən daha uğurla çalına bildiyini qeyd edirdi. Daha sonra o, «tutqun və kədərli tembri» ilə

seçilən «alt»da «Çahargahı», «violonçel»in «füsunkar sədası» ilə «Şüştər», «Bayatı-Şiraz» və «Hümayun»u gözəl ifa etməyin mümkünlüyünü, həmçinin «bəmdə çalınanda «ney» sədasına bənzəyən» fleytada, yoğun səsli «faqot»da, nəfəsli alətlərin hər birində hansı muğam dəstgahının daha yaxşı səslənə biləcəyini göstərirdi. Hətta temperasiyalı musiqi alətlərində, xüsusilə fortopianoda muğamların, xüsusilə «Segah» və «Çahargah»ın ifası zamanı bəzi tonlarda uyğunsuzluqlar, bəstəkarın fikrincə, narahatlıq doğurmamalıdır: əsas məsələ həqiqi Şərq üslubuna riayət etməkdir (1, s.227-228).

Ü.Hacıbəyov tarı «şərq musiqisinin əsası olan muğamatın kəşf və şərhi üçün elmi bir alət» adlandırır və onu Şərq musiqi alətlərindən ən qiymətlisi, ən mühümü hesab edirdi. 20-ci illərdə tar əleyhinə kampaniyanın qarşısını almaqda Üzeyir bəyin də böyük rolu olmuşdur. O muğamatın tədrisində əvəzedilməz olan bu alətin musiqi məktəblərinin proqramına daxil edilməsi zərurətini dəfələrlə qeyd etmiş və buna nail olmuşdu.

Hermenevtikada tənqid və anlamaq vəhdətdədir. Müasir fəlsəfi hermenevtikanın banisi Qadamerin fikrincə, hermenevtikanın canı bütün vasitələrlə dialoqu müdafiə etmək, başqa cür fikirləşənə də öz sözünü deməyə imkan vermək, onların dediklərini qavramaqdadır, çünki «Həqiqəti təkcə bir nəfər dərk edə və xəbər verə bilməz» (11, s.8). Bu sözlər həqiqətin fikirlərin qarşılaşmasında, mübahisələrdən yarandığı barədə məşhur kəlamla səsləşir. Bütün həyatı boyu həmin prinsipi rəhbər tutan Üzeyir Hacıbəyov bunun üçün insanda mübahisə etmə mədəniyyətinin olmasının vacibliyini də yaxşı anlayırdı. Hələ 1915-ci ildə yazdığı «O, heç!» adlanan bir satirik miniatürünü həmin kəlamın şərhinə həsr etmişdi. O yazırdı: «Deyirlər ki, «Müsadimeyi-əfkardan bariqeyi-həqiqət doğar». Yəni göydə buludların bir-birinə toqquşmasından ildırım əmələ gələn kimi, yerdə də fikirlərin bir-birinə toqquşmasından həqiqət ildırımı doğar. Doğrudan da belədir ki var… … məsələn, cəmiyyət işlərində iki nəfər başbilənin fikirləri bir-birinə toqquşur, mübahisə millətin irəli getməyi üstündə düşüb müsadimə olur və axırda «bariqeyi-həqiqət» doğub məlum olur ki, başbilənin birinin atası … imiş, o birinin atası … imiş. O ki qaldı millətin irəli getməyi – o heç!» (3, s.530). Hacıbəyov kinayəsi bizdə bir çox hallarda mühüm bir məsələni həll etmək, lazım gəldiyi zaman fərqli fikirlərin qarşılaşmasının həqiqəti aşkar etmək, ümumi səmərəli bir nəticə əldə etmək əvəzinə mənasız mübahisədə bir-birini təhqirə, söyüşə, baş yarmağa gətirib çıxardığını, düşmənçiliyə səbəb olduğunu tənqid edir. Hədsiz təvazökarlığı ilə seçilən bu dahi insan həmişə – muğam da daxil olmaqla bütün məsələlərdə başqalarının fikirlərini öyrənməyə cəhd edir, yad və əks baxışlara, nöqteyi-nəzərlərə, bəzən hətta aşkar yalan və hədyanlara belə dözümlü münasibət bəsləyir, bütün mübahisəli problemləri konstruktiv dialoqda həll etməyə çalışır, öz sözləri ilə desək, söhbətin, dialoqun müxtəlif və bir-birinə əks yollara dağılmış fikirləri əvvəl-axır vahid bir yola gətirəcəyinə, «pozulmuş orkestrə müəyyən bir «ton» verib sazlayacağına» inanırdı.

1923-cü ildə Bakıda Azərbaycan musiqi məktəbi yanında yaradılan «Muğamat komisyonu» adlanan Elmi şuranın sədri kimi onun fəaliyyəti buna bariz nümunədir. Muğamat biliciləri olan xanəndə və sazəndələrdən təşkil olunmuş və vəzifəsi muğamat dəstgahlarının tərkibi, quruluşu və şöbələrin ardıcıllığı barədə uzun illərdən bəri mövcud olan fikir müxtəlifliyini aradan qaldırıb ümumi rəyə gəlmək, onları təxmini də olsa nizama salmaqdan ibarət olan bu komissiyanın təşəbbüskarı da, görünür, Ü.Hacıbəyov olmuşdu.

Elmi şuranın iclaslarının çox vaxt qızğın mübahisə şəraitində keçdiyini xatırlayan Əfrasiyab Bədəlbəyli (o zaman həmin Elmi şuranın katibi idi) onun işlərinin səmərəli olmasını «iki qüdrətli amil»lə əlaqələndirir. Birinci amil Üzeyir Hacıbəyovun özü idi. O, «iki zidd müddəadan hansı birisinin daha düzgün olduğunu bir-birilə tutuşdurub dürüst müəyyən edir və həm də məclisdə başlanan ixtilafın ən qızğın çağında, iştirakçıların bir çoxundan fərqli olaraq, böyük səbr və hövsələ göstərirdi. Beləliklə, o, mübahisəyə səbəb olan mövzunun daha düzgün həll edilməsi yolunu yaxşı təlqin edirdi». İkinci isə o idi ki, mübahisəli olan bir məsələ barədə

ümumi rəyə gələ bilmədikdə «bütün muğamatçılar arasında ən çox nüfuzlu sayılan qocaman Mirzə Muxtar Məmmədova» müraciət olunur və onun fikri bir növ son instansiyada həqiqət kimi qəbul edilirdi: bu rəyə etiraz etmək olmazdı, o «son və qəti hökm», qanun qüvvəsi kəsb edirdi. Mirzə Muxtar Məmmədova «göstərilən böyük hörmət və etimad onun Azərbaycan musiqisini doğrudan da hamıdan yaxşı bildiyindən əmələ gəlirdi» (4, s.17-18). Mübahisə zamanı nüfuz sahibinin sözükeçərliyi özü də əslində hermenevtik üsul idi. Bunu Qadamerin sonralar «Həqiqət və metod: Fəlsəfi hermenevtikanın əsasları» əsərində avtoritetin etiraf olunmasının əmrlərə kor-koranə itaətlə heç bir əlaqəsi olmayıb zəkanın özünün müəyyən fəaliyyətinə, yəni insanların öz imkanlarını ağılla qiymətləndirərək başqasının daha məlumatlı, bilikli olduğunu qəbul etməsinə və ehtiramına əsaslanması (10, s.332) haqqında irəli sürdüyü müddəaları təsdiq edir.

Lakin məhdud biliyə malik olub başı çıxmayan məsələlərdən bilici kimi danışmaq və yol göstərmək iddiasında bulunanlar da həmişə olub. Bir vaxtlar Yaxın və Orta Şərq xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının musiqi nəzəriyyəsini və tarixini elmi cəhətdən işıqlandırmaq təmənnasına düşmüş Bakı musiqi məktəblərindən birinin müəllimi S.Bergelson belələrindən idi. 1934-cü ildə Konservatoriyada professor-müəllim heyəti ilə yanaşı musiqi həvəskarlarının da iştirak etdiyi geniş iclasda onun «Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsinə dair materiallar» haqqında məruzəsi dinlənilib müzakirə edildi. Bu məruzə Şərq xalqlarına, onların mədəniyyətinə, o cümlədən musiqisinə münsif nəzərilə yuxarıdan aşağıya baxıb onu bəsit bir şey kimi qiymətləndirməyin tipik nümunəsi idi. S.Bergelson Azərbaycan vokal sənətini meymun səsinə bənzədib bunu guya bir növ ideallaşdırır, hətta təbliğ edib tətbiqinə çağırırdı, əslində isə Marksdan sitatlarla «əsaslandırdığı» çürük fikirləri ilə xalqı təhqir edirdi. İstər məruzə və istərsə də onu müdafiə edən müzakirə iştirakçılarından bəzilərinin çıxışları adətən təmkini, böyük hövsələliyi ilə seçilən Üzeyir Hacıbəyovu hədsiz dərəcədə əsəbləşdirmiş və iki dəfə söz alıb danışmağa vadar etmişdi. O, məruzənin məntiqsizliyini və mənasızlığını, əsassızlığını göstərərək «Muğam oxumağı heyvanların səsi ilə necə müqayisə etmək olar? Muğamatın böyük daxili qanunauyğunluğu vardır. Bizim muğamları hər hansı qondarma falsetlə oxumaq olmaz, bunu dinləyən də tapılmaz» (1, s.165) deyə elm adına təqdim edilən «əsərin» sayıqlamalarına heyrət dolu təəccübünü gizlədə bilmirdi.

Ən acınacaqlısı isə öz millətimizin nümayəndəsi, tanınmış ədəbiyyatşünas kimi tanıdığımız Mikayıl Rəfilinin məruzəçiyə qəhmər çıxması və Üzeyir bəyin insan səsinin meymun səsi ilə müqayisəsindən hiddətlənməsini «sinfi hiss» adlandırması idi. İndi qəribə görünən bu ittihamın həmin illərdə nə qədər qorxunc səsləndiyini təsəvvür etmək olar. Üzeyir Hacıbəyov: «Əlbəttə, bu boş sözdür. Heç bir marksist deməz ki, meymunun səsi insanın səsindən yaxşıdır. İncəsənəti sevən, onu yoldaş Rəfili kimi deyil, düzgün başa düşən heç bir marksist meymunun çığırtısını insanın oxuması ilə müqayisə etməz. Bu solçuluqdur, Rəfili yoldaşın yuvarlandığı uçurumdur» (1, s.165-166) deyə ona sərt cavab verdi, çıxışının sonunda isə bizim mədəniyyətimizlə tanış olmayan, problemin mahiyyətini bilməyən, anlamayan, musiqimizi hiss etməyən, bəhs etdiyi məsələlər özünə aydın olmayan bir şəxsin «qaş düzəltməkdənsə, vurub gözü çıxaran» «elmi əsərindən» imtina edilməli olduğunu bildirdi.

Üzeyir Hacıbəyov kökündə muğamlarımızın durduğu Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin «mütənasib və ciddi bir sistemə əsaslandığını», zənginliyini dönə-dönə vurğulayırdı. O, bizim musiqimizdə müasiri olduğu Avropa musiqisində olan iki kökdən: «major» və «minor»dan əlavə başqa köklərin də olması ilə fəxr edirdi, çünki bu zəngin irs xalq musiqi yaradıcılığının inkişafına böyük imkanlar yaradırdı. Bu mənada, «bizim musiqini özlərinə sənət edən» erməni tar və kamança çalanlarının Avropa musiqisinin təsirinə daha tez düşdüklərini, avropalıların şirin «minor»larına uymaqla Şərq üslubunu korlamalarını və türk (azərbaycanlı) çalanların da onları yamsılamağa meyil etmələrini tənqid edir, Avropa

havalarını tar və ya kamançada çalmalarına etiraz etməsə də, «Bayatı-Şirazı, Şüştəri, Müxalifi və Şuru qatışdırıb hamısına minor nəzərilə» baxmalarına, bununla əslində musiqini bəsitləşdirmələrinə qarşı çıxırdı. O yazırdı: «Major və minor avropalıların özlərinin zəhləsini tökdüyü bir zamanda və musiqidə bir yenilik aramaq üçün Şərq musiqisinə ərzi-təvəccöh edildiyi bir vaxtda bizimkilərin major və minora həvəs etmələri məktəbsizlikdən irəli gələn müəssif bir haldır» (1, s.225).

Bu sözlər Üzeyir bəyin Avropa musiqisində XIX əsrin sonlarından başlayan modernizm meyillərindən xəbərdar olduğunu göstərir, həmin meyillər XX əsrin 20-ci illərində Almaniyada 12 bir-birilə bağlı səslər əsasında musiqi bəstələməyin dodekafoniya (və ya seriyalı musiqi) adlanan ən radikal metodunun yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Həyat Üzeyir Hacıbəyovun muğamların və muğam sisteminin nəinki Şərq musiqisinin tərəqqisində çox böyük əhəmiyyəti olacağı, eyni zamanda dünya musiqi mədəniyyətinə «bir çox yeniliklər və təravət gətirəcəyi» barədə uzaqgörənliklə söylədiyi sözlərdəki həqiqəti təsdiq etdi. Mütəxəssislər keçən əsrin 60-cı illərində Qara Qarayevin eksperiment təriqi ilə yuxarıda adı çəkilən dodekafoniya texnikasında yazdığı məşhur Üçüncü simfoniyasında belə muğamlardan gələn milli elementləri aşkara çıxarırlar. Muğam ruhu Qara Qarayevin tələbəsi olmuş Firəngiz Əlizadənin həmin metodu tətbiq etdiyi avanqard üslublu «Muğamsayağı», «Mərsiyə», «Zikr» və s. kimi dünyada məşhur əsərlərində də orijinal şəkildə iştirak edir.

Ümumiyyətlə, dünyamiqyaslı bütün Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərində muğam motivlərini sezmək olar, çünki muğam Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılıq axtarışlarında əxz etdikləri ideyalar mənbəyidir. Adlı-sanlı bəstəkarlarımızdan hər biri muğamı müasir bəstəkarlıq texnikaları, avanqard üslubları ilə özünəməxsus şəkildə sintez edib yeni janrlar yaratmaqla dünya musiqi xəzinəsinə öz töhfələrini vermiş və verirlər. Davamlı olan bu prosesin təməli Ü.Hacıbəyov tərəfindən qoyulmuşdur.

Üzeyir bəy dövrümüzə gəlib çatmış muğam və dəstgahların mövcudluğunu Şərq musiqisinin filosof və alimlərin böyük zəhməti hesabına bir vaxtlar yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasının dəlili hesab edərək onların müstəqil əhəmiyyətini dönə-dönə qeyd edir, muğamların saflığını özü daima qoruyur və qorumağa çağırırdı. Bu mənada onun ruhu rahat ola bilər. Respublikamızda mədəniyyət və incəsənətin inkişafına göstərilən qayğı, xüsusilə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, millət vəkili Mehriban Əliyevanın mənəvi irsimizin, muğamlarımızın qorunması və dünyada təbliği sahəsində gördüyü böyük işlər muğamlarımızın taleyinin etibarlı əllərdə olduğuna əminlik yaradır.

Üzeyir Hacıbəyovun muğam hermenevtikası ona musiqi sahəsində anladığı həqiqətləri tətbiq etmək azadlığı verdi. O, Azərbaycan xalqının, öz obrazları ilə desək, «musiqi barigahı»nın fundamentini muğamlarımız və Avropa musiqi elminin nailiyyətləri ilə möhkəmləndirib onu rövnəqləndirdi, həqiqətən də zirvəsindən dünyanın dörd bir yanı görünən yüksəkliyə qaldırıb ona yeni həyat verdi. Bu gün və gələcəkdə musiqimizin tərəqqisində, bütün dəyişmələrində, yeniliklərində ona öz simasını, orijinallığını, tükənməz zənginliyini saxlamasına imkan verən təməli – Azərbaycan xalq musiqisinin milli ideyasını tapıb üzə çıxarması, zənnimizcə, bu dahi İnsanın ən böyük işi oldu.

Açar sözlər: muğam, Azərbaycan xalq musiqisi, fəlsəfə, hermenevtika, anlam, fəlsəfi hermenevtika, musiqidə milli ideya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hacıbəyov Ü. Əsərləri. II cild. Bakı, Azərb. SSR EA nəşr., 1965.
2. Hacıbəyov Ü. Əsərləri. III cild. Bakı, Azərb. SSR EA nəşr.,1968.
3. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1985.
4. Bədəlbəyli Ə. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı, Elm, 1969.
5. Hacıyeva A. Mədəni-tarixi irsin tədqiqində hermenevtikanın fəlsəfi və metodoloji əhəmiyyəti. Bakı, Adiloğlu, 2004.
6. Hacıyeva A. Hermenevtika Şərqdə (fəlsəfə tarixi kontekstində). Bakı, Adiloğlu, 2006.
7. Mahmudov M. Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1972.
8. Məmmədli Q. Üzeyir Hacıbəyov, 1885-1948. Həyat və yaradıcılığının salnaməsi. Bakı, Yazıçı, 1984.
9. Səfərova Z. Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığında nəzəri və estetik problemlər. Bakı, Elm, 1985.
10. Гадамер Х.Г. Истина и метод (Пер. с нем.). М., Прогресс, 1988.
11. Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного (Пер. с нем.). М., 1991.

Арзу ГАДЖИЕВА

ВЕЧНЫЙ ИСТОЧНИК МУЗЫКАЛЬНОГО ГЕНИЯ И ДУХА НАРОДА: ГЕРМЕНЕВТИКА МУГАМА УЗЕИРА ГАДЖИБЕКОВА

Резюме

Испокон веков герменевтический опыт зиждился на единстве трех столбов, а именно понимания, истолкования и применения. И это единство определяют герменевтический подход Узеира Гаджибекова к мугаму как вечному источнику музыкального гения и духа народа. Раскрывая научные основы строгой, глубокой, внутренней связи мугама с народными напевами, он первым открыл закономерности азербайджанской народной музыки. Уз.Гаджибеков выявил в ней национальную идею азербайджанского народа, раскрыл архетины, инварианты, скрытые генетические коды национального духа, отразившиеся в музыкальном языке народа.

Мысли, воззрения великого азербайджанского композитора, ученого и публициста о месте и непреходящей роли мугама в развитии азербайджанского музыкального искусства, об особенностях и взаимовлиянии восточной и западной музыки, а также отдельные аспекты его герменевтики мугама рассматриваются в статье в философском плане, в контексте сравнительного анализа с некоторыми основными принципами философской герменевтики.

Ключевые слова: мугам, азербайджанская народная музыка, философия, герменевтика, понимание, философская герменевтика, национальная идея в музыке.

Arzu HAJIYEVA

ETERNAL SOURCE OF THE MUSICAL GENIUS AND SPIRIT OF THE PEOPLE: UZEYIR HAJIBEYOV'S HERMENEUTICS OF MUGHAM

Summary

For ages щерменеутиъс experience was based on a unity of three pillars, namely understanding, interpretation and application. And this unity defines the щерменеутиъс approach of Uzeyir Hajibeyov to mugham, as an eternal source of the musical genius and spirit of the people. For the first time revealing scientific bases of strict, deep, inner connection between mugham and national tunes, he has opened the regularities of the Azerbaijan national music. He exposed the national idea of the Azerbaijani people in its music, he has brought invariants, formerly hidden genetic codes of national self-sensation, reflected in music, the musical language of the people to light. In the article the thoughts, views of the great Azerbaijani composer, scholar and publicist about the place and role of mugham in development of the Azerbaijani musical art, about special features and interactions of eastern and western music, also separate aspects of his щерменеутиъс of Mugham, are considered in the context of the comparative analysis of them with some basic understanding principles of philosophical hermeneutics.

Keywords: mugham, Azerbaijani music, philosophy, hermeneutics, understanding, philosophical hermeneutics, national idea in music.

UOT 101.1:316

Məmməd RZAYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti, f.e.d., prof.

Sakit HÜSEYNOV
AMEA FSHİ şöbə müdiri, f.e.d.

MÜASİR DÖVRDƏ İCTİMAİ HƏYATIN HUMANİSTLƏŞMƏSİ HAQQINDA*

Şəxsiyyətin humanist məqsədinin əldə olunması mürəkkəb proses olub, iqtisadi, sosial və mənəvi-mədəni amillərin bütöv kompleksini əhatə edir. Burada iqtisadi və sosial tərəflərin rolunu şişirtmək düzgün olmazdı. Çünki mənəvi sahə inkişaf etdirmədən, insanların şüurunu yüksəltmədən əsl tərəqqiyə nail olmaq qeyri-mümkündür. Müasir dövrdə şəxsiyyətin şüurunu elə inkişaf etdirmək lazımdır ki, o humanist məzmunlu yeni cəmiyyət quruculuğu prosesini şüurlu və məqsədəuyğun şəkildə tənzimləyərək onu idarə edə bilsin. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, cəmiyyətin inkişafının əvvəlki mərhələlərində icitimai şüur varlığın bilavasitə təsiri altında formalaşırdısa, sonrakı dövrlərdə bu proses vasitələnmiş xarakter daşıyır, yəni siyasi və hüquqi münasibətlərdən keçərək yaranır. Bunun əvəzində ictimai şüurun varlığa təsiri getdikcə daha çox bilavasitə xarakteri alır (1, s.478).

Deyilənlərdən aydın olur ki, formalaşmaqda olan açıq cəmiyyətin tərəqqisi ən çox hər bir fərdin ictimai həyatın bütün sahəsindəki fəaliyyətinin cəmiyyətin ümumi humanist məcrasına yönəlməsindən asılıdır.

Cəmiyyətin humanistləşməsi yolu müasir elmi-texniki və sosial-siyasi nailiyyətlərin geniş miqyasda tətbiq olunması ilə bağlıdır. İndi bütün cəmiyyət eləcə də hər bir şəxsiyyət qarşısında humanist məqsədlərin irəli sürülməsinə nail olmaq həmişəkindən daha vacibdir. Bu isə həmin subyektlərin malik olduğu bütün qüvvələrdən maksimum istifadə etməklə humanizim idealını qoruyub saxlamağı və inkişaf etdirməyi nəzərdə tutur (2, s.164).

Müasir şəxsiyyətin humanist məqsədi öz məzmunu etibarilə xeyli yüksəlmiş və zənginləşmiş şəkildə çıxış edir. Belə ki, əvvəllərdə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, onun maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi ali humanist məqsəd hesab olunurdu. İndi isə bu vəzifələr daha çox humanist xarakter daşıyan məqsədlərin yerinə yetirilməsində bir vasitəyə çevrilməkdədir. Bu onunla izah edilir ki, hazırda cəmiyyətdə çox böyük miqyaslı dəyişikliklər baş verir, köhnə ənənəvi baxışlar dağılır, yeni demokratik və ümumbəşəri məzmuna malik dəyərlər yaranır, prinsipcə yeni dünyagörüşü formalaşır. Həmin dünyagörüşü kompleks və sintetik təfəkkürə əsaslanır. O, insanda humanist keyfiyyətlərin tam dolğunluğu ilə üzə çıxmasına kömək edir və insanın daxilində antihumanist meyillərin baş qaldırmasına imkan vermir. Əksinə, o özünü göstərən humanist tərəfləri inkişaf etdirir. Bunu da əlavə edək ki, əgər cəmiyyətdə təhsil və tərbiyə işi düzgün təşkil olunursa, onda insanın mahiyyətindəki humanist və antihumanist xassələrin fəaliyyəti, onun sintetik təfəkkürü vasitəsilə səmərəli tənzim olunur və birinci qəbildən olan cəhətlər, ikincilərin hesabına daha da tərəqqi edir (3, s.241).

Hazırda cəmiyyətin siyasi və iqtisadi sahələrində əsaslı dəyişikliklər baş verdiyi bir şəraitdə, həmin yeniləşmələrin məzmununa humanist prinsiplərin tətbiqi xüsusilə zəruridir. Əks halda formalaşmaqda olan bazar münasibətlərinin təsiri altında iqtisadi amillərin üstün yer tutması və mənəvi keyfiyyətlərin arxa plana keçməsi meyli sürətlənə bilər. Bu isə cəmiyyət və şəxsiyyət üçün təhlükəli nəticələr törədər. Odur ki, iqtisadiyyatın və siyasətin praktiki olaraq

* Məqalə f.e.d. Aydın Əlizadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

insanın həyat fəaliyyətinin bütün sahələrinə dərindən nüfuz etdiyi indiki şəraitdə onların humanist məzmununa qayğı göstərmək olduqca vacibdir.

Müasir dövrdə cəmiyyətin və təbii ki, şəxsiyyətin humanistləşməsi prosesində yetişməkdə olan nəslin təhsili və tərbiyəsi ilə bağlı məsələlər müstəsna dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, cəmiyyət özünün bütün inkişaf mərhələlərində bu və ya digər dərəcədə təhsil ilə bağlı problemləri həll etməyə cəhd göstərir. Lakin ictimai inkişafın dönüş xarakterli məqamlarında bu problemin rolu və əhəmiyyəti daha da artır. Buna görə də hazırda cəmiyyətimizin bütün mərhələlərində olan təhsil sistemlərində əsaslı islahatlar aparılır, onların yeniləşməkdə olan cəmiyyətin tələblərinə, məqsəd və vəzifələrinə uyğun səviyyəyə yüksəldilməsinə səylər göstərilir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, insanların şüurunun dəyişilməsi çox mürəkkəb və uzunsürən prosesdir, ona nail olmaq üçün bəzən bütün bir nəslin yeniləşməsi müddəti tələb olunur. Bundan fərqli olaraq insanların tələbatı nisbətən yüksək sürətlə dəyişilir. Buna görə də açıq cəmiyyət quruculuğunun siyasi, sosial və iqtisadi sahələrdə qarşıda duran çətin və mürəkkəb vəzifələrinin uğurlu həllində yeni şüurun, dünyagörüşünün və mənəvi keyfiyyətlərin olması çox vacibdir. Bunun üçün isə təhsil sistemini səmərəli təşkil etmək, onun ümumbəşəri, milli və qabaqcıl mədəni ənənələrlə zənginləşməsinə nail olmaq tələb olunur. Həmin keyfiyətlərin təhsil sistemində özünə möhkəm yer tutması, cəmiyyətin və ayrıca hər bir şəxsiyyətin humanistləşməsinə və tərəqqisinə böyük təsir göstərir (4, s.231).

Müasir cəmiyyətin artmaqda olan demokratikləşməsi şəxsiyyətin humanistləşməsinə real şərait yaradır. Bu onunla izah edilir ki, öz mahiyyətinə görə demokratiya humanizm ilə sıx vəhdətdədir. Həqiqi demokratik prinsiplərin mövcudluğu və fəaliyyəti humanist keyfiyyətlərdən ayrılmazdır. Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, indi cəmiyyətin həyata keçirilməkdə olan ardıcıl və hərtərəfli demokratikləşdirilməsi xətti, həm də şəxsiyyətin getdikcə daha çox humanistləşməsinə sürətləndirici təsir göstərir.

Müasir demokratikləşmə ilə şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı proseslərinin qarşılıqlı əlaqələrini və vəhdətini təhlil edərkən demokratiyanın müasir, yeni məzmun kəsb etməsi mütləq nəzərə alınmalıdır. Demokratiyanın keçmiş anlamı üçün səciyyəvi cəhət onun sinfi, proletar, sovet, milli və başqa meyarlara görə təsnif edilməsi olmuşdur. Qeyd edək ki, həmin bölgülər üçün umumi cəhət ondan ibarət idi ki, onların hamısı bir tərəfdən şəxsiyyətin fərdi, özgür və nadir xassələrinə məhəl qoymur, onu ümumi kollektiv, kütlə daxilində əridirdi. Nəticədə sanki bütün şəxsiyyət tipləri bir-birinə qarışır və onları bir-birindən fərqləndirmək çox çətin və bəzən də qeyri-mümkün olurdu.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, sözün əsl mənasında humanist cəmiyyət öz fərdi simasını itirmiş və ümumi içərisində əriyən fərdlərdən deyil, öz fərdiliyini qoruyub saxlayan şəxsiyyətlərdən ibarət olmalıdır. Yalnız belə cəmiyyət şəxsiyyətin nadir və təkrarolunmaz xassələrini inkişaf etdirməyə, sosial reallığın bütün tərəflərində, birinci növbədə isə insanda humanist keyfiyyətlərin dərin qatlarını üzə çıxarıb daha da inkişaf etdirməyə qadirdir. Odur ki, demokratiyanın əvvəlki tarixi formaları özündə şəxsiyyətin hüquq və əxlaqını qorumağın müəyyən ünsürlərini əhatə etsə də, bütövlükdə onun aktiv yaradıcı fəaliyyəti üçün hərtərəfli şəraiti təmin edə bilməmişdir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, demokratiyanın müasir forması şəxsiyyətə münasibətdə həmin nöqsan və məhdudluğu aradan qaldırmalıdır. Bu yeni məzmunlu demokratiya fikrimizcə, cəmiyyətin sinfi, milli və partiyalar üzrə bölgüsünü deyil, sosial və ümumbəşəri prinsipləri (millinin müsbət cəhətlərini özündə əxz etməklə) əsas götürməlidir. Onu şərti olaraq sosial-ümümbəşəri demokratiya kimi səciyyələndirmək olar.

İnsanların milli özünüdərki və onların ümümbəşəri keyfiyyətlər əsasında birləşməsi demokratiyanı daha da humanistləşdirir. Belə ki, öz xalqının qorunub saxlanılması və inkişafı kimi ali

humanist məqsəd ətrafında birləşən cəmiyyət, həm də başqa xalqların problemlərini dərindən hiss edir və onların mənafelərinə hörmətlə yanaşır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir cəmiyyətdə bütövlükdə ictimai həyatın humanistləşməsi meyli baş verməkdədir. Açıq, vətəndaş cəmiyyətinin prinsipləri qərarlaşdıqca bu meyl daha da sürətlənir. Humanizmin əsasında duran həyatın qorunmasına qayğı göstərmək, onu daim təkmilləşdirmək, insan tərəfindən ətraf mühitin və öz mahiyyətinin dərk olunmasında yeni naliyyətlər qazanmaq, insanlara hörmət kimi başqa keyfiyyətlər şəxsiyyətin sosial fəallığının yüksəlməsinə, özünü daha dolğun və yaradıcı surətdə reallaşdırmasına güclü müsbət təsir göstərir.

Müasir dövrdə şəxsiyyətin hümanistləşməsi meyli həm də özünün hərtərəfliliyi ilə səciyyələnir. Bu, humanist prinsiplərin onun siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni-intellektual fəaliyyətinin bütün sahələrində həyat normasına çevrilməsində öz əksini tapır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, ictimai həyatın bütün sferalarında humanizmin genişlənməsi üçün şərait yaranır. Əlbəttə, bütün bu proseslər asan və rəvan getmir, müəyyən çətinliklər və ziddiyyətlər ilə müşayiət olunur.

Siyasi sahədə humanizm ən çox öz əksini siyasi fəaliyyətin bütün forma və tərəflərində siyasi mənafelərin reallaşdırılması ilə yanaşı insana hörmət və qayğının ön plana çəkilməsində tapır. Ölkənin qəbul etdiyi qanunvericilik sənədlərində və normativ hüquq aktlarında şəxsiyyətin ləyaqətinin toxunulmazlığı elan edilir, onun geniş hüquqları və azadlıqları təsbit olunur. Xarici siyasət sahəsində və beynəlxalq münasibətlərdə də mübahisəli məsələlərin dinc danışıqlar yolu ilə aparılması meyillərinin artması, dövlətlər arasında münasibətlərdə müharibələrə mümkün qədər yol verilməməsi, bu və ya digər səbəblərdən müharibə başlandıqda isə onun gedişində ümumi humanist normaların gözlənilməsi, bu barədə müvafiq beynəlxalq konvensiyalara əməl olunması bunu sübut edir.

Yuxarıda deyilənlərdən heç də belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, guya müasir cəmiyyətdə real humanizmin tətbiqi üçün tam şərait yaradılmışdır. Buna hər şeydən əvvəl cəmiyyətdə qloballaşmanın doğurduğu neqativ cəhətlərdən irəli gələn səbəblər, habelə digər amillər (məsələn, fəaliyyətin intensivliyinin artması, həyatın ritminin sürətlənməsi, əsəb gərginliyinin çoxalması, urbanizasiya nəticəsində şəxsiyyətin fəaliyyəti üzərində nəzarətin zəifləməsi və s.) mane olur.

Şəxsiyyətin humanizmi haqqında zəmanəmizin görkəmli filosoflarından olan E.Fromun baxışları daha çox maraq doğurur. Onun fikrincə, humanizm özünü insanın daxili təbiətindən irəli gələn sevməyə və yaşamağa olan cəhd kimi göstərir. O, humanizmin məzmununu varlığın nəyə malik olması ilə müqayisədə üstünlük ideyası əsasında açır. Froma görə nəyəsə malik olmaq müəyyən bir prosesdə bitkin formaların üstün rol oynadığını göstərir və beləliklə də o bu prosesdə şəxsiyyətin yaradıcılıq imkanlarını məhdudlaşdırır. Fromun fikrinə görə, nəyəsə malik olmaq cəhdi sevgi prinsipi ilə bir araya sığmır. Bu mövqedə olan şəxsiyyət başqa insanların cəhdlərini pozur, əsarət altına alır və məhdudlaşdırır, başlıcası isə o öz şəxsi maraqlarını yerinə yetirmək naminə dünyadakı təbii əlaqələri dağıdır. Buna görə də insan dünyaya əsl dəyər kimi yanaşmalı, onu mənimsəmə yolu ilə dağıtmağa yox, bu dünyada özünü reallaşdırmağa cəhd göstərməlidir. Onun fikrincə insan nəyəsə sahib olmağa yönəldikdə, gələcəkdə əldə edəcəyi nəticəyə yekun nöqteyi-nəzərindən yanaşır. Beləliklə də, bu halda gələcək sanki keçmiş kimi çıxış edir. Bunun əksinə olaraq insan varlıq mövzusuna istiqamətləndikdə sevgi, sevinc və həqiqətə nail olmaq yaşantıları, gələcək zaman baxımından deyil, indi özünü göstərir. Sonuncu isə zamanın fövqündə durur və belə yönüm daha üstün rol oynayır. Onun üstünlükləri şəxsiyyətin bütün insan nəsli ilə vəhdətdə olduğunu hiss etməsinə kömək edir. (5, s.132-135).

From belə hesab edir ki, müasir dünyada insanın özgələşməsinin əsas səbəbi insanın varlığı deyil, nəyəsə malik olmağa köklənməsidir. Buna görə də onun fikrincə, insanın şüurunu

dəyişdirmək zəruridir. Əlbəttə, o, həyata aktiv fəaliyyət münasibətindən yanaşmağı da inkar etmir. Lakin filosof qərb insanı üçün səciyyəvi olan bu muddəanı şərq təfəkkür tərzinə xas keyfiyyət olan dünyanı sakitcə seyr etməklə qavramağın üstünlükləri ilə əlaqələndirməyə çalışır (5, s.366).

Müasir şəraitdə şəxsiyyətin humanistləşməsi meyli həm də bütün sağlam düşüncə sahibi olan insanlarda bəşəriyyətin gələcək taleyi ilə bağlı yaranmış qayğılar ilə bağlıdır. Akademik T.Oyzerman yazırdı: «Qlobal problemlərin yaranması insanların dünyagörüşündə, siyasi, dini və əxlaqi əqidələrindəki müxtəlifliyə baxmayaraq, humanizmin indi mövcud olan bütün formaların birləşməsi üçün real əsas kimi çıxış edir» (6, s.65).

Müasir dünyada humanizmin inkişafı üçün ümumi əlverişli şərait yaradıldığını da qeyd etməmək olmaz. Belə ki, totalitar rejimlərin dağılması nəticəsində ölkələr artıq demokratik, azad cəmiyyət qurmaq yolu ilə sürətlə irəliləyirlər. İstilik-nüvə müharibəsi təhlükəsinə qarşı, müxtəlif problemlər kompleksini (ekoloji böhranın aradan qaldırılması, aclığın və yoxsulluğun azadılması, müxtəlif ölkələrin inkişaf səviyyəsi üzrə kəskin fərqlərin ləğvi, beynəlxalq terrorizmə və digər ümumi bəlalara qarşı birgə mübarizə aparmaq zərurəti və s.) həll etməyin zəruriliyi fikri ictimai rəydə getdikcə daha çox yer tutmaqdadır. Geniş planda yanaşdıqda bütün bu və digər nailiyyətlər müasir bəşəriyyətin əksər hissəsinin şüurunda yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin daha da möhkəmləndirilməsi sayəsində əldə olunmuşdur.

Humanizmə imperativ planda yanaşdıqda, yəni humanizmi praktiki normativ tələb kimi səciyyələndirdikdə, onun mürəkkəb təbiətə malik olduğu aşkara çıxır. Belə ki, bu prinsip şəxsiyyətin və onun həyatının bütün digər dəyərlərdən üstün qiymətə malik olduğunu təsdiq edir. Həmin mövqe humanizmin məzmununu şəxsiyyətin xoşbəxtliyi ilə müəyyən münasibətdə və əlaqədə götürür. Sonuncu anlayış isə sırf fərdi xarakter daşıyır və cəmiyyətdəki başqa insanların xoşbəxtliyi ilə, ümumiyyətlə burada həyata keçirilən konkret tarixi vəzifələrlə sıx əlaqədədir. Çünki şəxsiyyətin əsl xoşbəxtliyi, onda öz həyatının dolğunluğu hissi özünü reallaşdırma prosesində göstərir. Həmin proses isə insanların məqsəd və dəyərləri ilə bu və ya digər şəkildə bağlı həyata keçirilir. Deməli, bu prosesdə şəxsiyyəti ictimai həyatın hərtərəfli və fəal subyekti kimi səciyyələndirən keyfiyyətlərin formalaşdırılması (hətta cəmiyyət tərəfindən müəyyən məcburetmə vasitəsilə həyata keçirilsə belə) humanist xarakter daşıyır.

Humanizm probleminin mürəkkəbliyi həm də bundadır ki, onunla bağlı bir çox məsələlər nəzəri və praktiki baxımdan hələ tam aydınlaşdırılmamışdır. Məsələn, şəxsiyyətə göstərilən təsirin humanistlik meyarı, hansı təsirin humanist, hansının isə qeyri-humanist olması məsələsi barədə fikir müxtəlifliyi və mübahisələr bu gün də davam etməkdədir.

İnsanın mahiyyətinin sosial münasibətlərin inkişafı ilə əlaqəli dəyişdiyi haqqındakı ümümsosioloji qanun sübut edir ki, insanların fəaliyyət məqsədləri hər bir konkret tarixi mərhələdə başqalarından fərqlənən, özünəməxsus məzmuna malik olur. Buna görə də humanizmin sadəcə şəxsiyyətin özinkişafına şərait yaradılmasına və yaxud başqa insanı öz məqsədini həyata keçirmək üçün vasitə kimi istifadə edilməsi tələbinə müncər edilməsi doğru olmazdı. Çünki hər bir konkret dövrdə hümanizmin məzmunu spesifik cəhətlər və çalarlar ilə zənginləşir ki, bunları da nəzərə almaq zəruridir. Deyilənlər sübut edir ki, şəxsiyyətin humanizmi kimi mürəkkəb məsələni formal və ümumi prinsiplərdən çıxış etməklə düzgün həll etmək qeyri-mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, real və əsl humanizm müxtəlif prinsipləri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə götürməyi və uzlaşdırmağı tələb edir. Eynilə də hər bir konkret cəmiyyətdə şəxsiyyətin özünü ifadə etməsi üçün mövcud olan azadlığın səviyyəsi ilə həmin dövrün sosiomədəni normalarının, onun fəaliyyət və davranışına verdiyi tələblər ilə nə dərəcədə uzlaşdığını konkret təhlil etmək zəruri və əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: şəxsiyyət, cəmiyyət, humanistləşmə, ictimai inkişaf, demokratikləşmə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Спиркин А.Г. Основы философии. М., 1988.
2. Ayhan Aydın. Düşüncə tarixi və insan doğası. İstanbul, Alfa, 2000.
3. Ramazan Abacı. Yaşamın kalitelendirilmesi. İstanbul, 2005.
4. Rzayev M., Rəhimov N. Qloballaşma və şəxsiyyət. Bakı, ATU, 2010.
5. Фром Э. Иметь или быть. М., Прогресс, 1990.
6. Ойзерман Т.И. Материалистическое понимание истории: плюсы и минусы //Вопросы философии, 2001, № 2.

Мамед РЗАЕВ, Сакит ГУСЕЙНОВ

О ГУМАНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье анализируются специфические стороны процесса гуманизации общественной жизни на современном этапе. Автор приходит к выводу, что тенденция гуманизации личности характеризуется своей многогранностью. Особенно это выражается в том, что гуманистические принципы становятся нормой жизни во всех сферах деятельности политической, экономической и культурно-интеллектуальной.

Ключевые слова: личность, общество, гуманизация, общественное развитие, демократизация.

Mamed RZAEV, Sakit HUSEYNOV

ON HUMANIZATION OF SOCIAL LIFE IN PRESENT TIME

Summary

The paper deals with the consideration of spesific aspects of humanization of social life in modern time. The author has come to a conslusion that the desire of the person to humanize is distinct with being comprehensive. It shows itself especially in that the humanist principles become a life norm in all fields of political, economical and cultural and intellectual activity.

Keywords: personality, society, humanitarity, social develovement, democracy.

UOT 1(091)

Əliyar ORUCOV
FHNA, fəlsəfə üzrə f.d.

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK MƏSƏLƏSİ: XALQIN ÖZÜNÜDƏRKİNDƏ MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏNİN ROLU*

Xalqımızın tarixində faciəli iz buraxmış Gülüstan və Türkmənçay sülh müqavilələri Şimali Azərbaycanı çar Rusiyasının müstəmləkəçilik təcavüzü altına salsa da, bu dözülməz təzyiq xalqımızın gələcək istiqlal hərəkatı üçün zəmin yaratmış oldu. Vahid xalq iki yerə parçalandı. İşğaldan qabaqkı təzyiqlərdə din fərqi və dinlə bağlı mənəvi-mədəni fərq yox idi. XIX əsrin sonlarında kapitalist münasibətlərinin sürətlə inkişafına baxmayaraq, Azərbaycan hələ kənd təsərrüfatı ölkəsi olaraq qalmaqda idi. Çarizm Azərbaycanda hərbi – müstəmləkə üsuli-idarəsi yaratmışdı. O, Rusiya imperiyasını xalqlar həbsxanasına çevirərək, buradakı xalqların cəlladı kimi çıxış edirdi. İmperiya həyatına xas zorakılıq, özbaşınalıq, hüquqsuzluq Azərbaycanın da bütün şəhər və kəndlərində hökm sürürdü. Azərbaycan xalqı feodal və kapitalist zülmündən əlavə həm də milli müstəmləkə kimi zülmə məruz qalmışdı. Çarizm Azərbaycan ziyalılarını xüsusilə sıxışdırırdı. Azacıq azadlıq tələbi ilə çıxış edən bu ziyalılar «siyasi cəhətdən etibarsız» elan edilərək dözülməz məhrumiyyətlərə düçar edilirdilər. Azərbaycanın mütərəqqi fikirli ziyalılarının çoxu hökumət orqanları tərəfindən ciddi surətdə təqib olunur, hüquqdan məhrum və bir parça çörəyə möhtac edilirdi. Bu dövrdə xalqın maariflənməsi və hüquqlarını tələb etməsindən qorxan çarizm Azərbaycan dilində qəzet və jurnalların buraxılmasını imperiya üçün təhlükəli bir iş hesab edirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər və irəliləmələr özünü ideoloji sahədə də əks etdirmişdi. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq istehsal münasibətlərində əmələ gələn dəyişikliklər sinfi ziddiyyətin kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur ki, bu da özünü getdikcə artan sinfi mübarizədə təzahür etdirirdi. Çar Rusiyasının müstəmləkəsi olan Şimali Azərbaycan siyasi hüquqdan məhrum edilməklə yanaşı, eyni zamanda mənəvi zülm altına düşmüşdü. Çarizm imperiyasının digər ucqarları kimi Azərbaycanı da özünün aqrar xammal mənbəyi hesab edirdi. Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti aparan imperiya, xalqın əsrlərdən bəri formalaşıb gələn adət-ənənələrinə, dilinə, milli xüsusiyyətlərinə etinasızlıq göstərir, milli hissləri tapdalayırdı. Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində bu dövrdə mövcud olan xanlıqların dövlət müstəqilliyinin əlindən alınması xalqımızın milli şüurunun inkişafına mane olmaqla, siyasi fikirdə milli özünüdərketmənin, azadfikirliliyin inkişafı üçün buxova çevrildi. İmperiya rus kimi fikirləşməyi, yalnız imperiyanın mənafeinə uyğun danışmağı təkidlə tələb edirdi.

Həmin dövrdə demokratik əhval-ruhiyyəli ziyalılar yetişir və onların coşğun maarifçilik fəaliyyəti mənəvi durğunluqdan,ətalətdən geniş xalq kütlələrini tədricən çıxararaq cəhalət yuxusundan oyadır, özünü dərk etməyə sövq edirdi. Yeni dövr Azərbaycan mədəniyyəti də məhz ictimai inkişaf nəticəsində sosial-iqtisadi həyatın zəruri tələbi kimi meydana gəlmişdir. Mənəvi həyatdakı durğunluğun, fanatizmin, cəhalətin, dini-mistik təsəvvürlərin tənqidi, dünyəvi təhsil, mətbuat, milli ədəbiyyat və incəsənət, elm və biliklərin, Avropa mədəniyyətinin təbliği, xalqın keçmişinə maraq uğrunda mübarizəsi ictimai-siyasi və fəlsəfi fikri dövrün tələbinə uyğun inkişaf

* Məqalə f.e.d. Zümrüd Quluzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

yoluna istiqamətləndirərək, milli oyanışın başlıca məzmununu təşkil etmişdi.

Bütün bu hadisələrdə Azərbaycan xalqının milli özünüdərki öz ifadəsini tapırdı. «Azərbaycan xalqının dil, ərazi və mənəviyyat birliyi XIX-XX əsrlərin qovşağında yeni keyfiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan dilinin ədəbi dilə çevrilməsi prosesi güclənir, xalqın mənəvi mədəniyyətinin bütün sahələrində diqqətəlayiq dəyişikliklər baş verir. Maarif, ədəbiyyat, rəssamlıq, musiqi və xalq yaradıcılığı ümummilli dəyərlər, ənənələr zəminində yeni məzmunla zənginləşir. Elm – təhsilə marağın artması, başqa xalqların mədəniyyətlərindən öyrənmək cəhdləri milli oyanışın səciyyəvi xüsusiyyətləri idi» [1, 14] .

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, xalqın, millətin özünü dərkini göstərən ən mühüm amillərdən biri də etnonimdə, yəni onun özünü adlandırmasında ifadə olunur[2, 157-158] .

XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, rus və xarici mətbuatda çap olunan kitablarda, dövrü mətbuatda «Azərbaycan», «azərbaycanlı» termin və sözlərinə rast gəlinmir. Bu cəhətdən görkəmli ictimai xadim, «Şərqi-Rus» qəzetinin təsisçisi Məhəmməd Ağa Şahtaxtlı 1891-ci ildə «Kaspi» qəzetində «Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandıraq» adlı məqaləsi ilə çıxış etməsi maraqlıdır. O, Zaqafqaziya müsəlmanlarının rus dilində «tatar» adlandırılmasını düzgün hesab etmir, Azərbaycan türkü ilə daxili quberniyaların tatarı arasında dildə, zahiri görünüşdə, adətlərdə, xasiyyətdə böyük fərqin olduğunu göstərərək yazır: «Zaqafqaziya məhəmmədilərinin (yəni müsəlmanlarının – Ə.O.) danışdığı dil əsas: osman, səlcuq, Azərbaycan dialektlərinə bölünən türk qrupuna aiddir… Zaqafqaziya türkləri, əlbəttə, farslar da deyillər. Bu xalqlar bir-birindən dilinə görə fərqlənirlər, türk və fars dilləri tamamilə müxtəlif dillərdir. Zaqafqaziya müsəlmanlarını – azərbaycanlılar onların dillərini isə – Azərbaycan dili adlandırmaq daha münasib olardı» [3] .

Afaq Məmmədova «XX əsr Azərbaycan romantizminin fəlsəfəsi» adlı kitabında yazır: «XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın Rusiyanın ucqar müstəmləkələrindən biri olmasına rəğmən, ölkənin sosial-mədəni həyatının bir sıra sahələrində nəzərə çarpacaq dirçəliş, müsbət irəliləyişlər baş vermişdir. Şimali Azərbaycanın ayrı-ayrı əraziləri arasında müəyyən səviyyədə iqtisadi birliyin yaranması, ölkədə mövcud olan dil, ərazi, mənəviyyat birliyi, ortaq keçmiş və digər bu kimi faktorlar əhalinin milli şüurunun formalaşması prosesini sürətləndirirdi»[4, 36].

XX əsrin əvvəllərinin ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixini öyrənərkən ilk növbədə bu dövrün ən mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələrini araşdırmaq lazım gəlir. Ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maarifpərvər ziyalı gəncləri milləti cəhalət və xurafat girdabından çıxartmaq, onun maariflənməsinə və mədəni tərəqqisinə kömək etmək yollarını axtarırdılar. Onlar başa düşürdülər ki, bir millət özünü tanımayınca, hüququnu düşünməz. Millətin özünü tanıması üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır. Bütün bunların olması üçün də hürriyyət lazımdır. Dilarə Seyidzadə «Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar» adlı əsərində yazır: «XX əsrin əvvəllərində sosial münaqişələrin kəskinləşməsi, fəhlələrin kütləvi çıxışları, Azərbaycan kəndlilərinin artan narazılığı Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin siyasi və ideoloji cəhətdən fəallaşması üçün obyektiv şərait yaratdı. Çar hökumətinin böyük dövlətçilik siyasəti, milli zülmün güclənməsi, imperiyanın milli ucqarlarında yaşayan xalqların hüquqlarının hər cür sıxışdırılması cəmiyyətin milli məsələnin tezliklə həllində marağı olan bütün təbəqələrini bu məsələ ətrafında birləşdirirdi. Bu ondan irəli gəlirdi ki, milli məsələ ən mürəkkəb sosial məsələlərdən biri idi. Millətin taleyindən narahat olan cəmiyyətin mütərəqqi hissəsi getdikcə daha kəskin şəkildə mövcud quruluşun yeniləşməsi məsələsini qoyur, islahatlar keçirilməsini tələb edirdi. Çara və hökumətə qarşı hərəkatlar – fəhlələrin, kəndlilərin və ziyalıların çıxışları milli –azadlıq hərəkatında sıx birləşirdi»[5, 55]. 1903-cü ilin mart ayının 30-dan Tiflisdə nəşr olunan «Şərqi-Rus» qəzeti xalqın maarifi, elmi, qadın azadlığı uğurunda mübarizə aparmaqla yanaşı milli mənlik şüurunun oyanmasına və

milli özünüdərkə xidmət etmişdi. Bu qəzetin naşiri və redaktoru Məhəmməd Ağa Şahtaxtlı idi. O, Moskva, Kazan, Həştərxan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Sibir və Təbrizdən müxbir məktubları alır və onları olduğu kimi çap edirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda digər qəzet və jurnallarda nəşr olunmağa başladı. 1904-cü ilin oktyabrından 1905-ci ilin yanvar ayının ortalarına qədər Azərbaycan dilində «Hümmət», 1905-ci ildən «Həyat» və «İrşad», 1906-cı ildən isə «Dəvət-Qoç» və «Təkamül» qəzetləri nəşr olunmuşdur. 1906-cı ilin aprel ayının 7-dən «Molla Nəsirəddin» və həmin ildən «Füyuzat» jurnalı da çap olunurdu. Bu qəzet və jurnallarda xalqın milli mənlik şüurunun oyanışı, milli özünəqayıdışı və özünüdərki tərənnüm edilirdi. Eyni zamanda həmin dövrədək yaşayıb- yaratmış Azərbaycan mütəfəkkirləri A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, M.Kazım bəy, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi və sairələrin yaradıcılıqlarında olan vətənpərvərliyə, milli özünüdərkə, milli özünütəsdiqə və milli mənlik şüurunun inkişafına aid fikirlər sonrakı nəsillər üçün örnək oldu.

Beləliklə, həmin dövrədək A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, M.Kazım bəy, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, M.A.Şahtaxtlı və digər mütəfəkkirlərimizin yaradıcılıqları ilə başlayan milli yeniləşmə hərəkatı, XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.B.Məmməd-zadə, Ö.F.Nemanzadə, N.Nərimanov, M.Hadi, Ə.Topçubaşov və M.Ə. Rəsulzadə kimi mütəfəkkirlərin ideyaları üçün bir qaynaq idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində özünəməxsus yeri olan və milli özünüdərk ideyalarını xalqa aşılayan, azadlıq carçısı, ideoloq Mirzə Bala Məmmədzadədir. Çarizm istibdadı hər bir Azərbaycan ziyalısının nifrətinə səbəb olduğu kimi, M.B.Məmmədzadə də ona düşmən münasibət bəsləyirdi. İlk əvvəllər M.Ə.Rəsulzadənin nəşr etdirdiyi «Açıq söz» qəzetinə ara-sıra məqalələr yazan M.B.Məmmədzadə sonralar həmin qəzetin işində fəal iştirak edir.

Rusiyadakı fevral burjua inqilabından sonra o, siyasi hadisələrə yaxından qoşulur və açıq fəaliyyət göstərən Müsəlman demokratik «Müsavat Partiyası»nın sıralarına daxil olaraq onun fəal üzvlərindən birinə çevrilir. M.B.Məmmədzadə Zaqafqaziya Seymi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə öz ictimai–siyasi fəaliyyətini Tiflisdə davam etdirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra o, «Müsavat» Partiyası nəzdində yaranmış «Gənclər cəmiyyəti»nin orqanı olan jurnalın redaktorlarından biri idi. Bu illərdə onun Tiflisdə «İki inqilab arasında» adlı kitabçası çap olunur və bu kitabçada mütəfəkkir sosial problemlərlə yanaşı, xalqın milli mənlik şüurunun formalaşmasına və milli özünüdərk məsələlərinə də toxunurdu. M.B.Məmmədzadə 1919-cu ilin oktyabrında «Müsavat» partiyasının Bakı komitəsinin üzvü seçilir. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hökumətin orqanı olan «Azərbaycan» qəzetinin əvvəlcə müxbiri, sonra isə baş redaktoru olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra M.B.Məmmədzadə digər məsləkdaşları ilə birlikdə həbs edilir. Ancaq sonralar təsadüf nəticəsində həbsdən azad olunur. O, çox keçmədən qeyri- leqal fəaliyyət göstərən «Müsavat» Partiyasına başçılıq edir. Müsavatın islam şərqində yeganə milliyyətçi, istiqlalçı, xalqçı və cümhuriyyətçi partiya olduğunu deyən Mirzə Bala Məmmədzadə «Milli Azərbaycan Hərəkatı» kitabında yazır: «Müsavat», milliyyətçiliyi, istiqlalçılığı, xalqçılığı və cümhuriyyətçiliyi ilə bütün islam şərqində ilk təşəkkül edən Avropa yönümlü bir partiyadır. İslam şərqində «müsavat»dan əvvəl heç bir siyasi təşkilat olmamışdır ki, «ümmətçilik» ilə «millətçiliyi» belə ideal bir surətdə təfrik və təlif edə bilsin» [6, 3]. 1923-cü ilin axırlarında uzun təqiblərdən sonra qeyri-leqal fəaliyyət göstərən «Müsavat» Partiyasının «İstiqlal» qəzeti nəşr olunduğu mətbəənin bütün işçiləri həbs olunur. Belə olan təqdirdə M.B.Məmmədzadə İrana mühacirət etmək məcburiyyətində qalır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində stenoqrafçı işləmiş M.B.Məmmədzadə 1924-cü ilin yazın axırına qədər gizli fəaliyyət

göstərmiş və mayda İranın Ənzəli şəhərinə gedərək, buradakı mühacirlərin fəaliyyətinə başçılıq etmişdir. Bir müddət Təbrizdə yaşayan, sonra isə Sulduz şəhəri ətrafında şose yolu çəkilişində mühəndis-texnik işləmişdir.

O, həmin illərdə M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulda nəşr etdirdiyi «Yeni Qafqaz» jurnalına məqalələr yazırdı. Çox keçmədən yəni 1927-ci ildə İstanbula gələn Mirzə Bala Məmmədzadə burada «Azərbaycan misaqi-millisi», «28 Mayıs istiqlal bəyannaməsinin təhlili», «Ermənilər və İran» kitablarını çap etdirmişdi. 1927-1934-cü illərdə də o, «Yeni Qafqaz», «Azəri-Türk», «Odlu yurd», «Bildiriş», «İstiqlal», «Qurtuluş», «Azadlıq» və s. mətbu orqanlarında, «Müsavat» adlı bülletendə Azərbaycan haqqında, o cümlədən milli mənlik və milli özünüdərkə aid bir sıra məqalələr çap etdirmişdi. 1938-ci ildə onun «Milli Azərbaycan hərəkatı» adlı kitabı çap edilmişdir. Onun Azərbaycanın ictimai-siyasi və sosial tarixini, o cümlədən xalqda yaşayan milli özünüdərk ideyalarını özündə əks etdirən «Yenə maarif cəbhəsində», «SSSR – Milli Rus Dövləti», «Dil və şivə bəlası», «Pedaqoji məktəblərdə dözülməz vəziyyət davam edir», «Sabir yaşasaydı» və s. məqalələri də vardır. Mütəfəkkir 31 may-1 iyun tarixində «Promete» təşkilatı tərəfindən Varşavada keçirilən rus əsiri millətlərin dil qurultayında «Sovet Azərbaycanda Türk dilinin ruslaşdırma və imha siyasəti haqqında» məruzəsində deyirdi: «Millətlərin oyanış, yüksəliş və düşüş tarixləri göstərir ki, milli xüsusiyyətlərini və milli kültürlərini qoruyub yaşatmağa müvəffəq olan hər millət, gec-tez müstəqil, milli bir dövlət qurmağa namizəddir. Milli xüsusiyyətlərini və milli kültürlərini itirmiş olan millətlər, milli mənliyini və ilham alacaq milli qaynaqlarını da itirmişlər deməkdir. Bu kimi millətlərin gələcəyi yoxdur. Onlara ölmüş nəzərilə baxmaq lazımdır. Milli xüsusiyyət və milli kültürün başında isə milli dil gəlir. Milli dilin milli varlığı mühafizədəki rolu həlledicidir[7, 17]. M.B.Məmmədzadənin fikrincə millətlərin milli varlıqlarını, mədəniyyətlərini ölümdən qurtaracaq yol varsa, o da milli istiqlaldır. «Millətimizi, millətlərimizi və millətlərin dil və kültürlərini yalnız milli istiqlal qurtaracaqdır»[7, 23].

Bu mənada M.B.Məmmədzadə istiqlal, azadlıq və müstəqillik məfkurəsinin inkişafında M.F.Axundovun müstəsna rol oynadığını xüsusi qeyd edərək yazır: «Azərbaycan milli xartiyasının xülasəni istiqlal fikrinin təşkilində … Mirzə Fətəlidən Üzeyirə kimi, «Əkinçi»dən «Azərbaycan» və «Yeni Qafqaziya»yadək hər birinin olduqca böyük və dəyərli rolları olmuşdur. Siyasi – ictimai fikirlərimizin tərəqqi və təkamül tarixini təşkil edən bu dövr bu gün aydın və parlaq istiqlal məfkurəsinin təməlini təşkil edir. Hətta ən uzaq istiqlalımızı təyin etmək üçün belə keçirdiyimiz fikri-inkişaf tarixinə baxmaq və ondan milli hərəkatın ruh və mahiyyəti haqqında bir fikir almaq kifayət edər.

…Zənnimcə, Mirzə Fətəli və Həsənbəy Zərdabi əlli il sonra dünyaya gəlsəydilər istiqlal fikri, Azərbaycan milli xartiyası da əlli il sonra meydana gələcəkdi. Bunların arasında sıx bir münasibət və rabitə vardır. …Özünün türkçülüyünü və azərbaycanlılığını dərk etməyən xalq belə bir bəyannaməni verə bilməzdi»[8, 139].

M.B.Məmmədzadə 1955-ci ildə Münhendə yaradılan Sovet İttifaqını öyrənən instituta dəvət olunaraq institutun elmi şurasının rəhbəri seçilir və burada Azərbaycan dilində nəşr olunan siyasi jurnalın baş redaktoru olmuşdur. Bundan əlavə onun ictimai-siyasi və fəlsəfi məzmunlu məqalə və kitablarından başqa «İslam Ensiklopediyası»nda çap olunan elmi yazıları, «Müsavat» partiyasının tarixi adlı elmi siyasi əsərləri də vardır. O, «Müsavat» Partiyasının üzvü olduğu üçün öz yazılarında onun fikirlərini təbliğ edirdi.

M.B.Məmmədzadə istər vətəndə, istərsə də xaricdə M.Ə. Rəsulzadənin vəfatından sonra «Müsavat» Partiyasının lideri seçilmişdir. Onun dərin, hərtərəfli, geniş məzmunlu yaradıcılığına nəzər saldıqda azadlıq, azərbaycançılıq, tükçülük və milli özünüdərk ideyaları ilə yaşayan M.B.Məmmədzadənin bütün ömrünü və var qüvvəsini milli özünüdərk prosesində xalqının azadlığına və tərəqqisinə həsr etməsinin şahidi oluruq. 1959-cu ildə İstanbulda vəfat

edən M.B.Məmmədzadə öz uzaqgörənliyi ilə gələcək nəslə tarixi vəsiyyətində yazır: «Milli dövlət kultur yaradıcılığının ən yüksək şəklidir. Bu günkü nəslin yeni qayəsi «Milli Azərbaycan Dövləti» yaratmaqdan ibarət olmalıdır»[9, 27].

Beləliklə də o, inanırdı ki, vaxt gələcək Azərbaycan xalqı öz «mən»ini və ləyaqətini qoruyaraq milli özünüdərkdən gələn istiqlalını qazanacaqdır. Və bu belə də oldu. Onun tarixi milli özünüdərkə söykənən bu fikri özünü doğrultdu və Azərbaycanımız yenidən XX əsrin sonlarında müstəqilliyə qovuşdu. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz" deyən M.Ə.Rəsulzadə Şərqdə milli özünüdərkimizin bəhrəsi olan ilk demokratik respublikanın təməlini qoymuşdursa, XX əsrin sonlarında milli özünüdərkə əsaslanan milli hərəkatın rəhbəri Əbülfəz Elçibəy tərəfindən bu bayraq altında Azərbaycan Respublikası yarandı və ümumilli lider Heydər Əliyev milli özünüdərkin bariz nümunəsi olan müasir dövlətimizdə yenilməz bayrağın təməlini əbədiləşdirdi. Müasir Azərbaycan cəmiyyəti Heydər Əliyev tərəfindən bünövrəsi qoyulan, bu gün prezident İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilən və bütün milli-mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərimizi özündə birləşdirən azərbaycançılıqda əksini tapmış milli özünüdərk ideyaları ilə beynəlxalq aləmə inteqrasiya olunur.

Açar sözlər: milli özünüdərk, milli mənlik süuru, milli ədəbiyyat, maarifçilik, dövri mətbuat, milli mədəniyyət, ictimai-siyasi, milli fəlsəfi fikir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hacıyeva A.N. Nərimanovun din haqqında fəlsəfi düşüncələri, Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası NPB, 1998, 168 s.

2. Бромлей. Очерки теории этноса. М.,1983, 158 с.

3. Газета «Каспий», 1891, №93.

4. Məmmədova A. XX əsr Azərbaycan romantizminin fəlsəfəsi (Məhəmməd Hadi irsinin tədqiqi əsasında), Bakı: 2003, 168 s.

5. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, Bakı: OKA nəş., 2004, 348 s.

6.Mehmetzade M.B. Milli Azerbaycan Hareketi, Ankara: 1991, 240 s.

7. Məmmədzadə M.B. Sovet Azərbaycanda Türk dilinin Ruslaşdırma və imha siyasəti haqqında. Mədəniyyət dünyası, elmi-nəzəri məcmuə, XIV buraxılış. Bakı: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, 2007, 340 s.

8. Məmmədzadə M.B. Azərbaycan milli xartiyası, Bakı: Azərbaycan jurnalı, 1991, №:-4, 139 s.

9. İbadov N.S., Eyyubov İ.Ə. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi fikir, Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1996, 28 s.

Алияр ОРУДЖЕВ

ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОГО САМОПОЗНАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА: РОЛЬ МИРЗЫ БАЛА МАМЕДЗАДЕ В НАРОДНОМ САМОПОЗНАНИИ

Резюме

В статье исследована общественно-политическая и философская мысль Азербайджана второй половины XIX - начала XX века. В творчестве азербайджанских мыслителей рассматриваемого периода выражены социально-политические и философские идеи помогающие формированию национального самосознания.

Особое внимание в статье уделяется исследованию и толкованию общественно-политического и философского мировоззрения видного общественно-политического деятеля Мирзы Бала Мамедзаде, который сыграл важную роль в формировании самопознания азербайджанского народа.

Ключевые слова: национальное самопознание, национальное самосознание, национальная литература, просвещение, периодическая печать, национальная культура, общественно-политическое, национально-философская мысль.

Aliyar ORUJEV

THE PROBLEM OF NATIONAL SELF-KNOWLEDGE IN AZERBAIJAN IN THE END OF THE XIX CENTURY AND BEGINNING OF THE XX CENTURY: THE ROLE OF M.B.MAMMADZADEH IN SELF-KNOWLEDGE OF PEOPLE

Summary

In the article the public politcal and philosophical thought of Azerbaijan in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century has been investigated. In the creative works by Azerbaijani thinkers there were reflected the socio-political and philosophical ideas rendering the formation of national self-consciousness.

A particular attention is drawn to commenting socio-political and philosophical world outlook of the eminent socio-political figure Mirza Bala Mammadzadeh who played a great role in the formation of the national self-knowledge of the Azerbaijani people.

Keywords: self-consciousness, national intelligence, national literature, enlightenment, periodic press, national culture, social-political, national-philosophy thought.

UOT 17.02

Xatirə QULİYEVA
AMEA FSHİ, b.e.i.,
filologiya üzrə f. d.

MAARİFÇİLİK DÖVRÜNÜN VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ TƏSƏVVÜRLƏRİ ETİK-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ*

Müasir ictimai-siyasi həyatda və eyni zamanda elmi fikirdə aktual olan Vətəndaş Cəmiyyəti ideyası ilk olaraq XVII əsrin ortalarında alman filosofu və ictimai xadimi Q.Leybnits tərəfindən işlədilmişdir. Sonralar T.Hobbs, C.Lokk, Ş.Monteskye bu problemi öz yaradıcılıqlarında mükəmməl forma və məzmunda işləmişlər.

Əlbəttə Vətəndaş Cəmiyyəti ideyası bəşərin ən ali varlığı İnsanla bağlı olduğundan bəşər tarixinin ilkin dövrlərindən başlayaraq daim diqqət mərkəzində dayanmış, cəmiyyətə praktiki faydalıllğı ilə bərabər öz elmi tədqiqatçılarını da yetişdirmişdir.

Lakin İnsanın hüquq və azadlıqlarının daha qlobal formada önə çəkildiyi Maarifçilik adlanan dövrdə bu problem ən yüksək tarixi dəyərini qazanmışdır.

Beləki, tarixə "ağıl və filosoflar" dövrü kimi daxil olmuş Maarifçilik dövründə bir sıra fəlsəfə kllassikləri öz həmərslərləri ilə bir tərəfdən Yeni insan, yeni şəxsiyyət, yeni əxlaqın fikri ifadəsi olan Vətəndaş Cəmiyyəti ideyasının əhəmiyyətini açan, onun bəşərin təkamülündə əhəmiyyətini müəyyənləşdirən düşüncələrini bölüşür, digər tərəfdən Vətəndaş Cəmiyyəti adında tamamilə yeni olan bir ictimai-siyasi idarəetmə sisteminin əməli planını, layihəsini həyata keçirirdilər.

Məsələn, Maarifçilik dövrü dünyasının Deni Didro, J.Russo, A.Smit, B.Spinoza, J.Lametri, K.A.Helvetsi, İ.Kant, G.V.Hegel, K.Marks, M.Veber, H.Spenser, habelə, Volter, Şiller, Lessinq və başqa məşhurlarının irili-xırdalı əsərlərində qarşılaşdığımız Vətəndaş Cəmiyyəti ideyasının geniş və məzmunlu təhlilləri bu fikrimizi təsdiq edir.

Eyni zamanda dünya fəlsəfə klassiklərinin İnsan fəlsəfəsinin ən nəhəng modeli haqqında bəşər həyatının həllivacib gerçəkliklərindən yaranmış, zaman-zaman sistem halına düşmüş düşüncələri tarixin sonrakı inkişaf mərhələləri üçün də dəyərli ideya mənbəyi olmuşdur.

Bu baxımdan ictimai-siyasi inkişaf səviyyəsinə görə zəngin və mürəkkəb bir dövr hesab olunan XX əsrin, həmçinin də daxilində olduğumuz, cərəyan edən XXI əsrin ikinci dekadası - qloballaşma kimi xarakterizə olunan tarixi mərhələdə dünya Bəşər-İnsan fəlsəfəsi probleminin həllində «ana» fikir mənbəyinə nəinki müraciət edir, hətta onu tətbiq edir.

Diqqət edək, Azadlıq konsepsiyası, saziş nəzəriyyəsi, deklarasiyalar, hakimiyyətin bölgüsü, parlament demokratiyası, hüquq fəlsəfəsi, vətəndaşların qeyri hökumət səviyyəsində təşkilatlanması, yəni vətəndaş cəmiyyəti nəzəriyyəsi, əxlaq fəlsəfəsi,yeni etika-praktiki idrak fəlsəfəsi, mədəniyyət və incəsənət fəlsəfəsi və s. Vətəndaş Cəmiyyəti anlayışının nəzəri konsepsiya keyfiyyətləri məhz yuxarıda adları sadalanan filosof və mütəfəkkirlərə məxsusdur, onların adı ilə fəlsəfə tarixinə iz salmışdır.

Bu nəzəriyyələrdən biri də Əxlaqi sərvətlər nəzəriyyəsi - aksiologiyadır. Dəyərlər-Əxlaqi sərvətlər nəzəriyyəsi İnsanların (vətəndaşların) idealları və ideyalarını maddi və mənəvi ifadə edən meyarlar problemi də elmi fikirdə Vətəndaş Cəmiyyəti ideyasının fundamental qiymətləndirmə tarixi ilə demək olar ki, bir dövrə təsadüf edir.

Daha konkret desək, aksiologiya – əxlaqi sərvətlər və ya dəyərlər nəzəriyyəsi,

---

* Məqalə f.e.d. Dilarə Müslümzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

bəşər elmi-ədəbi, sənət düşüncəsinə yeni Dəyərlər – Yeni İnsan, yeni münasibətlər konsepsiyası ilə daxil olmuş Maarifçilik dövründə meydana çıxmış, əsasən də onun dünyanı əhatə edən geniş hüdudları daxilində təşəkkül tapmışdır.

Bütün məzmunu etibarilə mənəvi tərəqqi – Sivilizasiya olan Maarifçilik üçün əxlaq, mənəviyyat nə qədər mühüm amil idisə, təbii olaraq Əxlaqi sərvətlər nəzəriyyəsi də dəyərli fəlsəfi baxış, mənbə idi.

Bu baxımdan XVIII əsrin bu iki fikir hadisəsini bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Eyni zamanda hər hansı bir dövrü problem mövzunu onlara əsaslanmadan təhlil edib, qiymətləndirmək qeyri-elmi olar.

Dövr cəmiyyətdən əxlaq, onun əsas sifətləri, keyfiyyətləri olan ədalət, vicdan, ağıl, insaf, borc hissi və s. bu kimi dəyərlər tələb edirdisə, cəmiyyət bunlarla və bunlar üçün yaşayır, mübarizə aparırdısa, deməli Vətəndaş Cəmiyyəti ideyası həyata keçirilirdi.

Fikrimizcə bu və ya digər dövrün ictimai-siyasi səviyyəsini müasir elmi fikrin aksiologiya – əxlaqi sərvətlər adlanan dəyərlər nəzəriyyəsinə əsasalanmadan obyektiv olaraq qiymətləndirmək olmaz, həmçinin də maarifçiliyi anlayıb, dəyərləndirmək mümkün deyildir.

Təsadüfi deyil ki, maarifçilik anlamında alman filosofu Kantın "moralizm" nəzəriyyəsi qeyd-şərtsiz əsas teorem kimi qəbul edilmişdir.

Azərbaycanın tanınmış filosofu, böyük etik alim Ziyəddin Göyüşov "Əxlaqi sərvətlər" adlı geniş məzmunlu tədqiqat əsərində bu nəzəriyyənin mahiyyəti, cəmiyyət həyatındakı rolu haqda qiymətli fikirlərini bölüşmüşdür: **"**Böyük alman filosofu və əxlaq nəzəriyyəçisi İ.Kant da ədaləti ən mühüm əxlaqi sərvət səviyyəsinə qaldırmışdır. O qəti bir inamla yazmışdır ki, "nə vaxt ki, ədalət yox olur, onda daha insanların həyatına məna verən qiymətli heç nə qalmır". Buradan göründüyü kimi Demokritdən başlamış XVIII əsr fransız materialistləri və Kanta qədər müxtəlif əsrlərdə, müxtəlif tarixi şəraitdə yaşamış filosofların ədalət haqqında fikirlərində müəyyən bir oxşarlıq vardır. Bu oxşarlıq ondan ibarətdir ki, fikirlərinin bəzi məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, onların hamısı ədaləti insanlar arasında münasibətlər yaratmağın mühüm şərti hesab etmişlər. Onlar hamısı bu əqidədə olmuşlar ki, insanlar arasında münasibətlərdə ədalətin olmaması əxlaqi hərc-mərclik və pozğunluq törədər. Bu ədalət kateqoriyası sinfi cəhətlərlə yanaşı həm də özündə ümumbəşəri cəhətləri təcəssüm etdirdiyini bir daha sübut edir"(1).

Məlumdur ki, İ.Kantın bu nəzəriyyəsinin əsasında mənəvi azadlıq və muxtariyyət əxlaqı dayanırdı. Onun düşüncəsinə görə Dövlət lazımdır, bu dövlətə hakimiyyət mühümdür. Hakimiyyətə isə onu idarə edəcək qüvvə labüddür. Bu qüvvə xalq arasından çıxmalıdır. Ona görə də bütün kütlə moralizm prinsipləri ilə qidalanmalı, eyni zamanda tərbiyələnməlidir.

Fəlsəfə elmləri doktoru İlham Məmmədzadə "Etikaya giriş" əsərində qeyd edir ki, "Kantın hüquq fəlsəfəsi siyasi legitim şərtli və ədalətli yaşama əsaslanan transendental məsələdən (hansı ki, insanlar öz məqsədlərini azad şəkildə realizə edirlər) başlayır" (2).

Digər tərəfdən Kantın Moralizm nəzəriyyəsinə görə "özündə şey" (veş v sebe) – ağlın işığı rassional düşüncəsini əsaslandırırdı ki, bunun da kökündə həqiqət meyarı dayanırdı.

Deməli, həqiqətin mənbəyi ağlın işığıdır. Ağıllı olan vətəndaş ədalətli və həqiqət tərəfdarı olacaqdır. O, mənəvi borc, mənəvi məsuliyyət, vicdan, ləyaqət kimi yüksək insani keyfiyyətlətləri həyatının fəlsəfəsi hesab edəcəkdir. Buna görə də bu ideya-məqsəd cəmiyyətin hər bir üzvünün həyat prinsipinə çevrilməlidir. Bundan

faydalanmadan sağlam qüvvə olmaq və ya seçilmək mümkün deyildir.

Maarifçiliyin həyati tələb olaraq meydana çıxdığı dövrdə məhz insanlar arasında münasibətlərin vəziyyəti bütün dəyər keyfiyyətlərin sıradan çıxdığını, çox sarsıldığını ifadə edirdi. Həm də bu vəziyyət ümumbəşəri xarakter daşıdığından bütün dünyanı əhatə edən tələblər meydana çıxmışdı ki, o, maarifçilik insanının fəlsəfəsi – milli mədəniyyət proqramı adlanırdı.

Çox təbii və xarakterik haldır ki, böyük alman filosofu İ.Kantın "moralizm" nəzəriyyəsindən, Kantın davamçıları olan fəlsəfə tarixinə Neokantçılar kimi daxil olmuş Freyburq (Baden) fəlsəfi məktəbi nümayəndələrinin adı ilə tanınan dəyərlər nəzəriyyəsindən bəhrələnən dünya maarifçiləri bütün fəaliyyətlərində Əxlaq – Yeni Əxlaq düşüncəsindən çıxış edirdilər.

Neokantçılar öz sələflərinin nəzəriyyəsini daha da təkmilləşdirərək cəmiyyətin idarə olunmasında bütün təsirləri Dəyər kimi qiymətləndirir, daha sonra bu dəyərləri maddi və mənəvi olana ayırır, bu bölgüdə əxlaqın – moralın təsir gücünü təhlil edib əsaslandırırdılar.

Uzun illər dəyərlər problemi ilə məşğul olmuş rus alimi V.P.Tuqarinov dəyərlərə marksistcəsinə konkret qiymət verərək göstərir ki, "Yeni insan problemi meydana çıxdığı dövrdə (yəni maarifçilik dövründə – X.Q.) bu məsələ üstünlük kəsb etməyə başlamışdır". Ümumiyyətlə, alimin qənaətinə görə, "bizə nə lazımdır, biz onu sərvət və ya xeyirli hesab edirik. Nə ki, bizə gərək deyil və ya zərərlidir, biz onu dəyər, sərvət hesab etmir, həmçinin təcrübi mənada ondan faydalanmırıq" (3, s.288).

Burada maraqlı bir məsələyə də diqqəti yönəltmək istərdik. Məlumdur ki, Maarifçilər nəsli, bütün dünya üzərində Sözü bir mənalı şəkildə Güc-Qüvvə kimi qəbul etmişdilər. Onlar maarifçiliyin "dünya mədəniyyət nəzəriyyəsi" proqramını yeganə təsir vasitəsi "Söz" vasitəsi ilə həyata keçirirdilər. İnsanların hüquq və azadlıqlarının ən mühüm və təsirli ifadəçisi Azad Söz dünya maarifçilər nəslinin ən ümumi və qlobal hadisəsi, mövzusu sayılırdı. Mətbuat hadisəsinin müxtəlif dövlətlərdə meydana çıxması da bunun əyani sübutudur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, maarifçilər etika, geniş məzmunlu əxlaq məsələsini irəli sürür və bütün dünyagörüşü formalarının imkanlarından bunu istəyirdilər.

Maarifçilərin, "Etika elmlərin elmidir" – nəzəri konsepsiyası və həmçinin "tərbiyə" işinin cəmiyyətin bütün mahiyyət və məzmun məsələsinə yönəlməsi Dəyərlər nəzəriyyəçiləri nəslinin mövzu ətrafındakı düşüncələri ilə eyniyyət təşkil edir.

Belə ki, Qərb filosoflarının böyük əksəriyyəti "dəyərlər" dedikdə mənəvi olanı, bu istiqamətdə din, əxlaq, mədəniyyət sahələrini və əsaslandırırdılar. Bu qəbildən olan ictimai hadisənin tanınmış nümayəndələrindən biri R.B.Perri "dəyərlər" nəzəriyyəsini mənəvi tərəfdən təhlil edib, qiymətləndirirdi. Onun qənaətinə görə, "sərvətlər nəzəriyyəsi" biliklər kələfidir, burada etika, siyasət, estetika, fəlsəfə, din və s. onda birləşmişdir. Dəyərlər nəzəriyyəsinin gücü ilə insan öz-özünü, özünün daha dərin qüvvəsini və səylərini dərk edir. Bu bilik isə onun üçün təbiət qanunları haqda bilikdən heç də az əhəmiyyətli deyil" (4; 3 s.288).

Bir tarixi faktı da bu istiqamətdəki təhlillər zamanı qeyd etməliyik. Beləki, Əxlaqi dəyərlər – sərvətlər nəzəriyyəsini marksistcəsinə qiymətləndirənlər, Maarifçiliyin anası "Moralizm" nəzəriyyəsinin də daxil və aid olduğu Qərb Fəlsəfəsini uzun onilliklər boyu "burjua əxlaqı" adı altında birmənalı şəkildə rədd etmişlər.

Onların qənaətincə, "başdan-ayağa metafizik olan və son dərəcə mürtəce xarakter daşıyan utulitarizm və onun bir növü olan "hedonizm" əxlaq nəzəriyyəsi müasir

imperializm dövründə burjua münasibətlərinin inkişafından başqa bir şey deyildir” (5; 3 s.289).

Lakin həqiqət budur ki, feodalizmdən burjua inkişaf dövrünə keçid tarixin sivilizasiya hadisəsi idi ki, onun tənqidi nəhəng bir dövrün möhtəşəm epoxal mahiyyətinin kor-koranə qiymətləndirilməsi deməkdir.

Marksistlərdən fərqli proqramistlər isə “moralizmin” mahiyyətinə “insanın əxlaqi keyfiyyətləri, onun bütün mənəvi aləmi və psixi cəhətləri, irsən, nəsildən-nəsilə keçir” konsepsiyası ilə qiymət verirdilər.

Fəlsəfi fikir tarixinə məlum olan bir çox cərəyan, nəzəriyyə sahələri, məsələn, darvinizm, freydizm, neorealizm, etik sosializm, personalizm və s. əxlaqi sərvətləri öz tədqiqat məqsədlərinə uyğun rakurslardan təhlil edib qiymətləndirmiş, bununla da bu hadisəni yaratmış dövrün xarakterini, daşıdığı tarixyüklü vəzifələri nəzərə almamışlar.

Əxlaqı sərvətlər nəzəriyyəsi kimi Maarifçilik nəzəriyyəsində də İnsan amili əsas atribut, subyekt olaraq əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, XVIII-XIX əsrlərdə də Kantdan qaynaqlanan alman hüquq nəzəriyyələri-“Maarifçilik dövrü insanının fəlsəfəsi”,”azadlıq konsepsiyası” terminlərində ifadə olunan ideyalar meydana çıxmış və ən mühümü bunlar Maarifçilik dövrü insanının hüquqi azadlıq və Əxlaq normalarını müəyyənləşdirmişdir.

Bir tərəfdən Əxlaqi sərvətlər onun – İnsanın vasitəsi ilə cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə ötürülür, digər tərəfdən “dünyanın əşrəfi olan” İnsanın özünə tətbiq edilir.

Rus alimi V.Tuqarinovun aşağıdakı fikirləri bu baxımdan xarakterikdir**:** ”Əsas dəyərləri, bütün dəyərlər sistemini – insan, onun həyatı, xoşbəxtliyi təşkil edir. Qalan bütün dəyərlər insan cəmiyyətinin formalaşmasına, insan həyatının yaxşılaşmasına xidmət edir” (6; 3 s.289).

Maarifçilik dövrü dünya ədəbiyyatının Yeni İnsan problemi məhz buradan qaynaqlanır. Həm də belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bütün dəyərlər İnsan üçün, İnsan bütün dəyərlər üçündür.

İnsan, onun cəmiyyətdə yeri və rolu barədə maarifçilərin gəldikləri ümumi qənaətlərdən biri də belə idi: “əsl xeyirxah odur ki, həyatını öz xalqına həsr etsin” (7; 4 s.17).

Böyük alman maarifçisi Lessinqə görə də İnsan əsas idi. O belə düşünürdü ki, "qəhrəman insan olmalıdır, insan, qəhrəman" (8; 7 s.17).

Maarifçilik hərəkatı nümayəndələri birmənalı şəkildə etika məsələsini irəli sürür və tarixi baxımdan onun həllini məqsədəuyğun hesab edirdilər.

İngilis maarifçiləri "etika elmlərin elmidir" – nəzəri konsepsiyasını əsaslandırır və bu nöqteyi-nəzərdən də cəmiyyətin bütün mahiyyət və məzmun məsələsini "tərbiyə" ilə bağlayırdılar.

Alman və ümumiyyətlə, dünya maarifçiliyinin görkəmli simalarından biri, kantçı, həm də tribun şair adlanan Fridrix Şiller də ingilis maarifçilərinin öz ölkələrində, hətta dövlət quruculuğunda əsaslanmış olduğu "moral" – mənəviyyat hadisəsinin aliliyi prinsipinə bağlı olduğunu göstərir.

Şiller, Kantın "moralizm" konsepsiyasını öz bədii yaradıcılığında, habelə fəlsəfəsində davam və inkişaf etdirmiş, eyni zamanda maarifçi estetikanı əhəmiyyətli fikirləri ilə zənginləşdirmişdir.

F.Şillerin 1793-1794-cü illərdə yazdığı "İnsanın estetik tərbiyəsi haqqında" məqaləsi onun maarifçi estetikasını ətraflı şəkildə işıqlandıran ən maraqlı əsərlərindəndir. Şiller bu əsərində əxlaq, ümumilikdə mənəviyyat məsələsini tarixi kontekstdə təhlil edir, insanın öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmasını

əsaslandıraraq, estetik tərbiyəni siyasi problem həddinə çatdırır. Onun qənaətinə görə, «insanlığın xilası – incəsənətin kateqoriyaları ilə düşünmək yolu ilə mümkündür. Bu, incəsənətin köməyi, tərbiyələnmə vasitəsilə həyata keçə bilər" (9; 5 s.169-170).

Alman maarifçisinin fikri inkişafında Fransa inqilabının rolu danılmazdır. Şiller Fransa inqilabının təsiri altında öz xalqının gələcəyini düşünür, köhnə siyasi quruluşu yıxmaq yollarının incəsənətdən istifadə vasitəsi ilə mümkünlüyünü planlaşdırırdı. Onun fikrincə, insan böyük mübarizə gücünə malikdir və layiq olduğu tarixi səviyyədən çox-çox aşağıdadır. İnsanın siyasi tələblər irəli sürməyə mənəvi imkanları yol vermir. Deməli, siyasi azadlıq arzusuna çatmış İnsanın bu məqsədi dərk etməsi, ona çalışması üçün, ilk növbədə, O – İnsan tərbiyələnməlidir.

Beləliklə də, Şiller incəsənəti, ədəbi-bədii yaradıcılığı siyasi tərbiyə işində vacib vasitələrdən biri kimi qəbul edib, qiymətləndirirdi. Onun estetik gözəllik anlayışı, estetik tərbiyə düşüncəsi insanın azadlığı, siyasi fəallığı ideyalarını irəli sürürdü.

Estetikliyə belə yüksək münasibət bildirən, onu ağıl, mənəviyyat nəzəriyyəsində vacib komponent hesab edən Şiller, təsadüfi deyil ki, (estetikliyin zəngin ifadə forması - *X.Q.*) teatra böyük ümüdlər bəsləyirdi: "... teatr təcrübi mənada müdriklik məktəbidir. O, vətəndaş həyatının istiqamətləndiricisidir, insan qəlbinə sirli yolun həyati açarıdır (10; 5 s.268-269).

Digər bir misal da Şillerin maarifçi dünyagörüşündə teatrın əhəmiyyətini ifadə edən fikirlərini işıqlandırır: "Mənəvi tərbiyənləndirmə işində teatrın əhəmiyyəti nəhəng və çoxmənalıdır. Onun əhəmiyyəti əqli maarifləndirmə sahəsi ilə müqayisədə heç də az deyildir. Məhz burada - bu yüksək səviyyədə əsl vətənpərvər böyük ağıl qazana bilər" (11; 5 s.269).

Teatrı maarifçilik idarəsi adlandıran F.Şiller mənəvi tərbiyə məsələsinin həllində teatrın üstün keyfiyyətlərini xüsusi vurğulayaraq onu da qeyd edirdi ki, "kütlə (xalq mənasında – *X.Q.*) öz teatrı üçün maariflənməlidir. Əgər belə olmazsa, teatr öz kütləsini maarifləndirə bilməz" (12; 5 s.19).

Əlbəttə, Şiller maariflənməlidir, – deyəndə təmsil etdiyi alman maarif-çilərinin mənəvi tərbiyə konsepsiyasından çıxış edirdi.

Alman maarifçi-estetiki Q.E.Lessinq bu dövrün ən görkəmli fikir sahib-lərindən biri hesab olunur. Lessinqin 1766-1769-cu illərdə yazdığı "Laokoon" və "Hamburq dramaturgiyası" əsərləri alman maarifçiliyinin dünya estetik fikrinə, o cümlədən maarifçi estetika tarixinə bəxş etdiyi ən qiymətli elmi əsərlərdir.

Lessinq köhnəliyin kökündən və bütün atributları ilə bərabər tənqidi xarakterini daşıyan yeni tərəqqi-ağıl dövrünü təmsil edərək dinə və din xadimlərinə münasibət bildirir, xüsusilə bədii yaradıcılıqda bu təsirin əleyhinə çıxırdı. "Hamburq dramaturgiyası" əsərindən aşağıdakı misallarla bunu təsdiqliyə bilərik. Lessinq səhnə sənəti yaradıcılarına özünün tarixi və müasir həyatın tələblərinə uyğun olan tövsiyəsini bildirərək yazır: "Mənim sizə məsləhətim belədir: bu vaxta qədər məlum olan xristian faciələrindən birini də səhnəyə qoymayın" (13; **7** s.11).

Həmin məqalənin başqa bir yerində Lessinq yenidən bu məsələ üzərinə qayıdarkən qeyd edir ki, "din xadimləri yalandan olduğu kimi həqiqətən də məkrli işlər görürlər. Əlbəttə, onlar bunu məhz din xadimləri olduqlarına görə etmirdirlər. Din xadimləri təbiətən axmaq adamlardır və buna görə də özlərinin çirkin ehtiraslarının xeyrinə bütün başqa fərdlərin hüququna toxunurlar" (14; 8 s.70).

Lessinq bu fikirlərini din xadimlərinin teatrı "Düz cəhənnəmə aparan böyük yol" adlandırmaları ilə əlaqədar söyləyərkən teatrın tərbiyəvi əhəmiyyəti məsələsi üzərində ciddi dayanır və dövrün bu estetik fəaliyyət sahəsinə "cəmiyyət" kimi baxmaq, onu

məktəb mahiyyətində qiymətləndirmək estetik münasibətindən çıxış edirdi.

Tanınmış rus ədəbiyyatşünası V.R.Qrib Lessinq estetikasının bu və bu kimi qiymətli cəhətlərini, dəyər və əhəmiyyətini izah edərkən göstərmişdir: "Əgər Lessinq ictimai fəaliyyətdə fransız maarifçiləri ilə bərabər addımlayırdısa, estetik məsələlər səviyyəsində onlardan irəlidə gedirdi. Didro, Volter deyil, məhz Lessinq XVIII əsrdə realist sənətin müdafiəsini davam etdirmişdi. Fransız maarifçiləri klassisizmin estetik nüfuzundan xilas ola bilmədikləri üçün onlardan heç biri Şekspiri qiymətləndirə bilməmişdir (14).

Burada onu da qeyd etmək vacibdir ki, dünya maarifçiliyinin ideya sahəsi ümumi olsa da, onları bir vahid ictimai ideal - bütün sahələrdə, o cümlədən İnsan şüurunda köhnəliyin başqa cür desək, köhnə Əxlaq və normaların dağıdılması, yeni mənəvi hisslərdən meydana çıxan əxlaqın yetişməsi birləşdirsə də, bu məqsədə aparan yolların bir-birindən fərqli cəhətləri, inkişafın xüsusiyyətləri müxtəliflik ifadə etmişdir.

Beləliklə fikirlərimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, Maarifçilik dövrünün Vətəndaş Cəmiyyəti təsəvvürləri Avropadan baş qaldıraraq bütün dünyada dövrün etik-əxlaqi "Maarifçilik insanının fəlsəfəsi" konsepsiyasını, Əxlaqi dəyərlər nəzəriyyəsini tanıtmış və gələcək svilizasiyalara tarixi bir miras bəxş etmişdir.

Açar sözlər: vətəndaş cəmiyyəti, maarifçilik dövrü, qloballaşma, aksiologiya, utilitarizm, hedonizm, etik-əxlaq dəyərlər, cəmiyyət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Göyüşov Z. Əxlaqi sərvətlər. Bakı, Azərnəşr, 1966, s. 182-183.
2. Мамедзаде И.Р. Введение в этику. Баку, Муаллим, 2004, с. 112.
3. Xəbərlər, № 4, Bakı, Elm, 2004, s. 288.
4. Quliyeva X. Azərbaycanda maarifçi estetika. Bakı, Elm, 2000, s.17.
5. Шиллер Ф. Статьи по эстетики. М.-Л., 1935, с.169-170.
6. Лессинг Г.Э. Гамбургская драматургия. М.-Л., Academia, 1936, с.11.
7. Гриб В. Избранные работы. Статьи и лекции по зарубежной литературе. М., Гослитиздат, 1956, с.70.

Хатира ГУЛИЕВА

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ГРАЖДАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ В ПЕРИОД ПРОСВЕЩЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ЭТИЧЕСКИХ-НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Резюме

В статье отмечается, что проблема гражданского общества зародились в раннем десятилетии XVIII в., в 20-е годы XIX в. Распространились по всему миру. В историю они вошли как стадия развития интеллекта, национальных культур и прогресса и они разрабатывались в контексте этико-нравственных ценностей в период просвещения. Здесь раскрываются содержание и сущность гражданского общества, а также показывается отношение к мыслям просветителей, кантийцев и нео-кантийцев о гражданском обществе.

В статье анализируются мысли азербайджанских философов, связанные с данной темой.

Ключевые слова: гражданское общество, эпоха просвещения, глобализация, аксиология, утилитаризм, хедонизм, этико-нравственные ценности, общество.

Khatira GULIYEVA

IDEAS OF A CIVIL SOCIETY IN THE AGE OF ENLIGHTENMENT IN THE CONTEXT OF ETHIC-MORAL VALUES

Summary

In the article it is stated that the problems of a civil society emerged in the early decade of the XVIII c., in the 20-es of the XIX c. they were spread all over the world. They entered in history as a stage of development of intellect, national cultures and progress, they were worked out in the context of ethic-moral values in the Age of Enlightenment. There a content and essence of a civil society is revealed, the attitude to the thoughts of enlighteners, Kantians and Neokantians on a civic society is shown.

In the article the reflections of Azerbaijani philosophers on this theme are analysed.

Keywords: civil society, the Age of Enlightenment, globalization, theory of ethic values, utilitarianism, hedonism.

UOT 1.091

İradə ZƏRQAN
AMEA FSHİ, e.i., fəlsəfə üzrə f.d.

QƏZALİNİN ANTROPOLOJİ GÖRÜŞLƏRİ YAXUD «KAMİLLİK» KONSEPSİYASI*

V.V.Naumkin XI əsrin məşhur sufi-filosofu Muhammməd Əbu Hamid Qəzalinin fəlsəfəsini antropoetik sistem adlandırmışdır (1, s.183). Həqiqətən də görkəmli mütəfəkkir istər təriqətlərin, istər təsəvvüfün, istərsə də fəlsəfənin tədqiqində bu təlimlərin yaranma səbəbləri ilə yanaşı əsas iştirakçı olan insan amilinə nəzərləri cəlb edərkən «Nə üçün təriqət?», «Nə üçün təsəvvüf?» «Nə üçün fəlsəfə?» «Nə üçün küfr?» «Nə üçün?..» suallarını insan xarakteri və maraqları üzərində qurur. Qəzali yaradıcılığı bu suallara cavab məzmunu daşıyır. O, bu və digər saysız sualların cavabını insanın varlığı, mənşəyi və sosial mahiyyətində axtarır.

İnsanı varlıq olaraq ruh-bədən vəhdətində tədqiq edən Qəzali onun inkişafında iki başlıca təsiri əsas hesab edir: fitri və dünyəvi amil. Onun fitri amil deyərkən insanın yaradılış mahiyyətinə xas olan hansı əsas keyfiyyətləri nəzərdə tutduğuna nəzər yetirək.

Qəzali «İhya ulüm əd-din» əsərinin III cildi – «Əl-məxluqat»da yazır: «İnsan Allahın qüdrətilə imana hazır olaraq yaradılmışdır. İmanın insanda təcəllisi 3 cürdür: avamın təqlidi imanı; kəlamçıların dəlillə qarışmış imanı; ariflərin yəqin nuru ilə müşahidə olunan imanı» (2, s.34-35). O, bu 3 mərtəbəni bir nümunə: insanın evdə olmasına inamın arqumentləri şəklində izah edir. Məsələn, birinci halda sənə deyirlər ki, «axtardığın adam evdədir», sən inanırsan; Digər halda, evdəki adamın səsini eşidirsən və inanırsan; Üçüncü halda, içəri girib görürsən ki, axtardığın şəxs evdədir və yəqin edirsən. Avamın imanı birinci hala, kəlamçıların imanı ikinci hala, ariflərin, sadiqlərin imanı isə üçüncü hala bənzəyir. Nəticədə, «gerçək mərifət, yəqin müşahidə budur» söyləyir (2, s.35).

Qəzali fitrət ifadəsini işlədərkən insanın yaranış etibarilə dolğun, mükəmməl xəlq edildiyini və onun bu fitrəti qorumağa borclu olduğunu diqqətə çəkir (3, s.13). «İnsan fitrətən əşyaları bilmə istedadına malikdir (2, s.32). Qəzaliyə görə təlim-tərbiyə insan üçün bir növ «yeraltı suyun üzə çıxarılması» rolunu oynayır (4, s.143), «suyu əvəz eləmir». Daş-kəsək, müxtəlif maneələr suyun qarşısını aldığı yaxud ona şərait yaratdığı kimi, dünya həyatı da insanın inkişafında adekvat rol oynamaqdadır. Dünya sanki insan fitrətinin «örtüyü» dür. Bu «örtük» onu müxtəlif cür göstərə bilər. Lakin insan başqa fərdlərdən fərqli olaraq yalnız «görünmür», həm də özünü təqdim edir və deməli, «örtüyü» seçmək imkanına malikdir. Onun fitri keyfiyyətləri bu seçimdə iştirak edir. Bəzən insanın fitrəti, bəzən də «gözqamaşdırıcı örtü» - dünya üstün gəlir. Fitrətini dərk edib yaşayanlar kimi, onu unudub yolunu azanlar da olur. Fitrəti qorumaq heç də asan olmur. Dünya həyatının çətin sınaqları onları bəşəri mahiyyətdən uzaqlaşmağa yaxud müqəddəsliyə yüksəlməyə imkan verir. «İnsan fəzilətlərə yiyələnmək və rəzalətlərdən çəkinməklə kamilliyə nail ola biləcəyi kimi, şəhvət və qəzəbə alüdə olaraq heyvanlar səviyyəsinə də enə bilər» (4, s.96-102).

Ontoloji görüşlərində teizm mövqeyində duran Qəzali insanı yaranış etibarilə ruhu, ağlı olub cismi olmayanlarla (mələklər), cismi olub ruhu olmayanlar (heyvanlar və bitkilər) arasında ortaq keyfiyyətlər daşıyan varlıq hesab edir. Yəni «insan qidalanma və inkişaf baxımından bitkini, hissetmə və hərəkət cəhətdən heyvanı, ağıl və bilik sarıdan mələkləri xatırladır. İnsanın

* Məqalə f.e.d. Aydın Əlizadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

onlardan əsas fərqi və üstünlüyü - iradəsinin olmasıdır. Qəzaliyə görə elm və iradə Allaha xas sifətlərdir ki, varlıqlar içərisində insana müstəsnalıq qazandırır.

Yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərini hisslərinin və hərəkətlərinin tənzimi üçün istifadə edən, ruhi tələbatına yönəldən insan əxlaqi ucalığa çatır. Əksinə, fitri imkanlarını yalnız dünya ləzzətlərinə istiqamətləndirən, yeyib-içməkdən başqa narahatlığı olmayanlar isə heyvanlar səviyyəsinə enir. O, əlavə edir ki, heyvani tələbatlarla məşğul olan insanda rəzalətlə zəkanın birləşməsi onu şeytanlaşdırır (4, s.32-33; 23, 8). Bu əsnada XX əsr Azərbaycan şairi və dramaturqu, Romantizmin nümayəndəsi böyük Hüseyn Cavidin (1882-1941) «İblis» faciəsindən məşhur misralar yada düşür:

«- İblis nədir?

- Cümlə xəyanətlərə bais.

- Ya, hər kəsə xain olan insan nədir?

- İblis!» (5).

Qəzalinin əsərlərində əsas motiv olan bu problem Hüseyn Cavidin poetik sənətkarlığı və güclü məntiqi ilə öz lakonik həllini tapır.

Yuxarıdakılardan məlum olur ki, fitrətən yaxşı yaxud pis insan yoxdur. Yaxşılığa və ya pisliyə meyli özündə daşıyan adi insan vardır. İnsanın kamilliyi yaxud naqisliyi bu meyilin istiqaməti ilə bağlıdır.

Qəzaliyə görə insan öz fitrətini dərk edib onu pozmadığı zaman gündəlik məişət qayğılarını aşmaq və mələkut aləmi ilə əlaqə qurmaq imkanına malik olur. «Mələkut aləmini ancaq bəsirətlilər görür… İman nurunun qəlbə düşməsi və orada mərifət nurunun parlaması Qurani-Kərimin Ənam surəsinin 125-ci ayətində bildirilir» (2, s.34; 4, s.28-29).

Qəzalinin insanın fitrəti ilə əlaqədar düşüncələrindən iki nəticə əldə edilir:

1. İnsan digər canlılar kimi bioloji varlıqdır.

2. Lakin başqa varlıqlardan fərqli: ağıl sahibi, ruhi varlıqdır.

Qəzaliyə görə insanların təbiətdə və ictimai həyatda üstünlüklərinin səbəbi ağıldır.

Ağıl sahibi isə nəinki fəaliyyətinin məqsədini, səadətin və bədbəxtliyin fərqini, hətta dünyaya nə üçün gəldiyini bilməyə qadirdir. Ən başlıcası, insan dəyişə bilən – yüksələ və alçala bilən varlıqdır.

Qəzali insanın dəyişmə meylinin əsasında dörd: iki heyvani – qəzəb və şəhvət, iki ruhani – ağıl və iradə keyfiyyətini fərqləndirir. Bu keyfiyyətlərin müxtəlif modifikasiyaları müxtəlif insan tipləri yaradır və fəaliyyətlərini tənzimləyir.

Qəzalinin ruh haqqında düşüncələri fərqlidir. O, yazır: «Ruhun həqiqətini peyğəmbərlərin bildiyi kimi, bəzi vəli və alimlərin də bilmələri mümkündür. Onlar peyğəmbər olmasalar da, şəriətlə ədəblənmişlər» (24, s.254). Deməli, insanın biliyi etikasından asılıdır. İnsan öyrənməyə, biliyə can atırsa, deməli, ədəblidir yaxud əksinə. «İnsanlar bilmədiklərinin düşmənidirlər» (3, s.132).

Qəzaliyə görə «Ruh – nə cisim, nə də məkandır. Quranda deyildiyi kimi: «…Ruh – Rəbbimin bir əmridir» (Qurani-Kərim, Əl-İsra, ayət 85). Qəzaliyə görə «Allahın əmri isə cisim olmadığı kimi, məkan da deyil, dəyişməyən, əbədi, sabit bir cövhərdir… Ruhun məkanı bədən olmadığı kimi, qəlb də ola bilməz. Ruh ilə bədənin təması olmasa da onlar qarşılıqlı əlaqədədir: ruhdakı hər bir dəyişiklik əzalara təsir edir. Ruh Allahın əmrindədir: ondan gəlmiş və ona dönəcəkdir. Bədən bu səfərdə onu nəql edən vasitədir, bir növ ruhun miniyidir (at, dəvə, araba, gəmi və s. kimi – İ.Z.). Səfəri uğurla başa vurmaq üçün minik saz saxlanmalı, qeydinə qalınmalıdır, yoxsa yarıyolda qalmaq təhlükəsi vardır (3, s.375).

Qəzali başqa filosoflar kimi bədəni ruhun məkanı adlandırmır. Həqiqətən də ruh məkan və zaman anlayışlarına sığmır. Qəzalinin «minik» ifadəsi məqsədə daha yaxındır. Dialektik materializmin «Sağlam bədəndə sağlam ruh olar» məntiqi mühakiməsi burada yerinə düşməsə

də onu demək olar ki, bədənin sağlamlığı ruhun ehtiyaclarını ödəməkdə vacib amildir. Ona görə də Qəzali bədənin sağlamlığını qoruyan tibb elminə və asayişə xidmət edən hüquq elminə yüksək dəyər vermişdir. O, insanın həm ruhu, həm də sağlamlığının qorunmasını vacib hesab etmişdir. Bu xüsusiyyət onu tərkidünya asket və zahidlərdən, ifrat sufilərdən fərqləndirirdi.

Qəzaliyə görə din - gözəl əxlaqdır. Əxlaqi həyat isə – ağlın duyğular üzərində hakim olduğu həyatdır. İnsanın əxlaqı onun əməlində təzahür edir. Əməl (fəaliyyət – İ.Z.) üçün isə yalnız ağıl kifayət deyildir. Ağıl duyğulara iradə ilə hakimlik edir. Onun fəlsəfəsində «iradə» anlayışı - «ağla əməl gücü» hesab olunur. Yəni insan öz fəaliyyət seçimini etməyə qadir olmalıdır. «Ağla əməl gücü»nün bioloji istəkdən fərqini vurğulayan Qəzali yazır ki, iradə bəzən bədənin istəyinə müxalif olur.

Qəzali əxlaqı ruh-bədən kompleksində bir intizam, ahəng yaradan amil hesab edir. Bu nizam bədənin fəaliyyət və ehtiyaclarının təminatını ağlın iradəsinə verməklə mümkün olur. Qəzaliyə görə əxlaqlı həyat – hər cür hal və davranışlarda ağlın bütün digər maddi və mənəvi meyillər üzərində fəallığını təmin edən şüurlu bir yaşayışdır. Bu yaşam tərzində iradə başlıca göstərici hesab olunur. İnsanın iradəsi ağlını vaxtında lazımi fitri istedadının təzahürünə yönəltməsilə ölçülür və insanın kimliyini, mənini, ekzistensiyasını müəyyən edir. Deməli, əxlaqi fəaliyyət ağlın nəzarətində olan iradi cəhddir ki, Qəzalinin əsərlərində bu - «mücahidə» (ardıcıl cəhdlər, mübarizə – İ.Z.) adlanır. Mücahidə, öz növbəsində, iradəni möhkəmlədən stimuldur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, insanın fitrətində ağıl və iradə kimi fəzilət meyli ilə yanaşı qəzəb və şəhvət kimi insanı naqisliyə meyil etdirən xüsusiyyətlər də vardır. Bu hissləri idarə etmək üçün edilən cəhdlər iradəni gücləndirir. Qəzali yazır ki, güclü iradəyə sahib olmağın yolu riyazət və mücahidədir. İlk vaxtlar insanın nəfsinə ağır gələn mücahidə sonralar insana ləzzət, mənəvi qida verirsə insan azad iradə sahibi olur və Qəzalinin təbirincə «həva» (bioloji istək və həvəslər, hedonist tələbat – İ.Z.) üzərində qələbə çalır.

Qəzali insanı fitrətindən yayındıran bütün həvəs və arzuları «həva» adlandırır. Qəzaliyə görə iradəli insan ağlını həvasına deyil, həvasını ağlına tabe etdirməlidir. Lakin «həva»ya qalib gəlib azad iradəyə malik olmaq üçün insan mücahidənin üç mərhələsini keçməlidir.

İradə azadlığı üçün mübarizənin birinci mərhələsi insanın öz həvasını dərk etməsidir. İnsanın «həva»sı daim onun ağlı və iradəsi ilə savaşdadır. Daxilində bu mübarizənin artıq getməkdə olduğu insanlar iradə azadlığının ikinci mərhələsində hesab olunurlar. Son mərhələ – insanın «həva»sına qələbə çalmasıdır. Onun artıq mübarizəyə ehtiyac qalmayacaq şəkildə bu təhlükədən azad olması – üstün iqtidar, azad iradə halıdır.

Qəzali yazır: «Elm – mərifətullaha yetişdirir. Lakin insan kamilliyi üçün ehtirasların əsarətindən və dünya həvəslərindən qurtarmağın çarəsi olan iradə azadlığına da ehtiyac vardır» (2, s.246).

Qəzaliyə görə elm və iradə azadlığı insan kamilliyinin başlıca vasitələridir. Qəzali elm və iradə azadlığını insanın ölümündən sonra da varlığını sürdürən bir mükəmməllik hesab edir. O, iradə anlayışını izah edərkən onun aşağıdakı tərkiblərini sayır: niyyət, qəsd, əzm, sidq.

Niyyət – məqsədi müəyyənləşdirmək, qəsd – hikməti məqsədəuyğun mənimsəməkdir; əzm – qəsdə təhrik etmə, ruhlandırmaqdır. Sidq – ilahi iradəyə tabe olmaqdır. Hər sidq – müxlisdir. Fəqət hər müxlis – səmimilik, sədaqət deyil (6, s.191).

Qəzali etikasında sidq – insanlığın ən vacib ədəbi hesab olunur. O yazır: «Sidq – qulun sirrinin (batinin, mənəvi aləminin) və zahirinin (əməlinin) mütənasiblik ölçüsüdür. Bütün məqam və hallar sidq ilə həyata keçir. Hətta ihlas, ucalığına rəğmən sidqə ehtiyac duyur. Fəqət sidq heç nəyə möhtac deyildir. Sidq - Allaha ibadətdə ilahi iradədir» (6, s.191).

Qəzali insanın mənəvi tərəfini izah edərkən dörd ifadədən istifadə edir: qəlb, ruh, nəfs və ağıl. Onun əsərlərinin tədqiqi zamanı eyni mənanı ifadə etmək üçün dörd müxtəlif təbirdən isti-

fadə olunduğu görünür. O, bir halda «ağıl biliyin mənbəyidir» (3, s.72), başqa yerdə «qəlb biliyin mənbəyidir» (2, s.11, 12, 14), «nəfs elmin lövhəsi, qərar yeri və mənbəyidir» (7, s.6-7), digər halda isə «ruh mərifətullahın mənbəyidir» (2, s.507) yazır. Sufizm təliminə görə mərifət biliyin bir növü olub irrasional idrakı ifadə edir. Buradan məlum olur ki, rasional biliyin mənbəyi – ağıl və nəfs, irrasional biliyin mənbəyi isə ruhdur.

Qəzali «İhya ulüm əd-din» əsərinin III cildində «Əcaibul-qəlb» kitabında insanın ruh-bədən vəhdətini aşağıdakı kimi təsvir edir:

«Ruh-bədən əlaqəsi hökmdar və ölkə münasibətinə bənzəyir. Bədənin əzaları – sənətkar və işçilər, ağıl, zəka – vəzir, şəhvət və ehtiras – pis xidmətçi, qəzəb – mühafizdir. Vəzirin buyruqlarını yerinə yetirməyən tənbəl və pis xidmətçi özünü hökmdara nə qədər xoş göstərsə də, əslində onu məhv etməyə çalışır. Hökmdar vəzirinə (ağıl və təfəkkürə – İ.Z.) güvənərək mühafizini (qəzəbini – İ.Z.) onun ixtiyarına verməlidir» (2, 16).

Qəzaliyə görə insan bilən və fəaliyyət göstərən (yaradıcı – İ.Z.) varlıqdır. O, insanı güzgüyə bənzədir: əgər o çirklənmiş və öz funksiyasını itirmişsə: 1) çirki təmizləmək; 2) güzgüyə baxmaq lazımdır (8, s.374). Deməli, insan fitrətini qorumaq üçün ona yaraşmayan cəhətlərdən arınmalı və ruhunu «mələkut aləmi»nə çevirməlidir ki, Allah da ona «nəzər yetirsin».

İnsan Allahın yardımıyla özündəki İlahi tərəfi kəşf edərək nəzəri və əməli cəhətdən kamilliyə çatmağa cəhd edir. Qəzali «əməl» dedikdə hər hansı fəaliyyəti deyil, nəfsani arzuları və qəzəbi idarə edən məqsədli fəaliyyəti nəzərdə tutur (4, s.15-16). İnsan ictimai, sosial olmaqdan əvvəl, bioloji varlıqdır. Onun fitrətində, Qəzalinin qeyd etdiyi kimi, 4 başlıca keyfiyyət vardır ki, onlardan biri də qəzəbdir. O yazır: «Qəzəb ağlın qatilidir» (4, s.61). İnsan qəzəbini cilovlaya bilsə, ağlı onu yüksəklərə – kamilliyin zirvəsinə qaldıra bilər.

İnsan nəfsinin ehtiras və bədəni güclərini əqli hakimiyyəti altına alır, mənəvi imkan və qabiliyyətlərinin dərki yolunda addım-addım irəliləməyə çalışır. Nəticədə elə bir kamillik nöqtəsinə çatır ki, özündə İlahi sifətlərin bəşəri imkanlara uyğun səviyyədə gerçəkləşdiyini hiss edir.

Açar sözlər: ruh-bədən vəhdəti, fitri, dünyəvi, iradə, ibadət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ал-Газали Абу Хамед. Воскрешение – наука о вере. Пер. с араб. Наумкин В.В. М., Наука, 1980.

2. İmam Gazali. İhyau Ulumid-din. C.III. İstanbul, Bedir yayınevi, 1975.

3. İmam Gazali. İhyau Ulumid-din. C.I. İstanbul, Bedir yayınevi, 1974.

4. İmam Gazali. El-iktisad fil–itikad. Terc. Ömer Dönmez. İstanbul, Hisar yayınevi. 1962.

5. Cavid H. Əsərləri. Üç cilddə. Bakı, 2003.

6. İmami Gazali. Tasavvufun esasları. Çeviren: Ramazan Yıldız. İstanbul, Şamil yayınevi, tarixsiz.

7. İmam Gazali. El mürşidul emin ila mevizetul muminin. Terc. Abdulkadir Akçiçek. İstanbul, Bedir yayınevi, 1989.

8. İmam Gazali. İhyau Ulumi d-din. C.IV. İstanbul, Bedir yayınevi, 1975.

Ирада ЗАРГАН

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ ГАЗАЛИ, ИЛИ «КОНЦЕПЦИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ»

Резюме

В статье на основе анализа научных трудов Абу Хамида Газали (1058-1112) приводятся антропологические воззрения мыслителя. По мнению Газали, человек формируется на основе врожденных и приобретенных качеств. Основными качествами совершенного человека являются образование и свобода воли. Формирование личности происходит в условиях целеустремленности четырех врожденных качеств, заложенных в его сущности, это разум, свобода воли, гнев и страсть. В свою очередь свобода воли имеет следующие составные части: намерение, настойчивость, решительность и искренность.

Ключевые слова: единство души и тела, врожденные и приобретенные качества, свобода воли, совершенный человек.

İrada ZARGAN

ANTHROPOLOGIC VIEWS OF QAZALI OR THE CONCEPT OF "PERFECTION"

Summary

In the article the anthropological views of Abu Hamid Qazali (1058-1112) in the context of the analysis of his scientific works are presented. In Qazali′s opinion the formation of human takes place on the base of innate and acquired qualitics. According to him education and will freedom are the main means of human perfection. The formation of a personality takes place under conditions of four innate features: intellect, will, anger and passion. The freedom of will in its turn consists of intent, persistence, resolution, truthfulness.

Keywords: unity of spirit and body, innate, acquired qualities, will freedom, perfect man.

UOT 101.1:316

Elbrus SADIQOV
ATU, fəlsəfə üzrə f.d.

"Dünyanın inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli qloballaşmadır. Bu mürəkkəb və heç də birmənalı olmayan prosesin perspektivləri bizim hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin stabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir" (8).

Milli Lider Heydər Əliyev
Nyu-York, 07.09.2000

QLOBALLAŞMANIN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ*

Müasir dövrdə bəşəriyyətin ümumi inkişafında yeni bir mərhələ başlanmışdır. Son illərdə dəbdə olan təkcə söz kimi deyil, həm də iqtisadi, siyasi və mədəni hadisə kimi meydana çıxan və sözün həqiqi mənasında bütün dünyanı əhatə edən qloballaşma prosesi özünün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, bəşəriyyətin gələcəyini təhlükə altına qoyan bir hadisə kimi diqqəti cəlb etməkdədir. Qlobalizm- vətəni olmayan beynəlxalq maliyyə yırtıcılığı diasporu dünyanı uçuruma yuvarlatmaqla hədələyir. İqtisadiyyatda-məhsuldarlıq prinsipindən spekulyativ yenidən paylaşdırma, sələmçiliyə doğru; siyasətdə-milli suverenlik prinsipinə əsaslanan beynəlxalq tarazlığın plüralist sistemindən «birqütblük» daşıyıcıların həyasız diktatına doğru hərəkətdə özünü göstərən qlobalizm bəşəriyyətə hələ çox bəlalar gətirəcəyi ilə özünü nümayiş etdirir (1, s.11).

Qloballaşmanın çağdaş meyllərinin təhlili klassik dövr elmlərinin tamamilə əksi olan metodoloji cəhdləri tələb edir. Klassiklərin metodoloji kredosu ardıcıl şəkildə subyektivin aydınca obyektivliyi aşkar etmək, müxtəlif iradələrin kaprizi arxasından sarsılmaz qanun və tendensiyalara doğru hərəkətlə özünü büruzə verirdi. Elə bu əsasda da yeni dövrün elmi fatalizmi yetişmişdir. Həmin elmi fatalizm isə öz növbəsində bütün gerçəkliyi ağlabatan və bütün baş verənləri isə obyektiv cəhətdən əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş və sarsılmaz hesab edirdi. Elə buna görə də yeni qlobal yırtıcı arxasında gizlənərək özlərinin tamahkar və amansız prinsiplərini tətbiq etmək məqsədini aşkar etmək olduqca vacibdir. Dünyada olan başqa qaydalarla birlikdə qlobal qaydaların da alternativ variantları və ssenariləri mövcuddur. Onlardan ən humanist və ədalətlilərini müdafiə etmək vaxtı gəlib çatmışdır. Bunu «təbiət-cəmiyyət» sistemi münasibətlərinə aid edə bilərik. Hazırda tarixi prosesin həlledici faktoru kimi məhsuldar qüvvələrin götürülməsi xeyli dərəcədə şübhələrin doğmasına gətirib çıxarır. Uzun müddət məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi insanın təbiət qüvvələri üzərində hakimiyyətini göstərirdi. Doğrudan da sənaye inqilabının başlandığı dövrdən iqtisadi mühit (cəmiyyət həyatının maddi şəraiti) sürətlə dəyişmişdir. Məhsuldar qüvvələrin fasiləsiz inkişafı və buna müvafiq olaraq tələbat predmetlərinin artımı müşahidə olunurdu. Texniki nailiyyətlərin köməyi ilə insan özü üçün, öz mövcudluğu üçün olduqca rahat şəraiti təmin edə bilmişdi. Onun qüdrətinin yüksəlişi əvvəllər ilk baxışdan hüdudsuz görünürdü. Lakin istehsalın artımı ilə paralel olaraq tələbat da artırdı və bununla bərabər olaraq sivilizasiyanın əks tərəfi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

---

* Məqalə f.e.d., prof. Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Diqqət çəkən cəhətlərdən biri də əvvəllər bəşər cəmiyyətinin inkişafına fərqli baxışın olmasında idi. Elə hesab olunurdu ki, bəşər cəmiyyəti ətraf mühitin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq öz qanunları ilə hərəkət edir. İndi isə bu baxışlar köklü surətdə dəyişmişdir. Son 100 ildə insan fəaliyyəti planetar miqyasa çıxa bilmişdir. Fasiləsiz olaraq ətraf mühitə yüklənən antropogen yükün çəkisi artmaqdadır. İnsan təbiəti özünə tabe edərək, onu özünün maraqlarına xidmət etməyə məcbur etmişdir. Läkin nəticə çox pis olmuşdur. Təbiətdə planlaşdırılmamış keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Hər şey, su, hava, yerin təki, flora, fauna, insanların sağlamlığı və hətta insanm özünün mövcudluğu belə təhlükə altına düşmüşdür. Belə bir şəraitdə insan və təbiəti ayrı- ayrılıqda nəzərdən keçirmək deyil, birlikdə «təbiət-cəmiyyət» sistemi çərçivəsində nəzərdən keçirmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi indiki inkişaf mərhələsində insan informasiya sahəsində yaşayır. Yeni kommunikasiya sistemləri, xüsusilə Kütləvi İnformasiya vasitələri böyük qüdrətin sahibi olduqlarını artıq sübut etmişlər. Onların yaratdığı informasiya sahəsi birbaşa beyinə təsir edərək insana onun maddi vəziyyətindən artıq təsir etmək qüdrətinə malik olduğunu sübut etmişdir. O bilavasitə məhsuldar qüvvələrin vəziyyətinə təsir edir. Özü də artıq həmin məhsuldar qüvvələr informasiya mühitindən kənarda, müstəqil şəkildə mövcud ola bilməz (5.s.462).

Həqiqətdə isə son 50 ildə istehsalın xarakterinin özü də böyük dəyişikliklərə uğramışdır. Elm bilavaitə məhsuldar qüvvəyə çevrilmişdir. Mikroelektronika, informatika, robototexnika və biotexnologiya yaranıb inkişaf etməyə başlamışdır. Bunlar nəinki həyat tərzinə həmçinin insanın mövcudluğunun bioloji əsaslarına mühüm təsir göstərir. Hazırda sivilizasiyanm özünün kritik inkişaf nöqtəsinə yaxınlaşdığı vaxtda yaranmaqda olan qlobal çətinliklərdən xilas yolunu yalnız əql sahəsi göstərə bilər.

Real olaraq insanın müasir fəaliyyətinin bütün tərəfləri biosferin çirklənməsində iştirak edir. Sənayenin, energetikanın, nəqliyyatın artımı kənd təsərrüfatının və məişətin kimyalaşması əhalinin yüksək artım sürəti, urbanizasiya prosesinin getdikcə genişlənməsi də çirklənmə prosesində yaxından iştirak edir. Hər il Yer təkindən 100 milyard ton müxtəlif süxurlar çıxarılır. 1 milyard ton şərti yanacaq yandırılır. Atmosferə 20 milyard ton SO_2, 300 milyon ton SO, 50 ton azot turşusu, 150 milyon ton SO_2, 5 milyon ton H_2S, 400 milyon ton aerozol (kül, toz və s.), hidrosfera 600 milyard ton sənaye və məişət axını, 10 milyon ton neft məhsulları atılır. Axın sularının duruldulması üçün çay sularının təxminən 20 faizindən istifadə olunur. Yer təkinə 100 milyon ton mineral gübrə əlavə edilir, təbiətdə mövcud olmayan 100 min tonlarla kimyəvi birləşmələr istehsal olunur. Həmin kimyəvi birləşmələrin əksəriyyətinin dağılmaq qabiliyyəti azdır. Bu o deməkdir ki, onların əksəriyyəti təbiəti uzun müddətə çirkləndirir (7, s.92).

İndiki zamanda təsərrüfat fəaliyyətinin miqyası o dərəcədə genişləndirilmişdir ki, metabolizmin təbii prosesi, atmosferin və hidrosferin təmizləyici qabiliyyəti, artıq dünyanın bir sıra regionlarında antropogen yükün və onun zərərli təsirin aradan qaldırmağa qadir deyildir. Tədricən bütün atmosfer, okeanlar, yerin təki və bütövlükdə biosfer dəyişməkdədir. Artıq ekoloji problemlərin böyük bir qrupu yaranmışdır. Onlardan 30-a qədəri bütövlükdə planet üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onları çox vaxt təsirin kəsilməsindən sonra normal vəziyyətin bərpa edilməsi zamanı ilə təsnifləndirirlər. Müəyyən vaxtla, xüsusilə bərpa ilə əlaqədar prioritetli kimi klimatdakı dəyişiklikləri, məskun olunan təbii sahənin azalmasını, ozon layının dəyişməsini, növlərin yox olmasını və genetik dəyişiklikləri göstərirlər. İkinci sırada duran problemlər kimi, herbisidlor, pestisidlər, toksikantlarla çirklənmələr, turşu yağışları, evtrofikasiya, oksigenin biokimyəvi istehlakı, neftlə çirklənmə, içməli suyun çirklənməsi, radionuklidlərin dağılması, turşu axınları, termal suları və s. problemləri də qeyd etmək

lazımdır. Lakin ekoloji təhlükənin dərəcəsi təkcə bərpa zamanından asılı deyildir, həm də proseslərin dinamikasından asılıdır (2, s.67).

Antropogen təsirin hesabına atmosferin tərkibi dəyişilir. Məsələn, son 100 il ərzində insanın fəaliyyəti nəticəsində atmosferə 360 milyard ton karbon qazı daxil edilmişdir.

Bizə məlum olduğu kimi SO_2 Yerin üst qatında istilik balansının requlyatoru rolunda çıxış edir, o istilik tavanı kimi elə bil günəş şüasını buraxır, bəzən isə istiliyi ləngidir, SO_2 konsentrasiyasının yüksəlməsi parnik effektinə aparıb çıxara bilər. Bu zaman istilik çox az dərəcədə yayılır. Nəticədə klimatın ümumi dəyişməsi qlobal istiləşmə ilə yanaşı gedə bilər ki, bunun da sayəsində Arktika və Antarktidanın buzları əriyər və dünya əhalisinin üçdə birinin yaşadığı ərazini su basa bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, atmosferdə metanın kəmiyyətinin artımı SO2-yə nisbətən onun konsentrasiyası az olsa belə, parnik effektinin yaranmasında onun effektivliyi dəfələrlə artıqdır.

Ozon təbəqəsinin yerləşdiyi stratosferin dəyişiklikləri də az həyəcan doğurmur. Atmosferə böyük kəmiyyətdə freonlar atılır. Onlar stratosferə qalxaraq ozon təbəqəsi ilə mürəkkəb prosesə girirlər. Ozon təbəqəsi isə məlum olduğu kimi Yeri Günəşdən gələn ultrabənövşəyi şüalarından müdafiə edir.

Elmi tədqiqatlar göstərmişdir ki, son 25 ildə ozon təbəqəsinin effektiv qalınlığı xeyli dərəcədə azalmışdır. Necə deyərlər «ozon dəliyi» yaranmağa başlamışdır. Situasiya prosesin gizli xarakteri ilə bir daha mürəkkəbləşmişdir. Bu gün müşahidə edilən bir il, əvvəlkinə nisbətən müqayisədə müəyyənləşdirilir.

Hidrosferin çirklənməsi bir sıra neqativ nəticələrə səbəb olur. Məsələn, dünya okeanlarına hər il külli miqdarda tullantı atılır və bunun da nəticəsində okeanlarda çirklənmənin səviyyəsi artmaqda davam edir. Təkcə hər il neft və neft məhsullarının 10 milyon tonu okeanlara atılmaqla onu çirkləndirir. Dəniz heyvanlarında müxtəlif zəhərlər, o cümlədən, civə, qurğuşun, kadmiy və s. qidalanmaya mənfi təsir göstərir. Avropanı əhatə edən dənizlərdə də vəziyyət ağırdır. Həmin dənizlərin sahillərinə yaxın olan sularında salmonella və bağırsaq çöpləri görünməkdədir. Sulara nitrat və fosfatlarm daxil olması ilə evtrofikasiya- bitkilərin intensiv inkişaf prosesi güclənir, sahil zonaları bitki örtüyü ilə örtülür, suyun şəffaflığı azalır, oksigenin həcmi azalmaqla bir sıra orqanizmlərin məhvinə gətirib çıxarır (4,s.112).

Quruda gedən bioloji proseslər də çirklənmənin neqativ təsirinə məruz qalır. İstilik materiallarının yandırılması nəticəsində atmosferə kükürd və azot turşuları daxil olur. Yağış damcılarına daxil olaraq onlar yer təkini, su hövzələrini, meşələri sıradan çıxarırlar. Artıq Şimal yarımkürəsində meşələrin yarısına yaxını bu və ya digər dərəcədə deqradasiyaya məruz qalmışdır. Bunun da əsas səbəbkarı kimi turşu yağışlarını göstərə bilərik. Lakin bütün bunları hələ başlanğıc hesab etmək lazımdır, çünki turşu mühiti olduqca fəaldır və o reaksiyaya girməklə yeni toksinlər yarada bilər. Elə bir məqam gəlib çata bilər ki, çirklənmə konsentrasiyasının artımı ilə əlaqədar onun biosferə sıçrayışa bənzər təsiri də arta bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühit sürətlə artmaqda olan radiasiya çirklənmələrinə də məruz qala bilər. Nüvə silahlarının sınaqları nəticəsində radioaktiv tullantılar artır ki, onu da ört-basdır etmək getdikcə çətinləşir. Vaxtı ilə təbiətdə olmayan elementlər nüvə energetikasının inkişafı ilə əlaqədar olaraq Yer kürəsinin kifayət qədar geniş ərazilərində yayılmışdır. İndi dünyada elə bir uşaq tapmaq olmaz ki, onun sümüyündə az bir miqdarda da olsa stronsiya- 90- olmasın.

XXI əsrin ortalarınadək, alimlərin hesablamasına görə biosfer obyektlərində radioaktiv elementlər kütləsi kifayət qədər arta biləcəkdir.

Ümumən, ən böyük çətinliyi sürətlə artmaqda olan tullantılar problemi yaradır. Bəşəriyyət biosferin özündən min dəfələrlə çox tullantı yaradır və həmin yaratdığı tullantını hər 15 ildən bir iki dəfə artırılmasına nail olur. Əgər tullantıların çirkləndirilməsi, bu cür davam

edərsə 2020-ci ildə ətraf mühitdə qurğuşun 10 dəfə, civə 100 dəfə arsen (mışyak) 250 dəfə artacaqdır. Sürətlə artmaqda olan məişət və istehsal tullantılarının tərkibində ağır metallar və digər abiogen maddələr çoxaldıqca mövcud qlobal tsiklləri pozur və genetik dəyişikliklər üçün ilkin şərtləri yaradır.

İri şəhərlərin böhranı getdikcə dərinləşir. Böyük şəhərlər (şəhərətrafı zonalarla birlikdə) nəhəng əraziləri əhatə edir və dünya əhalisinin yarıdan çoxunu özündə cəmləşdirir. Şəhərlər özünəməxsus, süni surətdə yaradılmış yaşayış mühitinə malikdir. Burada mövcud olma vasitələri, o cümlədən təmiz hava və su kənardan gəlir, daxildə isə nəhəng tullantılar yaradılır. Bütün təbii ekosistemlər kəskin şəkildə dəyişikliklərə məruz qalmış, yer təkində, suda, yeraltı mühitdə, biotda zərərli maddələrin toplanması prosesi daha da güclənmişdir. Xəstəliklər, ölüm, müxtəlif anomaliyalarla uşaq doğuluşu halları artmaqdadır. Ətraf mühitdə maddələr disbalansı yüksəlməkdədir. Əgər orqanizmlərin həyat fəaliyyəti tullantıları iizvi surətdə milyon illər ərzində dağılma və utilləşmə ilə əlaqədardırsa, sürətlə artmaqda olan məişət və istehsal tullantıları, eləcə də çirkləndiricilər, mühitin kimyəvi tərkibinin disbalansı ilə əlaqələndirilir. Məlum olduğu kimi canlı maddələrin təkamülü əsasən yüngül elementlərin hesabına getmişdir. Milyon illər müddətində həmin optimal nisbət saxlanılmışdır. Müasir dövrdə isə ağır elementlərin konsentrasiyasının artması müşahidə olunur. Xüsusilə metabolizm prosesinə ağır metallar təsir edir ki, onlar da özlərinin kimyəvi təbiətinə görə kompleks yaradıcılar sırasına daxildirlər. Belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, onkoloji xəstəliklərin 70-80 faizi ətraf mühitin zərərli təsirindən doğmuşdur. İndi genetik katastrof təhlükəsi yaranmaqdadır.

Hal-hazırda gözlənilməz və idarəedilməz situasiya getdikcə daha da sürətlə inkişaf edir. Yuxarıda qeyd edilən bütün problemlər öz parametrlərini ekoloji situasiyanın pisləşməsi ilə əlaqədar olaraq daha da genişləndirirlər. Bu cür artım hüdudsuzdur və katastrofik hadisələrin başverməsi üçün parametrlərin kritik əhəmiyyəti yüksəlir.

Elm ətraf mühitin müsbət mənada dəyişməsində böyük rol oynaya bilər, lakin onun da fəaliyyətində qeyri-adi hadisələr mühüm rol oynayır. Bura sabitliyin hüdudları, təsir effektləri haqqında biliyin kifayət qədər olmaması, antropogen təsirə reaksiyanın zəifliyi, həmçinin katastrofik hadisələrin yaranma imkanlarının düzgün qiymətləndirilməməsi daxildir. Adi laboratoriya eksperimentləri çox vaxt bəzi obyektlərin adekvat təsvirini verə bilmir. Bu obyektlər içərisində atmosfer, geoloji mühit, kosmos və s. qeyd etmək olar.

Ümumiyyətlə, qloballaşmanın ətraf mühitə mənfi təsiri bir sıra tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olmuşdur (3,s.192). Bu sahədə Avropa Şurası, onun fəaliyyəti haqqında yazılan kitablarda da kifayət qədər material tapmaq mümkündür (6,s.119).

Biosferdə gedən neqativ proseslər xüsusi həyacan doğurur. Bəzən onların hamısını biosfer böhranı anlayışında birləşdirirlər. Məlum olduğu kimi biosfer dedikdə, bu bütöv razılaşdırılmış şəkildə fəaliyyət göstərən sistemdir, insan isə onun ayrılmaz hissəsidir. Hər bir canlı orqanizm kimi populyasiya, biosenoz, biosfer sabitliyin öz hüdudlarını bilir. Əgər əvvəllər antropogen yüklər bu hüdudlardan kənarda idisə və buna görə biosferə bütövlükdə təsir etmirdisə, insan fəaliyyəti planetar səviyyəyə çıxdığı zamanda bu problem olduqca aktual olmuşdur. Son yarım əsr ərzində antropogen təsirlə şərtlənən proseslər bu və ya digər dərəcədə bütün orqanizmlərə, populyasiya, ekosistemlərə aid edilə bilər. Zəhərli və zərərli maddələr (bura radioaktiv maddələr də daxildir) sularda, tullantılarda, xüsusilə istehsal tullantılarında, qazlarda özünü göstərir və eko-sistemə düşdükdən sonra heç də izsiz-tozsuz yox olmur. Nəticədə biosenozların balansı pozulur, özünütəmizləmə və özününizamlama qabiliyyəti itir, uzun təkamül nəticəsində formalaşan qarşılıqlı əlaqə pozulur və deqradasiya baş verir. Yeni-yeni kimyəvi preparatların-xüsusilə ərzaq, kənd təsərrüfatında, məişətdə və tibbi məqsədlər üçün tətbiq olunan preparatların yaradılması ilə situasiya mürəkkəbləşir və ağırlaşır. Hər il yüzlərlə yeni kimyəvi maddələr öz tətbiqini tapır, minlərlə isə sintezləşir. Onların ümumi sayı

6 milyonu ötür. Onlardan bir çoxu kəskin və xroniki xəstəliklərin yaranmasına səbəbkarıdır. Ekosistemin və bütövlükdə biosferin vəziyyətində ən ağır mərhələ başlanır.

Vəhşi təbiətin sıxışdırılması prosesi davam edir, təbii biosenozların məskun olduğu yerlər azalır. Artıq qurunun 50 faizi təsərrüfatın təsirinə məruz qalmış, 20 faizi isə təbii örtükdən məhrum edilmişdir. Təbii sistemlər tamamilə insanlardan asılı olan süni sistemlərlə əvəz olunmuşdur. Hər il 10 milyon hektar meşə sahəsi məhv edilir. Dənizlərin çirklənməsi perspektivdə oksigenin bərpa edilməsi problemini yarada bilər. Səhralaşma, deqradasiya və yer təkinin çirklənməsi problemləri daha intensiv formalarda özünü biruzə verir hər il heyvan və bitki növlərinin sıradan çıxması katastrofik vəziyyətə gəlib çatmışdır.

80- ci illərdə orta hesabla bir heyvan növü bir gündə məhv olmuş, bir bitki növü isə bir həftə ərzində sıradan çıxmışdır. 1000 növ ən çox məməlilər və quşları məhv olmaq təhlükəsi gözləyir. Tamamilə məhv olmaq təhlükəsi altında olan ali bitkilərdən 25 min növünün taleyi çoxlarını düşündürməlidir. Rəngarəngliyin itirilməsi qeyri-sabitliyə doğru aparır. Biosferin requlyasiya sisteminin balansının pozulması prosesi genişlənməkdədir. Məlum olduğu kimi biosferdə nizamlanma, uyğunlaşma, bərpa edilmə sistemi mövcuddur. Lakin bu sistem müəyyən hüdud daxilində, müəyyən səviyyədə işləyir. Sonra isə balansın pozulması prosesi işə düşür. Müasir ekoloji böhran şəraitində iki əsas faktoru ayırmaq lazımdır. Bunlar: təsirin intensivliyi və vəziyyətin dəyişilmə tezliyi faktorlarıdır (7,s.160).

Xarici şəraitin tez və intensiv dəyişməsində birhüceyrəli və çoxhüceyrəli orqanizmlərdə mutasiya və metabolik proseslərin səciyyəvi zaman amili mühüm rol oynaya bilər. Onların münasibətləri sayca milyona çata bilər. Başqa sözlə desək, ali orqanizmlər üçün nisbətən az zaman müddətində mikroorqanizmlər əhəmiyyətli dərəcədə öz xassələrini dəyişə bilər. Çoxhüceyrəlilər, xüsusilə ali orqanizmlər çox az zaman müddətində mikroorqanizmlərin dəyişilmiş mühitinə uyğunlaşa bilmirlər. Bundan başqa aşağı trofik (qida) mənbələrində kifayət qədər toksik maddələr yığıla bilər ki, onlar da öz mənfi təsirlərini hər vaxt göstərə bilər. Əvvəlcədən profilaktik tədbirlərin görülməsi olduqca zəruridir. Əsas dəhşət isə çirklənmə prosesinin inkişafının nəzarət altından çıxmasıdır. Ona görə də kütləvi epidemiya hallarının yayılması təhlükəsi meydana çıxır ki, bu ' da orta əsrlərin kədərli səhnələrini xatırlada bilər və hətta yayılma səviyyəsinə görə onu ötüb keçə bilər.

Qloballaşma prosesi, eləcə də problemləri haqqında onun ətraf mühitə təsiri tədqiqatçıların fikri ilə bəzən üst-üstə düşür, bəzən isə düşmür. Həm ABŞ-da, həm də keçmiş SSRİ məkanında dərc olunan kitablarda bunun şahidi oluruq. Məsələn: məşhur Amerika tarixçisi Pol Kennedi, F.Fukuyama və S.Xantiqtonun böyük hay-küyə səbəb olmuş konsepsiyalarını təhlil edərək XXI əsrdə bəşəriyyətin inkişafına dair öz konsepsiyasını irəli sürür. Alim dünyanın bütün regionları üçün nəzərdə tutulmuş Qərb liberal modelinə münasibətdə skeptik mövqedə durur. Pol Kennedi həmin konsepsiyanın Amerikan variantını amansız surətdə tənqid etmişdir. Belə bir fikrə gəlinib ki, qlobal problemlər bütün müasir cəmiyyətlər arasında məsuliyyətin bərabər şəkildə bölüşdürülməsi yolu ilə həll edilə bilər (3,s.72).

Ümumiyyətlə, qloballaşmanın ərtaf mühitə təsiri və onun müsbət və mənfi tərəflərinə baxışlar müxtəlifdir. Problemlər isə öz həllini gözləyir. Həll ediləsi məsələlər isə mütəxəssislər, tədqiqatçılar, aidiyyatı təşkilatlar və insanlar, xüsusən alimlər tərəfindən təkliflər verilməli və həll edilməlidir.

Açar sözlər. qloballaşma, cəmiyyət, təbiət, ekoloji problem, biosfer, atmosfer, böhran, ətraf mühit.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Панарин А.С. Искушение глобализмом. М., Русский Национальный Фонд. 2000.
2. Лисичкин В.А., Шелепин Л.А., Боев Б.В. Закат цивилизации или движения к ноосфере. Экология с разных сторон М., Гарант 1998.
3. Европейский Союз на пороге XXI – века. М., УРСС. 2001.
4. Şükürov A. Qlobalistika və ekoloji fəlsəfə. Bakı "Elm", 2001.
5. Уткин А.И. Мировой порядок XXI в М., Алгоритм, 2000.
6. Кеннеди Пол. Вступал в двадцать первый век. М., 1997.
7. Şükürov A. Sosial ekologiya. Bakı, Elm, "Şəfəq", 1999.
8. "Dirçəliş-XXI əsr". Bakı, 2000. № 9(31). s.3.

Эльбрус САДЫГОВ

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

Резюме

Охватившая весь мир глобализация в последние годы рассматривается как социальное, экономическое, политическое и культурное явление. Наряду с положительными моментами она подвергает опасности Вселенную и окружающую среду. Это вызывает озабоченность во всем мире. Решение глобальных общечеловеческих проблем не терпит отлагательства.

Ключевые слова: глобализация, общества, природа, экологическая проблема, биосфер, атмосфер, кризис, окружающая среда.

Elbrus SADIGOV

AN IMPACT OF THE GLOBALIZATION ON THE ENVIRONMENT

Summary

Globalization covering the whole world in recent years is considered as social, economic and cultural phenomenon. Side by side with the positive points it causes a danger to the Universe and the environment. This calls for concern in the whole world. The solution of the global problems common to all the manking is of urgence.

Keywords: globalization, society, nature, atmosphere, crisis, enviropment, ecology, problem, biosphere.

УДК 16:001.12

Алима-Хатун КАДЫРЛИ
доц. ст.н.с. д.ф. по философии
ИФСП НАНА

КОММУНИКАТИВНАЯ ЛОГИКА В РИСК-ПРОСТРАНСТВЕ*

В эпоху глобализации все большее значение приобретает необходимость укрепления коммуникативных связей в процессе формирования широкого социогуманитарного пространства. Реалии таковы, что спустя два десятилетия после распада союзного государства стоит задача не просто сохранить информационно-культурные отношения, но и вырастить новое поколение людей, ориентированных на цивилизационный диалог.

Разрыв единого политического, экономического и гуманитарного пространства резко ограничил возможности граждан новых независимых государств в реализации своих прав в области культуры, образования и науки, существенно затруднил реализацию гуманитарных контактов и связей. Проблема бережного отношения к своей истории, сохранения культурного наследия является весьма важной в современном мире [13; 14].

Однако, несмотря на все это, у наших стран есть уникальный шанс обеспечить интеллектуальное лидерство в решении возникающих проблем. Не будет преувеличением сказать, что именно логика как ядро интеллектуальной культуры, как наука о рассуждениях и теория эффективной аргументации выступает своеобразным фундаментом современной культуры и цивилизации – от образования, науки и права до техники и информационных технологий.

Менее очевиден, но не менее важен вклад логики в нравственную и даже политическую культуру. Например, в становление и развитие идей толерантности и ненасилия.

Иначе говоря, востребованность логики предполагает наличие развитых межкультурных контактов, когда представители разных народов и государств, говорящие на разных языках, исповедующие разные религии, имеют опыт общения, в котором они не только понимают друг друга, но и умеют договариваться, находя некую общность интересов. Для востребованности логики как теории и искусства эффективной аргументации необходимы свобода, правовая культура, демократия и открытость общества.

Логично – значит, рационально, конструктивно, значит – общезначимо, апеллирует к взаимопониманию и общепринятым правилам рассуждения. И потому логично – убедительно, так как вменяемо и ответственно, проверяемо и конкретно. Логическая и нравственная культуры – две стороны единства человеческой свободы и ответственности.

Свободный человек относится к другому как такому же свободному, учитывая его интересы, вступает в диалог и ответственные отношения. И ему нужна логика. Коммуникативная логика.

Толерантность (терпимость) – это, прежде всего, допущение существования иного, предположение возможности его существования. В наиболее зрелой форме она

* Məqalə f.e.d. Rəhman Bədəlov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

предполагает также согласование взаимных позиций. Если мы терпимо относимся к носителям иной культуры, религиозных, политических, эстетических и прочих взглядов, норм, ценностей, то мы допускаем их существование, признаем за ними такой же экзистенциальный (онтологический) статус, что и своих представлений. Иначе говоря, мы признаем наличие чего-то общего с ними.

Можно сказать, что логическая культура является интеллектуальным выражением толерантности. Эта констатация открывает широкую перспективу формулировки и анализа логических моделей толерантности – в рамках как классической, так и модальных логик.

С нашей точки зрения коммуникативная логика – искусство, выполняющее интеллектуальную «миссию» в стабилизации миропорядка. Наука диалога – это гарант преодоления социальной, религиозной, политической конфронтации в риск-пространстве; гарант взаимопонимания, взаимодействия и поисков позитивных альтернативов для суверенного Азербайджана.

Целенаправленное использование логического знания помогает человеку анализировать и решать значимые для него проблемы - мыслительные, поведенческие и коммуникационные. Каждый человек, опирающийся на него, совершенствуется в своих практических навыках мыслить, писать и говорить, принимать решения, разрешать конфликты.

Свои теоретические предпосылки логика находит в фундаментальных особенностях человеческого существования - его противоречивости, проблемности, альтернативности, сознательном характере и социальной обусловленности. Сделать логику инструментом познания, поведения и общения означает связать ее с необходимыми условиями человеческого существования.

Человек разумный есть человек аргументирующий. Каждый из нас независимо от того, осознает он это или нет, вовлечен в аргументационную деятельность, которая является средством познания. При анализе феномена аргументации она «предстаёт и как чисто логическая процедура, и как особый речевой акт, и как своеобразная деятельность, и как неотъемлемый элемент коммуникации и взаимодействия между людьми» [10, 93]. Аргументация служит обоснованию определенной точки зрения с целью ее восприятия, понимания и принятия другим человеком.

Несомненно, аргументация играет важную роль в процессах общения людей, в научных дискуссиях и политических спорах. В практике коммуникативной деятельности возникает необходимость овладеть способами аргументации, научиться отличать доказательную аргументацию от недоказательной, неопровергающую критику от опровержения, знать правила аргументации и критики, выработать навыки нахождения ошибок в аргументации, научиться разоблачать уловки, применяемые в спорах.

Человек прибегает к аргументации в самых разных областях жизни – обсуждая проблемы или принимая решения в повседневной жизни, в профессиональной деятельности, в сфере науки, искусства или политики. В самом общем виде аргументация может быть рассмотрена как интеллектуально-речевой способ воздействия на взгляды или поведение человека.

Возникает вопрос, а какие формы (диалог, дискуссия, полемика, др.), логические методы и средства коммуникации наиболее оптимальны в современном риск-пространстве?

Мир, в котором живёт современный человек, соткан из противоречий. По этой причине он более полемичен, чем когда-либо прежде. И будущее человека в значительной степени зависит от того, сумеет ли он – человек - организовать, сделать

жизненной ценностью плодотворное и эффективное общение (именно оно составляет сущность процессов коммуникации, в том числе и речевых) в самых разных сферах человеческой жизнедеятельности: в политике, бизнесе, науке, между поколениями, представителями разных культур и т.д.

Сегодня большая часть человечества осознала очень простой и очевидный факт, что лишь немногие суждения о мире истинны и не требуют доказательств. Но львиная доля наших суждений предполагает активную мыслительную деятельность, протекающую в режиме спора (дискуссии, полемики). Насколько неинтересной и скучной была бы жизнь человека, если бы речевые коммуникации между людьми сводились к строгой и бесстрастной констатации «положения дел». В действительности, в коммуникативных процессах помимо высказываний, выражающих то или иное состояние дел, содержатся побуждения, вопросы, оценки, согласия и возражения вплоть до неприятия чего-либо. Кроме того, определённую окраску, характер коммуникативным актам придаёт манера поведения, позы, выражения лиц. Всё это мы можем обнаружить в спорах.

Спор представляет собой одну из основных форм человеческой коммуникации, в рамках которой уточняются позиции противоборствующих сторон, вырабатывается оптимальное решение проблемы. Вывод из сказанного выше предельно прост. «Роскошь человеческого общения» (А.Сент-Экзюпери) является наградой за изнурительный труд ума, высокий уровень логической культуры и культуры поведения, а также за филигранное владение искусством спора.

Аксиоматично одно – выбор конкретной формы в решении какой-либо проблемы, разрешении спора, конфликта и т.д. зависит от многих конкретных обстоятельств. Ни одна из этих форм не лучше и не хуже другой, каждая из них хороша в свое время и на своем месте.

В наше время широких политических дискуссий и острой полемики умение аргументировать приобретает особую актуальность. Именно оно характеризует общую культуру ведения дискуссии, помогает вскрывать ошибочные доводы и непоследовательность в рассуждениях оппонента и тем самым способствовать результативности обсуждения различных проблем. По мнению В.Ф.Беркова, аргументация как логико-коммуникативная процедура – это «обоснование мысли с целью ее понимания или принятия» («Признай-пойми») [1, 3].

Мы живем в обостренном противоречиями и конфликтами мире – риск-пространстве. Повышение ответственности за судьбу планеты, ненасильственное решение политических, экономических, экологических проблем, установки на демократические формы правления, приоритеты информационного пути развития настоятельно требуют совершенствования искусства логического мышления, появления новых форм и уровней общения.

Определенные шаги в этом направлении предпринимаются. Но имеем и другое – падение культуры логического мышления, рационального рассуждения, диалога, и скатывание, а то и падение в варварство из цивилизации, которая, несмотря на накопительный опыт истории, все же оказалась хрупкой. Ситуация, сложившаяся в современном аргументационном пространстве, тревожит многих.

За последние годы наметилось возрождение нарастающего интереса к проблемам диалога, аргументации и убеждения. Возникла идея создания альтернативной логики, направленной на изучение таких аспектов суждения, которые отвечали бы нравственным критериям аргументации, например, были бы связаны со

справедливостью диспута, его свободой и т.п., что не укладывается в рамки формально-логического метода.

Приходится, однако, признать, что теория /да и практика/ аргументации в нашей философской и политической литературе разрабатывается недостаточно. Слабо изучаются также зарубежные работы по теории аргументации, в частности например, бельгийской школы Х.Перельмана [3, 175], который в своей работе "Новая риторика" возрождает основные идеи Аристотеля по этому вопросу. В связи с этим целесообразно снова обратиться к анализу тех идей античной философии и логики, которые послужили предпосылкой для возникновения и развития аргументации как приёма познавательной деятельности.

Очевидно, что культура аргументации, ее корректность и убедительность, а тем самым и культура любой дискуссии, полемики и спора во многом определяется знакомством с логическими принципами, лежащими в их основе. Только следование законам и принципам логики обеспечивает правильность наших рассуждений, совершенствует культуру нашего мышления как в процессе теоретического познания, так и на практике, в процессе человеческого общения (в коммуникативном пространстве).

Решение проблемы повышения уровня культуры мышления и речи тесным образом связано с формированием логической культуры, являющейся необходимым условием любого вида деятельности, связанного с убеждающим словом. Умение логически грамотно сформулировать свою мысль, аргументировано доказать высказанное утверждение или опровергнуть недостаточно обоснованное положение, ясно и точно определить то или иное понятие, правильно сформулировать вопрос, построить свои рассуждения таким образом, чтобы они безоговорочно убеждали в истинности полученного результата, - все это является необходимыми условиями подготовки квалифицированного специалиста любого профиля для страны.

Знание азов коммуникативной логики способствует выработке элементарных навыков строгого и доказательного рассуждения, умений точно сформулировать вопрос или суждение по той или иной проблеме, правильно оценить сложившуюся ситуацию и грамотно, дипломатично разрешить конфликт.

Логика учит тому, как выявить неявные посылки в рассуждениях оппонента, какой способ доказательства или опровержения следует выбрать в каждом конкретном случае, как установить правильность той или иной логической процедуры. Иначе говоря, изучение логики формирует то, что принято называть логической культурой, культурой мышления, и что не является врожденным качеством личности.

Личность, вооруженная теоретически логическими знаниями и практическими аргументативными навыками, является фундаментом, основой любого цивилизованного социума. В продолжающемся сегодня стремительном вторжении компьютерных технологий практически во все сферы познания и профессиональной деятельности резкий рост виртуально-коммуникативной информации выдвигает проблему востребованности технически подкованного интеллектуального потенциала для «завтрашнего» Азербайджана.

Логические знания, опирающиеся прежде всего на классическую логику, как никогда актуальны. В настоящий период развития общества, который характеризуется обострением интереса к проблемам аргументации, сегодняшнему специалисту важно уметь самостоятельно и оперативно анализировать и оценивать аргументацию, разрешать острые социальные и межиндивидуальные противоречия, которые нередко возникают в связи с необходимостью кого-либо из собеседников отстоять свою точку

зрения по данному вопросу. Часто индивиды не приходят к единому мнению по обсуждаемой проблеме, вступают в конфликт друг с другом. Это помогает им не просто более тщательно обосновать свой тезис, выбирая для этой цели только наиболее значимые доводы, но и большее внимание уделить аргументам оппонентов, определяя не только те аспекты, где их доводы разумны, но и где они заблуждаются.

Конфликт – это базисный феномен, который лежит в основе функционирования общества. В любой социальной системе, состоящей из разнообразно связанных частей, обнаруживаются дисбаланс, конфликт интересов. В обществе всегда есть повод для конфликтной ситуации, так как время от времени в ней вспыхивает конкуренция отдельных индивидов по поводу дефицитных ресурсов, престижа, власти.

На подобные субъекты взаимодействия обратил свое внимание Л. Козер [5, 15], развивая идеи, заложенные Г. Зиммелем. Г. Зиммель [11] впервые отметил тот факт, что конфликт имеет позитивные функции. Ранее предполагалось, что если индивиды заинтересованы в сохранении и стабилизации той системы, в рамках которой они реализуют власть и влияние, то любой конфликт представляется им как нечто негативное, способное разрушить уже сложившийся и устоявшийся способ их жизнедеятельности. Однако не существует социальных групп без конфликтных отношений, и то, что конфликт подавляется, еще не говорит о гармоничных взаимоотношениях внутри группы. Коммуникативная логика помогает разрешить конфликт и выйти из тупиковой ситуации.

Конфликт способствует приспособлению существующих социальных норм к уже изменившимся условиям жизни. Вырабатывая новые нормы и правила с применением приемов и методов коммуникативной логики, необходимые для успешного функционирования социальной системы, конфликт, тем самым, выполняет функцию стимулятора социальных изменений. Общество извлекает из конфликтных ситуаций определенную пользу, поскольку конфликты, способствуя возникновению и изменению социальных норм, обеспечивают существование этого общества в новых условиях.

Конфликт выполняет интегрирующую функцию, способствует снижению уровня социальной изоляции, выявляет силу антагонистических интересов и, следовательно, задает основу для возникновения консенсуса.

Благодаря конфликту индивид может лучше узнать ранее незнакомого человека, и, тем самым, он закладывает фундамент для иных форм общения. Таким образом, конфликт выполняет коммуникативно-информационную функцию, ибо в результате взаимных столкновений люди могут сблизиться друг с другом, так как они лучше узнают друг друга, что нередко содействует замене ранее враждебного отношения дружественным. Предоставляя возможность конфликтующим сторонам непосредственно выразить свои требования, конфликт позволяет искоренить причины недовольства и восстановить социальную стабильность.

Конфликт выполняет позитивные функции как в общественной системе, так и в процессе аргументации. Благодаря возникшему между группами конфликту, индивиды могут выработать новые ценностные установки, объединиться в борьбе против неприемлемой для них позиции, лучше узнать друг друга.

Интересны по данному вопросу современные исследования киевской школы логики (А.Т.Ишмуратов, М.В.Попович, И.В.Хоменко и др.). Как отмечает в своем исследовании А.Т.Ишмуратов [4, 9], при разработке логической модели конфликта, помимо стандартных субъективных интенциональных модусов (верит, сомневается, знает, желает и др.) в виде эпистемических или аналогичных индексированных модальностей, необходимо использовать интерсубъективные (сообщает, доверяет,

соглашается, подозревает, обманывает, принуждает, отказывается и др.). Особый интерес представляет попытка рассмотрения диалога именно в когнитивном аспекте, ибо диалог как тип коммуникации является одним из способов разрешения конфликта.

Диалог в когнитивном аспекте следует рассматривать как уточнение позиций его участников относительно ситуации. Интерсубъективный диалог характеризуется тем, что все субъекты намерены вести беседу. Этот аспект диалога может быть описан через согласие, консенсус, к которому стремятся собеседники. Имеется в виду, что в диалоге создается некое единое когнитивное пространство путем уверенности каждого собеседника относительно мнения другого. Уверенность каждого субъекта относительно мнения другого представляет собой когницию, т. е. знание об интенциональном состоянии собеседника. Субъекты координируют свои взгляды, мнения, знания путем выяснения взглядов, мнений, знаний друг друга, создавая единое когнитивное пространство общения.

В любом случае согласие, консенсус является исходным пунктом формирования единого когнитивного пространства диалога. С этого момента соответствующая когниция собеседников выступает определяющим фактором продолжения диалога, т. е. последующего использования той или иной аргументации [6; 11]. При этом отметим, что логика как наука диалога и теория эффективной аргументации востребована в таких ситуациях, когда люди имеют возможность публично и результативно отстаивать свои интересы.

О характерном для современного мира интересе к проблемам аргументации как вида коммуникативной деятельности и способе речевого воздействия отмечается и в работах Ножина Е.А., Безменовой Н.А. и др. Наиболее общая цель публичного выступления состоит в создании у аудитории убежденности, которую Е.А.Ножин [9; 12] определяет как состояние «непоколебимой уверенности в истинности определенных идей, в реальности усвоенных понятий и их связей с действительностью». Показателем реализации цели конкретного выступления является произведенный им эффект, или т.н. ответная реакция, которая складывается из того, что думает или делает аудитория в результате выступления. Убеждающая речь направлена на изменение взглядов, мнений, поведения аудитории. В качестве материалов убеждающей речи наряду с фактами и законами широкое применение получают мнения, авторитеты, традиции, оценки и т.п. К этой группе следует отнести политический и юридический виды аргументативного дискурса.

Наиболее целостная парадигма знания о публичном выступлении обнаруживается в такой дисциплине, как риторика. Возникшая в трудах древнегреческих и римских философов и ораторов (Аристотель, Платон, Исократ, Цицерон и др.), она, по утверждению Н.А.Безменовой [2, 28], есть «интегральная программа «трансформации» идеи в слово». Автор замечает, что риторика, таким образом, оказывается завершенной теорией речевой деятельности.

Доказано, что в процессе развития и овладения языком каждый человек также усваивает и некие всеобщие логические модели, в соответствии с которыми функционирует человеческое мышление. «Если логика речи соответствует этим моделям, звучит с ними в лад, мы соглашаемся с оратором, признаем истинность и обоснованность его суждений. Наоборот, бессвязность, сбивчивость в изложении вызывает негативные эмоции, досаду, резко снижает авторитет говорящего, дискредитирует его выступление» [9; 12].

В то же время совершенно справедливо и другое замечание: «Требование логичности вовсе не означает, что оратор должен высказываться исключительно

силлогизмами. Речь хорошего оратора... носит по преимуществу энтимематический характер ... а логические структуры не имеют ярко выраженного вида» [8, 95]. Иными словами, данное требование не следует рассматривать как необходимость подчинения структуры речи и всех рассуждений оратора жестким нормам и правилам формальной логики.

По мнению исследователей, логос занимает приоритетную позицию в публичном выступлении. Главная задача оратора - представить аудитории убедительные аргументы в доказательство своей правоты. А.Т.Кривоносов [7, 69-83] отмечает, что убедительность речи зависит «прежде всего, от смысловой стороны речи, от того, какие мысли выражены и как они связаны друг с другом». Обоснованность данной позиции подтверждается тем, что воздействие на сознание, деятельность и поведение слушателей в коммуникативном пространстве, как в классических, так и в современных риторических теориях связывается главным образом с рациональным убеждением через консенсус.

Наблюдаемый в современном мире интерес к проблемам аргументации послужил толчком к ее всестороннему исследованию. Вместе с тем до сих пор не существует единой точки зрения относительно основополагающих характеристик аргументации и того, с каких именно позиций подходить к ее рассмотрению. Нет универсально принятой единицы ее анализа, что подтверждает многоаспектность данного феномена.

Подводя итоги, можно сказать, что в настоящее время коммуникативная логика представляет собой весьма широкую область знания, богатую содержанием, разнообразием направлений и методов исследования, результаты которых активно используются во многих областях теоретического познания и практической деятельности. Изучение проблем логики в коммуникативном процессе способствует повышению интеллектуального потенциала человека, более эффективному использованию способностей, данных человеку от природы, и навыков, приобретаемых в жизненном опыте.

Рассматривая роль коммуникативной логики в риск-пространстве, очень важно уяснить, что, не зная логики как науки, не зная принципов и законов, которым мысленные формы подчиняются, невозможно установить ошибки в рассуждениях. Разнообразные логические нарушения, приводящие к многочисленным коммуникативным помехам, мешают нам думать, общаться, понимать друг друга и самих себя, что в конечном итоге дестабилизирует наше социопространство. Знание же их позволяет нам своевременно обнаружить ошибки и исправить их, дабы избежать дисгармонии в социуме в условиях глобализации. Логика беспристрастна и аргументированную роль признает лишь за безусловно истинными положениями.

Ключевые слова: логика, коммуникативная логика, познание, аргументативная практика, риск-пространство, диалог, диалог культур.

Список использованной литературы

1. Argumentation, interpretation, rhetoric / Issue 2, Вып. 2, 2002.
2. Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики. М., 1991.
3. Грановская Л.М. Риторика. Б., 2000.
4. Ишмуратов А.Т. Интерсубъективные модусы логики конфликта. М., 2002.

5. Козер Л.А. Функции социального конфликта /Под общ. ред. Л.Г.Ионина. М., 2000.
6. Колотилова Н.А. Когнитивный аспект диалога. М., 2002.
7. Кривоносов А.Т. Мышление без языка? //Вопросы языкознания. № 2, 1992.
8. Логика. Логические основы общения. /В.Ф.Берков, Я.С.Яскевич, В.И.Бартон и др. М., 1994.
9. Ножин Е.А. Мастерство устного выступления. М., 1989.
10. Яскевич Я.С. Научная аргументация: логико-коммуникативные параметры. //Речевое общение и аргументация. СПб, 1993.
Режим доступа:
11. Электронный ресурс:
http://ecsocman.edu.ru/db/msg/41820,http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0..B3
12. Электронный ресурс: http://www.bookler.ru/bookisbn/5-250-00550-0.shtml
13. Немчинов В.М. Устойчивый диалог между людьми разных культур. [Электронный ресурс]: http://vserf.ru/view-c002564.html
14. В Москве вышла в свет книга «Диалог культур в условиях глобализации. Бакинский форум» 24.10.2011_12:04_ БАКУ, 24 окт. – 1NEWS.AZ [Электронный ресурс]: http://www.1news.az/society/20111024121743660.html

Həlimə-Xatun QƏDİRLİ

RİSK MƏKANINDA KOMMUNİKATİV MƏNTİQ

Xülasə

Məqalə risk məkanında dünya nizamının stabilləşdirilməsində intelletual “missiyanı” icra edən sənət kimi kommunikativ məntiq problemlərinin araşdırılmasına həsr olunub.

Dialoq elmi risk məkanında sosial, dini, siyasi qarşıdurmanın aradanqaldırılmasının və həmçinin suveren Azərbaycan ücün qarşılıqlı anlaşmanın, qarşılıqlı fəaliyyətin və pozitiv alternativlərin axtarışlarının qarantıdır.

Açar sözlər: məntiq, kommunikativ məntiq, idrak, arqumentli praktika, risk məkanı, dialoq, mədəniyyətlərin dialoqu.

Halima-Khatun GADIRLI

THE COMMUNICATIVE LOGIC IN THE RISK-SPACE

Summary

The article is devoted to the consideration of the problems of communicative logic as the art, which are carrying out intellectual "mission" in world-order's stabilization in the risk-space.

The science of dialogue is a guarantor of the overcoming of social, religious, political confrontation in the risk-space; and also mutual understanding, interaction and searches of positive alternatives for the sovereign Azerbaijan.

Keywords: logic, communicative logic, cognition, reasoned practice, risk-space, dialog, dialogue of cultures.

UOT 101.1:316

Gülsən SOLTANOVA
AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun k.e.i.

QLOBALLAŞMANIN MƏDƏNİ ASPEKTLƏRİ: ŞƏRQ-QƏRB PARADİQMASI*

Giriş

XX əsrin 90-cı illərindən etibarən bir çox alimlər qlobal proseslərin tədqiqində kulturoloji yanaşmaya üstünlük verməyə başladılar. Son zamanlar da filosof-alimlərin əksəriyyəti mədəniyyətin texnoloji, sosial və fəlsəfi aspektlərini ayrı-ayrılıqda deyil, bütövlükdə araşdırmağa daha çox yer ayırırlar.

Bu gün kulturoloji aspektdə qloballaşmaya əsasən iki yanaşma mövcuddur. Onlardan biri vəhdətləşmə prosesinin məntiqi davamı kimi qlobal mədəniyyətin formalaşmasıdır. Tendensiyanın tərəfdarları olan alimlərin bir çoxu belə düşünürlər ki, qlobal mədəniyyət artıq həyata keçirilmiş bir faktdır (Robertson, Uoters). Bu mədəniyyət Qərb dünyasının inkişaf xüsusiyyətlərinə xas prinsiplərlə inkişaf edərək mədəni müxtəlifliyə skeptik yanaşır, informasiya iqtisadiyyatının idarəçiliyinə yönlənən özünəməxsus identiklik yaradır, "simvolik mühitin" unifikasiyasına, həyat tərzinin homogenliyinə və mədəni sərhədlərin aradan götürülməsinə cəhdlər edir (9).

Yanaşmanın digər bir aspekti isə qlobal mədəniyyətin transformasiyalar əsasında formalaşmasıdır. Bu fikrin tərəfdarlarından biri olan E.Giddens belə hesab edir ki, qloballaşmanı yalnız dünyanın vəhdətləşməsi kimi dərk etmək düzgün deyil, çünki sosial əlaqələrin qloballaşması, ilk növbədə, məkanın və müasir fəaliyyətin yenidən təşkilidir. Belə ki, bizim həyatımız fəaliyyətimizin mövcud olduğu sosial reallıqdan kifayət qədər daha uzaqlarda baş verən hadisələrin təsiri altında inkişaf edir. Sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq qloballaşma bu günün hadisəsi deyil. Onun tarixi Qərbin bütün dünyaya təsir dairəsini genişləndirməyə başladığı zamanla bir başlayır və dünyada daha müasir (modern) mədəniyyətin, yəni Qərb mədəniyyətinin planetar xarakter alması prosesidir (5, s.484**).** Bu səbəbdən də bu mədəniyyət hələ tam həyata keçməmiş və dünyanın yalnız bir hissəsini əhatə edir.

Qloballaşmaya kulturoloji yanaşmanın ikinci istiqaməti sivilizasion yanaşmadır. Burada qlobal proseslərin məntiqi təkcə mədəni, iqtisadi, siyasi qanunlara tabe deyil. Belə ki, əgər sivilizasiya baxımından homogenləşmə və universallaşma maddi tərəfdən mümkündürsə, mənəviyyat tərəfdən bu problemli məsələdir. Ona görə də sivilizasion yanaşma Şərq və Qərb mədəni dəyərlərinin müqayisəsi və dərki ilə bağlı yeni məsələlər ortaya qoymuşdur.

Şərq və Qərb ənənələrinin qarşılıqlı müqayisəsi tarixi isə daha dərin köklərə bağlıdır (Homer, Herodot, Aristotel). Hələ Antik dövrdə qədim yunan mədəniyyəti özünü Şərq sərhədlərindən kənarda yerləşən hər bir şeyə qarşı qoyaraq tamamilə başqa bir dünyanı nəzərə alan "Şərq" adlı bir məfhum yaratmışdı. Coğrafi baxımdan qədim yunanlar Şərq dedikdə İran və ona yaxın olan əraziləri nəzərdə tuturdularsa, sonralar bu anlayışların dərki siyasi, dini, fəlsəfi kontekstlərdən asılı salınaraq məkan etibarilə əvvəlki qavranmadan fərqlənməyə başladı. Məsələn, xristianlıq çərçivəsində sərhədlər uzun müddət pravoslav və katolik kilsəsinin təsir dairəsində məhdudlaşırdı (10). Ona görə də dünyanın Şərq-Qərb hissələrinə ayrılması fəlsəfənin dünyagörüş problemi kimi qəbul edilirdi.

---

* Məqalə f.d. Roida Rzayeva tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Tarixi nöqteyi-nəzərdən Şərq və Qərb haqqında təsəvvürlərin ədəbiyyatda elmi cəhətdən formalaşması müstəmləkəçiliyin başlanması ilə bağlıdır (Ş.Monteskyö, A.Tokvel). Şərq xalqlarının Avropa tərəfindən ekspansiyası Qərb adamında belə bir tendensiya formalaşdırdı ki, o avropalı olaraq, insanlara barbar şərqlinin bacara bilmədiyi qeyri-adi bir mədəniyyət (texnika, maşın, təhsil və s.) -"**sivilizasiya**" bəxş etməkdədir (14, s.116). Tədricən qarşıdurma tarixi proseslərin təsiri altında müxtəlif istiqamətli elmi nəzəriyyələrin əsasını təşkil etməyə başladı. Nəzəriyyələrin əksəriyyəti «Qərbi» inkişafın müəyyən tarixi zamanında yaranmış daha "yaxşı" cəmiyyət kimi deyil, həm də geridəqalmış "Şərq" cəmiyyətlərindən daha mütərəqqi və müasiri olaraq təqdim edirdi. Fransız maarifçiləri tarixin sədlərini genişləndirərək "**ümumdünya tarixi**" anlayışını ortaya qoymaqla bu cür **avropasentrik** dünyagörüşdən kənara çıxmağa cəhdlər etsələr belə (Volter, Herder), tendensiya uzun müddət Şərq-Qərb münasibətlərinin başlıca nüvəsi olaraq qaldı (Hegel "**dünya ruhu**", K.Marks "**Asiya istehsal üsulu**" ideyaları ilə və s.). Hətta bu gün "**müasirlik və ənənə**" konsepsiyasının meydana gəlməsi də onun ilkin şərtlərini sosial və mədəni inkişafın tədqiqinə yönələn bütün nəzəriyyələrin episentrinə çevirmişdir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Qərb və Şərq paraqiqmasının yer aldığı dünyagörüşün formalaşmasında XX əsr fəlsəfəsinin böyük rolu olmuşdur.

«Şərq» və «Qərb» kulturoloji anlayışlardır

Bu gün sivilizasiyaların Şərq-Qərb haçalanması - sosiologiya və kulturologiyanın "müasirlik və ənənə" kimi bir-birinə zidd iki dünyanın arasında olan fərqlərin başlıca tərəfləridir. Onun coğrafi dərki Qərb və Şərq arasındakı mövcud mədəni sərhədlərlə müəyyənləşir, çünki sivilizasiyalar arasındakı sədlərin kulturoloji prinsiplər əsasında aparılması bu sərhədləri hər bir cəmiyyətin fərdi təsəvvüründə formalaşdırır. Belə ki, mədəniyyətlərin Qərb və Şərq hissələrə ayrılmasında burada yaşayan xalqların mental xarakteri, dünyagörüşü, elmi, dini, bədii, estetik və mənəvi dəyərləri kontekstində sosial-iqtisadi və siyasi strukturlarına olan baxışları nəzərdə tutulur. Belə yanaşmada sərhədlərin dəyişkənliyi müxtəlif yönlü stereotiplər əsasında formalaşan subyektiv baxışlardan daha çox asılı olur - zahiri uyğunsuzluq "**qərb**" və "**qərb olmayan**" anlayışlarını formalaşdırır. Bu cür stereotiplərlə gündəlik təcrübə ideyaların sosial əsasları olmadan belə, onların qəbul olunmasına şərait yaradır və elmi-fəlsəfi, ictimai diskurslarda təbii qarşılanır. Bu baxımdan Şərq-Qərb paradiqmasının özü stereotiplərin təfəkkür üzərindəki hökmranlıq nümunəsi də hesab oluna bilər (10). Stereotiplərə görə müsəlman və Asiya xalqları Şərqə, Avropa, Amerika və digər regionların xalqları isə Qərbə aid edilir.

Qlobal kontekstdə Şərq və Qərb müxtəlif xalqları, əraziləri, mədəniyyətləri özündə birləşdirən, dünyanın bütövlük vahidləri olaraq dərk olunur. Müstəmləkə sisteminin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq Qərblə Şərq arasında olan ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, bu mədəniyyətlərin bir-birinə qarşı qoyulması müxtəlif mahiyyətli antinomiyaların yaranmasına səbəb olmuşdu (**demokratiya-despotizm; asketlik-mistika; rasionallıq-irrasionallıq; dinamizm və inkişaf-durğunluq; modernizm və innovasiya-ənənəvilik; individualizm-kollektivizm** və s.). Bu səbəbdən də, mədəniyyətin Şərq-Qərb sivilizasiyaları kontekstindən açıqlanmasının plüralist yanaşma olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan, dixotomiya Şərq və Qərb mədəniyyətinin simasında bəşəri inkişafa **dialektik** baxışdır. Belə ki, Şərq-Qərb anlayışı ikili kateqoriya olaraq çıxış edir - qütbləşmə, bütöv bəşər mədəniyyətinin iki hissədən ibarət olduğunu nəzərdə tutur. O, bir tərəfdən Şərqdən və Qərbdən ibarət vahid mədəniyyətin mövcudluğunu xarakterizə edir, digər tərəfdən isə bir-birindən tamamilə fərqli və bir-birinə zidd olan mədəni identiklik modellərini təmsil edir. Ona görə də Şərq-Qərb münasibətləri mürəkkəb mədəni varlığın həm dialektik vəhdəti, həm də mədəni çoxluğudur - Qərb olan yerdə, mütləq Şərq də olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin inkişaf dinamikası bu mədəniyyətlərin mahiyyət konstruksiyasını birləşdirən məzmun elementlərinə toxunmur. Bu xüsusiyyət isə ona imkan verir ki, göstərilən dixotomiyanı mədəni inkişafın mahiyyət antinomiyaları kimi qəbul edək. Belə ki, istənilən mədəniyyətin reflektiv xarakterindən asılı olaraq hər bir millət tarixi müqəddəratında özünü ya Qərb ya da Şərq mədəniyyətinin cazibəsində hiss edir: dünyada öz yerini müəyyən edən mədəniyyət özünü ona mütləq görünən, müsbət dəyərləri simvolizə edən mahiyyət qütbünə aid edir və tarixi şəraitdən asılı olaraq mədəni universumun mərkəzi və ya da onun periferiyasına çevrilir. Birinci halda kifayət qədər yetərli olmağa, ikinci halda isə mərkəzə doğru irəliləyərək ona yetişmək ya da onun mahiyyət dəyərlərini heçə endirməyə çalışmaqla yerindən etməyə can atır. Nəticədə, Şərq-Qərb antinomiyalarının təməl dəyərləri daim toqquşur və bir-birini əvəz edir.

Beləliklə, aydın olur ki, Şərq və Qərb coğrafiyasının dəyişməsi onun tarixi hadisələrdən asılılıq problemini aşkarlayır və bu anlayışları sosial məkanla konkretləşdirir. Məkanını dəyişməklə qeydə alınan Şərq və Qərb münasibətlərinin çoxəsrlik tarixi mübarizə və ya yetişmə motivlərindən ibarət müxtəlif siyasi, iqtisadi, mədəni proseslərlə cərəyan etmişdir. Bu münasibətlərin inkişaf dinamikası daim tərsmütənasiblikdən - qarşılıqlı cazibə, qarşılıqlı münaqişələrdən və ya bir-birinə qarşı duran ziddiyyətlərdən ibarət olmuşdur.

Belə qəbul olunur ki, həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyətlərinin xüsusi genotipi və daxili inkişaf məntiqi mövcuddur. Fikrimizcə, Şərq-Qərb sərhədlərinin müəyyən edilməsi onları müəyyənləşdirən anlayışların **abstraktlıqdan** uzaqlaşdırılması və daha da konkretləşdirilməsi ilə bağlıdır.

"Şərq və Qərb"- əsas anlayışların analizi

Bəs Şərq və Qərb ayrı-ayrılıqda hansı mahiyyəti daşıyırlar? Alimlər iddia edirlər ki, bu anlayışlar hələ də nisbi xarakterə malikdirlər. Problemin ilkin tədqiqatçılarından biri olmuş məşhur rus alimi N.Danilevski qeyd edirdi ki, "əslində, bu bölgü süni xarakterə malikdir" (6). Ona görə də sərhədlərin mahiyyətini mədəniyyətdə görən alim Qərbin tarixi irsini roman-alman sivilizasiyasında axtarmağa başlamışdı. O, belə hesab edirdi ki, "bəşərilik sərhədləri aşan zərurətdir və milli məhdudiyyətləri nəzərə almadan xalqların ümumi inkişaf mahiyyətini daşıyan sivilizasiyanın özüdür... Avropa mədəniyyətinin mahiyyəti Avropanın tarixi-mədəni xüsusiyyətindədir... Bu mədəniyyətin istiqaməti əzəldən mövcud olduğundan kapitalizmin texnoloji-kommunikativ imkanları onu daha da tamamladı. Çünki Avropanın tarixi-mədəni əsasında dayanan alman-roman sivilizasiyası əvvəlcədən bütün Avropanı əhatə edən və milli sərhədləri həmişə şəffaf olan mədəni vahid olaraq mövcud olmuşdur" (6).

Müasirlik isə, S.Hantinqtonun dili ilə desək, ümumi şəkildə Avropa mədəniyyətinin tarixi mahiyyətinin bir neçə əlamətində birləşir: onlardan biri, Avropanın üçüncü nəsil olaraq əvvəlki sivilizasiyalardan, daha doğrusu antik sivilizasiyadan qalan **qədim yunan fəlsəfəsi** və **rasionalizmi**, **Roma hüququ**, **latın dili və xristianlıqdı**r, digəri isə **katolisizm** və **protestantlıq**, A**vropa dilləri**, **dünyavilik**, **qanunun aliliyi**, **sosial plüralizm**, **nümayəndəli hakimiyyət**, **individualizm** kimi sosial anlayışların vəhdətindən ibarətdir (15, s.98-100).

Şərq-Qərb münasibətlərinin kulturoloji aspektləri sivilizasiyon və modernləşmə nəzəriyyələrinin əsasını təşkil etsə də, hər iki yanaşmada mədəniyyət konkret modelləşmə mahiyyəti daşıyır: iqtisadi uğur mədəni inkişafın struktur dəyişikliklərinin əsas elementi, onu müdafiə edən təfəkkür isə həmin dəyişikliklərin stimulu kimi təqdim edilir. Ona görə də bu gün sənaye cəmiyyətinin (və ya kapitalizmin) formalaşması ilə mədəniyyətin iqtisadi tərəfləri Şərq-Qərb münasibətlərinin başlıca kriteriyasına da çevrilmişdir.

Müasir elmdə mövcud olan differentlik fikirlərin müxtəliflik mənbəyidir, lakin fəlsəfə tarixində Şərq xalqlarını iqtisadi cəhətdən fərqləndirmiş ilk alim K.Marks "A**siya istehsal üsulu"** anlayışını işlətməklə yeniliyə imza atdı. Şərqin Qərbdən iqtisadi cəhətdən geriliyini ilk

dəfə elmi cəhətdən tədqiq etməyə çalışan K.Vitfoqel isə ədəbiyyata məşhur "**Şərq despotizmi**" anlayışını gətirdi. «Asiya istehsal üsulu»nun mahiyyətini sona çatdırmaq istəyən alim belə iddia edirdi ki, bütün təzahürlərin mənbəyi təbiətdə və cəmiyyətdə olduğuna görə inkişaf nisbi xarakterə malikdir və hər bir cəmiyyətə xas olan hadisə deyil. İnkişafın başlıca faktorları olan "təsir" və "azad seçim"ə münasibət fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğundan Şərqin mürəkkəb "bürokratik cəmiyyətlər"i başlıca olaraq siyasi amillərdən asılı olur. Cəmiyyətin şəxsi mülkiyyətə olan özünəməxsus münasibəti isə bütün sosial-iqtisadi prosesləri özünə tabe edən mütləq, avtoritar xarakterə malik dövlətin - rejimin yaranmasına gətirib çıxarır. Ona görə də bu rejimə qarşı çıxa bilən institutlar yaradılmadığından özünün yaradıcılıq imkanlarını inkişafın ilk illərində tükədən Şərqdə durğunluq və reqress adi hala çevrilir (12). Bu tendensiya Şərq üsul-idarəsini Qərb kapitalizminə təmamilə yad mədəniyyət olaraq təqdim edir.

M.Veber isə, ilk dəfə olaraq, Qərbi "**müasirliklə"** eyniləşdirdi. Belə ki, modernləşmə prosesinin genişlənməsindən aydın oldu ki, iqtisadi göstəricilərin dünyanın Şərq və Qərb hissələrinə parçalanmasının meyarı kimi dərki istənilən nəticəni əldə etməyə kifayət etmir. Ona görə də XX əsrdə bölgü məhz mədəni kriteriyalar əsasında aparılmağa başlandı və Şərq-Qərb dixotomiyası artıq "**müasirlik**" və "**ənənə**" kimi sosial nəzəriyyənin bir-birindən fərqli, yeni dərketmə kateqoriyalarına çevrildi. Əslində bu kriteriyalar köhnə "Qərb" və "Şərq" anlayışlarını əvəz etsə də, sonunculara yeni məzmun təklif etdilər. Bu nəzəriyyəyə əsasən Qərb Şərqə xas olan cəmiyyətin "normalarından", "ənənələrindən" kənara çıxmış bir mədəniyyət yaratdığından, onunla bir araya gələ bilmir.

Həqiqətən də Qərb sivilizasiyasının formalaşmasında yeni düşüncə tərzinin yaranması dixotomiyanın başlıca aspektlərindən biri olmuşdur. Bu düşüncə tərzi rasionalizmə əsaslanan protestant dünya görüşündən ibarət "kapitalist ruh"lu Qərb təfəkkürüdür. İdeyanın müəllifi M.Veber hesab edirdi ki, müasirliklə ənənə arasında başlıca fərq - insanın əməyə olan münasibətidir. Onun iddialarına əsasən, əgər kapitalizmi Marksa görə xarakterizə etsəydik, onun bir çox əlamətlərini qədim Çin, Hindistan, Babilistan kimi tarixdə qalmış dövlətlərdə tapa bilərdik. Lakin bu dövlətlərdə məhz əməyin rasional təşkilatlanmasına yönlənən müasir kapitalizmin "ruhu" çatışmamazlığı mövcud idi. Ona görə də kapitalizm "ənənəvi" və "müasir" istehsal üsullarına bölünür. Kapitalizm isə ənənə ilə üzləşərkən mütləq onun təzahürləri ilə mübarizə aparmalı olur (4). Belə ki, ticarət və sosial siyasətin maraqlarına əsaslanan müasirlik ona gərək olmayan bütün dayaqları dağıdır, yeniləri ilə əvəz edir və ya transformasiya edir. Bu təfəkkürə əsasən ənənəvi Asiya cəmiyyəti çətin dəyişən cəmiyyətdir.

Mahiyyət etibarilə "ənənəvi cəmiyyət" anlaıyışı hakimiyyətə əsaslanan və mühafizəkar stabilliyi xarakterizə edən, kapitalizməqədərki Avropa olmayan cəmiyyətlərə aid "Asiya istehsal üsulu" ilə üst-üstə düşürdü. Bununla belə, M.Veberin nəzəriyyəsi "Şərq-Qərb" paradiqmasının dərkində yenilik idi. Belə ki, qarşılıqlı didaktik əlaqələrin (əksliklərin vəhdəti kimi) əvəzinə Şərqin "ənənəvi" (normallıq əlaməti) və Qərbin ənənədənqaçma "müasirlik" **(modern)** kimi tarixi- sivilizasion meyarları ortaya atılmışdı (13, s.38-40). Bütün lokal sosiomədəni təşkilatlanmalardakı "ənənə" əsrlərlə mövcud olan normaların, sabit sosial nizamın və dini-mənəvi standartların saxlanılması cəhdləri kimi xarakterizə olunduğundan sivilizasiyanın bu cür izahı Şərq-Qərb münasibətlərində "müasirlik" və «ənənə»ni" dialektik analizin (**modernləşmə** nəzəriyyəsi ilə) başlıca kriteriyalarına çevirdi.

Nəticədə, bu gün elmdə "Qərb" anlayışı iki mahiyyətdə açıqlanır: onlardan biri sosial-mədəni aspektdən (sivilizasiya kimi), ikincisi isə geosiyasi aspektdən (7, s.125-126). Hər ikisində öz dünyasını yaratmağa və genişləndirməyə can atan Qərb Şərqə qarşı qoyulan mədəni fərqin nümunəsidir. Geosiyasi aspektdə Qərblə Şərq arasında olan sədlər sosial-mədəni sərhədlərin tarixi dəyişkənliyi ilə ölçülür. Buraya daxil olan ölkələr, Qərbin dünyaya ümumi şəkildə "müasirlik" kimi təqdim etdiyi aşağıdakı mədəni kriteriyalara əsaslanır: **bazar**

iqtisadiyyatı, liberalizm, individualizm, **sənaye istehsalı**, **kommunikativ ticarət**, **differensial cəmiyyət**, **kütləvi istehsalla** müşayiət olunan **kütləvi təhsil** və **kütləvi mədəniyyət**, daim təkmilləşən **sənaye texnologiyaları** və s.

Mövcud olduğu məkandan və siyasi mövqeyindən asılı olmayaraq E.Toflerə əsaslanaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, "Qərb" dedikdə, əslində inkişafın ikinci dalğasını təmsil edən sənaye cəmiyyəti nəzərdə tutulur. Sosial aspektdə o kapitalizmin, vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin bərqərar olması ilə yaranan sivilizasiya, texnoloji aspektdə isə sənayenin formalaşdığı cəmiyyətdir. Qərb daha müasir və mütərəqqi sosial-iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirən dalğanı (sənaye dalğasını) təmsil etdiyindən və hər bir yeni dalğa isə qarşısında duran köhnəni silib apardığından əvvəlki aqrar dalğanın nümuməsi olan Şərqlə münaqişədədir, başqa sözlə, Şərqlə Qərb arasında mövcud təzadlar iki müxtəlif dalğalar arasında gedən mübarizədən başqa bir şey deyildir. Bu mübarizədə istehsalla istehlak arasında olan iqtisadi qütbləşmə özünün ən yüksək mərhələsinə çatmışdır. İnkişaf etməkdə olan sənaye cəmiyyəti mövcudluğunu təmin etmək üçün ucuz xammal ehtiyacı duyduğundan "tələblərini həmin istehsala malik olmayan, lakin tükənməz təbii sərvətlərə malik "primitiv sivilizasiya"ların hesabına ödəyir" (14, s.181). Kapitalizm birinci dalğanın xalqlarını vahid pul sisteminə daxil etməklə inteqrasiyada olan qlobal bazar məkanı, eyni zamanda ikinci dalğanın mentalitetini yaratdı. Bu gün bu mentalitet artıq bir fakt kimi qarşıda duran üçüncü dalğanın formalaşmasında başlıca maneədir (14, s.174). Başqa sözlə, ikinci dalğanı təmsil edən kapitalizmin ənənəvi istehsal üsulu Qərbin timsalında inkişaf etməkdə və genişlənməkdə olan texnologiya və biliyə əsaslanan üçüncü dalğa ilə üz-üzə gəlmişdir.

Qloballaşma və Şərqlə Qərbin yaxınlaşması

Tədqiqatlar göstərir ki, Qərblə Şərq münasibətlərində mövcud olan problemlər mədəni sərhədlərin dəyişməsi ilə daha da artır. Əgər qədim zamanlarda Şimali Afrika ellin mədəniyyətinin bir hissəsi kimi Qərbi təmsil edirdisə, bu ərazilər ərəblərin işğalından sonra müsəlman dünyasının bir parçası kimi Şərqin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdi. Eləcə də Qafqazın Rusiyaya birləşməsilə sırf Şərq mentalitetini və mədəniyyətini daşıyan xalqlar birdən-birə avropalaşmış Qərbə aid edildilər. Bunun nəticəsi olaraq Qərb və Şərq münasibətlərinin kəskin xarakteri mədəni mahiyyət qütblərinin sərhədlərində yerləşən mədəniyyətlərdə özünü daha çox göstərir. Buraya Rusiya və postsovet məkanına daxil olan bir sıra dövlətləri, eyni zamanda Türkiyə, Ön Asiya dövlətlərini, Balkanları, İspaniya və başqa mədəniyyətlərlə bərabər, həmçinin kəsişən yolların ayrıcında yerləşən Azərbaycanı da aid etmək olar. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, belə mədəniyyətlərdə bir-birini inkar edən "**bağlılıq-açıqlıq**", "**həssaslıq- özünəməxsusluq", "kosmopolitizm-mühafizəkarlıq**" kimi təfəkkür haçalanması daha da qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Lakin "bu cür vəziyyət iki qütb tendensiyaları arasında daim mövcud natarazlıq, çağrı-cavab münasibətlərində nəinki təbii haldır, hətta həmin cəmiyyətlərin inkişaf dinamikasına təsir edən yeganə faktordur (13).

Şərqlə Qərb arasında olan fərqlərin araşdırması ilə bağlı mülahizələrin əksəriyyətində lokal sivilizasiyalar kimi həmin mədəniyyətlərin inkişaf xətti əsas götürülür. Belə qəbul olunur ki, Şərq özünəməxsus mədəniyyətə malik olmaqla bərabər, əsrlərlə mövcud sosial strukturun yenidən istehsalına və mövcud həyat tərzinin dəyişməz qalmasına yönələn mədəniyyət olmuşdur. Burada ənənəvi fəaliyyət əcdadların təcrübəsinin yığılmasına sərf olunur. Məsələn, misirli filosof Salama Musa bu tendensiyanı tənqid edərək yazırdı: "Şərq - öz məzarlarında ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi, qanunlarımızı və ənənələrimizi idarə edən "əcdadlar" ölkəsidir. Biz isə, onların davamçıları, təşəbbüskarsızlıq kimi mirasa sahib olmuşuq (**"Ölülər diriləri idarə edir") (3,** s.72). Bu tendensiya inkişaf adlanan fəaliyyəti Şərqə yad xüsusiyyət kimi təlqin edərək onun "ənənəvi" olması stereotipini daha da möhkəmləndirirdi.

Beləliklə, Qərb daha dinamik həyat tərzinə, texnoloji inkişafa, cəmiyyətin və mədəniyyətin mükəmməlləşməsinə, insan fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə edən, intensiv inkişafa istiqamətlənən istehsal mədəniyyətidir. Burada yenilik köhnə sistemin dəyərlərini, siyasi və iqtisadi strukturunu məhv edən sıçrayışlarla müşayiət olunur. Şərq isə istehsala malik olmadığından istehlak cəmiyyətidir və daha stabil xarakterə malikdir. Onun mədəni dayaqları Qərbdən daha elastikdir: hər hansı bir yenilik bu sarsılmaz dayaqları yerindən tərpədə bilməz. Buna görə də Şərqlə Qərb arasında mübarizə həm də dəyişkən və dinamik mədəni konstruksiyanın sabitlik və sarsılmazlıqla bir araya gəlməməsidir.

Əksər tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Qərblə Şərqin yaxınlaşması müsəlman dövlətlərinin modernləşmə proseslərinə cəlb olunması ilə başlayır. Məlumdur ki, modernləşmə prosesləri Şərqdə Qərb mədəniyyətinin yayılmasına səbəb oldu, bir tərəfdən sosial tərəqqini stimullaşdırdı, digər bir tərəfdən isə sivilizasiyalararası (Şərq və Qərb) inteqrasiyasını gücləndirdi, bununla belə, Şərqi Qərb edə bilmədi. Ona görə də qloballaşma proseslərinin geniş vüsət aldığı bir zamanda Şərqin köklü surətdə dəyişməsi (qərbləşməsi) haqqında söylənilən iddiaları təsdiq etmək çətindir. Çünki məhz modernləşmə prosesləri əyani olaraq göstərdi ki, eyni yenilik müxtəlif strukturlarda fərqli mahiyyət kəsb edir, cəmiyyət isə bu mahiyyəti özünəməxsus şəkildə (qərbləşməklə, yetişməklə, imtina etməklə, lokallaşmaqla və s.) həzm edir.

XX əsrin ikinci yarısında dünyada gedən proseslərin (xüsusən də modernləşmə və qloballaşma) nəticəsində Şərq-Qərb münasibətlərində bəzi dəyişikliklər baş verdi: bir-birinə zidd, müxtəlif tendensiyalar formalaşdı. Onlardan biri, Şərqdə bir sıra dövlətlərin mərkəzçilik tendensiyaları ilə birgə çıxış edən mədəni, iqtisadi, siyasi lokallaşması, digəri isə öz mədəni məxsusluğunu önə çəkməklə qloballaşması cəhdləridir. Birinci tendensiya, bir sıra ölkələrdə ümumi normaların yaradılmasına yönələn mədəniyyətlərin **komparavistik** tədqiqatlarını stimullaşdırdı. "Oxşar və fərqli cəhətləri analiz edərək komparavistika nə Şərq, nə də ki Qərb mədəniyyətinə aid olmayan sanki vahid-bəşəri bir mədəniyyəti müəyyənləşdirməyə can atırdı" (10). Lakin müqayisəli yanaşma və mərkəzçilik tendensiyaları yeni sosial qüvvələrin yaranmasına və mədəni identiklik prosesində onların daha da mobilləşməsinə gətirib çıxarmaqdadır. Bu qüvvələr ənənəvi Şərq-Qərb münasibətlərində mövcud məhdudiyyətlərin aşkarlanmasına səbəb olmaqdadır. Belə ki, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, müqayisəli yanaşmanın müasir nəticəsi Şərqin "**üçüncü ölkələr**" və ya "**yarım pereferiyalar**" kimi alçaldıcı mövqedən təqdim olunmasına gətirib çıxardı.

Bu gün ənənəvi ziddiyyətlər həm də öz mədəni üstünlüyünü önə çəkən yeni ideyaların (**ərəb dünyası, İslam aləmi**, **türk dünyası** və s.) möhkəmlənməsinə də səbəb olmaqdadır. Məsələ ondadır ki, Şərqdə, xüsusən də İslam dünyasında, Qərb mədəniyyətinin universallaşma maraqlarına olan münasibətlər birmənalı deyil. Şərqin ənənəvi mənəvi dəyərləri bu maraqları tanınmaz şəkildə deformasiyaya məruz qoymuş və modernləşən "üçüncü dünya"nı öz dəyərlərinin mühafizəsinə qalxan, müxtəlif milli və dini ideologiyaların müəllifinə çevirmişdir. Qərb kapitalizmi ilə qarşı-qarşıya duran Şərqdə düşünürlər ki, cəmiyyətin texnoloji aktivliyi ilə istehlak cəmiyyətinin doğurduğu insanın daxili mənəvi boşluğu arasında müvazinət (balans) pozulmuşdur. Elmin inkişafı və müasir insanın gündəlik həyatına nüfuz etməsi Qərb cəmiyyətini mənəvi dəyərlərdən məhrum etmişdir. "Qərb mədəniyyətinin nailiyyəti olan elmi-texniki tərəqqi mədəni inkişaf deyildir, iqtisadi göstəricilər isə mədəni inkişaf səviyyəsinin göstəriciləri ola bilməz, çünki onun mahiyyət və məzmununu cihazlar təşkil edir" (Z.Mahmud) (1, s.15). Fikrimizcə, bu tendensiya müasir dövrdə Şərqdə universal mədəniyyətin iqtisadi və texnoloji mahiyyətini dəyərlər kontekstindən əhəmiyyətləndirməkdə olan və müxtəlif siyasi, sosial, mədəni təzahürlərlə çıxış edən yeni bir dalğanın (**postmodernləşmənin**) güclənməsinə də səbəb olmaqdadır.

Düşünürəm ki, Şərq-Qərb münasibətlərinə fərqli baxışlardan biri də dünyanın mədəni inteqrasiyasının mümkün olan variantlarından biri kimi bərabər mövcudluğu təmin edən və bir-birini tamamlayan "mədəniyyətlərin dialoqu" məsələsidir. Lakin son onilliklərdə, mədəniyyətlərin dialoqu haqqında çoxlu diskurslar aparılsa da, bu dialoq əsasən yuxarıda qeyd olunan stereotiplərə bağlı olmuşdur. Buna baxmayaraq, əhəmiyyətli cəhət ondadır ki, "mədəniyyətlərin haçalanmasına olan fəlsəfi münasibət, əslində, onun stereotiplərə əsaslanan dərkindən imtina edilməsi deməkdir" (10).

Nəticə

Beləliklə, deyilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, "Şərq və Qərb" qarşıdurması Qərbin problemidir, çünki Şərq fəlsəfəsində dünyanın iki sosial hissəyə ayrılması məsələsi görünmür. Çox güman ki, məhz bu səbəbdən onun xarakteri də Qərb tərəfindən diqtə olunur ("müasirlik" və "ənənə" kimi). Lakin Şərq-Qərb münasibətlərinin səciyyələndirilməsi təkçə Şərqin xarakterizə edilməsi deyil, o həm də Qərb sosial-mədəni tipinin, onun digər mədəniyyətlərdə olan təzahürlərinə nəzərən dərindən öyrənilməsidir. Bu, Qərbin öz-özünü tanıma (identiklik) proseslərini daha da gücləndirmişdir, yəni özünü universal hesab edən hər hansı bir mədəni tip təsir dairəsini genişləndirərək digər tiplərlə toqquşur, müəyyən xüsusiyyətlərini ortaya qoymur və daha da konkretləşir. Bununla belə, qarşılıqlı münasibətlər əsasında baş verən proseslərin təsirinə olan əkstəsir və ya çağrıya olan cavab da simmetrik olaraq dəyişməkdədir. Belə ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər Qərb öz iqtisadi, mədəni ekspansiyası ilə Şərqə qarşı bir çağrı ortaya atdı və ona uyğun bir etiraz cavabı ilə da üzləşdi - Şərqdə müstəqil dövlətlər yarandı, modernləşməni sürətləndirdi, mədəni dəyərlər əsasında formalaşan identiklik proseslərini gücləndirdi.

Müasir dövrdə həmin qarşıdurma Qərbi özünün iqtisadi, sosial və mədəni resurslarını səfərbər etməklə sonrakı inkişaf xəttini müəyyənləşdirməyə, yeni yollar axtarmağa (İKT texnologiyalarının inkişafı və qloballaşması ilə), Şərqi isə alternativ imkanlarını genişləndirməyə sövq etməkdədir.

Açar sözlər: Şərq-Qərb, sivilizasiya, qloballaşma.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əhmədova G. Müasir Misir ictimai fikrində İslam və sosial mədəni tərəqqi problemləri. Bakı,Əli Nəşriyyat Evi, 2008.

2. Cübran X. Ərəb dilinin gələcəyi //Fəlsəfə və siyasi elmlər, № 1, Bakı, "İlay"MMC, 2008.

3. Ахмедова Г.Г. Салама Муса - идеолог Египетского возрождения. Баку, Иршад, 1991.

4. Вебер М. Хозяйство и общество. Глава III. Типы господства и их отношение к экономике //Социологические исследования, 1988, №5.

5. Гидденс Э. Социология. /Пер. с англ.: Науч. ред. В. А. Ядов; общ. ред. Л.С.Гурьева, Л.Н.Посилевич. М., Эдиториал УРСС, 1999.

6. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М., Книга, 1991, Глава III. Европа ли Россия? http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Danil/03.php

7. Дергачев В.А. Глобалистика. Учебное издание. М., ЮНИТИ-ДАНА, 2005. http://dergachev.ru/book-6/2.html

8. Крадин Н.Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов //История и Математика: Модели и теории. http//diodynamics.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=51&Itemid=1

9. Костина А.В. Предмет и проблемное поле глобалистики //Знание, понимание, умение, 2005, №3.

10. Кемеров В. Философская энциклопедия. "Панпринт", 1998. Статья «Восток-Запад». http://terme.ru/dictionary/183/word/%C2%CE%D1%D2%CE%CA+-%C7%C0%CF%C0%C4

11. Кудряшова И. Ислам и глобализирующийся мир //Материалы международной конференции «Ислам - религия мира». М., 2005.

http://www. Islam.ru/pressclub/analitika/islam_global

12. Пиков Г.Г. Из истории исторической науки: Карл Август Виттфогель (1896-1988) //Сибирское археологическое обозрение. Вып. 1. Новосибирск, 2001. http://www.sati.archaeology.nsc.ru/sibirica/index.html?mi=izdaniya&id=739

13. Терин Д.Ф «Запад» и «Восток» в институциональном подходе к цивилизации //Социологический журнал, Российская АН Институт социологии РАН, М., 2001, №4. http://nationalism.org/library/science/sociology/terin/terin-sj-2001.htm

14. Тоффлер Э. Третья волна. М., ООО "Фирма "Издатетьство АСТ", 1999.

15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., ООО «Фирма Издательство АСТ», 2003.

Гюльсен СУЛТАНОВА

КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: ПАРАДИГМА ВОСТОК-ЗАПАД

Резюме

Одним из культурологических подходов к глобализации является цивилизационный подход. Ведь логика глобальных процессов не всегда соответствует экономическим и политическим законам. Если глобализация как гомогенизация и универсализация с материальной стороны представляется возможной, то с моральной стороны она имеет определенные проблемы. Сравнение восточных и западных культурных ценностей породило много вопросов, поскольку главной особенностью парадигмы «Восток - Запад» остается ее социокультурный характер.

Ключевые слова: Восток-Запад, цивилизация, глобализация.

Gulsen SULTANOVA

THE CULTURAL ASPECTS OF GLOBALIZATION: THE EAST-WEST PARADIGM

Summary

One of the cultural studies approaches to globalization is sivilized one. The logic of global processes does not always correspond to the economic and political laws. If globalization as homogenization and universalization on the material side seems possible, it causes certain problems in morality aspect. Comparison of the Eastern and Western cultural values has generated many questions, because of the the main feature of “East-West” paradigm remains its socio-cultural character.

Keywords: East-West, sivilizasion, globalization.

UOT 101.1:316

Sərdar MAHMUDOV
AMEA FSHİ, k.e.i.

SOSİAL ƏDALƏTİN TƏMİN EDİLMƏSİ SOSİAL SİYASƏTİN DAİMİ MƏQSƏDİ KİMİ*

Sosial siyasət və sosial ədalət arasındakı əlaqə olduqca qədim tarixə malikdir. Bu mənada sosial ədalət anlayışının tarixi, fəlsəfi və sosioloji əsaslarla təhlil edilməsi, onun sosial siyasət olaraq həyata keçirilməsi problemi və bu problemin sosial-fəlsəfi təhlili xüsusilə sosial ədalətin bir cəmiyyətdə istənilən səviyyədə tətbiq olunması zamanı meydana çıxan maneələr və bu maneələrin aradan qaldırılmasında sosial-etik dəyərlərin yerinin və əhəmiyyətinin nə olduğunun müəyyənləşdirilməsi ictimai və elmi aktuallıq kəsb edir. Qədim dövrlərdən başlayaraq sosial haqlar, maddi imkanları olmayan və zəruri ehtiyaclarını ödəyə bilməyən insanlara dövlət tərəfindən edilən köməklər olaraq qəbul edilmişdir. "Bu mənadakı köməklərin, yalnız klassik haqq və azadlıqları ehtiva edən liberal dövlət anlayışına da uyğun şəkildə kömək dərnəkləri tərəfindən edilməsi də mümkündür. Ancaq belə bir köməkləşmə sistemində köməklərin yalnız zənginlərin və xeyriyyəçilərin təqdirinə buraxılması, bunların qeyri-kafi və məhdud qalmasına da yol aça bilməkdədir. Bu səbəblə, uzun mübarizələr nəticəsində köməkləri xeyriyyəçilərdən tələb etmək yerinə, dövlətdən bir alacaq haqqı kimi istəmək şəklində bir təkamül reallaşmış və bu ikincisinin insan qürur və şərəfinə çox daha uyğun olduğu iddia edilmişdir" (1,s.47). Başqa sözlə, sosial ədalətin cəmiyyətə münasibətdə təmin edilməsi zəruri olan siyasət kimi qəbul edilmişdir. Digər tərəfdən, fərd-dövlət və fərd-cəmiyyət əlaqələrini sağlam bir şəkildə təşkil edib sosial siyasət baxımından ideal fərdlər yetişdirmək, ortaya çıxan bir çox sosial siyasət probleminin diaqnozu, analizi və təhlil edilməsi mövzularında əhəmiyyətli rol oynamağı təmin etmək də elə sosial siyasətin ədaləti gerçəkləşdirməsinə yönəlik tətbiqi formalarından biridir. Bu mənada cəmiyyət nizamını təmin etmək və sosial inkişafı sürətləndirmək baxımından vətəndaşların sahib olduqları haqqlarını yetərincə başa düşməsi və təhlil etməsi sosial ədaləti bərqərar etməkdə xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan sosial siyasət ilə fərd ayrılmaz bir bütünlük təşkil etməkdədir. Çünki nəticədə, cəmiyyəti meydana gətirən fərdlərin ortaq dəyər və arzulara sahib olaraq bir-birlərinə yaxınlaşmasında, bunların qorunub inkişaf etdirilməsində sosal ədaləti təmin etmək sosial siyasətin əsas məqsədləri arasındadır.

Sosial siyasət, sosial quruluşun sağlam işləməsi və nizamın pozulmaması üçün ən əhəmiyyətli vasitə olma funksiyasını davam etdirməkdədir. Belə bir vasitənin işləməsinə yaxından təsir edəcək və onu təyin edəcək olan isə cəmiyyəti meydana gətirən, daim ədalət gözləyən sosial siyasətin obyektləri olan ictimai təsisat və qurumlar, ayrı-ayrı vətəndaşlar və eyni zamanda sosial qruplardır. Sosial siayəsət ictimai proses olmaq etibarilə sosial ədalətin davamlılığını təmin etmək üçün isə cəmiyyətdə qarşıdurma halında olan, xariciləşən problemli fərd tipi yerinə, sosial quruluşun işləməsində əhəmiyyətli rollar boynuna götürən, iştirakçı, məsuliyyət sahibi yeni bir fərd tipi tələb edir. "Bu mənada xüsusilə də son 20 ildən bu yana Qərbdə tətbiq edilən sosial siyasət tədbirlərinin əsas məqsədlərindən biri, tərəfləri cəmiyyətlə uyğunlaşdırmağa çalışmaqdır. Yeni nizamda fərd açıq-aydın, sosial-siyasi mühtinin xüsusiyyətini yüksəltməyə məsul, hətta öhdəçiliyi olan şəxsiyyət kimi nəzərdən keçirilir"(1,s.56). Sosial siyasətin reallaşdırılması ilə sosial ədalət arsında üzvi əlaqə

* Məqalə f.e.d. Aydın Əlizadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

mövcuddur. Sosial haqqların ən üstün səviyyəyə yüksəldiyi XX əsrdə sosial ədalət bu haqqların realizəsini nəzərdə tutan sosial siyasətin əsas anlayışına çevrilmişdir. Ədalət, bərabər hüquqa və imkanlara malik olmağı ehtiva edən ictimai kateqoriyadır. Sosial ədaləti bərqərar etmək üçün, insanın təməl haqqlarının gerçəkləşdirilməsi və hər kəsə cəmiyyətin tam və bərabər üzvləri olaraq davranılması təmin edilməlidir. Sosial haqqların sosial siyasət kimi reallaşdırılması ilə bilavasitə əlaqədar olan sosial ədalət, vətəndaşların rifaha bağlı haqq və öhdəçiliklərinə əməl edilməsini zərurətə çevirir.

Sosial-fəlsəfi kateqoriya olaraq sosial ədalətlə bağlı tarix boyunca irəli sürülmüş ideyalar ictimai-siyasi fikrin, çeşidli ideya cərəyanlarının, fərqli düşüncələrin başlıca mövzularından biri olmuşdur. Ədalət anlayışı, Platondan başlayaraq olduqca zəngin bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Lakin bu anlayış hüquq fəlsəfəsi mövzusu kimi Hegel və Kant tərəfindən inkişaf etdirilmiş, öz məzmununda siyasi baxımdan əhəmiyyət qazanması isə Karl Marks və fikirdaşları tərəfindən inkişaf etdirilən inqilabçı cəmiyyət fəlsəfəsi sayəsində mümkün olmuşdur. Çox qədimlərə dayanan sosial ədalət düşüncəsi, günümüzdə də qlobal əhəmiyyət və ciddi ictimai aktuallıq kəsb etməkdədir. Sosial-fəlsəfi ideya nümunəsi kimi sosial ədalət düşüncəsi, insanla insan, fərdlə-fərd, toplum və dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələr zamanı meydana çıxan sosial əxlaqi mahiyyət daşımaqdadır. Sosial ədaləti mütləq bərabərlik (və ya bərabərçilik) olaraq deyil, müxtəlif mühit və şərtlərə nəzərən nisbilik xarakteri daşıyan bir anlayış olaraq götürdüyümüzdə reallaşması mümkün görünən bir sosial siyasət məqsədi kmi dəyərləndirə bilərik. Con Roulza görə "ədalət təfəkkür sisteminin olduğu kimi sosial quruluşların da əsas ləyaqət və məziyyətidir" (2,s.19). Ədalət Kainatda və təbiətdə münasibətləri ehtiva edən obyektiv təsisat olaraq bütöv və mürəkkəb model kimi ilahi dəyərləri özündə əks etdirir. Bəşəri nöqteyi-nəzərdən isə ədalət cəmiyyətin alt sistemi olan ictimai sistemdir və mahiyyəti etibarilə sosialdır. "İlkin olaraq sosial anlayışı əlbəttə aydın bir mənaya malik idi. Cəmiyyətə aid olanla, cəmiyyətin struktur və fəaliyyəti nöqteyi-nəzərindən xarakterik olanla bağlı idi. Bu mənada ədalət aşkar şəkildə sosial bir hadisədir və ilk istifadə edilmələrdən bəri zaman-zaman hakim olan ədalət baxışlarını" (3,s.123-124) əks etdirir. Başqa sözlə ədalət elə ictimai mənasında sosialdır. Sosial ədalətin isə insan amilindən qaynaqlanan vicdan və ölçü elementləri ilə qiymətləndirilməsi və hadisələri məhz bu dəyərlərin diqtə etdiyi hüquqi normalarla ölçməsi nöqteyi-nəzərindən nisbi xarakter daşıyır. Sosial ədalətin hansı dəyərlərə nəzərən ölçülməsi, qiymətləndirilməsi və tətbiqi meyarları nəzəri baxımdan inkişaf etdirildikcə praktik dəqiqliyi və bərqərar edilmə səviyyəsi də artır. Bu mənada tarixi inkişaf prosesində sosial qrupları mənəvi və hüquqi səviyyədə qane edib-etməməsi nöqteyi-nəzərindən köhnəlmiş və daha ədalətsiz hesab edilən qaydalar məcmusu olaraq dəyişdirilən bu anlayışın müxtəlif cəmiyyətlərdə fərqli surətdə başa düşülməsinə və tətbiqinə rast gəlirik. XX əsrin əvvəllərinə qədər qərbi Avropa və ABŞ-da ağırlıq dərəcəsinə əsasən tamamilə fərqli cinayətlərə görə asılma və elektrik stolu ilə ölüm tətbiq edilirdisə, indi bu ölkələrdə həmin qaydalar ləğv edilmişdir. Əksinə belə "cinayətlərə qarşı sosial ədaləti qorumanın bu qaydası" İran və Afrikanın bir çox dövlətləri kimi üçüncü dünya ölkələrində hələ də qalmaqdadır. "Ədalət –əməllər və mükafata müvafiq" (4,s.146–153) tələbləri özündə birləşdirən, xüsusilə, hüquq və vəzifələrə, əmək, əmək haqqı və mükafatlara, ləyaqət və onun tanınmasına, cinayət və cəzaya müvafiq olaraq, "müxtəlif sosial təbəqələrin, qrupların və fərdlərin cəmiyyətdə roluna və onların buradakı sosial vəziyyətinə müvafiq olaraq" (4,s.236), "məhdud resurslarının bölgüsündə vətəndaşların bərabərliyinə qoyulan tələb" (4,s.102–110) haqqında anlayışdır. Bu sadalanan amillər arasında müvafiq uyğunluğun və uzlaşmanın olmaması ədalətsizlik kimi qiymətləndirilir.

Tarixən ədalət fəlsəfi və sosial fikrin, mənəvi, hüquqi və siyasi şüurun ən mühüm kateqoriyalarından biri olmuş, Sokrat, Platon, Aristotel, Tomas Hobs, Con Roulz və F. Hayek

kimi mütəfəkkirlərin dəfələrlə barəsində çıxış etdikləri mövzu kimi diqqətdə olmuşdur. Qədim Şərq və Antik Yunanıstan fəlsəfəsində də ədalət təbiətin mövcudluğunun daxili prinsipi, sosial rejimdə əks olunan fiziki və kosmik nizam kimi nəzərdən keçirilib.

Sofistlərdən Trasimax Sokratla mükaliməsində əxlaq və hüququn sinfi xarakterini başa düşməyə yaxınlaşırdı,- o deyirdi: Bütün dövlətlərdə ədalət dedikdə mövcud hakimiyyətə faydalı olan şey nəzərdə tutulur; ədalət hər yerdə eynidir; güclünün mənafeyinə uyğun şeydir. Lakin Trasimax sinif haqqında təsəvvürə malik deyildi, o xalqı sürü, hakimləri isə çoban adlandırmışdır. Ədalətin qələbəsinə şübhə ilə yanaşan Trasimax "tiranların xoşbəxtliyini, zəhmətkeşlərin bətbəxtçiliyini ədalətsizliyin təntənəsi kimi qiymətləndirmişdir. Allahlar insanların işlərinə qarışmırlar, buna görədə ədalətə məhəl qoymurlar" (5,s.154). **Sokrat** xeyirxahlığın bütün formalarını biliyə müncər edir. Ağıl, mərdlik, ədalətlilik, təvazökarlıq, rəhmdillik və başqa xeyirxahlıqlar bilikdən törəyir. Bu biliyin ən vacib hissəsi özünü dərk etməkdir; bunsuz başqa şeyləri də dərk etmək mümkün deyildir. Özünü dərk etmək ağıl və kamal doğurur. Xeyirin nə olduğunu bilmək tamahsızlığa gətirib çıxarır və bu da öz növbəsində yaxşı ilə xoşgələni bir-birindən ayırmağı mümkün edir. Başqa şeylərə tələbatın olmamasına Sokrat böyük əhəmiyyət vermişdir. Heç bir ehtiyacı olmamaq Allahın qismətidir; ehtiyacın az olması Allaha oxşamaq deməkdir. Ədaləti Sokrat "qanunçuluqla eyniləşdirirdi O, qanunculuğu, dovlət qanunvericiliyi çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmışdır. Buraya özünə yer tapmış, yazılmamış qanunlar da daxildir" (5,s.157). **Platon**un fikrkrincə əhalinin hər bir zümrəsi öz vəzifəsi ilə məşğul olmalı, biri digərinin işinə qarışmamalıdır. "Ədalət zümrələrin hərəsinin öz yerini tutmasında təzahür edir. Dövlət əmək bölgüsü prinsipinə istinad edir, bu dövləti birləşdirir. Xüsusi mülkiyyət və ailəvi hisslər dövləti parçalayır, çünki bunlar vətəndaşlarda bir-birinə zidd hisslər və mənafelər doğurur. Hər bir zümrənin özünəməxsus ümumi mənafeyi başqa zümrələrinin mənafeləri ilə uzlaşaraq ümumdövlət mənafeyini təşkil edir ki, bu da dövlətin bütövlüyünü təşkil edir" (5,s.165). **Aristotel**ə görə isə istər "qızıl orta vəziyyət" istərsə də digər bütün təlimlərin və fəlsəfi baxışlarının pik nöqtəsi kimi özünün ədalət (insanın cəmiyyətdə rolu və mənafeləri baxımından "sosial ədalət") anlayıışını belə formula edir. Ədalət hüququn bərqərar edilməsinə yönəldilmiş iradədir. Ədalət hər bir insanın payına düşən nemətlərin, həddən ziyadəliyi və həddən azlığı arasında "orta vəziyyəti müəyyən edən" etik və hüquqi kateqoriyadır. Bu kateqoriya hüquq fəlsəfəsinə dəxli olan bir kateqoriyadır. Hüquq qaydası kimi çıxış edən ədalət, bölüşdürücü, yaxud bərabərləşdirici rolunu oynayır. Birincisi cəmiyyət üzvləri arasında nemətlərin bölüşdürülməsini tənzimləyir. İkincisi isə subyektlərin birinin başqalarının hüququna təcavüz etməsinin qarşısını alır, onları bərabərləşdirir. "Ədalət nisbidir, mütləq ədalət mövcud deyildir, çünki hər bir ədalət prinsipinin özünəməxsus başlanğıc nöqtəsi vardır ki, bu da, bu və ya digər insan qrupuna ziyan və ya xeyir gətirir. Bununla birlikdə verilmiş şərait üçün ədalətli adlandırılan qanunlar bütün cəmiyyətə şamil edilir və müəyyən müddət ərzində ədalət mücəssəməsi rolunu oynayır" (5,s.174-176). Tomas Hobbs isə yazırdı ki, «Müqavilənin predmeti olan əşyaların qiyməti – Razılığa gələn tərəflərin arzusu ilə ölçülür, buna görə də ədalətli qiymət onların verməyə razılaşdılıqları qiymət olur» (6,s.116). Paylaşdırıcı ədalət öz təbiəti etibarilə münaqişələrin mövcudluğunu nəzərdə tutur, buna görə də o məzmunca zidddiyətləri uyğunlaşdırmağa meyillidir: məsələn, mələklər və müqəddəslər cəmiyyətində-öz-özlüyündə harmoink olan strukturlarda olduğu kimi ədalət lazımsız və faydasızdır. H.Radbrax düzgün qeyd edib ki, "bərabərləşdirici ədalət münasibətləri ən azı iki şəxsin iştirakını tələb edirsə, bölüşdürücü ədalət münasibətləri ən azı üç şəxsin iştirakını tələb edir" (7,s.43). Hayek P.H.Wicksteed, G.Del.Vecciho və E.Gibbonun fikirlərini ümumiləşdirərək yazır: "Düşüncəmizin kifayət qədər yetkinləşməməsinin əlamətidir ki, biz bu ibtidai anlayışları hələ aşmamışıq və hər hansı düşünülmüş təşkilatın nail ola biləcəyindən daha böyük ölçüdə arzu və istəklərin təmin

edilməsinə kömək edən şəxsiz prosesdən (impersonal process) insanların öz fərdi hərəkətlərini idarə etmək üçün yaratdıqları əxlaqi düstürlara (göstərişlərə) uyğunlaşmasını tələb edirik. Bu mənada sosial ədalət terminin işlədilməsi nisbətən yenidir və təxminən ən çox yüz illik bir tarixi vardır. Bu ifadə daha əvvəllər də bəzən ədalətli fərdi davranışın qaydalarını məcburetmə yolu ilə tətbiq etməkdən ötrü mütəşəkkil səyləri təsvir etmək üçün istifadə edilmişdi və indi də bəzən elmi müzakirələrdə cəmiyyətin mövcud institutlarının effektlərini dəyərləndirmək üçün işlədilir" (3,s.101). **Con Roulz** isə özünün «Ədalət nəzəriyyəsi» əsərində ədalətin başa düşülməsinin iki prinsipini müəyyən etmişdir: "1) hər bir insan əsas azadlıqlarının ən geniş sxeminə münasibətdə bərabər hüquqlara, başqaları üçün azadlıqların analoji sxemlərinə uyğun malik olmalıdır. 2) iqtisadi və sosial bərabərsizliklər elə tənzimlənməlidir ki, a) onlardan hər kəs üçün səmərəli imtiyaz gözləmək olsun. b) mövqe və vəzifələrə müdaxilə hamı üçün açıq olsun" (8,c.5-14). Roulza görə, hətta bu cür "çıxış mövqeyində" də, biz təkcə öz şəxsi (güman edilən) maraqlarımızı rəhbər tutmaqla, heç şübhəsiz, ədalətin iki başlıca prinsipi – məşhur "Roulz prinsipləri" əsasında qarşılıqlı yardım sistemini qura bilərik: *"Birinci prinsip:* hər bir insan (başqalarının da bu cür azadlıqları ilə bir araya sığa bilən) bərabər əsas azadlıqların ən geniş siyahısı üzrə bərabər hüquqlara malik olmalıdır. *"İkinci prinsip:* sosial və iqtisadi bərabərsizlik elə təşkil olunmalıdır ki; a) ondan imkansızlar üçün də üstünlük gözləmək mümkün olsun və b) mövqe və vəzifələrə (*positions*) yol hamı üçün açıq olsun". "Ədalət nəzəriyyəsi" [9] kitabının yüzlərcə səhifəsi bu prinsiplərdən doğan ictimai və siyasi quruluşun şərhinə, onun sonralar qələmə aldığı əsərləri isə bu konsepsiyanın tənqidinə cavablara və çıxış modelinin mürəkkəb quruluşuna düzəlişlər edilməsinə həsr olunub. Burada bizim üçün başqa məqam önəmlidir: "Ədalət prinsipləri vətəndaşların ali mənafelərini müdafiə edir; bu mənafelərə liberal konstitusiya və cəmiyyətin fundamental quruluşu çərçivəsində təminatlar verir. Axırıncı institutlar məntiqə uyğun hədlərdə ədalətli meydan yaradır ki, onun da hüdudlarında mülki cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin yüksəlişi mümkün olur"[10]. Çıxış yolu qismində meydana gələn bu ideya və fikirlərin ictimai əhəmiyyətli və sosial düzgünlüyə malik olması vacib şərtdir, əks halda bu problem nəzəri baxımdan düzgün həll olunmur, deməli cəmiyyətdə xaosun qarşısı alına bilmir, administrativ tənzimləmələrə cəhd effekt vermir, ahəng pozulur və əgər şüurlu müdaxilə edilərək, ölkə cəmiyyətləri səviyyəsində həll olunmursa cəmiyyət özü bu xaosu normallaşdırmağa çalışır, təbii – kortəbii harmoniya prinsipləri tənzimləməni həyata keçirir. Ədalətsiz dövlətin eyni bir zamanda həm vicdanlı insanı, həm də qanuna tabe vətəndaşı olmaq mümkün deyil. Və hətta daha geniş mənada – yuxarıda qeyd etdiyimiz – özləri haqda əsassız mədhiyyələr oxuyan ziyalılar sırasından həm vicdanlı insan, həm də siyasətdən uzaq adam olmaq olmaz. Bu mənada Con Roulz yalnız elmlə məşğul olan mütəfəkkir və universitet professoru deyil, həm də "vicdan müvəkkili", fransız "Mondu"nun öz şəxsi instinktləri əleyhinə qeyd etdiyi kimi – "ədalət keşikçisidir" [11] Cəmiyyət anlayışının elmdə qəbul edilmiş bütün səviyyələrində və ya bir səviyyəsində sosial ədalətin pozulmasının ardınca, bu disfunkisyanın digər səviyyələrə və ictimai təbəqələrə sirayəti baş verir. Sosial ədalətin cəmiyyətdə bərqərar edilməsi üçün sosial siyasətin əsas məqsədini izah edərkən bilmək vacibdir ki, "cəmiyyət" istilahı elmi dildə müxtəlif mənalarda istifadə edilir. Cəmiyyət dövlətin sərhədləri daxilində yaşayan bütün insanları və mövcud olan bütün ictimai həyat formalarını əhatə edir. Digərləri cəmiyyət sözünün tutumunu ərazi birliklərinə qədər daraldır. Polşa sosioloqu F.Znanetski cəmiyyəti birgə mövcud olan və çarpazlaşan, dövlət, millət, din kimi vahid hakim birlik növlərinə daxil olan qruplar sırası kimi müəyyən edir və bu mənada milli, dini, dünyəvi və .s. cəmiyyətlər haqqında danışmaq olar" (12,s.135). Təbii tarixi şəraitdə insan birliklərinin ənənəvi formasını ehtiva edən ictimai birlik olan cəmiyyətdə, nizamlamanın baş verməsinə baxmayaraq, proses özü, kortəbii olduğu üçün, şüurlu müdaxilənin olmaması səbəbindən tənzimləmə dürüst olmaya bilər və nəticədə yenə də ədalət prinsipləri pozula bilər,

fərqli məzmuna malik və müxtəlif yönümlü birbaşa və nəticə etibarilə ictimai zərərli ideya cərəyanlarının meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Hər bir sosial və düşüncə qrupları özlərinin yaratdıqları modelə uyğun həll yolları təklif edirlər və ya reallaşdırırlar. Məhz bu deyilən səbəblərdən sosial düşüncə tarixində ədalət və sosial ədalət problemi və onların nəzəri və praktik həlli barədə müxtəlif fikirlərin meydana çıxdığının şahidi oluruq. Bu problem dünyanın bütün ölkələrində, daim aktual olmuşdur. Çünki bu problem insan münasibətlərinin bütün sferalarında qarşılıqlı əlaqələrdə müntəzəm ardıcılllıqla özünü göstərir. Əgər sosial ədalət pozulursa cəmiyyətdə öncül olan insanlar və mütəfəkkirlər problemin həllini göstərən ideya və fikirlərlə çıxış edirlər.

Ümumi mənada Aristoteldən başlayaraq sosial fəlsəfədə iki cür ədaləti ayırmaq qəbul edilmişdir: Bərabərləşdirici – predmetlərə («bərabər - bərabər naminə») münasibətdə bərabərhüquqlu insanların qarşılıqlı münasibətlərinə aid edilir. O adamlara, onların hərəkətinə isə qeyri-birbaşa aid edilir, əməkdə və ödənişdə, şeylərin dəyərində və qiymətində, ziyanda və onun əvəzinin ödənməsində bərabərlik (ekvivalentlik) tələb edir. Bərabərləşdirici ədalət münasibətləri ən azı iki nəfərin iştirakını tələb edir.

Bölüşdürücü-müəyyən bir meyar altında insanlara münasibətdə mütənasiblik tələb edir («bərabərə- bərabər və qeyri-bərabərə - qeyri-bərabər», «hərəyə özünə görə») Bölüşdürücü ədalət münasibətlərinin təşkil olunduğu birlik çərçivəsində bir məqsədin əldə edilməsi üçün (hər birinin çalışdığı) ən azı üç nəfərin iştirakı tələb olunur. Bu üç nəfərdən biri bölüşdürücü olan rəisdir (başçıdır).

Bərabərləşdirici ədalət (xüsusi) hüququn spesifik prinsipidir, belə ki, məhz bölüşdürücü ədalət dövlətin qaydalarının məcmusu olan təşkilat kimi ictimai hüququn prinsipidir. Bərabərləşdirici və bölüşdürücü ədalətin tələbləri kimin bərabər və ya fərqlənən olduğunu müəyyən etmədən, və hansı qaydanın kimə aid olduğunu göstərmədən formal olur. Bu suallara müxtəlif cavablar formal ədalət anlayışını tamamlayan, tələblər və qiymətlərdən ibarət olan ədalətin müxtəlif konsepsiyasını meydana gətirir. Həqiqət, ədalət kimi və ya onun müəyyən edici faktorlarından ən əsası kimi nəzədən keçirilərsə belə bir həqiqət ortaya çıxmış olar. Həyatda və ümumilikdə varlıqda «həqiqət» tez-tez qərar və tədbirlərin qanuniliyinin müəyyənedicisi hesab edilir. Bu mənada o, ədalət anlayışına yaxın hesab edilir. Bibliyanın tərcüməsində verilən «Həqiqət» sözü ədalət «anlamına yaxın, yunancadan «δικαιοσύνην» terminindən tərcümə edilmişdir. (yunan sözü «Δίκη» «Dike»-dəndir) Eyni şəkildə, «həqiqət» sözü hüquq külliyyatlarında da işlədilmişdir. Bu mənadanda saleh adam (ədalətli adam) sözü meydana gəlmişdir. Bioloji aspektdən yanaşsaq məlum olar ki, hazırkı dövrdə neyrobioloqlar ədalət hissinə görə, insanın emosional sferası ilə bağlı olan beyininin bir sıra bölgələrinin cavab verdiyini söyləyirlər. Onlar təsdiq edirlər ki, daha «ədalətli» nəsillərin mövcudluğu və ədalətə güclü meyli insan nəsillərinin inkişafı prosesində genetik səviyyədə formalaşmışdır [13]. Adətən sosial ədalət ideyaları cəmiyyətdə ədalətsizliyi əmələ gətirən səbəblərdən qaynaqlanmış mifoloji, fəlsəfi, dini və elmi dəyərlərə istinad etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qərb mühitində fəlsəfi ideyalar, ənənəvi Şərq mühitində isə Şərq fəlsəfəsi, Turan arealında – türk xalqlarında isə törə və tabular, müsəlman şərqində isə İslam şəriəti müəyyən nəzəri bilikləri mədəniyyət kimi formalaşdıraraq, onları cəmiyyət düşüncəsinə və davranışına da mədəniyyət kimi aşılayaraq, cəmiyyətin sosial həyatına tətbiq edərək sosial ədalət problemini nəzəri şəkildə həll etməyə çalışmışlar. Klassik tərifindən də göründüyü kimi mədəniyyət dedikdə "təbiət tərəfindən hazır verilməyib, insan fəaliyyətinin məhsulu olan bütün şeylər başa düşülür. Bu məhsullar həm maddi həm də, müəyyən şərtlərə cavab verən mənəvi ideyalardan ibarət ola bilər, ... Beləliklə "mədəniyyət insan fəaliyyətinin bütün maddi və qeyri-maddi məhsullarıdır, obyektivləşdirilmiş və kifayət qədər geniş toplularda qəbul edilmiş və sonrakı nəsillərə ötürülmüş ideyalar, dəyərlər, sərvətlər və qəbul olunmuş davranış tərzləridir" (14,

s.299) tərifindən də göründüyü kimi bu bir gerçəklikdir ki, mədəniyyət insan yaradıcılığının həm mənəvi, həm də maddi sferasını əhatə edən dəyərlər sistemidir, deməli sosial ədalət, onunla bağlı ideya və təlimlər də mədəniyyət nümunəsidir və əslində özünə müvafiq digər növ mədəniyyətlərin yaradıcı amilidir. Lakin daha dürüst fakt odur ki, insan əvvəlcə düşünür, öz düşüncəsində model qurur, eləcə də cəmiyyət əvvəlcə ideoloji olaraq hansısa fikri qəbul edir, onu sosiallaşdırır, normaya çevirir, daha doğrusu sosial ədalət normasına, yəni hər kəsin və ya çoxluğun ədalətli və düzgün xeyirli və faydalı hesab etdiyi bir qaydaya çevirir və sonra onu reallaşdırmağa başlayır. Mədəniyyət anlayışına həm də ideyalar axını da daxil edildiyindən bu mənada sosial ədalət anlayışı bəşər tarixinin yaratdığı ən böyük mədəniyyət nümunəsidir və sosial dəyərdir. Bütün bu yanaşmaların məcmusu əslində sosial yanaşma kompleksini əmələ gətirir ki, nəticə etibarilə sosial ədalətə və onun cəmiyyətdə oturuşmasına xidmət edir. Əslində tarixi inkişafın hər sonrakı pilləsində qlobal mənada və lokal cəmiyyətlərin üzvləri kimi digər cəmiyyət nümayəndələrinə göstərdiyi mədəni münasibəti insanların keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri baxımından daha ədalətli yanaşmaya malik səviyyəni mənimsəmiş bir varlıq kimi qəbul etməyə əsas verir. Sosial anlamda mədəniyyəti xarakterizə edən və onun ədalət baxımından mahiyyətini açan "mədəniyyət" insanların dünyanı mənimsəməyə yönəlmiş yaradıcı fəaliyyətidir, bu prosesdə maddi və mənəvi dəyərlər yaradılır və istehlak olunur. İnsanın mədəni fəaliyyətinin subyekti kimi onun formalaşması baş verir" (15,s 87-88) məntiqi ilə yanaşsaq onda görərik ki, tarixi inkişafda meydana gəlmiş humanist sosial ideyalar, elə əslində cəmiyyəti öz tarixi qələbələri hesabına bugünkü üstün vəziyyətə gətirib çıxarmışdır, yəni bəşəriyyət inkişafına görə həmin ideya və təlimlərə minnətdar olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial münasibətlərdə özünü göstərən, ədalət normalarını xüsusilə pozan və onun pozulma səbəblərini meydana gətirən konfiliktlər təsadüfi və keçici bir şey deyildir. Bu baxımdan cəmiyyəti ölkə içi, regional və qlobal olaraq bütün səviyyələrdə konfiliktsiz idarə etməyin yolu işlənib hazırlanmalıdır. ".... Çünki sosial həyat, onun inkişafı mövcud konfiliktləri və ziddiyyətləri dərk edərək onları tənzimləmək yollarını işləyib hazırlamaq və həyata keçirməkdən kənarda mümkün deyildir. Burada əsas məsələ isə idarəçilik və idarəçilikdə ədalətli olmaq mədəniyyətinə sahib olmaqdır. "Dövləti idarə etmək üçün təkcə biliklərin olması kifayət deyil. Bunun üçün həm də namuslu olmaq, əlindəki hakimiyyətin saysız-hesabsız tamahlarına duruş gətirmək bacarığı və qətiyyəti, öz şəxsi və ya dəstə maraqlarına deyil, ictimai mənafeə daimi və təmənnasız sədaqət tələb olunur" (16,s.88). Çünki, ictimai maraqları qorumaq, bu addımı yaşam norması kimi icra etmək sosial ədalət elementi kimi ümumi icitimai mədəniyyətə xidmət edən ən vacib dəyərdir. Nəticə etibarilə bu proses dövlət cəmiyyəti səviyyəsində sosial ədalət və digər mədəniyyət dəyərlərini yaşadır, nəsildən nəslə ötürür, davamlılığını isə milli dövlətçiliklə birlikdə mövcud ola bilən mədəni dəyərlərlə təmin edir. Başqa sözlə ifadə etsək, "milli mənəvi dəyərlərin, əxlaqın, adət-ənənələrin yeni nəslə çatdırılması, davam etdirilməsi üçün mədəni abidələrin, bədii ədəbiyyatın, milli fəlsəfi fikrin rolu böyükdür. Lakin milli ruhu qorumaq, inkişaf etdirmək və yeni nəsillərə çatdırmaq üçün ən yaxşı mühit milli dövlətçilik şəraitində yaranır" (17,s.365). Həqiqətən də sosial ədalət o vaxt reallaşa bilir ki, milli dövlətçilik olsun. Sosial ədalət probleminin mədəniyyət dəyəri olaraq davamlı qanuna və normaya çevrildiyi Qərbi Avropa ölkələri cəmiyyətlərində milli dövlətçilik problemi yüz illərdir ki, həll olunmuşdur, cəmiyyət və hökumət artıq sosial problemləri nəzarətdə saxlamaqla məşğuldur. Günümüzdə sosial ədaləti davamlı mədəniyyət və həyat tərzi kimi yaşayan Avropa ölkələrində isə bütün bunların kökü Renessans dövründə qoyulmuşdur. "Orta əsr və yeni dövr arasında tarixdə İntibah və ya Renessans adlanan dövr mövcud olmuşdur. Bu dövr dünyagörüşdə və ümummədəniyyətdə dönüş hesab edilir. İntibah dövründə insanda özünü dərk, özünütəsdiq, yaradıcılıq, ülvilik formalaşmağa başlayır və

inkişaf edir" (18, s. 80). Sosial ədalətin cəmiyyət səviyyəsində formalaşması da məhz insanın hər şeydən əvvəl ictimai varlıq, sosial atribut kimi özünü dərk etməsindən keçir.

Açar sözlər: social ədalət, social siyasət, sosial təlimlər, insan , cəmiyyət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Şenkal A. Qloballaşma Dövründə Sosial Siyasət. İstanbul, Alfa Nəşrləri,2005.
2. Roulz C. Ədalət nəzəriyyəsi. İngilis dilindən tərcüməçisi və elmi redaktoru B.Tselişeva. Novosibirsk, 1995.
3. Hayek F. Hüquq Qanunvericilik və Azadlıq. Cild 2. Sosial ədalət ilğımı. Bakı: Qanun, 2000.
4. Канарш Г.Ю. Социальная справедливость как духовная основа современного российского общества //Знание. Понимание. Умение. 2009. www. wikipedia.org
5. Əhədov A. Qədim dünya fəlsəfəsi. Bakı:"Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat – Poliqrafiya Birliyi, 1995.
6. Hobbes Levifan T. /Thomas Hobbs //Əsərləri, 2 cilddə. M., 1991. - T.2. www. wikipedia.org
7. Radbrax H. Hüquq fəlsəfəsi. M., 2004, s. 43 www. wikipedia.org
8. Мамут Л. С. Социальное государство с точки зрения права // Государство и право: Ежемесячный журнал. Author: Lili Piontkevich. http://ru.wikipedia.org/wiki/Справедливость)
9. Siyasi liberalizm" Rauls J. Political Liberalism. New York: Columbia University Press,1993. və "Ədalət – düzlük kimi" Rauls J. Justice as Fairness. A. Restatement. Cambridge/Mass: Belknar Press, 2001.
10. Roulz C. Xalqların Qanunu (Qeyri-ideal nəzəriyyə), s. 2. www.kitabxana.org
11. Rawls J. The Law of Peoples. "Neprekosnovenniy Zapas" Jurnalı (4.24.2002), M., Tərcuməçi: Natiq Səfərov. www.kitabxana.org
12. Quliyev R. Sosiologiya: nəzəriyyə və tədqiqat metodologiyası. Bakı, 1995, s. 135.
13. Flew A. Socialism and Social Justice. Social Justice' Isn't Any Kind of Justice?', Professor Antony Flew, London, Libertarian Alliance, 1993. www. wikipedia.org
14. Философия. Минск, 1999.
15. Sosial fəlsəfə. Bakı: Ayna Mətbu Evi, 2001.
16. Dahl R. Demokratiya haqqında. Bakı, 2004. FAR Centre.
17.Xəlilov S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 2007.
18. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: Turan evi, 2007.

Сардар МАХМУДОВ

ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ КАК ПОСТОЯННАЯ ЦЕЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Резюме

Взаимосвязь между социальной политикой и социальной справедливостью имеет древнюю историю. Социальная справедливость как философское понятие, относящееся к взаимоотношениям между отдельными лицами, группами, обществами и государствами, имеет этическое и моральное значение.

Эта проблема всегда была актуальна в мире, в том числе и в Азербайджане. Как социальное учение, социальная справедливость в своём развитии берет корни из мифологических, философских, религиозных и научных ценностей и основывается на них.

В статье большое внимание уделяется научным и теоретическим аспектам понятия социальной справедливости с точки зрения социальной философии и социологии. Как применять социальную справедливость в процессе социальной политики, и как можно ее сделать основной и постоянной целью социальной политики правительства изучению этих проблем была посвящена данная работа.

Ключевые слова: социальная справедливость, социальная политика, социальные доктрины, человек, общество.

Sardar MAHMUDOV

ENSURING OF SOCIAL JUSTICE AS A PERMANENT AIM OF SOCIAL POLICY

Summary

Interrelation of social policy and social justice has a long history. Social justice as philosophical notion referring to mutual relations among individuals, groups and states, has ethical and moral meaning.

This problem has always been urgent in the world, including also Azerbaijan. Historically social justice as social teaching has taken its roots from mythological, philosophical, religious and scientific values and is based on them.

In the article much attention is paid to the scientific and theoretical examples of social justice from the point of view of social philosophy and sociology. The problems how should be applied social justice in the process of conducting social policy and how to make the social justice as a main and permanent aim of social policy of government have been explained and solved in this article.

Keywords: social justice, social policy, social doctrines, human, society.

UOT 1(091)

Vüsalə MUSAYEVA
BDU, doktorant

ZİYƏDDİN GÖYÜŞOV 20-50-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN FƏLSƏFİ FİKRİNİN TƏDQİQATÇISI KİMİ*

Az bir tədqiqatçı tapılar ki, öz yaradıcılığında hər hansı bir tədqiqat sahəsini bütövlükdə əhatə edə bilsin. Məlumdur ki, mənəvi həyatın bütün sferaları bir-birilə sıx əlaqəlidir, burada real həyat və onun düşünülməsi həm ayrılıqda, həm də vəhdətdə inkişaf edir. Geniş elmi mənzərə yaratmaq, burada bütün səbəb – nəticə əlaqələri araşdırmaq, ümumi nəticələr çıxarmaq üçün ümumi konseptual baza lazımdır. Z.Göyüşovun yaşadığı və yaratdığı dövr öz mürəkkəbliyinə görə çətin olduğu üçün, burada tədqiqatçının müstəsna bacarıq və qabiliyyətləri səfərbər olunmalı idi ki, yaxşı nəticə əldə edə bilsin.

Ziyəddin Göyüşovun tədqiqat sahəsi Azərbaycanın etik fikrinin qədim dövrdən XX əsrə qədər inkişaf meylləri və əsas aspektlərinin təhlili idi. Məlumdur ki, fəlsəfə tarixi çox aspektli tədqiqatları tələb edir, çünki mənəvi mədəniyyət, mənəvi fikir həyatın bütün rəngarəngliyini və mürəkkəbliyini özündə əks etdirir. Fəlsəfi, o cümlədən, etik ideyalar mənəvi fikrin müxtəlif formalarında özünü biruzə verir. Əxlaq insan cəmiyyətinin ən qədim və mühüm ünsürlərindən olduğu üçün öz əksini dində, ədəbiyyatda, bədii yaradıcılıqda, elmdə və təhsildə tapmışdır. Ziyəddin Göyüşovun məramı o idi ki, qədim tarixi və mədəniyyəti olan Azərbaycanda əxlaqi ənənələr, onları öyrənmə, münasibət bildirmə imkanları kifayət qədər istifadə olunmuşdur. Hər bir dövrün bu problemlərə münasibəti müxtəlif olduğu üçün onların öyrənilməsi həmişə aktual mahiyyət kəsb edir. Ziyəddin Göyüşovun xidməti də bundadır: o, çalışmışdı ki, Azərbaycanda etik baxışların inkişafının mərhələlərini sistem kimi təsvir etsin, istər tarixi-xronoloji, istərsə də məntiqi baxımından mənəvi həyatın bu sahəsinin inkişafını mümkün qədər dəqiq izləsin. Bizi maraqlandıran sahə - Ziyəddin Göyüşovun XX əsrə aid olan əxlaqla bağlı fikirləri və ideyalarıdır. Aydındır ki, onun bu mərhələyə olan münasibətini öyrənmək üçün tədqiqatçının əvvəlki dövrlərə aid ideyaları və konsepsiylarını da araşdırmaq lazımdır. İlk növbədə onun metodoloji prinsiplərinə münasibətimizi bildirək. Aydındır ki, Sovet dövründə yaşayıb yaratmış filosof istər-istəməz marksizm-lelinizm ideyaları təsiri altında elmi problemləri qavrayır və araşdırırdı. Buna görə də onun yaradıcılığı ilə bağlı qısa olsa da marksizm fəlsəfəsinin əsas müddəalarını ümumi olaraq qısaca xatırladaq: dünya vəhdət təşkil edir, o maddidir, tarixi xalq yaradır, maddi istehsal cəmiyyətin inkişafının əsasıdır, insan öz müqəddaratını özü həll edir, əxlaq sinfi xarkter daşıyır, cəmiyyət tarixi sinfi mübarizə tarixidir. Bu sxemə yerləşməyən ideyalar və tarixi faktlar istər-istəməz təhrif olunur və yaxud da ki, nəzərə alınmırdı.

Azərbaycan antaqonist fikrində hər şeyin insan ağlına əsaslandığı ön plana çəkilir. Ə.Hüseynzadə, A.M.Rüfətov və başqaları insanı ən zəif və yararsız, köməksiz varlıq sayır və real gerçəkliyin oyuncağı hesab edirdilər. Onlara görə insan təbiətin sirlərini açmağa qadir deyil, insanın bütün cəhtləri əvvəlcədən uğursuzluğa məhkumdur. Materializmi inkar edir idealist mövqedən çıxış edirdilər. Hər şeyin Allah tərəfindən yaradıldığını bildirirdilər. A.M.Rüfətov cəmiyyətin yaranmasını oqnostisizm mövqeyindən izah edirdi. Bu dövrdə burjua idealogiyasına və pantürkizm və panislamizm ideyalarına qarşı ən güclü mübarizəni Azərbaycan marksistləri aparırdı.

---

* Məqalə fəlsəfə üzrə f.d. Ülviyyə Ağabəyova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

XX əsrdə Azərbaycanda marksizm-leninizm ideyaları Azərbaycan xalqının fəlsəfi və sosioloji fikrində əsas yer tuturdu. Azərbaycanda marksizm-leninizm ideyalarının yayılmasında Azərbaycan marksistlərinin fəlsəfənin bütün sahələrinə göstərdiyi təsir çox böyükdür. Bu mövqedən izah edən subyektiv idealizm və aqnostisizmə qarşı çıxış edirdilər. Azərbaycan inqlabi demokratlarından olan C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyov dini fanatizmə qarşı çıxmış və o dövr üçün sosioloji ideyalar irəli sürmüşlər.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda beyinlərin oyanma dövrünə (intibah) təsadüf edir. İnqilabi demokratlar olan C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyovdan bəhrələnənlər F.Köçərli, N.Vəzirov, M.Şaxtaxtinski, S.M.Qənizadə, M.T.Sidqi, M.Hadi, A.Şaiq və b.olmuşlar.

Özlərinin publisistik, pedaqoji, təsviri incəsənət nümunələrində bu demokratlar feodal despotizmi darmadağın etmiş, Azərbaycan milli mədəniyyətinin və milli şüurunun inkişafına çalışmışdılar. Azərbaycan demokratlarından Azərbaycan xalqının milli özünüdərk ideyası fəlsəfi ideyaların inkişafına, milli və sosioloji problemlərin düzgün həlli yollarına çalışması öz əksini tapmışdır.

Əlbəttə, bununla onlar Azərbaycanda marksizm-leninizm ideyalarının geniş yayılmasını daha da artırırdılar. Onlar insan ağlına məxsus olan, idealizmi, oqnostisizmi, mistikanı inkar edir elmin gücünə dayanaraq deyirdilər ki, bu imkan verir ki, insan dünyanı sona qədər dərk etməyə qadirdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mənəvi həyatında əsas düşündürən problemlərdən biri etik problem olmuşdur. XIX əsrin 60-80-cı illərdə baş verən sosial-iqtisadi və siyasi durum Azərbaycanın ictimai həyatında mənəvi problemlər sahəsinə də təsirsiz ötüşmədi.

Z.Göyüşov etik ideyalar tarixində xüsusi önəmi M.Sidqinin yaradıcılığının təhlilinə vermişdir. Onun diqqətini cəlb edən ideyalar sırasında M.Sidqinin insan cəmiyyətinin tarixi təkamülündə insan varlığı problemi idi. M.Sidqi insanın tarixi təkamülünü belə xarakterizə edirdi: insan həyatda ilk növbədə baş verən böyük bir hadisə ov ovlamaq üçün ağac və daşdan ov alətləri düzəltmək idi. Bu insanların heyvanlardan qorxmamağa və onların ətindən yemək, dərilərindən geyim kimi istifadə eləmək imkanı yaratdı [3, s.8-11]. İlk yaşayış yerini taxtadan suyun üzərində hazırladılar, bununla da vəhşi heyvanların hücümündan qorunurdular.

İkinci mühüm bir hadisəni insanın odu kəşf etməsi hesab edirdi. Sidqi bununla qeyd edirdi ki, bəşəriyyət bir neçə min il qabağa addımladı. Odun kəşfi insanı daha güclü etdi və onun özünə inam yaratdı. Yeməyi bişirməklə insan orqanizmində bəzi dəyişikliklər baş verdi. Bütün bunlar insan təfəkkürünün və ictimai şüurun formalaşmasına səbəb oldu. [yenə orada, s.4].

Z.Göyüşov M.Sidqinin əxlaqi ideyalarının təsnifatını vermişdir.

Sidqinin əsas əxlaqi ideyaları aşağıdakılardır:

1. İnsanlar xeyirxah və ya pis olaraq dünyaya gəlmirlər, onlar tərbiyənin məhsuludurlar. Xeyir və şər onlarla birgə doğulmur, sonradan həyat təcrübəsində qazanılır.

2. Təbiət etibarilə pis və ya xaraktersiz insan yoxdur, pis tərbiyyə və tərbiyyəçi vardır. Çünki dünyaya gələndə insan nə yazmağı, nə oxumağı, nə də ki, ətrafındakılar haqqında məlumatlı olur. Bu həmçinin xeyirxah insanlara da aiddir.

Sidqi yazır ki, "əgər dünyaya gələn körpə insanların əhatəsində olmasa idi, ola bilsin ki, onun heyvanlardan heç bir fərqi olmazdı" (M.T.Sidqi. Nasixat-namg, s.14-15).

Etik ideyaların tədqiqatçı və təbliğatçılarından biri görkəmli Azərbaycan filosofu F.Köçərli olmuşdur. Z.Göyüşov qeyd edir ki, F.Köçərlinin tədqiqat obyekti ailə və məktəb tərbiyyəsi olub. Ailədə əxlaqi tərbiyənin xüsusiyyətləri, böyüməkdə olan nəslin sosiallaşma prosesinə təsirinin mənfi və müsbət tərəflərini təhlil edən F.Köçərli real həyatda cərəyan edən proseslərə münasibətini bildirir, fəal vətəndaş mövqeyi tuturdu. F.Köçərli Azərbaycan xalqının,

onun qabaqcıl elm nümayəndələrinin mənəvi irsindən faydalanaraq, insanın mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında xarici mühitin və tərbiyənin rolunu düzgün qiymətləndirməyə çalışmışdır.

Z.Göyüşovun tədqiqat obyekti həm də Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığı olmuşdur. N.B.Vəzirov bir çox digər tədqiqatçıların mütərəqqi mövqeyinə toxunaraq hesab edirdi ki, insanın mənəvi keyfiyyətləri heç də fitri deyil. İntellektual xassələr insanın iradəsi, temperamenti, xarakteri üzərində qurulur. Məlumdur ki, əxlaq tarixi xarakter daşıyır və dövrdən-dövrə öz ifadə formalarını və dəyərliliyini dəyişir. N.B.Vəzirovun bədii irsini diqqətlə izləyən Z.Göyüşov əbədi olan xeyir və şər mübarizəsini burada izləmiş, əxlaqın sinfililiyinin təsdiqini axtarmışdır.

Böyük diqqəti Z.Göyüşov publisist yazıçıların yaradıcılığına da yetirirdi.

Həmin dövrün mənəvi həyatının səciyyəvi xüsusiyyətləri dövrün ab-havası və mühitindən bəhrələnirdi. Mənəvi həyatın bütün sahələrində baş verən proseslər öz inikasını ictimai şüurun müxtəlif formalarında tapırdı. Əxlaqi dəyərlər və normalar da müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalaraq istər nəzəri, isrərsə də praktiki səviyyədə tədqiqatçılar tərəfindən düşünülür, ümumiləşdirilir və ifadə olunurdu.

Mənəvi mədəniyyətin mühüm sahəsi olan fəlsəfi özünüdərk və dünyagörüşü bir sistem kimi yox, ayrı-ayrı cəhət və xüsusiyyətləri kimi düşüncə obyekti olaraq sonradan peşəkar filosofların tədqiqat obyektinə çevrilmişdi. Z.Göyüşovun da yaradıcılığı bu qəbildəndir. Ayrı-ayrı fəlsəfi ideyalar və problemlər zaman və dövr duyumu yüksək olan tədqiqatçıların yaradıcılığında görülür (yazıçılar, şairlər, publisistlər, müəllimlər, ümumiyyətlə ziyalı təbəqəsinin nümayəndələri).

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin tədqiqatçıları fəlsəfə tarixinə aid olan ideyaları sistem şəklində araşdırmağa cəhd göstərmişlərsə də, bir çox əsərlər var ki, fəlsəfi ideyalar burada ancaq qeydlər və fikirlər kimi nəzərə çarpır. Z.Göyüşovun tədqiqatlarında da həmin meyillər öz əksini tapır.

Dünya fəlsəfi məktəblər və cərəyanlar nə qədər müstəqil inkişafa malik olsalar da dövrün ümumi inkişaf xüsusiyyətləri burada öz təsirini göstərir. XX əsr elmi-texniki inqlab əsri, bir sıra mühüm kəşflər əsridir. Sosial-siyasi proseslər nəticəsində bir çox ölkələr müstəmləkəçilikdən azad olmuş, suverenliyi qazanmışlar, faşizm və sosializm kabusu yaşandı, eyni zamanda elmşünaslıqda sürətli irəlliləyiş müşahidə olunurdu: yeni paradiqmalar, yanaşmalar, ümumuyyətlə postklassik mərhələsi formalaşdı; belə şəraitdə ənənəvi dəyərlər və normalar həm yeni şəkildə yaşanır, həm də yenidən nəzərdən keçirilirdi. Z.Göyüşovun elmi yaradıcılığı bütün müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı müəyyən mənada dövrün təsirinə məruz qalmış, və sovet ideologiyasının marksizm ideyalarının öz əsərlərində müəyyən mənada carçısı olmuşdur.

Z.Göyüşovun tədqiqatlarında dini əxlaq problemlərinə də diqqət yetirilmişdir. L.Mövsumovanın qeyd etdiyi kimi, XX əsrin birinci yarısında yaşayıb yaratmış "M.Mehdiyev, S.Abbasov, N.Həsənov, Q.Mustafayev, M.Balayev və b. öz əsərlərində islam əxlaqına tənqidi mövqedən yanaşmışlar. F.Köçərlinin, M.Səttarovun, Z.Göyüşovun, A.Həsənovun əsərləri islam ideologiyasının mahiyyətini, onun dünyagörüşünə, məişətə, insanların davranış normalarına, elmi və dini dünyagörüşlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə təsirini, islamın ictimai həyatda və ideya mübarizəsində yerini, bəzi dini xürafatların zərərini açıqlayır" [4, s.7-8]. Z.Göyüşov dini əxlaqda ümumbəşəri məzmunu aşkarlamış, Azərbaycan xalqı üçün səciyyəvi olan xüsusyiyyətləri üzə çıxarmağa çalışmışdır.

Məlumdur ki, tədqiqatçı-alim həm də H.B.Zərdabinin etik baxışlarına diqqət yetirmişdir: "Ziyəddin Göyüşovun "H.B.Zərdabinin dünyagörüşü" əsəri zərdabişünaslıq elminə qiymətli tövhədir. Səmərəli axtarışların bəhrəsi olan bu əsərdə maarifçi alimin dünyagörüşünün

formalaşması, fəlsəfi, ictimai-iqtisadi baxışları, habelə etik görüşləri dərindən tədqiq və təhlil edilmişdir. Kitabın məziyyətlərindən biri də Zərdabi haqqında zəngin arxiv sənədlərindən, qəzet və jurnal məqalələrindən yaradıcı istifadə edilməsidir" [5].

Beləliklə, Z.Göyüşov Azərbaycanın etik fikir tarixinə öz yaradıcılığı ilə xüsusi töhfə vermiş, burada dövrləşmə, yanaşma tərzi, mənəvi həyatda etik fikrin rolu, ayrı-ayrı tədqiqatçıların mövqeyi və xidmətini aşkarlamaq işində böyük işlər görmüşdür. Z.Göyüşovun irsinin tədqiqi Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin öyrənilməsi və tədrisində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: fəlsəfə, əxlaq, etika tarixi, konseptual yanaşma.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Göyüşov Z. Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində əxlaq məsələləri (XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri) Bakı, Azərnəşr, 1964.
2. Göyüşov Z. Əxlaqi sərvətlər. Bakı, Azərnəşr, 1966.
3. Геюшев З. Этическая мысль в Азербайджане. Баку, 1965.
4. Mövsumova L. Azərbaycan qadını uzaq keçmişdən indiyədək. (Elmi red. və ilahiy.məs. üzrə məs. Ə.Əmirəhmədovdur. Bakı, 2003.
5. Məmmədov V. "Əkinçi" və Zərdabi irsi milli məfkurə qaynağıdır. //Xalq qəzeti, 30 dekabr 2011.
6. Göyüşov Z. Fəzilət və qəbahət. Azərnəşr, Bakı, 1972.

Вюсаля МУСАЕВА

ЗИЯДДИН ГЕЮŞЕВ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА В 20-50 ГОДЫ

Резюме

Сферой изучения проблем этики З.Геюшева была история этики, начиная с древних времен по настоящее время. Известно, что история философии требует многоаспектных исследований, поскольку философия, являясь составной частью духовной культуры, сосредоточивает в себе все многообразие универсалий культуры.

Философия, в том числе этические идеи, проявляют себя в различных формах духовной мысли народа. Заслуга З.Геюшева в том, что он исследовал проблемы нравственности в этических теориях с древних времен, выискивая по крупицам элементы этической мысли в литературе, религии, художественном творчестве, науке и образовании. Он стремился выявить нравственные ценности и идеи азербайджанского народа на уровне верований, обычаев, традиций, социальных отношений в целом.

Ключевые слова: философия, мораль, история этики, концептуальный подход.

Vusala MUSAYEVA

ZIYADDIN GEYUSHEV AS A RESEARCHER OF PHILOSOPHICAL THOUGHT OF AZERBAIJAN IN THE 20-50-es

Summary

The sphere of studying the problems of ethics by Z.Geyushev was the history of ethics since ancient times to the present. It is known that the history of philosophy requires multifaceted researces because philosophy, being a part of spiritual culture concentrates in it self all the diversity of cultural universals.

Philosophy, including the ethical ideas manifest themselves in various forms of spiritual thought of the people. Z.Geyushev′s merit is that he studied problems of the morals and its generalization to in the ethical theories since ancient times, looking for the crumbs of the elements of ethical thought in literature, religion, artistic creativity, science and education. He sought to show the moral values and ideas of the Azerbaijani people on a level of beliefs, customs, traditions and social relations on the whole.

Keywords: philosophy, ethics, history of ethics, conceptual approach.

UOT 1.101

Yeganə RƏSULOVA
AMEA FSHİ, dissertant

SOSİAL, TARİXİ VƏ KOLLEKTİV YADDAŞ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL*

Cəmiyyət mürəkkəb struktura malik sistemdir. O, fərdlərdən, onların fəaliyyətlərinin nəticəsi olan münasibətlər sistemindən, müxtəlif maddi və mənəvi dəyərlərdən təşkil olunmuşdur. Tarixən cəmiyyət müxtəlif parametrlər üzrə, yəni maddi sərvətlərdən istifadə texnologiyası, insanların istehsal prosesində münasibətləri, mənəvi-əxlaqi normalar, kommunikasiya vasitələri və çoxlu sayda başqa göstəricilər zaman-zaman dəyişmişdir. Cəmiyyəti mürəkkəb sistem kimi fərqləndirən bir xüsusiyyət də onun şüurlu insanlardan ibarət olmasıdır. Bu fərqlənmə insanların yaratdığı cəmiyyətə ayrıca özəlliklər verir. O sırada fərd cəmiyyət arasındakı münasibətlər bütün çalarları ilə daim maraq doğuran sahə olmuşdur. Məhz bu məsələnin çox tərəfləri məqalədə nəzərdən keçirilir.

Müasir dünyanın özəlliklərinin sosial-mədəni, ideoloji, siyasi və s. xarakterli bir çox yeni problemləri meydana çıxarır ki, bu problemlər sırasında temporal dünyamızın "təzyiqi" ilə köhnə ilə yeni arasında mübarizənin daha intensiv və kəskin xarakter almasını ayrıca vurğulamaq olar. Sosial-mədəni və tarixi həyatın elə sahələri var ki, köhnəlməyə qarşı yüksək müqavimət göstərirlər. Bu sıraya ənənələri, inancları, mifologiyanı, dini daxil etmək olar. Bu sahələr əslində qədim olsalar da, müasirlikdən kənarda qalmırlar – daim öz təsirlərini müxtəlif aspektlərdə göstərirlər və tarixin heç bir dönəmində "ərimirlər". Bunun səbəbi nələr ola bilər? Görünür, hər şeydən öncə söhbət insan yaşamının özəlliyindən gedir. Tədqiqatçılar bu məqamı "kütləvi şüurun tələbatı" (A.V.Sokolov) adlandırırlar. Bu tələbatın ayrı-ayrı cəhətlərinin təhlili isə artıq başqa mövzudur. Həmin prizmada fəlsəfi, sosioloji və psixoloji yanaşmaların da mənası vardır. Bəzi tədqiqatçılar hətta "yaddaş yeri" (M.Hablvaks, P.Nora) kimi xüsusi termin daxil etmişlər ki, yuxarıda sadaladığımız məqamların elmi əhəmiyyətini ayrıca vurğulamışlar. Yəni yaddaş o dərəcədə insan birgəyaşayışının əhəmiyyətli elementidir ki, onun həyatında "yaddaş yeri" vardır. Obrazlı desək, bu "yaddaş yeri"nin müxtəlif bağlılıqda öyrənilməsi, onun cəmiyyətin həyatındakı rolu, kollektivin tarixi mövcudluğuna təsiri və s. kimi məsələlər öz-özünə aydın olur. Sürətlə dəyişən dünyamızda şəxsiyyətin zamanda əriməməsi üçün bu günlə keçmiş arasında əlaqələr təkrar-təkrar bərpa olunmalıdır. Hələ keçən əsrin 90-cı illərində Q.Lübbe bu məqamın önəmini vurğulayırdı (9, s. 108). Şəxsiyyətin temporal əriməsi isə birbaşa sosiumun ümumi durumu ilə əlaqəlidir. Hətta o dərəcədə ki, burada taleyüklü məsələlərdən danışmaq lazım gəlir və cəmiyyətin sabahı ilə bu günü arasındakı bağlılığı göz önünə gətirmək ehtiyacı yaranır. Başqa sözlə, tarixin "masasına" millətin, dövlətin və mədəniyyətin taleyi qoyulmuşdur. Əgər "sosial yaddaş", "tarixi yaddaş", "kollektiv yaddaş" kimi ifadələrə bu bucaq altında nəzər salsaq, Azərbaycan cəmiyyətinin tarixi təkamülünün nəzəri öyrənilməsində bu anlayışların yeri və rolunun aktuallığını görmüş olarıq. Məsələ həm də fəlsəfi və sosioloji baxımdan diqqəti çəkir, çünki həmin anlayışlar geniş və dərin olaraq öyrənilməsə, onların praktiki sahədəki rolu barədə tutarlı fikir yürütmək mümkün deyildir. Burada aktuallıq kəsb edən məqamlardan biri, şübhəsiz ki, bugünkü durumu izah etmək və onu dəyişməkdən ibarətdir. Bu yolla cəmiyyətin gələcəyinə körpü salmaq olar. Həmin mənada sosial yaddaş anlayışının elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyətini aydınca hiss etmək mümkündür. Çünki zamanın mərhələləri arasında bağlılığı təmin edən, əsas olaraq hər mərhələdə mövcud

* Məqalə f.e.d. Füzuli Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

olan və invariant qalan faktorlar müəyyən edilməsə "bugünü dəyişmək", "gələcəyin obrazını yaratmaq" kimi fikirlərin mənası olmaz. Eyni zamanda, bu prosesdə daim keçmiş konstruksiya edilməlidir. Keçmişin nəzəri və dinamik obrazı yaradılmasa, yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamların heç bir əhəmiyyəti olmaz. Keçmişin konstruksiyası isə elə faktorların mövcudluğunu tələb edir ki, onların əsasında ənənə ilə yeniliyin dilektikasını ifadə etmək mümkün olsun. Bu qəbildən "sosial yaddaş"la yanaşı, "mədəni yaddaş" (daha çox kulturoloqlar tədqiq edirlər), "kollektiv yaddaş" (yaşanmış və dərk edilmiş ümumi təcrübə), "fərdi yaddaş" (fərddə reallaşmış təcrübə), "tarixi yaddaş" və s. ayırmaq olur (bax: 10, s. 176-182). Tarixi yaddaş keçmişin reprezentasiyası olaraq sosial və kollektiv yaddaşın növü kimi məsələnin yuxarıda vurğuladığımız aspektində diqqəti çox çəkir. (Reprezentasiya – latıncadan tərcümədə təqdim etmək, təsəvvür etmək mənasını verir). Tarixi yaddaşla bağlı bir çox Qərb tədqiqatçısının araşdırmaları (Maklueyn, Yeyts, P.Hatton Hablvaks və s.) diqqəti çəkir. Tarixi yaddaş tarixi məlumatların, miflərin, keçmişin hadisələri haqqında subyektivləşmiş fikirlərin nəsillərdən nəsillərə ötürülməsidir. Tarixi yaddaş vərdişlərdə, məişətdə, mədəniyyətdə, başqa xalqlara münasibətdə, siyasi seçimlərdə, müstəqilliyə canatmalarda ifadə olunur. Tarixi yaddaş bu günün və gələcəyin reallıqları ilə aktuallaşdırılır. Beləliklə, tarixi yaddaş insanların şüurunda keçmişin əsas tarixi hadisələrini saxlamağa imkan verir. Eyni zamanda, tarixi yaddaş tarixi biliyin keçmiş təcrübənin dünyagörüşü qavramının müxtəlif formalarına çevrilməsinə, onun kollektiv qeyri-şüuridə (miflərdə, hekayələrdə, rəvayətlərdə,) qeyd olunmasına imkan verir. Bizim üçün tarixi yaddaş anlayışının bu cəhəti ayrıca maraqlıdır. Məsələnin bir tərəfi müasir cəmiyyətlərdə insanların dünyagörüşünün formalaşmasında tarixi yaddaşın roluna, digər tərəfdən isə tarixi yaddaşla kollektiv qeyri-şüuri arasında əlaqənin konkret cəmiyyət misalında tədqiqi ehtiyacına bağlıdır. Hesab edirik ki, bu məqamların tədqiqi olmadan müasir cəmiyyətlərin optimal təkamül modelini hazırlamaq imkansızdır. Bu prosesdə miflərin, rəvayətlərin, eposun, hekayələrin funksiyasını və əhəmiyyətini fəlsəfi ölçmək də özlüyündə aktualdır. Hər bir cəmiyyət müstəqil sistemdir, öz maraqları var və onları təhlükəsizlik naminə qorumağa məhkumdur. Bundan başqa, cəmiyyətlərin maraqları bir-birinə uyğun gəlməyə və bir çox məqamlarda toqquşa bilər. Bu, rəqabət yaratmaqla yanaşı, cməyyətlər və mədəniyyətlər arasında dialoqu da aktuallaşdırmış olur. Dialoq tərəflərin bir-birinin kimliyini qəbul etdikdə alınır. Deməli, tarixi yaddaşın bu prosesdə önəmli rolu ola bilər. Cəmiyyət üzvləri öz tarixləri barədə pozitiv təsəvvürlərə malik olduqda başqasının kimliyini qəbul etmək asanlaşır. Bunu sübut edən tədqiqatlar vardır (bax: məs., 11, 12). Bu məqam da bir daha göstərir ki, tarixi yaddaşın fəlsəfi dərki olduqca böyük önəm daşıyır.

Məsələnin bizi maraqlandıran başqa tərəfi kommunikasiya anlayışı ilə bağlıdır. Aydındır ki, sosial təcrübənin əxz edilməsi mahiyyətcə kommunikativ fəaliyyətdir. Fərdlərarası və qruplararası ünsiyyət həmin prosesi təmin edən kommunikativ faktordur. Fərd-fərd, fərd-sosial qrup, fərd-cəmiyyət, qrup-sosial və s. münasibətlərdə kommunikasiya faktoru əsas rol oynayır. Burada mənaların ötürülməsi üçün yaddaşa sahib olmaq aksiomatik şərtdir. Deməli, sosial yaddaşın istənilən növü üçün kommunikasiya mühitinin olması önəm daşıyır. Ona görə də müəyyən dərəcədə yaddaşlararası kommunikasiyadan danışa bilərik. Bu bağlılıqda qrup və cəmiyyət yaddaşlarını fərqləndirmək olar. Yaddaşla kommunikasiya vasitələri arasındakı əlaqələrdən daha geniş və əsaslı danışmaq olar. Növbəti paraqrafda buna toxunacağıq.

Bütün bunlar kollektiv yaddaş anlayışının bəzi cəhətləri üzərində dayanmağa imkan verir. Kollektiv yaddaş özlüyündə mürəkkəb fenomendir. O, fərdi və ictimai səviyyələrin qarşılıqlı təsirlərinin sosial effektlərindən birirdir. Kollektiv yaddaş fərdi yaddaş üzərində bərqərar olur, yəni cəmiyyət üzvlərinin ayrılıqda yaddaşı ilə bağlıdır. Lakin eyni zamanda o, tam olaraq heç bir fərdin yadddaşını əhatə etmir – kollektiv yaddaş həmişə nə isə fərqli bir məhfumdur. Kollektiv yaddaş cəmiyyətə bütövlükdə aid olan, onun üçün ümumi əhəmiyyət

kəsb edən, həyat təcrübəsinin süzgəcindən keçə bilən sosial, psixoloji, mənəvi, mədəni, tarixi faktorların sistemidir. Kollektiv yaddaşın sistemlilik xüsusiyyəti üzərində ayrıca dayanmaq lazımdır. Burada sadəcə onu qeyd edək ki, kollektiv yaddaş sistem olaraq hər bir cəmiyyətdə konkret funksiya yerinə yetirir. O funksiya təminedici və istiqamətverici kimi iki aspektə ayrılır. Təminedici funkasiya kollektiv yaddaşın bütövlükdə etnosun varlığını təmin etməsini ifadə edir. Kollektiv yaddaşın istiqamətverici funksiyası isə tarixin hər bir böhranlı dönəmlərində, sosial transformasiyaların total xarakterli olması ehtiyacı yarananda önə çıxır. Yaddaş məsələsinin sosial bağlılıqda əhəmiyyəti bu faktordan çox asılıdır. Çünki cəmiyyətin yaddaşının məzmununu sosial mənalar təşkil edir. Sosial mənalar cəmiyyətin həyatı üçün faydalı olan bilik, bacarıq, stimullar və emosiyalardan ibarətdir. Bu fenomenlər təbii və süni (mədəni) faktorlardan qaynaqlana bilərlər. Təbii sosial mənalar genetik ötürülür. O baxımdan total transformasiyalar dönəmində kollektiv yaddaşda hansı məqamların inkişaf etdirilməsi zərurəti məsələsi şox aktualdır. Bu aspektdə öncə kollektiv yaddaşın sosial funksiyasına nəzər salaq, sonra tarixi yaddaşın dövlətçilik ənənəsində roluna qısaca baxmaq olar.

Kollektiv yaddaş məsələsi tarixçilərin, filosofların, etnoqrafların və b. diqqət mərkəzində olmuşdu. Burada bir məqamı öncədən qeyd etmək lazım gəlir. Postmodernist təsəvvürlərin vüsət alması ilə tarixə, tarixi yaddaşa, fərd-kollektiv münasibətlərinə fəlsəfi və istorioqrafik yanaşma da dəyişdi. Postmodernistlər tarixliyi qəbul etmədilər və ya onu fərqli izah etdilər. Mişel Fuko ayrı-ayrı tarixi dönəmlərin mövcudluğunu qəbul edirdi, ancaq onlar arasında bağlantının olduğunu qəbul etmirdi. Fukoya görə, hər bir tarixi mərhələ gözlənilmədən başlayır (“açılır”) və gözlənilmədən də sona çatır (“bağlanır”). Sonradan ona nüfuz etmək imkansızdır. Ona görə də hər hansı siyasi ideya tarixindən danışmaq olmaz, yalnız canlı həyat yaddaşı vardır. Bununla postmodernist təfəkkürdə ənənə inkar olunur. V.Fuko özünün “tarixilik” anlayışını daxil edir və “hər tarixi dönəmin öz tarixi vardır ki, başlanğıcda gözlənilmədən açılıq, sonda isə gözlənilmədən bağlanır” kimi tərif edir. Ona görə də yeni tarixi dönəm öncəkindən heç nə götürmür və sonrakına heç nə vermir. Tarixə radikal fasiləlik hakimdir (8). Bu kimi fikirlər ümumiyyətlə, milli tarixdən dünya tarixinə keçidin nəzəri ifadəsi təsiri bağışlayır. Yəni ümumiyyətlə, bəşər tarixi vardır, ayrı-ayrı millətlərin (və deməli, dövlətlərin) tarixi yoxdur. Bəs onda indiyə qədər tarix elminin təqdim etdiyi dövlətlər, möhtəşəm imperiyalar, müharibələr, siyasi çevrilişlər nədir? Hər hansı xalqın həyat tərzi, mədəniyyətinin, dilinin, ənənəsinin təkamül tarixi yoxdur? Bu tarix real deyil? Təbii ki, ayrı-ayrı tarixi dönəmlərdə baş verənləri Fuko qəbul edir. Məsələ həmin hadisələrin bizim tarix səhnəsi adlandırdığımız məkanda oynadığı roldan ibarətdir. Fukonun tətbiq etdiyi “arxeologiya” metodu və “arxiv” anlayışı onun mövqeyinə aydınlıq gətirir. Arxeologiya təfəkkürün strukturunu açmağa imkan verir, alleqoruk sənədlərə yox, dövrün canlı səlnamələrinə üstünlük verir. Bu keyfiyyətdə arxeologiya ciddi təhlil diskursunun növüdür. Onu mənəvi tarixi təsvirdən dörd özəllik fərqləndirir – yenilik haqqında təsəvvürə görə, ziddiyyətlərin təhlilinə görə, müqayisəli təhlilə görə və nəhayət, transformasiyaların istiqamətinə görə (8, s.137). Fukoya görə, diskurslar obyektləri əmələ gətirən praktiki fəaliyyət kimi təhlil edilməlidirlər (8, s. 135-140). Arxiv isə müddəaların formalaşması və çevrilmələrinin ümumi sistemi kimi heç zaman tam təsvir olunan deyil. İnsan özü arxivini təsvir edə bilməz. Burada əsas məqsəd Fukonun bu mövzudakı bütün ideyalarını təhlil etməkdən ibarət deyil. Bizi maraqlandıran problem baxımından əsas məqam ondan ibarətdir ki, Fukonun yanaşmasında milli tarix, mədəniyyət, adət-ənənələr arxa plana keçir. Hətta insan “öz arxivini” dərk edə bilmirsə, cəmiyyətin sosial-mədəni tarixini dərk etməkdən söhbət gedə bilməz. Tarixi “arxeologiya məkanı” kimi (yəni zaman baxımından bir-bir ilə əlaqəsi olmayan hissələrin toplusu) təsəvvür etsək belə, onu bütöv kimi dərk etməyin mənası olmur. İdeyaların tarixi yoxdur. Fuko burada ümumiyyətlə, tarixi inkar etmir, o, bəşər tarixinin ayrı-ayrı dönəmlərinin ənənə ilə bir-birinə

bağlı olduğunu qəbul etmir. Bu isə dolayısı ilə insanın birgə yaşayışında əsrlərin sınağından keçib gələn və təfəkkürün strukturunda kodlar kimi qalan dəyişməz sosial-psixoloji və mədəni faktorların mövcudluğuna şübhə etmək deməkdir. Müəyyən mənada problem tarixi yaddaş məsələsinin dərkinə bağlıdır. O baxımdan da tarixşünaslığın (istoriaqrafiya) məsələsidir. Təsadüfi deyil ki, yaddaş məsələsi daha çox məhz tarixşünaslıq bağlılığında qoyulmuşdur. Fukonun yanaşması da burada yeganə mövqe deyildir. Əksinə, postmodernist baxışların meydana çıxardığı suallar tarixi yaddaş problemini tarixşünaslıq müstəvisindən fənlərarası tədqiqat obyektinə çevirməyə təkan vermişdir. Məsələni müasir cəmiyyətlər və dövlətlər üçün aktual edən tərəflərdən biri bundan ibarətdir. O prizmada Fukonun fikirlərinə başqa bucaq altında baxmağın fəlsəfi mənasının olduğunu düşünürük. Birincisi, tarixi yaddaş probleminin postmodenist düşüncənin ona mənfi münasibəti fonunda daha aktual olduğu ortaya çıxmış olur. Bütöv etnosun, xalqın, millətin və dövlətin taleyi aspektində məsələ son dərəcə fəlsəfi və elmi aktuallıq kəsb edir. Çünki ayrı-ayrı etnosların, xalqların, millətlərin və dövlətlərin mövcudluğu realdır, bunu inkar etmək mümkün deyildir. Onda insan kollektivinin dünəni ilə bu gününün arasındakı bağlılıq məsələsi avtomatik önəm daşımış olur. İkincisi, müasir dünyada azadlığına qovuşmuş cəmiyyətlərin (və deməli, millətlərin) necə inkişaf etməsi məsələsi tarixi rakursda həll edilməlidir. Ona görə ki, qloballaşma adlandırılan proses o qədər geniş və yeni qarşılıqlı əlaqələr sistemi formalaşdırıb ki, onların ayrı-ayrı cəmiyyətlərə, onların həyat tərzinə, mədəniyyətinə, adət-ənənəsinə, sosial quruluş qaydasına və s. hansı təsirləri göstərməsi olduqca vacib məsələdir. Bu problemin fəlsəfi və elmi tədqiqatına yanaşmalar da müxtəlifdir, eyni zamanda, praktiki inkişaf modelləri də bir-birindən kəskin fərqlənə bilir. Deyək ki, bir qrup liberal modelə, digər qrup konservativ modelə, bir başqası isə sosialist modelə üstünlük verir. Bütün bunlar problemin heç də sadə olmadığını, onun fəlsəfi, sosioloji, iqtisadi, mədəni, psixoloji və başqa aspektlərdə öyrənilməsinə, fikir mübadiləsi aparılmasına ehtiyac olduğunu aydın göstərməkdədir. Üçüncüsü, konkret bizim üçün problemin önəmi cəmiyyətimizin aktiv transformasiya mərhələsində olması ilə bağlıdır. Azərbaycan bütövlükdə sosial-mədəni, siyasi, geosiyasi, iqtisadi, mənəvi, əxlaqi məkan olaraq yeni münasibətlər sahəsinə transformasiya edir. Bu prosesdə bizim keçmişdən nələri "özümüzlə götürməli olduğumuz" və başqa mədəniyyətlərdən nələri əxz edə biləcəyimiz məsələsi həyati əhəmiyyətlidir. Çünki bu seçim bizim gələcək kimliyimizi müəyyənləşdirir. Tarixi yaddaş probleminə daha çox bu prizmada yalnız tarixşünaslığın obyekti kimi baxmağın kifayətedici olmadığı görünür. Onun öyrənilməsi və uyğun qənaətlərin əldə edilməsi lazımdır. Bu aspektdə kollektiv yaddaşın fəlsəfi təhlili, onun cəmiyyətdə oynadığı sosial funksiyalar aktual bir məsələ kimi qarşımızda durmaqdadır. Bu gün dövləti necə qurmaq həmin anlayışdan ciddi surətdə asılıdır. Dövlətçilik ənənəsinin mövcud olması isə birbaşa tarixi yaddaş məsələsinə bağlıdır. Biz növbəti paraqrafda bu problem üzərində bir qədər geniş dayanacağıq. İndi onu qeyd edək ki, madimədəniyyət dövründə dövlətçilik və tarixi yaddaş məsələsinin əlaqələri daha da aktuallaşmış olur. Əgər müasir tarixi yaddaş rəmzləri total yaddaşsızlığa, meyarsız dəyişiklik axınına, sürətli yeniləşmələr mərhələsinə doğru aparırsa, onda dövlətlərin mövcudluğu necə mümkün olacaq? Ümumiyyətlə, etnos, xalq, millət və başqa sosial inteqrasiya növlərində hansı dəyişikliklər gedə bilər? Hesab edirik ki, bu kimi suallar müstəqilliyini qazanmış və qlobalizasiyanın sürətli axınına düşmüş ölkələr üçün həyati əhəmiyyətə malikdir.

Tarixi yaddaşın cəmiyyətin həyatında oynadığı rolu, sosiologiya, tarixşünaslıq və fəlsəfə tarixində bu problemin aktual olaraq müxtəlif aspektlərdə diqqətdə qalması onu göstərir ki, müasir dövr üçün önun önəmi ayrıcadır. Azərbaycan cəmiyyətinin yeni sosial-mədəni, siyasi və iqtisadi sistemə transformasiya etdiyi bir vaxtda məsələnin bizim üçün aktuallığı daha da artmış olur. Yuxarıdakı ümumiləşdirici şərhlərdən aydın olur ki, tarixi yaddaş, sosial yaddaş və kollektiv yaddaş kimi anlayışların fəlsəfi tədqiqinin konkret olaraq Azərbaycan cəmiyyətinin

bu günü ilə bağlı olan şərtlər daxilində aparılması daha məqsədəuyğun olardı. Çünki Azərbaycan müstəqil dövlət və demokratik dövlət kimi dünyada özünü təsdiq etməlidir. İnkişaf üçün müasir fəlsəfi və elmi biliklərin verdiyi qənaətlərdən geniş istifadə etmək lazımdır. Yalnız bu üsulla cəmiyyəti tarixin dolanbaclarından uğurla keçirmək mümkündür.

Yuxarıdakı müddəaların təhlili göstərir ki, tarixi yaddaş kollektiv fəaliyyətin məhsulu kimi daim cəmiyyətin təkamül xəttini müəyyənləşdirir. Müasir elmi qənaətlərə görə, sosial sistemin inkişaf xətti onun tarixi üzərində mümkündür. Başlanğıc şərtlərə belə sistemlər çox həssasdır. Xüsusilə, totial transformasiya mərhələsini yaşayan cəmiyyətlər üçün bu məqamın əhəmiyyəti çox böyükdür. Həmin bağlılıqda "xalq yaddaşı" anlayışı ilə "tarixi yaddaş" anlayışı arasında maraqlı əlaqələri görmək olar. Əsas məqamlarda bu anlayışlar bir-biri ilə kəsişirlər. Yəni faktiki olaraq cəmiyyətin tarixi yaddaşı xalqın ortaq yaddaşıdır. Lakin fərqləri də görmək lazımdır. Birincisi, xalq tarixin konkret təkamül mərhələsində formalaşmışdır. O baxımdan tarixi yaddaş xalq yaddaşından daha geniş məhfumdur. Müasir tarixi mərhələ üçün xarakterik olan elektron kommunikasiya mədəniyyəti öznövbəsində tamamilə fərqli faktorları qabardır. Məsələnin digər tərəfi ondan ibarətdir ki, kommunikasiya vasitələrinin dəyişməsi bütövlükdə cəmiyyətin sosial-mədəni mühitinin yeniləşməsi ilə bağlıdır. Deməli, tarixi və ya kollektiv yaddaş insanın birgəyaşayış formalarının fundamental şərtləri ilə əlaqəlidir. Onda hər hansı cəmiyyətin tarixi təkamülündə həlledici rol oynayan mərhələlərin tədqiqində tarixi yaddaşın oynadığı rolu ayrıca öyrənməyə ciddi tələbat vardır.

Gəldiyimiz qənaətlər içərisində başqa bir məqam müasir elektron mədəniyyəti dövründə tarixi yaddaşın cəmiyyətimizdə oynaya biləcəyi rolun tədqiqi ilə bağlıdır. Belə hesab edirik ki, ənənə ilə müasirliyin nisbətinin düzgün müəyyən edilməsində bu məsələnin yeri ayrıcadır. O cümlədən, Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi-əxlaqi transformasiyasında tarixi yaddaşın rolu ciddi öyrənilməlidir. Həmin aspektdə ənənə ilə müasirliyin dialektikası araşdırılmalıdır.

Nəhayət, tarixi yaddaşın müasir tarixi mərhələdəki roluna müstəqil dövlətçiliyin inkişafı perspektivləri prizmasında nəzər salınmalıdır. Güclü dövlət konsepti bu problemin mərkəzində durur. Tarixi yaddaş elektron mədəniyyətin gətirdiyi mənəvi-əxlaqi ölçüsüzlük, postmodern təfəkkürün verdiyi dekonstruksiya ideyası fövqündə konstruktiv funksiyasını yerinə yetirməlidir. Bu funkasiyanın əsas əlaməti, bizcə, cəmiyyətin bütövlüyünü saxlamaqdan ibarətdir. Yəni tarixi yaddaş cəmiyyət üçün inteqrativ funksiyanı yerinə yetirmləlidir. Bu isə kifayət qədər ciddi fəlsəfi-elmi məqamlara bağlı olan fenomendir. Bu istiqamətdə tədqiqatların aparılmasına tələbat yaranmışdır.

Açar sözlər: sosial, tarixi və kollektiv yaddaş, kommunikasiya, sosial funksiya, modernləşmə, mənəvi-mədəni dəyərlər, "yaddaş yeri", fərdi və kollektiv yaddaş.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Форрестер Дж. Мировая динамика. М.: АСТ, 2003, 152 с.

2. Д.Медоуза. Пределы роста. ИКЦ «Академкнига», 2007, 342 с.

3. Mesarovic M., Pestel E. Mankind at the Turning Point. Dutton, 1974, 210 p.

4. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. М.: ЗАО Изд-во "Экономика", 2003, 441 с.

5. Заметки о памяти и сознании в контексте духовной традиции //hyperboreus@yandex.ru

6. Хакен Г. Принципы работы головного мозга. Синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности. М.: ПЕРСЭ, 2001, 352с.

7. Хаттон П. История как искусство памяти. СПб.: Владимир Даль, 2003, 424 с.

8. Фуко М. Археология знания. //Пер. с фр./Общ. ред. Бр.Левченко. Киев: Ника-Центр, 1996, 208 с.

9. http://amoro1959.livejournal.com/20525.html

10. Люббе Г. В ногу со временем: О сокращении нашего пребывания в настоящем //Вопросы философии, 1994, №4.

11. Лыкова В. В. Историческая память в современной России: проблемы трансформации / Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета, 2007, № 1-2.

12. Лебедева Н.М., Татарко А.Н. Ценности культуры и развитие общества. М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2007, 527 с.

13. Ефремова М.В. Влияние этнической и гражданской идентичности на адаптацию инокультурных мигрантов в Москве и Ставропольском крае /http://www.hse.ru/data/2010/03/27/1217655492/Efremova_InflIdent Adaptation.pdf

14. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. М.: Языки славянской культуры, 2004, 368 с.

15. Леви-Стросс К. Структурная антропология / Пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. М.: ЭКСМО-Пресс, 2001, 350с.

16. Derrida J.J. Writing and Diference. Chicago, 1987.

17. Биндер Л. Новый подход к ориентализму: проблема действенности культурной традиции // Fəlsəfə və Sosial-Siyasi elmlər. Elmi-nəzəri jurnal. B.: AFSEA, 2008, № 2(20), s. 150-167.

18. Mehdiyev R. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001, 300 s.

Егана РАСУЛОВА

СОЦИАЛЬНАЯ, ИСТОРИЧЕСКАЯ И КОЛЛЕКТИВНАЯ ПАМЯТЬ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Резюме

В статье рассматриваются понятия «социальная память», «историческая память» и «коллективная память». Проводится их сравнительный анализ и отличие друг от друга по некоторым параметрам. В частности, автор в контексте социальной функции исторической памяти сравнивает ее с коллективной памятью. Отмечается важная роль исторической памяти в процессе трансформации духовно-культурных ценностей азербайджанского общества.

Ключевые слова: память, социальная, коллективная и историческая память, коммуникация, социальная функция, модернизация, духовно-культурные ценности, «места памяти», индивидуальная и коллективная память.

Yegana RASULOVA

SOCIAL, HISTORICAL AND COLLECTIVE MEMORY: COMPARATIVE ANALYSIS

Summary

This article discusses the concepts "social memory", "historical memory" and "collective memory". A comparative analysis of these concepts: is being made and their difference in some respects is shown. In particular, the author compares it with the collective memory in the context of the social function. The important role of the historical memory in the process of transforming the spiritual and cultural values of the Azerbaijani society is noted.

Keywords: social, collective and historical memory, communication, social function, modernization, spiritual and cultural values, "places of memory", the individual and collective memory.

UOT 101.1:316

Nigar HÜSEYNOVA
AMEA FSHİ, dissertant

"MODUS VİVENDİ" (HƏYAT TƏRZİ) MƏDƏNİYYƏTİN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ*

Mədəniyyət - haqqında ən çox yazılan və danışılan mövzulardan biridir. Bu da tamamilə təbiidir, çünki insan və cəmiyyətin mövcudluğu, eləcə də tərəqqisi bilavasitə mədəniyyətlə bağlıdır. Lakin haqqında çox yazılmasına və danışılmasına baxmayaraq hələ də mədəniyyətin hamı tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilə biləcək vahid bir tərifi yoxdur. Verilən müxtəlif təriflərin sayı mindən artıq olsa da bunlar yalnız müəllif tərifi olaraq qalır. Görünür, mədəniyyət anlayışının çox geniş məzmuna malik olması ilə əlaqədar qəbul oluna biləcək vahid tərifin olmaması onun həm insan və cəmiyyət həyatının bütün sferalarını əhatə etməsi ilə, həm də onun həm differensial, həm də inteqral funksiyası ilə bağlıdır. Mədəniyyətə differensial yanaşma dedikdə konkret sahələr üzrə mövcud olan bilik, bacarıq və vərdişlər (sanitar mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, istehsal mədəniyyəti və s.), eyni zamanda ayrı-ayrı fərdlərin öz həyatları üçün üstün tutduqları mənəvi-əxlaqi dəyərlər nəzərdə tutulur. Bu dəyərlər həm pozitiv, həm də neqativ ola bilərlər. Əlbəttə, çalışmaq lazımdır ki, pozitiv dəyərlər daha çox olsun. Fərdin üstün tutduğu dəyərlər nə qədər pozitiv səciyyəyə malik olarsa, o qədər də social məzmun kəsb edər, ictimailəşər və tərəqqiyə xidmət edər. Məsələn, tanınmış Amerika alimi S.Hantinqton ABŞ-ın inkişafında Amerika əhalisinin əməksevər olmasını, əməyin mühüm etik normaya çevrilməsini qeyd edir və göstərir ki, amerikalılar işləməyən adama pis nəzərlə baxırlar [1, s. 119-126].

İnteqral yanaşma dedikdə isə bütövlükdə hər hansı bir cəmiyyətin, hər hansı bir xalqın öz yaşam və fəaliyyət tərzində üstün tutduğu dəyərlər sistemi əsas götürülür. Bu dəyərlər sistemi istər konkret fərdin, istərsə də konkret bir cəmiyyətin "modus vivendi"sini (həyat tərzini) əhatə edir. Həyat tərzi isə cəmiyyətin və xalqın ümumi mədəni səviyyəsini təşkil edərək onun mühüm göstəricisi kimi çıxış edir.

Bildiyimiz kimi, mədəniyyətin ən dinamik sahəsi maddi istehsal və maddi tələbatla bağlıdır. Bunlar korrelyativ hadisələrdir. Başqa sözlə, bir-birinə təsir göstərən, biri digərini doğuran və onun yeniləşməsinə, inkişafına təsir edən komponentlərdir. Lakin bunların törəməsi olan üçüncü bir cəhət də meydana çıxır ki, bu da istehlak mədəniyyətidir. İstehlak mədəniyyətinin əsas göstəricisi istehlakçının özünün eyni zamanda bu və ya digər dərəcədə istehsalçı olmasıdır. Əgər istehsalçının istehlak səviyyəsi onun əməyinin istehsal səviyyəsindən və dəyərindən artıqdırsa, onda burada mədəniyyətdən söhbət gedə bilməz. Buna görə də hər bir istehsalçının əməyi onun istehlak etdiyindən qat-qat artıq olmalıdır ki, bütövlükdə cəmiyyətin digər xərclərinin ödənilməsinə də imkan verilsin. Başqa sözlə, təkcə ayrı-ayrı adamlar deyil, bütövlükdə cəmiyyətin əksər üzvlərinin firavan yaşamaq imkanı olsun. Buna görə də firavanlıq cəmiyyətinə gedən yol mütləq yüksək istehsalçılar cəmiyyətindən keçib getməlidir. Əgər istehlakçı eyni zamanda istehsalçıya çevrilmirsə, onda firavanlıq cəmiyyəti anlayışı yalnız kimlərsə tərəfindən uydurulmuş yeni bir mif, utopiya olaraq yalnız xəyallarda qalar.

Əlbəttə, bu fikirləri yazarkən müxtəlif geosiyasi və sosial məkanları nəzərə almamaq olmaz. Məsələn, Afrikada olan geosiyasi və sosial məkanlarla Şimali Amerikada və Qərbi Avropada olan geosiyasi və sosial məkanlar arasında olan fərqlər hamiya məlumdur. Müqayisə

* Məqalə f.e.d., prof. Azər Mustafayev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

üçün götürsək, Şimali Amerika və Avropa ölkələri firavanlıq cəmiyyətləridir. Lakin burada da firavanlıq ancaq nisbi səviyyədə olan firavanlıqdır. Çünki bu ölkələrdə də biz nə qədər qəribə olsa da həyat səviyyəsindən narazı qalan və iqtisadi tələblər irəli sürən insanların tətilləri ilə qarşılaşırıq. Deməli, hələlik firavanlıq cəmiyyəti haqqında olan baxışlar real gerçəkliklə yanaşı, həm də ideologiyadır və daha çox gələcəyə istiqamətlənmişdir. Yəni, burada söhbət cəmiyyət miqyasında təkcə maksimum deyil, həm də minimum tələblərin ödənilməsindən gedə bilər.

Məsələnin digər tərəfi isə mənəvi mədəniyyətdir. Mənəvi mədəniyyətlə müşayiət olunmayan həyat tərzi onun səviyyəsindən asılı olmayaraq özlüyündə eybəcər olan bir həyat tərzidir. Təsadüfi deyil ki, mənəvi mədəniyyəti sosial orqanizm olan cəmiyyətin genetikası adlandırırlar. Məlumdur ki, sağlam genetik fond, sağlam sosial mühit olmadan sağlam insan dünyaya gətirmək mümkün deyildir.

Eyni zamanda biz nə qədər mənəvi mədəniyyətdən bəhs etsək də bu mənəviyyat istər-istəməz maddi mədəniyyətlə müşayiət olunur. Bunlar arasındakı mənəvi asılılığı, əlaqəni, birinin digəri ilə dialektik vəhdətini görməmək, onlardan təcrid olunmuş formada ayrı-ayrılıqda bəhs etmək reallıqla əlaqəsi olmayan abstraksiyalarla məşğul olmağa bərabərdir. Maddi mədəniyyət mənəvi tələbata, mənəvi tələbat isə maddi imkanlara, yəni qarşılıqlı təsir, bir-birini tamamlama mexanizminə malik olmalıdır. Əgər hüquqi dövlət və demokratik təsisatların bərqərar olunması istiqamətində geriləyən hər hansı bir cəmiyyət azlığı təşkil edən varlılardan və əksərən kasıb kütlələrdən ibarətdirsə, bu cəmiyyət özlüyündə mənəvi səviyyə baxımından inkişaf etməyən cəmiyyətdir. Məhz belə tipli cəmiyyətlərdə üç mühüm amil açıq surətdə özünü büruzə verir:

1. cəmiyyət həyatı düzgün təşkil olunmamışdır (siyasi mədəniyyət);
2. maddi istehsal səviyyəsi aşağıdır (iqtisadi mədəniyyət);
3. sosial şüur səviyyəsi aşağıdır (ruhi yaxud mənəvi mədəniyyət).

Ümumiyyətlə, mədəniyyətin hansısa bir yüksək, orta və ya aşağı səviyyəsi olmur. Mədəniyyət necə varsa, odur. Əlbəttə, söhbət bütövlükdə cəmiyyət həyatından gedir. Kimsə yaxud kimlərsə tarixən formalaşaraq bugünkü məzmun səviyyəsinə gəlib çatmış bir mədəniyyəti hansısa başqa bir mədəniyyətlə əvəz etmək, dəyişdirmək qərarına gələrlərsə və bunu edərlərsə, onda cəmiyyət həyatında xaos, boşluq və hərc-mərclik yaranar. Çünki hər bir mədəniyyət həmin mədəniyyətin daşıyıcıları üçün həyat tərzinin nüvəsini təşkil edir. Ola bilər ki, bu daşıyıcılardan kimsə yaxud kimlərsə içərisində yaşadıqları mədəniyyətin çatışmayan və köhnəlmiş cəhətlərini tənqid etsin. Bu heç də onun bu mədəniyyəti bəyənməməsi, inkar etməsi olmayıb onu daxildən yeniləşdirməyə, irəli aparmağa çalışmışdır. M.F.Axundovu, C.Məmmədquluzadəni, N.Nərimanovu, M.Ə.Sabiri yadımıza salaq. Onlar mövcud həyat və düşüncə tərzini tənqid edərkən ilk növbədə mövcud mədəniyyətin artıq köhnəlmiş, ehkamlaşmış, tərəqqi və inkişafın qarşısını alan, yerində saymaqla geri qalan cəhətlərini tənqid edirdilər. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, mədəniyyətə gətirilən, daxil edilən hər hansı bir yenilik ölçülüb-biçilməli, onun mövcud olan mədəniyyətlə uzlaşıb-uzlaşmamasına diqqət verilməlidir. Çünki bu məqamda radikallıqla retroqradlıq üz-üzə gəlir və mədəniyyətdə yaranan hər bir yeni heç də harmoniya, daha yaxşı olan demək deyildir. Lakin yaxşı olan, praktikada özünü doğruldan yenilik ona göstərilən müqavimətdən asılı olmayaraq özünə gec-tez yer tapır və həyat tərzinin mühüm elementlərindən birinə çevrilir.

Beləliklə, sosial proseslərin idarə olunması nəzəriyyəsinin düzgün təhlili bizə onu deməyə əsas verir ki, müasir həyatda cəmiyyətin təşkilinin müxtəlif modelləri mövcuddur. Düzdür, bu modellər içərisində ilk dəfə formalaşmış halda özünü göstərən Qərb modeli olmuşdur ki, indinin özündə belə demokratiya adı altında çıxış edir [2, s.321-322]. Lakin bu demokratiyanın özünün nədən ibarət olması o qədər də aydın deyil, çünki Qərb ölkələrinin hər birində demokratiya müxtəlif formalarda təzahür edir və bu demokratiya heç də hər zaman

"qanuni" ictimai zorakılığı aradan qaldırmır. Məsələn, 2012-ci ildə Fransa parlamentinin qondarma erməni soyqırımını tanımayanların cəzalandırılması haqqında qəbul etdiyi "qanun" əslində ictimai zorakılıqdır və nə insan hüquqları, nə də söz və fikir azadlığı kimi təməl, demokratik prinsiplərə uyğun deyildir. Sual olunur: necə olmuşdur ki, XVIII əsrin axırlarından başlayaraq Avropada və eləcə də bütün dünyada azadlıq və demokratiyanın carçısı kimi çıxış edən Fransa indi birdən-birə antidemokratik qanun qəbul edir. Görünür ki, İraqda, Əfqanıstanda, Liviyada yüz illərlə formalaşan sosial həyat tərzini alt-üst edən ABŞ və onun tərəfdaşları və bu tərəfdaşlardan biri kimi çıxış edən Fransa öz demokratik ənənələrinin sonuna gəlib çıxmışlar. Bu, bütövlükdə Avropa demokratiyasının böhranıdır. Çünki bu demokratiya öz çərçivəsindən, öz əndazəsindən çıxaraq başqalarına zorla sırınmağa başlanılmışdır. Deməli, hər hansı bir dəyəri nümunə kimi götürüb ondan öz istəyinə uyğun olaraq istifadə etmək bir şeydir, başqasının ehtiyacı olmadan ona nəyi isə sırımaq, onu bundan istifadə etməyə məcbur etmək isə başqa şeydir. Əslində Qərb demokratiyası deyilən bu hadisə nə isə qeyri-adi, unikal bir sosial-siyasi fenomen deyildir. Məgər XX əsrin birinci yarısında baş verən iki dünya müharibəsi Qərb demokratiyasının məhsulu deyilmi? XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində İslam dünyasında gedən qanlı siyasi çəkişmələri məgər Qərb aparmırmı? Bu necə demokratiyadır ki, sözdə bir şey deyilir, əməldə isə başqa cürə hərəkət edilir. Görünür, bu artıq ənənəvi olaraq Qərb demokratiyası adlanan fenomenin və bu fenomenlə bağlı olan mədəniyyətin böhranından başqa bir şey deyil. Başqa sözlə, burada texniki sivilizasiya ilə mənəvi sivilizasiya arasında böyük bir uçurum yaranmışdır. Bizim fikrimizcə, heç şübhəsiz ki, qloballaşma şüarı altında dünyanı birrəngli etmək, onu avropalaşdırmaq, amerikalaşdırmaq iddiasına düşməyin özü mənasız bir cəhddir. Qloballaşma müasir dünyanın özünün tələbidir və bu heç kim tərəfindən inkar olunmur. Bu qloballaşmanın önündə gedən isə texniki tərəqqi və elmi-texniki biliklərdir. Bu biliklərin ən çox inkişaf etmiş səviyyəsi də Amerika və Avropadadır və bunu da heç kim inkar etmir. Lakin qloballaşmaya həqiqətən xidmət edən ölkə, dövlət çalışmalıdır ki,özünün bu bilik və bacarığını başqaları ilə də bölüşsün ki, onlar da iqtisadi cəhətdən inkişaf edə bilsin. Əgər bütövlükdə dünya belə bir qloballaşma prosesinə cəlb olunarsa, onda bu yüksək humanizm ideyalarının müasir dövr üçün əhəmiyyəti artar və son nəticədə dünya inkişafa doğru inamla irəliləyər. Əks halda isə insan azadlığı, insan hüquqları, humanizm ideyaları əvəzinə mənasız, əhəmiyyətsiz ritorika ilə qarşılaşmalı olarıq.

Təəssüf hissi ilə də olsa deməliyik ki, mədəniyyətin nüvəsini təşkil edən insana humanist yanaşma insan üzərində zorakılıq, zülm, kütləvi qırğın, hərbi konfliktlər və s. ilə əvəz olunur. XIX əsrin 60-cı illərində ingilislərin Hindistanda törətdiyi qırğınlar, XX əsrin 40-cı illərinin birinci yarısında alman faşistlərinin Almaniyada və Polşada həyata keçirdikləri yəhudi genosidi, XX əsrin sonunda antitürk və antiazərbaycan virusu ilə xəstələnmiş ermənilərin Dağlıq Qarabağda və xüsusən Xocalıda törətdikləri vəhşiliklər tarixin dəhşətli hadisələridir. Buna görə də humanizmi gəlişigözəl sözlərdən praktiki həyata, gündəlik həyat tərzinə, başqa sözlə, müasir sosial tərəqqinin göstəricilərindən birinə çevirmək lazimdir. Düşünürük ki, əgər müasir cəmiyyətlər bütövlükdə humanistləşməsə, humanizm sosiallaşmasa, sosial məzmun kəsb etməsə tək-tək adamların humanizmi, onların humanist ideyaları xoş istək və arzu olaraq qalmaqda davam edəcək. Cəmiyyətdə isə, təbiətdə olduğu kimi, güclü özünə bərabər olmayanı məhv edər, öz yeminə çevirər. Bu mənada sosial darvinizm məhz intellektin humanizmlə, texniki sivilizasiyanın mənəviyyatla uyğun gəlmədiyi, insanın sərvət toplamaq və başqaları üzərində hökmranlıq etmək ehtirasının baş alıb getdiyi cəmiyyətlər üçün özünü doğruldur. Hal-hazırda bu sosial darvinizm özünü hələ də dünya miqyasında göstərməkdədir. Bu Qərbin dünya miqyasında apardığı siyasətdir və bu hegemonluq son nəticədə onların özlərinin zəifləməsinə, daxilən parçalanmasına gətirib çıxara bilər [3, s.175-228]; [4, s.39-76].

Müasir dünyada cəmiyyətin təşkilinin demokratik modeli sayılan Avropa və Amerika ilə yanaşı Çin və Yapon modelləri də mövcuddur və bu modellər hüdudunda da sürətli inkişaf baş verir [2, s.82]. Bu modellər Avropa demokratik modelinə alternativdirlər. Buna görə də Qərb demokratiyasının bütün dünya üçün eyni olduğunu və onun alternativi olmadığını düşünənlər yəqin ki, öz fikirlərinə düzəliş verməlidirlər. Deməli, demokratiyanın da müxtəlif modelləri mümkündür və onların hər biri yaşamaq hüququna malikdirlər. Buna görə də demokratiya hamı üçün eyni olan vahid ölçülər çərçivəsində yox, hər bir ölkənin öz tarixi mədəniyyəti müstəvisində olmalıdır. Suveren demokratiya da elə bu deməkdir. Bu istiqamətdə əldə edilən uğurlar isə, heç şübhəsiz ki, bütövlükdə hər bir xalqın iqtisadi və mədəni tərəqqisinə xidmət edəcəkdir [5, s.21-29].

Başqa sözlə, mədəniyyət insanı heç bir şeylə məhdudlaşdırmayan irfat istehlakçıdan ancaq müəyyən hüdudlar daxilində mövcud ola bilən istehsalçıya çevirməyə yönəltməlidir. Yəni, insan sadə yaşamağı, öz əməyi və zəhməti ilə qürurlanmağı bacarmalıdır. O, təkcə zahiri maddi sərvət göstəricisi ilə deyil, həm də daxili mənəvi dəyərlərlə yaşamağı əxz etməlidir. Bu, heç də maddi sərvətlərə üz çevirmək olmayıb, əksinə onlardan səmərəli, rasional istifadə etmək deməkdir. Əgər maddi sərvətlərdən səmərəli istifadə olunmazsa, onda insanlar istehsaldan daha çox heç nə ilə məhdudlaşmayan maddi istehlakçı olaraq qalarlar ki, buna da hazırda Yer kürəsində yaşayan adamların ehtiyacını ödəmək üçün mövcud olan təbii imkanlar, sərvətlər bəs etməz. Ona görə də hər bir şüurlu cəmiyyət üzvü bilməlidir ki, onun yaxşı yaşaması onun istehsaletmə bacarığından, işgüzarlığından və istehlaketmə istəyinə və tələbinə qoyduğu məhdudiyyətdən asılıdır. Beləliklə, müasir cəmiyyətlərin həyat tərzinin maddi və mənəvi dəyərlər kontekstində təhlili bizə onu deməyə tam əsas verir ki, mədəniyyət istehsaletmə sahəsinə aid olduğu kimi, istehlaketmə sahəsinə də aiddir və o bütövlükdə düzgün həyat tərzinin göstəricisidir. Buna nümunə olaraq gündoğan ölkəni misal gətirmək olar. Yaponiyanın Fukusima şəhərində baş verən dəhşətli zəlzələdən sonra uçqunlar altında qalan adamları xilas edən və eləcə də bu uçqunları təmizləyən mütəxəssislər tapdıqları on iki milyon dolları dövlətə təhvil vermişlər [6]. Bu isə dövlətçilik maraqlarını şəxsi maraqlardan üstün tutan sadə əmək adamlarının yüksək mənəviyyata, sağlam düşüncə və həyat tərzinə malik olmalarının ən parlaq nümunəsi və yüksək göstəricisidir.

Açar sözlər: Modus vivendi (həyat tərzi), cəmiyyət, mədəniyyət, istehsal, istehlak mədəniyyəti, fərd, şəxsiyyət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Хантингтон С. Кто мы? М., 2004.
2. Виноградов А.В. Китайская модель модернизации. Поиски идентичности. М., 2008.
3. Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. М., 2007.
4. Хабермас Ю. Расколотый Запад. М., 2008.
5. Гаджиев К.С. О пользе и ущербности универсальных ценностей //Мировая экономика и международные отношения, 2008, №5.
6. http://www.1tv.ru/documentary/fi=7012

Нигяр ГУСЕЙНОВА

MODUS VIVENDI (ОБРАЗ ЖИЗНИ) КАК ПОКАЗАТЕЛЬ КУЛЬТУРЫ

Резюме

В статье исследуется роль и значение культуры в жизни человека и общества. Автор пытается раскрыть социально-философское содержание и сущность культуры как исторического феномена. Уделяется особое внимание выявлению диалектического единства материальной и духовной культуры в образе жизни и профессиональной деятельности человека. Также прослеживается роль потребительской культуры в социально-экономическом развитии общества.

Ключевые слова: modus vivendi (образ жизни), общество, культура производства, культура потребления, индивид, личность.

Nigar HUSEYNOVA

MODUS VIVENDI (MODE OF LIFE) AS AN INDICATOR OF CULTURE

Summary

This article is about the role and sense of culture in human and society's life. The author tries to expose socio-philosophical maintenance and essence of culture as the historic phenomenon. Particular attention is focused on discovering dialectical unity of material and spiritual culture in human mode of life and his professional activity. As well the role of consumer culture in the socio-economic development of a society is being traced.

Keywords: modus Vivendi (mode of life), society, culture of production, culture of consumption, individual, personality.

UOT 159.9

Leyla NƏZİRZADƏ
BDU, dissertant

SOSİAL İDRAKDA TƏSADÜFLƏRİN ROLUNA DAİR*

Cəmiyyətimizdə çoxtərəfli və əsaslı transformasiyaların baş verməkdə olduğu indiki dövrdə, fəlsəfi tədqiqatları prioritet istiqamətlərə yönəltmək, ictimai həyatın aktual problemlərinə və tələbatlarına uyğunlaşdırmaq son dərəcədə zəruridir.[2, s.20] Bu fikir sosial varlığı bilavasitə nəzəri mənalandırmaq funksiyasını yerinə yetirən sosial idraka daha çox aiddir. Sözügedən sahədə aparılmalı olan vacib elmi axtarışlar sırasında cəmiyyətdə təsadüflərin yeri və rolunun adekvat təhlili əhəmiyyətli yer tutur.

Son dövrlərə qədər nəzəri fikirdə hökmranlıq etmiş olan monist materialist yanaşma, sərt determinizm və zərurət əlaqələrini əsas götürməklə, sosial təsadüflərə lazımi diqqət yetirmirdi, onlar çox vaxt insanların biliksizliyini pərdələmək üçün vasitə hesab olunurdu. Müasir postneoklassik elmi paradiqma sosial təsadüflərə varlığın mühüm elementi, zərurətin ifadə olunması və tamamlanması forması kimi yanaşır ki, bu onların sosial həyatda və idrakda rolunu hərtərəfli açmağa imkan verir. [3, s.353] Sosial idrakın müasir səviyyəsi təsadüflərin Substansional xarakter daşıdığını təsdiqləyərək, vurğulayır ki, onlar ictimai proseslərin inkişafında bu və ya digər istiqamətin seçilməsi imkanı, burada yaradıcı təsirin və fəallığın mühüm obyektiv əsaslarından biri kimi çıxış edir. Təsadüflərin qeyd olunan yeni statusu və ictimai həyatda rolunun artması meyli, varlığın spesifik forması olan cəmiyyətdə gedən proseslərin mürəkkəbliyi, açıq xarakteri və çevikliyi ilə şərtlənir. Sosial idrakın başlıca prinsipi olan çoxölçülük (sosial proseslərə obyektivlik, fəaliyyət və şəxsiyyət humanizmi mövqeyindən yanaşma) hazırda qərarlaşmış olan informasiya cəmiyyəti reallıqlarını hər hansı bir paradiqma çərçivəsində tam dolğunluğu və hərtərəfli dərk olunmasının mümkünsüzlüyünü sübuta yetirir. Sosial gerçəkliyin çoxtərəfli əlaqə və münasibətlərini adekvat inikas etdirmək üçün yeni qnoseoloji vasitələrin və priyomların tətbiqi zərurətini yaradır ki, onların sırasında metodoloji plüralizm əsas yerlərdən birini tutur. Daha dəqiq desək, müasir sosial idrakın magistral inkişaf istiqamətini ictimai proseslərin nəzəri inikasında müxtəlif metodologiyaların sintezi təşkil edir. Sözügedən səpkidə yanaşmanın vacibliyi, bununla şərtlənir ki, müasir sosial həyatda ayrıca bir fərdin və ya sosial birlik formasının gündəlik həyat fəaliyyətinin bütün səpkiləri və sahələri, eləcə də onların daxili mənəvi aləmi qlobal informasiya axınlarının təsirinə getdikcə daha çox cəlb olunur. [7, s.35]

Sözügedən qarşılıqlı təsir çox mühüm özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. Sosial həyatda hər şey insanların fəaliyyətinin nəticəsidir. Cəmiyyətdə gedən bütün proseslərin daşıyıcıları şüura, zəkaya və iradəyə malik insanlar olduğundan, onların fəaliyyətlərində kənardan determinasiya spesifik tərzdə transformasiya olunaraq, özdeterminasiya kimi çıxış edir. [5, s.135] Bu faktor onu göstərir ki, insanlar öz çoxtərəfli fəaliyyətində ictimai qanunların təsirinə korkoranə tabe olmayaraq, müəyyən dərəcədə sərbəst müstəqillik və yaradıcılıq nümayiş etdirirlər.

Sosial idrak cəmiyyətdə gedən prosesləri mənalandırarkən belə bir ümumfəlsəfi müddəanı əldə rəhbər tutur ki, təsadüflər obyektlərin daxili mahiyyətini deyil, onun üzdə olan tərəfini, yəni hadisəni (təzahür mənasında) əks etdirir. Digər tərəfdən, onların baş vermə səbəbləri konkret maddi sistemin öz daxilində deyil, ondan kənarda olur. Lakin qeyd edilənlər

---

* Məqalə f.e.d., prof. Zeynəddin Hacıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

təsadüflərin ümumilikdə determinasiya prinsipinə tabe olsalar da, burada o, təbiətdəkindən bir qədər yumşaq və loyal formada çıxış edir.

Təbiət ilə müqayisədə sosial həyatda təsadüflərin daha fəal rol oynaması ilk öncə bununla izah edilir ki, materiya təşkilinin ən yüksək mərhələsi olan insan cəmiyyətində zərurət-təsadüf arasındakı münasibətlərdə ikincinin xeyrinə ciddi dəyişikliklər baş verir. Varlığın aşağı formasında zərurət kimi çıxış edən əlaqələr, onun yüksək növündə aradan qalxmır, lakin təsadüf statusu kəsb edir. Belə yanaşdıqda sosial hərəkət formasında əvvəlki pillələrdə özünü göstərən zərurətlər məcmu halında təsadüflər kimi mövcud olur. Buraya həm də sosial həyatın öz təbiəti ilə şərtlənən təsadüflər də əlavə olunur, beləliklə də onların potensialı möhkəmlənir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, cəmiyyətin yaranması ilə təsadüflərin əvvəlki səviyyələrdə (mexaniki, fiziki, kimyəvi və hətta bioloji) mövcud olmayan yeni, daha zəngin mənbələri özünü göstərir. Belə ki, insanlar özlərinin çoxistiqamətli fəaliyyətini təkcə ideyalar, rasional səviyyəli tələbat və maraqları əsasında qurmurlar, bu prosesdə onların ehtirasları, qeyri-şüuri səviyyəli cəhdləri, istəkləri və meylləri də əhəmiyyətli yer tutur. Bu göstəricilərin təsiri altında ictimai zərurət, qanun xarakterli tələblərindən müəyyən hədd daxilində kənara çıxma baş verir. Yəni insanlar sərbəstlik və azad seçim nümayiş etdirirlər. Nəticədə onların hərəkət və əməllərində, şəxsi həyatında və bütövlükdə cəmiyyətdə mühüm rol oynayan təsadüflər yaranır və çoxalır. Öz obyektini dolğun və hərtərəfli, rasional və irrasional səviyyələrin vəhdəti halında dərk etmək missiyasını yerinə yetirməli olan sosial idrak təkcə zəruri xarakterli hadisə və prosesləri öyrənməklə məhdudlaşa bilməz. Onun qnoseoloji-metodoloji əsasları həm də varlığın sosial formasında təsadüflərin getdikcə artmaqda olan rol və əhəmiyyətinə geniş miqyasda müraciət olunmasını tələb edir. Sosial idrakın müasir epistemoloji səviyyəsi, burada sistemlilik, mürəkkəblik, sinergetik və digər metodoloji yanaşmaların tətbiqinin artması və möhkəmlənməsi, sözügedən istiqamət üzrə uğurla elmi axtarışların aparılmasına real imkanlar yaradır.

Sosial proseslərdə təsadüflərin geniş yer tutmasına qida verən mühüm amil odur ki, ümumi xarakter daşıyan qanunauyğunluq ayrı-ayrı fərdlərin hərəkət və əməllərində reallaşır. Qeyd olunan fakt hər bir insanın bu prosesə öz fərdi yaradıcılıq potensialını əlavə etməsinə şərait yaradır, çünki hər bir fərd müəyyən insanlar birliyinin nümayəndəsi olmaqla yanaşı, həm də "şəxsi parametrlərinə və səciyyələrinə malikdir, məhz onlardan çıxış etməklə cəmiyyətin digər üzvlərini öz müasirləri və birgə fəaliyyət partnyorları kimi qavrayır".[4, s.4]

Deyilənlərə bunu əlavə etmək olar ki, insanların fəaliyyəti həm də ona görə qəti və birmənalı şəkildə (yəni zəruri olaraq) irəlicədən müəyyənləşdirilə bilmir ki, onun faktiki reallaşdırılması gedişində çoxtərəfli və sonsuz miqdarda xarici təsirlər (özü də təkcə sosial məzmunlu deyil, həm də ümumi kosmik anlamlı) özünü göstərir ki, onlar bu prosesin əsas istiqamətlərində təsadüflərlə əlaqəsi olan dəyişikliklər edə bilir.

Sosial həyatda baş verən proseslər bir çox hadisələrin məcmu xarakterli çoxsaylı təsirlərinin nəticəsi kimi çıxış etdiyindən, burada qanunauyğunluqlardan əlavə təsadüflər də iştirak edir və əhəmiyyətli rol oynayır. Bəzən təsadüflər təkcə kiçik miqyasda prosesləri deyil, hətta taleyüklü strateji problemlərin reallaşmasını təmin etmək iqtidarında olur. Bu ona görə baş verir ki, cəmiyyətdə gedən proseslərdə illər boyu tədricən yığılan problemlərin qəfildən və müəyyən təsadüflər formasında kükrəyişi özünü göstərir. Bunu onilliklər ərzində sarsılmaz hesab edilən SSRİ-nin dağılması nümunəsi aydın göstərdi. Bu prosesi zəruri edən amillər onun öz daxilində hazırlansa və yetişsə də, burada təsadüflərin də əhəmiyyətli rolu danılmaz faktdır.

Təsadüflərin cəmiyyətdə təbiətdən kənar daha çox rol oynaması həm də bununla izah edilir ki, sosial zərurət geniş məzmuna malik olur, özündə determinasiyanın bütün formalarını (səbəbiyyəti və qeyri-səbəb əlaqələrini şərtləndirən) əhatə edir. Belə ki, sosial sistemdə hər bir fərdin və ya sosial birlik formasının mövcud duruma və şəraitə adaptasiya olunan və adaptasiya

edən reaksiyasının məzmununda zərurətdən əlavə təsadüflər də vardır. Sonuncular bir qayda olaraq sosial subyekt növünün konkret situasiyada əhval-ruhiyyəsi, psixiki vəziyyəti, reallığı nə dərəcədə adekvat qiymətləndirə bilməsi, habelə sosial prosesdə iştirak edən digər tərəfdaşları ilə münasibətləri və sair amillərin birgə təsiri altında qərarlaşır. Son dərəcədə müxtəlif maddi, sosial, siyasi və mənəvi hadisələr məcmusunu əhatə edən cəmiyyətdə təsadüflər ilə sosial proseslərin zəruri və mahiyyət xarakterli əlaqələri arasında yaxınlıq və vəhdət artır. Beləliklə də təsadüflərdə sosial zərurətin ifadəsinin adekvatlılıq dərəcəsi yüksəlir və daha dolğun məna kəsb edir. Bununla yanaşı, digər bir mühüm məqam da baş verir: müxtəlif məzmunlu sosial təsadüflər bir-birilə çoxtərəfli təsirdə olurlar ki, bu prosesdə onlar qarşılıqlı surətdə nüfuz edərək və çulğalaşaraq, ayrı-ayrılıqda hər birinə xas olan "təsadüfilik çalarlarını" kompensasiya etməklə, azaltmaqla və bəzən də tam "söndürməklə" müəyyən zərurətin üzə çıxmasına kömək edir [13, s.557].

Sosial idrakda təsadüflərin rolunun artması həm də ictimai həyatda fəaliyyət göstərən qanunların öz təbiəti və spesifikliyi ilə bağlıdır. Belə ki, burada ehtimali-statistik qanunların xüsusi çəkisi daha yüksəkdir. Sonuncular isə təbiətdə təsir göstərən dinamik qanunlardan fərqli olaraq, birmənalı və sərt səbəb-nəticə əlaqəsini əks etdirmir, determinasiyanın qeyri-səbəb növlərinə və təsadüflərə geniş yer verir. Bu fakt sosial proseslərdə ümumi qanunauyğunluğun təsir dairəsindən kənara çıxma halları ilə müşayiət olunur. Nəticədə ictimai həyatda qanun sözün əsl mənasında (təbiət üçün səciyyəvi olan anlamda) daha çox meyil kimi çıxış edir ki, bu da, təsadüflərin təsirinə mane olmur. Ümumilikdə götürdükdə cəmiyyətdə dinamik və ehtimali-statistik qanunlar vəhdətdə fəaliyyət göstərir. Onların yaxınlığının artması sosial idrakda təsadüf ilə zərurətin münasibətlərinə ciddi düzəlişlər edir, onların qarşılıqlı təsirində ümumiliyi çoxaldır.

Sosial varlıq formasında və onu dərk etməli olan sosial idrakda təsadüflərin əhəmiyyətini şərtləndirən amillərdən danışarkən aşağıdakı məqamı da unutmaq olmaz: təbiətdən fərqli olaraq cəmiyyətdə heç nə olduğu kimi yenidən təkrarlanmır. Burada baş verən hər şey – xırda dəyişikliklərdən başlayaraq, nəhəng inqilabi çevrilişlərə qədər təkrarsız və özünəməxsus xarakter daşıyır. Sosial hadisələrin hər biri özünün son dərəcə zəngin, konkret və fərdi təbiətə malik olması ilə səciyyələnir. Odur ki, cəmiyyətdə gedən proseslərin hamısını xalis zəruri hesab etmək doğru olmazdı. Burada özünü göstərən rəngarənglik və unikallıq, təsadüflərin təsir miqyasının genişlənməsinə əlverişli şərait yaradır. Digər tərəfdən, sosial zərurətin reallaşması müəyyən şəraitdə və ondan xeyli dərəcədə asılı olaraq baş verir. Konkret şərait (müxtəlif şərtlər və əlamətlər məcmusu olmaqla) təkcə zərurətlə deyil, həm də təsadüflər ilə sıx bağlıdır. Çünki sonuncular şəraitin müxtəlif tərəflərinin təsiri altında baş verir. Bu halda sözügedən prosesin reallaşmasında variativlik və çoxistiqamətlilik, bir deyil, bir neçə variantın mümkünlüyü və həyata keçə bilməsi özünü göstərir. Onlardan məhz hansının baş tutması zərurətlə yanaşı, müxtəlif xarakterli təsadüflərdən də çox asılı olur.

Postneoklassik metodologiyanın sosial idrakın inkişafında açdığı geniş imkanlar, özünün müvafiq ifadəsini təsadüflərin rolunun mənalandırılmasında tapır.

Müasir epistemoloji cəbbəxanada və koqnitiv platformada başlıca yerlərdən birini tutan sinergetika təlimi, özünütəşkil etmə nəzəriyyəsi sosial idraka da nüfuz etməkdədir və onun nəticəsi kimi sosial sinergetika elmi formalaşır. Bu təlim təbiət hadisələrində olduğu kimi, cəmiyyətdə gedən proseslərin özünütəşkilində, xaosdan nizama keçiddə təsadüflərin böyük rolunu əsaslandırır. Sinergetik təfəkkür həm də təsadüflərin mühüm rolunu qəbul edir, onu dünyada gedən proseslərin müstəqil əsaslarından biri kimi yüksək qiymətləndirir [12, s.132].

Müasir sosial idrak belə bir obyektiv prinsipi əldə rəhbər tutur ki, hazırda cəmiyyət özünün son dərəcə mürəkkəb, rəngarəng və çoxsəviyyəli olması ilə səciyyələnir. Buna görə də onu ənənəvi xətti model əsasında hərtərəfli öyrənmək qeyri-mümkündür. Özünütəşkil etmə,

sinergetik paradiqma bu baxımdan daha böyük üstünlüyə malikdir. Sinergetik təfəkkür zərurət və qanun əlaqələrinin anlaşılmasına ciddi düzəliş etməklə vurğulayır ki, bifurkasiya mərhələsində sistemin gələcək inkişaf variantının təsadüfi seçimi qanunun təsirilə şərtlənmir və özünütəşkilə dönməzlik xarakteri verir [6, s.187-188].

Sinergetika öyrədir ki, qeyri-müvazinət vəziyyətində olan açıq sistemlərdə təsadüflər məcmusu həmin sistemin strukturunun dayanıqlığına təhlükə törədən fluktuasiyaları (zəruri orta vəziyyətdən kənara çıxma) yaradır. Sonuncular isə tədricən toplandıqda böhran vəziyyətini ifadə edən bifurkasiya pilləsinə gəlib çatır. Bu pillədə sistemin gələcəkdə hansı vəziyyət alacağı qeyri-müəyyən olur, çünki burada təsadüflər üstün yer tutur. Məhz onlar köhnə sistemin qalıqlarının yeni inkişaf vəziyyətinə keçməsinə təkan verir. Sistem mümkün olan çoxlu variantlardan birini seçir və həmin yol ilə inkişaf edir. Bundan sonra zərurət öz qüvvəsini göstərir [11, 28, s.30].

Tənqidi sinergetik təfəkkür sosial həyatda təsadüflərin rolunu yüksək qiymətləndirməklə, onu diqqət mərkəzindən kənarda götürən sərt determinizmə əks mövqedə durur. Bu təlim həm də öyrədir ki, bəzən təsadüfləri yalnız rasional səviyyədə dərk etmək mümkün olmur, buna görə idrak irrasional üsul və vasitələrə əl atmalı olur. Indi sosial fluktuasiyaların cəmiyyətdə mövcud qaydalardan və normalardan kənara çıxan, öz təbiətinə görə rasionallıq səviyyəsində izah edilə bilməyən və bu mənada nəzarətsiz xarakter daşıyan təsadüfləri ifadə edən anlamı geniş yayılmaqdadır [1, s.395]. Bununla əlaqədar qeyd edək ki, hazırda ölkəmizdə baş verən əsaslı transformasiya proseslərinin izahında yalnız zəkaya və rasionala əsaslanmaq kifayət deyildir, burada təsadüflərin və irrasional amillərin əhəmiyyətinə diqqət yetirmək lazımdır. Daha dəqiq deyilsə, açıq demokratik cəmiyyətin yaradılması gedişində rasional tərəfin dominant rolunu vurğulamaqla yanaşı, bu prosesdə təsadüfə və irrasionala da lazımi yer verilməlidir. Sosial varlıq son dərəcə mürəkkəb, çoxsəviyyəli və çoxistiqamətli xarakter daşıdığı üçün onun idrakda inikası da buna müvafiq olmalı, yəni onu araşdırarkən rasional ilə irrasional vəhdətdə götürülməlidir. Bu həm də sosial idrakda diqqəti belə bir məqama yönəldir ki, burada təsadüflər çox vaxt irrasional ünsürlər ilə ayrılmaz surətdə bağlı olur.

Cəmiyyətdə təsadüflərin yeri və rolunun düzgün dərk olunmasında sinergetik metodologiyanın mühüm əhəmiyyəti həm də aşağıdakı məqamda təzahür edir: bu təlim təsadüflərə epizodik və ya istisna halı kimi yanaşmır, onların açıq sistem üçün səciyyəvi olduğunu qəbul edir. Digər tərəfdən o, təsadüflərin guya sisteminin daxili mahiyyəti və strukturunu deyil, yalnız xarici əlaqələri və münasibətləri əks etdirdiyi barədə müddəaları qəbul etmir. Bu metodologiya həm də sübut edir ki, cəmiyyət də daxil olmaqla, mürəkkəb sistemlərin özünütəşkilinin mühüm bir xüsusiyyəti onun daxili səbəblər və amillər ilə bilavasitə bağlı olması burada statistik qanunların əsas yer tutmasıdır. Sinergetika öyrədir ki, qeyri-müvazinət vəziyyətlərində olan açıq sistemlərdə dissipativ strukturlar təsadüfi qıcıqların sürətlənməsi əsasında yarana bilir [14, s.31].

Beləliklə postneoklassik elmdə mühüm yer tutan sinergetika nəzəriyyəsi sosial həyatda da qeyri-xəttiliyi və qeyri-müəyyənliyi əsas götürən dünyagörüşü tipi formalaşdırır və klassik sosial idrakın diqqət mərkəzinin ətrafında yerləşən təsadüfləri və gözlənilməzliyi təsdiq edir [8, s.42].

Sosial idrakda təsadüflərin rolunu araşdırarkən nəzərdə tutulmalıdır ki, onların məzmunu və mahiyyəti eyni deyildir. Təsadüflər determinasiya səviyyəsinə, yaranma səbəblərinə, strukturlarına və təsir dairəsinə görə müxtəlif növlərə ayrılır. Belə yanaşdıqda onların zərurət ilə bağlı olan daxili formasını və ondan bir qədər uzaq olan və yardımçı amillərlə şərtlənən xarici təsadüfləri bir-birindən fərqləndirilməlidir.

Deyilənlərlə yanaşı təsadüflərin aşağıdakı növləri də vardır: insanlardan asılı olmayan müxtəlif təbii, elmi-texniki və sosial xarakterli təsadüflər, obyektiv təsadüflər və ictimai qanun-

ların tələblərinin pozulması nəticəsində yaranan subyektiv təsadüflər. Qeyd olunan təsadüf növlərindən yalnız birincisi daha önəmli olub sosial zərurətin ifadə və tamamlanma forması kimi çıxış edir və sosial proseslərdə mühüm rol oynayır. Lakin təsadüflərin digər qrupları, yəni obyektdən kənar amillərin təsiri ilə yaranan təsadüflər (məsələn, təbiətin stixiyaları), habelə fərdlər arasında, sosial birliklər və dövlətlərarası münasibətlərdə baş verən təsadüflər müəyyən mənada zərurəti tamamlasalar da, onun ifadə forması hesab olunmurlar [10, s.96].

Təbiidir ki, sonuncu qəbildən olan təsadüflər sosial sistemdə dağıdıcı və pozucu rolu ilə diqqəti cəlb edir. Cəmiyyətdə təsadüflərin ikitərəfli (müsbət və mənfi) rolu hazırda geniş tətbiq edilməkdə olan informatik vasitələr, EHM-lər və kompüterlərin nümunəsində daha aydın görünür. Onlar bir tərəfdən insanların yerinə yetirdikləri hesablama və intellektual əməliyyatları asanlaşdırır, vaxta qənaət etmək imkanı verir, mürəkkəb sistemlərin idarə olunması ilə bağlı funksiyaları səmərəli həyata keçirməyə kömək edir. Digər tərəfdən, texniki və hesablama sistemlərində özünü göstərən hər hansı bir cüzi təsadüf cəmiyyətə böyük ölçüdə maddi və mənəvi ziyan vura bilir. 1986-cı ildə Çernobıl qəzasının və 2011-ci ildə Yaponiyada AES-də bir reaktorun sıradan çıxmasının fəlakətli nəticələri bunu sübut edir. Cəmiyyətin həyatında mənfi rol oynayan təsadüflər təkcə texniki xarakter daşımır. Qeyri-dəqiq hesablamalar və proqramlaşdırmalar , habelə ictimai inkişaf qanunlarının tələblərinin pozulması, bazar mexanizmləri qaydalarının yerinə yetirilməməsi nəticəsində baş verən təsadüflər onlardan az pozucu təsir göstərmir. Kosmosa göndərilən raket və peyklərin proqramlarında xırda bir təsadüfi səhv (məsələn, durğu işarəsinin qoyulmaması) üzündən onların havada partladılması, yaxud 2008-2010-cu illərdə Qərbi Avropa ölkələrini bürüyən iqtisadi böhran buna sübutdur.

Müasir cəmiyyətdə bilavasitə ictimai mənşəli və müsbət əhəmiyyətə malik təsadüflərin sayının çoxalması və rolunun artması meyli özünü göstərir. Bu, aşağıdakı amillər ilə bağlıdır: ictimai həyatın təşkili formalarının və sosial strukturlarının mürəkkəbləşməsi; sosial fəaliyyət prosesində elmin, incəsənətin və digər ictimai şüur formalarının təsir gücünün çoxalması, insanların təhsili, mədəniyyəti və dünyagörüşünün inkişafı; milli-etnik münasibətlərin təkmilləşməsi, milli özünüdərkin formalaşması, özünəməxsusluqların aydın dərk olunması və sair.

Bununla əlaqədar qeyd olunmalıdır ki, hazırda ölkəmizdə "müsbət" yönümlü təsadüflərin istifadə olunması, digər tərəfdən isə təbiətlə bağlı mənfi təsadüflərin törətdiyi arzuolunmaz təsirləri minimuma endirmək və yaxud aradan qaldırmaq istiqamətində çoxsaylı tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Sosial həyatda təsadüflərin məzmunu və rolunun birmənalı olmaması özünün müvafiq ifadəsini onların dərkində də tapır. Belə ki, sosial idrak sırf ictimai xarakterli təsadüflərin sosial zərurəti ifadə etmə və tamamlama forması kimi əhəmiyyətini aşkara çıxarır, onların özünütəşkil proseslərinə burada entropiyaların azalmasına, xaotikliyin nizama keçməsinə müsbət sürətləndirici təsirini aşkara çıxarır. Bununla yanaşı, idrak eyni zamanda təbii və elmi-texniki və hesablama sistemlərində olan mənfi yönümlü təsadüfləri də dərk edir. Bu, onların törədə biləcəyi nəticələri vaxtında aşkara çıxarmaq və tezliklə aradan qaldırmaq üçün lazımdır.

Hazırda cəmiyyətimiz öz inkişafında yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoymuşdur: iqtisadi sahədə keçid dövrü başa çatmış, sosial problemlər uğurla həll olunur, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlətin əsasları getdikcə möhkəmlənir, elmi əsaslandırılmış balanslı xarici siyasətin yerinə yetirilməsi, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu durmadan artırır və dünya ölkələri birliyinə qovuşmasını intensivləşdirir. Qeyd olunan proseslərin səmərəli təşkili və effektiv idarə olunmasında əlverişli və müsbət yönümlü təsadüflərdən maksimum istifadə edilməsi, təsadüflərin pozucu təsirinin minimuma endirilməsi üçün çox vacibdir. Bu münasibətdə idarəçiliyin bütün pillələrində çalışanların fəaliyyəti, birinci növbədə isə siyasi rəhbərin yeritdiyi xətt müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin inkişafına sosioloji qanunlar prizmasından yanaşdıqda, bu və ya digər siyasi xadimin, dövlət başçısının

formalaşması və rəhbərlik arenasına daxil olması, təsadüf hesab olunur. Bununla yanaşı mövcud tələbatı dərindən dərk etməsi xalqa inamı və məhəbbəti, yüksək səviyyəli işgüzarlığı sayəsində həmin şəxs ümummilli lider statusu ala bilir. Bu hala onun çoxtərəfli və zəngin fəaliyyəti tədricən genişlənərək ictimai inkişafın zərurəti rolunu oynamağa başlayır. Bunu xalqımızın ümummilli lideri H.Əliyevin fəaliyyəti əyani surətdə sübut edir. Siyasi hakimiyyətdə olduğu müddət ərzində bir çox əlverişli və müsbət təsadüflərdən düzgün istifadə edilməklə onlar zəruri istiqamətə yönəldilmiş, neqativ məzmunlu təsadüflərin sayı və mənfi təsiri ixtisara salınmışdır. Ulu öndərin siyasi xəttini uğurla davam etdirən İ.Əliyevin prezidentliyi dövrü də bu münasibətdə çox önəmlidir.

Buradan aydındır ki, sosial həyatda təsadüflərin roluna birmənalı yanaşmaq doğru deyildir. Onları adekvat dərk etməklə sözün əsl mənasında götürülən zərurəti ifadə və tamamlama formasına çevirmək mümkündür. İctimai hadisələrin və proseslərin yüksək dərəcədə dinamik, mütəhərrik və dəyişkən xarakter daşıması, onların təsadüfə meylliliyi və yaxınlığını artırır. Odur ki, sosial həyatda zəruri və qanunauyğun əlaqələrin üstün yer tutması, burada təsadüflərin böyük rolunu istisna etmir. Ümumilikdə cəmiyyətdə zərurət ilə təsadüfün münasibətləri çoxtərəfli və çevik təbiətə malikdir. Burada təsadüflər nəinki zərurəti ifadə edən və tamamlayan forma kimi çıxış edir, onlar həm də zərurətə çevrilə bilir. Hər bir sosial hadisəni və ya prosesi, ona yanaşma bucağından asılı olaraq zərurət, yaxud təsadüf kimi götürmək olar. Belə ki, onu ictimai qanunun konkret ifadə forması kimi mənalandırıldıqda zərurətdir. Bununla yanaşı hər bir sosial hadisədə müəyyən qədər təsadüfi cəhət özünü göstərir, çünki burada qanun şüura və ehtirasa malik insanların fəaliyyəti ilə ayrılmaz olduğundan müəyyən dərəcədə qanundan kənara çıxma halları, sərbəstlik və seçim müşahidə olunur. Doğrudur insanlar ictimai qanunları dəyişdirə bilməzlər, lakin onların imkan verdiyi hədlər çərçivəsində öz fəaliyyətlərini azad və fəal tərzdə həyata keçirmək iqtidarına malikdir. Müasir sosial idrakda bu metodoloji tələbi əldə rəhbər tutmaq, yəni cəmiyyətin inkişafına xidmət edən iqtisadi, sosial və texniki layihələri işləyib hazırlayarkən, onların məzmununda nəzərdə tutulan dəyişiklikləri həyata keçirərkən, bir tərəfdən ümumi qanunların və zərurətin tələbləri ilə uzlaşdırmaq, digər tərəfdən, onlarda zərurətdən kənara çıxa bilmə hüdudlarını dəqiq müəyyənləşdirmək son dərəcə vacibdir. Qeyd olunan tələbə əməl olunması təkcə maddi istehsal, sosial və siyasi sahələrdə deyil, həm də təbabətdə, təhsildə, mədəniyyətdə və s. vacibdir.

Sosial idrak təsadüflərin yerini və rolunu nəzəri mənalandırarkən onları zərurətə qarşı qoymur, əksinə onlar arasındakı münasibətlərin nisbi xarakter daşıdığını əsas götürür. Belə bir mövqeyə arxalanır ki, cəmiyyəti başdan başa zərurətlərin fəaliyyət meydanı olduğunu iddia etmək, burada təsadüflərin mühüm rolunu görməmək, nəzəri və praktik baxımdan yanlışdır. Əslində təbiətdə olduğu kimi ictimai həyatda (hətta burada daha çox) da təsadüf zərurətin ifadə və tamamlanma forması kimi çıxış edir. Bu onunla şərtlənir ki, zərurətin ifadə etdiyi ümumi və qanunauyğun əlaqələr özü-özlüyündə deyil, sosial sistemin fərdi səviyyəsində (təkcə vasitəsilə) təzahür edir. Həmin təkcələr isə öz məzmununa görə ümumidən daha zəngin və hərtərəfli olduğu üçün (məntiqi mənada) qanunauyğunluğun və zərurətin üzə çıxmasına müəyyən özünəməxsusluq verir, onun reallaşmasına sürətləndirici və ya ləngidici təsir göstərməklə, özləri də sözün müəyyən mənasında zərurət statusu kəsb edir [13, s.316].

Sosial reallığa təsadüf ilə zərurət arasında hədlərin son dərəcə açıq və çevik olduğunu bundan görmək olar ki, bir münasibətdə zərurət kimi çıxış edən hadisə ona digər münasibətdən yanaşdıqda təsadüf statusu ala bilir. Belə ki, sosial həyatın fərdi xassələri (bioloji və sosiallaşma prosesində əldə olunmuş) və sistem xassələri (subyektin ictimai vəziyyəti, mədəniyyəti, dəyərlər oriyentasiyası və s.) ayrılmaz vəhdətdədir. Həmin xassələrə vahid tamın qarşılıqlı təsirdə olan ümumi keyfiyyəti kimi yanaşdıqda onlar zərurəti ifadə edir, onları fərdi miqyasda götürdükdə isə təsadüfü bildirir [9, s.35].

Müasir dövrdə geniş yayılmaqda olan sintetik təkamül nəzəriyyəsi maddi sistemlərin təkamülü və inkişafı gedişində təsadüflərin zərurətə çevrilməsi prosesinin mexanizmini öyrənir.

Sosial proseslərdə təsadüf ilə zərurət qarşılıqlı surətdə nüfuz etmiş və çulğalaşmış vəziyyətdə çıxış edir və onları mütləq mənada bir-birindən ayırmaq çox çətin və hətta qeyri-mümkün olur. Istənilən ictimai hadisə götürülürsə, götürülsün o, sosial qanuna uyğunluğu ifadə etdiyi üçün zəruridir, eyni zamanda onda, ümumi qanundan kənara çıxma və yayınma məqamı vardır, deməli həmin hadisə həm də təsadüfi kimi qiymətləndirilə bilər.

Sosial həyatda və sosial idrakda təsadüflərin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamaqla yanaşı, onların rolunun mütləqləşdirilməsinə yol verilməməlidir. Əks halda cəmiyyətdə təsadüflərin hər şeyi idarə etdiyi haqda subyektiv volyuntarist təsəvvür yarana bilir ki, bu həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən zərərlidir. Eynilə də sosial həyatda və onun dərki olan idrakda təsadüflərin rolunun lazımi qiymətləndirilməməsi, hər şeyin total zərurətə müncər edilməsi, metodoloji və praktiki baxımdan birtərəfli və məhdud xarakter daşıyır.

Müasir sosial idrakda baş verən epistemoloji yeniliklər kreativ təfəkkürün möhkəmlənməsi, antroposentrik və humanist meyllərin güclənməsi və sair amillər də sosial özünütəşkil proseslərində təsadüflərin adekvat mənalandırılmasını və lazımi dərəcədə qiymətləndirilməsini tələb edir.

Aparılmış təhlil sübut edir ki, sosial reallığın özünəməxsus təbiəti burada təsadüf ilə zərurət arasında son dərəcə mürəkkəb, rəngarəng, çoxistiqamətli əlaqə və münasibətlər mövcuddur. Onların müvafiq olaraq sosial idrakda öz əksini tapması əsaslı transformasiyalar və yeniləşmələr dövrünü yaşayan müasir cəmiyyətin nəzəri və praktiki tələbidir.

Açar sözlər: sosial idrak, təsadüflərə sinergetik yanaşma, sosial təsadüflərin ikili təbiəti, müsbət təsadüflərin rolunun artması.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurbanov F. Autopoyezis və sinergetika: sosial təşəkkül metaforaları. Bakı: Adiloğlu, 2007, 486 s.

2. Mehdiyev R. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış. Bakı: OSKAR NPM, 2010, 480 s.

3. Müasir fəlsəfə və Azərbaycan: tarix, nəzəriyyə, tədris. Bakı: Elm, 2011, 492 s.

4. Гаджиев К.С. Национальная идентичность: концептуальный аспект. //Вопросы философии, №10, 2011.

5. Длугаг Т.Б. Надо ли сегодня задуматься над Марксом? //Вопросы философии. №7, 2011.

6. Добронравова И.С. Становление нелинейного мышления. Киев: Наукова думка, 2005.

7. Кун Дж. Демократия и гражданское общество. М.: Прогресс, 2004, 400с.

8. Князева Е., Курдюмов С. Синергетика: начала нелинейного мышления //Общественные науки и современность №2, 1993.

9. Общественная практика и общественные отношения. Под ред. Р.Т.Яновского. М.: Мысль, 1989.

10. Пилипенко Н.В. Диалектика необходимости и случайности. М. Мысль, 1990, 262 с.

11. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. М.: Прогресс, 1986, 328с.

12. Сачков Ю.В. Случайность формообразующая //Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. М.: Мысль. 1994.
13. Спиркин А.Г. Философия. М.: Гардарики, 2000, 815с.
14. Хакен Г. Синергетика. М.: Прогресс, 1980, 319с.

Лейла НАЗИРЗАДЕ

К РОЛИ СЛУЧАЙНОСТЕЙ В СОЦИАЛЬНОМ ПОЗНАНИИ

Резюме

Статья посвящена анализу роли случайностей в социальном познании. В ней подчеркивается, что вопреки строгпонимаемому марксистскому детерминизму, современная постнеоклассическая парадигма рассматривает случайности как важный элемент социального бытия. В этой связи раскрывается огромное значение синергетики для адекватного отражения положительной роли случайностей в современных социальных процессах.

Одновременно отмечается, что случайности в обществе могут иметь и негативные последствия.

Ключевые слова: социальное познание, синергетический подход к случайностям, двузначная природа социальных случайностей, возрастание роли положительных случайностей.

Leyla NAZIRZADE

TOWARDS THE ROLE OF ACCIDENTS IN THE SOCIAL COGNITION

Summary

The article is dedicated to analysis of the role of accidents in the social cognition. It emphasizes that contrary to the strictly understood Marxist′s determinism, modern postneoclassical paradigm considers the accidents as an important element of social existence. In this regard paramount importance of Synergetics is exposed for adequate reflection of the positive role of accidents in modern social processes. At the same time it is noted that the accidents in a society may have negative consequences as well.

Keywords: social cognition, synergetic approach to accidents, the two-digit nature of social accidents, the increasing role of the positive accidents.

XARİCİ ÖLKƏ TƏDQİQATLARI

УДК 327:140.8

Владимир Викторович ЧЕРНЫЙ
доктор физико-математических наук, вице-президент
Фонда защиты конституционных прав коренных
малочисленных народов России (Москва, Россия)

ИДЕОЛОГИЯ СОВРЕМЕННОГО МИРА: ТЕОРИЯ СТОЛКНОВЕНИЯ ЦИВИЛИЗАЦИЙ С.ХАНТИНГТОНА*

В связи с активизацией процесса глобализации демократии в конце XX века начали говорить, что мир лишился главенствующей идеологии, что трудно понять, по каким законам идет развитие человечества. Однако события после распада СССР, связанные с насаждением западного подхода к решению мировых проблем и переделом зон влияния, показали, что политика Запада в отношении других стран вполне может укладываться в рамки известной теории столкновения цивилизаций. Но является ли эта теория инновационной, или она повторяет уже известные подходы? Попробуем в этом разобраться с помощью метода исторической аналогии.

В основе идеологии государства обычно лежит определенная научная теория, способная представить привлекательную идею для легитимного управления обществом и государством, а также для консолидации элиты в реализации планируемых сценариев развития. Идеология играет важную роль в обеспечении национальной безопасности государства, в определении социальных интересов и ожиданий, в политической стабильности и ослаблении социальных напряжений. Известно, что разрушение государства и общества начинается с идеологического разрушения государственнообразующих идей, изменения идей народов. Идеология основывается на признании определенной модели общественных отношений и политической системы, она отражает общественное бытие через призму социально-групповых и классовых интересов. Процесс образования государств никогда не совершается без участия в нем некоторых коллективно-психических или, как можно сказать, идеологических элементов. Как каждая революция начиналась с развития подготовительных идей, так и русское движение проявилось прежде всего в самоотверженной проповеди нового идеальнопрекрасного строя жизни.

Считается, что в науку термин “идеология” введен в 1796 году. Идеология является важным фактором в защите жизненно важных интересов личности и общества, она возникает как особый вид духовной деятельности, направленной на реализацию определенных интересов. Идеология – функция специализированного сознания в социально неоднородном обществе. Отмечается, что идеология теснейшим образом связана с формированием идей нации и национального государства. Каждая идеологическая конструкция содержит в себе развернутое представление. С помощью идеологии обосновывались партийные программы социально-политических сил.

К.Маркс отмечал, что безопасное общество базируется на единстве интересов и идей. Идеология ориентирована на привлечение поддержки проводимого политического

---

* Məqalə f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

курса, происходит превращение общественного сознания в общественную силу.

Сегодня в России, да и в других постсоциалистических странах, идеология только начинает формироваться. Неопределенность идеологического курса препятствует консолидации общества, приводит к фрагментации элиты и создает предпосылки поиска новых центров идеологической привлекательности, притягивающих своими успехами. Этому может способствовать уязвимость и незащищенность жизни общества, связанная с процессами передела собственности, обнищанием части населения, появлением агрессивных группировок, чрезмерная концентрация власти, связанная с необходимостью наведения порядка и угрозой распада страны, и т.д. Без господствующей идеологии, которую надлежит пропагандировать и защищать, национальные государства, как учит история, зачастую становятся заложниками чужих интересов и скатываются к конфронтации с соседями. Если нет сильной внутренней идеологии, государства распадаются на противоборствующие этнические, расовые, классовые и клановые группы.

С подрывом нравственных опор, на которых покоится та или иная цивилизация, дело окончательного ее разрушения берет на себя масса, толпа, или, как она названа в истории, варвары. В такие периоды философия численности становится “единственной философией истории”. А массу населения можно привлечь не какими-либо сложными конструкциями, требующими специального аппарата доказательств и обоснований, а простыми, понятными, привлекательными, способными мобилизовать и стимулировать лозунгами, стереотипами, мифами, символами и т. д.

К.Маркс выделял в обществе классы, разделенные обладанием частной собственностью. Такая модель социальной структуры выделяет в обществе противоречия и антагонизм между группами. М.Вебер под классом понимал группу людей со сходными возможностями не только по собственности, но и по жизненным характеристикам, зависящим от образованности, квалификации, престижа и т. д., что дает неравный доступ к общественным благам. Şкала неравенства у него представлена в виде страт - теория стратификации. Социально-психологическая наука доказывает, что в современном открытом мировом сообществе сложилось два типа культур: в одной культуре достоинство людей учитывается, в другой – не учитывается. Отсутствие уважения к достоинству ведет к конфликтам. В этой связи интересно оценить популярную теорию цивилизаций, пропагандирующую историческую необходимость их столкновения.

Охватившие весь мир процессы демократизации и глобализации в условиях информационной открытости и незащищенности стран повышают степень целостности мира, но затрагивают, кроме прочего, достоинство и моральные ценности граждан различных социальных групп государств. Господство рыночных отношений в современном мире, несомненно, влияет на традиционные нравственные и морально-этические нормы народов и воздействует на них.

Изучение международных отношений, свойственных им гносеологических корней в исторической ретроспективе показывает, что любая культура, решая проблемы своего общества, как правило обращается за стимулами решений к другим культурам и по существу находится в состоянии диалога. При этом приходится решать двуединую задачу: необходимо заимствовать передовые достижения как источник обновления и в то же время сохранить самобытность, духовное наследие и свой менталитет.

Сам по себе механизм заимствования чужых культурно-цивилизационных достижений носит парадоксальный характер взаимопроникновения взаимоотталкивания. За потребностью в международной торговле обычно следует потребность

технологического улучшения гражданской и военной сфер деятельности, а затем – обеспечение экономики кредитами и капиталами. Далее следует помощь в культуре и образовании для формирования соответствующего массового сознания, связанного со способностью эффективно решать проблемы. Заимствование достижений зачастую сопровождается расколом в обществе, противостоянием правительства и части общества, а иногда - внутренними и внешними конфликтами разного уровня сложности.

Взаимодействия между культурами и цивилизациями, таким образом, являются жизненно важными обстоятельствами для функционирования любого общества. Закрытие границы никогда не было благотворным для государств. Отношения между культурами и цивилизациями в современном мире порой отличаются остротой и напряженностью, что является следствием информационной революции и процессов глобализации. Обострение противоречий связано с проходящими на планете революционными преобразованиями во всех сферах человеческого бытия и разными возможностями и способностями стран и народов в осознании этих изменений и использовании их в свое благо.

При этом необходимо отметить, что из рассмотрения мировой истории с учетом мозгового штурма человечества в борьбе за построение наилучшей демократической политической системы, например, с позиций критики недостатков коммунистической системы, автоматически не следует непосредственная связь желания народов и государств с особой необходимостью построить свое общество исключительно только по западному образцу. Всех без исключения людей привлекают в основном нововведения и определенные достижения Запада в области либеризации прав человека, возможности использовать достижения компьютерных технологий – программных продуктов и Интернета, возможности организовать малый независимый бизнес, возможности получать финансовые кредиты и индивидуально участвовать в играх на мировых биржах. Все люди, независимо от национальной и конфессиональной принадлежности, цвета кожи и других различий, хотят свободно передвигаться по земному шару, чтобы обмениваться опытом и знать, как лучше обустроить свою жизнь, как отдыхать в лучших условиях.

Вряд ли простых жителей планеты интересуют политические игры вне решения их личных экономических проблем, а, следовательно, и всего общества. Ведь во многих случаях политики во имя корыстных целей просто пытаются обмануть граждан, подчинить их волю, заставить, что называется, потуже затянуть пояса во имя весьма сомнительных политических игр, не связанных с улучшением жизненного уровня, созданием для труда условий, обеспечивающих достойное существование. В то же время люди хотят сохранить привычные культурно-бытовые особенности, свойственные каждой цивилизации в ее исторически сложившейся общности. Ситуация в мире показывает, что как правило роль политических партий в жизни экономически развитых стран не является значительной; партии лишь борются за президентское кресло и места в правительстве. И не дай бог этим политикам совершить ошибку, которая усложнит экономическое положение трудящихся – всенародный импичмент неминуем.

К сожалению, сегодня на международной арене права человека зачастую подаются представителями западного общества как данность, определяемая в основном внешними признаками – такими, как наличие общественно-политических институтов и правовых норм, совпадающих с западными стандартами. Если в какой-либо стране, на другой культурно-цивилизационной почве эти стандарты не выполняются, то, как правило представители Запада начинают агитировать за перемены в области культуры, политики, экономики, а иногда даже и религии. Подобные действия зачастую подкрепляются

также идеологией необходимости продвижения демократических ценностей. При этом, правда, забывается многообразие возможных путей перехода к демократии с учетом национально-культурных и бытовых особенностей народа. Такие действия напоминают некий «культурный империализм», когда, без разбора средств в достижении целей представители Запада пытаются приобщить народы к идеям, «правильным» только с их точки зрения, что как правило ведет к конфликтам разного уровня сложности. Эту особенность можно заметить и в теории столкновения цивилизаций. Но известно, что навязанные ценности долго хранят признаки унижения (Ж. Şирак).

Но есть и фундаментальные причины стремления CŞA к гегемонии и навязыванию своих ценностей. CŞA победили в “холодной войне”, и это обстоятельство оказало на них глубокое воздействие, ведь их главный противник - СССР, сам признал негодность своей идеологии, своего строя, своей внешней политики и по собственной воле взял Запад за образец развития. Реформаторы-демократы, пришедшие к власти в постсоветской России, как известно, выдвинули задачи добиться “превращения России из больного гиганта Евразии в члена западной зоны сопротивления”, “учиться у передового клуба, как жить цивилизованным образом. В частности, они предлагали западным экспертам подготовить и осуществить совместные программы реформ в сферах экономики, безопасности и конверсии”. Слова подкреплялись делом. Российские руководители не раз обращались к Вашингтону с просьбами о помощи в подавлении коммунистической оппозиции, предоставлении России материальной помощи, реорганизации экономики, образования, культуры и т.п. И американцы поверили во всепобеждающую мощь своей идеологии. Кроме того, в конце XX века экономика CŞA стала самой успешной за всю их историю, а в России наблюдалось беспрецедентное ослабление в этой области.

Цивилизационный подход в теории международных отношений имеет ряд достоинств, он позволяет более полно проанализировать развитие государств и народов. Но цивилизации отличаются, в первую очередь способностью к накоплению и использованию знаний – способностью к самоизменению и саморазвитию. Есть, например, мнение, что обществу стран с жесткими семейно-родовыми традициями труднее встраиваться в новую, более свободную и раскрепощенную демократическую политическую систему. Таким образом, противопоставление ценностей развития различных цивилизаций не является важным. В то же время некоторые страны обладают высокой способностью к саморазвитию. Их выход на мировую арену часто приводит к конфликтам, происходящим в условиях взаимного проникновения цивилизационных ценностей. Но означает ли это, что “слабые” цивилизации, не успевшие в силу разных причин адаптировать для своих нужд цивилизационные, гуманитарные и научно-технологические достижения человечества, не имеют право на существование?

Глобализация меняет личную позицию, образ жизни и мировоззрение, являющиеся главными факторами психологической защиты от опасностей жизни. Происходящее изменение сознания создает несовместимость миропонимания, которое, как известно из истории, часто вело к войнам. Например, позиции в системе террор-антитеррор несовместимы и антагонистичны, здесь труднее для доказательства применять интеллект, оружие же для поучительного принуждения применять гораздо проще, чем и пользуются экстремисты и террористы.

В политических и экономических преобразованиях в России 90-х годов реформаторы ориентировались на концепцию рационального выбора с индивидуальной свободой, личной ответственностью, правовым государством, пониманием справедливости и равенства возможностей, нацеленных на постоянное хлопотливое

обустройство жизни. Но проблема состояла в том, что подобных духовных предпосылок в российской культуре исторически не складывалось. В России свобода в основном реализовывалась в коллективной форме. Индивидуальная свобода воспринимается как воля, а соединенная с ответственностью – как свобода для всех, которая достигается через преодоление страдания в поиске правды и добра. Подобный идеал свободы неразрывно связан с состраданием ко всем угнетенным и несет в себе естественный заряд мессианства. В этой связи становится ясно, что ориентация в реформировании страны на индивидуализм и фатальную борьбу индивидов противоречит российским духовным традициям и вовсе не является обязательной для России. Здесь важно заметить, что идеалы коллективизма и соборности представляющие собой противоположность индивидуализму, не являются препятствием для российских демократических реформ, а, даже, наоборот - на них вполне можно опереться для успешного решения стоящих перед страной задач.

Теория столкновения цивилизаций оказывается несостоятельной перед лицом российской истории многовекового совместного проживания представителей различных цивилизаций. В результате удалось сохранить народы и их культуру. Толерантность, компромисс и братство народов СССР, как и преодоление нетерпимости и взаимного недоверия, присущие российской традиции в политической культуре, держались не столько на идеологической, сколько на нравственной общности, сложившейся исторически.

Более того, например, из истории известно, что добровольное вхождение кавказских народов и государств в состав России спасло эти народы от насильственной ассимиляции и уничтожения, сохранило их древнюю национальную культуру, несмотря на то, что они с огромным духовным борением воспринимали, например, реалии XX века. И в то же время их судьба существенно отличается от печальной и трагической судьбы, например, индейцев и патагонцев американских континентов, подвергшихся уничтожению во время заселения их континентов европейцами. А в период существования СССР все нации вместе делили радости и горести, которые выпадали на долю народов в турбулентные годы советской власти. Вместе с русским народом представители всех национальностей и конфессий прошли через страшные годы принудительной коллективизации и индустриализации, массовых репрессий, плечом к плечу с русским народом выстояли в борьбе с германским фашизмом, освоили космос и многое другое. При оценке ситуации в России после дезинтеграции СССР, как и при рассмотрении проблем сегодняшних конфликтов на территории бывшего советского государства, необходимо в первую очередь учитывать заинтересованность внешних политических сил и транснациональных корпораций в реализации своих проектов на территории России и в международных отношениях. Идеологическим подспорьем в такой ситуации для них является теория столкновения цивилизаций, отражающая в основном исторический опыт насильственного захвата европейской цивилизацией территорий американских континентов и их колониальной политики в других частях света. Одним из результатов подобной политики явился экстремистский ваххабизм, в сущности взращенный англичанами в период попыток колонизации ими Ближнего Востока, который представляет идеологическую основу современного международного терроризма.

С позиций политической психологии теория столкновения цивилизаций не создает основы для уважения достоинства представителей цивилизации, стремящейся преобразовать общество с использованием достижений западных цивилизаций. Теория пропагандирует насильственное принуждение. И в этом смысле она развивает идеи

теории классовой борьбы “Манифеста» К.Маркса, но с учетом того, что классовая борьба заменяется столкновением цивилизаций. Тем не менее, идеологи западной культуры пытаются распространить свой исторический опыт в масштабах планеты и манипулировать массовым сознанием развивающихся цивилизаций, навязывая свои стандарты, мягко говоря, не совсем цивилизованного понимания общечеловеческих ценностей, что способствует повышенной конфликтности и дестабилизации международной обстановки. Победа в “холодной войне” принесла Западу чувство самовлюбленности и непогрешимости и лишила его чувства меры, умения прислушиваться и к тем, кто не очень богат. Это подтверждается и тем фактом, что международная антитеррористическая коалиция сформировалась поздно, лишь после совершения терактов с тяжелейшими последствиями. А ведь российское руководство предупреждало мировое сообщество о подобном развитии событий. Свою роль сыграло и отсутствие элементарного уважения Запада к народам России, унаследовавшим тяжелый исторический груз грехов советского государства. И это несмотря на то, что россияне сознательно пошли на жертвы, связанные с дезинтеграцией СССР и преобразованием политической системы государства, избавив мир от призрака коммунизма.

Теория столкновения цивилизаций под флагом “Пах Америъана” может оказаться такой же утопией, как и социальный эксперимент по строительству «светлого коммунистического будущего всего человечества в отдельно взятой стране». Так происходит всегда, когда в основу преобразований в обществе положено утопическое мифическое сознание. Реализация мифов создает некое подобие такой действительности, которая фактически отделяет людей от нормальной человеческой жизни.

Считается, что способ воздействия на общество информационным управлением является главным в постиндустриальную эпоху. Это соответствует истине, поскольку после информационной революции на планете в конце XX века информация стала важной составляющей производительной силой человеческого общества и одним из главных источников создания богатств. Известно, что “политические мифы можно сравнить с удавом, который парализует животное, прежде чем проглотить его”. После информационной обработки люди без серьезного сопротивления также сдают свои позиции, их сознание подавляется и они становятся подчиненными. “Миф расы действует как коррозия, разъедая и уничтожая все прочие ценности”. Уместно заметить, что российские демократы-реформаторы конца XX века тоже оказались во власти ложных западных мифов и утопий, пытаясь автоматически перенести опыт западного процветания на российскую землю. Такой подход иногда называют “западным проектом”. В итоге они упустили представленный им историей уникальный шанс превращения России в цивилизованную демократическую страну с процветающей экономикой и культурой. Вместо этого они привели Россию по многим параметрам (эффективность экономики, уровень научно-технического прогресса, жизненный уровень народа, мощь военного потенциала, международный престиж и др.) на уровень, который ниже уровня кризисных времен для СССР. Ситуация усугубилась разгулом преступности, коррупцией, духовным и нравственным кризисом российского общества, разрухой агропромышленного комплекса и индустрии, бездарной растратой сильнейшего в мире интеллектуально-образовательного ресурса и утратой всех достижений в сфере социального обслуживания.

В смысле рассмотренного выше можно утверждать, что борьба за умы на планете продолжается, а, следовательно, продолжается и идеологическая борьба, она лишь

поменяла свое качество и соответствует современному этапу развития общества.

В 70-е годы XX века развитые страны, относящиеся к Римскому клубу, собрались на экономический форум. Учитывая сложившееся на планете гигантское имущественное расслоение стран, они приняли решение о помощи отстающим странам, за счет минеральных ресурсов и дешевой рабочей силы которых они, кстати, и нажили свое богатство. Но время шло, а помощь в основном приходила в виде предложения построить демократическое государство. При этом отстающие в цивилизационном развитии страны приучались к “инвестиционной игле” как к наркотику. Эти инвестиции еще долго приходится возвращать из бюджета, чему способствует коррумпированность правительств бедных стран. Возможно, участники Римского клуба находились еще под впечатлением дискуссий конца сороковых годов, до принятия ООН в 1948 году “Всеобщей декларации прав человека”. Тогда в основу проекта предлагалась “универсальная концепция” прав человека, когда в любой стране мира человек должен обладать одним и тем же набором и объемом прав и свобод. Ученые из CŞA, сторонники антропологического подхода к культуре, выступили против первоначального текста проекта. Они считали, что ценности и понимание свободы в разных культурах разные. И попытка сформулировать универсальный кодекс - например, исходя из ценностей западноевропейской культуры, столкнется с жизненными реалиями других культур. Ведь согласно общемировому стандарту, человек свободен, если он живет в соответствии с пониманием свободы, принятом в его обществе. Так что в теории столкновения цивилизаций, да и в действиях Запада под флагом “Пах Америъана” сегодня, забывается главный тезис антропологического подхода к культуре: нет и не может быть одной культуры, в мире существует множество культур, нет изначального преимущества какой-либо культуры.

Однако с течением времени складывалась система подчинения других слабых государств нового качества. Концентрация капиталов в руках западных стран требовала закрепления сложившегося преимущества идеологическим подспорьем. Не делиться же в конце концов нажитым добром. И идеология была создана. Теория столкновения цивилизаций, написанная С.Хантингтоном на основе работ крупнейших специалистов XЫX и XX веков по истории цивилизаций – Н.Я.Данилевского и А.Дж.Тойнби, доказывала, что в условиях глобализации и становления демократии на планете столкновения цивилизаций неизбежны. А между тем, кроме узаконивания имущественного преимущества противопоставление цивилизаций также способствует формированию экстремистской идеологии и поддерживает идеологию международного террористического интернационала, развитие и активизация которого при явном попустительстве западных держав вовремя не были остановлены объединенными усилиями развитых государств.

Известно, что дезинформация является орудием безнравственной власти, она подбрасывается для интеллектуального и духовного обезоруживания, чтобы люди теряли способность к защите своих интересов. Пропаганда неизбежности столкновения ведет к войне, являющейся варварским средством захвата ресурсов противника. Дуальное видение мира, как, например, в соответствии с идеями единства и борьбы противоположностей, приводит к политике “разделяй и властвуй”, что вряд ли может быть основой всеобщего процветания; даже наоборот, как правило приводит к огромным жертвам. И здесь как бы забывается, что система международных отношений динамично совершенствуется, мир находится в состоянии развития, постоянно стремясь к равновесию, в основе которого, кроме двух противоположностей, лежит третья, фундаментальная составляющая - принципы внутренней, региональной и

международной безопасности, объединяющие все виды безопасности - от безопасности личности до безопасности государства. Именно баланс свобод, прав и ответственности определяет устойчивое развитие человеческой цивилизации. Поэтому теорию столкновения цивилизаций необходимо рассматривать только через призму существующей опасности для международного сообщества, его стабильного развития. Известно, что в естественном отборе выживает система с более развитым централизованным управлением. По мере нарастания хаоса, например, за счет дивергенции межгосударственных интересов, а также интересов негосударственных игроков, на международной арене должен возрастать и порядок, связанный с обязательствами игроков по обеспечению региональной и международной безопасности, а также стабильного устойчивого развития. Это следует из элементарных представлений закона сохранения энергии и сохранения баланса в природе и обществе. И, как видно из существующей в современном мире практики, по мере появления новых вызовов и угроз система внутренней, региональной и международной безопасности постоянно реформируется. Совершенствуется и внешняя политика государств.

Один их авторов теории конвергенции А.Д.Сахаров при вручении ему премии мира фондом А.Эйнштейна (18 ноября 1988 года) сказал: “Роль науки, общественная ее роль, сейчас становится все более определяющей в жизни общества. Но она противоречива так же, как сама общественная жизнь. Урок Эйнштейна заключается в том, что во всех этих противоречиях надо держаться нравственных критериев, может быть ошибаться, но быть готовым подчинить эти противоречия нравственным общечеловеческим критериям в своих действиях”. В своем труде “Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе” он отмечал, что научным считается метод, основанный на глубоком изучении фактов, теорий и взглядов, предполагающий непредвзятое, бесстрашное в своих выводах, открытое обсуждение”. В основе работы А.Д.Сахарова, которую он сам считал несколько противоречивой и эклектичной, как бы синтезирующей различные процессы в обществе, лежали следующие тезисы: разобщенность человечества грозит ему гибелью, при этом главная опасность исходит от разобщенности двух мировых сверхсил - CŞA и СССР; для человечества отойти от края пропасти – это значит преодолеть разобщенность; спасительной для человечества, необходимой является интеллектуальная свобода, свобода непредвзятого и бесстрашного обсуждения, свобода от давления авторитетов и предрассудков; любая проповедь несовместимости мировых идеологий и наций – безумие, преступление; но в то же время исключается всякая возможность сближения, дискуссии и компромисса с фанатичными, сектантскими и экстремистскими идеологиями. “Прогресс возможен и безопасен лишь под контролем Разума. Все главные стороны прогресса тесно связаны между собой, ни одну из них нельзя отменить, не рискуя разрушить все здание цивилизации”. Об этом нужно помнить, когда “цивилизованный” мир во имя принципов индивидуалистического гедонизма предлагает этнический суицид. Реальный выбор для всех цивилизаций в современном мире состоит в возможности сойти на нет, либо жить, пусть и трудно. Странно было бы всем ожидать счастья в процессе бесконечной гонки за повышением уровня потребления. Признание культурно-цивилизационноного многообразия мира характерно и для важнейших документов ООН, ЮНЕСКО, МОТ, ВТО и других международных организаций. В документах ООН и ЮНЕСКО отмечается, что человеческая цивилизация является продуктом взаимного обогащения культур, и диалог между ними, их позитивное взаимодействие способствуют движению к новой культуре мира и толерантности. С учетом этих обстоятельств, решением Генеральной Ассамблеи ООН период 2001-2010

годов объявлен Международным десятилетием культуры мира и ненасилия.

Таким образом, изучая процесс взаимодействия цивилизаций и их развития, было бы неверным основываться только на выводах теории С.Хантингтона о неотвратимости их столкновения. Как политическая теория она описывает некоторые процессы в развитии цивилизаций и, несмотря на свою раскрученную популярность, она не является полной, исторически адекватной, обоснованно отражающей все многообразие процессов развития цивилизаций. Хотя, вполне возможно, она может быть выгодна определенным кругам. Теория столкновения цивилизаций содержит как элементы теории классовой борьбы на новом этапе развития человеческой цивилизации, так и элементы манипуляции сознания при внедрении ее в неокрепшие мозги народных масс, жаждущих демократических преобразований и имеющих смутное представление о современной демократии. На стыке процессов глобализации и взаимодействия цивилизаций обостряются многие проблемы, они модифицируют друг друга, а их последствия переплетаются. Поэтому важно уточнить, насколько радикально разные социальные, экономические, политические и культурные процессы глобализации, роста степени целостности мира изменили восприятия концепции цивилизации. По словам Ф.Майор, долгое время бывшего генеральным директором ЮНЕСКО, в современном мире наблюдается организационный парадокс: чем сильнее мир глобализируется и становится более взаимозависимым, тем больше он становится индивидуализируемым и фрагментарным. Именно из-за того, что мир становится глобализированным, такая фрагментация бросается в глаза. В рыночных условиях эта фрагментация, принося прибыль в бизнесе, ведет к тому, что в жертву процесса разложения приносятся те институты, на которых основываются социальные связи: нация, труд, семья, школа и т. д. Угрозы идентичности и национальному самосознанию проявляются в разных формах. Реакция на них носит весьма разнообразный характер: от возрождения и роста религиозного фундаментализма, этно-национализма до призывов к размыванию границ национальных государств, роста сепаратистских тенденций, оживившего кое-где апологии насилия, экстремизма, террористических акций и т.п.

Теория столкновения цивилизаций оказывается беспочвенной при описании многих процессов в современной системе международных отношений. Например, Европейский Союз состоит из государств-членов, имеющих культурно-бытовое и цивилизационное отличие. Они объединились с целью последовательного совершенствования и обмена существующим позитивным опытом развития, ресурсами, высокими технологиями и ноу-хау. За время расширения ЕС создано пространство безопасности, стабильности и устойчивого развития, развития демократических инициатив. При этом сохраняется культурное разнообразие, последовательно реализуются принципы терпимости, свободы личности и возможности безвизового перемещения. ЕС ставит задачу распространения мировых достижений и принятия ценностей также и среди стран, не входящих в его состав.

В современном мире возможности воздействия на массы расширились, границы стран легко преодолеваются с помощью Интернета. На международной арене появились просвещенные индивидуалы - негосударственные игроки, способные информационной активностью формировать мысли и коллективную психологию в планетарном масштабе, что дает возможность буквально взорвать гражданские массы и правительства, принудить их к неадекватным действиям.

Представители идеологического фронта лишь избавились от устаревших прямолинейных представлений о конкуренции и борьбе за собственное процветание. Они сделали анализ свойственных им ошибок, поменяли качество идеологии - перешли

на другой гибкий интеллектуально-технологический уровень, который иногда называют “софт power”, соответствующий уровню развития современной цивилизации с мощными информационными ресурсами и научно обоснованными методами информационно-психологического воздействия, охватывающего весь земной шар. Об этом необходимо помнить при формировании внешней политики страны и построении сильного государства с действенным гражданским обществом, способствующим укреплению собственного благосостояния.

Ключевые слова: столкновение цивилизаций, господствующая идеология, неопределенность идеологического курса, национальная безопасность государства, консолидация общества, дезинформация, политика «разделяй и властвуй».

Viktor Vladimiroviç ÇORNIY

MÜASİR DÜNYANIN İDEOLOGİYASI: S.HANTİNQTONUN SİVİLİZASİYALARIN TOQQUŞMASI NƏZƏRİYYƏSİ

Xülasə

Belə hesab olunur ki, XX əsrin axırında demokratiyanın qloballaşması prosesinin aktivləşməsi ilə əlaqədar olaraq dünya ən mühüm ideologiyadan məhrum oldu. Tarix öyrədir ki, hakim ideologiya olmadan milli dövlətlər çox vaxt özgə maraqların girovuna çevrilir və qonşularla konfrantasiyaya yuvarlanırlar. Müəllif qeyd edir ki, daxili, güclü ideologiya olmadıqda dövlət bir-birləri ilə mübarizə aparan irqi, sinfi və qəbilə qruplarına parçalanır. V.V.Çornıy hesab edir ki, Rusiyada və digər postsovet ölkələrində ideologiya yalnız indi formalaşmağa başlayır.

V.V.Çornıy Qərbin siyasətinin digər ölkələrə nisbətdə sivilizasiyaların toqquşması çərçivəsinə tamamilə yerləşdiyini bildirir. Lakin o qeyd edir ki, müxtəlif sivilizasiyaların numayəndələrinin birlikdə yaşadıqları Rusiyanın çoxəsirlik tarixi qarşısında əsassız olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də həmin xalqları və onların mədəniyyətlərini qoruyub saxlamaq mümkün olmuşdur. Eyni zamanda məlum olmuşdur ki, bu nəzəriyyə müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin bir çox proseslərinin; təsvirində əsassız olmuşdur. Buna misal olaraq Avropa İttifaqını (Aİ) göstərmək olar.

Açar sözlər: sivilizasiyaların toqquşması, hakim ideologiya, ideoloji, kursun qeyri-müəyyənlənliyi, dövlətin milli təhlükəsizliyi, cəmiyyətin konsolidasiyası, yanlış informasiya, «parçala və hökm sür» siyasəti.

Viktor Vladimirovich CHERNIY

IDEOLOGY OF MODERN WORLD: S.HUNTINGTON′S THEORY OF CIVILIZATIONS CLASH

Summary

It is considered that in connection with activization of democracy globalization process in the end of the XX th century, the world was deprived of its dominating ideology. As history teach-

es, the national states become very often the hostages of the alien interests and get be rolled up to the confrontation with the neighbours. In the absence of strong internal ideology, author notes, the states disintegrate into opposing ethnic, racial, class and tribal groups.

In Russia too, and also in other post-social countries, V.V.Cherniy considers, ideology only starts to form.

Noting that policy of the West toward the other countries confines well into the frames of the famous theory of clash of the civilizations, V.V.Cherniy underlines that this theory turns to be untenable in the face of Russian history of the centuries-old joint living of the represeatatives of the different civilizations due to which it was possible to maintain these peoples and their cultures; it also becomes groundless at depiction of many processes of the modern system of international relations, as instance of what the European Union (EU)may serve.

Keywords: civilizations clash, dominating ideology, uncertainty of ideological course, national safety of a state, consolidation of a society, desinformation, the policy: «divide and role».

УДК 1.091

Ибрагим МЕЛИКОВ
д.ф., профессор кафедры социальной философии Российского государственного социального университета

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ МИСТИЦИЗМ КАК ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН*

I

Мистицизм играет особую роль в жизни азербайджанского народа, определяя на протяжении всей истории его культуру и весь образ жизни. В азербайджанской культуре на самом деле всегда утверждались только те ценности, которые имеют мистические основания. Можно сказать, что мистицизм является главной отличительной чертой азербайджанского этноса.

Мистику можно определить как тайную духовность. Для мистики Бог не вне человека, а внутри, в душе. Мистика – это основа религии, ее содержательная, а не формальная сторона. Мистика – это универсальный феномен, единый для всех религий. Религий много, а мистика одна. Исходя из этого, можно сказать, что не столько религиозность, а, сколько именно мистицизм определяет духовную жизнь азербайджанцев.

Благодаря своей мистичности азербайджанцы сохраняют дух глубокой древней культуры, восходящей к зороастризму, который был до принятия ислама основной религией. Само название Азербайджана, которое является модификацией древнего слова «Атарпатакан», дословно означает «страна тысячеглазого Атара», который в свою очередь является одним из богов зороастрийского пантеона. Распространенное же слово «Атропатена», которое переводят как «страна огней», принципиально не искажает сути дела, ибо Атар и есть бог духовного огня.

Название всегда задаёт смыслоопределяющую идею. Предназначение Азербайджана, исходя из этого, – быть страной Атара, бога духовного огня. Мистичность же народа – это и есть та черта азербайджанцев, которая определяет способ осуществления этой духовной миссии. Если соединить духовно-историческое предназначение Азербайджана и мистичность народа, то в результате в духовно-историческом свете Азербайджан предстанет как мистическая, то есть тайная, страна Атара. Бытие Азербайджана в историческом процессе имеет целью сохранить в себе на глубинном тайном уровне духовный огонь. Любая национальная идея в принципе есть тайна в том смысле, что таинственна. Но национальная идея Азербайджана не просто таинственна, а есть непосредственно тайна. Азербайджан должен нести в своем историческом бытие тайну – это тайную сокровенную основу авестийского учения.

Вся история Азербайджана покрыта тайной, в ней гораздо больше неизвестного, чем известного. Нет определенности и относительно исторических памятников. Однако тайна не всегда остается тайной. Само по себе то, что является тайной, всегда очевидно, оно скрыто только от сознания человека. Тайна сама не скрывается от человека, она

* Məqalə f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

просто недоступна человеческому сознанию. Тайна – это то, что живет активно и полнокровно в душе человека, но о чем не ведает только сознание и что вырывается в непосредственную внешнюю жизнь человека. И тайная мистическая жизнь Азербайджана не может не обнаруживать себя. Так или иначе тайное становится явным.

Огонь не только в названии Азербайджана. Огонь вырывается с незапамятных времен прямо из недр земли вокруг Баку. «Мугань» в переводе с арабского также означает «огнепоклонники» (1). С огнем связана и столица иранского Азербайджана город Тебриз. Так пишет Касумова С.Ю., «…город Тебриз имел в раннем средневековье и другое название, которое приводится в персидском толковом словаре XVI века «Бурхан-и Кати». Это – Азарабад, причем сообщается, что так назывался и находившийся в этом городе храм огня. Вряд ли можно сомневаться, что такое обозначение Тебриза определяется его ролью столицы средневекового Азербайджана, и «народной этимологией» названия Азербайджана, связывающей его с храмом огня» (2, с.23).

Один из распространенных народных танцев «Яллы» также происходит от слова «алов» (огонь). И в песенном искусстве Азербайджана можно проследить влияние зороастризма. Как утверждают авторы «История азербайджанской музыки», «со стихотворной формой Гат некоторые ученые связывают стихотворную форму робайят, или рубаи, до сих пор популярную в народном азербайджанском песнетворчестве, в классической поэзии Азербайджана, Ирана и ряда других стран. «По-видимому, – отмечает Б.В. Мюллер, – эта стихотворная форма восходит к далекой древности, - именно к древней части «Авесты», к одной из групп, так называемых «Гат». Быть может, и музыка этих песен удержала в какой–то степени черты музыкального содержания Гат. Если учесть роль флейты (нэй) в быту древних предков азербайджанского народа и роль пастушеско-землевладельческих образов в древних Гатах, то большой интерес представляет и то обстоятельство, что в ряде районов Азербайджана и по сей день робайи нередко исполняются под наигрыши пастушеской камышовой флейты (тютек или нэй)» (3, с.50).

Селение Раманы под Баку явно связано с зороастрийским ангелом Раманом, покровительствующем богатству, изобилию и недрам земли, связанных в первую очередь с нефтью. Очевидно, именно это селение более других мест имеет отношение к добычи нефти.

Интересно и название города Баку. Крупнейший исследователь Баку С. Ашурбейли пишет: «Наиболее раннее название Баку встречается в источниках V–VIII вв. в виде Багаван, Атли (Атши) Багаван и Атши (Атеши) – Багуан... Топоним Багаван состоит из корня «Бага», означающий во многих индоевропейских языках «бог», «солнце» (4, с.43). Однако это не совсем согласуется с тем, как называют в народе Баку. Баку, согласно народной молве, - это город ветров. Насколько это так, достаточно просто побывать в Баку. Баку действительно отличается своими ветрами. Ветры дуют в Баку почти всегда. И любопытно, что в авестийском пантеоне ангелов есть Вата – бог легкого ветра. И если сопоставить Баку и Вату и по звучанию и по смыслу, то их близость не вызывает сомнения. Баку – это действительно означает «бог», но не единый абсолютный Бог, а бог ветра.

Мистическую жизнь азербайджанского народа отражают и многочисленные исторические культовые сооружения. Среди них особое место, безусловно, занимает храм огнепоклонников «Атешгях» в селении Сураханы близ Баку. Однако интересно, что при исследовании многих исторических памятников, казалось бы, не имеющих отношения к религиозно-мистической жизни, оказывается, что и они имеют религиозно-

культовое значение. Так, известная Девичья башня – символ Баку оказывается, что изначально была не оборонительным укреплением, а зороастрийским культовым сооружением, посвященным богине Ардвисуре Анахите. «Башни под названием «Гыз-галасы» имеются не только в Азербайджане и Иране, но и в ряде стран Ближнего Востока, – пишет С.Ашурбейли. – Иранский исследователь Бастани-йе Паризи связывает подобные Гыз-галасы с Древним культом Анахиты (Нахит) – богини воды и плодородия. Как известно, в Авесте священными элементами считались вода, воздух, огонь и земля, каждый из которых имел своё божество. Нахит – это название священной реки в Авесте. Культ Анахиты был особенно распространен при Сасанидах в Иране и Закавказье. В честь Анахиты строились святилища, где скоплялись большие богатства. В некоторых из них устанавливались золотые статуи этой богини. В целях охраны находящихся в святилищах сокровищ они постепенно укреплялись и приняли вид укреплённых башен, называемых в честь Анахиты Девичьей башней. При исламе эти башни-святилища потеряли своё прежнее значение и в средневековье превратились в оборонительные укрепления» (4, с.150).

Тайной покрыт и знаменитый Дворец ширваншахов (XV в.) в Ичери-шехер. С.Велиев его называет дворцом загадок. Долгое время считалось, да и сейчас это мнение господствует, что это дворец, в котором жили и отсюда правили ширваншахи, то есть шахи Şирвана. Но исследования специалистов приводят к выводу, что этот архитектурный ансамбль представляет собой сооружение мавзолейного типа. Скорее всего, то, что мы сегодня называем дворцом ширваншахов, в далеком прошлом представлял собой пир – культово-меморальный комплекс, каковых в исламском Азербайджане было и есть немало.

С мусульманской религиозно-культовой мистикой связан и поселок Şихово под Баку, где находится пир, существующий на основе мечети Биби-Эйбат. Мечеть эта была построена на месте нахождения гробницы дочери восьмого имама Ризы Укейма-ханум. У неё был слуга, погребённый также в этом месте, который называл её «биби», то есть «тетя». Это и дало название мечети Биби-Эйбат, что дословно означает «мечеть тёти Эйбата». После постройки мечети вокруг неё поселились шейхи, члены суфийского ордена, по имени которых эта местность была названа Şейховой или Şиховой.

Для религиозно-мистической жизни азербайджанцев огромное значение имеют именно пиры, которых в Азербайджане, и особенно под Баку, немало. Из тех, что расположены под Баку, нельзя не отметить пир в Şувелянах, где находится гробница Мир Мовсум аги, азербайджанского святого, который ещё при жизни обладал даром целительного и одухотворяющего воздействия на людей, а также пир в Нардаране, на месте погребения дочери седьмого имама Мусы Казима Рагимы.

Вообще, роль пиров в религиозной жизни Азербайджана чрезвычайно велика. Не столько мечети как обычно в мусульманском мире, а именно пиры определяют азербайджанскую религиозность. Есть места в Азербайджане, где нет мечетей, но есть пиры. Пир – это место не столько религиозное, а сколько мистическое. Азербайджанская душа стремится не к обряду и ритуалу, а именно к мистическому общению. Поэтому азербайджанец может не ходить в мечеть, но без паломничества в пир жить не может. Интересно,что мечети в Азербайджане возводят в пире или рядом с ним. Иначе говоря, сначала мистика, а потом религия. Религиозность должна строиться на безусловной мистической основе. Если традиционная религия сначала возводит храм, а затем предполагает развитие мистики в нем, то в Азербайджане наоборот, сначала мистика, а потом храм. Не храм определят мистику, а мистическая жизнь – религиозно-храмовую. Примечательно, что синонимом слова «пир» в азербайджанском языке является слово

«оджаг», в переводе означающее еще и «огонь». Связь пира в религиозной жизни Азербайджана с зороастризмом очевидна.

Так мистицизм древнего зороастризма в душе азербайджанского народа обрел свою непоколебимую действительность.

II

В середине VII века в Азербайджан в этот период принимает ислам, но Азербайджан был и остается не столько религиозной землей, а сколько землей мистической. Не столько форма, ритуалы и обряды ислама, значительная часть которых была заимствована из зороастризма, а сколько его сокровенное содержание, мистика были восприняты и усвоены душой народа. В исламе существовало множество направлений, и религиозность принимала разнообразные формы. Но в Азербайджане укоренялись только те формы, которые основывались прежде всего на мистике. И чем глубже в них была мистичность, тем легче и глубже они утверждались. «Имеется целый ряд доказательств, указывающих на существование суфизма в Азербайджане с самых ранних периодов. Сначала нужно отметить то, что в некоторых источниках сообщается, что в Азербайджане находится могила Вейсала аль-Гарани (ум. в 675), который жил во времена пророка Мухаммеда (с) и который считается одним из важнейших личностей суфизма. Кроме того, в Книге-Деде Коркута, которая считается древним эпосом тюркских народов, встречаются мотивы, повествующие о суфизме. Изучение почитаемых святых мест (пир), могил, памятников и надгробных надписей показывает, что суфизм являлся одним из широко распространённых общественно-философских течений на данной территории», - пишет Али Гайдар (5).

Более того, следует отметить, что XII век считается началом периода тарикатов (дервишских орденов). «Примечательно то, что среди возникших в то время орденов, – утверждает Али Гайдар, – ведущее место занимали тарикаты, созданные азербайджанскими суфиями. Дело в том, что, начиная именно с этого периода, территория Азербайджана стала превращаться в центр дервишских орденов. Здесь возникли и распространились на весь исламский мир такие тарикаты, как хуруфизм, сухревердийа, захидийе, сефевийе, халветийа, а также ровшанийе и гюлшанийе, которые считаются ветвями халветийе и анатолийская ветвь суфийского движения Ахи» (5).

В частности сокровенное содержание творчества азербайджанских поэтов-мусульман составляет мистическая ветвь ислама – суфизм. И свидетельством тому является творчество Низами Гянджеви, который со всей силой своего поэтического таланта преподносит вдохновенные порывы и возвышенные устремленности суфийского учения.

Ортодоксальная доктрина ислама утверждает, что Бог есть абсолютное, единое, вечное, неизменное существо, которое нельзя смешивать с природой и материальным миром. Согласно же суфиям, Бог – это универсум, который объемлет весь мир, все живое и не живое. Для суфиев, как и для приверженцев ортодоксального ислама, Бог – создатель всего мира. Однако в вопросе связи Бога с материальным миром суфизм расходится с ортодоксальным богословием: по учению суфиев, Бог проникает во все вещи и явления материального мира и отдельно от него ничего не существует.

В отличие от ортодоксального ислама, проповедующего веру в Бога и соблюдение ритуалов, суфии рассматривают постижение Бога как сугубо индивидуальный процесс. Приближение к Богу, его постижение достигается не только верой и соблюдением обрядов. Бог постигается в конечном счете сердцем и душой. Постижение Бога есть исчезновение человека и растворение его в Боге. Главным смыслом жизни суфиев является приближение к Богу, познание его вплоть до полного отождествления и

единения с ним. Человек, являющийся частицей Бога, должен стремиться к слиянию с ним, и тот, кто «умерщвляет себя, будет вечно жить в Боге». И суфизм провозглашает свое учение путем, ведущим к этой высшей цели.

Человек не только от мира сего, природного и материального, но и от мира того, духовного и Божественного. Этот мир, мир обыденный имеет смысл только для того, чтобы через него постичь тот, небесный мир, мир Бога. А Бог есть Любовь. Он создает мир благодаря проявлению именно любви. «Небеса не имеют алтаря, кроме любви», говорит Низами.

Суфизм есть учение, основывающееся прежде всего на чувственных переживаниях. Поэтому в нем основное место отводится любви как наивысшему чувству, которое приближает человека к Богу. Любовь – это проявление Бога в мире, а высшая любовь – это любовь к Богу. Именно через переживание любви человек постигает истинную сущность мира. Поэтому в своих произведениях Низами воспевает прежде всего именно любовь.

Любовь – это не только физическое чувство, но и духовное. Она не есть нечто временное и земное. Подлинная любовь выходит в вечность и сама родом из вечности. Она имеет смысл даже после смерти человека. Любовь – это состояние, которого стремится достичь любой суфий. Это состояние, в котором человек един с миром, а, следовательно, с Богом. Когда Бог не где-то на небесах, а внутри, в душе и сердце. Когда человек не просто верит, не просто знает Бога, а когда он чувствует, переживает и понимает Бога. Особенно примечательным в этом отношении является поэме «Лейли и Меджнун». Как пишет З.А. Кули-заде, «В Меджнуне Низами создал образ великого суфия – бунтаря, суфия в совершенстве своем богоравного» (6, с.159).

Среди поэтов особо выделяется и И.Насими, из-за своего мистицизма вызвавший к себе ожесточенное отношение со стороны мусульманского духовенства. Будучи представителем хуруфизма – разновидности суфизма, он усматривает Бога прежде всего в самом человеке и его сердце:

Я истину познал и понял: «Я есть Бог».
И, в этом убедясь, я не храню молчанья.
Поэтому он призывает всегда помнить об этом:
Ты истине служи за совесть, не за страх.
Смотри не утопи ее ни в чьих кудрях.
Но истине служа, не забывай, что люди –
Прекраснее всего, что сотворил Аллах.

Более того, человек для Насими не только творение Бога, но и непосредственное его подобие. Человек – это сам Бог:

Поглубже загляни в мой образ и постарайся смысл понять.
Являюсь телом и душою, я в душу с телом не вмещусь...
Хоть я велик и необъятен, но я – Адам, я человек,
Я – сотворение Вселенной, но в сотворенье не вмещусь.
Все времена и все века – я. Душа и мир – всё это я.
Но разве никому не странно, что в них я тоже не вмещусь.

Примечательно, что в Азербайджане из непосредственных служителей Богу особо почитались прежде всего дервиши – странствующие отшельники-мистики.

«В итоге нужно отметить, что суфизм распространился и оставил глубокий след в Азербайджане, как и в других мусульманских обществах, и всё это свидетельствует о социально-общественной значимости и важности его положения в жизни данных обществ. В настоящее время существующее в Азербайджане святые места (пиры) и иные

святилища, а также суфийские кельи, преодолев все преграды и бедствия истории, дошли до наших дней, увековечив своё имя. Суфизм в Азербайджане, повлияв на литературу, философию, этику, архитектуру, музыку, миниатюру и другие области, сформировал определённый образ жизни» (5).

III

Мистичность – в крови народа. Мистикой пронизано все бытие и вся культура азербайджанцев. Даже по отношению к бытовой жизни и то наблюдается какое-то мистическое отношение. Пожалуй, ни у одного другого народа нет стольких примет и мистических поговорок сколько у азербайджанцев: «Allah qoysa» (если будет угодно Богу), «qismət olsa» (если судьба), «ürək sindirmazlar» (букв.: сердце не ломают, что означает «расстроить, обломать рога, сломить»), «göz dəydi» (сглазили), «ḥaram» (приобретенное неправедным и неблагим путем), «hirsini tökdü» (букв: выплеснул свой гнев); «nəfsi qaldi» («нафс» – темная сторона души; букв: остался «нафс», что означает дух, которая является причиной неприятностей), «başina dolanim» (букв.: да кружиться мне вокруг твоей головы, что представляет собой магический ритуал, в результате совершения которого беды и болезни переходят с того, вокруг которого кружатся, на того, кто кружится), «dərdini alim» (пусть я заберу себе твои беды), «qurban olum» (пусть я стану твоей жертвой), «dili ağzinda yandirmag olmaz» (букв.: нельзя жечь язык во рту, что означает: нельзя доводить человека до отчаяния), bəxtəvər oxumaq» (восхвалять счастье другого, что подразумевает накаркать несчастье). И это далеко не полный перечень выражений, имеющих мистический смысл и не сходящих с уст азербайджанцев. Конечно, подобные выражения есть у любого народа, но такого количества и такого отношения как у азербайджанцев у них обнаружить трудно. Чуть ли ни каждый шаг жизни соизмеряется с выработанными мистическими установками. Причем эти мистические установки не формальны, как чаще бывает в ритуале, они не мертвы, а живы. Люди действительно ими живут и в соответствии с ними строят свое бытие.

Мистицизм живет в характере и современного азербайджанского народа. И о современных азербайджанцах можно сказать, что они не столько религиозны, а сколько прежде всего мистичны. Поэтому азербайджанцы предпочитают ходить не в мечеть, а в пир. Религиозность предполагает веру в Бога, соблюдение ритуалов и совершение обрядов. Мистика же исходит из того, что Бог не вне человека, а внутри, Бог не на небесах, а в душе. Это определяет то, что азербайджанцы – это народ с Богом в душе. И, пожалуй, благодаря прежде всего своей мистичности азербайджанцы смогли пережить все многочисленные коллизии своей истории и сохранить свою самобытность.

Мистика пронизывает всю культуру, народную жизнь, речь, внутренний мир и психологию азербайджанцев. Глубоко мистична в частности азербайджанская музыка. Она не просто мелодична, а экстатична. Она отражает не просто человеческие переживания, а эмоциональные переживания Бога. Причём не только профессиональная, но и народная. Азербайджанская музыка носит явно медитативный характер и вводит всех вовлекаемых в неё в состояние транса. Песни – словно молитвы или мантры, редко, когда обходятся без тонких вибраций, характерных для религиозно-мистической жизни. К слову сказать, среди музыкантов особое место занимают певцы-ашуги, происхождение которых связано также с суфизмом, поскольку слово «ашуг» или «ашиг» означает «влюбленный», а так называли себя именно суфии.

Интуиция также целиком определяет все бытие азербайджанского народа. Чем бы ни занимался азербайджанец, он руководствуется интуицией. Выделяют три вида интуиции: мистическую, интеллектуальную и чувственную. И все они характерны для

азербайджанцев, хотя на первом месте у них стоит, безусловно, мистическая интуиция. Азербайджанец не доверяет ни своему мышлению, ни своим глазам. Он живёт, прислушиваясь к внутреннему голосу своей интуиции. Его жизнь словно вросла в интуицию, всё глубже вслушиваясь в неё. За всем у него стоит интуиция. Как бы то ни было, внутренняя жизнь перевешивает внешнюю жизнь. Но эта внутренняя жизнь носит не отвлечённый характер, а привязана к земной жизни. Азербайджанец не мог бы сидеть в позе лотоса и медитировать как индиец. Но он медитирует не меньше индийца. Его медитация связана с реальной жизнью, причем она опускается до уровня быта. Азербайджанские женщины медитируют, занимаясь домашним хозяйством. Приготовление пищи или стегание одеяла – это у них целый магический ритуал. В этом одна из причин, почему азербайджанцы так любят поесть и так заботятся о своей постели. Тепло сердца, вложенное в какое-либо дело, не может не привлекать душу. Азербайджанские же мужчины медитируют в чайной («чайхане»). Не пивная, не закусочная, а именно чайхана притягивает их к себе. Чаепитие в чайхане - это не просто утоление жажды, а это некое подобие японской чайной церемонии, где важно наряду с поглощением напитка не только общение, но и созерцание, медитация.

Благодаря интуиции у азербайджанцев формируется и особое отношение к пище. Оно у них связывается с заботой о своей душе и потому всегда трепетно. Как восклицал Самед Вургун, «***Ayrılarmı könul candan*?» *(Только переводить в данном случае надо не в распространенном варианте: «Можно ли душу из сердца украсть? », а буквально: «Можно ли тело от души отделить?»*)**. Азербайджанцы очень тонко чувствуют, что желудок – не только основа тела, это их заботит меньше, но и тыл души. Человеческая душа привязана к материальному миру, но пища – это то, что связывает душу с материальным миром. Пища – это материальная основа души. Пища - это та материя, которая непосредственно питает душу, в то время как остальная материя для души присутствует лишь в восприятии. От питания в определённой степени зависит состояние души, по крайней мере питание воздействует на физиологическую сторону душевной жизни. Вкусная еда – это хорошее настроение, невкусная – плохое. И это азербайджанская культура, глубоко проникающая в недра душевной жизни, в полной мере воплотила в себе. Поэтому забота о хорошей добротной пище стала неотъемлемым атрибутом азербайджанской культуры.

Место азербайджанской кухни чрезвычайно почётно в мире национальной культуры Азербайджана. В культуре питания азербайджанцев во многом отразилась уходящая в глубь веков мудрость народа. При этом любопытно, что становление национальной кухни происходит не на основе развития самого кулинарного искусства, как это имеет место в большинстве случаев, а, как ни странно, на основе обострённого восприятия некачественной пищи. Азербайджанское блюдо вкусно не столько потому, что азербайджанцы так любят вкусно поесть, а сколько потому, что не переносят всё невкусное. Азербайджанцам никакими мерами не привить любовь к пищевым суррогатам. В силу необходимости азербайджанец может есть не очень качественные продукты, но он никогда не будет их воспринимать равнодушно, тем более – любить их. Азербайджанцы тонко чувствуют вкус еды, ибо у них на уровне почти что инстинкта работает чёткий критерий вкуса – состояние души. По настроению, которое вызывает пища, они могут безошибочно определить качество её вкуса.

Требования к пище в азербайджанской национальной культуре охватывают все её стороны: пища должна быть здоровой, натуральной, полноценной, вкусной, чтобы от неё было хорошо на душе, и она поднимала настроение. Азербайджанцы хорошо

чувствуют то, что может испортить настроение, поэтому в национальном сознании продукты современной пищевой индустрии не воспринимаются и не ценятся.

Спиртное также может вследствие злоупотребления испортить настроение, ибо за иллюзиями, за счёт которых оно поднимает настроение, следует опустошение. Опасение разочарований, которые может породить употребление спиртного, ведёт к тому, что в Азербайджане оно не стало ценимым и почитаемым атрибутом застолья. Если у других народов застолье не обходится без спиртного, его присутствие там носит обязательный характер, то у азербайджанцев застолье может пройти и без него, да так, что мало кто обратит внимание на его отсутствие. Роль спиртного берёт на себя вкус и аромат пищи. И здесь дело упирается не только в вопрос о влиянии мусульманской религиозной традиции, запрещающей употребление спиртного. Религиозная традиция не была бы воспринята, если бы она не соответствовала национальному характеру. И то, что подобное отношение к спиртному сохранилось и после того, как прошло время господства религиозных традиций и государство стало светским и почти атеистическим, только подтверждает это.

Мистичность позволяет азербайджанцам сохранять трезвость мышления. Они, как правило, смотрят в суть вещей и не поддаются соблазнам теоретизирования. У них великолепный критический интеллект, что даёт острый и едкий ум, ехидство, придирчивость и способность мгновенно просчитать слабые места и недостатки любой теории. Азербайджанцы живут не в мире отвлечённых теорий, а в мире реальной жизни. Поэтому их привлекает всё, что связано с непосредственной жизнью, а отвлечённая абстрактная логика не вызывает даже интереса. За всякой абстрактной логикой они усматривают её реальную суть, и поэтому легко разоблачают ложь, которую с её помощью, как правило, пытаются замаскировать. Их почти не возможно сбить с толку, ибо они в своём мышлении держатся за смысл, а не за логику. Вы никогда не докажите логическим способом азербайджанцу, что система компостирования талонов в общественном транспорте удобнее, чем оплата за проезд непосредственно деньгами, ибо это на самом деле действительно неудобно. В своём мышлении они стремятся к упрощению, а не к усложнению, ибо чувствуют интуитивно, что за усложнением в мышлении следует усложнение самой жизни. Ум у них основывается не на логике, а прежде всего на интуиции, что выделяет такие его достоинства, как цепкость мышления и схватывание на корню. Поэтому они равнодушны к форме мышления, но зато серьёзно относятся к его содержанию. Именно голос интуиции, а не суд разума – это то, что отличает азербайджанца как сознательного существа.

Интуитивность, мистичность и серьёзное отношение к содержанию мышления не может не отражаться на речи. Среди достоинств азербайджанской речи основным является отношение к мату. К мату азербайджанцы, скажем, в отличие от русских, относятся настороженно, с предостережением и неким чувством опасения. Они мат воспринимают обострённо, ибо интуитивно чувствуют, что на него наложено табу. Азербайджанцы мат воспринимают не отвлечённо как, скажем, русские для которых он выступает безобидным явлением, а буквально, как ругательство, направленное на них. Мат для них – это хула не на Богоматерь, а на непосредственно родную мать, которая для них и есть воплощение святости. А этого они допустить не могут. Поэтому по отношению к мату азербайджанцы чрезвычайно бдительны.

Мистичность формирует у азербайджанцев почтенное отношение к роду. Азербайджанцы хорошо чувствуют осквернённость современного социума и потому вкладывают свою душу не в него, а в свой род. Кроме того, они понимают, что социальная жизнь возвышается на основе родовой и значимость рода в их глазах от

этого ещё более возрастает. Человек ценится у азербайджанцев не столько как гражданин общества, а сколько как член рода. Общество – это для них понятие эфемерное, но род – вполне конкретное и осязаемое. И человек как член рода становится объектом культа. У азербайджанцев существует культ отца, культ матери, культ родственников, культ предков, культ детей. Их чрезвычайно заботит проблема родового бессмертия, и потому всё, что обеспечивает его и связано с ним, почитается и трепетно оберегается. Они очень сильно чувствуют смерть и стремятся сохранить и укрепить свой род, чтобы быть в состоянии противостоять ей. Поэтому азербайджанцы чтят память о предках, уважают стариков и родителей, любят детей. Особенно много внимания уделяют детям. Проблема детей – это точка беспокойства азербайджанцев, хотя они и плодовиты. Объясняется это тем, что на детей смотрят прежде всего как на продолжение рода, как на будущее рода.

Интересно и положение женщины. С позиции европейского сознания она неравноправна с мужчинами. Но в том-то и дело, что европейское сознание оценивает положение женщины с точки зрения социальной жизни. Нормы же азербайджанской культуры определяют её положение как родового существа. В системе родовых отношений женщина не просто полноправна, но и обладает реальной властью. Но её власть и сила носит сугубо женский характер. Она не обладает теми возможностями и той властью, которыми наделяются мужчины, но ей предоставляется женская сила и женская власть. Женщина в Азербайджане сильна именно по-женски. Женщина – это не просто женщина, а вначале дочь, потом невеста, затем жена и мать. Её любят как дочь, любят и уважают как невесту и жену, уважают и любят как мать. Женщина в семье и в роду полноценно и полнокровно реализуется. Апогея же своего положения азербайджанская женщина достигает, становясь матерью, когда она наделяется ореолом святости.

Бог в душе порождает у азербайджанцев совестливость. У них в душе живёт глубокое чувство совести, а в сознании – понятие совести. Что такое совесть и что такое поступать по совести, азербайджанец очень хорошо знает. Совесть – это чрезвычайно значимая ценность в азербайджанском национальном образе жизни. Азербайджанец всегда чувствует и осознаёт, когда идёт против совести. Он очень тонко чувствует греховную природу человека в целом и свою в частности. Поэтому ему достаточно указать на отсутствие совести и он это поймёт. Он не будет оправдываться, строя логические объяснения на основе законов, не будет отвергать идею совести как эмоцию, что свойственно просвещённым нациям, а безропотно согласится и примет обвинения. Азербайджанца всегда можно устыдить за его безнравственный поступок, исходя из совести. При всех недостатках, нормы поведения азербайджанцев определяются не идеей права, а идеей совести. Азербайджанец может быть бессовестным, как все современные люди в мире, но он в то же время будет осознавать свою бессовестность, а не будет оправдываться формальным правом, так выгодно овладевшим сознанием современного человека.

Не покинувшее чувство совести заставляет азербайджанцев соблюдать нормы приличия, в то время как в современном мире принято уже свои недостатки выдавать за достоинства. Они могут быть какими угодно порочными, но всегда стремятся соблюдать приличие. Приличие – это последняя неприкосновенная инстанция совести. Азербайджанец может переступить через совесть, но чувство совести ему никогда не позволит перешагнуть через приличие.

Совестливость позволяет азербайджанцам быть чрезвычайно самокритичными и довольно ясно осознавать свои национальные недостатки, особенно в городской среде.

Почти каждый азербайджанец всеми фибрами своей души чувствует порочные стороны своей нации, а те, кто осознаёт их, переводит эту национальную самокритику в средство национального самовоспитания. И именно в совестливости заключается мощная спасительная и исцеляющая сила азербайджанской нации.

Бог в душе формирует в азербайджанском национальном характере жертвенность. Азербайджанцы могут быть преданными, самозабвенными, могут принести своё благополучие в жертву ради блага своих детей, семьи и рода. Они могут полностью растворить себя в другом человеке, лишиться последнего ради него, добровольно служить ему. У азербайджанцев нередко проявляется и аскетизм, но он имеет место не от того, что они аскеты по своей природе и не любят роскошь. На самом деле всё даже наоборот. Аскетизм же их носит жертвенный характер. Они ограничивают себя ради других, ради того, что бы обеспечить благополучие своих близких.

Азербайджанцы чрезвычайно остро чувствуют свою причастность к роду. Род для них – это не только единение по крови и по плоти, но и по духу. И чувство духовного единения рода порождает сострадание, сочувствие, жалость, Каким бы ни был азербайджанец, он не может лишиться чувства сострадания и жалости к своим родным. Всё, что характеризует православную соборность, относительно рода присуще и азербайджанцам. Согласно православию, спастись можно всем миром, у азербайджанцев же в душе царит идея, согласно которой спастись можно только всем родом вместе. Азербайджанцы ни в коем случае не индивидуалисты, но они и не коллективисты – им присуща родовая соборность. А это неразрывно от таких качеств, как сострадательность и жертвенность. В первую очередь это свойственно женщинам, но в неменьшей степени это касается и мужчин. Мужчин жертвенность делает благородными и снисходительными. Они добровольно подчиняются внешним обстоятельствам, внутренне становясь выше сложившейся ситуации. Они не связываются с мелочами жизни, и это их делает в свою очередь возвышенными и великодушными.

Все выделенные качества, вместе взятые, и образуют духовную и культурную основу азербайджанского народа. Они наглядно демонстрируют мистицизм, который для азербайджанского народа стал отличительной национальной чертой. Мистицизм является показателем духовных качеств азербайджанцев, но вместе с тем источником, который содержит огромный потенциал для развития.

Ключевые слова: мистицизм, духовная жизнь, историко-религиозные памятники, быт, суфизм.

Список использованной литературы

1. Зейналоглу Дж. Краткая история Азербайджана. Баку,1992.
2. Касумова С.Ю. Азербайджан в III–VII веках. Баку, 1992.
3. История азербайджанской музыки. Ч.1. Баку,1992.
4. Ашурбейли С.Б. История Баку. Баку,1992.
5. http://www.islam.az/modules/news/article.php?storyid=2683
6. Кулизаде З.А. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение. Баку, «Элм»,1987.

İbrahim MƏLİKOV

AZƏRBAYCAN MİSTİSİZMİ ETNOMƏDƏNİ FENOMEN KİMİ

Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, mistisizm bütün dinlərin universal fenomenidir. Müəllifin fikrincə, azərbaycan xalqının özünə məxsusluğunda onun mədəniyyətinin və həyat tərzinin formalaşmasında mistisizm böyük rol oynamışdır. İnamın deyil, məhz mistisizmin Azərbycan xalqının mənəvi həyatını müəyyən etdiyi bildirilir. Ümumiyyətlə, mistika bütün mədəniyyəti, xalqın həyatı, nitqi, psixologiyasını əhatə edir. Müəllif musiqidə, tarixi-dini abidələrdə, kitabələrdə və xalqın məişətində mistisizmin izlərini axtarır və maraqlı fikirlər irəli sürür. Azərbaycanda sufizm və buradakı mistik fikirlər barəsində müəllifin qənaəti də böyük maraq doğurur.

Açar sözlər: mistisizm, mənəvi həyat, tarixi-dini abidə, məişət, sufizm.

Ibrahim MELIKOV

AZERBAIJANI MYSTICISM AS AN ETHNOCULTURAL PHENOMENON

Summary

In the article it is noted that mysticism presents a universal phenomenon common to all the religions. In the author′s opinion, in the formation of Azerbaijani people′s characterizing feature, their culture and life standard, mysticism has been of great importance. Not religion but namely mysticism is noted to determine the spiritual life of the Azerbaijani people. In general, mysticism covers culture on the whole, people′s life, speech, psychology. The author looks for the traces of mysticism in music, historico-religious monuments, grave stones and the people′s every day life and puts forward the interesting ideas. The author′s conclusion on sufism in Azerbaijan and mystic conceptions there arouses a great interest as well.

Keywords: mysticism, spiritual life, historico-religious monuments, every day life, sufism.

УДК 1(091)

Павел Семенович ГУРЕВИЧ
д.ф.н., д.фил.н., проф., зав. сектором истории антропологических учений Учреждения Российской академии наук Института философии РАН, заведующий кафедрой психологии Российского государственного торгово-экономического университета, главный редактор журналов «Философия и культура», «Психология и психотехника», «Филология: научные исследования», «Педагогика и просвещение»

ФИЛОСОФСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ*

Макс Şелер (1874-1928) – занимает особое место в плеяде великих философов XX столетия, начало которого ознаменовано «антропологическим ренессансом» философской мысли. Талантливый ученик Гуссерля, один из последних представителей духа немецкого философского академизма, Şелер стал флагманом антропологической революции, идеи которой вдохновили философские искания и творчество таких мыслителей как Х. Плеснер, А. Гелен, А. Портман, Э. Ротхакер. Немецкий мыслитель отличался широтой своих научных взглядов, затрагивающих такие сферы исследований как социология знания, феноменология, антропология, психоанализ, биология, религиозно-культурные традиции Востока и Запада. Выходец из лютеранской семьи, Şелер принял католичество, метафизика которого проходит красной нитью через все его творчество. Многие положения шелеровской философии человека соприкасаются по целому ряду вопросов с апологетами русской философской и религиозной мысли, насыщенной проблематикой «вечных вопросов»: человек, его бытие и отношение к богу; самопознание и пути нравственного самосовершенствования (Соловьев, Розанов, Şпет, Бахтин, Бердяев и др.). Ранние работы Şелера проникнуты также идейной преемственностью ницшеанской философии, дерзкими и смелыми интонациями которой блистают произведения «феноменологического» периода творчества, задавшего импульсный толчок работам Сартра, Мерло-Понти, Ортеги-и-Гассета, Кассирера.

Şелер стремился вывести сущность человека из его проблематичности. Его не удовлетворяла попытка Хайдеггера исследовать только одно «наличное бытие» человека. Şелер хотел исследовать конкретного человека, взятого в его целостности. Немецкий философ в значительной степени хотел «отступиться» от сложившейся традиции, когда человек рассматривается в надприродной ситуации, ставится акцент на том, что отличает человека от животного. Şелер пытался выявить сугубо индивидуальные качества человека, но при этом раскрыть специфические обнаружения человеческой природы в общем процессе развития мира.

М. Şелер полагал, что в нашу эпоху человек стал целиком и полностью «проблематичным» для самого себя. Он уже не ведает, кто он, но вместе с тем знает, что он этого не знает. Şелер не хотел отвлечься от конкретности целостного данного человека и исследовать одно его «наличное бытие» как единственно существенное с метафизической точки зрения. В отличие от Хайдеггера Şелеру нужен человек во всей его конкретности (1, с.213).

---

* Məqalə f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

По мнению Şелера, уже слово и понятие «человек» содержит коварную двусмысленность, без понимания которой нельзя даже подойти к вопросу об особом положении человека в мире. Слово это должно, во-первых, указывать на особые морфологические признаки, которыми человек обладает как подгруппа рода позвоночных и млекопитающих. Хотя человек и не подчинен понятию «животное», но он составляет сравнительно малую область животного царства. Едва ли можно оспаривать, что живое существо, отмечал Şелер, называемое человеком, морфологически, физиологически и психологически больше похож на шимпанзе, чем человек и шимпанзе на инфузорию (2, 134).

Вряд ли Şелер мог предвидеть, что столетие спустя именно эти морфологические, физиологические и психологические признаки человека подвергнутся перекодировке. Станет модным рассуждать о радикальном преображении человека. Возникнут проекты демонтажа человека. Появятся программы его дешифровки. Заговорят о преображении «специфически человеческого». Обнаружится, наконец, стремление «отстоять» прежнюю человеческую природу.

Şелер понимал, что до возникновения философской антропологии осмысление человека продолжалась веками в дофилософской, философской и надфилософской мысли. Все это можно оценить как историю осознания человеком самого себя. Но стоит ли переоценивать всю эту традицию, связанную с мистическими, религиозными, теологическими теориями? В своей философской гордыне Şелер считает эти взгляды лишь некому, ни к чему не обязывающему вступлению. Нужна радикальная свобода мысли, не следует вязнуть в этой предыстории. Можно вообразить человека чистым листом бумаги и отнестись к нему с методической отчужденностью. Но главное важно сохранить чувство предельного изумления перед этим созданием, которое называется «человек».

М. Буберу понравилось это методологическое заявление. Но он вскоре обнаружил, что Şелер не сумел безупречно следовать данной установке. «Если Хайдеггер вместо действительного человека исследовал метафизическую эссенцию и композицию, метафизического гомункула, - писал М. Бубер, - то Şелер насытил исследование действительного человека метафизикой – хоть и самостоятельно разработанной и потому имевшей самостоятельную ценность, но все же отмеченной глубоким влиянием Гегеля и Ницше, от которой ей очень хотелось бы освободиться. Но его метафизика не хуже всех других антропологических теорий способна сбить с толку взгляд, как раз ориентированный на крайнее отчуждение и изумление перед существом по имени «человек» (3, с.275).

Первосущное бытие – мировая основа – имеет у Şелера два атрибута: дух и порыв. Они находятся в ситуации изначального напряжения, которое может разрядиться в мировом процессе. Спиноза укореняет эти атрибуты в вечном единстве, бесконечно трансцендентном и времени, и пространству, а Şелер, если не в программном порядке, то фактически – ограничивает бытие временем и развертывающемся в нем мировым процессом. Бубер не усматривает в этом концептуальном подходе ничего принципиально нового. Атрибуты Б.Спинозы, подмечает он, Şелер заменил двумя первопринципами Şопенгауэра: волей, которую он переименовал в порыв, и представлением, которое стало духом.

М. Şелер трактует философскую антропологию как науку. Именно поэтому он отказывается от таких философских понятий, как «экзистенция» и «дух». В чем усматривает немецкий философ радикальное отличие человека от всех других живых существ? В том, что человек может опредмечивать свои состояния. Это означает, что

человек располагает самосознанием. Если философы-просветители полагали, что суть человека может быть разгадана через толкование социальной среды, то Şелер убежден в ином: понять человеческое в человеке можно в нем самом, не выставляя в качестве детерминантов ни биологические, ни социальные, ни психофизиологические факторы.

Человек обладает поразительным свойством. Он способен дистанцироваться от самого себя. Животное тождественно своему телу. У человека тоже есть тело¸ но сам человек ему не идентичен, поскольку может выстраивать расстояние между собственным телесным бытием и им, самим, человеком. Животные связаны со средой своего обитания, человек же открыт миру.

Şелер критикует современную цивилизацию за ее «мировоззренческую ущербность» и поразительный практицизм. Это является следствием гипертрофированной оценки роли разума в процессе познания и культуре в целом. Разум аксиологически нейтрален, слеп. Ценности невозможно вывести логически. Их можно принять интуитивно или эмоционально. Şелер наследует идею Паскаля, который устанавливал «порядок сердца» («логику сердца»). Суть его порядка мыслилась априорно как верховенство любви над знанием, первенства любви над ненавистью. Привычный способ «участия в бытии» на основе знания Şелер трактует как укорененность в любви. Продолжая линию «философии жизни», Şелер трактует личность как некое единство различных «актов» (обнаружений энергии, деятельность), которые тем не менее складываются в определенную классическую тетраду: любовь (мышление-воление) чувства.

Поворотным этапом эволюции взглядов немецкого ученого стал переход от теоцентризма Человека к антропоморфизму Бога. Человек в философской антропологии Макса Şелера стал сосредоточием бесконечного универсума – микрокосмом, в котором Бог и все сущее познает себя. «И только *исходя из* сущностного строения *человека*, которое исследует «философская антропология», можно сделать *вывод* - исходя из его духовных актов, изначально проистекающих из центра человека - относительно истинных атрибутов *высшей основы* всех вещей» (4, с.11). Укоренившись на твердой почве католической метафизики в лучших традициях Августина, Şелер, вооруженный теорией идеирующей абстракции и инструментарием феноменологической редукции Гуссерля, отчаянно и смело врывается в страты человеческого Духа, выходящего за пределы эмпирических координат бренного бытия. По Şелеру, центр Духа, изолирован от предметного мира вещей, поскольку не имеет никакого локального «где» и темпорального «когда»; «он может находиться только в высшем основании самого бытия», иначе в Боге. Но человек по «своей природе» противоречив, и противоречие это сокрыто в самом определении понятия «человек, человеческое». С одной стороны, это высокоорганизованное позвоночное животное – млекопитающее, по своим морфологическим и биологическим признакам имеющее прямое и косвенное сходство с другими видами животного мира, с другой стороны, «именно слово «человек» должно обозначать совокупность вещей, предельно противоположную понятию «животного вообще»…»(4, с.134). Конечно, «проблема человека» не исчерпывается вопросом этимологии самого слова и биологической классификацией вида. Şелер поднимает вопрос о правомерности другого понятия, названного им «*сущностное понятие человека*», предоставляющее «человеку как таковому особое положение, несравнимое с любым другим особым положением какого-либо рода живых существ…» (4, с.135). Эту сущность Şелер преподносит нам как неразрешимую энигму, несущую в себе метафорическую двусмысленность самого человеческого феномена. Парадоксальность и амбивалентность данного феномена Şелер объясняет врожденной способностью

человека к трансцендентальному самосознанию, оставаясь при этом биологическим видом, наделенным мощной энергией животных инстинктов.

Духовная трансценденция, по мнению Şелера, это «трамплин» в «бытие самого мира». Это метафизический «прыжок» в запредельную сущность предметов и вещей, преодолевающий «гравитацию» эмпирического восприятия окружающей реальности. Однако преодолеть «притяжение» животного начала невозможно, потому что природная сила инстинктов укореняет человека, наполняя все формы его чувственного единения с космосом божественным порывом, который мы испытываем во всех «великих движениях симпатии, любви». Новая «*метаантропология*» или «метафизика *акта*», как их называл Şелер, руководствуются новыми идейными принципами, отрицающими возможность теоретического и «предметного» понимания проблемы человека: «…высшая основа всего того, что способно быть предметом, сама не может быть предметом, но есть лишь чистая совершаемая *актуальность* как атрибут вечно созидающего самого себя бытия» (4, с.12).

Личность человека носитель этого деятельного атрибута «вечного бытия» и воплощение «возрастающего духа». Индивидуальная «личность» не имеет субстанциональных границ предметного бытия, но обладает способностью концентрировать индукционные потоки «*единого* бесконечного *духа*», отражая, таким образом, сущностную структуру объективного мира. Тело, в таком случае, представляет не только биологическую машинерию инстинктивных и сенсорных систем, но и является, своего рода, метафизическим порталом микротеоса, открывающим в духовных актах «первый доступ к Богу». Христианская аскеза – один из верных и надежных ключей к вратам этого портала, ибо смирить «буйство» влечений к власти, богатству, к гедонистическому наслаждению измученному изнуряющей борьбой за существование и инстинктом самосохранения «телу» под силу лишь в священном союзе с «личностью», одухотворенной актами любви, покаяния, веры и святости. «Личность в человеке есть *индивидуальное уникальное самососредоточение* божественного духа» (4, с.34) - пишет Şелер.

Ни «щомо сапиенс» ни «щомо фабер», не могут претендовать на объяснительный антропологический принцип, а тем более, критикуемая Şелером, позиция «декаданса человека», утверждающая, что 10000-летняя история человеческой цивилизации это центростремительное движение к упадку. Цитируя Лессинга, что «человек — это вид хищных обезьян, постепенно заработавший на своем так называемом «духе» манию величия» (5, с.86), Şелер с горечью замечает как культивируются и популяризируются эти идеи на передовой фронта научной мысли, совместными «крестными отцами» которой стали Şопенгауэр, Ницше, Бергсон и фрейдисты.

Şелер, рассматривая все эти негативные теории человеческой истории, выводит в качестве их общего знаменателя идею неизбежного тупика эволюции человека как вида, обремененного «суррогатами языка и орудий труда», неспособного к биологическому прогрессу. Пессимизм этой «антропологии» заключен в известной фабуле – «человек – ошибка природы», в которой «…процесс вымирания заведомо обреченного на смерть вида, уже рожденного обреченным» (5, с.89) становится очевидной тенденцией. Болезнь жизни, называемая «человек», аналогична этапам умирания живого существа: «прогрессирующее преодоление жизненной силы посредством автономизации механизмов, которые сам организм высвобождает из себя по мере старения» (5, с.90). Наглядным примером служит «цивилизованный космос», начавший неуправляемое автономное плавание по «океану времени», отдаляясь и отчуждаясь от человека. Несмотря на положения отрицательных теорий о неодновременном упадке различных

культур и цивилизаций, Şелер вынужден признать, что популярность данных теорий логически обоснована, если создавать искусственную оппозицию духа как «интеллекта, лишенного мудрости» с «ценностями жизни как высшими ценностями». Такое толкование противодействующих сил духа и жизни приводит нас к выводу о неизбежной экспансии «технического интеллекта» - «духа» «божественного дара» - «жизни»: «Дух (и сознание) являет себя как некий метафизический паразит, который внедряется в человека, чтобы подорвать его. Дух тогда — это демон, сам черт, сила, разрушающая жизнь и душу. Таким образом, дух предстает как принцип, который попросту уничтожает жизнь, т.е. самую высшую из ценностей» (5, 89).

Революционный радикализм шелеровской метафизики человеческого бытия нельзя трактовать как ницшеанский «дионисический» путь постижения «мертвого» Бога. Это путь совместного творческого созидания: «В своем человеческом бытии, которое есть бытие *решимости*, человек достоин более высокого звания со-стязателя, со-ратника Бога, которому суждено нести знамя божества, знамя «Деитас», осуществляющегося лишь *вместе* с мировым процессом, впереди всех вещей в штормовой стихии мира» (6, с.13). Так как мир продолжает свое падение в греховную бездну, требуется искупительная жертва – «активное участие человека в Боге» путем воссоединения духовного и телесного.

Проблема психофизического дуализма человеческой натуры решается Şелером феноменологическим способом – поиском каждого человека «своей метафизической истины». Препятствием на этом пути встает западный культурологический традиционализм, вмещающий в себя «три несовместимых типа представлений о человеке». Первый тип представляет канонизированный иудейско-христианский образ человека «греха и вины»; второй – «герой» античной философии и греко-римской мифологии; третий – «продукт» современного естествознания и позитивистского мировоззрения. Если еще добавить ассимилированный опыт альтернативных идей ориентальной философии и религии, то перед нами возникнет безрадостная картина исходно противоречащих интерпретаций и установок, претендующих на «научный» статус, но не позволяющих разглядеть «целостную концепцию человека». Ее, как «единой идеи человека», попросту, и нет. Никогда еще, за всю историю развития, «человек не становился настолько проблематичным для себя».

Şелеровский взгляд на историю человечества, как на долгий путь самораскрытия Бога в человеке, конечно, напоминает идеи Спинозы и Гегеля. Но для Şелера процесс постепенного воплощения «мирового духа» в «совершенного» человека, устремленного к покорению вершин «божественного абсолюта», невозможен до тех пор, пока сам человек не решиться разорвать на себе путы телесных и душевных страстей. Немецкий философ считает также, что постижение Бога не может ограничиваться лишь умозрительным актом чистой рефлексии, поэтому «познание» «основ первосущего» - это, прежде всего, интенциональные переживания любви, милосердия и сострадания. Эти экстатически окрашенные переживания, вырывающиеся из «глубин» сердца, открывают нам «божественный замысел» о нашем предназначении и бытии в этом мире. Долг человека – исполнить волю Великого Творца и Архитектора Вселенной. Şелер упорно настаивал на идее «становящегося» Бога, «раскрывающегося» во времени, в котором «растворяется» бытие и сущее, подчеркивая роль и сопричастность человека в этом историческом процессе. Отречение от «прелестей мира» и строгая аскеза души и тела через труд, воспитание и образование, во имя достижения святости, - божественная миссия человека на Земле. Теономные концепты идеологии неокатолицизма Şелера, сталкиваясь с феноменологическим пониманием проблемы целостности человека,

модифицируются в пантеистические коды интерпретации личности, наделенной «харизматическим господством» и сочетающей в себе черты «пророка и вождя». Целостность человека, согласно антропологии Şелера, представляется как «экзистенциальная самостоятельность, свобода, независимость от принуждения, давления связи с органическим, с жизнью». Человек выходит за границы своего эмпирического «так-бытия» уже не в поисках Бога христианской теологии, он пытается обрести свою истинную сущность и духовную самодостаточность, в которой органично слились божественное начало природным порывом жизни.

Но главным революционным лозунгом и высшим идеалом духовных завоеваний как в философии в частности, так и в науке в целом, Şелер считал постижение сущности Человека в «общей совокупности бытия, мира, и Бога». Настойчивое стремление Şелера - найти ответ на главный и центральный вопрос – «Что есть человек, и какое положение в иерархии мировой системы он занимает?» - сформировало авангард антропологических преобразований основ его философского мировоззрения и заложило фундамент «нового проекта философии». Однако трагически оборвавшаяся жизнь не позволила «мученику познания» завершить свой грандиозный и масштабный по своей концептуальной архитектонике проект – «Сущность человека, новый опыт философии», который планировалось опубликовать в начале 1929 года. Статья «Положение человека в Космосе», ставшая манифестом антропологической революции в философии минувшего века, представляет лишь небольшое по объему, сжатое изложение незаконченного проекта. В нем подведены основные итоги эволюции философских взглядов ученого. Хотя деление творчества немецкого мыслителя на хронологические и тематические этапы условно, тем не менее, отчетливо прослеживаются контуры создания новой антропологии, в концепцию которой, по мнению Şелера, должны быть органично синтезированы научные открытия в области биологии, социологии, психологии, этнографии, доказывающие особое метафизическое положение человека во Вселенной.

Первые наброски этих контуров можно обнаружить уже в ранних работах философа «К феноменологии и теории симпатии и о любви и ненависти» и «Формализм в этике и материальная этика ценностей» (1912-1914 гг.), посвященных феноменологии нравственности, морали и актов религиозного сознания. Şелеровская аксиология является классическим образцом теории ценностей, охватившей по своему тематическому диапазону широкий спектр проблематики: интенциональность чувственных актов, эмоциональный априоризм, феноменологическая редукция, христианский аскетизм, интуитивное созерцание сущностей и природы вещей. Нравственные ценности человека Şелер представляет как «*абсолютные ценности* – те, которые существуют для «чистого» чувства (предпочтения, любви), т.е. для чувства, *независимого* в способах и законах своего функционирования от *сущности* чувственности и от *сущности* жизни» (7, с.317). Таким образом, феноменология Şелера обращена к логике ценностного мира человека как мира надэмпирических сущностей. Развивая концепцию Э. Гуссерля об эмоциональном базисе этики строго в формате феноменологической традиции, Şелер выступает с критикой позиции «формального идеализма» Канта и неокантианцев, рассматривающих этику как производную синтеза логических операций «практического разума». Основное заблуждение Канта и его последователей Şелер усматривал в исключении из «априорного» эмоциональной сферы, вмещающей в себя такие интенциональные акты, как любовь, ненависть, сострадание. По этой причине, Кант ошибочно отождествлял «априорное» с «мыслительным», а «рационализм» с «априоризмом». Выдвигая свою программу

«материальной этики ценностей», Şелер постулировал «априоризм эмоциональной сферы» и требовал различать «*нравственное познание*, *нравственное поведение* и *философскую этику*, которые у Канта полностью смешаны» (7, с.287). Введение таких принципиальных дефиниций позволяет Şелеру утверждать, что чувства, «предпочтение и пренебрежение, любовь и ненависть в сфере духа имеют свое собственное априорное содержание, которое столь же независимо от индуктивного опыта, как и чистые законы мышления» (7, с.284). Однако Кант видел только в разуме ту единственную силу, способную созидать человеческий дух, а Şопенгауэр считал таковой «волю». По мнению Şелера, современная философия должна избавиться от навязчивой тенденции рассматривать человеческий дух сквозь призму антагонизма рационального и чувственного. Разум, чувства, воля образуют неразрывное единство, в центре которого - основополагающее эмоциональное ядро. Исходя из этого, Şелер утверждает, что краеугольным камнем теории познания является система «материальных априори» - ценностей, конституирующих истинную сущность человека. «В конечном счете…, - пишет Şелер, - априоризм любви и ненависти образует последнее основание *всякого* другого априоризма а, стало быть, является фундаментом, как априорного познания бытия, так и априорного познания воли» (8, с.83). Несмотря на некоторый агрессивный характер некоторых цитат в адрес Канта, следует отметить тот оптимистический пафос «Формализма…» с которым Şелер продуцирует позитивный контекст своих исследований об «априорном ранговом порядке ценностей», конверсируя этот порядок в новый эталон этоса современной эпохи. Однако вопрос о квантификации этих ценностей остается открытым, в силу отсутствия объективных критериев измерения «большей или меньшей величины» этих ценностей: «Но здесь мы должны оставить нерешенной проблему измерения ценностей, а значит и вопрос о том, как можно говорить о «сумме счастья» и тому подобном» (9, 323). В итоге новая этическая конституция Şелера основана на двух непреложных законах: первый – приоритет любви над ненавистью, второй – приоритет любви над познанием. « Итак, *любовь* всегда пробуждает *к познанию и волению*, более того, любовь – матерь самого духа и разума» (10, с.352).

Примат любви в сфере духа формирует у Şелера и новую революционную диктатуру, способную подчинить человека старому закону – закону «логики сердца». Философема «лоэигуе ду ъоеур» Паскаля, – так называемая «логика сердца», становится ведущим лейтмотивом в исследованиях до 20-х годов и находит свое итоговое выражение в работе «Ордо аморис» (1916). Идейную структуру данной работы Şелер закладывает исходя из интерпретации человеческой природы, прежде всего как «енс аманс» (существо любящее), «нежели енс ъоэитанс или енс воленс» (мыслящее существо или волящее существо). Именно посредством животворящей любви к миру, человек постигает себя как средоточие Вселенной, причем, «полнота, ступенчатость, дифференциация, сила любви устанавливают пределы полноты, функциональной спецификации, силы его возможного духа и возможной для него широты контакта с универсумом» (10, с.352). Любовь призвана возбуждать сознание и направлять волю, устанавливая сопричастность сущего с бытием другого сущего, расширяя границы человеческих устремлений к Богу. Теистический персонализм Şелера задал жесткие рамки понимания законов любви в ее метафизическом смысле. Развивая свою теологическую доктрину о примате любви, немецкий философ унифицировал ее «динамичный» принцип становления. «Любовь человека является только особой разновидностью и даже частной функцией этой универсальной, действующей во всем и на всем силы» (10, с.352-353). Апофеозом человеческой любви, ее «альфой и омегой», является «всепознающий и всеволящий Бог», раскрывающий в человеке беспредельные

возможности к самотрансценденции. «Бог и только Бог может быть вершиной ступенчатого пирамидального строения царства того, что достойно любви, истоком и целью целого одновременно» (10, с.356), - заключает Şелер. Становление человека, его история, его экзистенция и его онтологический вектор предопределены любовью как «ценностным возрастанием вещей». Человек является генератором этого ноэтического «закона любви», который одухотворяет и противопоставляет его всему органическому и витальному. Именно «ордо аморис» является сущностной «материей личности», ее формообразующим ядром духовно-нравственной жизни: «*Кто узнал ордо аморис человека, тот узнал его самого*. Для человека как морального субъекта ордо аморис – тоже самое, что формула кристалла для кристалла» (10, с.341).

Однако, считает Şелер, история развития человеческого Духа не может рассматриваться только как некая онтологическая последовательность линейных процессов воспроизводства нравственных ценностей по «закону любви», так как психовитальные и телесные порывы создают зигзагообразные скачки напряжения между жизнью и самим Духом. В тоже время, Şелер категорически отвергает любые попытки рассматривать «духовную схему человека» как комбинации психических данностей, действующих по закону причинно-следственной связи или же свести богатый эмоциями чувственный мир к проявлениям бессознательной сферы. Любовь и ненависть отражают самые рафинированные чувственные переживания, связанные с созидательным или разрушительным порывом, исходящим из «самой глубины сердца». Но в рамках ордо аморис эти эмоциональные акты, несмотря на свою биполярность, представляют неразрывное целое, где ненависть - реверсивная интенция по отношению к любви, ее «неправильная и хаотичная» форма, протест против «порядка сердца». Но при этом, ненависть зависит от акта любви, которая привязывает человека к объекту своего предпочтения. Негативное отношение, неприязнь, раздражение возникают как антиподы объекта почитания (например, «Я ненавижу строптивых людей, потому что мне симпатичен человек с покладистым характером»). Если человек не способен любить, то ему и незнакомо чувство ненависти. Но «порядок» сердца устроен так, что человеку предопределено любить, а не ненавидеть. Ненависть Şелер определяет как реактивное образование, возникающее в результате «ложной любви». Истоки же «мнимой» или «ложной» любви, берут свое начало в глубоких недрах человеческой зависти и озлобленности по причине неспособности обладать ценностными объектами «истинной» любви, что находит свое отражение в социальном феномене ресентимента. Любовь свойственная ресентименту «…состоит в том, что все, «любимое» таким образом, любимо лишь в качестве противоположности иному, уже ненавидимому» (10, с.368). Здесь Şелер вскользь затрагивает проблему происхождения ресентимента, которую он стал подробно изучать еще с 1912, накануне Первой мировой войны. Империалистическая бойня с ее бессмысленными человеческими жертвами, разорением, голодом и хаосом, осмысливалась великими умами той эпохи как наступление кризиса гуманизма. Новый взгляд Şелера на явление ресентимента, поразившего не только народ, но и культуру, воспитание, образование, этику и политику был представлен в монографии 1915 г. «Ресентимент в структуре моралей», где автор предпринял отчаянную попытку реабилитировать христианство, ниспровергнутое ницшеанским Антихристом.

В революционном порыве Şелер штурмует новый, доселе непреступный бастион - «Генеалогию морали» Ницше. Предметом полемики Şелера с гениальным предшественником стало само определение «ресентимента» – французское слово, которое можно перевести как «раздражимость» души, обессиленной злобой и местью.

Ницше, не найдя эквивалента в немецком языке, вводит этот термин для обозначения комплекса нравственных идеалов, морали и аскезы в христианском этосе. Şелер, подчеркивая актуальность вопроса, поднятого Ницше в 1887 г., писал: «Среди сделанных в новейшее время немногочисленных открытий в области происхождения моральных оценок открытие Фридрихом Ницше ресентимента как их источника – самое глубокое, несмотря на всю ошибочность его специального тезиса о том, что христианская мораль, а в особенности христианская любовь, – утонченный цветок ресентимента» (11, с.11). Выступая апологетом христианской этики, Şелер, тем не менее, не трактует это понятие как квинтэссенцию какой-то определенной негативной эмоции, для него ресентимент «представляет собой долговременную психическую установку, которая возникает вследствие систематического запрета на выражение известных душевных движений и аффектов, самих по себе нормальных и относящихся к основному содержанию человеческой натуры, - запрета, порождающего склонность к определенным ценностным иллюзиям и соответствующим оценкам. В первую очередь имеются в виду такие душевные движения и аффекты, как жажда и импульс мести, ненависть, злоба, зависть, враждебность, коварство» (11, с.14). Опасность ресентимента заключена, по мнению Şелера, в его способности конденсировать вытесненный агрессивный потенциал в форме сдерживаемой подавляемой ярости. Возвращаясь к определению «истинного христианства», коим не является протестантство и, тем более, кальвинзм, Şелер указывает, что недоверие к христианской морали было подорвано нигилистическим отношением к ней со стороны науки и культуры, а те новые идеалы гуманизма и демократии которые они продуцируют, уже по своей сути отмечены клеймом ресентимента. Şелер считает, что эстетическая восторженность Ницше греко-римской цивилизацией с ее культом красоты и силы, с ее языческим духом Диониса, не позволила ему понять до конца всю силу и величие христианства. Христианская мораль - это мораль «смиренных и кротких духом», но именно смирение требует от человека титанических усилий по преодолению сопротивления, которое оказывает искушающий соблазнами мир. Выстоять в этой тяжкой духовной борьбе может только сильный – в этом и заключен героический аристократизм христианства. Только христианская любовь, исполненная не только состраданием, но и действенной помощью своему ближнему, избавит человека от больного тщеславия, черной зависти и бездушного эгоизма. Только благородное чувство вины, а не страха и затаившейся обиды, несет в себе идею «очищающего» спасения. Усматривать в христианском альтруизме «господ» извращенную форму самолюбия и самоутверждения - удел рабской морали, рабской психологии обиды, вот - скрытая пружина механизма ресентимента – таково идейное ядро полемики Şелера с позицией Ницше.

Именно в своем стремлении к господству над этим миром, в этом патологическом стремлении к могуществу, которым так восхищается Ницше, больше всего уязвлен человек. Христианство не допускает преклонения «князю мира сего», оно обязывает человека «преодолеть» этот темный мир порока и зла светом божественной любви. Так рассуждает Şелер, критикуя тезисы Ницше о «рабской морали» и «силе господ». Агрессия и алчность становятся источником разрушительных вибраций в «порядке любви», что приводит к «перевороту ценностей» в душе человека. Этот процесс разложения нравственности незамедлительно оборачивается девальвацией всех идеалов и ужасающим цинизмом. Вот на такой благодатной почве и произрастают корни самого ресентимента, а не ненависти как таковой. Но достаточно ли этого для понимания сущности человека, видим ли мы его целостность и самодостаточность его бытия? Революционный энтузиазм Şелера не угасает в поисках ответов на эти извечные

вопросы.

Şелер был не единственным мыслителем того времени, кто пытался решить эти проблемы в рамках философской антропологии. Идеологическими оппонентами и критиками М. Şелера выступали ярчайшие звезды философского небосвода - М. Вебер, В. Зомбарт. На философской арене с Şелером состязались «интеллектуальные тяжеловесы» – Хайдеггер и Бубер, что на многие годы вперед определило целый ряд важнейших философско-антропологических проблем, получивших сегодня статус парадигм, значение и смысл которых до сих пор является предметом многочисленных споров и дискуссий. Если Хайдеггер рассматривал решение антропологических задач в русле фундаментальной онтологии, а Бубер теологического экзистенциализма, то Şелер видит это решение в метафизическом измерении модусов человеческого бытия. Различие в подходах мыслителей не приблизило их к ответу на вопрос, сформулированный в свое время еще Кантом: «Что такое человек?», но задало им координаты поиска, где отправной точкой для Şелера стал метафизический дуализм «духа» (Дранэ) и «порыва» (Эеист).

Человек в представлении Şелера вершина пирамидального развития органического мира. В основании этой пирамиды лежит «чувственный порыв» растительной материи, затем следуют животные инстинкты, далее к ним прибавляется «ассоциативная память» высших животных и венчает это построение «практический интеллект». Данные элементы в своей строгой последовательности структурируют человеческую психику. Достаточно ли это для того, что бы выявить сущность человека, наделив его особым статусом в природном царстве? Конечно, нет, ибо «то, что делает человека человеком, есть *принцип, противоположный всей жизни вообще,* он как таковой вообще несводим к «естественной эволюции жизни», и если его к чему-то и можно возвести, то *только* к высшей основе самих вещей — к той основе, частной манифестацией которой является и «жизнь» (12, с.53). Но человек также наделен удивительной отличительной способностью, а именно - решительно и сознательно ограничивать себя в естественном порыве, сопротивляться жизненным импульсам. Столь парадоксальное свойство человеческой натуры объясняется присутствием в абсолютного принципа – *духа,* «деятельным центром» которого является *личность*. «*Но что же такое этот* «*дух*», этот новый и столь решающий принцип?» (12, с.53) - риторически вопрошает немецкий философ. Дух мыслиться им как автономная субстанция, познающая окружающий мир и проникающая в тайны бытия как «…*экзистенциальная независимость от органического, свобода, отрешенность от принуждения и давления,* от «жизни» и *всего,* что относится к «жизни», то есть в том числе его собственного, связанного с влечениями интеллекта» (12, с.53). Будучи «протестантом жизни», как изрекал без иронии Şелер, человек несет в себе духовное начало, пронизывающее всю сферу жизненного пространства идеями и ценностями, благодаря чему человек может осмыслить как-то свое бренное существование. Но и жизнь предоставляет духу возможность самовыражения, она наполняет его акты витальной энергией преображения и самостановления.

Выстраивая из антитезы «духа и порыва» концептуальную доминанту «новой философии», Şелер реанимировал идею Спинозы о взаимном проникновении абсолютного и человеческого, где первосущее созерцает себя в акте трансценденции человека за пределы эмпирического мира. Представление о непрерывном взаимодействии амбивалентных полюсов «духа» и «порыва» отвечает общей антропологической идее о том, что человек – это противостояние психовитальной и ноэтической системы. «Для *нас основное отношение человека к мировой основе* состоит

в том, что эта основа непосредственно *постигает* и *осуществляет* себя в самом человеке, который как таковой и в качестве духовного, и в качестве живого существа есть всякий раз лишь *частичный центр духа и порыва* «через себя сущего» (12, с.93). В такой перспективе человек субстантивируется как основание сущего или «бытие в себе» (енс пер се), включающее в себя два противодействующих атрибута: 1) мощную космическую энергию хаотичного «порыва»; 2) «светоносного» бесплотного эфира ценностных идеалов и эмоций, расширяющегося до бесконечных пределов вселенского духа. Наделяя данную субстанцию божественными атрибутами, Şелер обожествляет и самого человека, становящегося не только партнером Бога в процессе мироздания, но и местом первоосновы всех вещей, местом Бога: «...в нем Логос, «согласно» которому устроен мир, становится актом, в котором можно соучаствовать. Таким образом, согласно нашему воззрению, *становление бога и становление человека с самого начала взаимно предполагают друг друга*» (12, с.94).

Процесс становления возможен при условии, что «дух», достигая высот своего развития, способен «дереализовать» окружающую действительность и освободиться от оков пространства и времени «так-бытия». Только так «дух» в акте «идеирующей абстракции» постигает первосонову бытия и всего сущего. Гармоничное слияние двух разбушевавшихся стихий невозможно: триумф «духа» неотвратим, ибо он аскетическое отрицание «жизни», а жизненные порывы генерируют энергетические импульсы, которые «духу» необходимо постоянно сублимировать. От интенсивности и амплитуды «порыва» зависит и сила «натиска духа». Трансформация витального «напряжения порыва» в созидательную энергию «духа» - апогей противостояния двух абсолютных начал. «Дух и порыв — эти два атрибута бытия (если отвлечься от их только *становящегося* взаимопроникновения — как цели) — в себе тоже не окончательны: они *возрастают* в себе самих в этих своих манифестациях в *истории* человеческого духа и в эволюции жизни мира» (12, с.94) - так формулирует свою революционную идею Şелер.

В этом же контексте Şелер интерпретирует и общественно-политический антагонизм «порыва и духа», сравнивая динамику их противостояния с социально-экономическими противоречиями, национальными распрями, идеологическими конфликтами, ставшими болезненными язвами современной цивилизации. Весьма болезненно Şелер воспринимал распространение марксизма с его «псевдонаучными» идеологемами «прибавочной стоимости» и секуляризированными ценностями плебейского «ресентимента», и фашизма с его деструктивными идеями, апеллирующими к темным грубым силам витальных инстинктов, расовой ненависти. Все это подрывало шелеровскую идиллию «царства всечеловека», которое не способен достигнуть ни социализм, ни капитализм. Идолы «золотого тельца» и «коллективной собственности» аннигилируют в человеке веру не только Бога, но и веру в самого себя как творца собственной истории. Насущной проблемой человечества, по мнению Şелера, в ближайшем будущем будет поиск эффективного управления процессом «выравнивания групповых свойств и различий», адекватного прогрессивному «возрастанию ценностей человека», что и ознаменует собой наступление революционной «эпохи уравнивания».

Интерес к творческому наследию Şелера, несмотря на некоторую утопичность и метафизический пафос его идей, в свете последних антропологических потрясений и реформации общественно-политических институтов в условиях интенсивной глобализации вполне закономерен. Şелеровская идея создания универсальной доктрины, разрушающей исторически сложившийся тип «научного» восприятия человека в западноевропейском естествознании и философии, не получила широкого

распространения среди интеллектуальной элиты того времени, но стала путеводной звездой для поколения молодых антропологов Германии. Однако дальнейшее развитие философской антропологии не было столь прямолинейным и однозначным. Если Плеснер и Гелен стали направлять свои исследования в русло биологии и натурализма, то Ротхакер и Ландман продолжили изыскания в области культурной антропологии. Многие исследователи, чьи взгляды подкреплены жесткой позитивистской установкой, по сей день, упрекают Şелера за неадекватность выбранного философского языка масштабу поднятых проблем в незавершенном проекте новой философии. Однако необходимо учесть, что даже при расплывчатой метафизичности языка и отсутствии четкой методологии, Şелеру удалось интегрировать колоссальный объем разрозненных сведений и фактических данных зоопсихологии, анатомии, этологии, феноменологии и психологии в единый междисциплинарный комплекс, ближайшей исследовательской перспективой которого станет «поворот» в сторону «проблемы человека».

Его исследования «эпохи тотального уравнивания» послужили концептуальным базисом теорий конвергенции и социального партнерства. Но, тем не менее, в фокусе исследовательской оптики сегодня по-прежнему Человек и его внутренняя драма поиска своего места во Вселенной. «Человек – это существо, сам способ бытия которого – это все еще не принятое решение о том, чем оно хочет *быть* и *стать*» (13, с.105). Однако изменились ценностные ориентиры, определяющие этические и моральные горизонты этого поиска. Конформизм современной эпохи атрофировал в человеке некогда энергично пульсирующее *стремление* к достижению гармонии с окружающим миром и *способность* видеть свое экзистенциальное предназначение в самовыражении своей божественной сущности в каждом акте всепроникающей, истинной любви к миру. «Культурное протезирование» массовой психологии потребительской эстетикой привело цивилизацию к антропологическому коллапсу. Но апокалипсические прозрения не посещали воспаленный бессонными ночами разум философа, слишком крепка была его вера в примат любви над остальными ценностями, установившего в Человеке и в Природе «новый революционный порядок» - «Ордо Аморис» - Закон Любви.

Хельмут Плесснер (1892-1985) – один из основателей философской антропологии. В основном сочинении «Ступени органического в человеке» (1928) и «Смехе и плаче» он обосновал философскую антропологию как специальную научно-философскую дисциплину, проанализировал человека как эксцентричное существо, постоянно стремящееся к выходу за рамки непосредственного существования, к бесконечному самоизменению, поскольку он всегда бывает «вне места» и «в ничто». Эксцентрические акты поведения определяют отношение человека к самому себе и к окружающему миру.

В книге «Единство чувств» (1923) Плесснер обратился к проблеме отношения души и тела. Он пришел к выводу, что существуют определенные законы корреляции между формой тела и формами окружающего мира. Это законы организации жизни и жизненной сферы, которые охватывают растительный, животный и человеческий типы жизни. Разъясняя свой замысел, Плесснер подчеркивает, что предпосылками для его выводов явилось возникновение новых философских дисциплин – философии жизни, психоанализа, феноменологии и истории духа. Однако философ отмечает, что ничто не может повредить философской антропологии в большей степени, чем попытка соединить разные науки, разные выводы других дисциплин.

Плесснер отмечает, что его взгляды совпадают с идеями Şелера, который сделал ряд открытий в области эмоциональных проблем, структурных законов личности и отношений человека и мира. В то же время, считает Плесснер, несмотря на метафизические тенденции его философии, Şелер остается феноменологом. Все

значительные работы, вплоть до последних публикаций, характеризуют его как изначально феноменологически ориентированного мыслителя. Эту феноменологическую установку Плесснер отвергает.

Смысл своего натурфилософского подхода Плесснер усматривает в том, что человек в своем бытии отличается от всего остального бытия тем, что ни самый близкий, ни самый далекий себе, что благодаря именно эксцентричности своей формы он преднаходит себя в мире бытия и тем самым, несмотря на небытийственный характер своего существования, относится к одному ряду вместе со всеми вещами этого мира.

Без философии человека, считает Плесснер, нет никакой теории человеческого жизненного опыта. Без философии природы – никакой философии человека. Этот принцип он и защищает в книге «Единство чувств». Теория наук о духе нуждается в натурфилософии. Но речь идет не о биологически обуженном рассмотрении телесного мира, а о широко трактованных взаимосвязях природы с духовно-человеческим миром. Философская антропология, по мнению Плесснера, не может и не имеет права ограничиваться человеком как личностью, как субъектом духовного творчества, моральной ответственности, религиозной преданности.

Она должна включить в себя и комплекс знаний о природе человека, с которой он находится в сущностной корреляции. Если она этого не делает и остается философией истории или культуры, оставляя природу, сферу телесного бытия естествознанию, то с наихудшей непоследовательностью она противоречит собственной идее. Следовательно, теория наук о духе, которая пытается сделать понятной действительность человеческой жизни в ее отражении человеком, возможна только как философская антропология.

В центре философской антропологии – человек. Однако не как объект науки, не как субъект своего сознания, но как объект и субъект своей жизни, то есть так, как он сам для себя есть предмет и центр. «Не как тело (если под телом понимается слой, объективированный естественными науками), не как душе и поток сознания (если речь должна идти об объекте психологии), не как абстрактный субъект, для которого имеют силу законы логики, нормы этики и эстетики, но как психофизически индифферентное или нейтральное жизненное единство существу человек «в себе и для себя» (14, с.101).

Таким образом, можно говорить о человеке прежде всего как о личном жизненном единстве и сущностно сосуществующих в нем слоях наличного бытия. Случайна или сущностно необходима конкретная ситуация, в которую поставлен человек (не этот или тот, не эта раса, тот народ, но просто человек)? Находится ли жизненный горизонт, окружающий мир, который является для человека миром в структурно-закономерной связи с ним? Насколько далеко простирается это сущностное сосуществование и где начинается случай?

Плесснер считает, что вопрос о структуре человеческого существования может развертываться в двух направлениях – горизонтальном и вертикальном. В первом случае речь идет о поиске человеком его связи с миром в его деяниях и страданиях. Во втором – о направлении, которое возникает благодаря его естественному положению в мире как организма среди организмов. В горизонтальном направлении можно говорить о человеке как носителе культуры. Ее объективации: наука, искусство, язык и т.д. становятся, таким образом, той средой, в которой движется рассмотрение человека. Культура должна рассматриваться как специфическое выражение этого жизненного единства. Вид и форма ее объективаций должны давать сведения о структуре системы человеческой жизни в совокупности ее слоев.

При втором направлении исследуется базисная структура человеческого бытия, которая выявляется через рассмотрение человека в космологически-органической

перспективе. Здесь речь идет о ряде последовательных ступеней: растение – животное – человек. Но вертикальный способ рассмотрения у Плесснера не означает, что они предстают в филогенетической перспективе. Ступени органического оказываются таковыми исключительно в систематическом выражении. Они отличаются с точки зрения замкнутости, централизации и перспективы.

Однако сначала, по Плесснеру, нужно выявить, что можно назвать живым, прежде чем предпринимать последующие шаги к теории жизненного опыта в его высшем человеческом слое. Живое тело как явление всегда предстает в принципиально отличных аспектах внешнего и внутреннего. Это различие носит предметный характер. «Следует придерживаться тезиса о том, пишет Плесснер, что двойственность аспектов должна предстать предметной в вещи, если она заслуживает названия живой. Это означает для созерцания, что являющаяся совокупность вещи предстает как внешняя сторона чего-то внутреннего, а это внутреннее является не субстанцией, а одним из свойств вещи» (15, с.25).

Различение указанных аспектов предполагает наличие какой-то нейтральной зоны, в которой они сходились бы и из которой исходили. Такой нейтральной зоной, тем нечто, которое не относится ни к внутренней стороне, ни к внешней, может быть только «граница» тела. Именно поэтому положению о том, что живые тела демонстрируют принципиальное различие внешнего и внутреннего аспектов как предметную определенность, можно придать следующий смысл: живые тела обладают являющейся, «наглядной границей».

Но ведь и неживое тело имеет также свои границы. Однако, как показывает Плесснер, ни двойственность аспектов, ни граница не являются свойство самой неживой природы. Граница неживой природы – это пустой промежуток, который не принадлежит ни самой вещи, ни окружающей ее среде. Он лишь обозначает место их взаимного ограничения.

Граница живого тела, в отличие от неживого, - свойство самого живого тела. Оно обладает границей, которая реально принадлежит ему и в известной мере определяет его отношения со средой. Благодаря принадлежащей ему границе живое тело и пребывает в самом себе и выходит за пределы самого себя. Именно поэтому живое тело предстает как нечто «положенное». «В своей живости, - рассуждает Плесснер, - органическое тело отличается от неорганического своим позициональным характером, или своей позициональностью. Под этим понимается та базисная характеристика, которая делает какое-нибудь тело положенным в его бытии» (16, с.194).

В философской антропологии Плесснера выражение «положенное» трактуется иначе, чем, к примеру, в философии Фихте. Плесснер, употребляя это слово, хочет подчеркнуть феномен динамики и известного самоопределения живого тела, который отличает его от неживого.

Свою позициональность живое тело реализует в модусах процесса и системы – как опосредование становления и пребывании в развитии динамической формы в нечто целое. Целое, каковым оказывается организм, нуждается, однако, в дополнении, а именно в среде существования. «Организм, как целое, - пишет в этой связи Плесснер, - является лишь половиной своей жизни» (16, с.194). Другую половину круга жизни образует среда, которую Плесснер называет позициональным полем.

Позициональность реализуется различным образом. Всякое живое существо как тело должно обладать определенной замкнутостью и в то же время быть открытым среде, от которой оно зависит. Это порождает постоянное напряжение, которое требует разрешения. Оно может принимать самые неожиданные формы. Простейшим способ

заключается в непосредственном «вчленении» тела в среду. Так происходит с растениями, лишенными центрального органа, направляющего движения других органов. Растения обладают органической структурой, посредством которой они в известной степени растворяются в среде. Плесснер называет это открытой формой организации, то есть такой формой, которая непосредственно «вчленяет» организм со всеми его жизнепроявлениями в среду и делает его несостоятельной частью соответствующего ему жизненного круга.

У растения, как показывает Плесснер, ткани, служащие механической прочности, питанию и передаче раздражения. Не «накапливаются» анатомически или функционально особыми органами, но проходят через весь организм, от самых внешних до самых внутренних его слоев. Следствие этого отсутствия каких-либо центральных органов, в которых было бы скреплено или представлено все тело, индивидуальность растительного индивида сама проявляется не как конститутивный, но только как внешний момент формы, присущей детали его физического строения. Во многих случаях у растений в значительной степени сохраняется самостоятельность частей по отношению друг к другу (прививки, черенки). Один великий ботаник даже назвал растение «дивидуум».

В животном, в отличие от растения, Плесснер видит более высокую степень самоотнесенности, поскольку оно не вчленено простым и непосредственным образом в свою среду. Здесь «вчленение» носит форму опосредованности, и животное обладает известной самостоятельностью по отношению к среде, поскольку имеет замкнутую организацию. Замкнута та форма, которая опосредованно включает организм во всех его жизненных проявлениях в окружающую среду и делает его самостоятельным сектором соответствующего ему жизненного круга. На основе опосредованного контакта у организма сохраняется не только большая замкнутость, чем у растительных живых существ, но он получает настоящую самостоятельность, то есть поставленность на нем самом, которая одновременно имеет значение нового базиса существования.

Об опосредованном включении в некоторую связь с полным правом можно будет говорить только там, где между этой связью и включенным элементом введены промежуточные члены. Организованное тело дано в его пограничных поверхностях. Эти поверхности не должны изолировать его, так как иначе была устранена функция органов, которая предназначена опосредовать между ним и средой. Вследствие этого, если тело все-таки должно образовать замкнутое по отношению к среде единство, оно должно иметь границу в нем самом, то есть в нем самом антагонически разделиться.

Антагонизм должен быть организационным принципом целого. Таким образом, он является формой единства всего многообразия. Но если оно разделено на две зоны, значения которых противоположны друг другу, то организационный смысл этой противоположности не теряется только тогда, когда имеется некий центр, который технически поддерживает эту противоположность. Итак, какой характер имеет разделение зон? Ответ дает предположение, что оно служит уравновешению организма с его средой. Вместе со своими органами тело как тело (а не как живое целое) находится в контакте с вещами среды. Напротив, живое целое находится в соприкосновении с ними через посредство органов, то есть в опосредованном, а не в непосредственном контакте. Но если посмотреть реально, все вместе органы суть организм. Поэтому различие между телом и живым целым не имело бы действительной ценности, если бы живое тело было открыто в своих органах по отношению к среде, если бы именно благодаря антагонизму органов и ставшему тем самым необходимым образованию центра в организме не было бы реально создано нечто такое, что могло бы объединить все органы. Этот орган –

репрезентации – ибо его функция состоит в том, чтобы позволить всем органам быть представленными в нем - поставлен над антагонизмом и поддерживает его как условие органического единства.

Между организмом и средой возможны только два вида отношений: пассивно восприемлющее и активно оформляющее. В одном случае организм восприемлет среду, среда оформляет, в другом случае оформляет организм, а среда восприемлет. Оба антагонистических отношения должны реально иметь место и уравновешиваться неким центром в смысле единства целого.

Сначала, конечно, не вполне ясно, что организм в пассивно восприемлющем отношение «замечает» раздражения среды, в активно формирующем отношении – «воздействует» на среду. Следует сначала вспомнить о том, что эти противоположные по значению отношения в своем морфологическом и функциональном дуализме должны обеспечить возможность существования закрытой формы. Они это делают, ибо они обусловливают центральную репрезентацию организма. Благодаря этому живой организм как целое не есть больше непосредственно (в себе самом, конечно, опосредованное!) единство органов, но является таковым лишь по пути через центр. Таким образом, он, по мысли Плесснера, вообще больше не находится в прямом контакте со средой и вещами вокруг нее, но исключительно посредством своего тела.

Стало быть, тело стало промежуточным слоем между живым и средой. Так решается поставленная выше проблема опосредованного включения его в жизненный круг: живое существо, примыкая своим телом к среде, обретает реальность «в» теле, «за» телом и потому больше не входит в прямой контакт со средой. Вследствие этого организм достигает более высокого уровня бытия, который находится на иной ступени, нежели уровень, занимаемый его телом. Он является единством тела, опосредованным единой репрезентацией членов, и именно благодаря этому тело зависит от центральной репрезентации. Его тело стало его плотью, той конкретной серединой, посредством которой субъект жизни связан с окружающей средой.

С физической точки зрения тело с возникновением центра удваивается: оно дано еще раз (то есть представлено) в центральном органе. Итак, эта «середина», неотъемлемая от сущности всякого живого тела, это нуклеарное единство для себя в противоположность единству многообразия, означающее все же чисто интенсивную величину, не заполняется, конечно, пространственным образованием. Она остается пространственной серединой как структурный момент позициональности живого тела. Но характер этого тела, пространственно заключающего его, изменился, ибо оно реально опосредованно, представлено в нем. Оно отличено и зависит от него самого как тело. Уже чисто физически оно есть «своя плоть». Пространственная середина, ядро или самость больше не «находится», таким образом, непосредственно в теле. Точнее говоря, она занимает двойное пространственное положение относительно тела: в нем (поскольку все тело, включая центральный орган, не есть его плоть и не зависит от него) и вне него (поскольку тело зависит от центрального органа как его плоть).

Таким образом, отмечает Плесснер, середина, ядро, самость, или субъект обладания, будучи совершенно привязано к живому телу, сохраняет дистанцию по отношению к нему. Будучи чисто интенсивным моментом позициональности тела, середина тем не менее отличается от него, тело становится его плотью, которою оно обладает. Поскольку же тело физически является собственной плотью, то середина, кроме того, вступает в особое отношение с ним как с подчиненной (ей), ибо зависимой от всего тела (включая центр) зоной. Само тело целиком от нее не зависит, но зависит, пожалуй, та зона, которая представлена в центральном органе.

Дистанцируясь от собственной плоти, живое тело обладает своей средой как окружающей средой. Отдаленность от собственной плоти делает возможным контакт с отличенным от плоти бытием. Тело «замечает» бытие и «воздействует» на бытие.

Открытость позиционального поля закономерно соответствует замкнутой форме организации, так как то и другое фиксирует факт, прослеживаемый по всем зоологическим признакам: факт первичной неудовлетворенности живого существа. «Первично нуждающийся» значит то же самое, что и «опосредованно включенный в круг жизни». В случае открытой формы самостоятельность перешла ко всему кругу жизни, растительный индивид есть лишь переход; напротив, при замкнутой поставленное на себя самое животное сохраняет самостоятельность относительно круга жизни, к которому она все же принадлежит целиком со своей организацией. Оно по пути есть вещь нуждающаяся, ищущая своего удовлетворения, которое в возможности гарантировано ей, но которого она достигает в действительности, лишь преодолевая пропасть.

В своей самостоятельности животное есть исходный пункт и точка приложения своих влечений, которые означают не что иное, как непосредственную манифестацию первичной неудовлетворенности, опосредования включения в круг жизни. Максимум замкнутости обусловливает максимум динамики непрестанного влечения, беспокойства, необходимости борьбы. Быть животным – значит быть борцом.

Наконец, закону замкнутой формы подчиняется изоляция органов от внешнего мира и одновременно их сильная дифференциация на относительно самостоятельные системы циркуляции, питания, размножения, передачи раздражения и т.д. Замкнутая форма как принцип первичной нуждаемости или подверженности влечениям находит очевидное фундаментальное выражение в отсутствии у животного организма способности строить, подобно растению, белок, жиры и углеводы из неорганических составных частей. Животное нуждается в органическом питании, одно должно жить тем, что живо. Конечно, благодаря этой неспособности организм в значительной мере становится независимым от своей среды, но в этом вся причина состоять не может. Независимость обеспечивается живому уже другими его сущностными признаками, которые не исключают а приори неогранического питания. И здесь нельзя удержаться от мысли, что само существование замкнутой формы имеет еще один смысл, непроизвольно связываемый с сущностью животного как хищничества в собственном смысле слова: увеличивать жизнь ценой жизни.

Предел животной организации состоит, по Плесснеру, в том, что от индивида остается скрытым бытие его самого, ибо оно не имеет отношения к позициональной середине, в то же время как среда и плоть его собственного тела даны ему, соотнесены с позициональной серединой, абсолютным здесь-и-теперь. Его существование в здесь-и-теперь не соотнесен еще раз, ибо тут больше нет противочлена возможного отнесения. Поскольку само животное существует, оно растворяется в здесь-и-теперь. Это существование не становится для него предметным, не отличается от него, остается состоянием, сквозным опосредованием конкретного совершения жизни. Животное живет из своей середины вовне и в свою середину вовнутрь, но оно не живет как середина. Оно переживает то, что содержится в окружающем мире, чужое и свое, оно способно даже научиться господствовать над собственным телом, оно образует самосоотносящуюся систему, возвратность, но оно не переживает себя.

Кто же должен стать переживающим субъектом на этой ступени позициональности? Кому должно быть дано его собственное обладание, переживание и действование, как оно изливается в здесь-и-теперь и исходит из него в своей

импульсивности? Подобно тому как открытая форма растительной организации обнаруживает позициональный характер, хотя вещь не «не положена» в своей позициональности, и эта возможность осуществляется в замкнутой форме животной организации, так и сущностная форма животного открывает возможность, которая может быть реализована только чем-то иным. Возможность эта зарезервирована за человеком.

Какие условия должны быть выполнены, чтобы живой вещи был дан центр ее позициональности, в котором она живет, растворяясь в нем, в силу которого переживает и действует? Основным условием должно быть то, чтобы центр позициональности, на дистанцированности которого по отношению к собственному телу покоится возможность любой данности, был дистанцирован сам от себя. Быть данным – значит быть данным кому-то. Но кому еще может быть дано все, если не самому себе? С другой стороны, пространственно-временная точка абсолютного здесь-и-теперь не может отодвинуться от себя, удвоиться (как бы там не понимали самодистанцирование).

Смысл чистого здесь-и-теперь заключает в себя нерелятивируемость, которую, однако, устранила бы такая делимость центра. Берем совершенно наглядно: если есть точка абсолютного здесь-и-теперь, позициональная середина живого, тогда бессмысленно предполагать, что «наряду», за или перед этой точкой, раньше или позже нее могла бы еще раз быть та же самая средняя точка. Искушение принять это предположение возникает снова и снова, ибо позициональный средний пункт должен быть именно тем, кому нечто дано, для которого нечто переживаемо, - субъектом сознания и инициативы. Видеть может лишь глаз, видеть глаз может тоже лишь глаз. И если нельзя расположить друг за другом произвольно много глаз, ибо в конце концов все они ведут к Одному Субъекту видения и речь идет именно об Одном, то умозрение глаза, самоданность субъекта нельзя обосновать с помощью (бессмысленного в себе) умножения субъектного мира.

В отличие от животного человек способен занять дистанцию и по отношению к собственной «жизненной середине», способен осознать себя как «я в теле» и как «я». Своеобразие человеческого бытия заключается в том, что центр позициональности, каким обладает и животное, может занять дистанцию по отношению к самому себе. В человеке существует субъект, который способен испытывать свой центр как нечто противостоящее ему. Этот субъект «я», которое вовсе не является вторым центром наряду с самостью, т.е. «я в теле».

«Я» можно постигнуть только как «находящийся вне самого себя пункт», из которого человек способен созерцать «сценарий своей внутренней жизни». Благодаря «я» тело человека полностью «рефлексивно». Как пункт, с которым необходимо соотносится всякая предметность, «я» не дано само себе как предмет, оно необъективируемо. Попытка определить его ведет к бесконечной рефлексии, при которой рефлектирующее «я» всегда оказывается «вне» центра своей позициональности. Человек поэтому всегда сокрыт для самого себя, «я» находится неизбежно «вне центра своего переживания». В силу этого позициональность человеческой жизни носит характер «эксцентричности».

В силу этого, по мнению Плесснера, позициональность человеческой жизни носит характер «эксцентричности». Человек не растворяется в здесь-и-теперь, поскольку не может их определить, «я» поэтому лишен места и вневременно. «Оно не только живет и переживает,- пишет Плесснер,- но и переживает свое переживание. То, что оно переживает себя как нечто, как чистое «я», которое далее не может быть пережито, не

может быть определено… имеет своим основанием особенную пограничную положенность человека» (17, с.345).

«Экс-центричность» человека, как она выявляется посредством феноменологического анализа структурных форм жизни, и есть базисная структура человеческого бытия, определяющая все его важнейшие монопольные свойства. Она выступает как «формальное условия проявления существенных признаков и монополий человека в их неразрывной (по смыслу) связи независимо от того, к какому аспекту человеческого бытия – телесному, душевному или духовному – они относятся» (18, с.148-149).

В содержательном отношении экс-центрическая позиция человека предстает прежде всего как отделенность от своего физического существования, в силу которой человек способен назвать себя «я». Напомним, что Плесснер стремится выявить базисную структуру человека путем анализа феноменов его существования (прежде всего в космологической перспективе, т.е. в ряду растение-животное-человек), а затем движется вновь к феноменам с целью их объяснения на основе выявленной базисной структуры. Эксплицированный выше анализ форм органической жизни позволил Плесснеру указать в качестве базисной структуры существования человека эксцентрическую позициональность.

Эксцентрическая позициональность человека позволяет трояко охарактеризовать его. Он предстает как тело, как «я в теле» (живое тело) и как «я». Такая тройственная определенность означает троякое членение мира человека. Понятно, почему на этой высшей позициональной ступени должна сохраняться животная природа. Но замкнутая форма организации проводится здесь до крайних пределов. Ведь живая вещь не указывает среди своих позициональных моментов никакой точки, исходя из которой можно было бы добиваться более высокой ступени, кроме осуществления возможности организовать всю рефлексивную систему тела животного согласно принципу рефлексивности и еще раз соотнести с живым существом то, что на ступени животного означает жизнь.

Пойти дальше в повышении ступени невозможно, ибо живая жизнь теперь действительно зашла за себя. Хотя, по существу, она и останется связанной в здесь-и-теперь, переживает и не глядя на себя, захваченная объектами окружающей среды и реакциями собственного бытия, но она способна дистанцироваться от себя, вырыть пропасть между собой и своими переживаниями. Тогда она находится по сю и по ту сторону пропасти, будучи связанной в теле и в душе и одновременно нигде, без места, без всякой связи в пространстве и времени, и, таким образом, она есть человек.

В своем существовании, направленном против чужой данности окружающей среды, животное занимает позицию фронтальности. Она живет в отдельности от окружающей среды и одновременно в соотнесении с нею, сознавая себя только как тело, как единство чувственных сфер и - в случае централистской организации – сфер действия в собственном теле, естественное место которого есть скрытая для него середина его существования.

Человек как живая вещь, поставленная в середину своего существования, знает эту середину, переживает ее и потому преступает ее. Он переживает связь в абсолютном здесь-и-теперь, тотальную конвергенцию окружающей среды и собственного тела по отношению к центру его позиции и поэтому больше не связан ею. Он переживает непосредственно начало своих действий, импульсивность своих побуждений и движений, радикальное авторство своего живого существования, стояние между действием и действием, выбор, равно как и захваченность в аффекте и влечении, он

знает себя свободным и, несмотря на эту свободу, прикованным к существованию, которое мешает ему и с которым он должен бороться. Если жизнь животного центрична, то жизнь человека эксцентрична, он не может порвать центричности, но одновременно выходит из него вовне. Эксцентричность есть характерная для человека форма фронтальной поставленности по отношению к окружающей среде.

Окружающая среда, наполненная вещами, становится внешним миром, наполненным предметами, который представляет собой континуум пустоты или пространственно-временной протяженности. Непосредственно соотнесенные с телесными предметами пустые формы, «пространство» и «время», поскольку предметы манифестируют в их границах сущее, суть способы манифестации ничто…

Плесснер показывает, что в положении самости, как и в положении предмета, в качестве осуществляемой, как и наблюдаемой действительности, я являюсь себе, поскольку я сам есть действительность. Правда, охотно допускают, что в положении самости, то есть при осуществлении переживания, нельзя говорить о явлении внутреннего мира, и он показывается здесь непосредственно «в себе». Признав, что рефлексия, направленная на переживание, ухватывает собственную самость только в феномене, все же не могли усомниться в том, что переживание есть нечто абсолютное, или сам внутренний мир. (Широко распространенное допущение, основополагающее для любого рода субъективизма и философии переживания).

Но самость человека только тогда обладала бы подобным преимуществом, если бы человек был исключительно установленным живым существом, а не эксцентрическим, как на самом деле. По отношению к животному правильно утверждение, что в положении самости оно целиком есть оно само. Оно поставлено в позициональную середину и растворяется в ней. Напротив, для человека имеет силу закон эксцентричности, согласно которому его бытие в здесь-и-теперь, то есть его растворение в переживании, больше не приходится на точку его существования. Даже в осуществлении мышления, чувства, воли человек находится вне него самого.

На чем же покоится возможность ложных чувств, неподлинных мыслей, поглощенности чем-то, чем не являются на самом деле? На чем покоится возможность (плохого или хорошего) актера, превращение человека в другого? Как получается, что ни другие лица, за ним наблюдающие, ни сам человек никогда не могут сказать, не играет ли он только роль даже в моменты самозабвения и самоотдачи? Сомнение в истинности собственного бытия не устраняется свидетельством внутренней очевидности. Последнее не может преодолеть зачаточного раздвоения, которое пронизывает самобытие человека, ибо оно эксцентрично, так что никто не знает о себе самом, он ли еще это, кто плачет и смеется, думает и принимает решения, или это уже отколовшаяся от него самость, Другой-в-нем, его отражение и, возможно, его полная противоположность.

Его самобытие становится для человека миром и в том, что его конституция не связана с какими-либо актами. Он наличествует как внутренний мир, знает ли он об этом или нет. Конечно, он дан ему только в актах рефлексии… Такого рода актами Я никоим образом не схватывает себя как Я, оно схватывает еще не себя, но прошлое, то, чем оно было. Простой рефлексией в этом смысле обладает и животная субъективность в форме памяти, как ее обеспечивает исторический реактивный базис. Чтобы собственное бытие встретилось с самим собой как действительностью своего рода, к сущности его должно принадлежать нахождение все себя самого. В таком отношении к нулевому пункту собственной позиции – отношении, которое создается не актами, но раз навсегда дано

вместе с эксцентрической формой бытия, - состоит конституция самобытия как собственного, не связанного с актами мира.

Эксцентричность, на которой покоятся внешний мир (природа) и внутренний мир (душа), определяет, что индивидуальное лицо должно в себе самом различать индивидуальное и «всеобщее» Я. Правда, обычно это постижимо для него, лишь когда оно существует совместно с другими лицами, и даже когда это всеобщее Я никогда не предстает в своей абстрактной форме, но выступает конкретно посредством первого, второго, третьего лица. Человек говорит о себе и другим Ты, Он, Мы не потому, например, что он только на основе заключений по аналогии или актов вчувствования в существа, которые ему кажутся наиболее соответственными, был вынужден допустить существование лиц, но в силу структуры его собственного способа существования. Поэтому человеку дозволено в виде опыта использовать это пребывание вне места и времени, характерное для его положения, благодаря которому он является человеком,- использовать для себя самого и для всякого другого существа даже там, где ему противостоят существа совершенно чуждого вида.

При допущении существования других Я речь идет не о перенесении собственного способа существования, каким живет для себя человек, на другие, лишь телесно присутствующие для него вещи, то есть о расширении личностного круга бытия, но о сужении этого изначально не локализизованного и сопротивляющегося своей локализации круга бытия, его ограничения «людьми». Процесс ограничения, происходящих при истолковании являющихся во плоти чужих жизненных центров, надо, по мнению Плесснера, строго отличать от предпосылки, что чуждые лица возможны, что вообще существует личностный мир.

Фихте впервые подчеркнул эту необходимость. Каждому реальному полаганию одного Я, одного лица в одном отдельном теле задана сфера Ты, Он, Мы. То, что отдельному человеку, так сказать, приходит на ум идея и, более того, что он с самого начала проникнут тем, что не он не один и его товарищи не только вещи, но чувствующие существа, такие же, как и он,- все это покоится не на особом акте проецирования собственной жизненной формы вовне, но относится к предварительным условиям сферы человеческого существования. Конечно, чтобы разобраться в этом мире, нужны длительные усилия и добросовестный опыт. Ибо «другой», несмотря на структурное сущностное тождество со мной как лицом, есть (как и я) совершенно индивидуальная реальность, и его внутренний мир первоначально совершенно скрыт от меня и должен расшифровываться весьма различными способами истолкования.

Благодаря эксцентрической позициональной форме его самого человеку обеспечивается реальность совместного мира. Последний, следовательно, - это совсем не то, что осознается лишь на основе определенных восприятий, хотя, конечно, он обретает плоть и кровь в процессе опыта в связи с определенными восприятиями. С этим связано далее, что он отличается от внешнего и внутреннего мира тем, что его элементы, лица, не дают никакого специфического субстрата, который в материальном отношении выходил бы за пределы уже предположенного внешним и внутренним миром самим по себе. Его специфика есть жизненность, и как раз в ее высшей, эксцентрической форме. Специфический субстрат совместного мира покоится, следовательно, на своей собственной структуре. Совместный мир есть постигнутая человеком как сфера других людей форма его собственной позиции. Поэтому нужно сказать, что благодаря эксцентрической форме образуется совместный мир и одновременно обеспечивается его реальность.

Совместный мир не окружает личность, как это делает природа (хотя и не в строгом смысле, ибо сюда относится и собственная плоть). Но совместный мир и не заполняет личность, как это в столь же неадекватном смысле считается по отношению к внутреннему миру. Совместный мир несет личность, которая одновременно формируется им. Между мной и мной, мной и им (то есть другим лицом) располагается сфера этого мира духа. Если отличительным признаком естественного существования личности является то, что он занимает абсолютную середину чувственно-наглядной сферы, которая сама по себе одновременно релятивирует эту позицию и лишает ее абсолютного значения; если отличительным признаком душевного существования личности является то, что она находится в постигающем отношении к своему внутреннему миру и одновременно, переживая, осуществляет тот мир, - то духовный характер личности покоится в «Мы» собственного Я, в совершенно единой охваченности и охвате собственного жизненного существования согласно модусу эксцентричности.

Мы, то есть не какая-то выделенная из сферы Мы группа или общность, которая по отношению к себе может сказать Мы, но обозначаемая этим сфера как таковая есть то, что только и может называться духом. Ибо дух, взятый в его чистоте, отличается от души и сознания. По словам Плесснера, душа реальна как внутреннее существование личности. Сознание есть обусловленный эксцентричностью личностного существования аспект, в котором представляется мир. Дух, напротив, есть сфера, созданная и существующая вместе со своеобразной позициональной формой, и потому она не составляет никакой реальности, но реализован в совместном мире, если только существует хотя бы одна личность.

Совместный мир реален, даже если существует только одна личность, потому что он представляет собой создаваемую эксцентрической позициональной формой сферу, которая лежит в основе всякого обособления в первом, втором и третьем лице единственного и множественного числа. Поэтому сфера как таковая может быть отделена и от фрагментов, и от ее специфической жизненной основы. И так она есть чистое Мы, или дух. И лишь так человек есть дух, обладает духом. Он обладает им не так, как он живет. Дух, напротив, есть сфера, в силу которой мы живем как личности, сфера, в которой мы находимся именно потому, что наша позициональная форма держит ее.

Лишь в качестве личностей мы находимся в мире независимого от нас и одновременно доступного нашим воздействиям бытия. В этом правильность утверждения, что дух образует предпосылку природы и души. Это положение надо понимать в его границах. Дух не есть субъективность, или сознание, или интеллект, но как сфера Мы есть предпосылка конституции действительности, которая опять-таки лишь тогда представляет собой действительность, если даже независимо от принципов своей конституции в некотором аспекте сознания остается конституированной для себя. Именно этой отвращенностью от сознания она исполняет закон эксцентрической сферы, как это уже разъяснено выше.

При желании употребить какой-то образ для сферической структуры совместного мира нужно было бы сказать, что благодаря ему обеспечивается пространственно-временное различие местоположения людей. Как член совместного мира каждый человек находится там, где находится другой. В совместном мире есть лишь Один Человек, точнее говоря, совместный мир имеется в качестве Одного Человека. Он есть абсолютная точечность, в которой остается изначально связанным все, что имеет облик человека, хотя витальный базис и распадается на отдельные существа. Он есть сфера

«друг друга» и полной раскрытости, в которой встречаются все человеческие вещи. И таким образом, он есть истинное безразличие по отношению к единственному числу или множественному числу, он бесконечно мал или бесконечно велик, это субъект-объект, гарантия действительного (а не только возможного) самопознания человека в способе своего бытия друг с другом.

Плесснер подчеркивает, что если вспомнят о том, что духи именно и есть сфера, данная вместе с эксцентрической позициональной формой человека, но что эксцентричность его - характерная для человека форма его фронтальной поставленности по отношению к окружающей среде, то тогда становится понятным изначальный парадокс в жизненной ситуации человека: он как субъект противостоит себе и миру и одновременно изъят из этой противоположности. В мире и против мира, в себе и против себя – ни одно из противоположных определений не имеет перевеса над другим, пропасть, пустое «Между» «здесь» и «там», которое остается «через», даже если человек знает об этом и именно с этим знанием занимает сферу духа.

Возможность объективации себя самого и противостоящего внешнего мира основывается на духе. То есть объективирование, или знание, не есть дух, но имеет его предпосылкой. Именно потому, что эксцентричеки оформленное живое существо благодаря своей жизненной форме избавлено от естественной фронтальности, данной вместе с замкнутой организацией, от противопоставленности по отношению к окружающей среде и положено в отношение совместного мира к себе (и ко всему, что есть), оно способно заметить непробиваемость своей ситуации существования, которая связывает его с животным и от которой животные тоже не могут избавиться. В субъект-объектном отношении отражается «более низкая» форма существования, правда в свете сферы, в силу которой живое существо «человек» образует более высокую форму существования и обладает ею.

Плесснер приобрел известность благодаря книгам «Единство чувств. Основные черты эстезиологии духа» (1923) и «Границы сообщества» (1924). Его работа «Ступени органического. Введение в философскую антропологию» поначалу оставались в тени Şелера как основателя философской антропологии. Огромный интерес к философии Хайдеггера и Ясперса не позволил работе Плесснера стать предельно значимой для общественного сознания. Но наибольшей помехой для становления его авторитета в философской антропологии явилась сама его книга. Кто еще мог осмелиться на философское рассмотрение биологического материала? Профессиональные философы были редко связаны с естествознанием.

Итак, Плесснер проводил различие между живым и неживым, считая, что живое само полагает себя, само определяет свою границу, переступая через себя и во вне, и определяет себя внутри этой границы, идя внутрь, то есть к себе. Ведущая характеристика живого – «позициональность». У животного позициональность – центрическая. Это означает, что его центр отделен от живого тела. Центр рассматривает животного как плоть. Однако центр животного не осознает себя как центр. Чтобы такое случилось, нужны «зашедшее за себя Я» человека, его «необъективируемый полюс субъекта». Что касается человека, то он постоянно выходит за границы, за маркировки «среды», сотворенного. Отсюда главную черту человека можно определить как «эксцентрическую позициональность». Человеческое укоренено вне мира, вне наличного бытия. Однако, если у Şелера оно покоится на божественном основании, то у Плесснера человек «поставлен на ничто». В результате частные науки не способны выявить суть человека. Только философская антропология, только мысль, дерзающая размышлять о «ничто», способна справиться с этой задачей. «Творя себя лицом человек

отличает «себя» от «себя самого» в актах совершаемых выборов. В силу своей эксцентричности человек обнаруживает свою открытость миру и негарантированность собственного бытия.

Плесснер формулирует три антропологических закона:

1. Закон естественной искусственности, когда поставленность человека на «ничто» компенсируется квазиприродными результатами его деятельности;

2. Закон опосредованной непосредственности, т.е**.** осознание человеком своего сознания, понимание того, что объективное есть таковое лишь для сознания человека;

3. Закон утопического местоположения, согласно которому человек, отрицая абсолютное, постоянно нуждается в нем для собственного «удержания» в мире.

4. Закон темпоральной эксцентричности личности, согласно которому человек способен буквально «выламываться» из времени, переживать события различных исторических эпох, опережать время, делать потрясающие прогнозы, а благодаря материализации результатов своей деятельности может стать современником своих потомков.

Арнольд Гелен (1904-1976) разрабатывал деятельностный вариант философской антропологии. Человек, в отличие от животных, обделен инстинктами, не имеет своей особой экологической ниши, изначально не может находиться в гармонии с природой. Поэтому он проблематичен, открыт миру и по необходимости деятельностен, обладает избытком внутренних «побуждений». В то же время он не может одновременно реализовать свои побуждения, «перегружен» мешающими друг другу влечениями. Поэтому он старается дистанцироваться от самого себя, вынужден быть постоянно нацеленным как на изменение самого себя, так и окружающей среды. В результате, он не может «просто жить», а вынужден «вести жизнь», изобретая механизмы, обеспечивающие ее «разгрузку» от чрезмерного перенапряжения. Эта «разгрузка» осуществляется в деятельностномт самоосуществлении человека, в его действовании.

Действуя, люди воспроизводят культуру, кооперируются с другими людьми, создают социальные институты, регулирующие взаимодействие людей и стабилизирующие результаты действий. Институты не только «разгружают» людей от опасностей, но и позволяют им действовать инстинктоподобно, определяя его сознание и волю. Гелен выдвигает тезис об «этическом плюрализме» и выделяет четыре самостоятельных этоса, представленных в современных типах общества**:**

1. Стремление к взаимности (основывается не на принуждении, а на речевых коммуникациях, поддерживающих эквивалентность обмена и систему взаимных вознаграждений, ограничивающих нежелательное поведение; это отношение взаимного признания).

2. Институциональный этос, поддерживающий иерархии и сокращающий возможности индивидуального выбора действий;

3. Клановая (родовая) мораль братской любви, предельно выраженная в морали гуманности, поддерживающая «групповое чувство».

4. «Физиологические добродетели» (стремление к благополучию, чувство долга, сострадание.

Эрих Ротхакер (1888-1965) – представитель так называемой культурной ветви философской антропологии. Он полагал, что человек, прежде всего, характеризуется самоцельной активностью, источник которой лежит в его сознании. Он стремился представить в своих философских рассуждениях человека как живую и творческую личность. Человек, по его мнению, - творец и носитель культуры, которая есть источник свободы человека и его деятельной активности. Культура, по мнению. Ротхакера, - это

реакция человека на воздействие природы, это способ ориентирования в мире. Человек дистанцирован по отношению к внешнему миру, он открыт миру и в то же время находится в окружающей среде, которая выступает как результат деятельности сознания, пропускающего через свой порог лишь то, что имеет важное значение для жизни индивида.

В деятельности человека, по Ротхакеру, проявляется «воля к творчеству», источник которой находится в душе человека. Человек, следовательно, не пучок, не сумма, не нагромождение извне данных ощущений, но субъект, центр и исходный пункт активности. Именно это пункт свободы и нравственной силы личности.

В 1938 г. Ротхакер выпустил книгу «Слои личности», в которой дал свое понимание личности. По его мнению, личность образуют три слоя: 1) вегетативная и животная жизнь, 2) «Оно», которое определяется влечениями и чувствами. 3) «Я», которое мыслит и самосознает. Эти слои взаимосвязаны, однако они не сводятся друг к другу, а подчиняются одним и тем же закономерностям, что и слои бытия. Ротхакер пишет: «Лишь учение о слоях личности является ключом к пониманию практического человеческого поведения».

Ротхакер полагает, что человек порождает культуру, а культура создает человека. При этом большую роль играет язык: «С каждым вполне понятным словом мир изменяется. То, что сказано, снова включается в мир, который уже существует».

В культурной антропологии Э. Ротхакера значительное место занимает проблема специфики гуманитарного знания. Он отмечал, что методологи занимаются не только этими проблемами. Не все методологические проблемы - это проблемы образования понятий. Наряду с логическими проблемами методологии есть еще другие, совсем иного порядка. Когда, например *Карл Фосслер* называет свое первое методологическое произведение «Позитивизм и идеализм в языкознании» (1904), или когда читаешь «Историю догм и методов» *Йозефа Şумпетера,* - писал Ротхакер, то речь там идет уже не только о проблемах образования понятий. Разница становится отчетливее, если осознать, что в книге *Вобберминa* «Систематическая теология по религиозно-психологическому методу» речь идет не о методах религиозной психологии, а о религиозно-психологическом методе в теологии. К. Фосслер также ищет не то, чем различаются идеалистические и позитивистские методы логически, т.е. по типу образования понятий, а какой из этих методов *истинный.* История догм и методов - это история методов, оправдывающих и зарекомендовавших себя.

Ротхакер пытается охарактеризовать человека как творца культурного мира, а сами конкретные культуры он трактует как определенные стили жизни, которые должны быть сведены и объяснены в конечном счете основополагающими структурами человеческого бытия. Человек, по Ротхакеру, уже с самого начала оказывается в определенной жизненной ситуации с соответствующим горизонтом эмоционального восприятия, исходя из которой он проявляет свою деятельную активность. Человек окружен таинственной реальностью, которая не дана в готовом виде, совершенно загадочна и иррациональна. Из этой действительности, мировой материи он впервые конституирует свои «миры». Практическое отношение к миру трактуется им как эмоционально-экзистенциальное отношение, как биологически и экзистенциально переживание действительности.

Ключевые слова: антропология, мыслитель, бытие, метафизика, самопознание, культура, творчество, традиция.

Список использованной литературы

1. Бубер М. Проблема человека // Бубер М. Два образа веры. М., 1995.
2. Şелер М. Положение человека в космосе //Şелер М. Избранные произведения. М., 1994.
3. Бубер М. Два образа веры. М., 1999.
4. Şелер М. Философское мировоззрение //Şелер М. Избранные произведения. М., 1994.
5. Şелер М. Человек и история // Şелер М. Избранные произведения. М., 1994.
6. Şелер М. Философское мировоззрение //Şелер М. Избранные произведения. М., 1994.
7. Şелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей //Şелер М. Избранные произведения. М., 1994.
8. *Scheler M.* Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Bern: A.Francke AG Verlag, 1980, (перевод А.Н. Малинкина).
9. Şелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей // Şелер М. Избранные произведения. М., 1994.
10. Şелер М. Ордо аморис // Şелер М. Избранные произведения. М., 1994.
11. Şелер М. Ресентимент в структуре моралей. М., Наука, 1999.
12. Şелер М. Положение человека в Космосе //Проблема человека в западной философии / Сост. П.С.Гуревича; общ. ред. Ю.Н.Попова. М., Прогресс, 1988.
13. Şелер М. Человек в эпоху уравнивания //Şелер М. Избранные произведения. М., 1994.
14. Плесснер Х. Ступени органического и человек. Введение в философскую антропологию // Проблема человека в западной философии. М., 1988.
15. Plessner H. Die Stufen des Organischen und der Mensch. Berlin; Leipzig, 1928.
16. Ibid. s.194.
17. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении // Человек. М., 1991.
18. Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас. Очерки по истории и философии культуры. М., 1991.
19. Проблема человека в западной философии / составление и послесловие П.С. Гуревича. М., 1988.
20. Роинашвили Д.И. Философская антропология Макса Şелера. Автореф. на соиск. уч. ст. кандидата философских наук. М., 2001.
21. Спирова Э.М. Эрих Ротхакер как культурный антрополог // Спектр антропологических учений. Вып. 1. М., 1999, с. 62-72.
22. Трунов Д.Г. Введение в феноменологию самопознания. Пермь, 2008.
23. Трунов Д.Г. Феноменология самопознания: регионы самобытия. Пермь, 2011.

Pavel Semyonoviç QURYEVİÇ

XX ƏSRİN ƏVVƏLİNDƏ FƏLSƏFİ ANTROPOLOGİYA

Xülasə

Əsərdə bir sıra filosofların fəlsəfi baxışları təhlil olunur. Bunlardan Maks Şeleri, X.Plesneri, A.Heleni, A.Portmanı, E.Rotxakeri göstərmək olar. Əsərin müəllifi Maks Şelerin fəlsəfi baxışlarını təhlil edərək onu antropoloji inqilabın flaqmanı adlandırır və qeyd edir ki, alman mütəfəkkiri elmi baxışlarının genişliyinə görə digər filosoflardan fərqlənirdi.

Müəllifin fikrinə görə Şeler insan mahiyyətini praqmatiklikdən xilas etməyə, həmçinin müəllifin qeyd etdiyi kimi insanın fərdi xüsusiyyətlərini aşkara çıxartmağa çalışırdı. Alman filosofu elmin sosiologiya, fenomenalogiya, antropologiya, psixologiya, biologiya sahələrini, Şərqin və Qərbin dini-mədəni ənənələrini tədqiq edirdi.

Müəllif qeyd edirdi ki, Şelerə görə hər bir insan fövqəladə xüsusiyyətə malikdir.

XX əsrin görkəmli filosoflarının pleyadasında xüsusi yer tutan Maks Şeler katolikliyi və onun yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçən metafizikanı qəbul etmişdi. O, fəlsəfi antropologiyanı elm kimi şərh edir və məhz ona görə də «ekzistensiya» və «ruh» kimi fəlsəfi anlayışları rədd edirdi.

Şeler hesab edirdi ki, müasir fəlsəfə zəhlə tökən anlayışlardan xilas olmalıdır.

Müəllif Şelerdən bəhs edərkən belə bir cəhəti də qeyd etmişdir ki, Şeler insan təbiətinin psixofiziki dualizm probleminin həllini fenomenaloji üsulda, yəni hər bir insanın «öz metafiziki həqiqəti axtarmasında görür.

Məqalədə fəlsəfi antropologiyanın əsasını qoyanlardan biri də Helmut Plessnerin olduğu qeyd olunur. Onun əsərlərində fəlsəfi antropologiya xüsusi elmi-fəlsəfi fənn kimi, insanı isə ekssentrik (qeyri-adi) varlıq kimi təhlil etmişdi.

Plesner «Hisslərin vəhdəti» kitabında ruhla cism arasında olan münasibət probleminə toxunaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, cismin forması ilə onu əhatə edən aləm arasında korrelyasiya mövcuddur.

Müəllif belə bir cəhəti də qeyd edir ki, Plesnerin fikirləri Şelerin ideyalarına uyğun gəlir. Əsərdə Arnold Helenin də fəlsəfi baxışları öz əksini tapmışdır. Əsərin müəllifi fəlsəfi antropologiyanın fəaliyyətdə olan variantının Arnold Helen tərəfindən hazırlandığını və etik plüralizm haqqında dörd müddəa irəli sürdüyünü qeyd etmişdir.

Əsərdə fəlsəfi antropologiyanın mədəni bulağı adlanan Erix Rotxakerin də fəaliyyətindən bəhs olunur. Müəllif Erix Rotxakerdən bəhs edərkən belə bir cəhəti xüsusi olaraq qeyd edir ki, insan hər şeydən əvvəl özünün məqsədli fəallığı ilə xarakterizə olunur.

Əsərdə fəlsəfi antropologiyanın mədəni bulaqlarının nümayəndəsi olan Erix Rotxakerin də fəlsəfi baxışları öz əksini tapmışdır. O, özünün fəlsəfi mühakimələrində insanı canlı və yaradıcı şəxsiyyət kimi təqdim etməyə çalışırdı. O, hesab edirdi ki, insan mədəniyyətin yaradıcısı və daşıyıcısıdır.

Açar sözlər: antropologiya, sosiologiya, fenomenalogiya, pleyada, metafizika, psixofiziki, praqmatik, korrelyasiya, plüralizm, korreyasiya.

Pavel Semyonovich GUREVICH

PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY AT THE BEGINNING OF THE XX th CENTURY

Summary

In the article the creation by the great German philosopher Max Scheler is being analysed. His creative work, in the author′s opinion, is marked by «the anthropological Renaissance» of philosophical thinking. The German thinker, as the author underlines, touched upon such spheres of science as sociology, phenomenology, anthropology, psychanalysis, religious-cultural traditions of the East and the West, as well metaphysics.

Scheler, as author thinks, strived to take out human essence from his problems. In author′s opinion, Scheller tried to expose the specific individual features of man, bringing specific discoveries of human nature in a general process of world progress to light.

The article consider the creative work by one more among the founders of philosophical anthropology, Helmut Plesner, who analysed a human as an eccentric being striving for endless self-change.

Further, in the article there was studied the creation work by the representative of so-called cultural branch of philosophical anthropology, Erich Rothaker, who considered a man to be a creator and bearer of culture which is a source of human freedom and his creative activity. As well, culture, as Rothaker belicved, ia a way of orientation in the world.

Keywords: anthropology, thinker, being, metaphysics, self-knowledge, culture, creation, tradition.

УДК 1(091)

Нагима БАЙТЕНОВА
д.филос.н., профессор Казахский национальный университет им.аль-Фараби
Казахстан, Алматы

КОНЦЕПЦИЯ «ПОЛНОГО» ЧЕЛОВЕКА В «СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ» АБАЯ*

Абай (Ибрагим) Кунанбаев (10.08.1845 – 06.07.1904) – великий казахский поэт, философ, мыслитель, общественный деятель, основоположник современной казахской письменной литературы, последователь просвещенного либерального ислама. Особое место в творчестве Абая занимает «Кара соз» – «Слова назидания», которые состоят из 45 небольших законченных фрагментов. Это откровенный разговор – исповедь, «обнажение души» - требующий от автора предельной честности и искренности. По европейской традиции, это жанр «максимы», «бесед».

Мировоззренческие, философские размышления в «Словах назидания» Абая охватывают широкий спектр проблем. Однако особое место в его философских поисках занимает проблема человека. Он пытается постичь смысл человеческого бытия во всей полноте, рассматривая эту проблему с позиции философии, биологии, психологии, эстетики и этики. Квинтэссенцией всей философской системы Абая, основным принципом его философии является принцип: «Будь человеком!» И все свое бытие, свое знание и жизненный опыт, поэзию и прозу, свои размышления и философию он посвятил совершенствованию таких человеческих качеств, как гуманность и нравственность, благородство и образованность, справедливость и твердость духа и воспитанию высокодуховного человека. По мнению Абая, настоящим человеком в полном смысле этого слова можно назвать того, кто нравственные нормы и принципы превратил в свой каждодневный способ бытия. Он писал: если хочешь стать человеком, если переживаешь по этому поводу... Избегай пяти вещей. Пять твоих врагов – Сплетня, Ложь, Бахвальство, Лень, Транжирство. Стремись к пяти вещам. Пять благородных дел – Требовательность, Труд, Глубокое размышление, Удовлетворенность, Милосердие.

Чтобы человеком ты был
И вровень с веком ты был,
Ты пятерых побори
И пятерых избери.
Злословье, ложь, хвастовство,
Безделье и мотовство –
Вот пять врагов твоих, знай.
А разум и доброта,
Упорство, скромность и труд –
Доверься – не предадут.
Будь чистым, зла сторонись,
К деяниям светлым стремись,
Чтобы разум жил добротой.
Пускай ученым не стал,

* Məqalə fəls.ü.f.d. Zoya Əliyeva tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Пусть выпал жребий иной,
Но в жажде знанья залог
Твоей дороги прямой (1, с.41)

Абай считает что основной смысл человеческой жизни – это сохранить в себе человеческие качества, не потерять их прожить жизнь, достойную звания человека, ты пришел в этот мир человеком и должен уйти из нее человеком. Это ответственность человека перед самим собой и перед другими людьми, это требует от него определенной силы воли, силы духа. Таков основной лейтмотив философии Абая.

Как было указано выше основным предметом философских размышлений Абая было проблема человека. По утверждению Абу Хайяна ат-Таухиди, человек стал проблемой для человека. Это придало философии Абая антропологический характер, однако его философская антропология есть особая философская система. Профессор О.А.Сегизбаев, сравнивая философскую антропологию Абая с философской системой Л.Фейербаха, приходит к выводу, что хотя проблема человека является центральной для обеих мыслителей, тем не менее их философские системы наряду с общим, имеют и принципиальные отличия. Л.Фейербах в своей работе «Критика философии Гегеля» пишет: «Природа наделила не только мастерской желудка, но и установила дворец мозга, не только наделила языком, но и дала ухо, чтобы слышать гармонию звуков, дала глаза, чтобы видеть свет (2, с.128). Абай в 38-м «Слов назиданий» пишет: «Аллах создал образ человеческий отличным от форм червей, птиц, прочей живности, наделил человека лучшим сложением, поставил на две ноги, высоко расположил голову, чтобы он мог обозревать окружающий мир, чтобы он не пригибался и не брал пищу, как животное, дал ему две руки, которые служат голове; чтобы он мог наслаждаться ароматами дал ему нос; чтобы он мог видеть употребляемую пищу дал ему глаза; чтобы защитить их от опасностей, дал веки; ресницы даны, чтобы уберечь веки от трения; брови, чтобы отвести от глаз стекающий со лба пот; язык дан для того, чтобы люди могли общаться, понимать друг друга и трудиться сообща» (3, с.219). Несмотря на схожесть взглядов Абая и Фейербаха между ними существуют и определенные разночтения. Немецкий мыслитель рассматривает человека прежде всего как природное образование, поэтому его философская антропология есть переход от человека к Богу. Философская антропология Абая есть переход от Бога к человеку, ибо, согласно воззрениям казахского мыслителя, Бог сотворил человека, поэтому человеческое в человеке определяется не природой, а верой и любовью к Аллаху.

Философская антропология Абая отличается от концепции «совершенного человека», широко распространенного среди восточных философских систем. В частности, это и Антропос в герметизме и гностицизме, Адам Кадмон в Каббале, Гейомарт в маздаизме и зороастризме, Пуруша в древнеиндийской философии, шэн жэнь в древнекитайской философии, в том числе социальный идеал Конфуция цзюнь-цзы, в арабоязычной мусульманской философии «аль-инсан аль-камил» и среднеазиатская «жауанмарт» (что означает благородство).

На основе всестороннего исследования природы и сущности человека казахский мыслитель разработал свою концепцию совершенного «полного человека», где под «полным человеком» он подразумевал человека образованного, нравственного. Для Абая «полный человек» и «истинный мусульманин» синонимы. «Полный человек» - это человек, избравший путь Всевышнего: «Путь Всевышнего беспределен. И никому не дано преодолеть его. Тот, кто решился пойти по этому пути считается истинным мусульманином. Если конечная твоя цель – обогащение,

это уже не божий путь, это свидетельство твоей ограниченности. …Если ты намерен делиться с другими своими деньгами, скотом, знаниями, другими благами – это и есть путь Всевышнего, единственный путь, не знающий предела» (3, с.228). Только человек, посвятивший себя служению Богу, может быть совершенным человеком, считает Абай.

В концепции «полного человека» Абая прослеживается определенная преемственность, связь с другими философскими системами. Один из ярких представителей арабоязычной мусульманской философии аль-Газали, ссылаясь на Коран, утверждает, что человек слепок, копия Бога. Человек как и Бог видит, слышит…Абай в 38 слове «Слов назиданий» пишет: «…Не тверди невежественно, что невозможно уподобиться Богу. Действительно, нельзя в точности воспроизвести творения Всевышнего. Но подражай во всем делам его. Следуй указанным им путем. Вот светлейшие лики Аллаха: Жизнь, Наука, Могущество, Зоркость, Чуткость, Желание, Слово, Созидание. Создатель наделил человека этими восемью ликами, но не в таком абсолютном совершенстве, каковым он сам ими обладает» (3, с.216). Абай считает, что к основным восьми качествам Аллаха относятся: жизнь, наука, могущество, зоркость, чуткость, желание, слово, созидание. Этими качествами наделен и человек, но в отличие от Бога, они не столь совершенны. Если бы эти качества были совершенны и в отношении человека, тогда не было бы различии между человеком и Богом, что совершенно невозможно.

Следует отметить, что на формирование мировоззрения Абая оказали влияние богатое духовное наследие казахского народа, восточная культура, в том числе культура тюркоязычная, арабская и персидская, а также западная и русская. Абаю оказалась близка поэзия Пушкина, Лермонтова, Гете и Байрона. Кроме того, на его философские взгляды определенное влияние оказала китайская философия и прежде всего философская система Конфуция, которое прослеживается в концепциях «полного человека» Абая и в социальном идеале Конфуция «цзюн-цзы». В свое время Конфуций в рамках широко распространенной в восточной философии концепции «совершенного человека» разработал свою концепцию «благородного мужа» - «цзюн-цзы». По мнению великого древнекитайского философа, «совершенно мудрый» - «цзюн-цзы» это разумный, образованный, высоконравственный человек, который подчиняет свои личные интересы общественным интересам, живет не ради себя, не ради собственной выгоды, а посвящает свою жизнь служению народу.

Перед «совершенно мудрым» ставятся такие высокие требования, что соответствовать им очень сложно. По мнению Конфуция, «цзюнь-цзы» должен отвечать двум основным требованиям: 1) быть человечным - жэнь; 2) обладать чувством долга. Принцип жэнь Конфуций трактует очень широко: это любовь к человеку, милосердие, сдержанность, справедливость и т.д. На вопрос что такое человечность, Конфуций ответил: «Тот будет человечен, кто сможет воплотить повсюду в Поднебесной пять достоинств…. Почтительность, великодушие, правдивость, сметливость, доброту. Почтительность не навлекает унижений, великодушие покоряет всех, правдивость вызывает у людей доверие, сметливость позволяет достигать успеха, а доброта дает возможность повелевать людьми» (4, с.110). Но чтобы быть настоящим «цзюнь-цзы» недостаточно обладать качеством «жэнь», необходимо еще и обладать чувством долга («и»). Согласно Конфуцию, чувство долга должно основываться не на расчете, а на высоконравственных принципах, оно означает также стремление к знанию. Следовательно, истинный «цзюнь-цзы» равнодушен к богатству и все свое бытие, всю свою жизнь посвящает

высоким идеалам, служению людям, поиску истины. Конфуций пишет: «Благородный муж выполняет три запрета: в молодости, когда горячи дыхание и кровь, он избегает наслаждений; в зрелости, когда сильны дыхание и кровь, он избегает ссор; в старости, когда слабы дыхание и кровь, он избегает жадности» (4, с.107).

Абай же считает, что «жауанмарт», т.е. «благородный муж» должен обладать тремя главными качествами: «Понятия о Всевышнем сложились в нашем сознании как о Знающем, Милосердном, Справедливом. Если признаки Науки, Милосердия, Справедливости присутствуют в тебе, это означает, что ты имеешь стремление к знаниям, ты – истинный мусульманин и обладаешь высокой человечностью. Известно, что «жауанмарт» (благородство) воплощает в себе три таких качества, как правдивость, благонамеренность, разум. Правдивость олицетворяет Справедливость, благонамеренность - Милосердие, а разум, как мы знаем, одно из имен Науки. Этими свойствами, но в малой мере, наделен человек; долг его – довести их до совершенства, использовать на благо, помнить о них, беречь их в себе. Достичь этого можно, имея искренние желания и неустанно трудясь» (3, с.222). Следовательно, для Абая правдивость – это справедливость, благонамеренность, милосердие, разум или же мудрость – одно из имен Науки. Справедливость – мать благородных дел, совесть так же основывается на справедливости. Великий казахский мыслитель неустанно твердит: никогда не теряйте чувство справедливости, не уставайте делать людям добро, ибо без добра и справедливости нет веры и человечности. Здесь уместно будет напомнить слова Конфуция: «Добродетель не бывает одинокой, у нее непременно есть соседи» [4, с.34]. Действительно, человек не может быть добродетельным и при этом совершать дела недостойные человека. Сама добродетель есть следствие многих достойных и прекрасных качеств человека. Наука и мудрость также способствуют формированию таких прекрасных качеств в человеке, как доброта и честность. Абай считает, что эти качества присущи всем людям в большей или меньшей степени. Поэтому долг каждого человека развивать и совершенствовать их и использовать для благих дел. Он утверждает: «Не теряйте чувства справедливости, не уставайте творить добро. Без справедливости нет ни веры, ни человечности» (3, с.222).

Мыслитель особое внимание уделяет таким нравственным категориям как совесть, стыд, роль которых в формировании человека велика и рассматривает их как сложные философско-этические категории и дает всесторонний глубокий анализ. В частности, в 36 слове он пишет: «…стыд – есть неотъемлемая часть имана», т.е. веры. Но стыд – это достаточно сложное явление и не поддается однозначной оценке. Абай считает, что есть стыд, порожденный невежеством людей: «…это схоже с застенчивостью ребенка, который стыдится вымолвить слово или подойти к незнакомому человеку, хотя никакой вины его ни перед кем нет. Не имея вины перед шариатом, перед собственной совестью, стыдиться того, чего не следует стыдиться – верный признак глупости и низкородности». Но также существует и истинный стыд, «…который испытывают, совершив поступок, противный законам шариата, совести, человеческому достоинству». Такой стыд, согласно определению Абая, бывает двух видов. Первый, «…когда стыдишься не за себя, а за провинность другого». Другой стыд вызван «собственной провинностью перед шариатом, перед своей совестью и человечностью, допущенной по ошибке или случайному инстинкту. Может, никто кроме тебя и не знает о твоей провинности, но твой разум и естество терзаются, наказывают себя». Следовательно, по мнению казахского мыслителя; «Стыд – это человеческое достоинство, заставляющее изнутри признать свою вину и вынести себе

наказание» (3, с.209-210). Этот вид стыда присущь высоконравственным, совестливым людям и велика его роль в воспитании истинно человеческих качеств в человеке. В 14 слове по данному поводу Абай пишет: «Если человек, предавшись дурным поступкам, безудержному бахвальству, не в силах остановиться и взыскать с себя, не пытается очиститься перед Богом или собственной совестью, как назвать такого… *человек* ли он?» (3, с.168).

Конфуций в своей философии наряду с концепций «цзюнь-цзы» разработал и концепцию «сяо-жэнь» («маленький человек», «плохой человек»). Он писал: «Благородный муж постигает справедливость. Малый человек постигает выгоду» (4, с.33).

Подобный подход к изучению человека мы встречаем и у Абая, которая отражена в концепции «пенде» и противопоставляется «полному, наполненному человеку», т.е. «совершенному человеку». Если совершенный человек соизмеряет свою жизнь с вечностью, то «пенде» живет руководствуясь требованиями каждодневной жизни; если для совершенного человека основополагающими принципами бытия является правдивость, благонамеренность, разум, справедливость, милосердие, то «пенде» не может выйти за рамки каждодневности.

«Пенде», по представлению Абая, безвольный и зависимый человек, его бытие направлено на сохранение собственной жизни – заработать на хлеб и жизнь, иметь скот, гонятся за званиями и регалиями. Из-за корыстных целей он готов пойти на сговор со своей совестью и честью, его жизнь полна внутренних противоречий.

Величие и мудрость Абая в том, что поднятые им в то время, проблемы не потеряли своей значимости и сегодня. Религиозно-философский дискурс Абая нашел отражение не только в современных ему восточных и западных философских системах, но наблюдается также преемственность и связь с размышлениями современных философов. Например, по утверждению Абая, если человек заставляет вещи служить ему, делая их своим рабом, то «пенде» становится рабом вещей. Такая позиция совпадает с взглядами яркого представителя Франкфуртской школы Герберта Маркузе и его теории об «одномерном человеке».

Ценностные ориентации в современном обществе способствуют формированию у людей культа потребления, в результате чего материальные потребности, утрачивая моральные ориентиры, лишаются истинных ценностей. В современных общественных системах человек рассматривается, прежде всего, как экономическая единица или же просто как потребитель, забыты такие истинные ценности, как вера и любовь, смысл человеческой жизни. Духовные ценности, превратившись в товар, в конечном счете, приводят к деградации личности и к к одномерности современного человека.

Г.Маркузе в своей книге «Одномерный человек» пишет, что возникновение индустриального общества приводит к изменению социальной структуры общества и в новых исторических условиях пролетариат теряет свой прежний социальный статус, теперь рабом индустриального общества является не пролетариат, а потребитель. Индустриальное общество, по его мнению, есть «общество потребителей» и люди данного общества, потеряв свои революционно-критические качества, превращаются в одномерного человека, т.е. весь смысл их бытия направлен только на одно - на потребление.

Абай во многих своих стихотворениях и в «Словах назидания» с грустью и горечью говорит о таких отрицательных качествах, присущих «пенде», как несправедливость, кичливость, необразованность, безнравственность, взяточничество, бессовестность и т.д. и наоборот, перечисляет с гордостью такие

черты, как справедливость, образованность, благонамеренность, доброта, честность и порядочность, присущие совершенному человеку, которые необходимо неустанно развивать. По мнению Абая, совершенный человек это, прежде всего, истинный мусульманин. В более синтезированной форме эту мысль он продолжил в 38 слове: «Путь Всевышнего беспределен. И никому не дано преодолеть его. Тот, кто решился пойти по этому пути, считается истинным мусульманином. Если конечная твоя цель – обогащение, это уже не божий путь, это свидетельство твоей ограниченности. Что за непостижимая уму алчность алкать богатства всего мира?! Если ты намерен делиться с другими своими деньгами, скотом, знаниями, другими благами – это и есть путь Всевышнего, единственный путь, не знающий предела. Избравшие его считаются истинными рабами его, они могут питать надежду приблизиться к Богу. Какая надежда может быть у иного пути?...

Возвыситься духовно можно…

Во-первых, умение сохранить человеческие достоинства даже во время великих испытаний облагораживает человека.

Во-вторых, самовосхваление, выпячивание собственных достоинств могут только навредить тебе.

В третьих, злонамеренность, принижение, оскорбление самолюбия других, порождает ответную враждебность.

Причина желания отличиться перед другими – хвастовство, оно порождает зависть, одна зависть влечет за собой другую.

Отсутствие же этих пороков приносит человеку умиротворение, а в умиротворенной душе рождается стремление.

Существуют три вещи, способные унизить весь человеческий род, которых следует избегать.Это: невежество, леность, злодеяние.

Невежество - то есть отсутствие знаний, без которых ничего нельзя добиться; отсутствие знаний равняет человека с животным.

Леность – злейший враг искусства; бесталанность, безволие, бесстыдство, бедность – порождение лени.

Злодеяние – враг человечества; причиняя зло другим, человек отдаляется от людей, уподобляясь дикому зверю.

Противоядие от этих пороков – человеколюбие, желание всеобщего благоденствия, твердость духа, справедливость, глубокие всесторонние знания. Направь свои знания на путь, указанный Аллахом, ибо Аллах не ленясь, огромными усилиями и старанием создал гармоничный совершенный мир» (3, с.228-230).

Основная цель философии Абая сделать каждого «пенде» настоящим человеком, спасти его. В этом благородном деле большую роль он отводит воспитанию и среде.

Люди по своей природе равны, все они рождаются, умирают, все нуждаются в одежде и пище, все одинаково радуются и огорчаются. Они не рождаются ни плохими, ни хорошими. Абай в 19 слове пишет: «Дитя человеческое не рождается на свет разумным. Только слушая, созерцая, пробуя все на ощупь и на вкус, оно начинает познавать разницу между хорошим и плохим. Чем больше видит и слышит дитя, тем больше узнает. Многое можно усвоить, внимая словам разумных людей. Недостаточно обладать разумом, только слушая и запоминая наставления знающих, избегая пороков» (3, с.176). Здесь будет уместно вспомнить и слова Конфуция, который утверждал: «Природа каждого с другим сближает, привычка друг от друга отдаляет» [4, с.109]. Как и Абай Конфуций считает, что люди по своей природе не

отличаются друг от друга и лишь в результате приобретения определенного социального опыта, в процессе социализации начинаются отличаться друг от друга. И Конфуций, и Абай отмечают что на формирование человека сильное влияние оказывают социум, среда и время, если человек безнравствен, в этом повинны среда и время.

Рассуждая о формировании истинно человеческих качеств, Абай уделяет внимание и вопросам воспитания. В частности, в 15 слове он пишет: «Желаешь быть в числе умных людей, спрашивай себя раз в неделю, или хотя бы раз в месяц: как ты живешь? Сделал ли ты что-нибудь полезное для своего образования, для земной или потусторонней жизни, не придется ли тебе потом испить горечь сожаления? Или же ты и сам не заметил, не помнишь, как и чем жил?» [3, с.170].

В формировании личности важное значение имеет совершенствование его внутреннего мира. Абай по этому поводу пишет: «Способности и намерения некоторых людей направлены на улучшение внешнего вида, они заботятся о своей одежде, следят за походкой, считая сие занятие высоким достижением». А совершенный человек должен думать, прежде всего, о своем духовном совершенствовании. Это достигается иным путем: «…Разум человека совершенствуется безграничной, неиссякаемой любовью к добру…

Отсутствие же этих пороков приносит человеку умиротворение, а в умиротворенной душе рождается стремление» [3, с.229-230]. Эту же мысль мы встречаем и в 18 слове назидания: «Человек должен одеваться скромно, содержать в чистоте, быть опрятным. Тратить на одежду больше, чем позволяют средства, обременять себя излишней заботой о внешности, могут только щеголи…

…Человек должен отличаться от других умом, знаниями, волей, совестливостью, хорошим нравом. Думать, что можно возвыситься иначе, может только глупец» [3, с.175]. Каким будет человек: хорошим или плохим, совершенным или несовершенным – это зависит не от Бога, а от воспитания, считает Абай.

Проблему совершенного человека Абая связывает с философией любви. Призывая любить Аллаха, он имеет в виду очищение человека через познание самого себя, так как человек, познавший себя, не может смотреть на других иначе, чем на себя, он не может желать другому плохого. Любовь, по Абаю, особая сила, которая очищает человека от скверны, от недобрых поступков.

Хотя Абай поддерживает некоторые идеи суфизма и при решении определенных вопросов стоит на позициях суфизма, однако его философия основана не на аскетизме, а на прагматизме, его философия связана непосредственно с жизнью. Рассматривая некоторые вопросы, он не только не принимает взгляды суфизма, но даже выступает против них. В 38 слове он однозначно высказывает свою позицию по отношению к суфизму: «Если бы человечество для своего усовершенствования избрало тарикат, путь, указанный святыми, мир бы пришел в запустение. Кто бы тогда пас скот, кто бы остановил врага, кто бы шил одежду, кто бы сеял хлеб, добывал богатства земных недр?

Разве отказавшись от благ, дарованных Всевышним, мы не рискуем оказаться неучтивыми, неблагоразумными и неблагодарными, впадая тем самым в тяжкий грех?!

Если этот путь предначертан лишь для половины мусульман, то напрашивается вопрос: разве существует половинчатая истина? Выборочная справедливость? В таком случае у народа не может быть и самой жизни. Ибо жизнь есть высшая истина. Без жизни не может быть совершенства» [3, с.223-224].

По убеждению Абая, путь совершенства, основанный на аскетизме, не правильный путь. Если все люди вступят на этот путь, тогда жизни придет конец. Он рассматривает жизнь как высшую истину, без нее нет совершенства и нет смысла.

Развивая идею о «полном», т.е. совершенном человеке в 17 слове он пишет: чтобы пополнить ряды святых, человеку должны быть присущи три феномена: воля, разум, сердце. Проанализировав их Абай приходит к мысли, что каждый из них имеет свое предназначение в жизни человека и каждый из них по своему важен.

Без *воли* трудно достигнуть совершенства: «…чтобы познать себя, надо упорно учиться, а без меня этого не сделать; служить Всевышнему, поклоняясь ему, не ведая покоя, можно только с моей помощью; нельзя, если меня нет, добиться в жизни богатства, мастерства, уважения, карьеры. Разве я не оберегаю людей от мелких страстей и держу их в узде, не я ли предостерегаю их от греха, зависти, соблазнов, не я ли помогаю им собраться и в последнюю минуту удержаться на грани пропасти?». Но вместе с тем, воля таит в себе и отрицательное: «…Но ведь в тебе таится и жестокость, равная твоей силе. Ты тверда в служении добру, но не меньшую твердость проявляешь и в служении злу. Вот что плохо в тебе».

Разум также имеет и положительные и отрицательные стороны: только разум «способен распознать, какое из твоих слов полезно и какое пагубно, будь то в земной или загробной жизни. Только мне дано постигнуть твой язык. Без меня не избегнуть зла, не найти выгоды, не постичь знаний…». Но разуму свойственно и другое: «Лукавство и коварство тоже творения твоих рук. И добрый, и злой опираются на тебя, ты верно служишь и тому, и другому».

Сердце – есть владыка тела. Как утверждает сердце: «…люди не стараются сберечь меня в чистоте и от этого страдают сами. Будь я чистым, не стал бы я делать различия между людьми. Я восторгаюсь добродетелью, я восстаю против зла и насилия. Самолюбие, совесть, милосердие, доброта – все исходит от меня».

Среди трех феноменов Абай особое предпочтение отдает сердцу. Сердце не последует за разумом, «…если ты замыслил недоброе и даже отстранится от тебя с брезгливостью». Сердце не подчиниться и воле: «…Оно не станет препятствовать в деле благоразумном, но в деле ненужном повяжет тебя по рукам».

В заключение Абай приходит к выводу, что только при их единстве и подчинении их сердцу возможно формирование совершенного человека: «Вам следует объединиться и во всем повиноваться Сердцу. Если вы все трое мирно уживетесь в одном человеке, то прахом с его ног можно будет исцелять незрячих. Не найдете согласия, я отдам предпочтение Сердцу. Береги в себе человечность. Всевышний судит о нас по этому признаку» [3, с.173-174].

Концепция «полного», совершенного человека Абая основана на принципах человечности, гуманности. То, что этот принцип основополагающий всей философии Абая, говорит его стремлении и желании развить и воспитать в своем народе высоконравственные качества, способность сохранить до конца жизни истинно человеческие качества, прожить жизнь, достойную человека, в полном смысле соответствовать званию человека, «быть Человеком».

Ключевые слова: философия, философская антропология, человек, совершенный человек, «полный человек».

Список использованной литературы

1. Кунанбаев Абай. Избранное. Пер. с казах. М.: Худож.лит., 1981. 223 с.
2. Фейербах Л. Избранные философские произведения. В 2 тт. Т.1, М., 1956.
3. Абай. Книга слов. Поэмы. Алматы: ЕЛ, 1993. 272с.
4. Конфуций Луньюй //Конфуций Уроки мудрости: Сочинения. М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: Изд-во «Фолио» (Сер. «Антология мысли»),1999. – 958 с.

Naqima BAYTENOVA

ABAYIN «NƏSİHƏTLƏR»İNDƏ KAMİL İNSAN KONSEPSİYASI

Xülasə

Məqalədə görkəmli qazax şairi, filosofu, mütəfəkkir, ictimai xadimi və islam liberal maarifçiliyinin tanınmış nümayəndəsi Abay Kunanbayevin «Nəsihətlər» əsərində qoyulan geniş spektli problemlərdən danışılır, diqqət əsasən insan məsələsinə yönəldilir. Abayın fəlsəfi sisteminin kvintessensiyasını «İnsan ol!» prinsipi təşkil edir. Abay biliyini, varlığını həyat təcrübəsini, poeziyasını, mühakimələrini və fəlsəfəsini insanda nəsiblik, əxlaq, ədalət, xeyirxahlıq, ruh möhkəmliyi, yüksək mənəviyyatlılıq kimi keyfiyyətlərin təkmilləşməsinə həsr etmişdir.

Açar sözlər: fəlsəfə, fəlsəfi antropologiya, insan, kamil insan, «tamamlanmış insan».

Nagima BAYTENOVA

CONCEPTION OF «A COMPLETE» MAN IN «WORDS OF EDIFICATION» BY ABAY

Summary

The article is devoted to Abay (Ibrahim) Kunanbayev (10.08.1845 – 06.07.1904) – the great Kazakh poet, philosopher, thinker, social activist, the founder of modern Kazakh written literature, the follower of an enlightened liberal Islam. Worldview and philosophical reflection′s in the "Words of edification" of Abay covers a wide range of problems. But a special place in his philosophical quest is the problem of human rights. The quintessence of the whole Abay′s philosophical system the basic principle of his philosophy is the principle: "Be a man!". Abay dedicated all his being, his knowledge and experience, poetry and prose, all his thoughts and philosophy to perfection in a man of such qualities as morality, nobility and education, justice and fortitude, highly spiritual and highly moral education of man. According to Abaya real man in every sense of the word can be called only on who had transformed the moral norms and principles into his everyday way of life. Abay developed his concept of the perfect man. Based on a comprehensive study of the nature and essence of human Kazakh philosopher developed the concept of "full rights", where "complete person" Abay has in mind a person full of knowledge, morality.

Keywords: philosophy, philosophical anthropology, man, perfect man, "a complete man."

УДК 796.5(470.319)

Константин Викторович СТАРОСТЕНКО
д.п.н., доц., зав. кафедрой «Социология, культурология и политология» ФГОУВПО «ГУ УНПК»

РАЗВИТИЕ АКТИВНОГО ОТДЫХА И ТУРИЗМА В ОРЛОВСКОЙ ОБЛАСТИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ*

Анализ специальной литературы, посвященной туризму, показывает, что его состояние в современной Российской Федерации характеризуется недостаточным развитием организационной структуры, направленности развития, состоянием качественных и количественных характеристик. К основным негативным факторам, сдерживающим развитие и совершенствование форм деятельности туристской сферы, можно отнести отсутствие государственной финансовой поддержки отрасли, непроработанность законодательной базы для инвестиций в туристскую отрасль, слабую пропаганду туристских возможностей, устаревшую инфраструктуру, несоответствие цены и качества предлагаемых услуг.

Все это свидетельствует о том, что Российская Федерация по основным показателям развития индустрии туризма сильно уступает ведущим странам. К примеру, в России в туристской и сопутствующих отраслях занято 5,6% от общей занятости населения (в мире средний показатель – 8%). По оценкам Всемирного Совета по туризму и путешествиям доходы от туризма в Российской Федерации с учетом мультипликативного эффекта составили в 2010 году 6,7% ВВП (в среднем в мире - 9,7%), инвестиции в туристскую индустрию - 12,1% от общих инвестиций (2).

В опубликованном в 2009 г. рейтинге конкурентоспособности сектора туризма и путешествий Всемирного экономического форума из 113 стран мира Россия заняла 59 место, поднявшись на 5 строк по сравнению с 2008 г. При этом, динамика ежегодного роста вклада туризма в ВВП Российской Федерации значительно превышает среднемировой показатель (9,4% в год) и составляет 28,8% за период с 2002 по 2007 гг. По данным Всемирной туристской организации потенциал России позволяет принимать до 40 миллионов иностранных туристов и существенно увеличивать внутренний туристский поток (2). Большая роль в развитии туристской деятельности принадлежит субъектам Российской Федерации, обладающим богатейшим культурно-историческим и природным наследием в сочетании с фактором неизведанности.

Активное внимание туризму в Орловской области стало уделяться сравнительно недавно. В 1999 г. Областной совет народных депутатов принял закон о туристской деятельности на территории области, что позволило принять областные программы развития туризма, направленные на повышение туристской привлекательности Орловщины для российских и зарубежных туристов (3).

В 2005 г. в Орловской области был принят Закон от № 532-оз «Об областной целевой программе «Развитие туризма в Орловской области на 2005 – 2010 годы»» (1). Основной целью программы являлось создание в области современного и конкурентоспособного туристского комплекса, с одной стороны, обеспечивающего широкие возможности для удовлетворения потребностей путешествующих российских и иностранных граждан в туристском обслуживании; с другой стороны, способствующего

* Məqalə f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

развитию экономики региона за счет увеличения поступлений налоговых платежей из сферы туризма, привлечения дополнительных инвестиций, образования новых рабочих мест. Для достижения поставленной цели предполагалось решение задач, которые условно можно подразделить на краткосрочные и долгосрочные.

К краткосрочным задачам были отнесены следующие основополагающие вопросы:

- формирование и совершенствование нормативно-правовой базы развития туризма и системы государственного регулирования туристской деятельности, в том числе системы мер, обеспечивающих безопасность в сфере туризма, а также защиту прав потребителей туристского продукта;
- создание современного внутрирегионального рынка туристских услуг на основе здоровой конкуренции, углубления специализации и кооперации работы туристских предприятий и фирм;
- организация и управление развитием туризма, включающие приоритетные проблемы создания и совершенствования современной системы рекламно-информационного оснащения туристской отрасли; научного обеспечения туристской деятельности; образование современной информационно-аналитической базы и системы статистической отчетности в индустрии туризма; участие в формировании непрерывной системы подготовки, переподготовки и в повышении квалификации кадров для сферы туризма; изучение состояния и состава ресурсов туризма в области, их кадастрирование, квотирование, мониторинг; программное обеспечение отдельных перспективных и социально значимых видов туризма в городах и районах области; интеграцию области в систему отечественного и мирового туристского рынка, развитие межрегионального и международного сотрудничества в области туризма.

К долгосрочным задачам были отнесены следующие вопросы:

- стимулирование развития материальной базы туризма (средств размещения и инфраструктуры) путем привлечения инвестиций;
- проведение широкомасштабной рекламной кампании на внутреннем и внешнем туристских рынках;
- разработка и внедрение технологий прогрессивного туристского обслуживания.

Вышеизложенные задачи были представлены в форме конкретных мероприятий, способствующих их эффективной реализации. К ним, в частности, были отнесены проблемы, связанные с повышением ответственности органов государственного и местного самоуправления, руководителей индустрии туризма и высших учебных заведений за положение дел в туристской сфере, партнерское взаимодействие ее институтов и фирм в обеспечении качества обслуживания и удовлетворения потребностей путешествующих.

В результате реализации программных мероприятий по реализации вышеуказанного Закона Орловской области «Об областной целевой программе «Развитие туризма в Орловской области на 2006-2010 годы», региону удалось достичь многого: во-первых, созданы благоприятные условия для эффективной деятельности областной индустрии туризма, в частности, разработаны новые и модернизированы существовавшие ранее туристские маршруты и программы; получили признание такие туристские бренды как «Национальный парк «Орловское Полесье»» и «Православный Болхов», что позволило увеличить число путешествующих до трехсот тысяч человек в год; во-вторых, сформирована нормативно-правовая база туристской деятельности; отдельной строкой в бюджете области, городов и райцентров идет выделение средств на развитие инфраструктуры и материальной базы институтов туризма; формируется научный потенциал для развития теории и практики цивилизационных форм и методов

работы со всеми категориями путешествующих; создаются при учебных заведениях «Бюро путешествий» для организации отдыха молодежи в летнее время и участие ее в работе международных «Спутников»; в-третьих, идет работа в части открытия специализированных ученых советов по подготовке и переподготовке высококвалифицированных кадров для специалистов разных направлений деятельности в индустрии туризма и качественного обслуживания путешествующих.

Актуализации развития регионального туризма способствовала информация, размещенная на сайтах Інтернет, в различных каталогах, путеводителях и буклетах. Приближены условия пребывания туристов к цивилизованным странам Европы: четко организован прием путешествующих, начиная с железнодорожного вокзала и автовокзала; построены пятизвездочный отель «Атлантида», трехзвездный пансионат «Мечта», гостиницы «Адамас» и «Очарованный странник», более 80% муниципальных гостиничных номеров отнесены к высшей категории; для удобства туристов установлены в местах посещения указатели и карты-схемы дорог для автомобилистов; в Болхове открыта частная паломническая гостиница «Болховская старина», номера которой оборудованы в народном стиле; в Ливнах функционируют частные мини-гостиницы.

Отрегулирована работа с орловскими вузами в части подготовки туристских кадров по заданию департамента образования, культуры и спорта области. Сегодня по туристским специальностям в Орловском государственном университете и ФГОУ ВПО «Государственный университет – учебно-научно-производственный комплекс», а также в ФГБОУ ВПО «Орловский государственный институт искусств и культуры» обучается более 350 человек, ежегодный выпуск молодых специалистов составляет 80 человек. Выпускники орловских вузов пользуются устойчивым спросом в туристских фирмах и гостиничных хозяйствах не только в пределах Орловской области, но и во многих субъектах Российской Федерации.

По инициативе заведующей кафедры «Туризм, рекреация и спорт» Макеевой В.С., доктора педагогических наук, профессора, члена-корреспондента Международной академии наук педагогического образования, с 2005 г. в Орловском государственном университете и ФГОУ ВПО «Государственный университет – учебно-научно-производственный комплекс» идет подготовка специалистов по уникальной специальности 022400 «Рекреация и спортивно-оздоровительный туризм» дневной формы обучения.

Выпускник, получивший данную профессиональную подготовку, владеет теорией и технологией спортивно-оздоровительных форм досуга, имеет навыки в:

- педагогической и рекреационно-досуговой деятельности во всех типах образовательных учреждений и санаторно-курортного профиля, в организациях, на предприятиях, в сборных командах по основным видам туризма;
- восстановлении работоспособности и организации отдыха с помощью средств физической культуры, спорта и туризма – проведение физкультурно-спортивных, спортивно-зрелищных, культурно-досуговых, лечебных, реабилитационных и профилактических мероприятий;
- проведении оздоровительных и развлекательных мероприятий на туристских маршрутах и в процессе рекреационно-познавательных поездок;
- организации методических семинаров по экскурсионной, туристско-оздоровительной и туроператорской деятельности, физкультурно-спортивному досугу в туристских группах, клубах, фирмах и др.;
- управленческой, маркетинговой деятельности в сфере туризма и рекреации на

местном, региональном и федеральном уровне;

- разработке и реализации специальных двигательных режимов, ориентированных на формирование духовных ценностей, нравственности, профилактику и устранение психических и физических перенапряжений, а также социально-культурное, экологическое и физическое воспитание личности (5).

В процессе учебно-практической подготовки специалистов по профилю «Рекреация и спортивно-оздоровительный туризм» используются ведущие медицинские, спортивно-оздоровительные и культурно-досуговые учреждения г. Орла, в том числе: санаторий – профилакторий «Зеленый берег», новый спортивный комплекс и центр содействия здоровья Орловского государственного университета и ФГОУ ВПО «Государственный университет – учебно-научно-производственный комплекс» и др.

Учебный процесс в подготовке и переподготовке кадров осуществляют ведущие специалисты в области биологии, медицины, туризма, организации отдыха, физической культуры и спорта. Первый выпуск был осуществлен в 2010 г. Путевку в жизнь получили 13, а в 2011 году - 15 выпускников. К сожалению, сегодня это не в полной мере удовлетворяет потребности сферы туризма в Орловской области, где в настоящее время работают 92 туристских агентств, 20 гостиничных хозяйств, ряд санаториев, пансионатов и турбаз. Общий номерной фонд составляет более полутора тысяч номеров, рассчитанных на одновременный прием до трех тысяч путешествующих.

Несмотря на малую протяженность территории Орловской области, отсутствие гор и многообразия ландшафтов и климатических зон, тем не менее, активный отдых и туризм становится приоритетным среди населения Орловской области. Наиболее благоприятным местом для реализации данного вида мероприятий является Национальный природный парк «Орловское Полесье», располагающийся на стыке двух природно-климатических зон — широколиственных лесов и лесостепи, территория которого занимает более 77 тысяч гектаров. В парке встречаются различные типы лесов, болот, водной флоры и лугов, имеется большое количество редких видов животных и птиц. Отдыхающим могут предложить следующие маршруты для активного отдыха:

- Экотропу «Родники Полесья», проходящую по живописным озерам и 11 благоустроенным родникам Полесья: родник на Пышкином лугу, «Звезда», «Максимкин», «Сахаровский», родник Михалыча, «Сказка», «Лесное озеро», «Карьерный», «Сова», «Гремячий», «Журавлик». Протяженность маршрута 15,2 км, время прохождения тропы 5-6 часов;

- Экотропу «Торфяные озера», знакомящую посетителей с ландшафтно-природной структурой парка, историей торфоразработок на его территории во второй половине XX века, уникальным растительным и животным миром болот. Протяженность маршрута 3,1 км, время прохождения 2-3 часа;

- Экотропу «Сахаровские родники», проходящую по обустроенным родникам «Сахаровский», «Максимкин», «Звезда». İзумительные по красоте лесные ландшафты, живая родниковая вода, оборудованные места отдыха ждут посетителей. Протяженность маршрута 3,5км, время прохождения 2-3 часа.

В последние годы стал привлекательным в Орловской области зимний туризм. Недалеко от города Мценск, на берегу реки Зуши находится Пансионат «ЗİЛ», принимающий туристов круглый год. Горнолыжный комплекс, находящийся рядом с пансионатом, включает 10 подъемников и трассы с профилями для новичков и опытных горнолыжников. Протяженность горнолыжного комплекса около 2 км. по берегу реки Зуши, общая длина трассы свыше 4 км. Отдельные спуски имеют длину от 300 до 600 м. с перепадом высоты от 50 до 80 м. При пансионате работает горнолыжная школа, где

проводится обучение начинающих таким зимним видам спорта как сноуборд и горные лыжи, в том числе и детей с 3-х лет.

Привлекает туристов и база отдыха «Пронино», расположенная недалеко от Орла. На склонах гор проложены трассы, как для опытных горнолыжников, так и для начинающих; для сноубордистов построен «Сноуборд-парк» с трамплинами и рейлами. Работают два бугельных подъемника (на северном и южном склонах). «Пронино» - это учебная база для инструкторов-горнолыжников и место проведения областных чемпионатов по горнолыжному спорту.

В целях дальнейшего эффективного развития туристской отрасли в регионе 12 января 2010 г. Правительством Орловской области была утверждена долгосрочная областная целевая программа «Развитие туризма в Орловской области на 2011-2015 годы» (2), которой предусмотрено создание современного и конкурентоспособного регионального туристского комплекса, вносящего вклад в развитие экономики и социальной сферы области за счет поступлений налоговых платежей из индустрии туризма и смежных отраслей и притока дополнительных инвестиций.

В соответствии с принятой программой в области предстоит принять стратегический план мероприятий по формированию конкурентоспособного туристского продукта в определенных сегментах потребительского рынка. Ориентируясь на изученные в ходе маркетинговых исследований сегменты, планируется разработать новую концепцию формирования туристского продукта (развитие туристской инфраструктуры и объектов туристской индустрии) в каждом перспективном для туризма районе области.

В среднесрочной перспективе планируется заложить основы политики обустройства территорий, нацеленной на эффективное использование ресурсов региона и исключающей спонтанное строительство и антропогенную перегрузку территорий. С этой целью определяются конкретные туристские зоны, разрабатывается генеральный план развития областной туристской инфраструктуры, проектируются новые маршруты и спектр услуг в аспекте развития активного отдыха. Наиболее приоритетными туристко-рекреационными зонами, развитие которых предусмотрено в рамках реализации Программы, являются город Орел, Национальный парк «Орловское Полесье».

В заключении необходимо подчеркнуть: современный мировой финансово-экономический кризис, безусловно, влияет на создание благоприятных возможностей для подъема туристской отрасли в Орловской области, и, в конечном итоге, при рациональном использовании сложившихся обстоятельств, может вывести ее на качественно новый уровень. Так, например, по оценке авторитетной компании стратегического консультирования Strategy Partners и с чем согласны мы, основными благоприятными факторами развития туризма в Российской Федерации, а сюда с полным основанием можно отнести Орловскую область, в условиях кризиса являются:

- повышение внимания россиян к отдыху внутри страны в период кризиса. Для региона это в первую очередь дает возможность привлечения дополнительного туристского потока за счет активного маркетинга и других мер поддержки отрасли (предоставление льготных условий для предпринимательства, информационной поддержки компаний и т.п.);

- отложенный на 2-3 года спрос, снижение цен на создание и продвижение туристского продукта. Разработка концепций и развитие существующих и новых курортных центров, вывод их на уровень, сопоставимый с мировыми аналогами, могут быть осуществлены с меньшими затратами региональных бюджетов. У инвесторов есть

возможность создания ликвидных и востребованных после кризиса продуктов;

- высокое влияние туристской отрасли на социально-экономическое развитие регионов в период и после кризиса. Для регионов это означает возможность привлечения государственных инвестиций в проекты, связанные с развитием туризма. Для частных инвесторов – это возможность получения льготных условий на ведение бизнеса (4).

Ключевые слова: Орловская область, активный туризм, инфраструктура, перспектива, развитие.

Список использованной литературы

1. Закон Орловской области от 22 августа 2005 г. № 532-ОЗ «Об областной целевой программе «Развитие туризма в Орловской области на 2006-2010 годы» // Орловская правда. 7 сентября, 2005.

2. Постановление Правительства Орловской области от 12 января 2010г. № 4 «О долгосрочной областной целевой программе «Развитие туризма в Орловской области на 2011-2015 годы» // http://orel-region.ru/index.php?head=6&part=73&unit=5&op=8&in=3

3. Сазонова А. Туризм на Орловщине. Проблемы и перспективы развития // Орловская правда, 2 июня, 2009.

4. Стимулирование развития туризма в российских регионах – новые возможности» // http://industrialtourism.ru/turizm/razvitie-turizma/470.html

5. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Государственный университет - учебно-научно-производственный комплекс» // http://www.gu-unpk.ru/chair/tris/history

Konstantin Viktoroviç STAROSTENKO

ORLOV VİLAYƏTİNDƏ AKTİV İSTİRAHƏTİN VƏ TURİZMİN İNKİŞAFI: PROBLEM VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Orlov vilayətində turizmin inkişafının əsas problemləri nəzərdən keçirilir. Müəllif Orlov vilayətində turizmin inkişaf mexanizminin istiqamətləri və hüquqi əsaslarını ətraflı təhlil edir. Məqalədə turizmin bir növü olan aktiv turizmə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Açar sözlər: Orlov vilayəti, aktiv turizm, infrastruktur, perspektiv, inkişaf.

Konstantin Viktorovich STAROSTENKO

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF ACTIVE TOURISM IN THE ORIEL REGION

Summary

The article discusses the basic problems of tourism development in the Russian Federation. The author analyzes in detail the legal framework and mechanisms for direction and development of tourism in the Oriel region, priority is given to this kind of tourism activities as

an active tourism.

Keywords: Oriel region, active tourism, infrastructure, the prospect, the development.

УДК 101.1:316

Анна Михайловна СТАРОСТЕНКО
д.ф.н., проф., зав. кафедрой философии и отечественной истории ОФ РАНХ и ГС при Президенте РФ

НАУЧНЫЙ ПОИСК УНИВЕРСАЛЬНОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ В СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОМ ПОЗНАНИИ*

В начале XXI века в науке произошли кардинальные изменения в представлениях о том, что такое познание и что такое реальность. Ученые затронули проблемы научного анализа, в частности структуру традиционной онтологии, гносеологии и философии науки. Социально-культурный контекст продуцировал реорганизацию классической проблематики науки.

Сегодня социально-культурный контекст в теории проявляется в форме *методологического плюрализма.* Для исследователей социальных явлений – это синтез различных исследовательских парадигм, что, с одной стороны, порождает ситуацию теоретико-концептуальной неопределенности (и это требует нового понимания природы познавательной деятельности в сфере социального), а с другой, расширяет возможности современных направлений знания - герменевтики, лингвистики, феноменологии. Все это позволяет сделать вывод о новых возможностях интерпретации понятия «*социальная реальность*» в условиях динамично развивающейся технологизации.

Говоря обобщенно, социально-гуманитарные науки в XXI веке актуализировали научный поиск истоков, тенденций эволюции и предполагаемой результативности *технологизации социальной реальности*. Социально-культурные практики в условиях технологизации, безусловно, влияют на представления людей о социальной действительности, где смыслы легко отделяются от реальных процессов. Социальная структура общества в свою очередь становится совокупностью типизаций и основанных на них повторяющихся примеров взаимодействия, то есть габитусов. Устойчивость и прозрачность жизнедеятельности социальных групп и сообществ становятся возможными для восприятия благодаря повседневности, где происходит объективирование субъектов через смыслы и символы, то есть через процессы реификации. Функционирование обновленных социально-культурных практик поддерживается процедурой легитимации, сформированной органами государственной власти. Как бы мы ни опротестовывали классический подход к образованию и вместе с этим традиционный путь познания, современная наука, ее методология нацелены на технологизацию социальной реальности как явления достаточно укоренившегося в социокультуре конца XX столетия.

Наиболее приоритетным фактором в научном познании стал *диалог*, в ходе которого взаимодействующие стороны накапливают опыт через устный или письменный текст. Сам процесс диалога позволяет оппонентам освоить, с одной стороны, позиции участвующих в коммуникативном понимании какой-то идеи, а также «услышать со стороны» свою собственную позицию как представителя определенной точки зрения, содержащей кроме предмета познания сугубо личностные ценности, мировоззренческие установки и своеобразно преломленную и осмысленную историческую реальность; с

* Məqalə f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

другой стороны, постигнуть диалог разных культур в контексте информационного опыта, порожденного тем или иным сообществом.

Ученый-теоретик, практик-профессионал, преподаватель вуза, аспирант и студент как правило объясняют и воспроизводят информацию из области естественнонаучного знания с помощью *каузальной модели*, а информацию социально-гуманитарного профиля – с использованием *телеологической модели.* İменно в последней наглядно можно проследить, во-первых, живое созерцание и чувственное познание, подчиненные аспектам познавательного процесса, – систем абстракций «высшего порядка» (понятия, умозаключения, законы, категории, принципы и др.); во-вторых, установку исследователя не на механическое объяснение исторического, политического, социально-экономического и иных процессов, а на образное воспроизведение реальности с позиции целей, задач и интересов, лежащих в основе свершения тех или иных конкретных фактов, событий и явлений.

Поливариантность социально-гуманитарного знания позволила понятию «понимание» приобрести статус категории, которая включает совокупность психологических и физиологических характеристик, аксиологических и мировоззренческих установок социальных субъектов. Следует иметь в виду: речь идет о переплетении различных смысловых тенденций, скрещивающихся или отталкивающихся в познании социальных процессов, которые и способствуют накоплению различных форм и методов опыта.

İсследуя прошлое, анализируя сущностное содержание интегральных форм знаний об обществе, культуре, человеке, зафиксированных в понятиях и категориях, мы довольно часто встречаем лингвистическую, логико-смысловую интерпретационную «некорректность» при проведении аналогии между нетождественными и неидентичными объектами познания. В этой связи уместно отметить справедливое замечание А.İ.Герцена, что всякий раз, рассматривая новую сторону объекта, мы «прибавляем к уразумению его весь опыт пройденного пути; полнее сознавая прошедшее, мы уясняем современное» (1).

На основе эмпирических данных и мысленно объединенных с ними исследуемых идеализированных объектов постигается сущность различных предметов реального мира (их «внутреннее движение»), законов бытия, составляющих основное содержание знания и методологии достижения объективной истины во всей ее конкретности и полноте содержания.

Отечественная наука, несмотря на все перипетии истории, уцелела. Сегодня она стремится выстоять, сохранив свое лицо (реноме), интеллектуальные источники восходящего поступательного движения по пути прогресса. С одной стороны, она пытается приумножить свой научно-теоретический потенциал в весьма сложных условиях «демократических» преобразований, снять принципиальный сциентизм со стиля мышления последующих поколений, преодолев, таким образом, своеобразный «мир симулякров», не связанных смыслом и «идеей словосочетания»; с другой стороны, сохраняет научную мысль как особую и целостную культуру, интегральную форму знаний, жизненно необходимую для любой профессиональной творческой деятельности, априори снимающей «методический парадокс нерациональности» и трансформацию социального кода трансляции знаний, вектор которого в России испокон веков был направлен на духовно-нравственные нормы (2).

Эти характеристики пронизывают социально-гуманитарные науки как специфические формы деятельности, как совокупность дисциплинарных знаний, как социальный институт. Несмотря на тот или иной определяемый нами статус области

научного знания, он объективно подтверждается лишь в том случае, если соответствует основаниям научной картины мира и соотнесен с теоретическим, экспериментальным, фундаментальным или прикладным ее аспектом, отвечает ее нормам, стандартам и опирается на четко выверенные естественнонаучные данные.

Однако история науки свидетельствует о том, что научная эволюция предполагает ломку и смену оснований науки, что отражено *антикумулятивной моделью* развития науки (3), в основе которой лежит *тезис о несоизмеримости теорий*. Согласно ему, сменяющие друг друга научные теории (тем более, научные парадигмы) не связываются логически линейно, так как их авторы используют разнообразные принципы и способы обоснований. İсходя из этого, развитие науки истолковывается как дискретный процесс, представляющий собой нагромождение «исторических прецедентов», опирающихся на социальные и психологические предпочтения. Заявившая о себе в настоящий период позиция *теоретического и методологического плюрализма* провозглашает множество равноправных типов знания, полученных на основе *объяснения, понимания, интерпретации.* İстоки различных мировоззренческих и методологических позиций ученых являются основанием альтернативных теорий, концепций, научных программ и проектов.

Важно иметь в виду: произошедшая перестройка самих оснований науки совершается в границах внутридисциплинарного развития за счет междисциплинарных связей, когда более прогрессивная область научного знания транслирует изменение своей сущности на смежные или отдаленные дисциплинарные области, выполняя при этом генетическую функцию оснований ряда наук. Не следует забывать, что в данных обстоятельствах система идеалов и норм, с одной стороны, распадается на объяснения и описания; доказательства обоснованности знания; построение и организацию знания; с другой стороны, имеет двоякую детерминацию, зависимую как от специфики изучаемых объектов, так и от конкретно-исторических условий того или иного периода развития цивилизации.

Современные ученые считают, что формы постижения научного знания в исследовательском процессе являются исходным началом предполагаемого результата. К примеру, понятия «объяснение» и «понимание» представляют собой следствие коммуникативности науки: объяснение – это функция теории, понимание – это осмысление, выявление сущностного содержания того, что имеет для человека какой-либо смысл. Объяснение, во-первых, тесно связано с описанием и составляет основу научного предвидения; во-вторых, подводит конкретный факт (явление, процесс) под некоторое обобщение (закон, причину); в-третьих, уточняет и развивает знания, которые используются в качестве основания объяснения; в-четвертых, является важным стимулом развития научного знания как такового и его концептуального аппарата. Наиболее развитыми и широко известными являются *рациональное и интенциальное* (телеологическое) объяснение.

Наряду с объяснением важную роль в осмысливании объектов познания играет интерпретация как придание смыслов высказываниям, текстам, явлениям и событиям, как общенаучный метод и базовая операция социально-гуманитарного знания. Проблемы «исторической дистанции», «временного отстояния» в объяснении, интерпретации и понимании фактов, явлений, процессов неоднократно поднимали в своих работах ученые - М.Бунге, Г.-Г. Гадамер, К.Ясперс и др.

Понимание не может быть репрезентировано формулами логических операций, «эмпатическим постижением – вживанием», «озарением», «инсайтом», интуицией, хотя все это, безусловно, присутствует в самом процессе понимания. Оно предполагает

обращение к целостному человеку, его жизнедеятельности, опыту, языку и истории, однако не сводится целиком и полностью только к познавательной деятельности. Более того, проблематика понимания не может вытеснить вопросы теории познания, которая должна анализироваться на основе диалектики единства познания и предметно-практической деятельности в широком социокультурном контексте.

Понимание относится к основным процедурам функционирования научного знания. Подходы к исследованию понимания как приобщения к смыслам человеческой деятельности и как смыслообразование позволяют погрузиться в «мир смыслов другого человека»; иначе говоря, процесс понимания - это поиск смыслов, выявление значений и сущности (4).

В социально-гуманитарных науках есть необходимость обращения к герменевтике как «органоне наук о духе» (В.Дильтей, Г.-Г.Гадамер, П.Рикёр). Герменевтика - наука о понимании и интерпретации отдельного текста и о «всемирной истории как текста». Прежде всего, следует иметь в виду, что текст - особая реальность и «единица» методологического и семантического анализа социально-гуманитарного знания, язык текста есть не что иное, как символическая картина мира. По мнению П.Рикёра, понимание - результат и процесс применения герменевтики и интерпретации в их единстве. Поэтому герменевтическо-интерпретаторский метод опирается не только на средства логического познания действительности, но и на духовные способности человека. Есть основание полагать, что и «трансцендирующее мышление» (К.Ясперс), и интеллектуальная интуиция, медитация, элементы мистики, религиозная и философская вера имеют принципиальное значение для творческого процесса осмысления реальности, для ее целостного понимания, предполагающего осмысление конкретного объекта с позиции задаваемых нормативно-ценностных стандартов деятельности, эмоционального настроя личности, «вчувствования» и соотнесенности с ценностями человеческого бытия.

В этой связи обращает на себя внимание социальная практика человека с ее нравственными и правовыми нормами, политикой, мировоззрением, культурой в контексте дихотомически-противоречивого единства субъективного и объективно-бихевиористского, логики выпадения из «мира человека человека», обремененного «воспоминаниями человечества» (А.İ.Герцен), которые являются своего рода «небесными чистилищами» и одновременно соблазном «вглядывания в свое историческое прошлое». Этот соблазн постоянно сопровождает не только повседневность, но и науку на всем длительном и тернистом пути восхождения к истине, превращая ее в атрибут непрекращающегося процесса познания, его имманентную черту.

Переориентация философов на постмодернистское миропонимание, возросший интерес к трактовке термина «понимание» в духе дильтеевских «объективаций жизни» и в стиле «аналитического вдумывания в вечные ритмы времени» делает последнее необходимым элементом в исследовании и прогнозировании реальности. İсходя из этого, нельзя не принять во внимание вывод А.Л.Доброхотова о том, что «завтра скорее будут читать не Фейербаха иŞtирнера, а Канта и Гегеля; не Маркса и Ницше, а Зиммеля и Кассирера, не Şпрангера и Хайдеггера, а Дильтея и Гуссерля...» (5). Но это - перспектива возможного будущего.

Сегодня «понимание» в интеллектуальной среде трактуется не однозначно. Так, П.Рикёр утверждает, что истинное «понимание неразрывно связано с самопониманием» (6); его последователи толкуют понятие «понимание» в духе «понимающей психологии» (7); третьи в основу сущностного содержания категории «понимание» берут методологические

истоки «философии жизни» А.Şопенгауэра, Ф.Ницше, Г.Зиммеля, О.Şпенглера; четвертые, увлекаясь эстетизацией и «поэтизацией» этой проблемы, представили смысл понятия «понимание» в духе философии экзистенциализма М.Хайдеггера (8); пятые, к примеру Г.-Г.Гадамер, связали воедино «речь», «логос», «герменевтику», «диалектику» и, придерживаясь точки зрения Г.В.Ф.Гегеля, пытаются сделать «шаг дальше гегелевского понимания» (9). Сравнивая две физические картины мира (современную философию и натурфилософию) и отмечая специфику неклассической науки, столкнувшейся с квазиявлениями, известный физик П.Ланжевен пришел к выводу, что «понимание ценнее знания».

Очевидно, что экстенсивность познания, широкий диапазон и объем знаний еще не являются обоснованием глубокого осмысления проблем бытия человека (общества, окружающей среды, парадоксов смыслов), не обеспечивают полноценного понимания как внутреннего проникновения в сущность предмета познания; оно «пристрастно», ибо субъективно по сути, «полифонично» - «многозначительно контекстуально».

Недопустимо, когда «недопонятый», «непостигнутый» смысл чего-то переходит либо в неприятие, либо в голое отрицание; еще хуже, если он превращается в личностную неприязнь. Так было со специальной и общей теорией относительности А.Эйнштейна, с философской системой Г.В.Ф.Гегеля, с мистицизмом Я.Бёме и др. Кстати, с появлением неклассической и постнеклассической науки возникла необходимость принципиального различения знания. Это осознавали ученые, но не все из них понимали процессы, описываемые неклассической наукой, в частности, в этом открыто признавались А.Эйнштейн и В.Гейзенберг, Д.Б.Эльконин и А.Р.Лурия. İзвестный психолог и философ В.П.Зинченко, занимаясь проблемами понимания и лучше других преуспевший в познании человеческой души, сказал однажды, что он *не понимает*, почему психологическая наука стала столь «серьезна и скучна», равно как *не понимает*, почему она вызывает не интерес, а усталость.

Подобные примеры можно продолжить. Непонимание происходит не только на индивидуальном, но и на социально-психологическом и социально-философском уровнях. Непонимание может проистекать как в самой науке, так и у ее творцов – гениальных мыслителей. Это «непонимание-понимание» имеет дихотомически-противоречивое единство, обусловленное не индивидуально-личностными особенностями мировосприятия, а более вескими причинами исторического, социально-политического и идеологического характера. İногда решение проблемы «понимание» связано с символами, ставшими категориями той или иной смежной науки. Так, известный физиолог İ.П.Павлов, изучающий «следы раздражителей в коре головного мозга», принципиально боролся с «психологизацией» физиологии, штрафовал сотрудников своей лаборатории за избыточное употребление психологических терминов при объяснении законов высшей нервной деятельности («память» вместо понятия «следы» и др.).

Актуализация категории «понимание» не случайна. İменно оно ближе всего находится к *универсальной составляющей* не только социально-гуманитарного, но и естественнонаучного знания, родственно всей цепочке понятий, связанных с осмыслением новой модели развития цивилизации и переноса акцента с образовательной деятельности на самообразовательную. İтогами такой смены должны стать: результативно функционирующая экономика, построенная на непрерывной реализации инновационных, в первую очередь компьютерных и информационных технологий; активно поддерживаемый обществом и эффективно работающий социальный институт образования, решающий свои задачи через различные системы и

подсистемы допрофессионального и профессионального обучения; наличие развитых демократических органов власти; действенность правовых норм.

Прошлое советской России воспринимается сегодня через идеологически оформленную оценку имеющих место ранее фактов, процессов и явлений. Некоторые исследователи полностью отказались от классической методологии познания как ошибочной, достойной только забвению, ряд из них готовы все бывшее перечеркнуть, доходя до - самобичевания. Парадокс заключается в том, что современное мировидение будь-то в форме самовозвеличивания или самоуничижения - столь же недостойно, безжалостно и как будто обозначено жребием исторических реалий XXI века: победитель может оказаться отверженным неизвестным доселе лидером, бывшее «сюрреалистичное» и «квазифеноменальное» может приобрести позитивный смысл. Без этих мучительных обстоятельств вряд ли поймем прошлое, настоящее и проясним для себя будущее. Только в философии Г.В.Ф.Гегеля «раны духа заживают, не оставляя рубцов». Нам же, чтобы все понять, необходимо взаимное сближение в логике и методологии познания, онтологии и эпистемологии, которые, переструктурировавшись, способны явиться в новых образованиях – в «онтологической эпистемологии» и «эпистемологической онтологии».

Не менее значимо то, что феномен категории «понимание» лежит в базисе категорий «самопонимание» и «самообразование», которые являются необходимыми элементами парадигмы образования XXI века, основанной на самообучении и самовоспитании.

Ключевые слова: технологизация социальной реальности, объяснение, понимание, интерпретация, герменевтическо-интерпретаторский метод.

Список использованной литературы

1. Герцен А.И. Дилетантизм в науке //Герцен А.И. Собр.соч. в восьми т. Т.2, М., 1975.

2. Капица П.Л. Письма о науке, 1930-1980. М., 1989; Лешкевич Т.Г. Парадоксы современной философии науки //Вестник РФО. №2, М., 2007; Михайлов Ф.Т. Прощай философия //Эпистемология и философия науки. №2, М., 2006 и т.д.

3. Кумулятивизм, возникший на основе обобщения практики описательного естествознания, полагал упрощенное понимание роста знаний, когда к накопленной сумме истинных положений постепенно присоединяются и добавляются новые утверждения. Эмпирический кумулятивизм отождествляет рост знания с увеличением его эмпирического содержания; рационалистический кумулятивизм развитие знания связывает с включением новых его элементов в систему наличествующих абстрактных принципов и теоретических обощений.

4. Гусев С.С., Тульчинский Г.Л. Проблема понимания в философии. Философско-гносеологический анализ. М., 1985.

5. Доброхотов А.Л. Переживание – выражение – понимание. Новый мир, № 1, 2005.

6. Рикер П. Конфликт интерпретаций: очерки о герменевтике. М., 1995.

7.Dilthy W. Gesammtlte Schriften. Leipzig, 1924.

8. Мотрошилова Н.В. Драма жизни, идей и грехопадения. М.Хайдеггера. М.,1992.

9. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики. М., 1988.

Anna Mixaylovna STAROSTENKO

SOSİAL-HUMANİTAR İDRAKDA UNİVERSAL KOMPONENTİN ELMİ AXTARIŞI

Xülasə

Məqalədə biliyin təkamülünün əsas fenomeni olan «anlaşma»ya diqqət yetirilir. Müxtəlif cərəyanların üzvü olan alimlər tərəfindən sosial-humanitar və təbii-elmi bilik sahəsində irəli sürülən anlayışlar zənciri, metod və prinsiplər öyrənilmənin «dərinliyi»ni və dünyagörüşün mahiyyətinin interpritasiyasını şərtləndirir. Anlaşma belə universal fenomenlərdəndir.

Açar sözlər: sosial reallığın texnolojiləşdirilməsi, izah, anlama, interpretasiya, hermenevtik-şərh metodu.

Anna Mikhaylovna STAROSTENKO

THE SCIENTIFIC SEARCH FOR A UNIVERSAL COMPONENT OF THE HUMANITARIAN AND SOCIAL COGNITION

Summary

The article drew attention to the fundamental phenomenon of the evolution of khowledge «understanding». The chain of categories introduced by scientists from different directions, methods, principles of social and humanitarian and natural scientific knowledge causes, «vdumyvanie» (pondering over) in the study and interpretation of the meaning of worldview. Such universal phenomenon is understanding.

Keywords: technologization of social reality, explanation, understanding, interpretation, hermeneutic-interpreting method.

УДК 18.001.12

Эльвира Маратовна СПИРОВА
доктор филос. наук, науч. сотр. Учреждения Российской академии наук Института философии РАН, зам. глав. ред. журналов «Философия и культура», «Психология и психотехника», «Филология: научные исследования», «Педагогика и просвещение»

СИМВОЛ И ТРАНСЦЕНДЕНЦИЯ В ТРАКТОВКЕ Н.А.БЕРДЯЕВА*

В философском наследии Н.А.Бердяева есть мысль: культура – это величайшая неудача человечества. Эту фразу часто цитируют, но нередко воздерживаются от комментариев. В самом деле, почему неудача? Разве культура не является выражением высочайших духовных ценностей? Неужели культура не вырвала человека из природного царства? Почему величайший прорыв оказался неудачей? А, может быть, не «оказался», а был таким по определению?

Ключ к трактовке данной темы лежит, как я полагаю, в учении русского философа о духовности. Н.А.Бердяев не связывает напрямую бытие и духовность. Между ними, по его мнению, располагается огромный символический космос. Ни бытие, ни символика сами по себе не являются отождествлением духовности. Символ способен заместить духовность, но он же является мостиком к духовности. Такое понимание символа позволяет изменить ракурс и самой культурологии как науки о множестве культур и сущности культурно-исторического процесса.

О духовности у Н.А.Бердяева написано много. К этой теме он обращается постоянно в связи с разными темами и поводами для рефлексии. По его мнению, «завоевание духовности есть главная задача человеческой жизни» (1, с.320). Без нее, писал философ, нельзя ни приносить жертвы, ни совершать подвиги. Опыт жизни, как будто не заключающий в себе ничего духовного, может пробудить духовные силы человека. Страдание от любви, нужды, несправедливости или эксплуатации способно стать истоком огромной человеческой энергии.

Итак, дух есть творческая активность. Всякий акт духа есть творческий акт. Дух в творческом порыве и взлете возвышается над миром и побеждает мир, но он также нисходит в мир, притягивается миром вниз и в продуктах своих сообразуется с состоянием мира. Иначе говоря, духовность самоценна, но она не размещается в некоем герметически замкнутом пространстве. Жизнь соотносится с духом, но при этом может аранжировать его в соответствии с мирскими запросами, снижая тем самым истинную суть духа.

Дух, по Бердяеву, есть огонь, творчество духа огненно. Огонь принадлежит природному миру. Но в то же время он – мета культуры, символ надприродного бытия. Русский поэт Максимилиан Волошинов писал:

* Məqalə f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Костер из зверя выжег человека…
Пещера стала храмом.
Трапеза таинством, огнище – алтарем,
Домашний обиход – богослуженьем.
А в очаге отстаивались сплавы
Из серебра и золота, из бронзы:
Гражданский строй, религия, семья.
Тысячелетья огненной культуры
Прошли с тех пор, как первый человек…

Особое значение в рассуждениях Н.А.Бердяева имеет термин объективации. Философ понимает под этим словом процесс реализации духа в житейски конкретном, реалистическом мире. Так вот это и есть охлаждение творческого огня духа. Объективация всегда означает согласование с другими - с уровнем мира, с социальной средой. Объективация духа в культуре есть его социализация.

Но разве культура не обладает собственно органичным для нее символическим пластом? В своих вершинных состояниях она, судя по всему, отстраняется от житейской прозы, несет в себе солидный трансцендентный потенциал. Однако, по словам Н.А.Бердяева, аристократическое начало в культуре, без которого она невозможна, нисколько не противоречит ее социализированному характеру. Культура, следовательно, одновременно и социальна, и трансцендентна.

Вывод таков: культура имеет символический характер, все ее достижения не реалистические, а символические. Идеал совершенной объективации духа в культуре, в познании научном и философском, в нравственном и социальном порядке есть идеал классический. «Вольтер был первым, кто употребил слово «классический» по отношению к писателям ХВЫЫ в.» (2). В эпоху романтизма понятие «классический» стало обретать современный смысл: оно могло выражать художественное достоинство автора любой эпохи. В тот же период появилось слово «классицизм». Однако романтики придавали этим понятиям отрицательный смысл. Классическими назывались произведения, которые копировали античные образцы и в этом отношении считались устаревшими. Такая оценка со стороны романтиков вызвала ответную реакцию. Слово «классический» в полемике с романтиками стало выражать национальную литературу, которая оказывала сопротивление иноземным (английским, немецким) влияниям. Словом «классики» обозначали великих авторов прошлого – П.Корнеля, Ж.Расина, Мольера, Ф.Ларошфуко (3, с.140).

По оценке Н.А.Бердяева, классицизм в творчестве есть совершенная объективация, исход духа в конечном, достигающем совершенства. Происходит как бы пленение духа с его огненным, устремленным в бесконечность характером, социальной действительностью. В этом ключе русский философ противопоставляет классицизм и романтизм, раскрывая две полярные возможности реализации духа.

История есть трагедия духа. Эта мысль Н.А.Бердяева открывает смысл и той формулы культуры, которая определяется им как неудача духа. О чем речь? О том, что дух в исторической объективации перерождается во что-то уже непохожее на дух. Творческий субъективный дух не может себя узнать в своих исторических объективациях. И вот какие иллюстрации приводит Н.А.Бердяев. Христианское откровение нельзя узнать в исторической объективации францисканства. Лютера невозможно узнать в исторической объективации технического гения. Протестантизм был, безусловно, огромным духовным прорывом. Но он задал определенный вектор

истории, в результате которого возник и развился феномен техники и технического прогресса.

То же самое можно сказать и о революциях. К концу ХВЫЫЫ в. семантика слова «революция» все больше сближалась с представлениями о развитии, прогрессе человеческого общества. Революция стала «субъектом истории», объективно необходимым фактором движения к лучшему будущему. Произошло разделение и противопоставление семантики «мятежа» (отрицательные коннотации) и «революции» (положительные коннотации). В процессе секуляризации общественной жизни «революция» стала вытеснять религиозные ориентиры истории – «ожидание царствия небесного на земле». Итак, по Бердяеву, дух революции нельзя узнать в исторических результатах революции. «Свободу, равенство и братство» невозможно разглядеть в обществах, которые объективировали эти лозунги. Огненный творческий дух не может узнать себя в своих продуктах, теориях, системах, художественных произведениях, институтах.

Объективация в истории, в культуре есть великое дело активного, творческого духа; но она есть также великая неудача. Так считает Н.А. Бердяев. Но это не значит, что дух совсем не должен объективировать себя. Это говорит лишь о том, что мир должен кончиться, и история должна кончиться, что мир объективный должен угаснуть и замениться миром существования, миром подлинных реальностей, миром свободы. В объективации, в культуре, в истории даны были лишь символы, знаки, прообразы реального преображения. Само бытие обрастает знаками, символами, в которых когда-то был заключен огонь духовности. Но в процессе объективации он в значительной мере оказался утраченным.

Наибольшей реальностью отличается борьба духа с природой в экономике, в техническом овладении природой. Но в экономике происходит отчуждение человеческой природы. Человек находится во власти созданной им экономики. Он овладевает природой, но и природа овладевает им. То же самое можно сказать о технике, которая есть великое завоевание человека, обращенное против него самого. Эта мысль Н.А. Бердяева оказывается особо актуальной в наши дни, когда даже человеческая природа выкраивается по меркам техники.

Но как опознать духовность? Где ее исконный смысл и заведомо ложное воплощение? Вполне понятно из общей установки Бердяева, что только в субъективном духе дана истина, и она экзистенциальна. В «объективном» духе из истины сделано полезное употребление, и она потеряла свою трепетность, экзистенциальность. Здесь русский философ и раскрывает роль символа в культуре.

Он показывает, что в «объективном» духе истина не реализуется, а лишь символизируется и слишком часто приобретает риторический характер. Торжество духа в обществе означало бы торжество персонализма, личного общения, отношения личности к личности в человеческом и человечном «мы», признании каждой данной личности высшей ценностью. Но возможно ли такое? Или это скорее всего некий идеал, который остается нереализуемым, хотя и обладает огромной мощью.

Когда мы говорим «народный дух», то мы выражаем какую-то подлинно существующую реальность; но это неточное выражение: это не дух, а природа, не личность, а индивид. Напомним, что в персоналистической философии русского философа проводится принципиальное различие между индивидом и личностью. В понятии «индивид» выражен образ единичного человека, своего рода социального атома, еще не наделенного богатством индивидуальных и социальных задатков. В социальном бытии индивид выступает как неразложимый элемент, как клеточка

социальной группы или человечества. Индивид экземплярен, т.е. имеет определенные свойства, которые выделяют его из множества «других». Такое понимание во многом сложилось под влиянием многочисленных в истории мысли теорий "робинзонад", авторы которых в качестве исходной точки рассуждения берут фигуру "одиночки", стоящей у истоков человеческой истории. Социальный процесс также реализуется через индивида, через его связи.

Согласно Н.А.Бердяеву, существует народная индивидуальность как природная душевная среда, в которой действует дух и которую он должен спиритуализировать, то есть пронизать духовностью. Но «народный дух» обычно понимается не реалистически, а символически, без сознания этого символа. Как уже было установлено, объективация духа есть символизация, она дает символы, знаки, а не реальности. Объективированный мир во всех сферах есть символика, хотя он по преимуществу считает себя реальным, и его таковым почитают. Тот, кто целиком и окончательно погружен в объективирующую активность, совсем не понимает и не видит символики, тот сознает себя реалистом.

Принципиальная позиция Н.А.Бердяева состоит в том, чтобы символизацию духа отличать от реализации духа. Только реализация духа была бы воплощением духа. Объективация духа не есть воплощение. И угашение объективированного духа совсем не есть его развоплощение. Объективация духа в Церкви как социальном институте есть символизация, а не реализация. Даже в культе, который имеет за собой таинственный реальный элемент, происходит символизация. Заветы Христа не реализуются, а символизируются. Христианская любовь и милосердие выражаются в условных знаках, а не в реальностях.

Бердяев убежден в том, что такой условной символизации полны отношения между иерархами церкви и отношения к иерархам церкви. Церковный приход есть не реальная христианская община, а условная символика ее. Символизм побеждает реализм в догматике, в таинствах. Это то, что В.В. Розанов называл номинализмом в христианстве. И вследствие этой условной символики такую колоссальную роль в христианстве играет риторика. Символизм побеждает реализм в браке и семье. Брак в большинстве случаев есть символическое, а не реальное, таинство, ибо реальное таинство связано с любовью. Отношения членов семьи между собой бывают условно-символическими, ритуальными, и сравнительно малую роль играет прорыв реальностей.

Вся жизнь государства носит символический характер. Власть всегда носит на себе символы и знаки и требует к себе символического отношения, ничего общего не имеющего с отношением реальным. Война организуется через символы и знаки. Формы, ордена, условные обращения – символичны, а не реалистичны. Царь – символ, генерал – символ, папа, митрополит, епископ – символы, всякий иерархический чин – символ. В отличие от этого реальны святой, пророк, гениальный творец, социальный реформатор, реальна иерархия человеческих качеств. Вся моральная жизнь, кристаллизирующаяся в нравах, основана на символике, а не на реальном преображении людей.

Законническая мораль требует от людей следования условным символам, не имеющим обязательной реальной связи с их внутренней жизнью, с их духовностью. Şопенгауэр едва ли не первым в европейской философии усомнился в том, что существуют обязательные нормы, без которых человеческое поведение невозможно оценивать как нравственное. Он создал иную традицию, которая нашла своих последователей в лице Фридриха Ницше, Сёрена Кьеркегора и ряда других мыслителей. Они отвергли нормативность в морали. Немецкий философ полагал, что в этике нет и не может быть заведомо непререкаемых установлений, законов, предписаний.

Нравственный опыт каждого человека настолько уникален, самобытен, что его никак невозможно подвести под некую общую заповедь, норму, императив…

Şопенгауэр считал, что в *каждой жизненной ситуации человек сам определяет, какому нормативу следовать*. Иначе он будет ждать подсказки, а это безнравственно. Допустим, вы надумали прекратить дружбу с вашей девушкой. Однако вас мучит совесть: все-таки она будет переживать. Но тут вам на глаза попалось изречение: «Ничто не вечно под луной…» Вы радостно берете этот афоризм на вооружение: «Прости, дорогая, ничто не вечно…» Нравственно? Нет, поскольку собственный нравственный опыт здесь не реализован. Вместо борьбы мотивов, сомнений, страданий, угрызений совести и прочего — всего лишь чужая мысль, высказанная по совершенно иному поводу.

Попробуем пояснить мысль Şопенгауэра более основательно. Постараемся уяснить, что же было ненавистно ему в сложившейся в ту пору морали. Как бывает в жизни? Разум вырабатывает некие нравственные нормы, которым человек неукоснительно следует в конкретных жизненных ситуациях. Этот человек знает только одну страсть: соотнести свой выбор с готовым решением, с уже выработанной установкой. Но всегда ли поступки такого человека будут нравственными?

Иметь моральные заповеди хорошо. Но в жизни постоянно складываются запутанные, сложнейшие ситуации. Они не укладываются в простейшие схемы, по которым можно выставить готовое решение, заимствованное из свода нравственных установлений. Şопенгауэр, Ницше и Кьеркегор, вопреки предшествующей традиции и морали, пришли к идее: нравственность не нуждается в общезначимых нормах. Данная мысль вызвала массу критических отзывов, некоторые философы и педагоги усмотрели в ней чуть ли не проповедь ценностного хаоса. Если нет устоявшихся правил, делай что хочешь…

Однако действительно ли отрицание этических норм (антинорматизм) ведет к абсолютному ценностному разброду? Можно ли утверждать, что, освобождая этику от норм, философы отвергли вместе с ней и нравственность? Опыт последних столетий показал, что это далеко не так. Напротив, именно полемически заостренное радикальное отвержение готовых предписаний для нравственного человека произвело настоящую революцию в этике, на многие десятилетия определившую ее развитие. Если классический рационализм (т.е. вера в разум) наделял человека всепроникающим сознанием, которое помогало ему найти верный ориентир для собственных поступков, то новейшая философия ХЫХ в. как раз лишала человека такой путеводной нити. Она вообще порождала крайне критическое отношение к любым предустановленным нравственным предписаниям.

Такая установка вводила в мир напряженных нравственных исканий. Исходно утверждалось: никаких посторонних опор у человека нет. Он не может бездумно обращаться к неким общезначимым констатациям. Стало быть, надлежит мобилизовать весь свой человеческий и нравственный опыт для того, чтобы в конкретной ситуации найти верное решение, совершить достойный поступок.

Исполнение долга носит символический характер. В общении людей нужно подавать друг другу знаки, которые могут совсем не соответствовать реальностям. Так называемые «добрые дела» могут носить знаковый символический характер. Милосердие может быть символическим, а не реальным. Так называемое лицемерие есть крайняя форма символизма, из которого исчезла всякая реальность. В мире объективации нет отношения к живой, конкретной личности, а есть отношение к объектам.

Но в отношениях к объектам реальности не достижимы, они ускользают. Совершенно также в познании, научном и философском, формальный академизм вырабатывает методы, через которые познающий соприкасается с объектом, объективирует, но не соприкасается с реальностью, которая дается лишь живой интуиции. Самое совершенное, объективированное знание – математика, есть символика, и ее общеобязательное значение достигается для мира, разобщенного и утратившего внутреннюю духовность. Объективированные научные методы символичны. Самое совершенное знание достигается безотносительно к первореальностям, как самое совершенное право реализует отношения людей безотносительно к реальным отношениям людей. Люди живут в объективированном мире совершенно так же, как будто бы он был наиреальнейшим миром.

Н.А.Бердяев называет мир знаков и символов а также объективирующее отношение к этому миру символизацией. Он-то и носит общеобязательный характер. Поразительнее всего то, что эта символизация распространяется и на духовную жизнь, которая есть реальность, а не символ. Мы видим это в формах аскезы, которые символизируют, а не реализуют, духовную жизнь. Историческое христианство было гораздо более символично, чем реалистично. Весь иерархический духовный строй символичен и противоположен реальной человечности, подменяя реального человека символическим чином. Символизация была социально организующей силой и носила социальный характер. Такова же и символика всех революций, например символика пролетариата вместо реальных рабочих. С символизацией связана и проблема сакрализации.

Объективизация духа в истории порождает сакрализацию, освящение элементов природной и человеческой жизни. Из мирового целого, почитаемого греховным, выделяются освященные части, в которых объективируется духовность. Такой священной частью мировой жизни может быть, например, церковная власть и даже государственная власть, могут быть предметы культа. Человек имеет глубокую потребность в священном не только на небе, но и на земле, в ощутимости, видимости духа.

Парадоксальность и трезвость мысли Н.А. Бердяева состоит в том, что он развенчивает феномены, которые традиционно считались сакральными. Священными всегда считали самые разнообразные вещи – государство, собственность, общество, культуру и цивилизацию. Это всегда значит, что дух объективируется и переходит в эти образования. Сакрализация всегда есть символизация. Священное в этом мире есть не священная реальность, а символизация священной реальности. Сакрализация была не реализацией священного, а символизацией священного. Священное символизировалось в помазанных иерархических чинах, в окропленных святой водой материальных предметах.

Сакрализация нечеловечна, не есть обнаружение человеческой духовности. В ней дух объективируется в знаках и символах. Существует огромная разница в том, чтобы признать священными помазанные священные чины и освященные предметы, и в том, чтобы признать священными – самый человеческий субъект, его творчество, свободу, любовь, справедливость, братство, знание, красоту души и т.п. Первое символично, второе реалистично.

В первом дух объективируется, во втором раскрывается в своем существовании. Дух символически воплощается в иерархической власти, в исторических телах, в авторитете, и дух реально воплощается в правде, в освобождении человека от рабства, в творчестве и т.д. Символическое воплощение духа есть лишь путь, определяемый

падшестью мира, реальное же воплощение духа есть цель, есть высшее достижение. Процесс символизации в его отличии от реализации должен быть понят и изобличен. Но ошибочно было бы считать процесс символизации просто отрицательным.

Символическое восприятие мира, при котором все видимое есть символ невидимого, все материальное есть символ духовного, - как раз признак большей духовности по отношению к миру и большей освобожденности от его власти. Таков был, например, средневековый символизм Гуго и Ришара из Сенс-Виктора. Но сознание того, что что-либо в этом мире есть лишь символ иного мира, освобождает от рабской зависимости от этого мира. Это есть прозрение смысла за бессмыслицей. Такова трактовка символа Н.А. Бердяевым.

Это вовсе не означает объективацию, а, наоборот, означает возврат объективного мира к внутреннему существованию. Совсем другое означает символическая сакрализация предметов этого мира, которая переходит в порабощение человека этим предметом и мешает достижению реальности. Символика святости мешает реальной святости. Символическая священность чина сталкивается с реальной священностью человека. Это есть основное различение в учении о духе. Дух и духовная жизнь не символичны, они реалистичны. Символична же объективация духа в природно-историческом мире.

Воплощение духа само по себе никогда не может означать освящения и иерархических чинов, охранения исторических тел как священных... Дух никогда не может воплощаться в инстинктах властвования человека над человеком.

Он не может также, согласно Н.А.Бердяеву, реально воплощаться в дискурсивной научной мысли, в формально-законнических морали и праве, ни в чем объективном; он воплощается в реальном восхождении субъекта, личности к Богу и в реальном нисхождении любви и милосердия. В интуитивном сопричастии познающего с познаваемым, в реальном творчестве небывшего, в оригинальном первородном суждении. Творчество есть не объективация, а транссубъективация. Объективное должно быть заменено транс-субъективным.

Немецкие философы признавали, что дух познается не в объективной природе, а в истории и культуре. Но нужно сказать, что хотя мир истории и культуры ближе к экзистенциальному субъекту, чем объективная природа, изучаемая физико-математическими науками, он также объективирован и отвлечен от экзистенциального субъекта.

С другой стороны, «природа» имеет и экзистенциальный смысл. Романтики не принимали условность, лживость, детерминированность цивилизации с ее давящими нормами и законами к «природе». В «природе» они видели свободу, правдивость, творящую силу, уходящую в бесконечность. Это порождало терминологическое недоразумение. Свобода, правдивость, бесконечность есть именно дух и духовность, природа же есть детерминизм, закономерность, конечность. Но под «природой» в данном случае нужно разуметь не животных, растения, леса, моря и горы, не звездное небо, принадлежащие к экзистенциальному плану и входящие в духовность, а объективацию, мир вещей и предметов, механическое царство, детерминированное извне.

Объективации духа и связанной ъ ней символике и сакральности противостоит духовный реализм, реальное восхождение и нисхождение. Кенозис, боговоплощение, нисхождение Бога в человеческий мир есть духовный реализм, а не символизм, и этому духовному реализму должны соответствовать процессы в человеческом мире. Но символическая сакрализация подменила реализацию евангельских заветов. В этом была

историческая трагедия христианства. Это определялось тем, что христианская духовность пала на почву объективированного падшего мира.

Духовность была подтянута к состоянию мира, находящемуся в состоянии объективации. Объективация духа была не только фактом, детерминированным состоянием мира, она была закреплена как принцип, освящена. Дух был сращен с природой в смысле объектности и детерминированности.

Что же произошло с культурой, когда человек создал ее? Он отдалился от природы или, наоборот, сделал шаг навстречу органике. По мнению лидера современных французских «новых правых», культура – это специфика человеческой деятельности, то, что характеризует человека как вид. «Напрасны поиски человека до культуры, появление его на арене истории само по себе надлежит рассматривать как феномен культуры. Она глубочайшим образом сопряжена с сущностью человека, являясь частью определения человека как такового. Человек и культура, отмечает А. де Бенуа, неразрывны, подобно растению и почве, на которой оно произрастает (4, с.217).

Когда человек начал возводить собственный человеческий мир, он, по существу, сделал первый шаг к разрыву с природой. Однако это вовсе не означает, будто человек отверг натуру. Мир культуры можно рассматривать как вполне естественную дальнейшую ступень мировой эволюции. В этом случае человек может восприниматься как соединительное звено между природой и культурой.

«Внутренняя принадлежность человека к двум этим мирам, – пишет П.С.Гуревич, – свидетельствует о том, что в основе отношений между природой и культурой можно мыслить противоречие. Но в той же мере не исключено усматривать здесь некий принцип взаимной дополнительности. Культура – это природа, которую пересоздает человек, утверждая посредством этого самого себя как человека. Всякое их противопоставление наносит ущерб достоинству человека (5, с.145).

По мнению Н.А.Бердяева, в культуре всегда есть два элемента – элемент технический и элемент природно-органический. Можно установить три стадии в истории человечества: природно-органическую, культурную в собственном смысле и технически машинную. Этому соответствует различное отношение духа к природе: погруженность духа в природу; выделение духа из природы и образование особой сферы духовности; активное овладение духом природы, господство над ней (6, с.149).

Стадии эти, конечно, нельзя понимать как хронологическую последовательность - это прежде всего разные типы. Следовательно, они могут находиться в синхронистическом пространстве. «И человек культуры все еще жил в природном мире, который не был сотворен человеком, который представлялся сотворенным Богом. Он был связан с землей, с растениями и животными. Огромную роль играла теллурическая мистика, мистика земли. Известно, какое большое значение имели растительные и животные религиозные культы» (6, с.149).

Преображенные элементы этих культов вошли и в христианство. Согласно христианским верованиям, человек из земли вышел и в землю должен вернуться. Развивая эту мысль, Н.А.Бердяев отмечает, что культура в период своего цветения была еще окружена природой, любила сады и животных. Цветы, тенистые парки и газоны, реки и озера, породистые собаки и лошади, птицы входят в культуру. Люди культуры, как ни далеко они ушли от природной жизни, смотрели еще на небо, на звезды, на бегущие облака. Созерцание красот природы есть даже по преимуществу продукт природы.

Если человек вырван из природной среды и помещен в технизированный мир, то это означает, что его макрокосмичность не улавлена и не освоена. Человек в данном

случае понимается не как животное, а как машина. Логика машины противостоит логике жизни. Живая природа дарит нам смену ее естественных ритмов, где плодоношение замещает первоначальное цветение. Закат венчает процесс от рассвета до гулких сумерек. Жизнь – вечное коловращение, в котором вновь и вновь заявляют о себе «младая кровь» и увядание, жизнестойкость бытия и его закатные формы.

Когда искусственный, технический компонент возвышается над природно-органическим, то это является симптомом перерождения культуры. Между тем, сотворив надприродный мир, человек стал утрачивать естественные корни. Природа устремилась в космос артефактов. Она оказалась растерзанной. Человек всюду обнаруживал в себе поразительный синдром разрушительности. Осознавая, что натура – его единственный очаг, он в то же время начал жечь, испепелять, расщеплять, взрывать ее. В нем пробудились инстинкты погромности, вакханальные страсти…

Мир у своих истоков был полон таинств. Загадки всебытия рождали животворящие взлеты души. Но человеку мнилось: его разум способен исчислить и распознать этот мир без волшебного остатка. Изобретя громоотвод, он счел прирученной молнию. Расщепив ядро, подумал, что ухватил первоначало материи. Разволшебствование мира обескровило его. Он превратился в некий физический состав. Научившись преобразовывать реальность, человек стал менять собственное окружение. Причем в фантастических ускорениях. На протяжении жизни индивид, отрекшись от природных ритмов, оказывается в только что рожденной и тут же исчезнувшей действительности. Он примеривает к себе стили жизни, маски, фантомную обстановку. Не человек творит машины. Механизмы и технологии диктуют ему свои законы. И он тянется к искусственным структурам, потому что верит: пересотворенный мир, вздыбившийся над природой, окажется более комфортабельным, управляемым.

Человек сам взращивает в себе комплексы технизированного индивида, отлученного от органики. Технизированный мир, мертвящая рутина бюрократии, деперсонификация – это черты данного отлучения человека от природности. Человек-машина – запоздалое дитя рассудочной эпохи. Отпрыск абстрактной логики, презревшей полнокровие жизни. Чадо мертвящих цивилизационных структур. Плод технического сумасшествия. Человек-машина – следствие длительных культурных мутаций, явивших раковую опухоль, омертвение ее жизненных тканей. Он – неожиданный итог завершенности, открытости человека, одна из современных альтернатив человеческой эволюции.

Парадокс, сопряженный с техникой, можно выразить примерно так: без техники невозможна культура, ибо с ней связано само возникновение культуры. С другой стороны, окончательная победа техники в культуре, вступление в техническую эпоху влечет культуру к гибели. Именно поэтому жажда возврата прошлого, тяга к восстановлению естественности так ощутимы в философии культуры. Сначала человек зависел от природы. Эта зависимость была растительно-животной. Затем возникла новая зависимость человека от природы, только другого рода – машинной природы.

Однако воздействие техники на культуру не исчерпывается только негативными воздействиями на человека. Техника имеет космогоническое значение, через нее создается новый космос. Человеку удалось вызвать к жизни, реализовать новую действительность. Это показатель безусловной мощи человека. Здесь можно догадываться о творческом и царственном призвании человека. Но тут же и показатель его слабости, его склонности к рабству.

Технизация духа, технизация разума может обернуться гибелью духа и разума. Техника отрывает человека от земли, она наносит удар всякой мистике земли. Титанизм

техники прямо противоположен всякому пассивному, животно-растительному пребыванию в материнском лоне - в лоне матери-земли. Так по сути дела завершается теллургический этап в истории человечества. Но вместе с тем техника дает чувство планетарности земли, радикально иное чувство земли, чем то, что было свойственно человеку в прежние эпохи.

Между природой и культурой не существует вечного и постоянно обостряющегося конфликта. Отбрасывая пасторальные, абстрактно-идиллические представления об изначальной гармонии природы и культуры, важно сегодня проводить политику гуманизации культуры. Отношение к природе осмысливается ныне через экзистенциальные предпосылки, через тайны и драматизм человеческого существования.

Огромное значение для судеб духовной жизни имеет техника и ее возрастающая власть над человеком. Техника представляется силой, деспиритулизирующей человеческую жизнь. Если под воплощением понимать органичность, то техника есть сила не только деспиритуализирующая, но и развоплощающая. Машина разрывает связь духа с органической плотью. Торжество техники наносит страшные удары всем «органическим» телам истории. Это означает как бы конец теллурического периода истории, переход от органичности к организованности.

Техника и машина означает не только новый период истории человечества, но и новый космический период. Появляются наряду с телами неорганическими и органическими тела - организованные, которых раньше не существовало в мировой жизни. Техника дегуманизирует человеческую жизнь, но она есть продукт человеческого духа. Творческую активность человека вызвали новые космические силы, до того не бывшие. Технизация человеческой жизни означает крайнюю форму объективации. Она превращает тело человека в средство, в инструмент, в техническую функцию. Но отношение между духом и техникой сложнее, чем обыкновенно думают. Техника может быть силой не только деспиритуализирующей, но и спиритуализирующей.

Романтики связывали духовность с органичностью. Это есть одно из пониманий воплощения духа. Дух воплощается в органическом - не только в органическом теле человека, но и в органических телах истории, например, в органической народной жизни, в традициях и т.п. Отсюда романтическая реакция против техники, разрушающей органичность. Техника погружает человека в атмосферу холодного металла, и исчезает животная теплота. Но если бы дух целиком зависел от материальных условий, положительных или отрицательных, от внешних исторических форм, от органического, то это означало бы страшное умаление реальности духа.

Это лишь означает, что духовность проходит через кризис. Происходит как бы распятие человека перед возрождением к новой жизни, перед возникновением новой духовности. Техника обратилась против человека, человек не овладел техникой. Но техника есть также одно из вступлений человеческого духа в мировую жизнь. Она свидетельствует о творческом призвании человека в космической жизни. Машина смертоносно действует на эмоциональную жизнь человека. Она подчиняет человека ускоряющемуся времени, в котором каждое мгновение есть лишь средство для последующего.

Она все более и более затрудняет возможность созерцания. Техника актуализирует человеческую жизнь и требует от человека необычайной активности. Но власть техники над человеческой жизнью означает именно пассивность человека, его раздавленность миром и происходящими в нем процессами. Такова одна сторона техники.

Но есть другая сторона. Техника для спасения человека требует необычайной духовной напряженности и активности, необычайной силы сопротивления. Это великое испытание духовных сил человека. Духовность, плавающая в органической жизни и защищенная всем ритмом этой жизни, не была достаточно напряженной, была разжиженной. И человеку придется вступить в период более героической, более актуализированной духовности.

Дух поставлен между органическим и техническим, он должен быть свободен и независим и от органических, и от технических условий своей реализации. Техника может стать орудием духа, орудием его реализации. Это есть критический момент в истории объективации духа. В процессе своей объективации дух попадает под власть объектов. Техника есть выражение власти объектов над духом. Дух как бы окончательно исходит в объективированный дух.

Но согласно закону поляризации человеческого существования, дух овладевает объективностью техники и может сделать ее орудием спиритуализации и гуманизации космической и социальной жизни. Как и всегда, страшен и мучителен тут переходный период, переживаемый как смерть. Переход от воплощений органических, в которых человек был еще во власти космоса, к воплощениям организованно-техническим, в которых человек становится господином космоса, есть внутренний момент в истории духа. При истолковании типов духовности возникает проблема отношений техники и аскезы.

Таким образом, в философии Н.А.Бердяева культура оказывается величайшей неудачей в том смысле, что не смогла (да по сути дела и не может) реализовать потенциал духовности и вынуждена, отдавая дань духу, обслуживать и реальный мир, мир конкретных вещей и феноменов.

Ключевые слова: бытие, духовность, культура, символизация духа, объективация духа, сакрализация.

Список использованной литературы

1. Бердяев Н.А. О назначении человека. М., 1993.
2. Век Людовика XIV, 1751.
3. Гуревич П.С. Эстетика. М., 2008.
4. Benoist A.de. Les idees a l endroit. P., 1979.
5. Гуревич П.С. Философия культуры. М., 2008.
6. Бердяев Н.А. Человек и машина (Проблема социологии и метафизики техники) //Вопросы философии. 1989, № 2.

Elvira Maratovna SPİROVA

N.A.BERDYAYEVİN ŞƏRHİNDƏ RƏMZ VƏ TRANSENDENSİYA

Xülasə

N.A.Berdyayevin fəlsəfi irsində belə bir ifadə var: mədəniyyət bəşəriyyətin uğursuzluğunun nəticəsidir. Müəllifin fikrincə, bu mövzunun şərhinin açarı rus filosofunun mənəviyyat təliminin əsasında durur. N.A.Berdyayev varlıq və mənəviyyatı birbaşa əlaqələndirmir. O bu fikrə gəlir ki, onların arasında böyük rəmzi kosmos vardır. Varlıq və rəmzilik bir-birini əvəz edə bilməz. N.A.Berdyayevə görə, mədəniyyət rəmzi xarakter daşıyır, onun bütün nailiyyətləri real deyil, rəmzidir.

Berdyayev öz fəlsəfəsində böyük mənəviyyatın imkanlarını realizə edə bildiyinə və pulu olana üstünlük verərək real aləmə və konkret şeylər və fenomenlər aləminə xidmət etdiyinə görə mədəniyyəti böyük uğursuzluq adlandırır.

Açar sözlər: varlıq, mənəviyyat, mədəniyyət, ruhun rəmzləşdirilməsi, ruhun obyektivləşdirilməsi, müqəddəsləşmə.

Elvira Maratovna SPIROVA

SYMBOL AND TRANSCENDATION IN N.A.BERDIAYEV′S INTERPRETATION

Summary

In philosophical heritage of N.A.Berdiayev an idea is advanced that culture is the greatest failure of the mankind. As the author of article supposes, the key to the treatment of this theme underlies Russian philosopher′s teaching on spirituality. N.A.Berdiayev does not directly relate being with spirituality. In his opinion, a great symbolistic space is settled between them. Either being, nor symbolics are themselves an identification of spirituality. According to N.A.Berdiayev, culture bears symbolical character, all its achievements are not realistic but symbolistic ones.

In N.A.Berdiayev′s philosophy the culture turns to be the greatest failure in the sense that it couldn′t (and as a matter of fact, it cannot) realize the potential of spirituality and is forced, paying tribute to spirit, to serve also the real world, world of the concrete things and phenomena.

Keywords: being, spirituality, culture, symbolistication of spirit, objectivization of spirit, making sacred.

УДК 316.334:323.2 (470+571)

Владимир Александрович КУЗЬМЕНКОВ
аспирант кафедры «Социология, культурология и политология» Россия, г. Орел, ФГБОУ ВПО «Государственный университет – УНПК»

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЗИНТЕГРАЦИЯ ПОСТСОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА: ЦЕННОСТНЫЙ АСПЕКТ*

Одними из важнейших феноменов общественной реальности и сознания индивидов являются ценности, под которыми понимают «обобщенные представления людей относительно целей и норм своего поведения, воплощающие исторический опыт и концентрированно выражающие смысл культуры отдельного этноса и всего человечества; существующие в сознании каждого человека ориентиры, с которыми индивиды и социальные группы соотносят свои действия» [8, с. 3]. В данной работе мы делаем акцент на изучении политических ценностей, представляющих, по мнению политолога В.Д.Виноградова, идеи политических потребностей, выражающие отношение индивидов, социальных групп, классов, общества между собой [4, с. 14].

После разрушения ценностно однородного советского общества в России возник как считает философ В.А.Ядов, «толерантный симбиоз культурно разнородных ценностей» [11, с. 48], представляющий собой рациональный ответ россиян на ценностный вызов трансформирующегося общества. Этот ответ способен наладить коммуникацию между представителями совершенно различных систем ценностей, а в макросоциальной перспективе – раскрыть различные пути развития общества, которое происходит через конфликт. 1) между ценностями модернистскими, предписывающими инновационно-индивидуалистическую модель поведения и традиционалистскими, ориентирующимися на консервативный коллективизм; 2) между крупными городами, открывающими большие возможности для карьеры и материального благополучия и провинцией, более сложно переживающей экономические проблемы; 3) между социальными группами-лидерами и аутсайдерами; 4) между представителями старших поколений и молодежью. Следует подчеркнуть, что конфронтация может как разрушить российский мир, так и интегрировать, вывести его на принципиально новый уровень развития.

Предпосылки подобной интеграции заключаются в усилении саморегуляции поведения индивидов, вызванной постепенной адаптацией к новым условиям жизни. Однако существуют две связанные с этим проблемы: во-первых, саморегуляция ориентирована на выживание, а не на конструирование качественно новых социальных отношений; во-вторых, в обществе противоречиво смешались различные системы ценностей, которые привели к рассогласованию общественного поведения, его целей и правил. «Новый индивид стал источником фрагментарности, утрачивает контроль над социальными процессами, способность к планированию и достижению долговременных целей, что усилило его незащищенность… Социальные условия способствуют легкому формированию притязаний, которые не всегда соответствуют реальным возможностям» [10, с. 98].

Современное российское общество находится в состоянии ценностно-

* Məqalə f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

политической дезинтеграции, отсутствия политической идеологии, целенаправленного политического курса развития, состоянии явного конфликта разных систем ценностей. С начала 1990-х годов в массовом сознании идет борьба за доминирование либерально-демократических, авторитарных и консервативных идей, однако, как показывает практика, ни одна из них не была способна сплотить российское общество.

Прежде чем перейти к рассмотрению трех типов ценностного сознания граждан, кратко остановимся на причинах их разнообразия. Мозаичность политического сознания вызвана коренной сменой вектора развития страны в период реформ, породившей разрыв не только на социально-идеологическом уровне, но и на межпоколенном, между «отцами и детьми», отсутствием программ развития страны, межэтнической напряженностью, отчуждением граждан от государства. В начале 1990-х годов население страны интегрировало идею рыночной демократии, однако вскоре она была в условиях тотальной пауперизации отвергнута большинством. Не следует также забывать, что национальное сознание во все века было слабо связано со страной как социотерриториальным пространством. Н.А.Бердяев отмечал, что русский народ как бы «растворялся» на огромной территории России [2, с. 6] и только государство ограничивало, порой насильно, данный процесс и способствовало чувству идентификации с Родиной. Поэтому в сознании россиян очень силен образ благого, патерналистского государства. Этот феномен оказывает значительное влияние на мышление и поведение наших сограждан.

Обратимся к анализу основных типов ценностного политического сознания граждан страны. Либерализм в России всегда был популярен только в кругу интеллектуалов, отвлеченно примеривавших западные шаблоны к «телу» российского общества, но его практическая реализация не находила поддержки ни у большей части политической элиты страны, ни у разрозненных групп формирующегося гражданского общества. Начавшиеся двадцать лет назад либеральные реформы с самого начала были обречены на провал, так как были направлены на реализацию собственнического идеала реформаторов, присвоения ими государственного имущества с целью личного обогащения и создания госкапитализма. Как отмечает Б.Г.Капустин, произошло противопоставление свободы и равенства, а также редукция понятия гражданской свободы к экономической [6, с. 78]. Это создало конфликт между экономическим и политическим либерализмом: формальное поощрение первого при отсутствии второго привело к установлению административного контроля над частным бизнесом и фактическому свертыванию свободной рыночной деятельности. Итогом либеральных реформ стало образование рентоориентированного политического класса, существующего за счет присвоения чужого богатства. Дифференциация населения в ходе реформ только усилилась, хотя на деле должен был произойти обратный эффект, поскольку демократические институты в среднесрочной перспективе приводят к постепенному уменьшению неравенства в доходах, независимо от уровня экономического развития страны, но если демократический режим введен в стране с ярко выраженным неравенством в распределении доходов (как в России), то чрезмерное расслоение может привести к установлению авторитарного правления, которое должно искусственно компенсировать материальную дифференциацию.

Доля либералов в российском обществе достаточно значима. В 1994 г. Н.И.Лапин обозначил их как группу «предприимчивых нонконформистов» и отметил, что они составляют 24% населения [8, с. 63], социолог Т.А.Рассадина в 2006 г. выделила примерно 25-30% [10, с.101]. Ценностный мир российских либералов сильно связан с модернистскими идеалами карьеры, инициативы, независимости, рыночного риска,

индивидуализма, личного комфорта. Вместе с тем, для представителей этой группы важны принципы кооперации, нравственности, любви к стране, т.е. эта позиция в значительной мере вкоренена в традиции русской ментальности и потому как интегрирует, так и дифференцирует общество [8, с. 63-64]. Либерализм 90-х находит преемственность и в ценностных ориентациях современной молодежи: по данным М.К.Горшкова, 26% молодых людей предпочитают образцы западных демократий [5, с. 132].

Теоретически у определенной части населения России имеется демократический потенциал, однако на практике наблюдается достаточно скептическое отношение к демократическим институтам, рассогласование между ценностным отношением к демократии и реальными формами ее претворения в жизнь. Так, понимание участия в выборах как обязанности гражданина с середины 90-х годов находит все меньше сторонников: 1995 г. – 73,8%, 1999 г. – 60,1%, 2003 г. – 63,9%, 2007 г. – 55,5%, 2009 г. – 59,8% [3, с. 32]. Всплески активности в 2003 г. и 2009 г. объясняются сменой президентов в предшествовавшие годы. Снижение электоральной активности – один из признаков политического отчуждения. Аналогично, деятельность Государственной Думы РФ поддерживает только 31% россиян, а Совета Федерации РФ – 32%. Низкая поддержка у правоохранительных органов (39%), профсоюзов (27%), суда (29%), политических партий (31%) и Общественной палаты (30%) [13]. Даже политические партии и Общественная палата РФ – демократические институты, способные контролировать деятельность государственных институтов власти, – были созданы самой государственной властью, фактически имитируя политический процесс. Любая демократическая инициатива населения немедленно попадает под государственный контроль и облекается в удобную для государства форму.

Как отмечают В.В.Лапкин и В.И.Пантин, «партийно-политическая система России не соотносится с наличествующей дифференцированной системой интересов и потребностей российского общества; политическая сфера как бы ″парит″ в своем особом, независимом от общества пространстве, и это подтверждается, в частности, выявленным нами фундаментальным и нарастающим ценностным размежеванием элитообразующих и массовых социальных групп» [9, с. 58].

В такой ситуации можно задать вопрос: является ли недоверие общественным институтам следствием усиления единоличного влияния президента? Гораздо обоснованнее предположить, что демократические институты так никогда и не имели подлинно широкой и устойчивой поддержки народных масс, увлечение демократией имело чисто потребительский интерес и быстро прошло под «грохот» развала СССР и приватизации. Общественный запрос на сильную авторитарную власть выступил как реакция на социальный хаос и неспособность либеральных принципов и институтов решать проблемы.

В целом, как правомерно отмечает политолог Н.А.Баранов, «либерализм – и в экономическом, и в политико-моральном аспектах – пользуется популярностью, прежде всего, в социально успешных общественных группах, которые считают либеральные взгляды идеологическим обоснованием собственных достижений. В сегодняшнем российском массовом сознании либеральная экономическая идеология отражает чувство уверенности в собственных силах» [1, с. 92]. Однако в условиях сложного социально-экономического положения большей части граждан страны, либерализм не может стать интегратором российского общества. Это ясно понимает и политическая элита России, которая в большинстве своем технократична. Это в полной мере можно отнести к ныне действующим губернаторам, которые в большинстве своем технократы – люди, не

привыкшие к публичности, не привыкшие к политической конкуренции и диалогу с избирателями. Поэтому им либерализация российского общества совершенно чужда. Отход от «радикального» либерализма, смещение акцента на традиции и патриотизм, видны в последних заявлениях В.В.Путина, поэтому возможно ожидать смены ценностного политического курса [12].

Консервативные ценности сильного государства – коллективизм, патриотизм, социальное равенство и др. – всегда находили поддержку в народной среде в силу своей традиционности. В современном российском консерватизме парадоксальным образом сочетаются державно-православные и социалистические идеалы, но совместно они формируют установки на государственный патернализм, пассивность в достижении социального статуса, настороженное отношение к частной собственности, приоритет «честного» труда и «спокойной совести», терпения и послушания, политической апатии. Можно даже сказать, что коммунизм как идеология растворился в консерватизме: никто не будет жертвовать собой ради марксистских идеалов, однако многие поддерживают советскую модель государственности. Сегодня консервативные модели поведения выбирают проигравшие в ходе реформ индивиды пытающиеся за счет возвращения к ритуализированным и ретритистским практикам адаптироваться в непривычных условиях. Такая стратегия может привести только к нисходящей мобильности, отчуждению от социально-политической и экономической деятельности, возникновению культуры бедности, и, как следствие, образованию синдрома авторитарности. По подсчетам Н.И.Лапина в середине 90-х годов доля этой группы населения страны составляет 23%. [8, с. 61-63], в 2006 г. 35-40%, причем возрастала за счет уменьшения числа «либералов» [10, с. 101]. Отметим также, что консерваторы оказываются в замкнутом кругу: не сумев полностью адаптироваться, они отторгают демократические модели и идеализируют советское прошлое, что усиливает дезадаптированность.

Сегодня консерватизм не может скрепить российское общество, однако по нашему мнению, необходимо, во-первых, создать условия для максимально более полного включения отчужденных слоев в социум; во-вторых, при разработке и проведении реформ учитывать наличие консервативных тенденций в ментальности россиян. Такого рода «мягкий» консерватизм латентно присутствует, как уже отмечалось, и в либеральных предпочтениях российских граждан.

Существующие в российском обществе авторитарные ценности порождены не только «переходным периодом» развития и особенностями русского менталитета, но и такими специфическими характеристиками современной российской государственности, как рост бюрократии и слабость управления, коррупция и олигархическая экономика. Общественный запрос на авторитаризм возник в связи с подрывом ценности демократии и дисфункциональностью демократических институтов. По мнению А.А.Галкина, для системы ценностей сторонников сильной государственной власти характерны: стремление к безопасности, борьба с криминалом; ориентация на законность, выполнение законов и борьбу с коррупцией; ставка на державность, вызванная чувством оскорбленного национального достоинства; традиционализм, исторически свойственный России [1, с. 89-90]. Решить все это призван сильный правитель.

Российский авторитаризм является политическим, организационным и силовым каркасом российского общественного устройства. Элита демонстрирует свое превосходство над населением, все более углубляя социальное неравенство, стремится сохранить и расширить властные и имущественные позиции и сословные привилегии правящих слоев в ущерб обществу. В каком-то смысле это консервативный

авторитаризм, поскольку направлен на улучшение статусной позиции только одной группы, – элиты, – и сохранение действующего бедственного положения остальных. Именно по этой причине населению необходимо отказываться от подобных, деструктивных для социума, аксиологических представлений. Только отвергнув бремя отживших стереотипов, российское общество может создать более совершенную, нежели сегодняшняя, политическую систему. Как отмечают американские психологи Д.Крамер и Д.Олстед, «приблизиться к решению проблем эволюции человечества можно, лишь поборов наследие авторитаризма» [7, с. 23].

Таким образом, исследование убеждает, что хотя особенности функционирования массового сознания россиян остаются во многом скрытыми от науки, можно выделить особые алгоритмы изменения аксиологической сферы общества:

1) фаза усиления значимости традиционных ценностей в процессе их первичного взаимодействия с ценностными новациями при нарастании социальной дезинтеграции и аномии;

2) фаза бифуркации, в которой открываются основные возможные варианты дальнейшего пути развития, выбора ценностей;

3) фаза инновационного движения в ценностях, связанная с социальной адаптацией, со снятием остроты прежних проблем;

4) фаза новых противоречий между культурой и социальными отношениями;

5) фаза «отката» к традиционным ценностям в ценностном пространстве.

В результате такого «движения», по мнению Т.А.Рассадиной, формируется новый тип общественного сознания посредством дифференциации и интеграции, взаимопроникновения ценностных систем [10, с.101]. Представляется, что Россия в данный момент находится на переходном этапе от третьей к четвертой стадии: общественно-политические события, связанные с выборами в декабре 2011 г. и марте 2012 г. говорят о неактуальности старых идей и формировании новых интересов и потребностей.

Таким образом, можно заключить, что полной, «западной» либерализации политического сознания не произойдет в силу высокой жизнеспособности традиционных пластов русской ментальности. С одной стороны, новообразованные институты будут испытывать влияние архетипов мышления своих членов, с другой стороны, индивиды трансформируют свой ценностный мир под влиянием общественных преобразований. Иначе говоря, происходит взаимопроникновение традиционных и модернистских аксиологических систем, и в этом процессе создается новая ценностно-нормативная среда общества. Вопрос состоит в том, сколько времени займет данный процесс и завершится ли он построением интегрированного российского общества, в котором учтены интересы всех членов.

По нашему мнению, сегодня возможны два варианта объединения российского общества. Первый вариант заключается в консолидации вокруг сильного национального лидера, того самого «доброго авторитариста», прихода которого ждут некоторые россияне. Данный путь сопряжен с выработкой новой идеологии, культивирования образа внешнего врага, жестком разрешении возникающих конфликтов, искусственном поддержании уровня жизни большинства социальных групп и сохранении ценностей пассивного консерватизма. Эта дорога не требует личностного самосовершенствования и гражданской ответственности, но его исторические последствия представляются сомнительными, слишком часто Россия шла по этому пути.

Второй вариант объединения российского общества состоит в консолидации на базе современных демократических идей с сохранением традиций в сознании населения.

Таким образом будут обеспечиваться параллельно преемственность и прогресс, аксиологическое разнообразие и социальная интеграция, однако этот путь потребует повышения гражданского участия в жизни социума и политической грамотности, в целом, изменения политической культуры жителей нашей страны. Он сопряжен с большими рисками и кризисами, как личностными, так и общественными, но приведет к становлению подлинной демократии. О сознании гражданина такого общества говорил писатель Г.Гарсиа Маркес: «политическая ответственность – это когда ты сознаешь, что каждый твой шаг может иметь последствия для всего мира». Нужно приложить все усилия, чтобы в скором будущем россияне могли сказать это о себе.

Ключевые слова: ценности, ценностная дезинтеграция, авторитарность, консерватизм, либерализм, постсоветская Россия.

Список использованной литературы

1. Баранов Н.А. Трансформация политического сознания современного российского общества // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС. Научный журнал. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, т.3, № 1. 2007.
2. Бердяев Н.А. Русская идея. М.: АСТ, 2007, 286 с.
3. Бойков В.Э. Социально-политические ценностные ориентации россиян: содержание и возможности реализации //Социологические исследования. № 6, 2010.
4. Виноградов В.Д. Политические ценности в жизнедеятельности людей //Тугариновские чтения. Материалы научной сессии. Сер. «Мыслители», вып. 1, СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000, с. 11-14.
5. Горшков М.К., Şереги Ф.Э. Молодежь России: социологический портрет. М.: ЦСПиМ, 2010, 592 с.
6. Капустин Б.Г. Кризис ценностей и шансы российского либерализма //Политические исследования, № 6, 1992.
7. Крамер Д., Олстед Д. Маски авторитарности: Очерки о гуру /Пер. с англ. М.: Прогресс-Традиция, 2002, 408 с.
8. Лапин Н.И. Динамика ценностей населения реформируемой России /Н.И.Лапин, Л.А.Беляева, Н.Ф.Наумова, А.Г.Здравомыслов. М.: УРСС, 1996, 224 с.
9. Лапкин В.В., Пантин В.И. Ценностные размежевания и социально-политическая дифференциация в современной России // МЭиМО, № 4, 2000.
10. Рассадина Т.А. Трансформация традиционных ценностей россиян в постперестроечный период //Социологические исследования, № 9, 2006.
11. Ядов В.А. К вопросу о национальных особенностях модернизации российского общества //Мир России, № 3, 2010.
12. Дугин А.Г. А если Путин всерьез? / Электронный ресурс http://www.aif.ru/society/article/50236
13. Рейтинги ВЦИОМ, март 2012 г. /Электронный ресурс www.wciom.ru

Vladimir Aleksandroviç KUZMENKOV

POSTSOVET CƏMİYYƏTİN SİYASİ DEZİNTEQRASİYASI: DƏYƏR ASPEKTİ

Xülasə

Məqalədə postsovet Rusiyası əhalisinin dəyər üstünlükləri təhlil edilir. Avtoritar, konservativ və liberal-demokratik istiqamətləri və həmçinin onların individ davranış tərzinə təsiri göstərilir.

Açar sözlər: dəyər, dəyər dezinteqrasiyası, avtoritarlıq, konservatizm, liberalizm, postsovet Rusiyası.

Vladimir Aleksandrovich KUZMENKOV

POLITICAL DEZINTAGRATION OF POST-SOVIET SOCIETY: THE VALUE ASPECT

Summary

The paper analyzes the value preferences of the population of post-Soviet Russia. Authoritarian, conservative and liberal-democratic orientations, as well as their impact on the social behavior of individuals have been exposed.

Keywords: value, value-disintegration, authoritarianism, conservatism, liberalism, post-Soviet Russia.

SOSİOLOGİYA BÖLMƏSİ

УДК 316.34

Рафаэль ГАСАНОВ
БГУ, д.с.н., профессор

СРЕДНИЙ КЛАСС: ТЕОРИЯ, ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ*

Определение среднего класса

По справедливому замечанию А.Тойнби, современная западная цивилизация – это прежде всего цивилизация среднего класса. Западное общество стало современным (модерновым) лишь после того, как ему удалось создать многочисленный и компетентный средний класс (1, с.338-340).

Под средним классом в научной литературе понимается макросоциальная группа, включающая в себя индивидов, или группу индивидов, имеющих общее отношение к жизни (2, с. 210-231). Высокий престиж, специфическая система ценностей и культура, предполагающая активное отношение к жизни и стремление к рациональному и современному потреблению - важные компоненты статуса среднего класса. Отсюда и стабилизирующий эффект, который средний класс приносит обществу в целом.

Теоретическая разработка проблемы среднего класса

Теоретическую разработку понятие «средний класс» впервые получило в Западной Европе в середине XIX в. и тесно связано с историей возникновения институтов индустриального общества.

Макс Вебер в современном ему обществе выделял нижний средний класс (крестьяне, ремесленники, мелкие торговцы) и профессионалов (специалисты, чиновники, интеллектуалы, администраторы). Характеризуя главные черты среднего класса (владение собственностью, профессиональный капитал и т.д.), он все таки не дал его обстоятельного описания (3).

В начале XX в. в связи с развитием индустриализма численность традиционных среднего и рабочего классов начала снижаться и между ними появился новый слой получающих жалованье служащих, занятых в офисах и на инженерно-технических должностях. Эмиль Ледерер (1912) назвал эту группу «новым средним классом» (4). А уже в совместной книге с Якобом Маршаком (1937) внимание обращалось на срединную позицию новых работников, на различия их интересов от интересов буржуазии, которые определялись их особым социальным статусом, нежели специфическими экономическими характеристиками (5).

В 1930 - 1940 гг. в системе производства был осуществлен переход к фордизму. Это способствовало увеличению значения технического и конструкторского персонала в материальном производстве с доминирующим доходом в виде зарплаты.

По мысли Ч. Р. Миллса, новый средний класс, или т. н. «белые воротнички», является определяющим для американского общества. Среди социальных характеристик этого среднего класса он выделял такие черты, как высокая озабоченность местом жительства, высокий уровень заботы о здоровье, стремление к получению престижного образования и инвестирование в образование детей, повышенный интерес к СМИ,

* Məqalə f.e.d., prof. İzzət Rüstəmov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

особенно к пропаганде стабильности социальной структуры, основанной на ценностях нового среднего класса (6, 189). Трансформация старого среднего класса в новый во многом определялась переходом в рассмотрении стратификации от собственности к новой категории – роду занятий, профессии (7, 191). Он выделил главные различия между старым и новым средним классом: 1) возможность продажи своих услуг на рынке труда новым средним классом, нежели выгода покупки и продажи собственности; 2) изначальная зависимость представителей нового среднего класса от крупных структур, в то время как старый средний класс отвергал крупную собственность; 3) непосредственный контроль представителями нового среднего класса в некоторых видах деятельности над другими работниками – служащими и рабочими; наконец, 4) делегирование власти большинству «белых воротничков» вместо непосредственного обладания ею (7, 198-200).

Американские социологи У. Уорнер и П. Лант в их совместных работах впервые дали целостное описание среднего класса: значительный уровень дохода и объем имущества; относительная личная автономия, инициативность и высокая экономическая активность; наследуемый культурный капитал, связанный с получением хорошего образования; высокая оценка семьи как ценности. Ими было проведено также первое сравнительно отчетливое разграничение между высшим и низшим средними классами. Так, к первому они отнесли профессионалов, менеджеров, служащих высокого ранга с высоким уровнем дохода. Они ориентировались на карьерный рост, принимая активное участие в общественной жизни, имея возможность устраивать детей в элитные колледжи и университеты и жили в престижных городских районах. Ко второму - госчиновников среднего и низшего звена, квалифицированных служащих, мелких предпринимателей, торговцев, фермеров и др. работников нефизического труда, имеющих среднее образование. Усиленный труд, экономность, уважение, почет и порядочность в отношениях и др. качества были ими определены как доминирующие ценности этого класса (8).

В 1950 - 1980-х гг. - в период формирования и развития государства всеобщего благоденствия - среди ученых усиливается вера в возможность ликвидации неквалифицированного физического труда. На это были веские основания: во всех индустриальных странах доля традиционных отрядов рабочего класса стала резко падать, в то время как доля занятых в сфере услуг - рости. Это способствовало усилению технократических иллюзий. Так, авторитетный социолог Л. Райсман отмечал, что CŞA стали страной, в которой преобладает средний класс (9).

Миф о сближении рабочего класса со средними слоями был развеян знаменитой кембриджской группой социологов – Дж. Голдторпом, Д. Локвудом, Ф. Бечхофером и Д. Платом. Ими были сделаны следующие выводы: а) несмотря на улучшение благосостояния представителей рабочего класса, стиль их жизни и отношение к работе существенно не изменились; б) у представителей рабочего класса отличные от «белых воротничков» трудовые мотивы: ими движут в основном лишь материальные факторы, а отнюдь не возможности карьерного роста); в) у представителей рабочего класса ниже шансы на продвижение и повышение уровня дохода в будущем по сравнению со служащими; г) материальное благополучие у рабочих не стимулировало у них соответствующие социальные амбиции: они не были склонны к долгосрочному планированию семейного бюджета, расширению социального и культурного капиталов (10).

Им также было отмечено, что значительная доля работников умственного труда получала дополнительные льготы - пособия по болезни, пенсии и т.д. А если принять во

внимание экономические выгоды, доступные работникам физического и умственного труда, то следует отвергнуть идею о каком бы то ни было «слиянии» этих двух групп (11). Однако многие социологи выражали сомнения в целесообразности отнесения к среднему классу по материально-бытовым критериям обеспеченных квалифицированных рабочих, справедливо предполагая, что по основополагающим признакам они не подходят к среднему классу. Это сделало необходимым выявление среднего класса не по атрибутивным, а по функциональным характеристикам. С этой т. з. представляет интерес доминирующий у европейских социологов подход, выраженный Дж. Голдторпом. Голдторп, определяя классовые позиции по статусам занятости, выделил три основные классовые позиции: работников, нанимателей и самозанятых. Затем он провел разделение работников по характеру занятости и по типу заключенных им контрактов (12, 36-39).

Важным вкладом в понимание средних классов стала голдтроповская концепция «служебного класса», сформулированная и развиваемая также Дж. Урри, Н. Аберкромби и другими. Согласно им, в «средний класс» фактически входят три группы: 1) обычные конторские служащие (во многих отношениях мало отличающихся от рабочих, занятых физическим трудом); 2) «служебный класс» (состоящий из профессионалов и менеджеров); и 3) класс мелких предпринимателей. По их мнению, важнейшими характеристиками «служебного класса» являются: высококвалифицированный умственный труд; определенная степень власти в организации и доверие в служебных отношениях (13, 169; 14).

Ортодоксальные марксисты и неомарксисты стали критиковать градуалистский подход либерального толка. По их мнению, он лишь фиксирует различия по значимым, но не определяющим характеристикам сообществ людей (напр., отношений эксплуатации). Однако критическое восприятие либерального подхода требовало учета также жизненных реалий (напр., признания устарелости упрощенной полярной картины мира, доминирующей у марксистов; вписание в механизм классообразования «нового среднего класса») и существенного переосмысления теории общественных классов и социальной стратификации в их взаимосвязи. Эта задача была решена неомарксистами, среди которых решающий вклад в понимание и объяснение классовой структуры современных обществ внес Эрик Олин Райт. По Райту, фактор собственности определяет существование трех базисных классов: 1) капиталистов (эксплуатирующих), владеющих средствами производства и наемными работниками; 2) рабочих (эксплуатируемых), не владеющих средствами производства и продающих свою рабочую силу капиталистам; 3) мелкой буржуазии (не эксплуатирующих, не эксплуатируемых), владеющей и использующей средства производства без применения наемных рабочих.

Разрешая проблему с размещением средних классов, Райт, в противовес классическому марксизму, различающему классы только по отношению к собственности, предложил два дополнительных важных критерия: 1) отношение к власти, участие в контроле производственного процесса и 2) обладание умениями и квалификацией.

Критерий классовых позиций, именуемый им «участием в контроле», включает: контроль чужого труда, а также контроль над денежным капиталом и над капиталом материальным. Место в этой системе и собственность на средства производства исчерпывающе характеризуют классовый статус буржуазии. Данный критерий позволяет Райту объяснить классовые позиции менеджеров разного уровня как осуществляющих власть, делегированную им капиталистами для контроля над

процессом производства. Этот аспект порождает противоречивость их положения в системе классовых отношений: они одновременно могут быть рассмотрены как представители и класса капиталистов, и класса рабочих: чем более высокое положение управленец занимает во властной иерархии, тем ближе его интересы к интересам собственников, и наоборот. Местоположение профессионалов, обладающих знаниями и дипломами, так же как и управленцев, двойственно, близко одновременно и собственникам, и рабочему классу. Две названные критерии позволяют Райту вписать в исходную марксистскую классовую схему средние слои (15, 36-85). Концепция Райта способствовала «снятию» критических суждений ортодоксальных марксистов с их отрицанием существования нового среднего класса.

Падение государства всеобщего благоденствия и переход к информационному обществу способствовало падению значения нового среднего класса. Мануэль Кастельс одним из первых описал и объяснил эту тенденцию. Он выявил, что в современной глобальной экономике, с одной стороны, усиливается фрагментация работников на информациональную и численно доминирующую родовую рабочую силу и, с другой стороны, размывается средний класс (16, 199-333). В результате складываются небольшие по численности слои «платиновых» и «золотых воротничков» с высочайшим уровнем жизни, высоким престижем и т.д. Одновременно идет процесс нисхождения традиционных «белых воротничков» с потерей устойчивых позиций на своих сегментах рынка труда. Новые производители в информациональном капитализме суть те создатели знания и обработчики информации, чей вклад наиболее ценен для национальной экономики. Эта категория информациональных производителей включает большую группу менеджеров, профессионалов и техников. Большинство других работников принадлежат к рабочему классу, потенциально заменяемой машинами (16, 497-501).

Р.Флорида утверждает, что XXI век отметит гегемонию креативного класса: креативность становится все более и более ценным ресурсом наряду с человеческим капиталом. Отсюда она может быть захвачена организациями, будучи фундаментальным ресурсом человека (17).

Таким образом, в конце XX – начале XXI века стали происходить серьезнейшие трансформационные процессы, принципиально меняющие систему социальных отношений, а также позиции и облик социальных групп в наиболее развитых странах.

Средний класс в СССР

Существует несколько т. з. относительно существования среднего класса в СССР. Согласно первой т. з., среднего класса в СССР не существовало: средний класс формируется в условиях длительного функционирования и развития свободной рыночной экономики и включает экономически независимых субъектов хозяйственной деятельности. Поэтому он не может ни существовать, ни "предсуществовать" в принципиально иных социально-экономических условиях. Вне этих условий может существовать лишь протосредний класс, из которого способен сформироваться представительный средний класс.

Согласно второй т. з., средний класс в СССР существовал. Это объясняется, во-первых, тем, что любое общество структурно всегда имеет середину. В этом отношении он не может быть уничтожен, меняются только его размеры, характер и состав. Отсюда средний класс однозначно существовал в СССР; во-вторых, в Советском Союзе сложился прототип среднего класса, т. н. прослойка народной интеллигенции, включающая в себя низшие и средние слои партийной номенклатуры, "белые воротнички", служащих с высшим образованием, офицерство (18); в-третьих, к концу

существования СССР сложился массовый средний класс, обладающий материальными и ценностно-нормативными характеристиками, присущими средним классам Запада. Эта была группа образованных людей, занятая интеллектуальными видами труда, а также высококвалифицированные рабочие, занятые в материальном производстве.

Советское общество было, с одной стороны, монолитно-гомогенным, а с другой – иерархизованным не по причине отношения к собственности, а по отношению к власти. Отсюда «страты» были лишены стабильной структуры и четких системообразующих факторов. В этом смысле «элитой» в советском обществе считался слой высших администраторов, а также очень незначительная группа поддерживаемых властью представителей науки и искусства. Соответственно к неэлитным слоям можно было отнести все население, не выполняющее каких-либо административных функций. Что же касается среднего класса, то в советском обществе можно было выделить верхний, средний и нижний слои, но практически невозможно выделить какие-либо однозначные, с четкими границами страты, если не иметь в виду некоторые профессиональные группы, а также отраслевые кланы.

Итак, существовавшая в СССР страта, хотя и обладала некоторыми чертами классического среднего класса, все же не являлась им по своим социальным функциям. Это был квазисредний класс, который при существовавшем режиме не имел никаких шансов превратиться в настоящий.

Средний класс в постсоветском пространстве

Проблема среднего класса в условиях трансформации азербайджанского общества понимается как создание в структуре общества доминирующей по численности совокупности домохозяйств, члены которых в целом лояльно относятся к существующему общественному устройству и выполняют функции по его поддержанию. Именно возникновение такого преобладания будет означать создание нового качества общества и его стабильность. Средний класс рассматривается как главный фактор и опора формирования благоприятной институциональной среды и как основной ожидаемый продукт этого процесса (19, 29).

Однако применительно к сегодняшнему состоянию азербайджанского общества употребление такого понятия, как "класс" не совсем корректно. Во-первых, социальная структура сегодня характеризуется относительной дезинтегрированностью: старые классы, детерминированные единой государственной формой собственности и жесткой вертикалью властных отношений, фактически разрушены, а новые находятся еще на стадии формирования. Более приемлемыми являются понятия группа, слой, стратификация (20, 47). Во-вторых, формирование слоев, занимающих промежуточное положение, еще не означает, что данная группа может претендовать на статус среднего класса. В-третьих, на нынешнем этапе развития в Азербайджане кристаллизация частных интересов далека от завершения. Следовательно, не приобрела отчетливо выраженной направленности и социальная структуризация общества.

Методологически при определении среднего класса в постсоветском пространстве можно руководствоваться двумя подходами (21, 430-468; 22, 7-15): 1) исходить из представления о профессиональном составе среднего класса в западном обществе, которое накладывается на профессиональную структуру постсоветских обществ и выделенный таким образом слой считается средним классом. В таком подходе в средний класс могут попасть следующие группы: мелкие предприниматели, менеджеры производственной сферы, высшая интеллигенция, рабочая элита. В принципе подобные группы входят в состав среднего класса в развитых странах с рыночной экономикой, но там добавляются массовые отряды интеллигенции: врачи, учителя, инженеры, фермеры

и т.д. В этом состоит принципиальное отличие рассматриваемого состава среднего класса постсоветского Азербайджана от среднего класса развитых стран мира; 2) рассматривать срединное положение группы в социальной стратификации как основание отнесения ее к среднему классу. При этом использовать в качестве индикатора набор экономических и социальных показателей. В рамках такого подхода средний класс выделяется на основании самоидентификации или уровня дохода.

Деление среднего класса на "высший средний", "средний средний" и "низший средний" сегодня в Азербайджане проблематично: доходы у людей нестабильные, в целом же низкие; в функционировании и защите прав собственности отсутствуют традиции и стабильность. Отсюда к настоящему моменту еще не выработано какое-либо единое конвенциональное понимание того, кто сегодня составляет средний класс в Азербайджане.

Средний класс в Азербайджане видится, с одной стороны, основой «инертной средней массы», оставшейся в наследство от старых советских средних слоев, а с другой - агентом формирования новых отношений, институтов и норм. В основе первого лежит доход, благосостояние, в основе второго – сложное сочетание факторов, характеристик, которые создают некое "высшее качество жизни". Отсюда мысль о двух средних классах - старом (советские средние слои) и молодом (протокласс западного образца) средних классов. Принципы и критерии их определения различны – «старый» средний класс определяется в основном по критерию «среднести» и представляет собой трансформацию характеристик советских средних слоев. К «молодому» в полной мере применимы каноны западных критериев – дохода, профессии, образования, стиля и качества жизни. Этот динамический средний класс готов активно действовать в складывающихся социально-экономических условиях и использовать представленные возможности. Как отмечает Э.Гидденс, «Структурные компоненты социальных систем следует рассматривать в отношении к человеческому действию одновременно как стимулы, и как ограничители. Традиционный дуализм между действием и структурой следует интерпретировать как дуализм, где структура есть и импульс, и результат социальной практики» (23, 29). Эта же позиция нам представляется приемлемой для понимания положения среднего класса в постсоветском Азербайджане.

Ключевые слова: средний класс, средние слои, квазисредний класс, рабочий класс, социальная структура, трансформационные процессы, нормы и ценности общества, личная автономия.

Статья подготовлена при поддержке внутриуниверситетской грантовой программы "50+50" Бакинского государственного университета от 2011 года.

Список использованной литературы

1. Toynbee A. A Study of History. L., 1939.

2. Tilkidjiev, N. 2005. “The Middle Class: The New Convergence Paradigm”. In: Sociologie Romaneasca. Vol. III, Nr.3. See also: http://amcd.hit.bg /stratification.

3. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма/ Вебер М. Избранные произведения. М., 1990; Вебер М. Основные понятия стратификации/ Социс. 1994. №5.

4. Lederer E. Die Privatangestellten in der modernen Wirtschaftsentwicklung. New York, 1975.

5. Lederer E., Marshak J. The New Middle Class. New York, 1937.

6. Mills C. W. The New Middle Class, *I*/ The New Middle Classes. Life Styles, Status Claims and Political orientations. Houndmills – London, 1995.

7. Mills C. W. The New Middle Class, I/ The New Middle Classes. Life Styles, Status Claims and Political orientations. Houndmills – London, 1995.

8. Warner W. L. , Lunt P.S. The Status System of a Modern Community. New Haven, 1942.

9. Reissman L. Inequality in American Society. Social Stratification. Scott, Foresman and Company. Glenview (III.) - Brighton (U.K.), 1973.

10. Goldthorpe J., Lockwood D., Bechhofer F., Piatt J. The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behavior. Cambridge, 1968.

11. Giddens A. The Growth of the New Middle Class // The New Middle Classes. Life-Styles, Status Claims and Political Orientations. Houndmills, 1995.

12. Mobility and Social Interests // Goldthorpe J.H. Social Mobility and Class Structure in Modern Britain. Oxford, 1987.

13. Goldthorpe J. On the Service Class, Its Formation and Future // Social Class and Division of Labour. Cambridge,1982.

14. Abercrombie N., Urry J. Capital, Labor and the Middle Classes. London, 1983.

15. Эрик Олин Райт. Марксистские концепции классовой структуры. Рубеж 2000. № 15.

16. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. М., 2000.

17. Florida R. The Rise of the Creative Class. New York, 2002.

18. Чешков М. Гражданское общество и средний класс // Гражданское общество. Мировой опыт и проблемы России М , 1998.

19. Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ). Под ред. Р. М. Нуреева. Московский общ. научный фонд. М., 2001.

20. Лепехин В. И. Стратификация в современной России и новый СК/ Общественные науки и современность. 1998, №4.

21. Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества / Отв. ред. 3. Т. Голенкова, М., 1996.

22. Заславская Т.И. Стратификация современного российского общества // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. 1996. № 1.

23. Giddens, Anthony (1995) Politics, Sociology and Social Theory: Encounters with Classical and Contemporary Social Thought. Cambridge: Polity.

Rafael HƏSƏNOV

ORTA SİNİF: NƏZƏRİYYƏ, TARİX VƏ MÜASİRLİK

Xülasə

Qərb cəmiyyətinin müasirləşməsi yalnız çoxsaylı və səriştəli orta sinfin əmələ gəlməsindən sonra baş verdi. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində nisbətən inkişaf etmiş ölkələrdəki sosial münasibətlər sistemini, eyni zamanda sosial qrupların mövqeyini və formasını kökündən dəyişdirən çox ciddi transformasiya prosesləri baş verməyə başladı.

İndiki zamanda Azərbaycanda orta sinfin «ali orta», «orta orta», «aşağı orta» sinfə bölünməsi problem olaraq qalmaqdadır. Azərbaycanda orta sinfə keçmiş sovet orta təbəqədən

qalmış «inert orta kütlənin», həmçinin yeni sosial münasibətlərin formalaşmasının əsası kimi baxılır.

Açar sözlər: orta sinif, orta təbəqələr, yalançı orta sinif, fəhlə sinfi, sosial struktur, transformasion proseslər, cəmiyyətin norma və dəyərləri, şəxsi muxtariyyat.

Rafael HASANOV

THE MIDDLE CLASS: THEORY, HISTORY AND MODERNITY

Summary

The western society became modern after creation of the numerous and competent middle class. At the end of XX – the beginning of the XXI century in the developed countries there began to occur the most serious transformational processes which are essentially changing the system of the social relations, and also positions and shape of social groups. Division of the middle class into "upper middle", "middle middle" and "lower middle" levels today in Azerbaijan is problematic. The middle class here sees as a basis of «inert average mass», remained in inheritance from the old Soviet strata, and the agent of formation of the new social relations.

Keywords: the middle class, middle strata, quasi-middle class, working class, social structure, transformational processes, norms and values of society, personal autonomy.

UOT 316.33

Əhməd QƏŞƏMOĞLU
AMEA FSHİ, a.e.i., iqt. üzrə f.ə.

SOSİAL-İQTİSADİ PROSESLƏRİN SOSİOLOJİ MAHİYYƏTİ*

İndiki dövrdə sosial-iqtisadi proseslərin elmi olaraq daha dərindən tədqiq olunması zərurəti getdikcə artmaqdadır. Qloballaşma prosesinin sürətlə davam etməsi həm bütün yer üzündə, həm də hər bir regionda, ölkədə sosial və iqtisadi amilləri daha da fəallaşdırmaqda, sosial-iqtisadi prosesləri sürətləndirməkdədir. Get-getə mürəkkəbləşən cəmiyyətlərdə sosial-iqtisadi proseslər həm məzmunca mürəkəbləşməkdə, həm də sayca artmaqdadır. Hər bir ölkə, cəmiyyət, sosial sistem günü-gündən müxtəlif sosial-iqtisadi proseslərdən daha çox asılı vəziyyətə gəlir. Ona görə də elmin bu sahəyə diqqətini daha çox artırmasına böyük ehtiyac yaranmışdır. Amma aydındır ki, istənilən bir sahədə elmi metodologiyaların təkmilləşməsi, daha da məzmunlu və uğurlu olması həm də onların fəlsəfi əsaslarının nə dərəcədə aydın olmasından asılıdır. Sosial-iqtisadi proseslər sahəsində elmi metodologiyanın təkmilləşməsi məzmunca eyni zamanda məsələnin sosioloji mahiyyətinin də aydınlaşdırılmasini tələb edir. Bu baxımdan sosial-iqtisadi proseslərin fəlsəfi, sosioloji mahiyyətinin aydınlaşdırılması olduqca aktual bir məsələdir.

İndi elmi ədəbiyytada sosial-iqtisadi proseslərdən söhbət getdikdə, təəsüf ki, əksər hallarda fəlsəfi, metodoloji baxımdan müəyyən bir yanlışlığa yol verirlər. Beləki, sosial – iqtisadi proses dedikdə müəyyən qrup sosial və iqtisadi amillərin mexaniki küllisini araşdırırlar. Sosial-iqtisadi inkişafdan danışanda konkret sosial və iqtisadi göstəricilərin statistikasını təsvir, daha yaxşı halda isə təhlil etməklə məşğul olurlar.

«Sosial-iqtisadi» anlayışının formalaşması, elmi araşdırma obyektinə çevrilməsi prosesi elmdə iki istiqamətin inkişafı ilə şərtlənir: I. İqtisadçıların sosial amillərə diqqət verilməsi zərurətini hiss etmələri, sosiologiyaya maraqlarının artması ilə; Bu maraq iqtisadi sosiologiya elminin yaranmasına, inkişaf etməsinə səbəb oldu(1, 2). II. Sosioloqların iqtisadi amillərə diqqətinin artması, onların iqtisadiyyatın müəyyən sahəlrinin araşdırılmasında sosiologiya elmini tədbiq etmələri (3, 4). İndiki dövrdə isə, cəmiyyətdə gedən proseslərin elmi idarə olunması zərurəti artıqca məsələyə daha kompleks, sistemli olaraq yanaşma ehtiyacı artmaqdadır (5).

İndiki vaxtda elmdə sosial-iqtisadi proseslərin mahiyyətini izah etmək üçün bir sıra yanaşmalar mövcuddur. Qərb elmi ədəbiyyatında sosial-iqtisadi proseslərin araşdırılmasında iqtisadi amillərin rolu ön plana çəkilir. Sosial amillərə isə mənəvi baxımdan məhdud cərcivədə yer ayrılır. Əhalinin güzəranı məsələsi mənəviyyat məsələlərindən daha qabağa keçir. Əksər hallarda mənəviyyat amilləri güzərana xidmət edir. Bu münasibət kapitalizm cəmiyyətinin xarakterindən doğur (5). Bu sahədəki qərb elmi düşüncə tərzinin əsas mənzərəsi BMT nin yer üzündə sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi, sülhə xidmət etməsi sahəsində həyata keçirdiyi proqramlarda özünü daha aydın göstərir (6). BMT nin istifadə etdiyi elmi metodologiyada, eləcə də qərbdə bu sahədəki elmi araşdırmalarda diqqət daha çox iqtisadi amillərə verilir və sosial amillər məhdud şəkildə nəzərə alınır. Sosial amillərin mənəvi proseslərə göstərdiyi təsir arxa plana keçirilir. BMT indiki vaxtda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişafla bağlı layihələr həyata keçirdiyi zaman daha çox "təcili yardım" xarakterli tədbirlər görür. Bu xarakterli tədbirlər isə sosial-iqtisadi proseslərin

* Məqalə f.e.d. Rəfiqə Əzimova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

mahiyyətinə çox da dərindən fikir vemədən həyata keçirilə bilər. Amma təcili yardımdam sonra normal həyat başladığı zaman həyata heçirilmiş tədbirlər öz effektini verir. Bu effekt o zaman arzu edilən olacaqdır ki, zamanında sosial-iqtisadi prosesin mahiyyətinə lazımınca diqqət yetirlmiş olsun. Həmin bu vəziyyət keçid dövrünu keçən ölkələr üçün də oxşardır. Keçid dövründə də, sosial-iqtisadi proseslərin düzgün idarə olunmasına böyük ehtiyac var. Keçid dövrü bitdikdən sonra, normal həyat başladıqda artıq sosial-iqtisadi proseslər daha əhatəli nəzərə alınmalı və daha dərindən təhlil edilməli, buna uyğun yeni idarəetmə prosesi qurulmalıdır.

İndiki vaxtda rus sosioloqlarının, iqtisadçılarının sosial-iqtisadi proseslərlə bağlı ümumi mövqeyini əks etdirən rus sosioloqu, idarəetmə sahəsində tanınmış mütəxəssis E.P.Tavokin sosial-iqtisadi prosesin mahiyyətini belə izah edir: bir var təbii proseslər, bir də var ictimai proseslər. İnsanın əmək vasitələrinin vasitəsi ilə, təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə yaxud ona təsir edərək, maddi və intellektual məhsullar yaratmaq üçün göstərdiyi fəaliyyət zamanı baş verən proseslər təbii proseslərdir. İnsanlar öz aralarında, qarşılıqlı əlaqədə, həmin məhsulları istehsal yaxud istehlak etmək üçün göstərdikləri fəaliyyət zamanı baş verən proses isə ictimai prosesdir. Bu proseslər biri biri ilə six qarşılıqlı əlaqədə baş verir, müəyyən tənzimlənmə zamanı isə ortaqlaşırlar. Nəticədə bu iki prosesin qarşılıqlı baş verməsi nəticəsində sosial-iqtisadi proses baş verir (7). Bu yanaşmada da sosial-iqtisadi proseslərin mahiyyətini izah etmək üçün müəyyən bir irəliləyiş olsa da yarımçıqdır və sosial-iqtisadi proseslərin mahiyyətini lazımı qədər aydınlaşdıra bilmir. Həm "iqtisadi proseslər", həm də "sosial proseslər" barədə verilən izahlarda həm də onların "ortqalaşması" ilə yaranan "sosial-iqtisadi proseslər" barədə təsəvvürlərdə müəyyən bir mücərrədlik, natamamlıq var. Sosial-iqtisadi proseslərin mahiyyətinin daha əhatəli, konstruktiv olaraq izah olunması üçün sistem nəzəriyyəsindən istifadə etməyə ehtiyac var.

Hər hansı sosial-iqtisadi proses müəyyən bir qrup "sosial" və "iqtisadi" amillərin, göstəricilərin mexaniki küllisi, mücərrəd ortaqlaşması deyil. Bu amillərin, göstəriciləri qarşılıqlı əlaqədə əmələ gətirdiyi sistemin təzahürü, davranış formasıdır. Elementler, onların təşkil etdiyi qruplar bir biri ilə qarşılıqlı əlaqədə sistem əmələ gətirdikdə, bu elementlərin, elementlər qrupunun heç birində olmayan yeni bir xüsusiyyət meydana çıxır. Sistemin hər hansı bir tərifi ilə tanış olan istənilən mütəxssisə aydındır ki, sistemin elementlerini təsvir etməklə, sistemin davranışını təhlil etmək tamamilə fərqli məsələlərdir. Belə olduqda, indiki vaxtda sosial-iqtisadi proseslərin təhlili, idarə olunması zamanı nə qədər ciddi yanlışlıqlığa yol verildiyini görmək çətin deyildir. Biz ancaq "sosial" və "iqtisadi" amilləri təhlil etdikdə sosial-iqtisadi prosesi xarakterizə edən sistemi strukturca öyrənmək sahəsində nə isə etmiş oluruq. Bu hələ prosesin özünü təhlil etmək deyildir. Hər hansı sosial-iqtisadi prosesi təhlil edən zaman, onu xakterizə edən sistemin struktur təhlili ilə yanaşı, funksional olaraq təhlilə də ehtiyac vardır. Sosial-iqtisadi proseslər idarə olunduğu zaman onu təşkil edən sosial, yaxud iqtisadi amillərdə baş verən dəyişikliyi sosial-iqtisadi prosesin adına yazmaq olmaz. Diqqəti ona vermək lazımdır ki, bu dəyişikliklərin olması ilə həmin sosial iqtisadi prosesdə hansı dəyişiklik baş vermişdir.

Sosial-iqtisadi prosesin fəlsəfi, sosioloji mahiyyətini daha ətraflı izah etmək ücün əvvəlcə "sosial" və "iqtisadi" anlayışlarını bir qədər əhatəli olaraq nəzərdən keçirək. "Sosial" sözü latınca "sosialis" sözündən götürülmüşdür və "ümumi", "ictimai" mənasını verir. Bu termin barədə elmi ədəbiyyatda o qədər də geniş məlumat yoxdur. Adətən bu terminin hamıya aydın olduğu düşünülür və onun barəsində geniş danişilmır. Verilən məlumatlar da bir qayda olaraq səthi xarakter daşıyır (5). Geniş mənada "sosial" dedikdə bütün cəmiyyətə xas olan xüsusiyyət kimi qəbul edilir. Bu mənada "sosial" sozü "ictimai" mənasını verir. Bir qədər məhdud mənada "sosial" anlayışı əsasən insanların arasındakı ümumi əlaqələri, insanlararası müxtəlif tipli

münasibətləri, insanların birgə fəaliyyətini əks etdirən cəhətləri, ictimai proseslərə xas amilləri, insan faktorunu və b. xüsusiyyətləri ifadə edir. Birbaşa insanla, insanın mahiyyəti ilə bağlı olan bu termin elmədə, həyatımızda ən mühüm terminlərdən, anlayışlardan biridir. "Sosial" terminin dəqiqləşməsi üçün iki məsələyə diqqət yetirilməlidir: 1) insanın özünün mahiyyəti; 2) insanlar arasındakı münasıbətin xarakteri. Müəllifin "Sosial proseslərin idarə olunmasının fəlsəfi, sosioloji problemləri (Ahəngyol elminə giriş)" kitabında (5), bir sıra məqalələrində "sosial" anlayışı bu aspektdən araşdırılmış və ona aşağıdakı kimi tərif verilmişdir: ***"Sosial" dedikdə iki və ikidən artıq insanın idrak amilinin iştirakı ilə bir sistem əmələ gətirdikləri zaman ortaya çıxan xüsusiyyəti nəzərdə tutmaq olar.*** Bu tərif "sosial" anlayışına verilən bütün təriflərdən daha aydın və daha konkretdir.

İqtisadiyyat (qədim yunan dilində-οἶκος- ev və νόμος - qayda, qanun, hərfi olaraq "təsərrüfatın aparılması qaydaları") mənasını verir və cəmiyyətin təsərrüfat fəaliyyətini göstərir (8, s.495). Müasir elmi ədəbiyyatda iqtisadiyyat dedikdə cəmiyyətdəki istehsalat, bölgü, mübadilə və istehlak münasibətlərinin küllisi nəzərdə tutulur. İqtisadi amil bu münasibətlər küllisinin daşıyıcısıdır. Ümumən, iqtisadi amillər dedikdə cəmiyyətin, fərdin mövcudluğu, fəaliyyəti üçün vacib olan maddi təminat nəzərdə tutulur.

Proses sözü latın dilindəki *processus* sözündən yaranmışdır və axın, hərəkət, irəliləyiş mənasını verir. Nəyinsə vəziyyətinin, halının ardıcıl olaraq dəyişməsini, öyrənilən hadisənin inkişaf mərhələrini, müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün hərəkətlər küllisini xarakterizə edir (9,10).

Sosial hadisə dedikdə, məşhur amerikan sosioloqu P.Sorokin fikrincə "insanlar arasında psixi xarakter daşıyan istənilən qarşılıqlı əlaqə" başa düşülür (11, s.39). Bizim "sosial" anlayışına verdiyimiz tərifə görə, insanlar arasında idrak amilinin təsiri ilə sistemin yaranması sosial hadisədir. Anoloji olaraq insanlar arasında sosial və iqtisadi amillərin qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində sistemin yaranmasına sosial-iqtisadi hadisə deyə bilərik. Sosial-iqtisadi proses sadəcə hadisə deyil, zamanın dəyişməsi ilə dəyişən bir haldır. Sosial-iqtisadi hadisələr seriyasına o zaman proses kimi baxmaq olar ki, aşağıdakı şərtlər ödənsin:

1) zaman dəyişdikcə onu başqa hadisələrdən, seriyalardan ayıran identiklik şərti qorunsun;

2) bu seriyadakı əvvəl baş verən hadisə, heç olmasa müəyyən qədər, özündən sonra gələni şərtləndirsin, doğursun;

3) əvvəl baş verən hadisə sonrakı ilə bircinsli olsun (12).

Sosial-iqtisadi hadisələri üç qruppa bölmək olar: 1. daha çox iqtisadi amillərlə müəyyənləşən, amma onlar üçün sosial amillərin də mühüm olduğu hadisələr; 2. həm xeyli iqtisadi həm də xeyli sosial amillərlə, onların qarşılıqlı əlaqələri ilə müəyyənləşən hadisələr; 3. daha çox sosial amillərlə müəyyənləşən, iqtisadi amillərlə şərtlənən hadisələr.

Əvvala onu qeyd edək ki, təbiətdə nə sırf "sosial" proses var, nə də sırf "iqtisadi" proses. Bu proseslər özləri biri-biri ilə və digər proseslərlə, amillərlə bağlıdır. Amma elmi araşdırma zamanı bəzi prosesləri daha çox "sosial", başqalarını isə daha çox "iqtisadi" kimi xarakterizə etmək olar. Sosial-iqtisadi prosesin üzə çıxmasında, baş verməsində həm sosial amillər mühüm rol oynayır, həm də iqtisadi. Amma o nə sosial prosesdir, nə də iqtisadi proses. Sosial və iqtisadi amillərin yaratdığı sistemin xarakterizə etdiyi hadisələrin tərifdə deyildiyi ardıcıllığıdır. Ona görə də sosial-iqtisadi proseslərin araşdırılması, idarə olunması xüsusi münasibət tələb edir. Sosial-iqtisadi proseslər elə xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu xüsusiyyətlər nə ayrılıqda sosial proseslərdə, nə iqtisadi proseslərdə var. Misal üçün, su hidrogen və oksigenin birləşməsindən yarnır. Amma artıq o qaz deyil, mayedir. Onun araşdırılması hidrogenin və oksigenin araşdırılmasından fərqli bir yanaşma tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, minlərcə bulaqların, digər su mənbələrinin suları biri birinə bənzəmir. Hər birinin ayrı bir dadı, mineral

zənginliyi və s. var. Sosial-iqtisadi proseslər də elədir. Bir muhitdə eyni sosial və iqtisadi amillər birlikdə bir cür proses yaradır, digər mühitdə isə başqa cür, fərqli. Konkret sosial-iqtisadi prosesi xarakterizə edən konkret sistem daha aydın təsəvvür edilərək nəzərə alındıqca sosial- iqtisadi proseslərin öyrənilməsi və idarə olunması daha uğurlu olur.

Misal üçün, təhsil prosesi sosial-iqtisadi prosesdir. Bu prosesi konkret olaraq xarakterizə edən bir sistem mövcuddur. Bu sistemi təşkil edən "maddi baza": "binalar", "vəsaitlər, ləvazimatlar", "kommunal xərclər", "müəllimlərin əmək haqqı", "təhsili təşkil edən işçilərin əmək haqqı", "dərsliklərə çəkilən xərc", "elmi araşdırmalara çəkilən xərc", "ezamiyyətlərə çəkilən xərc" və s. onlarca iqtisadi amillər(elementlər) var. Eyni zamanda bu sistemi xarakterizə edən sosial amillər(elementlər) var: "şagirdlərin sayı", "şagirdlərin dərsə davamiyyəti", "müəllimlərin sayı", "müəllimlərin hazırlıq səviyyəsi", "tədrisi təşkil edənlərin sayı", "dərsliklərin keyfiyyəti" və s. Bu amillərin - göstəricilərin, indiqatorların hər hansı birində baş vermiş müsbət dəyişikliyi ümumən təhsil prosesindəki dəyişikliyi qəbul etmək yanlışlıqdır. Misal üçün yeni binaların tikilməsi, ezam iyyətlərin artması, təhsil sisteminə daha çox şagirdin cəlb olunması, müəllimlərin maaşının artması hələ təhsil prosesinin arzu olunan şəkildə getməsi demək deyildir. Təhsil prosesi, bu iqtisadi və sosial amillərin birlikdə yaratdığı sistemin təzahürü, davranışıdır. Təhsil prosesini araşdırmaq, nə baş verdiyini aydınlaşdırmaq üçün eyni zamanda hən struktur yanaşmaya, həm də funksional yanaşmaya ehtiyac var. Bunun üçün əvvəlcə təhsil prosesini doğuran sistemi müəyyənləşdirmək lazımdır. Onun hansı elementlərdən, alt sistemlərdən nə cür, hansı prinsiplərlə təşkil edildiyi – yəni strukturu təhlil edilməlidir. Bu sistemin mövcudluğu, fəaliyyəti üçün şərait - imkanlar və məhdudiyyətlər müəyyənləşməlidir. Sonra təhsil sisteminin cəmiyyədə əsas funksiyasının nə olduğu və bu funksiyanı nə cür yerinə yetirdiyi təhlil olunmalıdır. Əgər təhsil prosesi bu funksiyanı lazımınca yerinə yetirmirsə buna nələrin mane olduğu, təhsil prosesinin öz strukturunda hansi dəyişikliklərin edilməsinin zəruri olduğu aydınlaşdırılmalıdır. Təhsil prosesinin cəmiyyətdəki hansı proseslərlə nə kimi bağlı olduğu, ölkənin tərəqqisinə nə dərəcədə kömək etdiyi araşdırmanın diqqət mərkəzində olmalıdır. Məhz belə olduqda biz təhsil prosesi barədə lazımi səviyyədə danışa bilərik. Yalnız belə bir yanaşma ilə təhsil prosesi daha düzgün, lazım olduğu şəkildə idarə olunar, qarşıya qoyulmuş hədəflərə çata bilər.

Sosial-iqtisadi proseslərin elmi tədqiqat üçün diqqət yetirilməli olan ən mühüm cəhəti onu xarakterizə edən göstəricilərin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişiklikləri olmasıdır. Sosial amillərin çoxu keyfiyyətcə dəyişənləridir. Onların əksəriyyəti səlist şkalada ölçülə bilmir. Amma iqtisadi amillərin bir çoxu kəmiyyətcə dəyişənləridəir və konkret olaraq səlist şkalalrda ölçülə bilirlər. Ona görə də sosial-iqtisadi prosesləri öyrənən zaman elə spessifik metodikalardan istifadə etmək lazımdır ki, onlar həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişənlərini nəzərə alaraq araşdırma aparmağa imkan versin. Sosial-iqtisadi proseslər cəmiyyətdə baş verir və cəmiyyətin qanunlarına tabedir. Cəmiyyətin qanunları isə təbii ki, təbiətin qanunlarına tabedir. Belə olduqda sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunması yalnız və yalnız o zaman uğurlu ola bilər ki, o təbiətin, kainatın qanunlarına uyğun olaraq idarə olunsun. Bu baxımdam bir sıra başqa metodlar kimi, müəllifin təklif etdiyi ahəngyol elmi də (5) sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunmasında mühüm vasitə kimi istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: sosial, sosial-iqtisadi, sosial-iqtisadi proseslər, ahəngyol.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. История теоретической социологии /Под ред. Ю.Н.Давыдова: В 5 т. Т. 1. М.: Наука, 1997.

2. Верховин В.И. Экономическая социология. М.: 1998. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. М., 1993.

3. Смелзер Н.Дж. Социология экономической жизни //Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. М., 1972.

4. Большой толковый социологический словарь – М, Вече-Аст, 2001.

5. Qəşəmoğlu Ə. "Sosial proseslərin idarə olunmasının fəlsəfi, sosioloji problemləri (Ahəngyol elminə giriş) ", Bakı, Sabah, 2008.

6. ru.wikipedia.org/wiki/Организация_Объединённых_Наций

7. Тавокин Е.П. Исследование социально-экономических и политических процессов.http://fictionbook.ru/author/evgeniyi_petrovich_tavokin/issledovanie_socialno_yekonomicheskih_i_/read_online.html?page=1

8. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ş., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. М.: ИНФРА-М, 2007.

9.http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81%D1%81

10. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/246322

11. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. М.: Политиздат, 1992.

12. Алехин Эдуард Владимирович. Исследование социально-экономических и социально-политических процессов. Пенза, 2008. http://www.aup.ru/files/m1301/m1301.pdf

Ахмед ГАŞАМОГЛУ

СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Резюме

В статье на основе совершенно нового подхода дается объяснение философской и социологической сщщности социально-экономических процессов. В начале критикуется нынешний подход к определению и исследованию социально-экономических процессов. Понятия «социальный», «экономический» и «процесс» уточнены, используя принципы теории системы, сущность понятия «социально-экономический процесс» объяснена принципами системного подхода. Научно обосновано более правильное рассмотрение социально-экономического процесса как проявление и поведение системы, созданной социальными и экономическими факторами.

Ключевые слова: социальный, социально-экономический, социально-экономические процессы, гармоничный путь.

Ahmad GASHAMOGLU

SOCIOLOGICAL ESSENCE OF THE SOCIO-ECONOMIC PROCESSES

Summary

Basing on a completely new approach, the philosophical and sociological nature of the social and economic processes have been explained in the article. Firstly, the current approach to the definition of the social and economic processes, the way of their study have been criticized. The concepts "social", "economic" and "process" have been defined using the principles of the system theory, the essence of the concept of the socio-economic processes has been explained by the principles of the systematic approach. Considering the socio-economic processes as the manifestation and behaviour of the system created by social and economic factors been more proper have been scientifically substantiated.

Keywords: social, socio-economic, socio-economic processes, harmonious way.

UOT 316

Mustafa TUNCER
BDU, doktorant

ƏNƏNƏVİ HAKİMİYYƏTİN SOSİOLOJİ TƏHLİLİ*

Giriş

Kult sisteminin ən vacib elementlərindən biri lider anlayışıdır. Sosioloji hadisə kimi kült qrupuna üzvlük, hətta kultun uğuru mənəvi rəhbərin yaxud liderin hakimiyyətindən çox asılıdır. Problem ənənəvi, harizmalı liderin sosial sistemə təsirlərini, konkret olaraq ənənəvi hakimiyyət strukturunda oynadığı rolu, kült üzvlərinin qrupdaxili sosial statuslarını və rollarını açıqlamaqdan ibarətdir. Əsas diqqət kult və lider kateqoriyalarının siyasi sosioloji aspektləri üzərində çəmləşdirilir.

1. Ənənəvi hakimiyyət və liderlik

Kultun ən səciyyəvi əlamətlərindən biri mənəvi rəhbər, müəllim yaxud liderin dominantlığı yaxud hakimiyyətidir. Lider eyni zamanda kultun yaradıcısı və şərhçisidir. Digər ibatədçilər, köməkçilər və dini xadimlər kulta yaxud məzhəbə loyallıq göstərməlidir. Üzvlük və kultun uğuru liderə olan itaət, ona göstərilən təzim, hörmət və sərancamlarını qeydsiz-şərtsiz yerinə yetirilməsindən asılıdır. Liderin üzvlərin həyatına təsiri və onların fərdi həyatında oynadığı rol son dərəcə əhəmiyyətlidir. Kult üzvləri kəmiyyətcən artdıqca, kult iyerarxik struktur kəsb etməyə başlayır. Bu cür iyerarxiya liderə vaxta qənaət etməkdən savayı, həm də hər bir üzvü yaxud şagirdi təlimləndirmək və onu nəzarəti altında saxlamağa imkan verir. İyerarxiyalar üzrə rütbə yüksəlişi üzvlərin göstərdiyi sadiqlik, etibar və etdikləri köməkliyin müqabilindədir, başqa sözlə kult fəzilətlərinə nə dərəcədə yiyələnməyin nəticəsidir. Bəzən yuxarı rütbələri tutanlar bir-birilə qohumluq telləri ilə bağlı olur və bu kultdaxili loyallığı ailənin vasitəçiliyi ilə möhkəmləndirmək işində olduqca faydalı olur. Bütövlükdə kult liderinin məqsədi – hakimiyyətdir. Ənənəyə əsaslanan qədim cəmiyyətlərdən fərqli olaraq, modern kapitalist cəmiyyətində liderin məqsədi dövlətdir və hakimiyyət məqsədə çatmaqdan ötrü əsas vasitədir. Hakimiyyət – liderin və onun etiqadının ardıcılları tərəfindən qeydsiz-şərtsiz qəbul olunması və liderin öz tərəfdarlarının, qrup üzvlərinin ağlına və davranışına sahib olmasıdır. Bu cür dini sadiqlik və təzim müəyyən psixoloji direktiv və sərəncamların yaxud sanksiyaların vasitəsilə həyata keçeirilir. Tarixən kultun forma və məqsədləri müəyyən cəmiyyət və mədəniyyət tipindən asılı olmuşdur. Bu baxımdan əski dini kultları, həmçinin onların məqsəd və funksiyalarını müasir dünyəvi, siyasi və ideoloji kultlardan fərqləndirmək vacibdir. Lakin burada bizim diqqətimizi əsasən əski dini-harizmalı liderliyin və ənənəvi hakimiyyətin sosioloji aspektləri çəkir. Bu baxımdan Veberin sosiologiyasında harizma anlayışı Dürheymin sosiologiyasında müqəddəs yaxud sakral məkan anlayışına cox yaxındır. Sosiolog Parsons güman edir ki, Veber bu məsələdə Dürheymin təsiri altında olmuşdur. Qeyd etmək lazımdir ki, harizmalı lider insanları bu və ya diqər fəaliyyət növünə ruhlandırmaq və onları öz ardınca aparmaq qabiliyyətinə malikdir. Müəmmalı bir şey kimi hər birimiz öz təcrübəmizdə bu hadisəni müşahidə etsək də, lakin onu izah etməkdə çətinlik çəkirik. Bir anlayış kimi harizma daxilən müəmmalı və çətin tərif ediləndir, lakin bir fakt daha aydın müşahidə olunur: bütün harizmalı liderlərin başqaları üzərində dominantlığı və hakimiyyəti vardır və təbiətinə görə bu ilahi hakimiyyət yaxud talant bəşər övladı qədər qədimdir. Ədəbiyyatın günümüzədək gəlib çatan ən qədim nümünələrindən biri Gilqamış dastanında əbədi həyatın sirrini axtaran yarı-Allah və yarı-insan sərkərdə-kraldan bəhs edilir. O, Allahların yaşadığı yerlərdə çoxlu

* Məqalə f.e.d. Aydın Əlizadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

macəralardan keçir və nəhayyət axtardığına nail olur. Lakin son anda onu itirir, daha doğrusu sehrli qüvvələr son anda onun "şikarını" əlindən qamarlayır. O, geri dönür, axtarışının əbəs olduğunu və şəxsi ölümünün bir fakt olmağını anlayır. Təsadüfi deyil ki, "harizma" sözünün mənşəyi Yunan Allahı "Xaris"-in adına bağlıdır. Xaris bərəkəti, gözəlliyi, saflığı və altruizmi təcəssüm edirdi. Bu keyfiyyətlərə və qabiliyyətlərə sahib olanlar harizma kimi tanınırdı. Yunan sözü "*charizesthai"* xeyir, yaxud ilahi mənşəli talant və töhfə deməkdir. Lakin qədim yunanlar bu anlayışı Platonun "Qorqiy" əsərində bəhs etdiyi demoqoq və irrasional liderliklə əlaqələndirmirdi, hərçənd ki, onlar həyatın təmtəraqlı və Dionisyana aspektlərini çox yaxşı anlayırdılar. Platon özü "Eliziy" ("Cənnət məkanı") adlı sehrli kultun üzvü idi. Aristotel üçün *meqalomaniya yaxud Allahlıq iddiasında olan şəxs* öz ruhunun sehrli pərəstişinə uymuş nəhəng adamdır. Qədim romalılar qəhrəmanın harizmatik gücünün Allahlardan törəndiyinə inanırdı, sonradan müqəddəs Pavel onu Allahın bərəkətindən yaranmış hədiyyə-töhfə hesab edirdi. Qədim türk və azərbaycan cəmiyyətlərində xarizmanın ən primitiv forması şamanizm idi. Şamanizm - kiçik həcmli qəbilə-tayfa qruplarının və cadugarlığın dinidir. Qədim türk qəbilə-tayfa birlikləri arasında türkəçaralıq, azərbaycanlılarda maqlar, Sibir, Koreya xalqları arasında həm "Allahın verdiyi xəstəlik", həm də xəstəliyi sağaldan və insanlara şəfa bəxş edəndir. Mirçe Eliadın qeyd etdiyi kimi, şaman "həyacanlı, daim hərəkətdə olan və yüksəlmiş" və əlavə edək ki, ekstaz texnikasına yiyələnmiş ustaddır. Şaman "səmavi ürək"-lə doğulur, gənclik illərində epilepsiya ilə müşaiyyət olunan ruhi, transsezmələri və səmavi seyrləri öz təcrübəsinə çevirir. Bu gənci baş şaman kultun sirlərinə bələd edir, Allahdan yaxud Ruhdan ona vəhy gəldikdən sonra o, meditasiyaya həsr olunmaq üçün səhra yaxud meşəyə çəkilir. Bu öz kulminasiya nöqtəsini ruhi-mənəvi yenidəndirçəlmədə tapır və şaman bu mənbədən daxili güc, möhkəmlik, emosional gərginlik və fövqəl hissiqavrama, anlamaq qabiliyyətini əxz edib, ruhən "çevrilmiş şəkildə" öz qəbilə yaxud tayfasının yanına qayıdır və cadugər-sehrbaz statusunda çalışmağa başlayır. Beləliklə, yaralara məlhəm olan şaman xəstəliyi fəth edir və onu başqaların xeyrinə çevirir. Şaman müqəddəs yerləri ziyarət edir və öz tayfasının adından, onun xeyri üçün dünya ruhu ilə tayfası arasında bir vasitəçi rolunu oynayir (1). Bundan savayı, şaman psixofarmakoloji, şəfavericilik, trans hallarını böyük ustalıqla bilir və icra edir, güclü idarəetmə bacarıqları və vərdişlərinə malikdir. Şəxsi ruhi keyfiyyətlər qazanmaqla, şamanın "yüksək psixoloji gərginliyə", sehrli, təhlükəli və fövqəltəbii qabiliyyətlərə malik olması onun cəmiyyətdə qorxusuz və idarəolunmaz varlıq kimi statusunu müəyyən edir. Şamanın daxili narahatlığı, spesifik vərdiş və bacarıqları ona qrup daxilində hökm sürən ənənəvi müdrüklüyün faniliyinə dərindən nüfuz etməyə, qrupun ehtiyac və marağlarını, "xəstəliyini" (ifadə Erik Forumundur) diaqnozlaşdırmağa imkan verir, qrup üzvlərinin sosial bəlallarını sağaltmaq üçün xususi sərancamlar hazırlayır. Antropoloq Veston La Barre şamanın bacarığını "şamanın hər cür müqaviməti qıran cazibədar xislətindən axıb gələn məşum fövqəltəbii və universal biliyi və yenilməz qüdrəti" kimi təsvir edir və əlavə edir ki, şamanın bu cür bacarığı qrup üzvlərinin "bişüur arzu və fantaziyalarını sərrast və ağlasığmaz dəqiqliklə müəyyən etməkdən ibarətdir" (2). Bu cür qüdrət sahibi cəmiyyətdə xususi status qazanır, lakin ona göstərilən hörmət və təzim sevgiyə deyil, qorxuya əsaslanır. Xarizmanın müasir anlamı Maks Veberin adı ilə bağlıdır. Adi şərhlərdən fərqli olaraq, Veber ilk dəfə harizmanın və harizmalı liderin sosioloji konsepsiyasını yaradır. O, Qərb sivilizasiyasının əsas tendensiyasını həyatın bütün aspektlərini iri miqyasda rasionallaşdırmaq prosesində görür və eyni zamanda bu tendensiyanın təhlükəli olduğunu vurğulayır: gündəlik həyatı özgələşmiş, mexaniki, mənasız və yeknəsək nizama salmaqla müasir həyat "dəmir qəfəsə" çevrilir. Lakin ideyalar, xüsusən dini ideyalar cəmiyyətə dərin təsir göstərə və bütövlükdə sosial proseslərin önəmli funksiyasına çevrilə bilər. Yeni ideyaların mənbələrindən biri harizmalı liderlərin yaxud peyğəmbərlərin zaman-zaman tarix səhnəsində meydana gəlməsidir. "Harizma fərdin yaxud şəxsin müəyyən keyfiyyətidir və

həmin keyfiyyətə görə şəxsə qeyri-adi, fövqəltəbii, fövqəlbəşəri və müstəsna bacarıqlar verilmişdir... həmin keyfiyyətlər ilahi mənşəyə malikdir. Lakin liderin ardıcılları ona ilahi qüvvə kimi baxır, liderin tərəfdarları və ardıcılları liderin hakimiyyətinin, həm də onun şəxsi talant və bacarıqlarının mənbəyidir, onlarsız lider heçnədir" (3). Fikrimizcə, Veberin harizmanı "təmiz" və "adi-praktiki" iki tipə ayırması sosial struktur və sosial dəyişikliklərlə sıx bağlıdır və sosial nizamın müəyyən zaman kəsimində stabilliyi ilə əlaqəlidir. "Təmiz harizma"-ya nadir hallarda, xususən sosial hərəkatların ilk mərhələlərində təsadüf edilir. "Harizmalı cəmiyyət" bu halda öz lideri ətrafında birləşir və cəmiyyət öz liderinin xüsusi talantına möhkəm inanır və onunla qırılmaz emosional tellərlə bağlı olur; normal iş fəaliyyətindən imtina edilməsi və bütövlükdə dünyadan özgələşmə "təmiz harizma"-nın səciyyəvi cəhətlərindəndir. Harizmalı lider, şübhəsiz, original keyfiyyətlərə malikdir, lakin liderin harizma statusunu müəyyən edən həmin keyfiyyətlər deyil. Liderin ardıcılları yaxud qrup harizmalı lideri müəyyən edir. Bu məsələdə Veberin mövqeyini bir qədər sadələşdirib deyə bilərik ki, əgər qrup öz liderini harizmalı hesab edirsə, onda lider, malik olduğu müstəsna keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq, artıq harizmadır. Burdan belə bir qənaətə gələ bilərik ki, ən adi adam belə harizmalı lıder ola bilər. Deməli, əsas və həlledici amil harizmalı lideri adi adamlardan fərqləndirən və adi adamlara müyəssər olmayan fövqəltəbii, fövqəlbəşəri keyfiyyətləri, ən azı, müstəsna hakimiyyəti liderə aşılayan *sosial prosesin* özüdür.

2. Harizmalı liderin sosial sistemə təsiri. Harizmanın tipləri

Veber harizmanı sosial aləmdə inqilabı qüvvə hesab edirdi. O, qeyd edirdi ki, əgər ənənəvi hakimiyyət mühafizakardırsa, harizmalı lider sosial sistem, onun rasional-hüquqi strukturu üçün təhlükə yaradar və sistemin özündə ciddi dəyişiklik edə bilər. İnqılabı qüvvə kimi harizma fərd və subyektlərin təfəkküründə ciddi dəyişikliklər etməktlə onların subyektiv yaxud daxili oriyentasiyasını dəyişdirir. Nəticidə bu cür dəyişikliklər və yeniləşmə fəaliyyətin əsas istiqamətini və münasibətlər sistemini radikal surətdə dəyişdirir və sosial fəalliyyəti bütövlükdə sosial dünyanın tam fərqli problemlərinə yönəldir (4). Beləliklə, fərd və subyektlərin təfəkküründə baş verən dəyişikliklər hakimiyyətin, xüsüsən harizmalı hakimiyyətin strukturunda əmələ gələn dəyişikliklərlə bilavasitə bağlıdır və onlardan asılıdır. Digər inqilabı qüvvə formal rasionallıqdır. Veber, təsirinə görə, onu harizma ilə müqyisə edir və qeyd edir ki, harizma daxili inqilabı güvvə kimi subyektin təfəkkürünü dəyişirsə, formal rasionallıq xarici qüvvə olub öncə cəmiyyətin strukrurlarını, sonra da fərdlərin fikir və davranışlarını dəyişdirir. Zənnimizcə, Veber burda ardıcılları arasında "ərinmiş" adi harizmanın ideal harizma tipindən fərqlərini göz önündə tutur. Ənənəvi hakimiyyət kimi harizmaya əsaslanan hakimiyyətin də analizini Veber *bürokratiyanın ideal tipi* ilə başlayır. Harizmalı hakimiyyət strukturu bürokratik sistemdən nə ilə fərqlənir? İdeal bürokratik tipdən fərqli olaraq, harizmalı təşkilatın üzvlərinə xüsusi məşq keçilmir, onlar harizma keyfiyyətlərinə malik olma dərəcəsinə görə yaxud az və ya çox dərəcədə liderlərinə bənzədikləri üçün sadəcə seçilirlər. Təşkilatda tutduqlrı status yaxud vəzifənin aydın iyerarxı yoxdur, gördükləri işi heç vəclə karyera adlandırmaq olmaz: burda vəzifəyə təyin olunmaq yaxud vəzifədən azad olunmaq, irəli çəkilmək və buna bənzər hallara təsadüf edilmir. Beləliklə, harizmatik təşkilat formal qaydalara, inzibati orqanlara və ya hüquqi presedentlərə malik deyil. Güman ki, bunları nəzərə alaraq, Veber onun strukturunu bürokratik təşkilatın strukturundan xeyli aşağı olduğını vurğulayır. Liderin ölümindən sonra harizmalı hakimiyyətin taleyi necə olur? Bu, əsasən təşkilatın üzvlərindən və onların maraqlarından çox asılıdır. Təşkilat yaşamağında davam etsə də, bu artıq "korlanmış" yaxud əvvəlki keyfiyyətlərə malik olmayacaqdır. Çünki harizma təbiətinə görə "zərif" və qeyri-sabitdir. Hər şeydən öncə ardıcıllar təşkilatın davamlı olmağını

təmin etmək üçün yeni strategiyalar hazirlamalıdır: yeni liderlə identifikasiya olunmaq üçün qaydalar məcmusu, xüsusi davranış etikası və s. tələb olunur. Lakin bu cür qaydaların tez bir zamanda ənənəyə və harizmalı liderin isə ənənəvi hakimiyyətə çevrilmə ehtimalı böyükdür. Beləliklə, təmiz harizma daha çox şəxsi aspektləri ehtiva edir, tərəfdarları ilə üz-üzə, qarşılıqlı inam, borc və sevgi hislərinə əsaslanır. Təmiz harizma yaradıcı və inqilabıdır. Liderin ölümündən sonra adi, "rutinləşmiş" harizma nəsildən nəslə keçsə də, sabit sosial strukturların əsasını təşkil etsə də, bütövlükdə mühafizakar qüvvə kimi sosial dəyişıkliyin amili deyildir.

Bizim üçün daha önəmli harizmanın maqik və profetik variantlarıdır. Bizim konsepsiyaya görə *harizma fundamental dini konseptdir*. Maqik harizma şamana yaxud maqa (sehrbaza) aid edilir və mühafizəkar qüvvə kimi tayfa adət-ənənələrini qoruyur. Veberə görə profetik harizmaya daha mürəkkəb cəmiyyətlərdə təsadüf edilir və peyğəmbər digər növdən olan harizmalı liderlər üçün prototipdir. Fikrimizcə, harizmanın ruhi xəstlıklə heç bir əlaqəsi yoxdur, onun mənbəyi harizmalı liderin bi-şüur qatında movcud olan "gərgin hiss və emosiyaları"-dır. Bu qeyri-adi emosiya, Veberin də qeyd etdiyi kimi, *ekstaz, eyforiya və siyasi ehtiraslar formasında təzahür edir.* Qrup üzvləri yaxud onun ardıcılları da eyni hislərə malikdir, əks halda harizma təşkilatlana bilməz. Bununla əlaqədar Veber qeyri-adi emosiyanın özündə üç məqsədi vurqulayır. Birincisi iki növ lider tipini ehtiva edir, şaman və "nümunəvi" peyğəmbər. Hər ikisi ekstazdan nicata-xilasa çatmaq, özünü ilahiləşdirmək və *kulta çevrilmək* üçün bir alət kimi istifadə edir. Ekstaz halına gəlməkdən ötrü musiqi, rəqs, tiryək, bir sözlə orgidən istifadə edilir. İkinci tipi "etik-nümunəvi" peyqəmbər adlandırır. Bu subyekt eyforiyanın mülayim formalarından, məsələn yaşadığımız dünyada hər cür zorakılıq, nifrət, qorxu və ehtiyacdan azad bir sfera yaratmaqdan ötrü röyayabənzər mistik illüminasiya və dini çevrilmələrdən-konversiyadan istifadə edir. Peyğəmbərin ilahi-etik missiyası var. O, həmin vasitələri tələb yaxud arzu olunan dünyanı, mahiyyəti etibari ilə, ideal dünyanı sistematik olaraq yenidən modelləşdirməyə yönəldir. Bu baxımdan kultun-pərəstişin məqsədi transendent dünyaya yönəlmiş etik davaranışı qurmaqdan ibarətdir. Deməli məqsəd heç də Allaha bənzəmək deyil, Allahın yerdə "köməkçisi" kimi ilahi varlıqla mənən və ruhən qaynayıb-qarışmaqdır (5). Üçüncüsü, harizmalı siyasi lider ardıcılların siyasi ehtiraslarını səfərbər edib xeyirli məqsədlərə yaxud onun əksinə yönəldir. Sosial dəyişikliyi və qəhrəman liderlərin davranışlarını harizma ilə izah edən Veber harizmanı nəsə quru termin kimi deyil, onu təcəssüm etmiş həyati qüvvənin özü ilə eyniləşdirir. Harizmanı ekstazla bağlayaraq, Veber harizmaya sosial, psixoloji və iqtisadi münaqişə və gərginlikdən qurtulmaq üçün bir vasitə kimi yanaşırdı. Harizmalı liderin özü böhranlardan qurtulmağın və azadlığın modelidir. Bizə elə gəlir ki, liderin ardıcılları və tərəfdarları iradələrini liderin şəxsiyyətinə deyil, onda təcəssüm etmiş *hakimiyyətə* təslim edir. Hərçənd ki, şəxsiyyət kultu görk olsa da, çox vaxt reallıq təsiri bağışlayır: əslində hakimiyyət yaxud güc iflasa uğrayanda hamı lideri tərk edir. Grup üzvləri liderə tabe olmaqla adi qayğılardan və gündəlik üzüntülərdən bir rahatlıq tapır və liderin vasitəsi ilə dərin hiss və həyacanlarını ifadə edə bilir. Bu onların ümümi xeyridir. *Beləliklə, harizma "quru" qanunlara, konformizma, repressiya və yeknəsək həyat qaydalarına qarşı duran emosional həyati qüvvəyə çevrilir.* Biz yuxarıda kult-pərəstişin sosioloji aspeklərindən, onun kiçik qrup və məhdud struktur daxilində inkişafından, həmçinin kultun mərkəzində duran harizmalı lider, onun hakimiyyətindən bəhs etdik. Kultun həmçinin mistik aspektləri, fərdə yonümlüyü və fəlsəfi tərəfləri önəmli məsələlərdəndir və ayrıca bir tədqiqatın predmetidir.

Tənqid və nəticə

Harizma psixoloji və sosial fenomen kimi hakimiyyət yaxud dominantlıq modelidir. Bütövlükdə kult liderinin məqsədi – hakimiyyətdir. Bu daha çox ənənəvi-arxaik cəmiyyətlərə aiddir. Gərbin modern kapitalist cəmiyyətlərində kult-harizma modeli çevrilməyə məruz qalır

və adekvat olaraq liderin məqsədi – dövlətdir, hakimiyyət isə məqsədə çatmaqdan ötrü əsas vasitədir. Hakimiyyət – liderin və onun etiqadının ardıcılları tərəfindən qeydsiz-şərtsiz qəbul olunması, liderin öz tərəfdarlarının, qrup üzvlərinin ağlına və davranışına sahib olmasıdır. Bu cür dini sadiqlik və təzim müəyyən psixoloji direktiv və sərəncamların yaxud sanksiyaların vasitəsilə həyata keçeirilir. Tarixən kultun forma və məqsədləri müəyyən cəmiyyət və mədəniyyət tipindən asılı olmuşdur. Bu baxımdan əski dini kultları, həmçinin onların məqsəd və funksiyalarını müasir dünyəvi, siyasi və ideoloji kultlardan fərqləndirmək vacibdir. Bu baxımdan Veberin sosiologiyasında harizma anlayışı Dürheymin sosiologiyasında müqəddəs yaxud sakral anlayışına cox yaxındır. Harizmalı lider fərdləri yaxud bütöv qrupu bu və ya diqər fəaliyyət növünə ruhlandırmaq, onları öz ardınca aparmaq qabiliyyətinə malikdir. Müəmmalı bir şey kimi hər birimiz öz təcrübəmizdə bu hadisəni müşahidə etsək də, lakin onu izah etməkdə çətinlik çəkirik. Bir anlayış kimi harizma daxilən müəmmalı və çətin tərif ediləndir. Lakin bir fakt daha aydın müşahidə olunur: bütün harizmalı liderlərin başqaları üzərində *dominantlığı və hakimiyyəti* vardır. Təbiətinə görə bu ilahi hakimiyyət yaxud talant bəşər övladı qədər qədimdir. Fikrimizcə, harizmanın ruhi xəstlıklə heç bir əlaqəsi yoxdur, onun mənbəyi harizmalı liderin bi-şüur qatında movcud olan "gərgin hiss və emosiyaları"dır. Bu qeyri-adi emosiya, Veberin də qeyd etdiyi kimi, *ekstaz, eyforiya və siyasi ehtiraslar formasında təzahür edir.* Qrup üzvləri yaxud onun ardıcılları da eyni hislərə malikdir, əks halda xarizma təşkilatlana bilməz. Bununla əlaqədar Veber qeyri-adi emosiyanın özündə üç məqsədi vurğulayır. Birincisi, iki növ lider tipini ehtiva edir, şaman və "nümunəvi" peyğəmbər. Hər ikisi ekstazdan nicat-xilasa çatmaq, özünü ilahiləşdirmək və kulta çevirmək üçün bir alət kimi istifadə edir. Ekstaz halına gəlməkdən ötrü musiqi, rəqs, tiryək, bir sözlə orgidən istifadə edilir. İkinci tip "etik-nümunəvi" peyqəmbər adlandırılır. Bu subyekt eyforiyanın mülayim formalarından, məsələn yaşadığımız dünyada hər cür zorakılıq, nifrət, qorxu və ehtiyacdan azad bir sfera yaratmaqdan ötrü röyayabənzər mistik illüminasiya və dini çevrilmələrdən-konversiyadan istifadə edir. Peyğəmbərin ilahi-etik missiyası var və o, həmin vasitələri tələb olunan dünyanı, mahiyyəti etibari ilə ideal dünyanı sistematik olaraq yenidən modelləşdirməyə yönəldir. Bu baxımdan kultun-pərəstişin məqsədi transendent dünyaya yönəlmiş etik davaranışı qurmaqdan ibarətdir. Sosial strukturlara əlaqələrinə gəlincə, kult yaxud pərəstiş fərdi və qrup həyatının sosial təşkilatlanması formalarından biridir. Liderin ardıcılları yaxud qrup harizmalı lideri müəyyən edir. Əgər qrup öz liderini harizmalı hesab edirsə, onda lider, malik olduğu müstəsna keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq, artıq harizmadır. Fikrimizcə, Veberin xarizmanı "təmiz" və "adi-praktiki" iki tipə ayırması sosial struktur və sosial dəyişikliklərlə sıx bağlıdır və sosial nizamın müəyyən zaman kəsimində stabilliyi ilə əlaqəlidir. Təmiz harizmaya nadir hallarda, xususən sosial hərəkatların ilk mərhələlərində təsadüf edilir.

Açar sözlər: ənənəvi hakimiyyət, kult, hakimiyyət, harizmalı lider, iyerarxlı sosial sistem, müqəddəs (sakral) məkan.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Eliade M. The Sacred and the Profane: the Nature of Religion. Orlando. Florida, 1968.
2. Oakes L. Prophetic Charisma: The Psychology of Revolutionary Religious Personalities. New York, Syracuse University Press, 1997.
3. Max W. Essays in Sociology. Translated, edited, and Introduction by H.H.Gerth and C.Wright Mills. New York, Oxford University Press, 1958.
4. Max W. Economy and Society. 3 vols.Totowa, New Jersey, Bedminster Press, 1968.
5. Nicholson R. The İdea of Personality. London, Cambridge University Press, 1923.

Мустафа ТУНДЖЕР

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТРАДИЦИОННОЙ ВЛАСТИ

Резюме

В этой статье сделана попытка проанализировать понятие культа в тесной связи с традиционной властью и институтом лидерства на макро- и микроструктурных уровнях. Особое внимание уделяется взаимосвязи между харизматическим лидерством и традиционной властью, а также влиянию харизматического лидера на социальные системы. Рассматриваются типы харизматического лидерства и власти.

Ключевые слова: традиционная власть, культ, власть, харизматический лидер, иерархическая социальная система, священное (сакральное) пространство.

Mustafa TUNJER

POLITICAL SOCIOLOGY OF TRADITIONAL LEADERSHIP

Summary

In this article an attempt has been made to analyze the cult in close connection with traditional power and institute of leadership on macro- and microstructural levels. Special attention is paid to the interactions between charismatic leadership and traditional power, as well the effects of a charismatic leader upon the social systems. The types of charismatic leadership and power are examined.

Keywords: traditional leadership, cult, charismatic leader, traditional power, hierarchic social system, sacred space.

PSİXOLOGİYA BÖLMƏSİ

UOT 316.37

Əkbər Firidun oğlu MONTƏZERİNİYA
AMEA FSHİ, doktorant

BAĞLILIQ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ UŞAĞIN SOSİALLAŞMASI*

Psixi fəaliyyətin proseslərini öyrənən elm olan psixologiyada uşaqlarda bağlılığa təsir edən amillər hansılardır sualını alimlər cavablayarkən əsasən diqqəti dörd amilə yönəldirlər: 1. uşağın bağlanması üçün şərait; 2. uşağa göstərilən qayğının keyfiyyəti; 3. uşağın fərdi xüsusiyyətləri; 4. uşağın ailədə vəziyyəti. Deməli buradan belə bir sual yaranır. Bu dörd amildən hər hansı biri olmadıqda, əgər uşaq onun qayğısına qalan fərdlə "emosional əlaqə yaratmağa şərait" və imkan tapa bilmədikdə nə olar? Rene Spits 1946-cı ildə həyata keçirdiyi tədqiqat nəticəsində belə nəticəyə gəlmişdir ki, 3-12 aylıqda anaları tərəfindən tərk edilmiş kimsəsiz uşaqlar daha fərqli bir mühitdə, digər uşaqlarla (ən azı 7 uşaqla) birlikdə bir dayənin nəzarəti altında olduqda onların çəkisi azalır, onlar ətrafdakılardan uzaqlaşmağa meylli olur və onların analarını əvəz edən daimi bir dayə olmadığına görə həmin uşaqlar ruh düşgünlüyü (depressiya) yaranır.

Həmin kimsəsiz uşaqlarda həyəcanlanma halları da baş verir. Bu isə onların böyük və yaşlı insanlarla ünsiyyətdən məhrum olmaları ilə əlaqədardır. Tədqiqatçılar öz tədqiqatlarını uşaq-dayə münasibəti daha yaxşı olan digər bir uşaq evində davam etdirirlər. Bu uşaqlara hətta kitab və oyuncaqlar da verilir. Lakin burada dayələr çox tez-tez dəyişirdi. Yəni hər uşağın orta hesabla 4.5 yaşına qədər 50 dayəsi olurdu. Bu isə uşaqların bağlılığına mənfi təsir göstərirdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların bir çoxu 4 yaşından sonra ailələrə verildikdə yeni valideynləri ilə çox yaxşı emosional əlaqə qura bilirdilər. Bu isə o demək idi ki, uşağın valideynə bağlanması prosesi hətta 4-6 yaşında da ola bilər [Tizard Vris, 1978].

Lakin bu uşaqların əksəriyyətin də həyəcanlanma və onların sosial problemləri də olur. Məsələn, uşaqlar "böyüklərin diqqətinə", "böyüklərlə ifrat səmimiliyə", tanımadıqları həmyaşıdları ilə səmimiliyə meylli olsalar da onlarda dostluq əlaqələri zəif olur. Rumıniyanın kasıb vəziyyətdə olan uşaq evlərinin birində qalan körpələrdə də qeyd etdiyimiz problemlər müşahidə edilmişdi. [Hacz və Tizard 2001, Okanor və əməkdaşları 1987]. Bu nəticələr göstərir ki, uşağın həyatının ilk illərində yaxın emosional əlaqə yaratması və bağlanmasında onun təbii və normal böyüməsinin əhəmiyyətli dərəcədə təsiri var.

Uşağa göstərilən qayğının keyfiyyəti haqqında onu demək olar ki, müxtəlif tədqiqatların nəticələrinə əsasən uşaqlara qayğı ilə yanaşmaq, onların istəyinə dərhal reaksiya göstərmək, onları sevmək və onlara sevgi ilə yanaşmaq müxtəlif ictimai və iqtisadi təbəqəyə aid olan uşaqların analarına bağlılığına səbəb olur olsun və bu bağlılıq etibarlı bağlılıq (securely attached) hesab edilir. Bunun əksini də müşahidə etmək mümkündür. Yəni inamsız şəkildə olan bağlılıqda (insecurely attached) uşaqlarla analar arasında fiziki kontakt və əlaqə az olur, onlara diqqət isə optimal vəziyyətdə olmur. Onlara göstərilən qayğının monoton və yorucu olması bəzən uşaqların əziyyət çəkməsinə səbəb olur [İzabella 1993].

Şimali Amerikada uşaqların üzərində aparılan müşahidələrdə üsusi əlaqə növü olan "qarşılıqlı əlaqədə sinxronlaşdırma" vasitəsilə və inam olmadan bağlanılan uşaqların təcrübələrini fərqləndirmək mümkün olmuşdur. "Qarşılıqlı əlaqədə sinxronlaşdırma" melodik

---

* Məqalə f.e.d. Rəfiqə Əzimova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

rəqsə bənzədilir ki, bu əlaqə zamanı uşağa baxan şəxs (ana) harmonik və ritmik formada uşağın istək və hərəkətlərinə reaksiya göstərir. Eyni zamanda, ana və uşaq həyəcanlı vəziyyətdə olsalar da uyğun davranırlar [İzabla və Beleski 1991]. "Qarşılıqlı əlaqədə sinxronlaşdırmanı" mümkün edən üz-üzə oyun və mehribançılıq uşaqlara həyəcanlarını uyğunlaşdırıb, harmoniya yaratmaqda kömək edir. Uşaq və ananın qarşılıqlı əlaqədə nisbi sinxronluq yaratması həm də uşaqda etibarlı bağlılığın formalaşmasına şərait yaradır. Çünki ana uşağın demək olar ki, bütün hərəkətlərinə uyğun reaksiya göstərmiş olur.

Hər bir mədəniyyət forması uşağa münasibət baxımından digərindən fərqlənir. Məsələn, Keniyada Gasi (Gusii) əhalisində ana çox nadir hallarda uşağını qucağına alır və yaxud da gülərüzlə onunla ünsiyyətdə olur. Lakin buna baxmayaraq, onlar uşaqlarının tələb və istəklərinə həddindən çox həssas olurlar. Ümumilikdə Gasidəki uşaqların etibarlı şəkildə bağlandığını söyləmək olar [Lovayn və həmkarları, 1994]. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, etibarlı bağlılıq davamlı qarşılıqlı əlaqə ilə deyil daha çox "qayğıkeşlik"lə əlaqədardır. Cəmiyyətin diktə etdiyi norma və dəyərləri üstün tutan Puerto-Rikolu analar əsasən uşaqlarının hərəkət və davranışlarına nəzarət edib məhdudlaşdırırlar. Puerto-Rikoda müşahidə edilən bu mədəniyyət də oradakı uşaqların etibarlı bağlılığına səbəb olur. Lakin bir çox Qərb ölkələrində bu növ nəzarət və məhdudlaşdırmanın inamsız bağlılıqla nəticələnəcəyi ehtimal edilir.

Etibarlı şəkildə bağlanan uşaqlarla müqayisədə anaya "etinasız" olan (avoidant) uşaqlara göstərilən qayğı qıcıqlandırıcı və əzabverici olur. Məsələn, həmin uşaqlar üzü üstə yatdığı halda ana uca səslə onlarla danışır (düz yatmağa çağırır). Bu uşaqlar anadan qaçmaqla əzabverici qayğıdan uzaqlaşmaq istəyirlər. Ambivalent bağlılıq qeyri-sabit qayğı göstərilən uşaqlarda müşahidə edir. Belə şaqların anaları onların istək və tələblərinə ciddi yanaşmırlar. Lakin uşaq nəyəsə maraq göstərdikdə, ana müdaxilə edib onun fikrini özünə yönəldir. Nəticədə bu tip uşaqlar anaya çox bağlı olduqlarına baxmayaraq onlar ananın laqeydliyi və diqqətsizliyinə görə əsəbi olurlar.

Ananın uşağa qeyri-müəyyən qayğısı bağlılıqda bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olur. Uşaqla "kobud" davranmaq və yaxud ona qarşı "diqqətsiz" olmaq inamsız bağlılığın hər üç növü ilə (etinasız, ambivalent və qeri-mütəşəkkil) əlaqədardır. "Kobudluğa" məruz qalan uşaqlarda qeyri-mütəşəkkil bağlılıq vəziyyətini müşahidə etmək heç də çətin deyil. Daim depressiyada olan anaların və öz əzizini itirdiyi üçün daim kədərli olan valideynlərin uşaqlarında pərişan və qeyri-mütəşəkkil bağlılıq vəziyyəti yaranmış olur [Kazdin və həmkarları 2004].

Uşağın fərdi xüsusiyyətlərinin də əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bağlılıq iki şəxs arasında olan bir əlaqə olduğundan demək olar ki, uşağın şəxsi xüsusiyyətlərinin rolu olduqca bu prosesə (əlaqəyə) təsir edən amillərdən biridir. Uşağın xəstə olması, anadangəlmə problemə malik olması və ondakı çatışmamazlıq uşağa qayğı və dayəlik işini çətinləşdirir. Yoxsul və kasıb ailələrdə mövcud olan problemlər inamsız bağlılıqla əlaqədardır. Lakin valideyn uşağın istək və tələblərinə dözümlü və diqqətli yanaşsalar hətta müxtəlif problemlərin təsirində olan uşaqlar belə etibarlı bağlılığı təcrübədən keçirmək şansını qazana bilərlər [Pederson və Moran 1996].

Həyacanlılıq baxımından "qeyri-sabit və çətin" xarakterə malik olan uşaqların əksəriyyətində inamsız bağlılıq problemi olur [Von İzondoron və həmkarları 2004]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün hallarda "qayğı metodu" ciddi təsirə malikdir. Doğum anından iki yaşına qədər tədqiq edilən uşaqlarda müşahidə edilmişdir ki, "çətin uşaqlar"ın anaları həyəcanlı olur və iki tərəfin bu iki xüsusiyyətinin kompozisiyası ikinci ildə «həmahənq olmayan (disharmonik) əlaqə" ilə nəticələnir. Bu əlaqə tipinin əsas xarakterik cəhəti ananın uşağa qarşı diqqətsiz olması və uşağın inamsız bağlılığıdır. Əslində fərqli xarakteristikaya malik olan bacı-qardaşların təxminən üçdə ikisinin valideynə bağlılığı eyni formada və eyni

tipdə olur [Dozier və həmkarları 2001]. Bu faktdan aydın olur ki, ümumən valideynlər hər uşağın fərdi tələbat və xarakterinə uyğun olaraq fərqli qayğı metodunu seçirlər.

Niyə uşağın xarakterik xüsusiyyətləri ilə "bağlılıq keyfiyyəti" arasında güclü əlaqə yoxdur? Çox ehtimal ki, "uyğunluq və harmoniyanın keyfiyyəti" buna təsir edir. Bu yanaşmaya əsasən ananın mehribançılığı və sevgisi müxtəlif xarakterli uşaqların qətiyyətli bağlılığı ilə nəticələnə bilər. Ümumiyyətlə "çətin uşaqlarla" daha dözümlü və daha mehriban davranmaq haqqında analara verilən məsləhətlər sevgi dolu qayğı və etibarlı bağlılıqla nəticələnir. Lakin valideynin dözümsüzlüyü (bu valideynin öz şəxsi keyfiyyətləri yaxud həyəcanları ilə əlaqədar ola bilər) uşaqların inamsız bağlılığına, çətin xarakterli olmalarına və xəstəliyinə səbəb ola bilir.

Uşağın ailədə vəziyyətinin də böyük əhəmiyyəti vardır. İşsizlik, ailədaxili münaqişə və ailədə iqtisadi problemlərin olması valideynin uşağa qarşı həssaslığında problemlərin yaranmasına və nəticədə bağlılığın zəifləməsinə səbəb ola bilər. Gərginlik və narahatlıq doğuran amillər nəticəsində uşaq kobudluq və qeyri-optimal qayğıya məruz qala bilər ki, bütün bu hərəkətlərdə inamsız bağlılığın formalaşmasına və uşağın özünü ümidsiz hiss etməsinə səbəb olar. Sosial himayə və uşağın tərbiyəsinə köməklik göstərmək valideynin gərginlik və narahatlığını azaltmaqla yanaşı uşağın etibarlı bağlılığınada səbəb olar.

Valideyn öz bağlılıq təcrübələrini ailəyə gətirir və elə bunun əsasında da onlarda "real daxili nümunə və model" formalaşır. Valideyn həmin nümunələri öz uşaqları ilə əlaqə prosesində tətbiq edir. Tədqiqatçılar valideynlərin "real daxili nümunə və modellərini" öyrənmək məqsədilə onlardan öz uşaqlıq xatirələrini yazmağı xahiş etmişdilər. Bir neçə Qərb ölkəsində aparılan tədqiqin nəticələrindən aydın olmuşdur ki, öz uşaqlıq təcrübələrini səmimi danışan valideynlərin (təcrübələrin mənfi yaxud müsbət olmasından asılı olmayaraq realist və səmimi olan valideynlərin) uşaqları ümumiyyətlə valideynə etibarlı şəkildə bağlanmış olurlar. Bunun əksinə olaraq, öz uşaqlıq təcrübələrinə əhəmiyyət verməyən, yaxud həmin təcrübələri əsəbi və qeyri-səmimi formada danışan valideynlərin uşaqları isə öz valideynlərinə inamsız şəkildə bağlanmış olurlar [Von İzondron 1995].

Bağlılığın təkamülü və uşağın sosiallaşması mərhələləri haqqında nədqiqatçıların fikrinə görə uşaqda "idrakın təkamülü" ilə yanaşı bağlılığın xarakterik cəhətləri də dəyişir. Yəni ilkin bağlılıq idraka, tanımaya əsaslanırsa, sonrakı mərhələlərdə bağlılıq"şüura və iradəyə əsaslanan maraqlanmaq və məqsədyönlülüyə" doğru inkişaf edir. Tədricən uşaq valideynlə yaxınlığa əhəmiyyət verir, onların əvvəlki və hazırkı davranışları haqqında məlumat kəsb edir və öz məqsədlərinə çatmaq üçün həmin məlumat və məharətlərdən istifadə edir. Bütün bunlara əsasən demək olar ki, uşaqlarda bağlılıq dəyişir və inkişaf edir.

Birinci mərhələ: reaksiyaların eyniliyi.

Bu mərhələ uşağın doğulduğu andan 3 aylığına qədər davam edir. Bu mərhələ çərçivəsində uşağın digərləri ilə davranışı xüsusi metodlarla müşayiət olunur. Lakin uşaq müxtəlif şəxsləri biri-birindən ya ayıra bilmir, yaxud da məhdud formada ayırır. Uşağın ətrafdakılara göstərdiyi davranış formaları əsasən baxışları ilə onu izləməkdən, əlini tutmaqdan, gülməkdən və qığıldamaqdan ibarət olur. Bu davranış formalarının hər biri tərəf müqabilə (anaya) təsir edərək onların zaman və məkan baxımdan yaxınlığını artırır [Boulbi 1969].

Boulbinin fikrincə uşaq doğulduğu vaxtdan aktivləşmək üçün "hazır davranış sistemlərinə" malik olur. Ən əvvəl formalaşmış bu sistemlər müəyyən impulslar vasitəsi ilə aktivləşir və digər impulslar vasitəsi ilə sona çatır. Bu davranış sistemlərinin bəzisi bağlılığın sonrakı mərhələləri üçün lazım olan hərəkət və davranış formalarını (o cümlədən; ağlamaq, əmmək və s.) həyata keçirirlər. Tədricən həyatın ilk həftələri və aylarında bu davranış

sistemləri və formalarına digər elementlər də (o cümlədən; gülümsəmək, iməkləmək, qığıldamaq və s.) əlavə olur.

Üç aylığa qədər uşağın gülməyi, ağlamağı və qığıldamağı demək olar ki, heç bir seçim əsasında olmur. Yəni uşaq hər hansı bir şəxsi gördükdə, yaxud hər hansı bir səsi eşitdikdə ağlaya, gülə yaxud qığıldana bilər. Bəzən o gözləri ilə izlədiyi bir insanın uzaqlaşmasına görə ağlaya da bilər.

Uşaq doğularkən müxtəlif insani impulslara qarşı əvvəlcədən hazır olan "sosial reaksiyalar" sisteminə malik olur. Ehtimal edilir ki, bu reaksiyalar valideyni "heyran" etmək üçün planlaşdırılıb. Uşaq oyaq olduğu vaxt işıqda hər hansı bir əşyanı yaxud da insanı baxışları ilə izləyə və ya anasına baxaraq onunla qısa əlaqə yarada, yaxud da başqalarının arxasınca uzun-uzadı baxa bilər [Volf, 1989]. Uşaq səs eşitdikdə dərhal səs gələn tərəfə həmin dönür və həm də ona reaksiya göstərir. Uşağın ilk gülüşləri sosial gülüş xarakterinə malik olur. yəni o başqa insanlara da gülümsəyir.

Uşağın doğulduğu vaxtdan etibarən ana-uşaq arasında qarşılıqlı təsir yaranır. Həmin vaxtdan da valideyn uşağın hər bir hərəkətinə müəyyən məna verməyə çalışır və uşaqların hərəkətini tam diqqətlə izləyib ona uyğun reaksiyanı göstərir.

Valideynin uşağa diqqəti və onun hərəkətlərinə reaksiyası səbəb olur ki, uşağın öz hərəkətlərinin ehtimali nəticələrini dərk etməsinə, öz davranışının mənasını başa düşməsinə kömək edir. Doğumdan bir neçə həftə sonra uşaqla valideyn arasında "qarşılıqlı əlaqə" nümunələri formalaşır. Lakin valideynlər bu kimi nümunələrin formalaşması haqqında ciddi məlumata malik olmasalar da bu "cütlüyün" (ana-uşaq) arasında bəzi uzaqlaşma və yaxınlaşma hallarını müşahidə etmək olur. Tədricən uşaq anaya tərəf baxıb hərəkət etdikdə ana dayanıb uşağa tərəf baxır. Lakin uşaq hərəkətini dayandırdıqda ana təhrik edir, aktivləşir, diqqətini uşağa yünəldir, ona doğru hərəkət edir və onun diqqətini cəlb eyməyə çalışır. Növbəti mərhələdə ana dayanır və uşaq təhrik edir, yəni həvəslənir. Bu "ardıcıllıq" gələcək əlaqə və linqvistik münasibətin ilk bünövrəsini təşkil edir. Bioloji baxımdan uşaqlar həyatın ikinci ayında başqa insanların davranışına reaksiya verməyə kodlaşırlar. Bu yaşda olan uşaqlar, Şaferin termini ilə desək, sosial mövzulara "ilkin attraksionu" nümayiş etdirirlər. Yəni 6-8 aylıq olanda insanların üzünə (və hətta maskalara belə) baxıb gülümsəyirlər.

İkinci mərhələ: reaksiyaların diferensiallaşması

Bu mərhələdə də əvvəlki mərhələlərdə olduğu kimi uşağın "dostcasına" davranışı davam edir. Lakin bu mərhələdə anaya göstərdiyi reaksiya digər simalara göstərdiyi reaksiyadan fərqlənir. Audio təhriklərə "fərqli reaksiya" dörd aylıqdan sonra və vizual təhriklərə "fərqli reaksiya" 10 aylıqdan sonra başlayır. Əksər uşaqlarda bu iki tip təhrikə (audio və vizual) fərqli və diferensiallaşmış reaksiya 12 aylıqdan etibarən tam aydın formada müşahidə edilir. Deməli bu mərhələdə uşaqda bir növ "dərk edilmiş fərqləndirmə" qabiliyyəti müşahidə edilir. Başqa sözlə uşağın sosial reaksiyaları daha çox, seçimə əsaslanır. Uşaq tanıdığı insanlarla qarşılaşdıqda daha çox gülümsəyir və müxtəlif səslər çıxarır. Həmçinin bu mərhələdə uşaq tanış sima gördükdə ağlamağa daha tez son qoyur [Boulbi, 1969].

Tanış simalara "fərqli gülümsəmək" uşağın həyatının 3-5-ci aylarında baş verən ən önəmli dəyişiklikdir. Bu dəyişiklik "fokus bağlılığın" yaxud "spesifik bağlılığın" inkişaf əlamətləridir [Volf, 1986]. Bu dəyişiklik uşağın həyatının ən əhəmiyyətli dəyişikliyidir və daha çox onun "yaddaş qabiliyyəti" ilə əlaqədardır. Uşaq ananın simasını digərlərinin simasından fərqləndirir, onu yaddaşında saxlayaraq ona başqaları ilə müqayisədə fərqli reaksiya göstərməyə başlayır.

Araşdırmaların nəticəsinə görə sosial dəyişikliklə idrakı dəyişiklik paralel olur. Lakin uşağın sağlamlığına təsir edən bəzi amillər və şərait idrakı dəyişikliyinə mənfi təsir edir və

nəticədə spesifik bağlılıq prosesi ləngiyir. Məsələn amavroz (kor) uşaqlarda bağlılıq mərhələləri daha gec başlayır.

Reaksiyaların diferensiallaşması mərhələsinin digər özəlliyi bundan ibarətdir ki, uşaqlar 2-5 aylıqda başqalarının onunla qarşılıqlı əlaqə formasına və hətta ananın simasında qəfil yaranan dəyişikliklərə qarşı çox həssas olurlar. Uşaqların öz analarına və digərlərinə göstərdiyi reaksiyanın tədqiqi və müqayisəsi bunu sübut edir.

Üçüncü mərhələ: bağlılıq mənbəyinə qarşı reaksiyaların artması.

Bu mərhələdə uşaq intensiv olaraq başqaları ilə fərqli metodla davranır. Həmçinin onların reaksiyalarının diapazonu da genişlənir. Məsələn ana uzaqlaşanda onun ardınca baxır. Hamıya göstərilən oxşar reaksiyaların həcmi azalır və əsas bağlılıq mənbəyi olan ana ilə yanaşı bir neçə nəfər də ikinci bağlılıq mənbəyi kimi müəyyənləşir. Başqa sözlə həyatın ikinci ilində uşaqların bağlılıq davranışı yeganə mənbədən daha geniş mənbəyə doğru dəyişir.

Şafer və Emersonun (1964a) apardıqları tədqiqatın nəticələri göstərir ki, 18 aylıq uşaqlar çox nadir hallarda yalnız bir bağlılıq mənbəyinə malik olurlar. Bu tip uşaqlar tədqiq olunan nümunələrin sadəcə 13 faizini təşkil etdiyi aydın olur (Boulbi, 1969). Əldə edilən nəticələrə əsasən demək olar ki, uşağın 12 aya qədər bir neçə bağlılıq mənbəyinə malik olması normal hal olsa da, uşaq bu mənbələrin hamısı ilə eyni cür davranmır. Məsələn, İnsorsun tədqiqatı göstərmişdir ki, uşaq aclıq, yorğunluq yaxud xəstəlik hiss edəndə əsas birinci bağlılıq mənbəyinə üstünlük verir və ikinci mənbələrə daha çox əhval-ruhiyyəsi yaxşı olanda meyl göstərir.

Bu mərhələdə uşağın bəzi sistemləri "məqsədyönlü sistemlər"ə çevrilir. Başqa sözlə uşaq daim anasını diqqət mərkəzində saxlayır və ana uzaqlaşdıqda onu izləməyə başlayır. Bu mərhələdə uşağın məqsədi çevrəni və ana ilə əlaqəni qorumaqdır. Əslində uşaq bu məqsədə uyğun olaraq öz davranışını nizamlayır. Anadan ayrılmaq bağlılıq davranışını aktivləşdirir və anaya yetişmək bu davranışı sakitləşdirir. Bu mərhələdə hətta uşağın ağlamaq forması belə "məqsədyönlü davranış sistemi"nə çevrilir. Çünki onun ağlamasının intensivliyinə təsir edən amil ana ilə olan fasilədir.

Uşaq 12 aylığında (bəzən ondan da tez) anadan ayrılarkən intensiv ağlamaq və qışqırmaqla bu ayrılığa öz etirazını bildirir və ananı izləməyə çalışır. Bu yaşda uşaqlar tanımadığı insanları görəndə narahat və həyəcanlı olurlar, valideynə yaxınlaşırlar. Bu reaksiyaya "ayrılıq həyəcanı" deyilir. Əlbəttə araşdırmalar göstərir ki bu reaksiyanın intensivliyi müxtəlif amillərlə əlaqədardır (Boulbi, 1969). Nəticədə bu mərhələdə "davamlı yaddaş izləri" tam şəkildə formalaşır və uşaq rastlaşdığı şəraiti həmin "davamlı yaddaş izləri" ilə müqayisə edərək bunların biri-birinə uyğun olub olmadığını müəyyən edir.

Müşahidələr göstərir ki, uşaq bu yaşda təkrar-təkrar bir simadan digər simaya baxır ki, necə reaksiya verəcəyinə qərara versin. İlk vaxtlarda "spesifik bağlılıq" kulminasiya nöqtəsində olur. Amma tədricən uşağın ayaq üstə durması və mühitlə daha fəal formada maraqlanması nəticəsində onun sadəcə ana ilə birlikdə olmaq meyli azalır. Andersonun Park Londonda ana və yenicə ayaq açmış uşaqlarla əlaqədar keçirdiyi tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, uşaqla 200 futa qədər (hər fut = 30.5 sm) analarından fasilə açırlar lakin fasilə daha çoxaldıqda hər iki tərəf onu azaltmağa çalışır [Volf, 1989].

Həyatın 2 və 3-cü illərində uşaqda ananın "daxili təsviri" (visualization) yaranır və bu təsvirə əsasən o öz davranışını nizamlamağa çalışır. Beləliklə sonrakı illərdə o daim ananın yerini yoxlamaq və ona yaxın olmaq əvəzinə uzun müddət ananı daxilən təsəvvür edə bilir və onun rahatca öz işlərinin dalınca getməsinə icazə verir. Yəni anadan uzaq olanda özünü narahat və aciz hesab etmir [yenə orada].

Dördüncü mərhələ: Uşağın ana ilə birlikdə ünsiyyətdə iştirak etməsi.

Bu mərhələ əksər uşaqlarda 3 yaşından sonra başlayır. Əvvəlki mərhələlərdə uşaq ananın məqsəd və planları haqqında özündə bir təsəvvür yarada bilmirdi. Lakin bu mərhələdə uşaq ananın bəzi məqsəd və planlarını başa düşür və nəticədə daha mülayim davranmağa çalışır. Deməli, bu mərhələdə uşaq ananın hisslərini başa düşməyə başlayır. Beləliklə daha mürəkkəb bir münasibətin formalaşmasına zəmin yaranmış olur. Boulbi bu münasibəti "iştirak" adlandırır.

3 yaşa çatmamış uşaqlar "effektiv məqsədli sistemlərə" malik olmurlar. Ona görə də bağlılıq mənbəyinin müxtəlif vəziyyətlərinə uyğun olaraq yaxın və yanaşı olmağı qoruyub saxlaya bilmirlər. 3 yaşından sonra uşaqlar "məqsədli hərəkət" sistemindən istifadə edərək bağlılıq mənbəyinin istənilən vəziyyətində onunla yaxın və yanaşı olmaq imkanını qoruyub saxlaya bilirlər.

Hər halda, uşağın böyüdükcə əlavə təcrübələr qazanması və yeni şeylərlə tanış olması nəticəsində onun bağlılıq davranışı dəyişir. Üç yaşına qədər müəyyən davranışı motivləşdirən şərait və səbəblər sonrakı illərdə öz effektini itirməyə başlayır. Həmçinin məqsədli davranışı şərtləndirən şərait yüngülləşir. Belə ki, əsasən simvolik xarakteri olan müxtəlif şərait spektrləri (o cümlədən; şəkillər, məktublar, telefon danışıqları və s.) bağlılıq davranışına son qoyur. Əslində uşaq 3 yaşından sonra ananın müvəqqəti ayrılmalarına (yoxluğuna) daha çox hazırlıqlı olur. Tədricən tanımadığı məkanlarda ikinci bağlılıq mənbələri ilə olduqda özünü təhlükəsiz hiss edə bilir. Yeniyetməlik dövründə valideynlə bağlılıq zəifləyir və ümumən müxalif cinsə meyl artır. Yetkinlik yaşındakı bağlılıq davranışı uşaqlıqdakı bağlılıq davranışının davamıdır. Məsələn, yetkin yaşlı insanlar xəstələndikdə, yaxud fəlakətlə rastlaşdıqda, daha çox inandıqları və yaxın adamlarının yanında olmalarını istəyirlər [Boulbi, 1969].

Beləliklə, uşaqlıqdakı bağlılıq halının formalaşması – mürəkkəb bir proses olaraq, onların sosiallaşmasının bütün mərhələlərində öz ifadəsini tapır. Real həyat təcrübəsində bu, olduqca əhəmiyyətli olan prosesin təkmilləşdirilməsi işində ailəyə xüsusi yardım göstərilməlidir.

Açar sözlər: uşaq, bağlılıq, bağlılığa təsir edən amillər, sosiallaşma.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Tizard, B,, & Hodges, J. The effect of early institutional rearing on the development of eight-year-old children. Journal of Child Psychology and Psychiatry, (1978), №19, p.99-118.

2. Hughes. P.; Till-ton. P; Hopper. E; McGauley. G. A; Fonagy. P. Disorganised attachment behavior among infants born subsequent to stillbirth. J- Child-Pstcho-Pstchiatry. (2001). №42(6), p. 791-801.

3. O'Connor, M. J., Sigman, M., & Brill, N. Disorganization of attachment in relation to maternal alcohol consumption. Journal of Consulting and Clinical Psychology, (1987). №55, p. 831-836.

4. lsebella, R. A. Origins of attachment: Maternal interactive behavior actors the first year. Child Development, (1993). №64. p.605-621.

5. Pederson, D. R. Moran, G. Sitko, C., Campbell, K., Gbcsuire. K. & Action, H. Maternal sensitivity and the security of infant-mother attachment: A Q-Sort study. Child Developmental, (1990). №67, p.915-927.

6. lsebella. R. A. Belsky, J. Interactional synchrony an the origins of infant-mother attachment: A replication study. Child Development, (1991). №62, p.373-384.

7. -Le Vine, R. A. & Miller, P. M. (1990). Commentary. Human Development. 33, 73-80 Lyons-Ruth, K. ;

8. Kazdin. A. E., Moser, J., Colbus, D., & Bell, R. (1985). Depressive symptoms among physically abused and psychiatrically disturbed children. Journal of Abnormal Psychowgy. 94.298-307.

9. Pederson. D., Moran, G (1996). Expressions of the attachment relationship outside of the strange situation. Child Development. 67. 915-927.

10. Van Thendoorn, M. H. (1995). Adult attachment representations, parental responsiveness, and infant attachment: A meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview. Psychological Bulletin. 1 17, 3 87-403.

11. Dozier. M; Stovall.K. C; Albus. K. E; Bates. B. (2001). Attachment for infants in foster care: The role caregiver state of mind. Chil. Deve. 72(2): 1467-77.

12. Bowlby, J. (1969). Attachment and Loss: vol. 1. Attachment. London: The Hogarth press and Institute of psycho Analysis.

13. Wolff. Sula. (1989). Childhood & Human Nature the Development, of personality. Routledge, London and New York.

Акбер Фиридун МОНТЕЗЕРИНИЙА

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРИВЯЗАННОСТЕЙ И СОЦИАЛИЗАЦИЯ ЕГО ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье анализируются проблемы формирования привязанностей у детей. Исследования различных авторов подтверждают что на формирование привязанностей детей оказывают влияние следующие факторы: условия, в которых проживает ребенок, качество ухода за ним, индивидуальные качества самого ребенка а также положение его в семье. Общий вывод заключается в том, что социализация ребенка в значительной степени зависит от того, как развиваются привязанности и ощущение им чувства своей безопасности.

Ключевые слова: ребенок, привязанности, факторы, оказывающие влияние на формирование привязанностей, социализация.

Akbar Firidun MONTAZERINIYA

STAGES OF FORMATION OF A CHILD′S ATTACHMENT AND SOCIALIZATION OF HIS PERSONALITY

Summary

In article the problems of formation of child′s attachment to someone are analyzed. The researches of various authors have confirmed that formation of children′s attachment is influenced by the following factors: conditions in which a child lives, quality of care for him, individual qualities of a child and his position in a family. The general conclusion is that socialization of the child substantially depends on how his attachment and his sense of safety are being developed.

Keywords: child, attachment, the factors influencing on formation of attachment, socialization.

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

УДК

Анар БАГИРОВ

ГОСУДАРСТВО И ВЛАСТЬ: АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ЛЕНИНА, ИХ СХОЖЕСТЬ И ОТРАЖЕНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ*

Все революции были основаны на мифах
Н.А.Бердяев

В преддверии Октябрьской революции в рядах Коммунистической партии формируется противоречивое представление о формах государственной власти и демократии в будущем пролетарском государстве. Все чаще задавались вопросы о структурах власти, в частности речь шла о концепции власти, парламентаризме и бюрократии. Лидеры Компартии подходили к данному вопросу с разных точек зрения, что свидетельствовало о принадлежности руководителей групп внутри организации к разным методологическим школам. Среди представителей Компартии следовало бы отметить Бухарина, Троцкого, Оссинского, а также лидеров российской социал-демократии и всего левого движения России, которые критиковали зарождающийся тоталитарный режим во главе с Лениным.

Данная статья рассматривает, соблюдая хронологию событий, противоречия по поводу строительства советской государственности и дает полную картину о теоретических сходствах идей ведущих мыслителей западноевропейской политической школы и Ленина, а также о том, как эти идеи были модифицированы и приспособлены в работах вождя пролетарской революции к политической действительности России.

Разразившаяся полемика между В.И.Лениным и Н.И. Бухариным в 1916 году, в центре которой оказались общие тезисы о пролетарской государственности, сформулированные в связи с разработкой теории империализма и социалистической революции, вскрыла отсутствие у Ленина четких представлений по данным вопросам и подтолкнула его к тщательной проработке наследия Маркса, Энгельса, К.Каутского и других социал-демократов. Ленин в начале 1917 г. признал справедливость отстаиваемых Бухариным марксистских идей о необходимости разрушения победившим пролетариатом буржуазной государственной машины, а в перспективе и о полном уничтожении государства. Ленин еще до февральской революции переосмыслил собственные выводы о революционной демократической государственности в России, которые были основаны на анализе Парижской Коммуны Маркса и опыта первой российской революции, заложившие фундамент его концепции пролетарской государственности.

Разногласия между Лениным и Бухариным возникли из-за противоположных взглядов по вопросам построения советского государства и социалистического режима, что свидетельствовало о принадлежности их к разным школам философии, социологии, политики и соответственно к разной теоретической и методологической постановке. Бухарин стремился к синтезу марксизма и социологически позитивистской методологии

---

* Məqalə f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

в интерпретации исторических событий. Метод, в частности бухаринская концепция *социализации,* где отбрасывалась в сторону теория социального развития по ортодоксальному марксизму, а все общественные отношения редуцировались к связи «система-элемент», был неоднократно раскритикован Лениным. В отличие от своего оппонента Ленин для объяснения социально-политических процессов прибегал к диалектическому материализму.

Методологические противоречия между теоретиками марксизма вызвали конфронтацию по поводу новой партийной программы. Ленин предлагал дать новое название партии российских большевиков - «Российская Коммунистическая Партия», которое отражало с точностью цель социалистических реформ, т.е. «создание коммунистического общества». Новое название партии приводило к разрыву связей с немецкой социал-демократией и с интернационалом, которых Ленин рассматривал как «предателей» социал-революционных интересов рабочего класса.

Если Ленин подчеркивал в своих «Черновых набросках к программе партии», что при создании программы надо исходить из абсолютных, точных и установленных фактов, и рассматривал происходящее через призму истории и его структуру, то Бухарин свою позицию объяснял исходя из практической стороны, игнорируя общую теоретическую часть и опираясь на политическую реальность и специфику данного момента.

Согласно Ленину, Бухарин, Пятаков, Смирнов, Оссинский и другие представители «левых коммунистов» не могли объяснить противоречия в общественных отношениях и классовый антагонизм в эпоху империализма во всей его сложности. Бухарин доказывал свою идею несовместимости между монополистической формой экономики и капитализмом. Эту концепцию «чистого» империализма он стремится применить в ходе развития революционного процесса.

Существенных различий в представлениях большевиков и меньшевиков о форме и принципах буржуазно-демократической государственности в России не было. Переход к социализму представлялся «делом завтрашнего дня» и связывался с мировой революцией, формы пролетарской государственности практически не разрабатывались.

Меньшевики, которых возглавлял Г.В.Плеханов, считая, что Россия не готова к переходу к социализму, к диктатуре пролетариата, отвергли тезисы Ленина. Они полагали, что в случае перехода власти к Советам диктатура пролетариата явится в самом несовершенном виде: «Вместо диктатуры рабочего класса перед нами будет диктатура нескольких десятков лиц, что еще менее уместно, чем диктатура пролетариата». Даже Ю.О.Мартов охарактеризовал зарождающуюся советскую политическую систему как средство «поставить и утвердить у власти революционное меньшинство».

В лагере Компартии возникал вопрос о выборе форм государственности. Политическая действительность предоставляла коммунистам сделать выбор между двумя формами - Советской или Парламентской республикой. Обе формы были тесно связаны с классовым содержанием будущего государства. Различия между данными формами заключались в их репрезентативности и в широте представленных ими слоев населения. Учредительное собрание предполагало опираться на более широкую социальную базу за счет слоев, отсутствовавших или слабо представленных в Советах, а также за счет крестьянства, которое в демократическом и едином Учредительном собрании получило бы, как предвидели некоторые большевики, большинство голосов. Это означало более длительный, более «демократичный» путь углубления буржуазно-

демократической революции, за что и выступали Л.Б.Каменев, В.П.Ногин, А.И.Рыков и другие большевики, несогласные с новым курсом Ленина.

Ленин, будучи сторонником по возможности скорейшего перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую и понимая, что «сила революционного пролетариата … несравненно больше во внепарламентской борьбе, чем в борьбе парламентской», ориентировался на Советы. Позже, в 1918 году, осознав роль парламентаризма, он подчеркивал, что Россия находится на этапе перехода от капитализма к социализму и поэтому настаивал на исключении «программы минимум», как того предлагали сделать Н.Бухарин и В.Смирнов, утверждая, что на месте старой партийной программы необходимо обработать новую, не игнорируя роль буржуазного парламентаризма.

Данная ситуация демонстрирует неопределенность представлений и вызывает разногласия в партии большевиков по вопросам будущей государственности. В книге «Государство и революция» и в статьях, написанных осенью 1917 г., Ленин развивает марксовские идеи «полугосударства», «отмирающего государства» с широчайшим самоуправлением трудящихся. Позже Кельсен, комментируя работу Ленина, напишет: «Ошибочно полагать и искать противоречия у марксизма. Как может государство загнивать, когда его компетенции будут расширяться? Для Ленина дальнейшее политическое господство государства загнивает с расширением его бюрократического аппарата».

Ленин предполагал уничтожение постоянной армии и традиционного чиновничества, создание нерасчлененной структуры власти, соединяющей законодательные, исполнительные и контрольные функции по принципу «работающей корпорации», незначительные функции аппарата власти, полностью выборного, сменяемого в любое время, получающего зарплату не выше среднего рабочего. Следовательно, функции аппарата власти возлагались на народ, объединенный Советами. Пролетарское государство должно было обеспечить высочайший уровень демократических прав и свобод для большинства населения – трудящихся, оно должно быть диктаторским только по отношению к явному меньшинству – эксплуататорам. Для Ленина буржуазная парламентская республика представлялась диктатурой меньшинства. В действительности же Компартия приобретала все более сильную окраску зарождавшейся олигархии, на что еще до Октябрьской революции указывал меньшевик П.Б.Аксельрод, утверждавший о неизбежности свертывания демократии в случае установления в России диктатуры пролетариата: «Не могло быть ни малейшего сомнения, что попытка применить этот лозунг (диктатура пролетариата) на деле приведет только к диктатуре над пролетариатом».

Эта ленинская концепция порождала противоречия между предполагавшимся широчайшим демократизмом в политической сфере и централизмом в управлении экономикой, что могло привести в будущем к расколу партии и формированию движения демократического централизма во главе с Оссинским и Сапроновым. А противоречия между самоуправлением трудящихся и колоссальной ролью рабочей партии, которая была призвана «взять власть и вести весь народ к социализму, направлять и организовывать новый строй, быть учителем, руководителем, вождем всех трудящихся», станут предпосылкой для трансформации ленинских идей о демократии и пролетарской государственности в период авторитарного режима эпохи сталинизма.

Ни представители левого движения, ни соратники Ленина по партии не смогли предложить или разработать иную теоретическую модель будущего государства. Троцкий разрабатывал теорию государственности на «макроуровне», активно развивая

идею Соединенных Штатов Европы. Бухарин, осознавая сложность предстоящих задач управления экономикой, акцентировал внимание на структуре хозяйственных органов будущего государства.

Сложившаяся ситуация не заставила долго ждать реакцию протестного электората, возглавляемого меньшевиками и левыми эсерами, которые весной 1918 г. стали выступать защитниками демократии, когда процессы централизации, свертывания демократии стали затрагивать трудящихся. Лозунг левого движения («Диктатура пролетариата и трудового крестьянства») терял свое содержание из-за устранения с политической арены самого массового слоя населения аграрной России – крестьянства.

С других позиций, но чуть ли не с той же остротой, против усиливавшейся централизации и ограничения демократических прав трудящихся выступали «левые коммунисты». Уже в апреле 1918 г. они с тревогой говорили: «Пролетариат как класс делается пассивным объектом, а не субъектом организации производства, и форма государственного управления развивается в сторону бюрократической централизации, господства различных комиссаров, лишения местных Советов самостоятельности и фактического отказа от типа управляющегося с низов государства–коммуны». Н.Оссинский уже тогда склонялся к мысли, что строится не тот, не настоящий социализм.*

Обнаруживалось сходство теоретических взглядов М.Вебера и Ленина на бюрократизацию государства, которое мог не приметить Оссинский, получивший университетское образование в Мюнхенском и Берлинском университетах. Вебер предсказал это еще до Октябрьской революции, утверждая: «Капиталистическая система сыграла неоспоримо большую роль в развитии бюрократии… Каждый рациональный тип социализма с легкостью взял это и усилил его важность и значение… Это есть необходимость (для стабильного, интенсивного, строгого и расчетливого управления), которая является роковой для каждого типа широкомасштабного управления».

Вебер утверждал, что политические партии не могут избежать тенденции в бюрократизации: «Партийная власть оказывает влияние на организацию этой бюрократизации».

Р.Михельс также указывал, что как консервативные, так и революционные партии неизбежно превращаются в бюрократическую, строго иерархическую организацию, в которой малое число лиц определяют курс партии. Идея реализации какой-либо формы прямой демократии внутри партийной структуры обречена на провал. Следовательно, ленинская институциональная модель организации революционной партии соответствует с точностью курсу бюрократического доминирования в современной политике. Партия рабочих в конечном результате приобретает сильную централизацию, основанную на принципах авторитарности и дисциплины, которая характеризует организацию государства, превращаясь в правящую партию. Следовательно, революционная партия - это государство внутри государства.

В целом Ленин признавал, что внутренняя структура государства и партии зависит от сильного и централизованного бюрократического господства, а его политический смысл пропитан духом организации и управления. Ссылаясь на Вебера и Михельса, можно сказать, что необходимым условием завоевания и сохранения власти является его

---

* Данный аргумент широко рассматривается в моей статье под заголовком «Компаративный анализ теоретических взглядов Н.Оссинского и В.Ленина на построение Советского государства». Елми Ахтарыш, 2006, № 27, с. 314–319.

бюрократическая организация. Ленинская теория предполагала, что функции государства были редуцированы вплоть до контроля самими рабочими, а это в конце приведет к тому, что государство и общественные функции утратят свой политический характер и просто будут выполнять административные функции. Согласно Ленину, ликвидация государства с его политическими функциями не означает упразднение бюрократического, административного аппарата; наоборот, при коммунизме эта задача может усилиться.

Ленин также продолжал полагать, что «в России уже вполне разрушены твердыни бюрократизма». На восьмом съезде партии он подчеркнул, что «слой рабочих, которые управляли фактически Россией, …неимоверно тонок». Этими словами Ленин признал неудачи в реализации концепции государства-коммуны, но от большинства его принципов он еще не отказался. Принятая на съезде программа РКП (б), зафиксировав некоторые отступления от норм государства-коммуны, - такие, как признание постоянной армии, по-прежнему ориентировала партию на реализацию данной концепции. Первыми это подметили лидеры демократического централизма во главе с Н.Оссинским, которые предупреждали о развитии политической системы, приравниваемой к военно-командной форме пролетарской диктатуры. Однако Н.Оссинскому и Т.Сапронову не удалось предложить какую-либо концепцию построения пролетарского государства, за исключением новой экономической теории по строительству советской экономики, которая включала в себя внедрение элементов рыночной экономики в советском хозяйстве.

Концепция государства-коммуны, признавая необходимость права в переходный период, отнюдь не выделяла его в качестве важнейшего регулятора жизнедеятельности диктатуры пролетариата и предполагала относительно быстрое отмирание государства и права при социализме, что создавало трудности для формирования административного права как инструмента для регулирования отношений между институтами государственной власти. Более того, отрицание парламентаризма и правового государства, жесткая критика буржуазного права и в целом «формально-юридического» подхода к общественным процессам не могли не породить недооценку роли права большевиками. Ленин порой характеризовал диктатуру пролетариата как «власть, опирающуюся непосредственно на насилие, не связанного никакими законами».

Следует отметить, что Ленин не был признан мировой социал-демократией как теоретик в области марксизма, на что неоднократно указывал патриарх российской социал-демократии и первый русский марксист Плеханов. Нельзя отрицать тот факт, что Ленин был знаком с работами основателей европейской социологической и политической мысли. Не исключено возможное влияние М.Острогорского на ленинскую теорию партии революционеров. Ленин описывает политическую организацию вопросом «Как это должно быть сделано?» словами того же Острогорского. Более того, ленинская аргументация организации профессиональных революционеров исходит от веберовской идеи профессионализма и технократии, изложенной в работе *«Industrial democracy»*, которая была опубликована в 1897 году и переведена на русский язык Лениным и его супругой.

Вышеизложенное дает нам повод для объяснения также сходства взглядов М.Вебера и В.Ленина по общим принципам природы государства. Оба автора имели сходное представление о государстве как машине, как отношения господства, как организация насилия и бюрократическая структура. Вебер в своих лекциях в Мюнхенском Университете (с 1918 по 1920 гг.) и в своей работе *«Politik als Beruf»* дал социологическое определение государства, исходя из важных событий, происходящих в

послеоктябрьской России и исключая историческое содержание государственных акций. «В последнее время можно определить современное государство в специфических социологических терминах, имеется в виду его особенность как политической ассоциации, а именно использование физического насилия. «Каждое государство основано на насилии», сказал Троцкий в Брест Литовске. Это, действительно, правда. Как политические ассоциации исторически предшествовали этому, государство - это отношение доминирования одних людей над другими, отношение, поддерживаемое легитимными средствами насилия». Следовательно, государство есть, по Веберу, организация и господство, основанное на монополии, т.е. на исключительном контроле над физическим насилием. В этом Вебер концептуально приближается к Ленину. Также становится ясным, что Вебер предпочитает центристские и управленческие перспективы в политическом анализе, спрашивая: «Как политическая власть управляет, чтобы поддержать свое господство?».

Дифференциация между двумя формулировками заключается в веберовском различии внешних и внутренних источников, т.е. в вере в легитимность государственной власти. Напротив, ленинская идея подчеркивала внешнюю основу политического доминирования, т.е. принуждение, насилие и организацию. В этом определении Ленин игнорирует мысль, что государственная власть может быть достигнута не только принуждением, но также верой в его легитимность. Политика - это не только борьба за либеральные средства, принадлежащие власти, но также соревнование за легитимность и за средства, которые могут производить эту веру. Отсюда и исходит, что государство также играет центральную роль в идеологическом поле, организуя и извлекая соглашения, веру в легитимность и в массовую лояльность. Поэтому в качестве универсальных средств, рычагов управления новым государством Ленин также рассматривал революционный энтузиазм, сознательность масс и революционное насилие.

Вышеуказанные тенденции в развитии ленинской советской политической системы не остались без соответствующей критики со стороны меньшевиков. «Стремление навязать трудящимся во что бы то ни стало диктатуру одной партии привело к параличу всей советской системы и к замиранию всякой жизни во всех организациях трудящихся, превращая в то же время гражданскую и военную бюрократию в самодовлеющий аппарат, не только оторванный от трудящихся масс, но действующий зачастую прямо вразрез с их насущнейшими интересами и законнейшими революционными правами». Требованием меньшевиков оставались: гарантия демократических прав и свобод для трудящихся, равенство рабочих и крестьян, отмена «правительственного террора», организация действительной ответственности и подотчетности всех органов власти перед трудящимися.

О свертывании демократических институтов и резком повышении роли аппарата управления в России указывал И.В.Сталин. В речи на третьем Всероссийском съезде Советов, который состоялся 15 января 1918 г., он заявил: «Властвуют не те, кто выбирают и голосуют, а те, кто правят». В 1920 году, когда наступал закат оппозиционного движения внутри Компартии, он высказался еще откровеннее: «Страной управляют на деле не те, которые выбирают своих делегатов в парламенты при буржуазном порядке или на съезды Советов при советских порядках. Нет. Страной управляют фактически те, которые на деле овладели исполнительными аппаратами государства, которые руководят этими аппаратами».

Впоследствии Ленин пришел к выводу, что трудящиеся смогут непосредственно управлять обществом лишь после ликвидации классовой борьбы и классовых различий,

а диктатура пролетариата возможна только через коммунистическую партию. Этим Ленин игнорировал центральную роль Советов и профсоюзов, которые в ту эпоху представляли собой организации, пользующиеся наибольшей популярностью, они обладали большим электоратом, нежели Компартия. Эта концепция послужила началом подчинения Советов и профсоюзов Коммунистической партии России и предусматривала не «отмирающее», а сильное централизованное государство, не непосредственную, а представительную демократию. Октябрьская революция, которая представлялась рабочему классу как путь к подлинной рабочей демократии, преобразилась в дорогу, ведущую к диктатуре и к бюрократизации государства. Ленин превратился в предшественника, в идеолога и в родоначальника нового режима, имя которому спустя несколько лет будет определено в политической литературе как тоталитаризм. Ленин понимал, что иного пути кроме как диктатура не осталось, ибо вся Октябрьская революция задумывалась с надеждой на всемирную перманентную революцию. В 1920 году он признается: «Мы начали наше дело исключительно в расчете на мировую революцию».

Несовпадение исходных представлений с полученными на практике результатами, характерное в той или иной мере для всех революций, было в целом закономерным и для России. Разрыв между теорией и практикой пролетарской государственности объяснялся как объективными условиями России 1917–1920 гг., неблагоприятными для демократии, так и выявившейся утопичностью ряда посылок, на которых строилась концепция государства-коммуны. Среди них представления об относительной простоте подавляющего большинства функций управления, ставших в результате развития крупного капиталистического производства вполне доступными всем грамотным людям, о революционной сознательности масс, не требующей материального стимулирования. Ускоренный переход к самоуправлению, отсутствие постоянной армии объективно предполагали поддержку пролетарского государства в России со стороны мировой революции. Р.Люксембург предсказала будущее и крах осуществления диктатуры пролетариата в России при отсутствии мировой революции, назвав это «квадратурой круга»: «В таких фатальных условиях даже самый огромный идеализм, самая безграничная революционная энергия способны осуществить не демократию и не социализм, а лишь бессильные, искаженные их попытки».

Ключевые слова: пролетарская государственность, западноевропейская политическая школа, политическая действительность России, «левые коммунисты», буржуазно-демократическая действительность, мировая революция.

Список использованной литературы

1. В.И.Ленин. Полное собрание сочинений. Тт.: 24, 29, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 42, 43, 49, 50.
2. С.Хейтман. Введение к книге Бухарина «Путь к социализму в России». New York, 1967, p. 56.
3. С.Коэн. Бухарин. Политическая биография. М., 1988, с.66-71.
4. G.D.H.Cole. The Meaning of Marxism, Ann Arbor (Mich.), 1964, p. 290.
5. Z.A.Jordan. The Dialectical Materialism of Lenin. “Slavic Review”, XXV (1966), n. 2, pp.13-17.
6. G.A.Paul. Lenin’s Theory of Perception. “Analysis”, V (1938), n. 5.

7. VII Съезд РСДРП(б). М., 1962.

8. Первый легальный Петербургский комитет большевиков в 1917 г. М.-Л., 1927.

9. Ф.Дан. Всенародное Учредительное собрание. М., 1917; Не пробил час социализма. Новая Заря, 1918, №3,4.

10. Л.Мартов. Свободное народное государство. Киев, 1917.

11. В.П.Милютин. О демократической республике. Петроград, 1917; Зачем нам нужна демократическая республика. Саратов, 1917.

12. Г.В.Плеханов. Год на Родине. Полное собрание статей и речей, 1917 –1918 гг. Т.1, Париж, 1922

13. Ю.О.Мартов. Мировой большевизм. Берлин, 1923.

14. .Газ. «Правда», 12.04.1917.

15. H.Kelsen. Sozialismus und Staat. Berlin, 1997.

16. П.Б.Аксельрод. Кто изменил социализму? Нью–Йорк, 1919.

17. Л.Троцкий. Сочинения. Т.3, ч.1.

18. Н.И.Бухарин. На подступах к Октябрю. М.-Л., 1926; К постановке проблем теории исторического материализма (беглые заметки), 1923. Опубликовано в кн.: Н.Бухарин. Атака. Сб. теор. работ. М., Госиздат, 1924.

19. Н.Бухарин, Е.Преображенский. Азбука коммунизма. М., 1920; Экономика переходного периода. Общая теория трансформационного процесса. М., 1920; От диктатуры империализма к диктатуре пролетариата. Петроград, 1918; Программа коммунистов (большевиков). М., 1918.

20. Газ. «Знамя труда», 20.04.1918.

21. Коммунист, 1918, №1.

22. M.Weber. Economy and society. Berlin, 1987, p.225, p.840; Politics as a vocation.

23. D.Lane. Leninism: A sociological interpretation.

24. E.Vollrath. Lenin und Staat. Bonn, 1995.

25. R.Michels. Political parties, p.335 and S.Lipset's remarks in the introduction, p. 17,26; Die besinnung zur Politik, in Masse, Fuhrer, Intellektuelle: Politisch-Soziologische Aufsatze 1906-1933, Franfurt a. M., 1987, p.87.

26. P.Selznick. An approach to a theory of Bureaucracy, in American Sociological Review. 1943, pp.47-54.

27. VIII Съезд РКП(б). Протоколы. М., 1959.

28. Н.Оссинский. Американское сельское хозяйство по новейшим исследованиям. Женевская экономическая конференция Лиги Наций. М.-Л., 1927; По ту сторону океана, М.-Л., Госиздат, 1928; Угрожает ли Америке экономический кризис. Госиздат, М.-Л., 1928.

29. Т.Сапронов. Генуэзская конференция. Московский рабочий, 1922.

30. Т.Сапронов. Из истории рабочего движения. Госиздат, 1925.

31. G.Ionescu. Moysey Ostrogorski (1854-1919) and the theory of professional political organization, in J.A. Hall, Rediscoveries. Oxford, 1986 (Clarendon).

32. R.Mayer. Lenin and the concept of the professional revolutionary. In History of political thought, №14, 1993.

33. Politics as a vocation, H.H. Gerth, C.W. Mills (eds): From Max Weber: Essays in sociology, New York 1946, pp.77, 80; Gesammelte aufsatze zur religion-soziologie I, pp.547-549; Economy and Society, pp.54-56.

34. Журн. «Социалистический вестник». 1921, №2, с.10.

35. И.В.Сталин. Сочинения. Т.4, с. 37, 366.

36. G.Lichtheim. Marxism: An Historical and Critical Study. London, 1961 (Praeger), p.345.
37. Р.Люксембург. Рукописи о русской революции. Вопросы истории, 1990.

Anar BAĞIROV

DÖVLƏT VƏ HAKİMİYYƏT: LENİNİN NƏZƏRİ BAXIŞLARININ TƏHLİLİ, QƏRBİ AVROPA MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ONLARIN ƏKSİ VƏ OXŞAR CƏHƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalə Oktyabr inqilabından sonrakı dövrdə sovet dövlətinin quruluşu, hakimiyyəti və demokratiya məsələsinə həsr olunur, Rusiya Kommunist Partiyası daxilində olan müxalifətlə, Rusiyanın sol siyasi hərəkatı ilə Lenin arasındakı debat işıqlandırılır.Tədqiqatda Avropada tanınmış sosial və siyasi elmlər müəlliflərinin və həmçinin Kommunist Partiyası liderləri arasında olan nəzəri fikir uyğunluğuda təhlil edilir.

Açar sözlər: proletar hakimiyyəti, Qərbi Avropa siyasi məktəbi, Rusiyanın siyasi reallığı, «sol kommunistlər», burjua-demokratik hakimiyyəti, dünya inqilabı.

Anar BAGIROV

STATE AND POWER: AN ANALYSIS OF LENIN′S THEORETICAL VIEWS: THEIR RESEMBLANCE AND REFLECTION IN THE WORKS BY WEST EUROPEAN THINKERS

Summary

This article considers the question of the building of the Soviet State and problems of power and democracy after October Revolution and highlights the debates between the opposition and Lenin inside of the Russian Communist Party and left political parties in Russia. The given research studies also the theoretical similarity among European authors and leaders of communist party on the problems of social-political sciences.

Keywords: proletarian power, West European political school, political reality of Russia, left Communists, bourgeois-democratic power,world revolution.

UOT 341

Elnur HACALIYEV
AMEA FSHİ, b.e.i., siyasi elmlər üzrə f.d.

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARI*

Diplomatik fəaliyyətin effektivliyi ayrı-ayrı ölkələrin daxili və xarici siyasətinin liberal xarakteri – hamılıqla qəbul olunmuş demokratik dəyərlərə tolerant münasibəti, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə layiqli töfhə verməsi, iqtisadi əməkdaşlıq təşəbbüslərini fəal surətdə dəstəkləməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Ümumbəşəri sivilizasiyanın hazırkı yüksək inkişaf mərhələsində demokratikləşmə xəttini müdafiə etməyən, yaxud insan və vətəndaş hüquq-azadlıqlarına hörmət bəsləməyən hansısa dövlətin müəyyən beynəlxalq arenada və yaxud hansısa aparıcı təşkilat çərçivəsində nüfuz qazanmasından, geniş coğrafi arealda cərəyan edən proseslərə nüfuzetmə imkanlarından danışmaq mümkün deyildir. Daxildə möhkəm ictimai-siyasi sabitliyə, qanunçuluğa, effektiv sosial-iqtisadi islahatlara nail olmadan, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu yolunda ardıcıl addımlar atmadan diplomatiya sahəsində hansısa uğurlu nəticələr əldə etməyin qeyri-mümkünlüyü hazırda bütün dövlətlər tərəfindən etiraf olunur.

Demokratik dəyərlərə, sosial-iqtisadi liberalizm xəttinə sadiq qalan Azərbaycan Respublikası əlverişli coğrafi-siyasi yerləşməsindən, tranzit-kommunikasiya imkanlarından, fövqəlgüc dövlətlərinin strateji maraq dairəsində olmasından maksimum səmərəli bəhrələnməklə, hər bir konkret zaman, məkan və şərait çərçivəsində xarici siyasət hədəflərini müəyyənləşdirir. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normaları əsasında ədalətli həlli, coğrafi baxımdan yaxın-uzaq dövlətlərlə, aparıcı beynəlxalq təşkilatlarla ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq münasibətlərinin dərinləşdirilməsi, respublikamızda həyata keçirilən mütərəqqi ruhlu islahatlar barədə dünya ictimaiyyətində obyektiv rəyin formalaşdırılması, sivil, ədalətli oyun qaydaları əsasında enerji resurslarının ixracı və diversifikasiyası prosesinin gerçəkləşdirilməsi dövlət başçısı İlham Əliyevin xarici siyasətində xüsusən diqqəti çəkən prioritetlər olmuşdur. Məhz bu diplomatik reallıqlar fonunda respublikamızın Avropa üçün geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyəti daha da yüksəlmiş, avrostrukturlara inteqrasiya prosesi sürətlənmişdir (1, s.79).

Prezident İlham Əliyevin xarici siyasət konsepsiyasında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli xüsusilə mühüm yer tutur. Aparılan uğurlu diplomatiya nəticəsində artıq beynəlxalq təşkilatlar haqqın və ədalətin Azərbaycanın tərəfində olduğunu etiraf edir, Ermənistanın təcavüzkar dövlət olduğunu anlayırlar. Azərbaycan Avropa Şurası, ATƏT, Avropa Birliyi, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, NATO Parlament Assambleyası və digər mötəbər beynəlxalq təşkilatlarda Ermənistanın təcavüzkar dövlət kimi tanınmasına və ifşasına nail olmuşdur. BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair 822, 853, 874, 884 saylı qətnamələr qəbul etmişdir. Bu qətnamələrdə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və digər ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı faktı bir daha təsbit olunmuşdur. Təşkilat respublikamızın ərazi toxunulmazlığını bir daha önə çəkmiş, hərbi əməliyyatlara son qoyulması və işğalçı qüvvələrin Azərbaycan Respublikası ərazisindən çıxarılması tələblərini irəli sürmüşdür (3, s. 56).

---

* Məqalə t.e.d., prof. Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Ölkə iqtidarının uğurlu diplomatik səyləri nəticəsində BMT Baş Assambleyasının 2004-cü il noyabrın 23-də keçirilmiş 59-cu sessiyasının gündəliyinə «Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət» adlı 163 nömrəli bənd daxil edilmişdir. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə BMT Baş Assambleyasının gündəliyinə salınmış bu bənd Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın həyata keçirdiyi məskunlaşdırma fəaliyyətinin qarşısının alınması istiqamətində səmərəli və ədalətli addımların atılmasına münbit şərait yaratmışdır. Bundan başqa, 2008-ci il martın 14-də BMT Baş Məclisinin geniş iclasında – 62-ci sessiyanın gündəliyində 20-ci bənd kimi duran «Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət barədə» qətnamə layihəsinin müzakirəsini xüsusi xatırlatmaq lazımdır. 9 bənddən ibarət qətnamə layihəsi BMT Baş Məclisinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair mövqeyini bir daha ifadə etmişdir. Həmin qətnamə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınan sərhədləri çərçivəsində ərazi bütövlüyünə dəstək vermiş, işğal olunmuş bütün ərazilərdən Ermənistan qüvvələrinin tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etmişdir. Bu sessiyada İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının mövqeyini ifadə edən Pakistan nümayəndəsi, GUAM dövlətləri adından danışan Ukrayna nümayəndəsi, habelə Türkiyə və Uqanda təmsilçiləri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bir daha təsdiqləyən layihəni dəstəkləməyə çağırmışlar. Müzakirələrin sonunda keçirilən səsvermədə respublikamızın maraqlarına tamamilə cavab verən qətnamə qəbul olunmuşdur (2, s. 215).

Qətnamədə Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınan sərhədləri çərçivəsində ərazi bütövlüyünə hörmət və dəstək bir daha təsdiqlənir, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş ərazilərdən dərhal, qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb edilir, işğal olunmuş ərazilərdən qovulmuş əhalinin öz torpaqlarına qayıtması və normal şəraitlə təmin olunması hüququ təkrarlanır. Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmaları üçün normal, bərabər yaşayış şəraitinin yaradılmasının zəruriliyi vurğulanır, Minsk Qrupunun münaqişənin beynəlxalq hüquq çərçivəsində həllinə yönəlmiş vasitəçiliyinə dəstək ifadə olunur. Sənəddə deyilir ki, heç bir dövlət Azərbaycan ərazilərinin işğalı ilə nəticələnən vəziyyəti qanuni vəziyyət kimi tanımamalıdır.

2010-cu ilin sentyabrında BMT Baş Məclisinin 65-ci sessiyasında iştirak edərək geniş nitq söyləyən Prezident İlham Əliyev təşkilatın üzvlərinin diqqətini bir daha Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə cəlb etmişdir. Dövlət başçısı bildirmişdir ki, münaqişənin mümkün qədər tez və davamlı həll variantını tapmaq məqsədi ilə vicdanla danışıqlar aparmaq əvəzinə, Ermənistan vəziyyətin ağırlaşmasına üstünlük verir və bu da gözlənilməz nəticələrə gətirə bilər.

Azərbaycanın dünya siyasətində əsas söz sahibi olan ölkələrlə əlaqələrini son illərdə daha da inkişaf etdirməyə nail olması, regionda sülh, sabitlik və iqtisadi əməkdaşlıq təşəbbüslərini fəal şəkildə dəstəkləməsi fonunda BMT-dəki tarixi qələbəmiz də tamamilə məntiqə uyğundur. Ölkəmiz 2012-2013-cü illərdə Şərqi Avropa bölgəsini Təhlükəsizlik Şurasında təmisil edəcək yeni qeyri-daimi üzv seçilmişdir. Bir faktı da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, işğalçı Ermənistan da ilkin mərhələdə sözügedən təşkilatın Təhlükəsizlik Şurası üzvlüyünə namizədliyini irəli sürsə də, sonradan diplomatik mübarizədə Azərbaycana uduzacağını anlayaraq namizədliyini geri götürmüşdür. Bununla yanaşı, çoxsaylı seçim prosedurunda Macarıstan və Slovenya kimi Avropa dövlətləri də Azərbaycanla rəqabət imkanında olmadıqlarının açıq etirafı kimi öz namizədliklərini geri götürmüşlər. Səsvermədə 193 BMT üzvündən 155-nin Azərbaycanı dəstəkləməsi böyük diplomatk nailiyyət hesab edilə bilər.

Dövlət başçısı İlham Əliyev respublikamızın mövqeyinin dünya dövlətləri tərəfindən dəstəkləndiyini belə ifadə etmişdir: «Bu səsvermə göstərdi ki, yeganə düzgün siyasət Azərbaycan siyasətidir. Bu, balanslaşdırılmış siyasət deyil. Mən bunu bir daha demək istəyirəm ki, bu, müstəqil siyasətdir. Biz müstəqil ölkə kimi özümüzə hörmət edirik, xalqımıza, dövlətimizə hörmət edirik. Siyasətimizi yalnız Azərbaycan xalqının maraqları üzərində

qururuq. Bütün ölkələrlə onların ölçülərindən, qüdrətindən asılı olmayaraq, bərabərhüquqlu münasibətlər qururuq» (5).

Təşkilatın Nizamnamənin 24-cü maddəsinə əsasən, BMT və onun üzvləri beynəlxalq sülhün və təhlükəsizlyin qorunmasının məsuliyyətini Təhlükəsizlik Şurasının (TŞ) üzərinə qoyurlar. Təhlükəsizlik Şurası bu və ya digər münaqişələrin, mübahisələrin nizamlanması üçün müvafiq səlahiyyətlərə, təsir imkanlarına malik orqandır. Təşkilatın Nizamnaməsinin 27-ci maddəsində göstərilir ki, Təhlükəsizlik Şurasının 9 üzvü səs verdikdə qərarlar qəbul olunur. Nəticə etibarilə, Təhlükəsizlik Şurasına üzv olan hər bir ölkənin mövqeyi mühüm məsələlərin nizama salınmasında (məsələn, hər hansı bir ölkəyə sanksiyaların tətbiq edilməsi, hansısa münaqişənin həlli ilə bağlı qərarın qəbulu və s.) həlledici ola bilər. Bu isə BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv olan hər bir ölkənin dünya miqyasında mühüm problemlərin həllində böyük rol oynadığını göstərir.

BMT Nizamnaməsinin 7-ci bəndinə əsasən, Təhlükəsizlik Şurası sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz halları ilə bağlı tövsiyələr irəli sürür, tərəflərdən müvəqqəti tədbirlərin yerinə yetirilməsini tələb edir. Eyni zamanda, tam və ya qismən iqtisadi sanksiyaların tətbiqi, bütün növ əlaqələrin dayandırılması, diplomatik əlaqələrin kəsilməsi ilə bağlı üzv dövlətlər qarşısında məsələ qaldırır. 42-ci maddəyə əsasən, tətbiq edilmiş sanksiyalar istənilən nəticəni vermədikdə, Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə güc tətbiqi barədə qərar qəbul edilə bilər. 45-ci maddəyə əsasən, regional razılaşmaların yerinə yetirilməsi üçün Təhlükəsizlik Şurasına məcburetmə imkanları verilir. Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı və Ermənistanın təcvüzü faktını nəzərə alaraq, Azərbaycan BMT tərəfindən qəbul edilmiş və bu günə kimi icra olunmamış qətnamlərin yerinə yetirilməsi və Ermənistana qarşı məcburetmə vasitələrinin tətbiq edilməsi üçün əlavə imkanlar qazanır.

Azərbaycan həyata keçirdiyi uğurlu diplomatiya sayəsində regionun maraq və mənafeyini qətiyyətlə müdafiə edən lokomotiv dövlətinə çevrilmişdir. Sivil dünyanın qəbul etdiyi meyarlara cavab verən müstəqil xarici siyasət aparan respublikamız özünün Cənubi Qafqaz regionundakı əhəmiyyətli ərazi, geostrateji və geoiqtisadi üstünlüklərindən maksimum şəkildə yararlanaraq uğurlarının miqyasını artırmaqdadır.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, geosiyasət, sivil, prioritet, tolerant, diversifikasiya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliymiz əbədidir. Sentyabr 2001, noyabr 2001. Bakı: Azərnəşr, 2011, 512 s.

2. Mehdiyev R. «Yeni siyasət: inkişafa doğru» 2 cilddə, II c., Bakı, 2008, 343 s.

3. Mehdiyev R. «Gorus-2010 – absurd teatrı mövsümü». Bakı, 2010.

4. Həsənov Ə. «Geosiyasət». Bakı: «Aypara-3», 2010, 234 s.

5. Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilmişdir. «Azərbaycan» qəzeti, 26 oktyabr, 2011-ci il.

Эльнур ГАДЖАЛИЕВ

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ НОРМЫ В УРЕГУЛИРОВАНИИ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО, НАГОРНОКАРАБАХСКОГО, КОНФЛИКТА

Резюме

В центре внимания автора статьи находятся вопросы справедливого урегулирования армяно-азербайджанского, нагорнокарабахского конфликта – урегулирования в соответствии с нормами международного права. Углубление двустороннего и многостороннего сотрудничества с ближним и дальним зарубежьем с ведущими международным организациями способствует формированию у мировой общественности объективного мнения о проводимых в Азербайджане прогрессивных реформах. Реализация процессов экспорта и диверсификации энергетических ресурсов осуществляется на основе цивилизованных, справедливых правил игры. Указывается, что все эти вопросы являются приоритетными, им уделяется особое внимание во внешнеполитической деятельности Президента Ильхама Алиева.

Именно на фоне дипломатических реалий и на научной основе анализируется дальнейшее повышение геополитической и экономической значимости нашей республики для Европы, способствующее ускорению процесса интеграции нашей страны в евроструктуры.

Ключевые слова: международное право, геополитика, цивилизованный, приоритет, толерантность, диверсификация.

Elnur HAJALIYEV

THE INTERNATIONAL LEGAL RULES IN REGULATION OF ARMENINIAN-AZERBAIJAN, NAGORNO-KARABAKH CONFLICT

Summary

In the article the issues of just regulation of Armenian-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict in conformity with the norms of the international law are in the focus of the author′s attention. Extending the bilateral and multilateral collaboration with the near and far foreign countries, the leading international organizations contribute to formation of the objective opinion on side of the world community about the progressive reforms carried out in Azerbaijan. Realization of the processes of export and diversification of power resources is performed on the basis of civilized, just rules of the play.

It is pointed out that all the questions are priority ones and draw a srecial attention in the foreign policy activity of President Ilham Aliyev.

Namely on the background of diplomatic realities and scientific base the further increase in geopolitical and economic significance of our Republic for Europe, promoting its integration process into eurostructure, is being analysed.

Keywords: international law, geopolitics, civilized rules, priority, tolerance, diversification.

UOT 323

Elşad HƏSƏNLİ
AMEA FSHİ, e.i., siyasi elmlər üzrə f.d.

MÜASİR AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİ: MİLLİ VƏ DİNİ TOLERANTLIQ*

Müasir Azərbaycan Respublikasının nail olduğu bütün uğurlar onun zəngin keçmişi, qədim tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə sıx bağlıdır. Tarixin müxtəlif dönəmlərində insana hörmət, dözümlülük nümayiş etdirən Azərbaycan xalqı öz kökünə bağlı olmaqla yanaşı, birgə yaşadığı xalqların da milli-etnik xüsusiyyətlərinə rəğbətlə yanaşmış və bu sosial tələbi həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Mütərəqqi fikirli dövlət xadimləri həmişə başa düşmüşlər ki, ölkənin gücü onun milli rəngarəngliyinə, xalqlar və millətlər arasında qarşılıqlı hörmətə, birgəyaşayışa, ədalətə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, bu günə kimi Azərbaycanda milli və dini zəmində heç bir qarşıdurma olmamışdır. Əlbəttə ki, burada biz mənfur niyyətli, həmişə başqa dövlətlərin və millətlərin əlində alət olan ermənilər nəzərə almırıq.

Ölkəmiz daxil olduğu beynəlxalq təşkilatların prinsiplərinə, qoşulduğu beynəlxalq konvensiya və aktların öhdəliklərinə uyğun olaraq üzərinə götürdüyü vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə iş aparır. Azərbaycan Respublikasının dünyanın ən aparıcı, demokratik ölkələri, tərəqqipərvər xalqları ilə əməkdaşlığa yüksək meyilliliyi heç də təsadüfi olmayıb zərurət kimi qiymətləndirilməlidir. Müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğu müasir dünyada mövcud olan demokratik prinsipləri qəbul edir və həm də özü üçün reallığa çevirir. Dövlət daxilində milli-etnik və vətəndaş həmrəyliyinə nail olunması, "bir nəfərin azadlığı hamının, hamının azadlığı bir nəfərin azadlığı üçün şərtdir" prinsipinin mövcudluğu dövlətin xarakterini müəyyənləşdirir. Hazırda Azərbaycanda milli-etnik rəngarəngliyin xarakterik olması respublikamızda yaşayan bütün millət və xalqların vahid dövlət quruculuğu prosesinin təşkilini istisna etmir. Lakin milli dövlət quruculuğunda iştirak edən hər bir millət çalışmalıdır ki, onun üçün mövcud olan normalar başqaları üçün mövcud olan normalara xələl gətirməsin. Əks təqdirdə münaqişələrin yaranması qaçılmazdır. Münaqişələr isə hər hansı cəmiyyət və millətlər üçün gərginlik mənbəyidir. Süni yaradılmış konfliktlər tərəqqini əngəlləyən hadisədir. Müstəqil Azərbaycan Respublikası xarici qəsbkarlığın və daxildən dövlət separatizminin qurbanı olmasına baxmayaraq öz sülh siyasətini davam etdirir və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərinə sadiq olduğunu açıq göstərir. Əlbəttə, dözümlülüyün də müəyyən həddi daxilində mövcud olması heç kəsə sirr deyildir. Halbuki Azərbaycan Respublikası bütün dövlətlər üçün faydalı ola biləcək əməkdaşlıq və dünya birliyinə inteqrasiya yolunu seçmişdir.

Müasir şəraitdə ölkəmizdə milli-etnik problemlərlə bağlı dövlət qayğısı ardıcıl sabit və səmərəli fəaliyyət üzərində köklənmişdir. Azərbaycan polietnik dövlət olaraq burada yaşayan xalqlara bərabər şərait yaratmış və vahid azərbaycançılıq ideologiyası əsas götürülmüşdür. Məmləkətimizdə say və mövqecə aparıcı olan Azərbaycan türklərinin qonşu xalqlarla dostluq və qardaşlıq şəraitində yaşamaq meyli qədim tarixi ənənələrdən qaynaqlanır. Burada tarixən çoxsaylı xalqlar yaşadığı kimi, müxtəlif dinlər də dinc yanaşı mövcud olmuş və yaşamışlar. Təbiidir ki, hər bir millət və ya cəmiyyət ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin məcmusundan ibarətdir. Əxlaqi dəyərlərə əsaslanaraq özünün və həm də cəmiyyətin tərəqqi etməsinə, saflaşmasına çalışmaq şəxsiyyət və cəmiyyətin qarşılıqlı fayda doğuracaq tarazlıq halıdır.

---

* Məqalə f.e.d. Afaq Rüstəmova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Millət və xalqların bərabərliyindən söhbət getdikdə bu, birinci növbədə, mənəvi bərabərlik kimi başa düşülməlidir. Bu gün Azərbaycanda milli-etnik və dini mənsubiyyətinə yaxud siyasi əqidəsinə görə kimsənin qarşısında maneə və sədd yaradılmır və belə bir problem də mövcud deyildir. Respublikada polietniklik heç bir problem doğurmur və milli münasibətlər sahəsində bütün məsələlər maneələrsiz həll olunur.

Bu bir faktdır ki, ölkədə azad fəaliyyət göstərən müxtəlif istiqamətli siyasi partiyalar və ictimai təşkilatlar mövcuddur. Yüzlərlə mətbuat orqanının senzurasız olaraq sərbəst nəşr olunması, özəl radio və televiziya kanallarının maneəsiz efirə çıxması fikir azadlığına, siyasi plüralizmə geniş meydan verilməsini təsdiqləyir.

Ölkə Konstitusiyasında sadalanan məsələlərlə bağlı zəmanət vardır. Azərbaycan Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin bərabərlik hüququ adlanan 3-cü bəndində deyilir: "Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan, vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi mənşəyə, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır" (1, s. 10-11).

Təbii ki, cəmiyyətdə mövcud olan ayrı-ayrı millətlərin hər birinin spesifik milli xüsusiyyətləri var. Ona görə də ayrı-ayrı millətlərin ümumi birgəyaşayışının təmin olunması üçün tolerantlığın və hər bir millətdə digərinə qarşı dözümlülüyün mövcud olması olduqca vacibdir. Çünki istəyimizdən asılı olmayaraq müxtəlif insanlar, müxtəlif millət və xalqlar birlikdə yaşamağa məhkumdurlar.

İslam dini cəmiyyətin içindəki birliyi qorumağı təkid edir, ayrı-ayrı insanları və xalqları cəmiyyətdən ayrı düşməkdən çəkindirir. İslam cəmiyyətində məsləhətləşmələr (konsensus) yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu, istər şəxsi və istərsə də cəmiyyətə aid olan məsələləri əhatə etmişdir. Bir çox məsələlər əmr sahiblərinə həvalə olunmuş və əmr sahiblərinin idarəçiliyində isə elmə, ədalətə və qanunlara istinad olunması buyurulmuşdur. Aydındır ki, Azərbaycan cəmiyyətində mövcud olan dini-irqi, milli-etnik tolerantlığın əsas mənbəyini İslam mədəniyyəti və Azərbaycan xalqının milli-mədəni müxtəliflik şəraitində formalaşmış tarixi ənənələri, dünyagörüşü və milli xarakteri təşkil edir.

Demokratik dəyərləri yüksək qiymətləndirən millətlər və xalqlar müxtəliflik şəraitində yaşadığı təqdirdə bu müxtəliflikdən yalnız fayda götürür və müxtəlif gücləri vahid ümumbəşəri tərəqqi istiqamətində kökləyirlər. Əksinə, eqoist və natamam millətlər dostluq və əməkdaşlığa, qarşılıqlı faydaya deyil, qəsbkarlığa, terrora və zorakılığa, digər millətlərin hüquqlarını mənimsəməyə səy göstərirlər. Ölkəmizin timsalında bunu erməni separatçılarının törətdiyi əməllərdə görürük. Terroru özünün fəaliyyət istiqaməti seçən Ermənistan və erməni siyasi və terror təşkilatları özlərinə tərəfdaşlar qəbul etmək məqsədilə bəzən dini amildən də istifadə edirlər. Onlar belə bir fikir formalaşdırmağa çalışırlar ki, guya Azərbaycan erməni xristianlara qarşı ayrı-seçkilik siyasəti yeridir. Amma dünya ictimaiyyəti kimin kim olduğunu tədricən başa düşür və ermənilərin bu mənfur niyyətinin puçluğu öz təsdiqini tapır. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın paytaxtı Bakı həmişə çoxmillətli bir şəhər kimi tarixə düşüb və burada yaşayan hər bir xalqın, millətin nümayəndələri tam sərbəst yaşayır, fəaliyyət göstərir, öz etiqadlarına lazımi şəkildə xidmət edirlər.

"Azərbaycan bütün dünya üçün tolerantlıq nümunəsidir" - bu sözlər ölkəmizə səfər edən rəsmi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin, respublikamızda keçirilən tədbirlərin, insan hüquq və azadlıqları mövzusunda keçirilən konfrans, simpozium iştirakçılarının söylədikləri fikirlərdir. Lakin bəzi ölkələr bir sıra hallarda Azərbaycanda gedən inkişaf prosesləri, islahatlar, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması ilə bağlı yetgin bir biliyə, məlumata malik olmadan hesabat hazırlayır, ölkəmiz haqqında bəzən heç də düzgün

olmayan rəy formalaşdırmağa çalışırlar. Aydın məsələdir ki, Azərbaycanın müvafiq qurumları bu iradlarla heç cür barışa bilməz və bununla əlaqədar lazımi bəyanatlar verir, yanlışlıqları aradan qaldırmağa çalışırlar.

Azərbaycanda milli və dini tolerantlığın təmin olunduğunu ölkəmizdə yaşayan bütün millətlərin və burada fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarin, dini nümayəndəliklərin təmsilçiləri də etiraf edirlər. ATƏT-in Bakı Ofisinin keçmiş rəhbəri, səfir Bilgə Cankorel bildirmişdir: "Azərbaycanın etiqadlararası dialoq və dini harmonik münasibətlərin təşviqi istiqamətində nümunə kimi qəbul edilməsi vacibdir və bu istiqamətdə Azərbaycana kömək etməyə hazırıq (6, s.6). Roma Katolik Kilsəsinin Azərbaycandakı rəhbəri Vladimir Fekete isə vurğulayır ki, "dini dözümlülük, müxtəlif dini etiqadlara hörmət azərbaycanlılara xas hissdir, dinə bağlılıq duyğusudur. İman insanları parçalanmağın deyil, onları bir-birinə yaxınlaşdırmağın bariz nümunəsidir. Xüsusilə sevinc doğuran faktlardandır ki, Azərbaycan xalqının bu dünyagörüşü onun dövlətinin din sahəsində həyata keçirdiyi siyasətində öz əksini tapmışdır. Biz bu harmoniyanı qorumalı və Azərbaycanın gələcək nəsillərini onun ənənəvi tolerantlıq ruhunda tərbiyə etməliyik" (5, s.7).

Müasir dövrdə kifayət qədər tarixi faktlar vardır ki, milli-etnik münasibətlər təbii olaraq etno-mədəniyyətin və milli şüurun səviyyəsi ilə deyil, bir çox hallarda korporativ maraqlarla müəyyən olunur. Milli-etnik proseslərə subyektiv amillərin təsirinin güclənməsi müasir dövrdə münaqişə ocaqlarının yaranmasının əsas səbəbi kimi çıxış edir. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasəti bütövlükdə bütün qonşu millət və xalqlar arasında bərabərhüquqlu münasibətə, qarşılıqlı hörmətə, sülh və əmin-əmanlıq şəraitində dinc yanaşı yaşamaq prinsipinə əsaslanır. Müstəqilliyin bərpa olunmasından sonrakı illərdə aparılan siyasətin nəticəsi olaraq Azərbaycanı müxtəlif millətlərin, dinlərin və mədəniyyətlərin qardaşlıq məkanı kimi dəyərləndirmək olar. Təəssüf ki, bəzi qonşu dövlətlərin Azərbaycan Respublikasına qarşı tutduğu qeyri-sağlam münasibət ölkəmizi öz milli maraqlarını qorumaq üçün adekvat addımlar atmağa sövq edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin torpaqlarımızın sülh yolu ilə azad olunması sahəsində apardığı məqsədyönlü siyasət xalqımız tərəfindən layiqincə qiymətləndirilir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli siyasəti burada yaşayan millət və xalqların tarixən etnik-mədəni birliyinin zəngin ənənələrinə əsaslanır. Milli dövlətçilik ideyasının yaranması milli siyasi mütəşəkkilliyin yüksək səviyyəsindən qaynaqlanır. Azərbaycan xalqının formalaşmasına və milli dövlətçilik şüurunun yaranmasına müxtəlif dillər, millətlər, dinlər və mədəniyyətlər böyük təsir göstərmişdir. Bu gün də Azərbaycan cəmiyyətində bu müxtəliflik elementlərinin təzahürünü aydın görmək mümkündür.

Azərbaycan dövlətinin suverenliyinin burada yaşayan millətlərin hər birinin taleyüklü problemləri ilə bağlı olması və dövlətin milli, dini, irqi bərabərlikdən çıxış etməsi təsadüfi deyildir. Respublikamızda demokratik və hüquqi dövlət quruculuğunun ictimai-siyasi və hüquqi aspektləri millətlər arasında qeyri-bərabər münasibətə imkan vermir. Azərbaycançılıq ideologiyası ölkə ərazisində yaşayan millətlərin sıx birliyinə, mədəni əməkdaşlığına, onların sosial-mədəni və siyasi tərəqqisinin vahid mənafedə uzlaşdırılmasına xidmət edir.

Müasir Azərbaycan Respublikasının etno-sosial harmoniyası, cəmiyyətin etnik- mədəni və sosial-siyasi inkişafı çağdaş dünyamızın vahid mədəniyyət sistemində layiqli yer tutması üçün kifayət edir. Qanunun aliliyinə və cəmiyyətin bütün üzvlərinin azad fəaliyyətinə, tərəqqisinə və firavan həyatına təminat Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasının uğurla həyata keçirilməsinə zəmin yaradır. Cəmiyyətdə baş verən demokratik proseslər qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi və hüquqi əsasların formalaşdırılması vasitəsilə həyata keçirilir. Bu gün Azərbaycanda vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasına dövlət

təminatı vardır. Azərbaycanda demokratikləşmə prosesi etno-psixoloji və etno-mədəni inkişafı daha da gücləndirmiş və mütərəqqi dəyişikliklərə geniş meydan açmışdır.

Məlumdur ki, etnik şüur sosial şüurun bir formasıdır. İnkişaf etmiş normal cəmiyyətlərdə milli xüsusiyyətlərin və müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin çoxluğu qarşıdurmaya və toqquşmaya deyil, cəmiyyətin bütün sahələrində inkişafı stimullaşdıran vacib amillərdən biri kimi çıxış edir. Lakin bir sıra hallarda cəmiyyətin etnik müxtəlifliyi qarşıdurmalara səbəb olur ki, bu da inkişafın qarşısına sipər çəkir. Məhz buna görə, bütün sivil cəmiyyətlərdə milli-etnik müxtəliflik və çeşidli maraqlar tarazlaşdırılmalı, kəskin qarşıdurma ehtimalları isə tənzimlənməlidir. Belə ki, milli şüurun müdafiə funksiyası onu ətrafdan qorumaqla yanaşı, eyni zamanda millətin tələbatları əsasında onun inkişafını təmin etmək üçündür. Ölkəmizdə milli azlıqların hüquqlarının pozulması, siyasi, sosial-mədəni və iqtisadi sahələrdə onların diskriminasiyası halları yoxdur. Lakin bəzi ölkələrdə belə pozuntu hallarına hələ də rast gəlmək mümkündür. BMT-ə üzv olan ölkələr tərəfindən dəfələrlə ümumi razılaşmalar əldə olunmasına və müəyyən konkret qərarlar qəbul edilməsinə baxmayaraq bu məsələ dünyanın bir çox regionlarında hələ də gərginlik mənbəyi olaraq qalmaqdadır. 1948-ci ildə qəbul edilən BMT-nin Nizamnaməsi və İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsi insan hüquqlarının pozulması və onlardan bərabər istifadə edilməsi prinsiplərini bir daha təsdiqləyir və onu beynəlxalq hüquq sənədi kimi qəbul edir. Hazırda Azərbaycanda milli-etnik zəmində Dağlıq Qarabağ ermənilər istisna olmaqla narahatlıq doğuracaq problemlər yoxdur. Süni şəkildə Azərbaycanda etnik münaqişələrin yaradılmasına cəhdlər olunsa da, Azərbaycan dövlətinin sağlam siyasi xətti buna imkan verməmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsi ilə dövlət siyasətinin müxtəlif məsələlərinin həllində bir etnosun və xalqın mənafeyindən deyil, yalnız ümummilli mənafedən çıxış edilməsi, dövlətçilik prinsipinə əsaslanma, heç bir etnosa digərindən artıq imtiyaz və səlahiyyətin verilməməsi uğurlu milli siyasətin nəticəsidir».

1998-ci ilin fevralında ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən "Vətəndaş və insan hüquqlarının və azadlığının təmin edilməsi tədbirləri haqqında" prezident fərmanı imzalandı. Bu fərman Azərbaycanda insan hüquqlarının qorunması və genişləndirilməsi yollarında atılan addımları əhatə edir: sənəddə "yerli və beynəlxalq insan hüquqları təşkilatları ilə dövlət əlaqələrinin genişləndirilməsi; qadınların, uşaqların və milli azlıq təşkil edən xalqların hüquqlarının qorunması haqqında Dövlət Proqramının hazırlanması; Milli İnsan Hüquqları İnstitutunun təşkil edilməsi; insan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiya edilməsi və onların dolğun və səmərəli tətbiqinin inkişaf etdirilməsi; insan hüquqları ilə bağlı məsələləri koordinasiya edən mərkəzi dövlət nümayəndəliyinin yaradılması" (2. s.58) müddəaları öz əksini tapmışdır. Bu gün milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların mədəniyyət, din, dil və s. spesifikliyinin qorunması, inkişaf etdirilməsi üçün respublikamızda optimal şərait yaradılmışdır. Ayin və mərasimlərin icra edilməsində, ibadət yerlərinin yaradılmasında, xalq adət-ənənələrinin və tarixi-mədəni abidələrin bərpa və təbliğ olunmasında tamamilə azad mühit yaradılmışdır. Qeyd edək ki, respublikamızda hazırda yüzlərlə qeyri-hökumət təşkilatı fəaliyyət göstərir ki, bunların içərisində insan hüquqlarının, milli azlıqların və etnik qrupların hüquqlarının qorunması və milli-etnik mədəniyyətlərin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı çoxsaylı milli mədəni mərkəzlər, ictimai-siyasi təşkilatlar vardır. Təsadüfi deyildir ki, dövlətin bu təşkilatlarla əlaqələri və yardımı günbəgün artmaqdadır.

Məlum olduğu kimi, 1998-ci ilin dekabrında Azərbaycan xalqı dövlət səviyyəsində bütün dünya xalqları ilə bərabər İnsan Hüquqlarının Ümumdünya Bəyanatının 50-ci ildönümünü qeyd etdi. Hələ 1992-ci ildə Ümumdünya Bəyanatı Azərbaycanda ratifikasiya olunmuş və hər bir bəşər övladının fundamental və dəyişməz hüquqlarının bu tarixi Bəyannaməsi müxtəlif ideologiyaları, mədəniyyətləri ümumi məxrəcdə birləşdirir və hər cür mülki, siyasi, sosial və mədəni iqtisadi və s. insan hüquqlarını qəbul edir. Bu bəyanat insan hüquqlarının qorunması

üçün təminat verir: "Ümumdünya bəyanatı hər bir kimsənin incidilməməsinə, əsarətdə saxlanılmamasına və yaxud xüsusi mülkiyyətdən əsassız məhrum olunmamasına təminat verir. Bu, qanun qarşısında hamının bərabərliyini, azadlığını və idarəçilik hüququnu bəyan edir. Həmçinin fikir və vicdan azadlığına, dinə, şəxsi rəyə, mülk, təhsil və sağlamlıq hüququna haqq qazandırır və heç bir irqə, cinsə, dinə, etnik mənsubiyyətə və yaxud digər başqa statusa fərq qoymadan bu haqları bütün insanlara şamil edir" (2, s.57). Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Konstitusiyası Ümumdünya Bəyanatı zəminində hazırlanmışdır. Belə ki, Konstitusiyamızda yuxarıda adı çəkilən insan, hüquq və azadlıqları ilə bağlı bütün dəyərlərin qorunmasına təminat vardır. Mütəmadi olaraq Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasının vəziyyəti haqqında dünya ictimaiyyəti məlumatlandırılır.

Azərbaycan cəmiyyətinin formalaşması prosesi göstərir ki, burada olan çoxmillətlilik və etnik rəngarənglik ümummilli sərvət kimi çıxış edir. Plüralizmin mövcud olduğu bir cəmiyyətdə milli, etnik rəngarənglik zəngin mədəniyyət nümunələrinin yaradılması ilə müşayiət olunur. Təbii ki, cəmiyyətdə mövcud olan hüquq və azadlıqlardan sui-istifadə halları mümkündür. Ümummilli mənafe naminə dövlət belə halların qarşısını almalı və zəruri tədbirlər görülməsi işini daim diqqətdə saxlamalıdır. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə dini və milli amillərin qabardılması bir çox hallarda korporativ maraqlara xidmət edir. Bu yöndə ermənilərin qabartdığı "Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ" heç də dövlətin parçalanmasına xidmət etməməlidir. Xüsusilə hörmətli akademik Ramiz Mehdiyevin yazdığı kimi, "Azərbaycanın dəstəklədiyi millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ" hərc-mərcliyi və sərhədləri ağlına gələn kimi dəyişmək hüququnu nəzərdə tutmur. Bu hüququn Ermənistanda özünə rəva görülən kimi yozulması yolverilməzdir. Əks təqdirdə bu gün dünyada milli azlıqlar olmazdı, çünki onların hamısı, ən xırdası belə təyini-müqəddərat hüququndan istifadə edərək özünü dünya birliyinin müstəqil subyekti elan edər, beynəlxalq tanınma haqqında xahiş edərdi" (7, s. 74-75).

Azərbaycan cəmiyyətində burada yaşayan xalqların hüquq bərabərliyinə zəmanət verən, Azərbaycan xalqının iradəsinin təcəssümü olan və onu ifadə edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır. Azərbaycan dövlətinin milli ideologiyası da azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Bu milli ideologiya nədən ibarətdir? Birincisi, dövlətçilikdir. Heydər Əliyevə görə, "dövlətçilik bu gün və gələcəkdə bizim hər bir vətəndaşımızın, cəmiyyətin və dövlətin əsas vəzifəsidir. Bu, Azərbaycanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qoruyub möhkəmləndirməkdir. Dövlətçilik-vətənpərvərlikdir. O, hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır" (4, s. 5).

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların insan hüquqlarının qorunması prinsiplərini qəbul etmiş və bu sahədə problem doğuracaq məsələlər aradan qaldırılmışdır. Azlıqlara verilən hüquqlar isə onların öz mədəniyyətlərini qorumaq və inkişaf etdirmək və çoxluqla bərabərhüquqlu olmasını təmin etmək üçündür. Yəni azlıqlara verilən hüquqlar onları digərlərindən üstün tutacaq xüsusi imtiyazlar demək deyildir. Demokratik dövlət bütün vətəndaşlarının hüquq bərabərliyini elan etmişdirsə, burada azlıqların xüsusi hüquqlarından danışmaq çoxluğun hüquqlarına xələl gətirə bilər. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycanda yaşayan ermənilər həyat səviyyəsinə görə digər millətlərdən daha yaxşı yaşamışlar. "Qafqazın dağ yəhudiləri" kitabının müəllifi İ.Ş.Anisimovun yazdığı kimi, «Azərbaycanda Müsəlman icmaları ilə həmişə mehriban qonşuluq münasibətləri mövcud olmuşdur. Burada yəhudilər etnogenezdə iştirak etməklə yanaşı, qədim mədəniyyət nümunələrini məhz müsəlmanların köməyi ilə qoruyub saxlamışlar" (3, s.11).

Etnoslararası mədəniyyətlərin yaxınlaşması etnogenetik konsolidasiyanı zəruri edir. Etnoslararası etnotransformasiya labüd prosesdir. Azərbaycan Respublikasında vahid azərbaycanlı millətinin formalaşması tamamilə qanunauyğun və təbii prosesdir. Azərbaycançılıq ideologiyası da vahid milli ideologiya kimi bu prosesi şərtləndirən elmi

amillərə söykənir. Cəmiyyətin tarixi obyektiv proseslərindən olan konsolidasiya vahid dövlət ərazisində yaşayan xalqları və dövlətləri bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Bu gün Azərbaycandakı müxtəlif xalqların mövcudluğu aydın göstərir ki, tarixi yüzilliklər ərzində etnik konsolidasiya baş verib.

Etnik-dini və mədəni konsolidasiyanın normal inkişafı və təkamülü daha yüksək mərhələ olan siyasi konsolidasiya üçün əlverişli imkan yaradır. Beləliklə, azərbaycançılığın müstəqil Azərbaycan Respublikasının ideologiyası kimi sosial-siyasi, etno-ideoloji və tarixi doktrina rolunu oynaması Azərbaycan cəmiyyətinin tarixi varislik əlaqələri üzərində formalaşan müasir reallığının nəticəsidir. Azərbaycanda yaşayan xalqlar tarixən genetik və mədəni baxımdan yaxın qohumdurlar. Ölkəmizdə çox az adam tapmaq olar ki, müxtəlif xalqları birləşdirən qohumluq telləri olmasın. Azərbaycan millətinin təkamülü müasir dövrdə olduğu kimi, gələcəkdə də sıx tellərlə möhkəm bağlanmış vahid qardaş ailəsi olacaqdır.

Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, xalqımızın ümummilli lideri, görkəmli siyasət adamı Heydər Əliyevin və prezident İlham Əliyevin ölkədə milli münasibətlər sahəsində apardığı balanslaşdırılmış siyasət beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, ölkəmizdə yaşayan icmaların xarici dövlətlərdə məskunlaşmış soydaşları və onların birləşdiyi diaspor təşkilatları tərəfindən təqdir olunmuşdur. Azərbaycandakı tolerantlıq mühiti, hüquq bərabərliyi xaricdə yaşayan və ölkəmizlə milli-mədəni əlaqələri olan insanlar, birlik və siyasi qurumlar tərəfindən düzgün dəyərləndirilmiş və bu siyasət onlar tərəfindən bəyənilmişdir.

Azərbaycan dövləti Avropa və Asiyanın qovuşuğunda yerləşir. Şərq və Qərb mədəni dəyərlərini özündə birləşdirən azərbaycanlı mentaliteti də məhz hər şeydən əvvəl inkişaf və tərəqqi etmiş millətlər sırasında durmağa istiqamətlənmişdir. Sülhsevər və tərəqqipərvər Azərbaycan xalqının bu arzuya yetməsinə tamamilə haqqı çatır. Azərbaycan demokratiyası bu gün dünya standartlarına uyğunlaşmış və öz təkamülünü daha mətin və qətiyyətli addımlarla irəliyə doğru atmaqdadır.

Açar sözlər: tolerantlıq, din, mentalitet, mədəniyyət, dinlərarası dialoq, etnos, milli siyasət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı haqqında hesabat. Bakı: ”QappPoliqraf”, 1999.
3. Анисимов И.Ş. Кафказские евреи-горцы. М: Наука, 2002.
4. Dadaşov T. Bizim gördüyümüz işlər milli ideologiyanın üzərində qurulur //“Kaspi” qəzeti, Bakı, 22 dekabr 2003-cü il.
5. Dini etiqadlararası ahəngdarlıq həftəsi. "Cəmiyyət və din " qəzeti, 10-16 fevral 2011.
6. Dini etiqadlararası ahəngdarlıq həftəsi. "Cəmiyyət və din " qəzeti, 10-16 fevral 2011.
7. Mehdiyev R. Gorus-2010: absurd teatrı mövsümü. Bakı: Şərq-Qərb, 2010.

Эльшад ГАСАНЛЫ

СОВРЕМЕННОЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ОБЩЕСТВО: НАЦИОНАЛЬНАЯ И РЕЛИГИОЗНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ

Резюме

В статье современное азербайджанское общество характеризуется как модель успешного сосуществования разных культур и разных конфессий. В то же время доказывается единство успешной национально-политической стратегии и строительства демократического государства. В статье особо подчеркивается, что деятельность создателя азербайджанского государства, общенационального лидера Гейдара Алиева и в настоящее время его продолжателя президента Ильхама Алиева в сфере обеспечения правового равенства на основе конституции страны может послужить примером для всех стран мира.

Ключевые слова: толерантность, религия, менталитет, культура, межрелигиозный диалог, этнос, национальная политика.

Elshad HASANLI

MODERN AZERBAIJANI SOCIETY: NATIONAL AND RELIGIOUS TOLERANCE

Summary

The article characterizes the modern Azerbaijani society as a model of successful coexistence of the different cultures. At the same time it proves the unity of successful national-political strategy with democratic state building. The research especially underlines the activities of the founder of the Azerbaijan Republic, nationwide leader Heydar Aliyev and his successor President Ilham Aliyev in a sphere of ensuring equalities of rights according to the Constitution of the country and may serve an example for all the countries in the world.

Keywords: tolerance, religion, mentality, culture, inter-religious dialogue, ethnos, national policy.

UOT 327-027.21

Adil MİRABDULLAYEV
BDU, tarix üzrə f.d.

UKRAYNA İLƏ RUSİYA ARASINDA ƏMƏKDAŞLIQ VƏ MÜNAQİŞƏ ELEMENTLƏRİ*

Avrasiya postsovet məkanında hərbi gücünə görə Rusiyadan sonra ikinci dövlət Ukraynadır. Ukraynanın geosiyasi mövqeyi iki qonşu dövlət-Rusiya və Polşa ilə müəyyənləşdirilir. Məlumdur ki, Polşa NATO və Aİ-nin üzvüdür. Belə qonşuluq ölkədə faktiki iki regionun fəaliyyətinə təsir göstərir. Ukraynanın Şərq hissəsində rus əhalisi və rusdilli ukraynalılar böyük əksəriyyət təşkil edir və əsasən Provaslav dininə mənsubdurlar. Ölkənin sənaye potensialının əsas hissəsi də burada cəmləşmişdir. Bu isə Rusiya ilə sıx təsərrüfatlararası və şəxsiyyətlərarası əlaqələri şərtləndirir.

Ölkənin qərb hissəsinin, fasilələrlə də olsa, uzun müddət Polşa və Avstriya-Macarıstanın tərkibində olması onun əhalisinin sosial-mədəni xüsusiyyətlərinə çox güclü təsir göstərmişdir. Burada Uniat kilsəsi və antirus əhvali-ruhiyyəsi üstünlük təşkil edir. Bu cəhətlər ayrı-ayrı siyasi partiyaların millətçi şüarlarında və onların Qərbə meyllilikdə özünü göstərir (1).

SSRİ parçalandığı andan etibarən, Ukrayna ilə Rusiya arasında əməkdaşlıq və münaqişə elementləri özünü göstərirdi. Krımın mənsubiyyəti, Qara dəniz donanmasının bölgüsü, onun rus hissəsinin Sevastopoldakı baza məntəqələrində yerləşdirilməsi haqqında məsələlərin nizamlanması çətinliklə keçirdi. Lakin 1990-cı illərin sonları üçün Rusiya-Ukrayna münasibətlərində, o cümlədən də hərbi-siyasi təhlükəsizlik sahəsində normallaşma dövrü başlandı.

Qara dəniz donanmasının bölgüsü haqqında məsələdə razılaşma əldə edildi. Donanma gəmilərinin təqribən 80%-i Rusiyadan alınırdı. 1997-ci il 31 mayda dostluq, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq haqqında imzalanmış Rusiya-Ukrayna müqaviləsində bir-birinə bütün sahələrdə iddiaların, o cümlədən də, ərazi iddialarının olmaması qeyd edildi ki, bu da Krımın mənsubiyyəti haqqında mübahisələrin sona çatması demək idi.

1998-ci ilin sonunda Sevastopolun qeyri-müəyyən statusuna son qoyan tam miqyaslı müqavilənin imzalanması ilə Rusiya və Ukrayna arasındakı münasibətlər neqativ təsir göstərən bir sıra məsələlər aradan götürüldü (2).

2003-cü ildə birgə quru yol sərhədləri xəttini müəyyən edən Dövlət sərhəddi haqqında Rusiya-Ukrayna müqaviləsinin imzalanması ilə əldə edilmiş nəticələr daha da möhkəmləndirildi. 1997-ci ilin «böyük» müqaviləsi ilə paralel olaraq Rusiya tərəfinin Qara dəniz donanması və digər hərbi obyektlərin Krımdakı baza məntəqələrindən istifadə olunması şərtləri haqqında sazişlər imzalandı. RF-nın Krımdakı hərbi-dəniz bazası haqqındıkı saziş 2017-ci ilə qədər qüvvədədir, Rusiya həmçinin iki «Dnepr» (Mukaçevo və Sevastopol) RLS-dən məlumat alır. Rusiya stansiyalarına Ukrayna hərbçiləri xidmət edir, istismar xərcləri isə Moskva və Kiyev arasında bərabər bölünürdü (3).

1994-cü ildən etibarən rus təyyarəçiləri məşqlər aparmaq üçün Rusiyanın hər il icarəyə götürdüyü kompleksin istismarı üzrə Rusiya və Ukrayna müdafiə nazirlikləri arasında 2003-cü ilə qədər böyük ixtilaflar olmamışdı. Lakin, 2003-cü ildə Ukrayna müdafiə nazirliyi bu sistemdən imtina etdi, çünki Rusiya 2002-ci ildə həmin məşqlərə görə Ukraynanın dövlət büdcəsinə nəzərdə tutulmuş 300 min dolları ödəməmişdi.(4)

---

* Məqalə t.e.d., prof. Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Müstəqillik elan edilən andan Ukraynanın yeritdiyi çox vektorlu siyasətin əsasında bütün məsələlərdə olduğu kimi, hərbi-siyasi məsələdə də müstəqilliyin təminatı dururdu. NATO ilə münasibətlər Ukrayna Şurası - NATO çərçivəsində nizamlanmış müqavilələrlə tənzimlənirdi. «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramında Ukrayna Respublikası fəal iştirak edirdi. Ukraynanın məhdud kontingenti İraqa koalisiya qüvvələrinin xidmət keçməsi üçün göndərilmişdi. Eyni zamanda, mövcud beynəlxalq sanksiyaların əksinə olaraq, Ukrayna hava əleyhinə müdafiə sistemində istifadə edilən «Kolçuqa» radiolokasiya sistemini S.Hüseyn rejiminə satmışdı. (5)

Rusiya və digər MDB ölkələri ilə hərbi-siyasi əlaqələr kəsilmirdi. Bir sıra rus müşahidəçiləri Ukrayna rəhbərliyinin NATO ilə Rusiya arasında manevr etməsini qeyd edirdilər ki, bu da birinci növbədə daxili iqtisadi və siyasi problemlərlə izah olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Ukraynanın əvvəlki rəhbərliyinin belə manevrləri Qərbdə olduğu kimi, Şərqdə də - Rusiyada qıcıqlanmaya səbəb olurdu. Hərbi-siyasi təhlükəsizlik sahəsində Ukrayna siyasətinin sonrakı istiqaməti məsələsi sonuncu prezident seçkilərində daha kəskin qoyulmuşdu.

«Narıncı inqilab» nəticəsində 2005-ci ildə başda U.Yuşşenko olmaqla hakimiyyətə gələn yeni rəhbərlik Aİ və NATO strukturlarına inteqrasiyaya daha ciddi aksent verməyə başladı. Bununla yanaşı, Kiyev Rusiya ilə münasibətlərdə, xüsusən də Qara dəniz donanmasının 2017-ci ilə qədər Krım yarımadasında baza yaratmaq haqqında saziş üzrə öz üzərinə götürdüyü hərbi-siyasi öhdəliklərə sadiq qalacağını bir daha təsdiqlədi.(6)

Bir sıra mütəxəssislər hesab edirlər ki, rus bazasının Krımda mövcudluğu Ukraynanın NATO-ya qəbul olunması yolunu bağlayır. Doğrudan da, NATO-ya yeni üzvlərin qəbulu şərtlərindən biri onların ərazilərində başqa ölkələrin bazalarının olmamasıdır. Amma NATO üzvlüyünə namizədlər üçün daha bir şərt ondan ibarətdir ki, onların qonşu dövlətlərlə heç bir ərazi problemləri olmasın. Halbuki, Latviya və Estoniya sərhədlər haqqında Rusiya ilə heç bir saziş bağlamadıqları halda, NATO-nun tərkibinə qəbul olundular. Ukraynanın NATO-ya qəbul edilməsi qərarı, hər şeydən əvvəl, bu təşkilatın strateji seçimindən və Ukraynanın özünün, xüsusən də onun şərq və cənub regionlarının əhalisinin bu addıma münasibətdə siyasi konsensus əldə etməsindən asılıdır.

Bununla əlaqədar Ukraynanın xarici siyasəti Rusiyada müəyyən əndişələr yaratmaya bilməz. Parçalanmış SSRİ məkanında RF-dan sonra əhəmiyyətinə görə ikinci dövlət olan Ukrayna öz əməli siyasətini Rusiyadan hərbi-siyasi kənarlaşma prinsipi üzərində qurur. Ukraynanın tədricən Rusiyaya müqabil qüvvələr mərkəzindən birinə çevrilməsi meyli müşahidə edilir. Amerika politoloqu Z.Bcezinskinin qeyd etdiyi kimi, «əgər Ukrayna öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq istəyirsə, o Avrasiyanın deyil, Mərkəzi Avropanın bir hissəsi olmalıdır, və əgər o Mərkəzi Avropanın bir hissəsi olmaq istəyirsə, ilk növbədə Mərkəzi Avropanın NATO və Aİ ilə əlaqələrində birdəfəlik iştirak etməli olacaqdır».(7)

Öz növbəsində, rus politoloqu N.A.Nartovun qeyd etdiyi kimi, «Rusiya və NATO arasında Ukraynanın əlaqələndirici halda olmaq cəhdinə Rusiyaya qarşı səssiz müharibə elan etmək kimi də baxıla bilər».(8) Rusiya politoloqlarının fikrincə, Ukrayna öz ərazi iddiaları ilə bütün Avrasiya üçün təhlükə mənbəyidir və Ukrayna problemi həll edilmədən qitə iqtisadiyyatı haqqında danışmaq mənasızdır. Moskvanın Qara dəniz akvatoriyası üzərində mütləq nəzarəti olmadan Ukraynaya Qərb təsirinin qarşısının alınmasından danışmaq da çətindir.(9)

Ukraynanın Rusiya və Aİ arasındakı geosiyasi vəziyyəti Ukrayna siyasətçiləri tərəfindən, bu və ya digər iqtisadi və siyasi üstünlüklər əldə etmək naminə, Rusiya rəhbərliyinə qarşı təzyiq üçün tez-tez istifadə olunur. Əgər yarı ekslav olan Kalininqrad vilayəti nəzərə alınmazsa, Rusiyanın Aİ ilə quru yol sərhəddinin olmaması baxımından Ukraynanın Belarusiyadan fərqi ondan ibarətdir ki, Belarusiya Rusiyadan iqtisadi və maliyyə yardımı almaqda maraqlı olduğu halda, Ukrayna, bir çox digər MDB ölkələri kimi, Qərbdən yardım

almaqda maraqlıdır.

Ukraynanın NATO ilə hərbi-siyasi yaxınlığa cəhd göstərməsi Rusiya və Belarusiyanın ciddi narahatlığına səbəb olur. Ukraynanın indiki siyasi elitası ölkənin subregional əməkdaşlıq ideyalarına əsaslanan cürbəcür iqtisadi və hərbi-siyasi təşkilatlara cəlb edilməsi kursunu təcrübədə həyata keçirir. Bu, hər şeydən əvvəl Qara dəniz-Baltik dənizi ideyasıdır, ikincisi, Mərkəzi Avropa təhlükəsizlik strukturu ideyasıdır və nəhayət, azad iqtisadi zona yaratmaqla Ukrayna, Moldova və Rumıniyanın üçtərəfli konsepsiyasıdır. Ukraynanın QUAM-da aparıcı rolunu da buna əlavə etsək geosiyasi mənzərə tamamlanır. Eyni zamanda Ukrayna əvvəl-axır özünün Şimali Atlantika İttifaqının tam hüquqlu üzvü olacağını inkar etməyərək, NATO ilə münasibətlərdə öz mövqelərini maksimum möhkəmləndirməyə cəhd edir. Ukraynanın Şimali Atlantika Alyansı ilə xüsusi münasibətləri haqqında bağlanılan Xartiya da bunu təsdiq edir.(10)

Ukraynanın mövqeyi bir çox məsələlərdə ABŞ, NATO və Qərbi Avropa ölkələrinin maraqlarına uyğun gəlir. Qərbin strategiyasında Ukraynaya xüsusi rol ayırır. Qərb, Moskvanın Kiyevə təsirini məhdudlaşdırmağa, Ukraynanın Şərq sərhədləri boyunca ABŞ və NATO-nun «həyatı vacib maraqları» xəttini çəkməyə cəhd edir. Ukraynanı üçüncü dövlətlər sahəsinə cəlb edilməsinin mənfi aspekti isə ondan ibarətdir ki, rus-amerikan, rus-qərbi alman və ya Rusiya-NATO münasibətlərinin kəskinləşəcəyi halda, Ukraynanın iştirakı ilə «bufer zona»nın Rusiya əleyhinə formalaşması üçün istifadə oluna bilər.

Ukraynanın MDB-yə rəsmi münasibəti ondan ibarətdir ki, o Birliyə SSRİ parçalandıqdan sonra yaranmış problemlərin sivil yolla həlli mexanizmi kimi baxır. MDB-nin Nizamnaməsini imzalamadığı üçün, Ukrayna özünü Birliyin üzvü hesab etməyərək, bir sıra orqanların işində müşahidəçi kimi iştirak edir. Müstəqilliyin bütün mümkün üsullarla möhkəmləndirilməsini nəzərə çarpdıran Ukrayna, MDB-də çoxtərəfli hərbi əməkdaşlıqdan, xarici sərhədlərin birgə mühafizəsindən imtina edərək Qara dəniz Donanmasının bölgüsündə yeni mövqe nümayiş etdirdi. Məlum olduğu kimi, sonuncu məsələ Rusiyanın Qara Dəniz hövzəsindəki mövqelərini zəiflətdi, halbuki Türkiyənin strateji mövqələrinin güclənməsi göz qabağındadır.

Rusiya üçün Ukraynanın geosiyası və iqtisadi əhəmiyyəti təkcə postsovet iqtisadi məkanının strukturlaşdırılması deyildir. Bununla yanaşı Ukraynadan marqans, xrom, titan, dəmir filizi, ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı, Rusiyanı Avropa ölkələri ilə birləşdirən vacib kommunikasiya-dəmir yolları, iri dəniz limanları, neft və qaz kəmərləri və s. olan marağıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyadan qərbə ixrac edilən qazın 74 %-dən çoxu Ukrayna ərazisindən keçən magistral qaz kəməri ilə verilir.(11)

Ümumiyyətlə, Şərqi-Avropadakı bütün MDB ölkələrinin taleyi Rüsiya xammalı və enerjidaşıyıcılarının gətirilməsindən asılıdır. Ukraynanın enerjidaşıyıcılarına olan tələbatının 90%-ni Rusiya təmin edir.(12) Ukraynanın sənaye istehsalı, onun son məhsulu digər MDB ölkələri, ilk növbədə isə Rusiya ilə kooperasiyaya sıx surətdə bağlanmışdır. Rusiyadan bu asılılıq 70 %-ə bərabərdir.(13)

Ukraynanın MDB ölkələrinə ixracında Rusiyanın payı 71 %, idxalında isə 79% təşkil edir.(14) Buna baxmayaraq, Ukrayna həm Rusiya, həm də MDB çərçivəsindəki inteqrasiya proseslərinin genişləndirilməsinə və sürətləndirilməsinə mənfi yanaşır. Bu xüsusi mövqe Avropa cəmiyyəti, başlıcası isə Almaniya tərəfindən dəstəklənir.

Bundan başqa qeyd edildiyi kimi, strateji hərbi-siyasi tərəfdaşlığa ardıcıl yönəldilmiş xətt Ukrayna ərazisinin NATO üçün plasdarm kimi istifadəsinə imkan verməməklə Rusiyanın milli maraqlarına cavab verir.

2005-ci ilin prezident seçkilərindən sonra da Ukrayna əvvəlki kimi Rusiyadan uzaqlaşmaqda davam edir, təbii-iqtisadi və hərbi-siyasi əlaqələri dağıdır, xaricdən və hər şeydən əvvəl Almaniya, Polşa və ya Türkiyə tərəfindən dəstək axtarır, «Sülh naminə əməkdaşlıq proqramı» vasitəsilə NATO ittifağı ilə yaxınlığa cəhd edir. Bütünlükdə, Ukrayna

orta və uzunmüddətli perspektivdə Rusiyanın strateji tərəfdaşı hesab edilir ki, bu da Hərbi Dəniz Donanması və raket əleyhinə müdafiə məsələlərində hərbi-siyasi əməkdaşlığı xüsusi olaraq nəzərdə tutur

Ukraynanın Avroatlantik strukturlara inteqrasiya kursu və Kiyevin NATO-nu «mudafiə və kollektiv təhlükəsizlik sahəsində öz səmərəliliyini təsdiq etmiş vahid beynəlxalq təşkilat» kimi qəbul etməsi Rusiyanın nəzarəti altında postsovet məkanında reinteqrasiya proseslərinə dəstək verməmək deməkdir.

Brüsseldə Ukrayna ilə birgə keçirilən hərbi təlimlərin müntəzəmliyi təqdir edilir. Bu məsələdə Ukraynanın təşəbbüskarlığı, NATO manevrlərinin keçirilməsi üçün poliqon təşkilinə hazır olması, NATO-nun himayəsi altında humanitar və sülhpərvər əməliyyatlarda iştirakı bəyənilir. NATO-nun mənzil-qərargahında qeyd olunduğu kimi, Ukraynanın təhlükəsizlik sahəsindəki siyasəti alyansın Kiyevlə «xüsusi tərəfdaşlıq» münasibətlərinin qurulmasına götürülmüş uzunmüddətli kursun düzgünlüyünü təsdiq edir. Hesab edilir ki, onların birgə səyləri Rusiyanın keçmiş SSRİ ərazisindəki nüfüzüna qarşı tərəf ola bilər. Şimali Atlantik bloku Ukraynaya postsovet məkanında Moskvanın «neoimperiya» cəhdlərinə və orada kollektiv təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırmasına qarşı zamin rolunu oynayır. Kiyevə MBD-də transatlantik ideyaların real ötürücüsü, Birlik iştirakçılarını öz ətrafında birləşdirməyi bacaran böyük bir qüvvə kimi baxır.

SSRİ parçalandıqdan sonra Ukraynanın siyasəti antirus əhvali-ruhiyyəli elita və RF ilə əməkdaşlığa meyli qoruyub saxlamış əhalinin, siyasi qüvvələrin direktor korpusu və orta ordu həlqəsinin böyük bir hissəsinin simbioz məhsuludur. Ukrayna daim MDB ilə NATO arasında tarazlığı saxlayır. İqtisadi reallıqlar da onu Rusiya ilə bağlayır. Bununla belə, Rus xammalı və enerjidaşıyıcılarından 80 % asılı olmasına baxmayaraq, Ukrayna, Rusiya və MDB-nin digər ölkələri ilə inteqrasiyanın genişləndirilməsinə mənfi münasibət bəsləyir. Digər tərəfdən, Ukrayna və Moldovanın Azərbaycan və Gürcüstanla birgə yaratdıqları subregional əməkdaşlıq GUAM bloku hərbi komponentlərin formalaşmasına meyllidir. Belə şəraitdə Rusiya üçün ən vacib məsələ Ukrayna, Azərbaycan və Gürcüstanı Qərb ölkələləri və Türkiyənin nüfuz dairəsindən çıxarmaqdır.

Lakin hazırda Ukrayna Avropa İttifaqı ilə tezliklə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qoşulmaq üçün diplomatik danışıqlar aparır ki, bu da Rusiya, Belarus və Qazaxıstanla vahid iqtisadi məkanda xüsusi orqanın yaradılmasını istisna edir. Ukrayna XİN-in başçısı 2003-cü ildə bəyan etmişdi ki, «Bizim bu mexanizmin iştirakında məqsəd heç bir məhdudiyyət və istisnalar olmadan səmərəli fəaliyyət göstərən azad ticarət zonasıdır»… «Ona görə tamamilə aydındır ki, gömrük ittifaqında iştirak və xüsusən də, ümumi valyutanın tətbiq edilməsi Ukraynada birmənalı qəbul edilmir. Aydındır ki, nə bizim qanunverici orqan, nə də icra strukturlarımız belə güzəştlərə getməyəcək. Halbuki, bu zaman Aİ Vahid İqtisadi Məkan müstəvisinə keçmək imkanlarını nəzərə almaq lazımdır».(15)

Vahid valyutaya keçməklə əlaqədar Ukrayna Milli Bankının başçısı öz fikrini daha açıq söyləmişdi: «Qoy Rusiya və Belarusiyanı bu incitməsin ki, Ukraynanın məqsədi - Avropa İttifaqıdır. Bu gün rubl haqqında deyil, avro haqqında fikirləşmək lazımdır».(16)

Belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya itirilmiş dünya dövləti statusunu bərpa etməyə çalışdığı kimi, Ukrayna üçün cənub-qərb istiqamətində geostrategiyanın başlıca məqsədi münasibəti formalaşdırmaqdır. Bu özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

a) Rusiya və Ukrayna ittifaqı birinci Qara dənizə, sonra isə Balkan və Yaxın Şərqə çıxışını təmin edə bilər;

- ikincisi, bu ittifaq Mərkəzi Avropa və Aralıq dənizi rayonunda Rusiyanın mövqelərini möhkəmləndirə bilər;

- üçüncü, Rusiyadan Qərbi Avropaya enerji daşıyıcıları Ukrayna ərazisindən keçirməklə

tədarük edilir. Dövlətlərarası münasibətlərin mürəkkəbləşməsi isə Rusiyanı alternativ tranzit yolu axtarmağa məcbur edecəkdir ki, bu da nəqliyyat xərcləri və s. əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra vacib şərtlər bu məqsədlərin reallaşmasına mane ola bilər:

- birinci, Krım, Sevastopol və Qara dəniz donanması üzrə iki dövlət arasındakı ziddiyyətlər;
- ikinci, KUB və təhsil müəssisələrində rus dilindən istifadənin məhdudlaşdırılması üzrə Ukrayna rəhbərliyinin qeyri-müntəzəm apardığı siyasət;
- üçüncü, Ukraynanın xarici siyasətində ölkənin Aİ və NATO kimi, Avropa və Avroatlantika strukturlarına sürətli inteqrasiyası kursu hakim mövqe tutur. Digər tərəfdən, Rusiyadan fərqli olaraq, Ukrayna ABŞ-ın İraqdakı fəaliyyətini təkcə diplomatik yolla deyil, həm də öz hərbi kontingentini ora göndərməklə dəstəklədi. (17)

Açar sözlər: Rusiya, Ukrayna, hərbi-siyasi əlaqə, dövlət sərhəddi, müqavilə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Мировая политика и международные отношения. М., 2005.
2. Нартов Н.А. Геополитика. М., 2004.
3. Кулагин В.М. Международная безопасность. М., 2006.
4. Известия, 2003, 7 августа.
5. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М., 2002.
6. Ашенкампф Н.Н., Погорельская С.В. Современная геополитика. М., 2005.
7. Региональная безопасность: геополитические и геоэкономические аспекты (теория и практика). М., 2006.
8. Мировая политика и международные отношения. М., 2005.
9. Биденко А., Редько Д. Рублегривна против Евродоллара. Аргументы и факты, 2003.
10. Ашенкампф Н.Н., Погорельская С.В. Современная геополитика, М., 1985.

Адиль МИРАБДУЛЛАЕВ

РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО И ЭЛЕМЕНТЫ КОНФЛИКТА

Резюме

В статье анализируются российско–украинские взоимоотношения на современном этапе. Раскрываются стратегические планы России по отношению к Украине, особенно по вопросам базирования в Крыму Российского Черноморского флота.

С момента провозглашения независимости Украина проводила политику, основной задачей которой было обеспечение государственной самостоятельности. Осуществляя “оранжевую революцию” Украина тем самым стремилась интегрироваться в структуры НАТО и Европейского Союза. В этой связи внешняя политика Украины не может не вызывать определенных опасений у России.

Ключевые слова: Россия, Украина, военно-политические отношения, государственная граница, договор.

Adil MIRABDULLAYEV

RUSSIA-UKRAINE COOPERATION AND CONFLICT ELEMENTS

Summary

The article deals with the analysis of interstate relation between 'Russia and Ukraine in the contemporary period. Since the proclamation of the independence Ukraine has been conducting a policy directed to strengthening its sovereignty. As a result of "orange revolution" made inclination toward integration with EU and NATO. Therefore, Russia is worried by the foreign policy of Ukraine.

Keywords: Russia, Ukraine, military and political relationship, State frontier, contract.

UOT 327; 930:22

Cavanşir FEYZİYEV
fəlsəfə üzrə f.d.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFINDA QLOBAL SİYASƏT VƏ HUMANİTAR SAHƏNİN KONVERGENSİYASI*
(Siyasi analitikanın imperativləri)

Humanist qlobal siyasətin başlıca paradiqmal mövqeyi bundan ibarətdir ki, humanitarizm – siyasətə kənardan təsir edən fenomen deyil, onun daxili substansiyasıdır; əgər humanizm təməli – siyasətin mənəvi-əxlaqi mahiyyətini müəyyən edirsə, humanitarizm təməli də – siyasətin ideya-konseptual mahiyyətində dayanır, onun metodologiyasının konturlarını təyin edir, – yəni humanizm siyasətin daxili strukturunu, humanitarizm isə onun sistemini yaradan başlanğıclardır. Bu iki təməl birlikdə siyasətin ideasional əsasını təşkil edərək, nəzəriyyə və praktikasının bütün altlayında özünü göstərməklə onun xüsusilə müasir dövrümüz üçün vacib olan loqosunu və tipologiyasını özünəməxsuslaşdırır. Buna görə də siyasət qlobal miqyas kəsb etdikcə və modernləşdikcə, onun humanitar əsaslarının da dərinləşməsi, təkmilləşməsi və universallaşması zəruriləşir. Müasir dövrümüzdə belə bir əsası olmayan siyasət davamsız, etimadsız, riskli-ekstremal fəaliyyətlərə meylli və gələcəyini təsadüfi-subyektiv maraqlarla təyin edən, bu səbəbdən də enerjisinin böyük hissəsini daim səhvlərinin düzəldilməsinə sərf edən siyasətdir. Siyasətdə səhv isə cəmiyyətin, dövlətin və daha geniş miqyasda beynəlxalq münasibətlərin arzuolunmaz problemlərlə üz-üzə qalması və bəzən hətta fəlakətidir. Mükəmməl humanitar əsaslara malik olan qlobal siyasətin arqumentasiyası ona görə böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, məhz belə bir siyasət müasir beynəlxalq sistemin təhlükəsizliyini və inkişafını təmin etmək, dünyanın konflikt rejimindən sülh rejiminə doğru köklü transformasiyanı həyata keçirmək imkanlarını qazanır.

Üçüncü minilliyin ilk əsrinin humanizm-təməlli qlobal siyasəti dünyanın siyasət tarixində dönüş fazasını yarada biləcək bir fenomendir: müasir siyasət müxtəlif maraqların toqquşduğu açıq və gizli mübarizə meydanı yox, diplomatiyasının zahiri və daxili tərəfləri ziddiyyət təşkil edən, ikili standartların tətbiqindən çəkinməyən, amoralist fəaliyyətlərə çeşidli manevrlərlə haqq qazandıran siyasi texnologiyaların kompleksi yox, dünya dövlətlərinin milli siyasətlərinin uzlaşdığı beynəlxalq münasibətlərin siyasəti kimi və ədalətli siyasi humanizmin vasitəsi olaraq özünü təşkil etməli, bununla da – dünyanın siyasi enerjisini siyasi sinergiyaya çevirən qanunauyğunluqların dialektikasını meydana gətirməlidir. Müasir dünyanın yeni tipli qlobal siyasəti – 1) humanistlik, 2) əxlaqilik, 3) ədalətlilik, 4) demokratiklik, 5) universallıq, 6) rasionallıq, 7) siyasi və hüquqi praqmatiklik prinsiplərindən çıxış etməli və bu prinsiplərin bir-birindən ayrılmazlığı şərtini qəbul etməlidir. 1) Siyasi, 2) hüquqi və 3) humanitar münasibətlərin vəhdəti – qlobal siyasətdə münasibətlər triadasını təşkil edir.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafında qlobal siyasət və humanitar sahənin konvergensiyası olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu inkişafın dinamikası qlobal siyasətdə humanizm kontekstinin getdikcə daha çox qüvvətlənməsi ilə bağlıdır. Bu gün qlobal siyasətin daha mütərəqqi və konseptual humanitar ideya və yanaşmalarla zənginləşməsi, ümumbəşəri humanizm və qlobal demokratizm platformasında dərinləşməsi, milli dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları yeni siyasi əməkdaşlıq və inkişaf modelləri ilə təmin etməsi, xüsusilə qlobal böhran və konfliktlərin həllində konstruktiv layihələrlə çıxış etməsi perspektivi genişlənir.

---

* Məqalə f.e.d., prof. Rahid Xəlilov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Ümumilikdə, qlobal siyasət və humanitar sahənin konvergensiyası beynəlxalq münasibətlərin humanistləşməsi və demokratikləşməsi prosesini irəlilədən tendensiyaların sintezini yaradır. Bu konvergensiya zərurətinin dərk olunması ictimai-siyasi və humanitar elmlərdə inteqral yanaşma metodlarının tətbiqinə diqqəti artırır. Nəticədə, humanitar elmlər sahəsinin bilavasitə siyasət və beynəlxalq münasibətlərlə bağlı istiqamətləri yaranır və inkişaf edir: "beynəlxalq humanitar siyasət", "beynəlxalq siyasi etika", "beynəlxalq münasibətlərin humanitar əsasları", "qlobal idarəetmənin humanitar etikası" və s. artıq qabaqcıl dünya ölkələrində geniş tədqiqatların aparıldığı xüsusi istiqamətlər kimi formalaşır.

Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərin humanitar əsasları problemi həm siyasi, həm də humanitar elmlərdə, xüsusilə onlardakı nəzəri-metodoloji yanaşmalarda kifayət qədər diqqətlə nəzərə alınır. Bu konseptual ideyanın tarixi ənənəsi, nəzəri və praktiki inkişafı üzərində dayanmaqla, onun müasir dövrümüzdə ümumdünya siyasi proseslərinin dərkində və daha humanist-proqressiv tendensiyaya səmtlənməsində, qlobal siyasi özünüidarəetmənin yüksək etik-mənəvi təməl üzərində qurulmasında, beynəlxalq humanitar-hüquqi münasibətlərin rasionallaşmasında, demokratik dəyərlərin tərəqqisində nə qədər mühüm əhəmiyyət daşıdığını müəyyən etmək imkanı qazanırıq. Problemə metodoloji aspektdən yanaşdıqda, beynəlxalq siyasi etikanın ikiölçülü humanitarizm xarakteri müəyyən edilir: (1) daxili və xarici siyasət (milli dövlət və beynəlxalq cəmiyyət) eyni etik-siyasi parametrlərdə dərk olunur və bununla yanaşı, (2) qlobal siyasi sistemin strukturu və qaydaları siyasi əxlaq konseptinə əsaslanır. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərin humanitar əsasları probleminin hərtərəfli öyrənilməsi bizdə o qənaəti möhkəmləndirir ki, (1) bu ideyaya aqnostik yanaşmalarla yanaşı, onun həyatda və nəzəriyyədə təsdiqinin böyük tarixi ənənəsi vardır, (2) humanizm-təməlli siyasət konsepsiyası hər iki istiqamətdə – siyasi və humanitar elmlərdə ən müxtəlif aspektlərdən öyrənilir və (3) qlobal siyasi sistemin formalaşmasında, dövlətlərarası, cəmiyyətlərarası, sivilizasiyalararası münasibətlər prosesində humanist dəyərlər başlanğıcının qəbul edilməsi, siyasətə etik-humanitar meyarların tətbiqi praktikası ("Beynəlxalq tətbiqi siyasi etika") inkişaf edir.

Siyasət və humanitar sfera arasındakı münasibətlərin tarixi dramatizmi son yüz ildə, xüsusilə qloballaşma proseslərinin dərinləşdiyi indiki dövrümüzdə daha gərgin diskussiyaların mövzusu olmuş, müxtəlif ideoloji maraqlarla da müşayiət olunan bu diskussiyalarda ayrı-ayrı elmi-nəzəri konsepsiyalar, dünyagörüşləri üz-üzə gəlmiş və bəşər mədəniyyətinin yüksək mənəvi-intellektual dəyərləri üzərində qərarlaşan siyasi humanizmin müasir dünya quruculuğu strategiyasında daha fəal mövqeyə qalxması məhdud siyasi maraqlara tabe edilən yanaşmaların tənqidini tələb etmişdir. Siyasət və əxlaqın, geniş kontekstdə siyasət və humanitar sferanın ziddiyyət təşkil etməsi ideyasından onların vəhdət təşkil etməsi ideyasına doğru inkişaf, siyasi və etik sistemlərin bu tarixi-mədəni və nəzəri-fəlsəfi düşüncə prosesində transformasiyası siyasi etikanın təkamül və təşəkkülünü şərtləndirmişdir. Siyasi etika siyasi əxlaqın modeli, siyasət və əxlaqın, ümumilikdə humanitar sferanın müvafiq prinsip və qanunauyğunluqlarının bütöv sistemi kimi formalaşmışdır. Hazırda qlobal siyasət və beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyə və praktikasında siyasət və humanitar sferanın alternativ-modellər kimi dərk olunmasından qoşa-modellər kimi dərk olunmasına, onların bir araya sığmazlığı, "əxlaq–siyasət dixotomiyası", divergensiyası ideyasından bir araya sığarlığı, konvergensiyası ideyasına doğru (ziddiyyətlilikdən vəhdətə, dualist düşüncədən monist düşüncəyə doğru hərəkət istiqamətində) proqressiv irəliləyiş getdikcə dərinləşməkdədir ki, bu da dünyanın sosial-siyasi, iqtisadi-texnoloji, mənəvi-intellektual sisteminə, bu sistemin struktur əsaslarına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir.

Fəlsəfi və siyasi baxışların meydana gəldiyi ən qədim zamanlardan onlarda subyektlərarası (eyni zamanda dövlətlərarası) münasibətlərin hüquqi və humanitar anlamda

birgə dəyərləndirilməsi və bu sintez-dəyərləndirmənin müəyyən qanunlarda əks etdirilməsi təcrübəsi də meydana gəlmişdir. Öz genezisinə, məqsədlərinə və inkişaf dialektikasına görə qanun, əsasən, sosial münasibətlərin ədalətlilik məntiqinə söykəndikdə, hüquqi determinasiya əldə etmişdir. Təqribən son əlli ildə isə dünyanın bir sıra filosof, hüquqşünas, sosioloq və siyasətçilərinin qlobal siyasət – beynəlxalq münasibətlər – beynəlxalq hüquq üçölçülüyü üzrə birləşən axtarış səyləri nəticəsində beynəlxalq həyatın mürəkkəb və aktual problemlərinə xeyli aydınlıq gətirilmiş, humanitarizm əsasları üzərində siyasi fəlsəfə, hüquq fəlsəfəsi, etik fəlsəfə, siyasi etika və beynəlxalq münasibətlərin etikası, fəlsəfəsi və sosiologiyasının əlverişli koordinatları tapılmış, spesifik metodoloji istiqamətləri müəyyənləşmiş və zəngin termin-anlayış arsenalı formalaşmış, beləliklə, beynəlxalq hüququn qlobal siyasət və beynəlxalq münasibətlərin dayağı kimi konstatasiya edilməsi mümkün olmuşdur [3;17; 4;18; 2].

Müasir dünyanın qlobal problemləri arasında sıx bağlılıq vəziyyətinin əmələ gəlməsi bir-biri ilə əlaqəli olan həmin üç sferanın – qlobal siyasət, beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq sahələrinin konvergent inkişafını şərtləndirir. Bu zaman planetar şüurun inteqrasiyayaradıcı bir "mərkəzi" kimi, təbii ki, fəlsəfə xüsusi bir rola malik olur. Çünki fəlsəfə o universal metodologiyaya malik olan yeganə sahədir ki, qlobal siyasət – beynəlxalq münasibətlər – beynəlxalq hüquq üçölçülüyündə konseptual-nəzəri yanaşmanı mümkün edir. Fəlsəfənin isə arqumentlərini möhkəmləndirən, ona insan mənəviyyatının fundamental əxlaq dəyərləri arsenalından meydan açan, humanitarizm ideyasını inkişaf etdirən – etikadır. Bəşəriyyətin vahid siyasi-hüquqi sisteminin formalaşması prosesi etik-humanitar mədəniyyət sferasından kənarda baş verən hadisə deyil, onun başlıca prinsiplərinin kvintessensiyasını öz mahiyyətində ehtiva edən hadisədir.

Beynəlxalq leqal tənzimləmə konsepsiyasının hüququn qlobal miqyasda strukturlaşmasına doğru inkişafı, beynəlxalq siyasi-hüquqi sistemin daha da təkmilləşdirilməsi zərurəti qlobal siyasətdə hüquqi və humanitar statusun daha optimal korrelyasiyasını tələb edir. Hüquqi və humanitar statusun düzgün korrelyasiyası isə – hər hansı bir subyektin fəaliyyətində hüquqi və humanitar prinsiplərin bir-biri ilə uzlaşması və ziddiyyətə gəlməməsi deməkdir. Bu korrelyasiya qlobal siyasətdə birtərəfli-subyektiv tendensiyaların qarşısını alan, onu dünya inkişafının ən mütərəqqi siyasi texnologiyalarının universal vasitəsinə və sisteminə çevirən amil kimi qəbul olunur. Qlobal siyasətdə humanitar yanaşma və meyarlandırma perspektivinin beynəlxalq hüquq qaydalarına necə əməl edilməsi prosesini daim müşayiət etməsi siyasətlə mənəviyyat arasında tarazlığın qorunmasının labüd şərti olaraq qavranılır. Qlobal siyasətdə hüquqi və humanitar statusun korrelyasiyası möhkəm humanitar qanunlar təməlində yaradılmalı olan beynəlxalq hüquq ideyasının davamlı inkişafının nəticəsidir [6].

İnteqrasiya proseslərinin qaçılmaz olduğu müasir dövrümüzdə formalaşmaqda olan qlobal siyasi məkan özünün üç əsas xüsusiyyətinin – 1) bütövlüyü, 2) universallığı və 3) dinamikasının vəhdəti ilə əsl mahiyyətini aşkar edir:

1. Qlobal siyasi məkanın bütövlüyü o deməkdir ki, dünyada humanistik münasibətlərlə siyasi münasibətlər arasında bağlılıq və onların bir-birini stimullaşdırması şərti, müəyyən aqnostik mülahizələrə baxmayaraq, qəbul edilir. Beynəlxalq həyatın bütün sahələrinin dinamik konvergensiyası buradakı çoxistiqamətli fəaliyyətlərin bütöv sistemini yaradır və bu sistemdə siyasi-iqtisadi maraq və dəyərlərlə mədəni-sivilizasion maraq və dəyərlər qovuşur. Ona görə də həmin sistemdəki hər hansı bir subyektin ümumi məqsədlərə zidd olan və ziyan gətirən hərəkətləri, xüsusilə iki ifrat istiqamətdə – mühafizəkar rejimləri saxlama və dominantlıq iddialarından əl çəkməmə artıq beynəlxalq birlik tərəfindən hədəfə alınır. "Beynəlxalq birlik" getdikcə daha qlobal miqyasda siyasi və humanitar anlam kəsb edərək öz statusunu və motivasiyasını gücləndirir. Beynəlxalq sistemin struktur bütövlüyünün əldə edilməsinə doğru

məqsədəyönlü fəaliyyətlərin birləşməsi məhz siyasi və humanitar rasionalizmin vəhdətdə meydana çıxması ilə baş verir.

2. Qlobal siyasi məkanın universallığı – fərqlilik və müxtəlifliklərinə baxmayaraq, qlobal sistemin bütün subyektlərinin ortaq və ümumi olan dəyərləri ərsəyə gətirməsi, yayması və paylaşması prosesində yaranır və inkişaf edir. Bu proses qloballaşma epoxasında artıq bəşəriyyətin siyasi-iqtisadi, elmi-texnoloji, mədəni-intellektual həyatında, xüsusilə onun planetar özünüdərkində mühüm əhəmiyyəti olan hadisəyə çevrilir. Ona görə də universalizm siyasi, sosial və humanitar elmlərdə geniş diskursa səbəb olur [14]. Universalizmin yalnız unifikasiyalaşdırıcı bir proses olaraq dəyərləndirilməsi onun birtərəfli tənqidinə gətirib çıxarır. Halbuki universalizm təkcə inteqrasiya ilə deyil, həm də diferensiasiya ilə yaranır, eyni zamanda bu prosesləri yaradır. Universalizm qlobalizmin genezisində dayanan bir hadisə kimi, onu daxildən tənzim edə bilir. Yəni qanunauyğun inkişafı istiqamətində universalizm bəşəriyyətin tarixi həyatını yeni siyasi-antropoloji sistemdə formalaşdıra bilən mühüm proseslərin ayrılmaz komponenti olaraq özünü təsdiq edir.

3. Qlobal siyasi məkanın dinamikası – onun bütövlüyü və universallığı amilləri ilə sıx bağlıdır. Təqribən son əlli ildə dünya inkişafının xüsusilə qlobalistikada sistemli şəkildə öyrənilməsi onun dinamikasının aşağıdakı əsas parametrlərini üzə çıxarır:

1) Yer kürəsinin maddi-fiziki imkanlarının müəyyən edilməsi onun dinamik inkişafını proqramlaşdırmağı tələb edir ki, bu da öz növbəsində bütövlükdə bəşəriyyətin bio-sistemə elmi cəhətdən əsaslandırılmış humanitar münasibətini formalaşdırır;

2) iqtisadi-demoqrafik artımın proqnozlaşdırılması, modelləşdirilməsi və nizamlanması siyasəti dünyanın dinamik inkişafı layihələrində yer alır və bəşəriyyətin sosial-iqtisadi həyatındakı rasional məqsədəyönlülüyü davamlı inkişafın prioritetinə çevirir;

3) biosfer və noosferin vəhdət qanunauyğunluğu insan və təbiət münasibətlərinin yeni ölçü və meyarlarını əmələ gətirir ki, bu da həmin prosesə siyasi-humanitar yanaşmanın spesifik qayda və prinsiplərini müəyyən etməyi zəruri edir;

4) beynəlxalq sistem təkamül edir, onun təsisatları təkmilləşir, beynəlxalq münasibətlər intensivləşir və yeni istiqamətlərini açır və nəticədə bu münasibətlərin daha çevik və optimal beynəlxalq qanunlarla təsbit olunması zərurəti yetişir;

5) ənənəvi təzahürlərindən fərqlənən yeni qlobal konfliktlərin qarşısını almaq üçün beynəlxalq hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranır;

6) qlobal siyasətin universal humanizm prinsiplərini nəzərə alaraq öz fəaliyyətini qurması beynəlxalq həyatın normallaşdırılması şərtləri içərisində daha da aktuallaşır.

Beləliklə, qlobal siyasi proseslərin dinamikası ilə dünya birliyinin həmin proseslərə münasibətinin dinamikasının uzlaşması beynəlxalq sistemin bütün həyatını dəyişdirəcək, təkamül etdirəcək qədər ona yeni imkanlar açır.

İnsanın mahiyyətini əks etdirən əxlaqı onun bütün həyatının, eləcə də, siyasi fəaliyyətinin substansiyası kimi konstatasiya edən deontoloji konsepsiyaya görə [9], bu fəaliyyətin miqyası dövlətlərarası münasibətlərin geniş sferasına keçdikcə, subyekt (insan, dövlət, cəmiyyət) əxlaqının siyasi çəkisi və humanitar məsuliyyət yükü formalaşır. Buna görə də qlobal siyasi sistemin və beynəlxalq münasibətlərin daha effektli və humanist-demokratik əsaslarda qurulmasına ehtiyac olduğu müasir dövrümüzdə məsuliyyət problemi qabarıq şəkildə diqqət mərkəzinə gəlir. Beynəlxalq həyatın bütün sahələrinə siyasi humanizmin yüksək meyarları prizmasından yanaşma praktikası genişlənir və burada humanitar məsuliyyət qlobal siyasi fəaliyyətin bütün spektrlərində özünü mühüm bir komponent kimi təzahür etdirir. İndi qlobal siyasətin əsas paradiqmasının belə formullaşdırılması zərurətə çevrilir: dünyanın qlobal siyasi arxitektonikası rasional siyasi, hüquqi və humanitar məsuliyyətin sintezi layihəsində qurula bilər. Məsuliyyətin geniş sosial-siyasi məzmun daşıyan bu forması qlobal siyasətin ən effektli

texnologiyalarının kompleksini onların humanist əxlaq nüvəsində yaradan bir deontoloji sistem və fəaliyyət perspektivi kimi inkişaf edir və özünə daha çox etimad qazanır [5; 16; 12].

Qlobal idarəetmə – qlobal siyasətin əsas nəzəri istiqaməti olaraq bu siyasətin necə aparılması qaydalarını müəyyən edir. Qloballaşma epoxasında qlobal siyasətin aktuallaşması onun idarəetmə nəzəriyyəsinin də əhəmiyyətlilik dərəcəsini artırır. Eyni zamanda, ümumən qlobal siyasətdə olduğu kimi qlobal idarəetmənin də humanitar əsaslarına funksional münasibət zərurətə çevrilir. Qlobal idarəetmə nəzəriyyəsi [1; 11; 15] müasir dövrümüzün aparıcı tendensiyalarının ümumiləşdirilməsi, qlobal dəyişikliklər üzrə çoxsəviyyəli və davamlı müzakirələrin təşkili kontekstində öz elmi-konseptual arsenalını zənginləşdirmək imkanları əldə edir. Qlobal idarəetmənin şərtləndiyi mühüm qlobal dəyişikliklər, əsasən, a) beynəlxalq rejimin, b) beynəlxalq təşkilatların və c) qlobal siyasətin strukturlaşma, təsisatlanma və qərar qəbul etmə səviyyələrinin konvergensiyası ilə bağlı olur.

Planetar düşüncə öz orqanik-antropogen bütövlüyünü əldə edən dünyanın idarə edilməsi üçün mümkün koordinatları təyin edir. Yeni qlobal siyasi praktikanın imkanları özünü dövlət-mərkəzli (birsəviyyəli) və planet-mərkəzli (çoxsəviyyəli) kompozisiyaya malik bifurkasiyalı dünyanın idarə edilməsinə səfərbər edir. Bu prosesi nəzarətdə saxlamağa çalışan siyasi-nəzəri metodologiya qlobal dəyişikliklərin analizində iki təməl prinsipi əsas götürür:

1) dünyanın holistik dərkinin konvensional beynəlxalq münasibətlərin də dərkinə transformasiyası;

2) "orqanik bütövlük" kimi universumda bütün varlığın (eyni zamanda, siyasi həyatın) komponentlərinin qarşılıqlı asılılıqda olması.

Buradakı inteqrativ proseslərlə diferensial və fraqmental proseslər, qlobal və lokal tendensiyalar daim üzləşir və paralelləşir. Ancaq qlobal idarəetmə bütün hallarda təzadlar dünyasına "müvafiq açar"ın tapılmasını, siyasi həllin optimallığına güvənməyi proqram məqsədlərinə daxil edir. Qlobal idarəetmə konsepsiyası daim axtarışda olan intellektual elitanın yaratdığı elmi idarəetmənin, nəzəri modelləşdirmənin üstünlükləri ilə də zənginləşir. Qlobal idarəetmə siyasi-hərbi sferadan fərqli olaraq, humanitar sferada daha incə və mürəkkəb üsullarla işləməli olur. Sosial-siyasi antroposferanın mümkün həssaslıqda yönləndirilməsini və idarə olunmasını qarşısına məqsəd qoyan humanitar idarəetmə sistemlərinin öz prinsiplərini müəyyən edərkən, ayrı-ayrı sivilizasiyalara mənsub cəmiyyətlərin fərqli reaksiyalarını bir məcraya sala və yönəldə biləcək universal modelləri işləyib hazırlamaları lazım gəlir. Beləliklə, qlobal idarəetmənin a) strateji-konseptual, b) siyasi, c) hüquqi, ç) iqtisadi-maliyyə, d) intellektual-texnoloji və e) mədəni-sivilizasion istiqamətlər üzrə öz mexanizmlərini fəaliyyətə gətirməsi və onları universal bir sistemdə funksionallaşdırması qlobal siyasətin effektivliyini artırır və beynəlxalq həyatda subyektiv ambisiyalardan çıxış etməsi və birtərəfli qaydada üstünləşmə (dominantlaşma) tendensiyalarını minimuma endirərək, dünya birliyinin öz iradəsini hər bir hegemona və ya beynəlxalq normalardan kənara çıxan subyektə qarşı daha rasional əsaslarda ifadə etmək qabiliyyətlərini stimullaşdırır.

Qlobal idarəetmə strategiyasında humanitar siyasət onun müvafiq prosesləri təhlil edən analitik-məqsədli fəaliyyəti ilə qurulur. Bu strateji məqsəd və bütün istiqamətlər üzrə hərəkətin nəticəyə doğru yönəlməsi prosesi əxlaqi prinsiplərin gözlənilməsi, onu icra edən insanların ictimai-mənəvi və humanitar məsuliyyəti ilə müşayiət olunduqda, dövlət, cəmiyyət, insan və onların universal birlikləri əldə olunan siyasi nəticəni uğurlu hesab edə bilər. Dünya birliyinin inkişafı istiqamətində həyata keçirilmiş və keçirilməkdə olan bütün böyük siyasi nailiyyətlərin məhz qlobal siyasi düşüncənin qabaqcadan humanist cəhətdən məqsədəyönlü, elmi-nəzəri cəhətdən rasional təşkili nəticəsində əldə edilməsi bir həqiqətdir. Qlobal idarəetmə strategiyasında humanitar siyasətin spesifikasını müəyyən edən əsas məsələ – həmin strategiyadakı humanistik etika və siyasət başlanğıcının vəhdəti problemi bu dixotomiyaya

müasir dünyanın universal qanunlarına uyğun yeni yanaşma zərurəti ilə aktuallaşır. Ümumiyyətlə, humanitarizm və siyasət insan həyatının spesifik sahələri kimi qlobal idarəetmə və onun strategiyası formatında yeni konfiqurasiya alır. Onların heç biri digərindəki mühafizəkarlığı, ehkamlaşmış doktrinaları qəbul etmir. Onların konvergensiyası isə yalnız mütərəqqi ideyaların, beynəlxalq həyatı hərəkətə gətirə bilən cəsarətli addımların təqdir olunduğu konsensusda baş tutur. Humanitarizm və siyasət arasında ziddiyyət törədən səbəblər bəzən onlardan birinin keçmişə, digərinin gələcəyə baxması, həm də necə baxması ilə, birinin zaman və hərəkət sferasına digərinin girə bilməməsi ilə bağlı olur. Deməli, 1) strateji məqsəd, 2) zaman və 3) məkan koordinatlarında uzlaşdıqda, siyasət və humanistik əxlaq birlikdə hərəkət edə bilər.

Beynəlxalq humanitar siyasətin ontologiyası insan varlığını maddiyyat və mənəviyyat arasında vəhdətin əsaslarını yaradan fenomen kimi dərk edir, siyasi-ideoloji düşüncədə materialist və idealist baxışların birtərəfliliyindən qaçaraq, onların sintez variantları üzərində dayanır, dünya iqtisadiyyatı və dünya mədəniyyətini inkişafın bir-birini şərtləndirən iki fundamental istiqaməti olaraq təsdiq edir. Qlobal inkişafın humanitar siyasətinin problemlərinə yeni baxış da [8] müxtəlif elmlərin kəsişməsi müstəvisində formalaşır: fəlsəfə, etika, iqtisadiyyat və siyasət elmləri, sosiologiya, tarix, kulturologiya, hüquqşünaslıq inkişafın elə modelləri və istiqamətləri üzərində dialoqa girməli və konsensusa gəlməlidirlər ki, burada həmin inkişafın bütün parametrləri və bir-biri ilə uzlaşan və uzlaşmayan cəhətlərinin xarakteri nəzərə alınsın. Belə olduqda, humanitar məsuliyyət və siyasi konsensus qlobal inkişaf layihələrinin uğurla başa çatdırılmasına zəmanət verə bilən real praqmatikası kimi meydana çıxır. Humanitar siyasət məsul olduğu prosesi analiz edir, onun neqativ və pozitiv cəhətlərini ayırd edir, inkişafa stimul verən qlobal fəaliyyətlərin funksional istiqamətlərində optimal səmərəliliyi müəyyən edir, bir sözlə, qlobal inkişafı onun stixiyasından çıxarıb qanunauyğunluq məcrasına salaraq modelləşdirən dəyərləndirici münasibətin sistemli təzahürü olur. Humanitar münasibət praktikasının bu forması

a) hansı inkişafın məhz tərəqqi olduğunu müəyyən edir,

b) buradakı tənəzzül reallıqlarını, ifrat və birtərəfli tendensiyalaşma hallarını fərqləndirir,

c) inkişafın mütərəqqi keyfiyyətlərini dəyərləndirir,

ç) qlobal inkişafın beynəlxalq sistemi irəliyə doğru aparan səmtlərini göstərir,

d) inkişaf və demokratiya arasında müvazinəti tapır və nəhayət,

e) qlobal siyasətə dünya inkişafı üçün faydalı olan meyarları təqdim edir.

Humanitar siyasət qlobal idarəetmədə beynəlxalq həyatın bütün reallıqları və perspektivlərini nəzərə aldığı təqdirdə, onun humanitar fəaliyyətlərin yüksək insani meyarlar və tələblərlə uzlaşan konseptual istiqamətlərini təyin etməsi, bu sahədə yeni praktikanı yaratması mümkün olur:

1) Qlobal iqtisadi artım strategiyası qlobal yoxsulluğun aradan qaldırılması tendensiyası üzərində qurulur;

2) Qeyri-bərabərlik və ayrı-seçkilik beynəlxalq sistemin harmonik strukturunu pozan əks-tendensiyalar kimi qiymətləndirilir;

3) Dünya inkişafı konsepsiyasının reallaşmasının əsas determinantlarından olan qlobal inteqrasiya məqsədləri bir tərəfdən dominantlaşma, digər tərəfdən dezinteqrasiya və marginallaşma ilə hədəfdən yayındırılmır;

4) Dünya dövlətlərini piramidal struktura yerləşdirmək və bu sistemi bir hegemonun idarəçiliyinə tabe etmək siyasəti qlobal idarəetmənin siyasi-humanitar məqsədlərini tam tərsinə çevirmək kimi anlaşılır;

5) Beynəlxalq humanitar siyasət bəşəriyyətin humanist siyasi və mənəvi-əxlaqi dəyərlər sisteminin bütün potensialını özündə səfərbər edərək, həmin inkişafın maddi və mənəvi cinahlarının birgə hərəkətini – rasional müvazinəti qaydalandırır.

Beynəlxalq siyasətin ümumi polifoniyası beynəlxalq təşkilatların getdikcə genişlənən fəaliyyəti spektrində yaradılır. Bu siyasətdə birtərəfli və subyektiv ambisiyaların baş qaldırması həmin təşkilatların fəal mövqeyi qarşısında tədricən mümkünsüzləşir. Bu mövqe möhkəmləndikcə, onların siyasi, hüquqi və humanitar statusuna bəşəriyyət tərəfindən ehtiram və etimad da yüksəlir. Beləliklə a) beynəlxalq təşkilatların əhatə və nüfuz dairəsinin genişlənməsi, b) beynəlxalq münasibətlərin dərinləşməsi və c) beynəlxalq hüququn daha yüksək səviyyədə funksionallaşması bir-birini şərtləndirən üç kardinal proses kimi beynəlxalq sistemin inkişafının və qlobal idarəetmə texnologiyalarının effektivləşməsinin qarantı olur.

Beynəlxalq təşkilatlar qlobal münasibətlərin dinamikasını dərk etməyə və onu proqramlaşdırmağa, həmin münasibətlərin daha təkmil qurulmasını vasitələndirməyə çalışır [13]. Bu gün planetin hər bir sosial subyekti – o istər ayrıca bir fərd, istərsə də qrup, şirkət, transmilli korporasiya və ya dövlət olsun – özünü beynəlxalq münasibətlərin təşkilatlanmış çərçivəsində görür. Hazırda beynəlxalq təşkilatların yaratdığı geniş əməkdaşlıq sferasında hər bir insanın məqsədəuyğun bildiyi bir formada dünyanın insanları və qurumları ilə əlaqələr yaratmağa, hər bir dövlətin dünyanın bütün dövlətləri ilə münasibətlər qurmağa imkanları vardır. Bu, dünya tarixində indiyədək görünməmiş bir situasiyadır. Belə bir şəraitdə, sadəcə olaraq, marginallaşmaq və qloballaşmamaq mümkün deyil. Buna görə də qlobal siyasət dünya tarixinin bu unikal situasiyasını düzgün qiymətləndirməli və istiqamətləndirməli, beynəlxalq sistemin həyatında onu tamamilə yeni quruluşda təşkil edəcək, yeni fazaya keçidi şərtləndirəcək əhəmiyyətli islahatları məhz özünə etimad doğuran təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirməlidir. Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti elə əlaqələndirilməlidir ki, bu proses beynəlxalq rejimin qaydaları ilə də uzlaşsın. Yəni qlobal idarəetmə sisteminin beynəlxalq təşkilatlanma formalarındakı özünütəşkil prinsipləri müasir dünya inkişafının məntiqinə, onun mürəkkəbləşdikcə özünü daha aydın və sistemli dərketmə şərtlərinə uyğun gəlsin.

Humanitar mədəniyyət özünün tarixi inkişafı prosesində belə bir paradiqmasını cilalayır ki, insan – yaratdığı bütün həyat formalarında ən müxtəlif fəaliyyət istiqamətlərini özündə birləşdirən və daxil olduğu sistemin idarə olunması məsuliyyətini öz üzərinə götürən rasional antropokonsentrik subyektdir. Bu paradiqmanın humanistik mənası ondadır ki, o, həmin sistemin idarə edən və idarə olunan subyektlərinin siyasi, hüquqi və humanitar statusuna görə bərabərliyi və suverenliyi ideyasına əsaslanır. Buna görə də sivilizasiyanın ən başlıca ideyası – humanizm tarixən həmişə təbəqələşmə, ayrı-seçkilik və istismarın bütün forma və təzahürlərinə qarşı sosial-siyasi müqaviməti yetişdirən bir mənəviyyat təməli olmuşdur. İnsanı vasitə deyil, məqsəd kimi konstatasiya edən humanitariya cəmiyyət düşüncəsinin etik motivasiyasını yaradır, sosial sistemlərin qloballaşmaya doğru genişlənməsi, qlobal idarəetmə mexanizmlərinin mürəkkəbləşməsi prosesində həmin humanist başlanğıcı daim təkamül etdirməyə zərurət duyur. Beləliklə, beynəlxalq sistemin mərkəzində İnsanın dayanması faktoru qlobal siyasətin mahiyyətini, məqsəd və vəzifələrini əhəmiyyətli dərəcədə transformasiyaya uğradır. İnsan başlanğıcına əsaslanan qlobal siyasətin idarəetmə modelləri, təbii olaraq, humanistik forma və məzmun kəsb etməlidir. Buna görə də müasir siyasi antropologiya müxtəlif sosial-siyasi quruluşlarda insanın necə fəaliyyət göstərməsini öyrənərkən, bu fəaliyyət nəticəsində həmin quruluşların, idarəetmə mexanizmlərinin getdikcə humanistləşməsi prosesinə xüsusi əhəmiyyət verir. Aydın şəkildə görünür ki, qlobal siyasətdə insan və insanilik konsepsiyasının aktuallaşması bəşər sivilizasiyasının tarixi təkamülü və müasir dünya inkişafının ümumi tendensiyası ilə bağlı olan labüd prosesdir: bu təkamül və inkişaf, siyasəti bütün cinahları ilə dünyanın atomik mənəvi-yaradıcı başlanğıcına – İnsana doğru hərəkət

etdirir və burada qərarlaşdırır. Dünya birliyinin vahidi – İnsan, qlobal idarəetmənin antropokonsentrik əsası – insan amili olur. Məhz İnsan qlobal idarəetmənin antropokonsentrik əsası kimi dərk edilərək və funksionallaşaraq, müasir epoxanın aparıcı ideyalarını həyata keçirən, humanistik münasibətləri həyat tərzinə çevirən planetar güc xarakteri alır.

Humanitariyanın dünya tarixinin təkamül prosesinə konseptual yanaşması vahid siyasi məkanın getdikcə inkişaf etməsini milli dövlətləri dünya birliyi perspektivinə yönəldən proses kimi dəyərləndirir. Dünya birliyinin qlobal arxitekturasını təşkil edən suveren milli dövlətlərin daxili siyasətinin beynəlxalq siyasətdə konvergensiya tapması nəticəsində qlobal siyasət öz prinsiplərini həyata keçirə bilir, beynəlxalq münasibətlərin bütün istiqamətlərində qarşılıqlı əməkdaşlıq fəaliyyətləri mümkün olur. Milli dövlətlər beynəlxalq siyasətin təkcə əsas faktorları deyil, həm də dünya birliyinin mövcudluğunu şərtləndirən subyekti, beynəlxalq təhlükəsizliyin təminatçısı, qlobal siyasi həyatda özünün hüquqi və humanitar statusunu daim qorumağa və genişləndirməyə qadir olan unikal təsisatı kimi strukturlaşır. Bununla yanaşı, milli dövlət, tarixi inkişaf prosesində müəyyən coğrafi məkanı – vətənə çevirərək, burada identikliyini tapmış cəmiyyətin, bu cəmiyyətə mənsub ayrı-ayrı etnik qrupların milli-siyasi bütövlüyünü yaradan, milli dil və mədəniyyətin özünəməxsus mental keyfiyyətləri ilə müəyyən sivilizasiya arealında qərarlaşmasını təmin edən, millətin və onun seçkin mədəniyyətinin, dini, siyasi, hüquqi və humanitar dəyərlərinin, adət və ənənələrinin qoruyucusu kimi böyük məsuliyyət daşıyan və nəhayət, hər hansı bir milləti dünya birliyində təmsil edən siyasi-inzibati təsisatdır. Məhz bu statusunda milli dövlət beynəlxalq hüququn subyekti olaraq, daxili siyasi həyatın və beynəlxalq sistemin təkamülü prosesində yeni funksional keyfiyyətlər və inkişaf perspektivləri əldə edir. Onun beynəlxalq münasibətlər sistemində fəaliyyətinin miqyası xüsusilə qloballaşma epoxasında kifayət qədər genişlənir, dövlətlərarası münasibətlər regional çərçivədən qlobal miqyasa doğru inkişaf edərək, yeni, dinamik konfiqurasiyalarda özünüreallaşdırma imkanları qazanır. Suveren dövlətlərin qarşılıqlı asılılığının artması onların fəaliyyət mexanizmlərinə yeni baxış və ölçüləri parametrləşdirir.

Qlobal idarəetmənin əsas determinantları olan dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasındakı münasibətlər qlobal interaksiyanın mürəkkəb kompleksini yaradır. Beynəlxalq təşkilatların güclənməsi ilə milli dövlətlərin güclənməsi qlobal əməkdaşlığın və rəqabətin də başqa reallıqlarını meydana gətirir. Eyni zamanda, qlobal idarəetmədə həlledici mövqeyə malik olan dövlətlərin öz aralarındakı münasibətlər və belə bir aparıcı mövqeyi əldə etməyə çalışan yeni qüdrətli dövlətlərin beynəlxalq arenaya çıxaraq, buradakı prioritetləri bölüşməsi dünyanın siyasi inkişafına yeni təsir imkanlarını yaradır. Ona görə də biz belə hesab edirik ki, beynəlxalq sistemin iki ən mühüm başlanğıcını – suveren milli dövlətləri və məhz onların sayəsində siyasi tarixin səhnəsinə gəlmiş beynəlxalq təşkilatları üz-üzə qoymaq, onlardan birinin mümkünlüyünü o birinin qeyri-mümkünlüyü ilə izah etmək düzgün deyildir; bu mənada "qloballaşma" və "suverenlik" anlayışlarını da bir-birinə alternativ modellər kimi qarşı-qarşıya qoymaq yanlış mövqedir. Çünki qlobal siyasətin praktikasında qloballaşma və suverenlik bir-birini istisna edən yox, əksinə, bir-birini şərtləndirən fenomenlərdir [7; 10]. Milli dövlətin "ölməsi" heç də – "ümumdünya dövlətinin doğulması" demək deyil. Eyni məntiqin əks-əlaqəsi ilə yanaşsaq, dünya birliyinin təsdiqi – milli dövlətin inkar edilməsi demək deyil. Arxitektonik quruluşlu qlobal siyasi sistemin humanitarist ideyasına görə, yalnız millətlərin birliyi bəşəriyyətin gerçək substansiyasını ifadə edir. Müasir beynəlxalq sistemin dünya birliyinin təşəkkülünə doğru inkişafının hazırkı mərhələsində suveren milli dövlətlərin ümumdünya demokratikləşmə və modernləşmə hərəkatını genişləndirməsi onların öz siyasi və hüquqi statusunda fəaliyyətinin və bu missiyaları yerinə yetirməsinin ən məsuliyyətli aktıdır. Dünya birliyində demokratik suveren milli dövlətlərin sıx konsolidasiyasının yaradılması dönməz proses olaraq qlobal siyasi-antropoloji sistemi onun inkişafının yeni fazasına,

bəşəriyyəti təşkil edən millətləri daha geniş humanitar əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasına hazırlayır.

Açar sözlər: Konvergensiya, beynəlxalq münasibətlər, humanitar kontekst, humanistləşmə, demokratikləşmə, inteqral yanaşma.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Approaches to Global Governance Theory. Ed. by Hewson M., Sinclair T.J. New York: State University of New York Press, 1999.
2. Bederman D.J. The Spirit of International Law. Athens, Ga.: University of Georgia Press, 2002.
3. Beitz Ch.R. Political Theory and International Relations. Princeton NJ: Princeton University Press, 1999.
4. Buchanan A. Justice, Legitimacy, and Self-Determination: Moral Foundations for International Law. Oxford : Oxford University Press, 2007.
5. Cane P. Responsibility in Law and Morality. Oxford: Hart Publishing, 2003.
6. Capaldo G.Z. The Pillars of Global Law. Ashgate, 2008.
7. Cohen J.L. Sovereignty in the Context of Globalization: a Constitutional Pluralist Perspective /The Philosophy of International Law. Ed. by Besson S., Tasioulas J. New York: Oxford University Press, 2010, p.261-280.
8. Crocker D.A. Ethics of Global Development. Agency, Capability, and Deliberative Democracy. Cambridge University Press, 2009.
9. Donaldson Th. Kant's Global Rationalism / Traditions of International Ethics. Ed. by Nardin T., Mapel D.R. Cambridge University Press, 2002, p.136-157.
10. Endicott T. The Logic of Freedom and Power / The Philosophy of International Law. Ed. by Besson S., Tasioulas J. New York: Oxford University Press, 2010, p.245-259.
11. Hampshire S. World Governance: A Philosophical View / Global Governance: Ethics and Economics of the World Order. Ed. by Desai M., Redfern P. London, New York: Pinter, 1995, p.219-225.
12. Jorgensen N. The Responsibility of States for International Crimes. Oxford: Oxford University Press, 2001.
13. Karns M.P., Mingst K.A. International Organizations: The Politics and Processes of Global Governance. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 2010.
14. Pin-Fat V. Universality, Ethics and International Relations. London, New York: Routledge, 2010.
15. Rosenau J.N. Governance, Order, and Change in World Politics / Rosenau J.N., Czempiel E-O. Governance without Government: Order and Change in World Politics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, p.408-432.
16. Simmons A.J. Moral Principles and Political Obligations. Princeton: Princeton University Press, 1981.
17. Teson F.A. A Philosophy of International Law. Boulder, Colorado: Westview Press, 1998.
18. Wiggins D. Ethics: Twelve Lectures on the Philosophy of Morality. Harvard University Press, 2009.

Джаваншир ФЕЙЗИЕВ

КОНВЕРГЕНЦИЯ ГЛОБАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ И ГУМАНИТАРНОЙ СФЕРЫ В РАЗВИТИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

(Императивы политической аналитики)

Резюме

В развитии международных отношений большое значение имеет конвергенция глобальной политики и гуманитарной сферы. Чем дальше, тем больше становится ясно, что динамика этого развития связана с усилением гуманитарного контекста в глобальной политике. Сегодня расширяются перспективы обогащения глобальной политики более прогрессивными и концептуальными идеями и подходами, углубления на платформе общечеловеческого гуманизма и глобального демократизма, обеспечения национальных государств и международных организаций новыми моделями политического сотрудничества и развития. Особое значение имеют выступления с конструктивными проектами в решении глобальных кризисов и конфликтов.

В целом, конвергенция глобальной политики и гуманитарной сферы создает синтез тенденций, способствующих скорейшему осуществлению процесса гуманизации и демократизации международных отношений. Осознание необходимости конвергенции усиливает внимание к применению методов интегрального подхода в общественно-политических и гуманитарных науках.

Ключевые слова: Конвергенция, международные отношения, гуманитарный контекст, гуманизация, демократизация, интегральный подход.

Javanshir FAZIYEV

CONVERGENCE OF GLOBAL POLITICS AND THE HUMANITARIAN SPHERE IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS

(Imperatives of political analytics)

Summary

Convergence of global politics and the humanitarian sphere in very important in the development of the modern international relations. As time goes on it becomes more clear that the dynamics of this development is related to increasing humanitarian context in the global policy. Today the perspectives of enrichment of modern global politics with more progressive and conceptual ideas and approaches, deepening in the platform of universal humanism and global democratism, ensuring the national states and international organizations with the new political cooperation and development models widen cespecially important are the constructive projects in the solution of global crisis and conflicts. In general, convergence of global politics and the humanitarian sphere creates the synthesis of tendencies which stimulates the humanization and democratization process of international relations. Comprehending the necessity of this convergence increases attention to the application of the methods of integral approach in socio-political and humanities.

Keywords: Convergence, international relations, the humanitarian context, humanization, democratization, integral approach.

УДК 101.1:316

Аида ЮСИФЗАДЕ
д.ф. по философии, АГНА

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ФАКТОР*

Приступая к изложению материала мы не намерены вступить в полемику относительно определений и соотношения таких позиций как «нация», «народность», «народ», «этнос». Вопрос для такой небольшой статьи слишком объемный, чтобы анализировать, и слишком острый, чтобы вкратце его изложить. К тому же эти вопросы активно исследуется в Мировой общественной науке (1, 2).

Чувство национальной принадлежности завладевает нами с особой силой, потому, что в нем проявляются наиболее ранние, родовые определения человека. Это стихия этнического по отношению к которой мы лишь « типичные представители». Однако, понятно, что осмыслить, исследовать проблемы соотношения, общего и различного между этническим и национальным необходимо. Этим проблемам, а также вопросам, связанным с ними вопросами посвящены труды философов, политологов, социологов всего мира. Эти проблемы исследуются в Азербайджане, им посвящаются Международные Форумы и т.д. Отметим только Международный Гуманитарный Форум в октябре 2011 года , в котором одна из секций была посвящена проблемам мультикультурализма. Конечно, высокоразвитое теоретическое сознание не всегда может осмыслить все перенетии проблемы. Будущее национальных структур обусловлено не только перераспределением власти между государственными и международными субъектами и институтами. Он зависит от эрозии или сохранения и развития специфических основ национального феномена, к которым относятся, прежде всего, его культурные и этнические аспекты (3, с.8-9). Именно культура в наибольшей степени создает, прежде всего, рациональные и лишь затем эмоциональные узлы, составляющие сообщество, и духовную основу его жизни в том числе и в политической сфере (4, с.102-155). Интересно, что рациональность переплетена с эмоциональностью, что нередко забывается свойство культуры быть рациональной. Стереотипное противопоставление гражданско-политической (Западной) и этнокультурной (Восточной) моделей нации многократно критически рассматривалось в современных сравнительно - исторических, политических разработках. В частности, известный специалист Э.Смит подчеркивает, что любой даже самый «гражданский» и «политический» национализм при более пристальном рассмотрении оказывается одновременно «этническим» и «лингвистическим»(5). Во основе консолидации всякой нации лежит та или иная комбинация политических, экономических, культурных и психо - этнических факторов, однако, истоки формирования этнокультурных оснований нации и образовавших ее этнических групп теряются в прошлом. Однако, привлекает идея Ю.Хабермаса о роли нации (6, с.138-149).

Хотя сама этничность и национальные культуры являются историческими феноменами, формируемые большей степени социальными условиями, тем не менее духовные составляющие придают им особую жизнеспособность и огромную эмоционально-мобилизующую силу. Духовная сторона национальной жизни заключена не только в людях, представляющих нацию в данный конкретный момент, но и во всем

* Məqalə f.ü.f.d., dos. A.Cəfərov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

культурном наследии ее прошлого, которое является относительно самостоятельной реальностью.

Перемены, вносимые глобализацией в культурно-духовной сферу, бесспорны. К наиболее заметным из них относятся возникновение интернета открытых информационных потоков и пространств, распространение образцов поп-культуры, единых стандартов и стилей жизни и отчасти, универсально моральных представлений, умножение международных контактов принятие английского языка в качестве универсального языка общения. Все это означает глубокую трансформацию условий и принципов формирования культурной жизни, которая отныне уже не может строится исключительно или преимущественно в рамках локальных общностей. Сократилась способность правительства контролировать связи общества с внешним миром, например попытки в Китае ограничить использования интернета натолкнулись на немалые трудности.

Ведет ли глобализация к обмиранию национальных и местных традиций, к их конвергенции или установление единой стандартной глобальной культуры? События последних лет опровергают такой прогноз прежде всего эмпирически. Напротив, почти повсеместно происходит самоутверждение разнообразных в том числе и архаических форм общности. Практика ассимиляции, столь успешно осуществлявшаяся в прошлом, стала крайне проблематичной и подвергалась всеобщему осуждению, в том числе в официальных международных документах. Так, ассимиляционная политика в некоторых европейских государствах была осуждена многими. Об этом пишет Галс Келер в книге «Мировой порядок: взгляд и реальность 2009, Нью Дели. Эти идеи обсуждались и на Международном Бакинском Гуманитарном Форуме на секции, посвященной проблемам Мултикультурализма. Современные иммигрантские меньшинства стремятся поддерживать тесные связи со страной своего происхождения и коренные традиции, образуя его пути новый тип транснациональных сообществ. Даже давно сложившиеся нация сталкиваются проблемой этнического вызова и культурной неоднородности (7, с.338-343). Все более популярным лозунгом становится принцип культурного плюрализма. Отметим, что проблемам диаспоры уделяется особое внимание и в Азербайджанской общественной науке.

В противоположность всем существовавшим до сих пор культурным системам – исторически самобытным и эмоциональным – современная поп-культура нейтральна и искусственна, она технологична, национальный колорит лишен эмоциональности. Построенная на технических эффектах, поверхностная обращенная более инстинктам, схематичная, она, на наш взгляд, лишена духовности вообще. Не случайно с ней связывают возможность становления совершенно новой личности, обитающей в «электронном глобальном мире». В определенной степени идея Ф.Фукуяма о последнем человеке и конца история приходит на память, когда мы размышляем о воздействия поп-культуры на современного человека. Одновременно, следует понять, что прогноз американского ученого не более, чем прогноз, то есть будущее вариативно, а национальное, в том числе и идеологии все еще оказывают серьезное воздействие на духовность, культуру и человека (8).

«Нации как таковые», т.е. как коллективные действующие лица, играют все еще важную роль, в общемировом культурном потоке. По мнению некоторых авторов большинство элементов культурного обмена, а не транснациональны, а это скорее обеспечивает национальные границы, но не всегда прославляет их (9, с. 35-70).Однако оторванность от исторических корней, и особенно от высоких достижений мощных

национальных традиций более всего обесценивает в главном, содержательном отношении – саму культуру и культурный обмен.

Между тем, в условиях неограниченного информационного взаимообмена социальной интерактивности, зависящей лишь от желания и деятельности личности, потребность в идентите нередко лишь возрастает. В итоге создается дополнительная почва для подъема этнического и этнически-ориентированного национального сознания. Возникает ложная дилема либо культура, либо современность. Такова одна из причин , почему оборотной стороной глобализации становится не преодоление, а утверждение этнических уз.

Возрождение группового идентитета, развитие концепции локальных культур – все это лишний раз демонстрирует, что рационалистический идеал абстрактного человечества ошибочен: люди не являются, не могут и не хотят быть только человеческими существами, вне связи с культурой, полом и другими особенностями. Унифицирующие аспекты глобализации многими воспринимаются как опасность «неприемлемого оскудения» и порождают инстинктивное и осознанное противостояние ей.

Асимметричный характер процессов культурной глобализации способствует больше размежеванию и конфликту, нежели интеграции. И многие этические представления, и масскультура, и сама идеология глобализма, которые усиленно продвигаются на мировом культурном рынке в качестве универсального достояния являются продуктом эволюции Западной цивилизации. Одно из достоинств широкоизвестной статьи С.Хангтингтона состояло, в том что он одним из первых в кругах западной интеллигенции, публично и недвусмысленно обозначил этот факт и сопряженные с ним проблемы (10). Не только оторванность от классических ценностей, но и чуждость культур других народов ослабляет шансы импортируемых «культурных потоков» вытеснить национальные и этнические традиции.

Тенденция к противодействию наступлению господства технократической утилитаристской этики и бездуховной масс культуры, если до сих пор выражались более всего в радикальном традиционализме и религиозном фундаментализме. Теперь понятно, что ему эффективно будет противостоять синтез универсальной и национальной культуры. Этот синтез есть часть национальных моделей модернизации - об этом пишет И.Р.Мамедзаде (6, с.138-149). На наш взгляд ныне западные мыслители зачастую, критикуя национальные модели модернизации в Европе, хотят контролировать процессы вне Европы.

Интересные перспективы открывают электронные медиа – технологии. Еще в 80-х годах прошлого века наблюдалось как телекоммуникационные и компьютерные средства способствуют консолидации отдельных этнокультурных групп, возрождению полузабытых этнических культур и мобилизации этнополитических движений. Именно эти сети, там, где они имеются помогают сегодня даже географически рассредоточенным меньшинствам избегать ассимиляции, например, выходцы из Южной Азии, или курды живущие в различных странах поддерживают свою культуру.

Однако высокая вероятность сохранения культурно-национальных разграничений не означает ни их неизменности, ни их абсолютности. Нельзя сказать, что глобализация лишь усиливают осознание неоднородности и готовит почву для столкновения культур. Идея С.Хантингтона о том, что «следующая мировая война, если она случится, будет войной между цивилизациями», (10) по сути игнорирует, прежде всего – общечеловеческое и социально-универсальное измерение отдельных культур. На протяжении истории ценности и сознание народов неизбежно развиваются, меняя их

идентитет и общественный уклад. В современном мире процесс расширения сближающих элементов в рамках партикулярных культурных систем, безусловно просматривается. Он связан и с унификацией материальных стандартов, с потребностями современного урбанистического образа жизни, с утратой сокральности традиций в условиях свободного движения информации, с признанием универсальности ряда социальных институтов и ценностей.

Кроме того, само разрушение культурных границ вынуждает представителей всех культурных групп соотносить себя с «глобальной ойкуменой», осмысливая свое место в ней и свои связи с ее ведущими силами. Эту парадоксальную ситуацию в свое время отмечал Э.Геллнер: «интеллигенция движущая сила раннего национализма» сейчас в большинстве своем олицетворяет снижение барьеров и ослабление межнациональных предубеждений (11, с.55-62).

Новые параметры культурной жизни несут с собой напряженную и быстро меняющуюся диалектику всевозможных, национальных, универсальных и псевдоуниверсальных элементов сознания на всех уровнях. А это означает обострение конфликта не только между обществами и цивилизациями, но и внутри их между различными аспектами идентитета и самосознания для каждого общественного субъекта от индивидиума до нации.

Сейчас в западноевропейских обществах наблюдается несколько разнохарактерных процессов и феноменов, знаменующих системные, хотя и не вполне ясные по своему подходу перемены. Во-первых, к ним относятся поддерживающие национальную идентичность тенденции социально-этнической эволюции, одним из выражений которых выступает современная масс-культура. Во вторых, в общественном сознании расширяются и другие предпосылки для интеграции. Бесспорно преодоление шовинистических настроений – националистической экзальтации, вражды и недоверие к соседям. В-третьих, несмотря на «европейскую» и «глобалисткую» ориентацию элит, достаточно прочно остаются и культурная неповторимость наций и основы рациональности национального сознания. И наконец, четвертым важным феноменом является тенденция к признанию этнического и культурного плюрализма на фоне быстрорастующей неоднородности населения. На волне этнического – «взрыва» 50-70-х годов стали добиваться возрождения собственных культур и политического признания исторические меньшинства Западной Европы (12, с.328).

Европейская интеграция, наличие в лице ЕС противовеса диктату государств не мало способствовали умеренному характеру современного западноевропейско – этнонационализма и его примирению с центральными властями. Непреклонность правительств в отношении сеператизма и достигнуты в борьбе с ним успехи, свою очередь предостерегают против недооценки устойчивости государственности. Признание менее радикальных требований этнических групп свидетельствуют о способности государств более адекватно согласовывать интересы и прав всех категорий своих граждан и тем самым расширяет политические предпосылки для общенациональной консолидации.

Таким образом, как показывает данная статья этнический и национальный фактор и его связи глобальным и этническим должны исследоваться с привлечением материалов у социологии, философии, политологии и т.д.

Ключевые слова: глобализация, национальный фактор, национальная культура, нация, ассимляция, конфликт.

Список использованной литературы

1. Мехтиев Р. Современный Азербайджан как воплощение национальной идеи. Газ. «Бакинский рабочий», 21 мая 2011 г.

2. Мамедзаде И.Р. О философии (современные подходы, тенденции и перспективы). Баку, 2011.

3. Мамедзаде И.Р. Диалог культур в контексте философской рефлексии. /World Forum on İntercultural Dialogue Baku, 7-9 April 2011.

4. Нарочницкая Е.А. Национальных фактор в эпоху глобализации //Процессы глобализации: экономические, социальные и культурные аспекты. М., 2000.

5. Smith A. National idenvity and the idea of Europian umity //Lntern affairs. L. 1992. Vol. 68? #1? Pp 55-76.

6. Песоцкая Е.Н. К вопросу об этническом менталитета как фактора сохранения культурных и национальных традиций в условиях процесса глобализации //Вестник НПУ им. Н.И.Лобачевского. Сер. Социология. Психология. Философия. Нижегород. 2009, №1.

7. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М., «АСТ Москва», 2009.

8. Комарофф Дж. Национальность, этничность, современность: политика самосознания в конце XX в. //Этничность и власть в полиэтнических государствах. М., 1994.

9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. //Полис, 1994, №1.

10. Геллнер Э. Национализм возвращения //Новая и новейшая история. М., 1989, №5.

11. Этнические меньшинства в современной Европе. М., «Восточная литература», РАН, 1997.

Aidə YUSİFZADƏ

QLOBALLAŞMA VƏ MİLLİ FAKTOR

Xülasə

Məqalədə qloballaşma şəraitində milli faktorun rolundan, onun təzahür formalarından bəhs edilir. Qeyd olunur ki, qloballaşmanın ziddiyyətli xarakterinə baxmayaraq milli faktor öz əhəmiyyətini daim saxlamaqdadır.

Açar sözlər: qloballaşma, milli faktor, milli mədəniyyət, millət, assimeyasiya, münaqişə.

Aida YUSUFZADE

GLOBALIZATION AND NATIONAL FACTOR

Summary

The article considers the role of national factor, its formation in the globalization condition. It is mentioned that despite of the contradictional character, the national factor has always been of importance.

Keywords: globalization, national factor, national culture, nation, assimilation, conflict.

UOT 327

Sona ƏLİYEVA
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, doktorant

DAĞLIQ QARABAĞ PROBLEMİNDƏ ERMƏNİ SEPARATİZMİ*

Müasir dünyada baş vermiş bir çox münaqişələrin xarakterinin araşdırılması nəticəsində demək olar ki, separatçılıq hərəkatı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanmasının və indiyə kimi davam etməsinin başlıca səbəbini təşkil edir. Hazırda separatçılıq hərəkatı dünyanın bir sıra ölkələrini bürümüşdür. Onların təzahür formaları müxtəlif olsa da, səbəbləri və sosial-iqtisadi nəticələri eynidir. Separatçılığın ən mürtəce və təcavüzkar forması etnik qrupun «öz müqəddəratını təyin etmək» adı altında dövlətin ərazi bütövlüyünü pozmağa, ayrılıb müstəqil dövlət yaratmağa və ya başqa dövlətə birləşməyə cəhd göstərməsidir.

Tarixi faktlar göstərir ki, Azərbaycan torpaqları XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə İran arasında gedən müharibələrin nəticəsi kimi iki hissəyə bölünmüşdür. Şimali Azərbaycan Rusiyanın, Cənubi Azərbaycan isə İranın tərkibinə qatılmışdır. Elə həmin vaxtdan uzunmüddətli siyasətin tərkib hissəsi kimi çar Rusiyası tərəfindən İran və Türkiyədən ermənilərin məqsədli şəkildə və kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə köçürülməsi təşkil edilmişdir. Həyata keçirilən tədbirlər Dağlıq Qarabağ əhalisinin tərkibində azərbaycanlılar və gəlmələr arasında nisbəti, demoqrafik vəziyyəti süni surətdə dəyişdirmişdir (1).

Sovet dövləti rəhbərlərinin səyi ilə 1923-cü ildə Azərbaycan Respublikasının tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. Yaradıldığı zaman bu vilayətin 157 min nəfərdən də az əhalisi olmuşdur. Onda bu vilayətdə yaşayanların 47 min nəfəri azərbaycanlılardan ibarət idi. Azərbaycanın bir bölgəsində erməni millətindən olan vətəndaşlara muxtariyyət verildiyi halda, Ermənistanda yaşayan 200 mindən artıq azərbaycanlılara muxtariyyət verilməməsi milli ayrıseçkilik siyasətinin nəticəsi idi ki, qısa tarixi vaxtda Ermənistanda ardıcıl və məqsədli şəkildə azərbaycanlılar deportasiyaya məruz qaldılar. 1948-1953-cü və 1987-1990-cı illərdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar deportasiya edildilər və qovuldular. Faktiki olaraq Ermənistan ərazisində monoetnik respublika yaradıldı. Mərkəzi hakimiyyətin dəstəyi ilə Ermənistan SSR Ali Soveti 1989-cu il 1 dekabr tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil olması haqqında qərar qəbul etdi. Bu Ermənistanda işğalçılıq siyasətinin dövlət siyasətinə çevrildiyinə əyani sübut idi. Az sonra isə Rusiyanın ayrı-ayrı dairələrinin köməyi ilə Ermənistan 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı yeddi rayonunda genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar həyata keçirdi. Nəticədə bu rayonlar erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olundu və orada qəddarlıqla etnik təmizləmə aparıldı. Separatizm siyasətinin davamı kimi 1992-ci il fevralın 26-da ermənilər qədim Xocalı şəhərində dəhşətli qırğın törətdilər. Misli görünməmiş amansızlıqla Xocalı şəhərinin sakinlərini ermənilər qəddarcasına qətlə yetirdilər. Bir gün ərzində 613 nəfər dinc azərbaycanlı, o cümlədən 106 qadın, 23 uşaq öldürülmüşdür. 2 minə qədər Xocalı sakini əsir və girov götürülərək, dəhşətli zülmə və həqarətə məruz qoyulmuşdur (2, s. 56).

Bütün tarixi hadisələrlə yanaşı separatizmə öz vaxtında tarixi qiymət verən ümummilli lidkr Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli Fərmanı ilə 31 mart azərbaycanlıların

* Məqalə f.e.d., prof. Əlikram Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

soyqırımı günü elan edilmiş, sovqırım qurbanlarını anma tədbirlərinin keçirilməsinə, beynəlxalq miqyasda Azərbaycan həqiqətlərinin yayılmasına təkan verilmişdir. Məqsəd erməni millətçilərinin işğalçılıq və təcavüzkarlıq siyasətini faktlar əsasında dünya ictimaiyyətinə və nüfuzlu beynəlxalq dairələrə çatdırmaq, törədilmiş hadisələrin bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı planlı surətdə həyata keçirilən soyqırımı kimi tanınmasına nail olmaq idi.

Çoxsaylı faktlar Azərbaycanla Ermənistan arasında münaqişənin süni surətdə yaradıldığını təsdiq edir. Münaqişəni təşkil edənlər həlli çətin olan problem yaratmaqla öz planlarını reallaşdırmağa çalışmışlar. Odur ki, dağıdıcı separatçılığın təsirinə məruz qalanadək «öz müqəddəratını təyin etmək» adı altında gedən hərəkatın müdafiəçiləri olan dövlətlər, özləri separatçılığın girovuna çevrildikdə, antiterror koalisiyası yaratmaq, separatçılığa qarşı kollektiv mübarizə aparmaq çağırışına başlayırlar. Bu dövlətlərin bəziləri isə bir tərəfdən öz ölkələrində separatçıları məhv etmək üçün hər cür qoşun növü və silahlardan istifadə etdikləri halda, qonşu ölkələri bürüyən separatçıları silah və sursatla təchiz edir. Rusiyanın Ermənistana bir milyard dollar məbləğində təmənnasız döyüş texnikası və hərbi surşat göndərməsi bu ziddiyyəti daha da dərinləşdirdi. Bu, işğalçılıq siyasətinin reallaşması üçün Ermənistan Respublikasına Rusiya Federasiyasının aşkarlanmış təmənnasız yardımı idi. Həmin yardımların münaqişə vəziyyətində olan hər iki ölkə üçün çox ağır nəticələri olsa da təəssüf ki, Rusiya tərəfi məsələdə obyektiv mövqe tutmamış, milli etnik ziddiyyətləri daha da qızışdırmışdır (4).

Digər tərəfdən təəssüf ki, erməni separatçıları Qarabağ ərazisini işğal nəticəsində tamamilə nəzarətsız zonaya çevirərək hazırda Azərbaycanın tarixi torpaqlarını narkotik maddələrin istehsalı və dövriyyəsi məskəninə çevirmişdir. Bu Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin hesabatlarında konkret faktlarla verilmişdir. Bu faktlar həmçinin ABŞ Dövlət Departamentinin illik hesabatlarında da öz əksini tapmışdır. Hesabatlarda Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarında narkotik maddələr istehsalına, onların tranzitinə və satışının həyata keçirilməsinə, bu əməliyyatlardan milyonlarla ABŞ dolları qazanılmasına dair əsaslı faktlar gətirilir. Hələ 1997-ci ildə Moskvanın «Biznes i politika» jurnalının 46-cı nömrəsində Orta Asiya və Qafqazda narkobiznes və narkomafiya sahəsində faciəli vəziyyət yarandığı bildirilirdi. Jurnalda narkomafiyanın bu ölkələrin bütün hakimiyyət strukturlarını, sərhədçilərini, sərhəd qoşunlarını, hüquq-mühafizə orqanlarını ələ aldığı bildirilir. Ermənistanın ən güclü iqtisadi inteqrasiya müttəfiqi olan İran İslam Respublikası mənbələrinə görə Azərbaycanın erməni Silahlı qüvvələrinin təsiri altında olan ərazilərində istehsal olunan, o cümlədən İranın özündə də satılan narkotik maddələr külli miqdarda gəlir gətirir. 1994-cü ildən bəri Azərbaycanın bu ərazilərində narkotik maddələr istehsalı və tranziti ilə məşğul olanlardan bəziləri başqa dövlətlərdə yaxalanmışlar. Bütün bunların dünyaya məlum olmasına baxmayaraq Dağlıq Qarabağ ərazisində erməni separatizminin hərəkətlərinin beynəlxalq aləm tərəfindən qarşısının alınması konkret addımlarla öz əksini tapmamışdır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunması üçün BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü ildə 4 Qətnamə (822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələr) qəbul etmişdir. Bu qətnamələrdə işğalçı qüvvələrin işğal olunmuş ərazidən qeyd-şərtsiz çıxarılması tələbi irəli sürülmüşdü. Ermənistan bu tələbi, habelə ATƏT-in Parlament Assambleyasının, ATƏT iştirakçısı olan ölkələrin dövlət başçılarının sammitinin işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi haqqında qərarlarını yerinə yetirməkdən indiyədək imtina edir. Bu gün Ermənistanın işğalçı, Azərbaycanın isə işğala məruz qalan ölkə olduğu barədə diskussiya aparmaq yersizdir. Ermənistan Silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazisinin 20 faizini işğal etmiş, 900 kənd və şəhəri, minlərlə sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsini. sosial-mədəni obyektlərini, məktəbləri, uşaq bağçalarını, tibb məntəqələrini, kitabxanaları dağıtmış və yandırmısdır. (3, s. 114).

Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə etnik təmizləmə aparılmış və bir milyondan artıq azərbaycanlı doğma yurdlarından qovulmuşdur. Bu faktı Ermənistan rəhbərləri də istər-istəməz

etiraf etməli olurlar. Ermənistan Respublikasının BMT yanında daimi nümayəndəliyinin 1997-ci il sentyabrın 2-də BMT-də yaydığı «Dağlıq Qarabağda və Azərbaycanda qaçqınlar, köçkünlər və hərbi əməliyyatlar zamanı tutulmuş ərazilər haqqında» adlı sənəddə Azərbaycana irad tutulur ki, reallıq heç də Azərbaycanın iddia etdiyi kimi deyildir. Əslində, Ermənistan Azərbaycan ərazisinin 20 faizini deyil, cəmi 15 faizini işğal etmişdir. Orada deyilir ki, Ermənistan Azərbaycanın Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Cəbrayıl, Zəngilan rayonlarını tamam, Ağdam rayonunun 35, Füzulinin isə 25 faizini işğal etmışdır. Göründüyü kimi, Ermənistan tərəfi bütün dünya qarşısında çaşqınlıq yaradır, lakin işğalçı olduğunu gizlədə bilmir (5, s. 203).

Helsinki Vətəndaş Assambleyasının Ermənistan üzrə nümayəndəsi Mikael Dallakyan da İsveçrədə və Ermənistan parlamentində Ermənistanın işğalçı siyasət yeritdiyini tənqid etmişdir. Erməni diplomatı Tiqran Akopyan «Dero» silahlı birləşmələrinin 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan rayonlarının işğalı zamanı uşaqları və qadınları güllələməsinə aid faktlarla Ermənistan parlamentinin orqanı "Ayastan Avranetutyan" qəzetinin 1995-ci il fevral-mart nömrələrində yazılar vermişdir. Orada həm də «Dero» hərbı qruplaşmasının narkotik maddələr alveri və tranziti ilə məşğul olmasından, eləcə də bu qanunsuz biznesdən heç yerdə hesaba alınmayan külli miqdarda gəlir əldə etməsindən bəhs olunur.

Tiqran Akopyan erməni Silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasını tələb etmişdir. O erməni Silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisində vəhşiliklər törətməsinə, habelə hərbi əsirlərə işgəncələr verilməsinə etiraz əlaməti olaraq hərbi xidmətdən imtina etmiş, nəticədə Tiqran Akopyanın özü və ailəsi təzyiqlərə məruz qalaraq məcburiyyət ucbatından ABŞ-dan sığınacaq istəmiş və yalnız bu yolla erməni millətçilərinin qisasından xilas ola bilmişdir.

Bu gün təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycanın xarici siyasətində ölkənin hərbi- siyasi təhlükəsizliyinə təminatı gücləndirməyin vacibliyinə böyük əhəmiyyət verilir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev, siyasətinin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev bütün beynəlxalq qurumlarda olduğu kimi Azərbaycanın Şimali Atlantika Alyansı ilə də getdikcə genişlənən əlaqələrinə böyük əhəmiyyət verərək bu əməkdaşlığın keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəlməsi üçün ciddi səylər göstərmişdir. Bu gərgin siyasi mübarizə həm də erməni separatizminin iç üzünün dünyaya açılıb göstərilməsinə, ona dünya tərəfindən layiqli qiymət verilməsinə yönəlmişdir (6, s. 326).

2004-cü il iyunun 29-da NATO-nun İstanbul sammitində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxış edərək demişdir: «Ermənistanın on ildən artıq davam edən təcavüzü nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin 20 faizi işğal olunmuşdur ki, bu da bizim regionun sülh və sabitliyinə ən böyük təhlükələrdən biridir. Ermənistanın təcavüzü və apardığı etnik təmizləmə nəticəsində bir milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və köçkünə çevrilmiş, Azərbaycanm Dağlıq Qarabağ bölgəsi və 7 digər rayonu işğal altındadır. Ölkəmizin ərazi bütövlüyü pozulubdur. Ermənistan hərbi birləşmələrinin işğal olunmuş ərazilərdən qeyd-şərtsiz çıxmasını tələb edən BMT-nin dörd qətnaməsinə Ermənistan hələ də məhəl qoymur, Ermənistan və Azərbaycan arasında on ildən artıq davam edən sülh danışıqları indiyədək heç bir nəticə verməyibdir. Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü və suverenliyini güzəştə getməyəcəkdir.

Dağlıq Qarabağ Cənubi Qafqazda sülhə və sabitliyə daimi təhlükə yaradan qanunsuz və nəzarətsiz ərazidir.

Biz ümid edirik ki, sammitin nəticələri Avroatlantik məkanına və onun qonşuluğunda olan ərazilərə daha çox təhlükəsizlik və sabitlik gətirə bilmək imkanlarımızı artıracaqdır».

Beləliklə də Dağlıq Qarabağ problemində erməni separatizminin iç üzü bu gün beynəlxalq aləmdə Azərbaycan diplomatiyasının əhatəli və dəqiq müəyyən etdiyi kurs üzrə ifşa edilməkdədir. Bütün bəşəriyyətə təhlükə yaradan belə dəhşətli cinayət hər bir təşkilatın və

dövlətlərin gündəlik müzakirəsi olmalıdır.

Açar sözlər: separatçılıq, narkomafiya, Xocalı soyqırımı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гурко-Кряжин В. Армянский вопрос. Б., Коммунист, 10 март, 1990. № 23.
2. İsmayılov F. Dağlıq Qarabağ konflikti. ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində. Bakı-Qartal, 2001.
3. Səfərov S., İbrahimov E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında həll olunmalıdır. Müstəqilliyimizin on illiyi. Bakı, "Yeni Nəsil", 2003.
4. Strateji əməkdaşlığın prinsipləri. «Azərbaycan» qəzeti, 30 iyun 2004, №117.
5. Fenomen. Buraxılışa məsul (F.Ağamalı). Bakı-Oskar, 2003.
6. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, Azərnəşr, 2005.

Сона АЛИЕВА

АРМЯНСКИЙ СЕПАРАТИЗМ В НАГОРНОКАРАБАХСКОЙ ПРОБЛЕМЕ

Резюме

В данной работе осуществляется научный анализ преступлений, совершенных армянскими сепаратистами на территории Азербайджана. Автор изучает разрушительную роль армянского сепаратизма в разжигании межнациональной розни совершенных ими тягчайших преступлений на исторических территориях Азербайджана в Нагорном Карабахе.

Ключевые слова: сепаратизм, наркомафия, Ходжалинский геноцид.

Sona ALIYEVA

ARMENIAN SEPARATISM IN THE PROBLEM OF NAGORNO-KARABAKH

Summary

In the present work the scientific analysis of the crimes committed by Armenian separatists on the territory of Azerbaijan is made.

The author studies the destroying role of the Armenian separatism in stirring up the national discord and the grave crimes committed by them on the historical territories of Azerbaijan in Nagorno-Karabakh.

Keywords: separatism, narcomafia, Khojaly genocide.

UOT 32.019.52

Ramil VƏLİBƏYOV
AMEA FSHİ, doktorant

KÜTLƏVİ ŞÜURUN İNKİŞAFINDA SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİN ROLU*

Bir sıra siyasi ədəbiyyatlarda qeyd olunduğu kimi, kütləvi şüur bütün cəmiyyət üzvlərinin, sosial qrupların strukturdaxili şüur "arxipelaqıdır". Bu gün kütləvi şüur "arxipelaq"ı bir, sabah isə bir neçə "ada"dan ibarət ola bilir. Ona görə də, buna qrupüstü şüurun xüsusi növü kimi də yanaşılır.

Kütləvi şüurun bir və ya bir neçə «ada»dan ibarət olmasını isə onun formalaşmasına və inkişafına təsir edən makroformlar təmin edir. Həmin makroformlar da bir çox xüsusiyyətləri özündə birləşdirən mühüm sosial-siyasi elementlər qismində çıxış edirlər ki, onlardan biri kimi siyasi mədəniyyəti göstərmək olar.

Kütləvi şüurun mahiyyətini və tərkibini təşkil edən faktorlar siyasi mədəniyyətin də daxili komponentlərinə aiddir. Yəni, kütləvi şüurun formalaşmasına təsir edən makroformlar dolayısı ilə siyasi mədəniyyətə də təsir edirlər. Burada ictimai rəy, siyasi əhval, siyasi davranış və fəaliyyət, siyasi stereotiplər, siyasi mövqe, siyasi və sosial dəyərlər sistemi və s. amillər bir-birindən ayrılmaz olan elementlər kimi, kütləvi şüurun da, siyasi mədəniyyətin də formalaşmasında və inkişafında iştirak edirlər. Lakin siyasi mədəniyyət ayrıca bir makroform kimi də kütləvi şüurun formalaşmasına və inkişafına təsir göstərir.

Əlbəttə ki, kütləvi şüurun genezisinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, onun formalaşmasında və inkişafında birbaşa olaraq, xalqın və cəmiyyətin sosial və siyasi həyatının əsas elementləri, onların fəaliyyət və davranışları, hakimiyyətə, elitaya münasibəti və s. faktorlar çıxış edir. Bütün bunlar isə ümumi şəkildə siyasi mədəniyyətin tərkibində təşəkkül tapır.

Aydındır ki, kütləvi şüur ümumi sosial-siyasi dünyagörüşünü paylaşan insanları əhatə etdiyindən tərkibində cəmiyyətin, xalqın adət-ənənəsini, əxlaqi, siyasi və sosial dəyərlər sistemini birləşdirir. Kütləvi şüur bütövlükdə, xalqın düşüncəsi və baxışları olduğundan, ona cəmiyyətin bütün üzvlərinin təcrübi fəaliyyətində qazandığı biliklər, təsəvvürlər, həmçinin, xalq yaradıcılığı, folklorlar, inanclar, "xalq fəlsəfəsi" kimi komponentlər və s. daxildir. O, böyük sosial qrupların, siniflərin, bütövlükdə, xalqın malik olduğu baxışların, təsəvvürlərin, əhval-ruhiyyənin, sosial hislərin və emosiyaların cəmidir.

Əsas xüsusiyyəti sosial qrupların maraqları və sosial mövqelərini formalaşdırmaq olan kütləvi şüurda xalqın psixoloji təşkili və siyasi-ideoloji təsəvvürləri, baxışları orqanik şəkildə birləşib. Bu isə özünü qiymətləndirmə, məqsəd, əqidə, etiqad və cəmiyyətin bütün üzvlərinin düşüncəsində formalaşmış amillər şəklində ifadə edir.

Təkzib olunmaz faktdır ki, sosial qrupların və ya fərdlərin siyasətə cəlb edilməsi onların sosial və siyasi maraqlarının təmin edilməsinə cəhd deməkdir. Lakin onların maraqlarının təminatı birbaşa reallaşmır. Burada subyektlərin hakimiyyətə, siyasi institutlara, elitaya, liderlərə və digər subyektlərə münasibətdə ifadə olunmuş düşüncələr və ideyalar əsas rol oynayır. Həmin düşüncələr və ideyalar isə cəmiyyətdə hakim olan siyasi mədəniyyətin səviyyəsindən, əhalinin böyük əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənən normativ-dəyərlər sistemindən irəli gəlir. Bu normativ-dəyərlər sistemi isə ümumi yayılmış və qəbul edilmiş davranışın, yaxud, siyasi dəyər və ideaların məhsuludur. Əlbəttə ki, bütün siyasi institutların

* Məqalə s.e.d., prof. Hadi Rəcəbli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

təyinatı, həmçinin, hakimiyyət və vətəndaş münasibətlərinin forması cəmiyyətin siyasi mədəniyyətində öz təzahür formasını, yaxud əksini tapır.

Q.Almond deyirdi ki, "hər bir siyasi sistemə siyasi fəaliyyətə istiqamətlənmiş xüsusi obrazlar daxildir. Mən onu siyasi mədəniyyət adlandırmağı faydalı hesab edirəm".(1, s. 283-284). Əlbəttə ki, siyasi mədəniyyət cəmiyyətin əksər üzvlərinin siyasi davranışını idarə edən, ümumi qəbul edilmiş dəyərləri, gözləntiləri və istiqamətləri özündə əks etdirir. Onun tərkibində nəinki siyasi ideallar, dəyərlər, hətta siyasi həyatın fəaliyyət normaları da yer alıb. Beləliklə də, hakimiyyət-fərd-cəmiyyət münasibətlərinin səviyyəsini, həmçinin, siyasi davranış obrazlarını müəyyənləşdirən siyasi mədəniyyət faktoru kütləvi şüurun formalaşmasında da mühüm rol oynayır.

Almonddan fərqli olaraq, amerikalı politoloq V.Rozenbrum siyasi istiqamətlərin müxtəlif tipli olmasına diqqət çəkərək, sosiumda mövcud olan və müxtəlif siyasi obyektlərin məxsus olduğu mədəniyyət faktorunu göstərirdi. Siyasi mədəniyyətin komponentləri haqqında əhəmiyyətli təsvir vermiş S.Verba isə yazırdı: "Siyasi mədəniyyət siyasi fəaliyyət prosesini müəyyənləşdirən empirik təsəvvürlər, ekspressiv simvol və dəyərlər sistemindən ibarətdir".(2, s. 245-250).

İnsan mədəniyyətinin bir hissəsi olan siyasi mədəniyyət siyasi həyatda formalaşan və iştirak edən, həmçinin cəmiyyətin siyasi həyatının təkrar istehsalını təmin edən, tarixən formalaşmış normativ-dəyərlər sistemi, siyasi adət-ənənə, ideyalar, dəyərlər, istiqamətlər, siyasi davranış formaları və siyasi subyektlərin funksional keyfiyyətidir. O, cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin bir parçası olmaqla, daim siyasətlə bağlıdır.

İctimai münasibətlər sisteminin modernləşməsinin, vətəndaşların sosiallaşmasının, siyasi institutların və rejimlərin hakim siyasi dəyərlərin və davranış obrazlarının, nəzəri və ideoloji-siyasi proseslərin, insanların siyasi fəaliyyətinin və cəmiyyətin siyasi həyatının inkişaf və funksionallığında öz ifadəsini tapan siyasi mədəniyyət geniş mənada siyasi təcrübənin, siyasi bilik və hisslərin, siyasi subyektlərin davranışlarının, eyni zamanda, ölkə həyatının, siniflərin, xalqın, sosial qrupların və fərdlərin inteqral xüsusiyyətlərinin cəmidir. Siyasi mədəniyyət sosial toplumun tarixi yaddaşını və təcrübəsini, həmçinin, insanların siyasət sahəsindəki siyasi davranışına təsir edən fəaliyyət istiqamətləri, vərdişləri təcəssüm etdirir. O, həm də insan inkişafının keyfiyyətinin və səviyyəsinin ayrılmaz göstəricisidir. C.Tosterin yazdığı kimi, siyasi mədəniyyət cəmiyyətdə siyasi fəaliyyəti səciyyələndirən dərk edilmiş və duyulmuş dəyərlərin və onlara uyğun inamın məcmusudur (3, s. 66).

Siyasi mədəniyyət ilk növbədə, kütləvi şüurun siyasi institutların formalaşmasına, funksionallığına, həmçinin, kütləvi davranışa və fəaliyyətə, ümumilikdə, siyasi proseslərin istiqamətləndirilməsinə təsir göstərən kompleks elementləri özündə birləşdirir. Bu mənada polyak alim J.Vyatrın fikirləri xüsusi aktuallıq kəsb edir. O deyirdi ki, yeni dövrün siyasi mədəniyyəti kütləvi siyasi mədəniyyət adlandırılır. Onun meydana gəlməsi siyasi sistemin fəaliyyət metod və prinsiplərində, habelə, insanların siyasi sistemə, siyasi iştirakçılığa münasibətlərində baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərlə əlaqədardır. Əhalinin siyasi proseslərdə iştirakının genişlənməsi, bütün xalqın siyasi proseslərin subyektinə çevrilməsi hər bir fərdin siyasi mövqeyinin formalaşmasını, siyasi dəyərləri və normaları mənimsəməsini nəzərdə tutur ki, bu da nəticə etibarilə siyasi mədəniyyətə kütləvi xarakter verir(4, s. 297-298).

Siyasi mədəniyyət siyasi fəaliyyət və davranışla da sıx bağlıdır. J.Vyatrın siyasi mədəniyyəti vətəndaşların hakimiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərinə aid olan mövqelərinin, davranış dəyərləri və nümunələrinin məcmusu kimi dəyərləndirməsi də yerinə düşərdi.(5, s. 75-76). Bu mənada siyasi mədəniyyət özündə siyasi şüur mədəniyyətini, siyasi davranış mədəniyyətini, həmçinin, siyasi institutların funksionallığı mədəniyyətini birləşdirir. O təkrarlanan siyasi proseslər arasındakı əlaqələri və siyasi təcrübənin stabil tərəflərini

möhkəmləndirir. Eyni zamanda, cəmiyyətin ictimai-tarixi inkişafının məhsulu olan siyasi mədəniyyət total xarakter daşıyır, sosiumun böyük əksəriyyətinin siyasi şüur və siyasi davranışını xarakterizə edir. Siyasi mədəniyyət, həmçinin, sosial qrupların və fərdlərin siyasi şüuru ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu səbəbdən də siyasi mədəniyyətə təkcə siyasi düşüncə və biliklərin, təcrübə və ənənələrin cəmi kimi baxmaq olmaz. O, eyni zamanda, davranış dəyərləri sistemi, insanların siyasi fəaliyyətinin "mənəvi kodları" və formaları qismində çıxış edir. Məhz, polşalı sosioloq A.Bodnarın fikrincə, siyasi mədəniyyətə münasibətdə siyasilərin biliklərini, faktlarını, siyasi varlıqların qiymətini, qiymətləndirmə mühakiməsini, siyasi mövqeyin emosional tərəfini, cəmiyyətdəki siyasi davranış obrazlarını nəzərə almaq lazımdır. O, qeyd edirdi ki, siyasi mədəniyyətin tərkibində siyasi həyatın gizli və açıq təsəvvürlərinin cəmi birləşib. Onların sırasında siyasi dəyərlər, siyasi normalar, siyasi institutlar, siyasi obrazlar, ictimai qrupların və fərdlərin siyasi fəaliyyət üsulları var (6, s. 191).

Təhlil olunan və göstərilən faktorlar eyni zamanda, siyasi mədəniyyətin inkişafında əsas rol oynayan siyasi təcrübə, ənənələr, rituallar, mentalitet, yığılmış təcrübə, siyasi stereotiplər, siyasi miflər, din, ideologiya, siyasi simvollar, siyasi sosiallaşma və digər faktorlar kütləvi şüurun da formalaşmasında və inkişafında aktiv iştirak edirlər.

Beləliklə, aparılmış araşdırmanın nəticəsi olaraq, demək olar ki, siyasi mədəniyyət kütləvi şüurun ən əhəmiyyətli makroformudur. Siyasi mədəniyyətin inkişafı kütləvi siyasi şüurla kütləvi siyasi əhvalı meydana çıxarır ki, bunun nəticəsində də kütləvi davranış formalaşır. Onun daxili elementlərinin təhlili göstərir ki, siyasi mədəniyyət kütləvi şüurun ideya-siyasi tərəfini formalaşdırır, fərdin siyasi subyekt kimi formalaşmasını təmin edir, vətəndaş-hakimiyyət münasibətlərini təkmilləşdirərək şəxsiyyətin sosiallaşmasını reallaşdırır və kütləvi siyasi mədəniyyətin və kütləvi şüurun yaranmasını labüdləşdirir. **(Sxem 1.)**

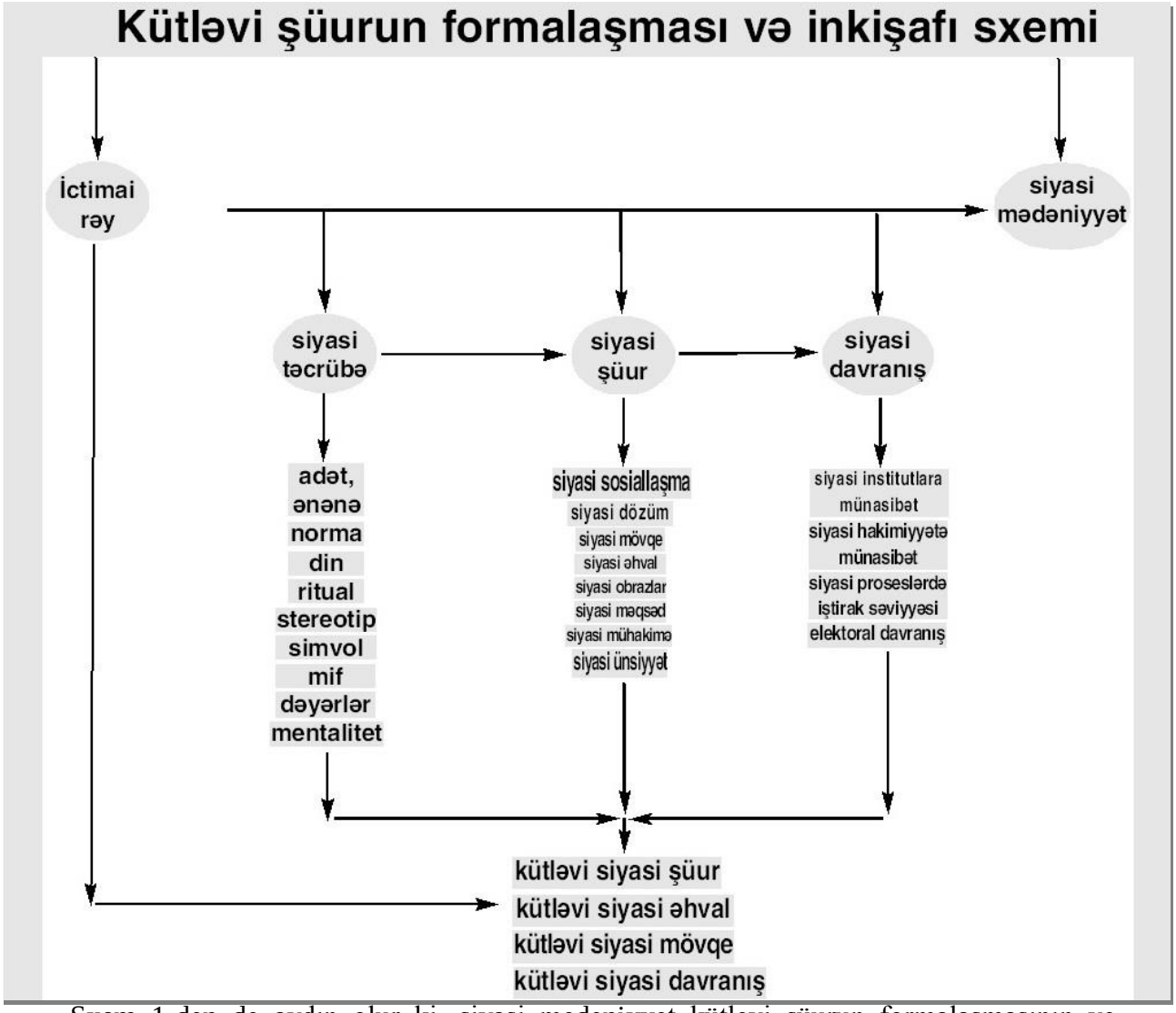

Sxem 1-dən də aydın olur ki, siyasi mədəniyyət kütləvi şüurun formalaşmasının və inkişafının səviyyəsini və keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Təbii ki, cəmiyyətin ictimai, siyasi və sosial həyatının inkişaf meyilləri və istiqamətləri siyasi mədəniyyətə, dolayısı ilə kütləvi şüura təsir edir. Belə ki, sosiumda mövcud olan siyasi təcrübə elementləri siyasi şüuru formalaşdırır. İnsanların siyasi hazırlıq səviyyəsi isə onların siyasi proseslərdə iştirakı, siyasi institutlara, siyasi sistemə, siyasi elitaya və hakimiyyətə münasibəti kontekstində siyasi davranışın yaranmasına səbəb olur. Siyasi həyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq isə, cəmiyyətin siyasiləşməsi və kütləviləşməsi prosesi gedir ki, yekunda kütləvi siyasi təcrübə, kütləvi siyasi şüur, kütləvi siyasi davranış faktorları əsasında kütləvi siyasi mədəniyyət formalaşır. Beləliklə də, kütləvi siyasi mədəniyyətlə ictimai rəyin assosiasiyasından kütləvi şüur yaranır. Kütləvi şüurun inkişafı isə məhz, adları çəkilən makroformların transformasiyasının dinamikasından asılı olur.

Açar sözlər: makroform, kütləvi şüur, siyasi mədəniyyət, siyasi ideal, siyasi institut, elita, lider, siyasi stereotip, ictimai rəy, kütləvi siyasi əhval, kütləvi siyasi davranış.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. H.Şirəliyev, Ə.Əhmədov. Politologiya. Bakı, «Təbib»,1997.
2. Р.Т.Мухаев. Теория политики. М., Юнити, 2005.
3. Sosiologiya və politologiya fənnindən mühazirə mətnləri. Dərs vəsaiti. Bakı, «Təhsil», 2009.
4. Politologiya. İzahlı lüğət. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
5. R.Həsənov. Siyasi sosiologiya. Bakı, AzTU-nun mətbəəsi, 2010.
6. Г.П.Артемов. Политическая социология. М., «Логос», 2003.

Рамиль ВЕЛИБЕКОВ

РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РАЗВИТИИ МАССОВОГО СОЗНАНИЯ

Резюме

Политическая культура важнейшая макроформа массового сознания. Развитие политической культуры формирует массовое политическое настроение и как следствие массовое поведение. Анализ внутренних елементов показывает, что политическая культура формирует идейно-политические стороны массового сознания, способствует социализации личности в процессе усовершенствования отношений между гражданином-государством. На последней стадии создаются массовая политическая культура и массовое сознание.

Ключевые слова: макроформа, массовое сознание, политическая культура, политический идеал, политические институты, элита, лидер, политический стереотип, общественное мнение, массовое политическое настроение, массовое политическое поведение.

Ramil VALIBAYOV

THE ROLE OF POLITICAL CULTURE IN DEVELOPMENT OF MASS CONSCIOUSNESSES

Summary

Political culture is the most important macroform of mass consciousness. The development of political culture creates mass political mood and as a consequence mass behavior. The analysis of the internal elements shows that political culture forms the ideological and political sides of mass consciousness, promotes socialization of a personality in the process of improvement of the relations between the citizen and state. On a final stage the mass political culture and mass consciousnesses are created.

Keywords: macroforms, mass consciousnesses, political culture, political ideal, political institutes, elite, leader, political stereotype, public opinions, mass political moods, mass political behavior.

UOT 323

Günel MƏLİKLİ
BDU, doktorant

MÜASİR AZƏRBAYCANDA SOSİAL SİYASƏT PRİORİTET MƏSƏLƏ KİMİ*

Sosial siyasət sosial həyatda tarazlığı,sosial prosesləri müəyyən edir, sosial təbəqənin mənafeyinə dair uyğunsuzluqları aradan qaldırır, istəklərini öyrənir, dövlətin siyasətinin səmərəliliyini təmin edir. Sosial siyasət, məlum olduğu kimi, dövlətin fəaliyyətini, onun müdafiəsini, səmərələliyini təmin edir. Sosial siyasətdə butün sosial problemlər vətəndaşların mənafeyi baxımından öz əksini tapır. Hər bir dövlətin və ya siyasi partiyanın yeritdiyi siyasətin mahiyyəti və məzmunu onun qarşıya qoyduğu məqsəddə ifadə olunur, o cümlədən sosial siyasətin də məqsədi onun mahiyyətini açmaq üçün başlıca alət rolunu oynayır.

Sosial siyasətin məqsədi iqtisadi, siyasi münasibətləri təkmilləşdirmək, sosial ədaləti gücləndirmək, sosial qrupların maddi və mənəvi tələbatını yaxşı ödəmək üçün şərait yaratmaqdır (5, s.113).Yəni sosial siyasət insanların rifahının yüksəldilməsi, əmək və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, ictimai münasibətlərin bütün sahələrində sosial ədalət prinsipinin daha dolğun həyata keçirilməsi üçün imkan yaradır.

Sosial siyasət anlayışına sosial siyasətin spesifikliyi, sosial siyasətin obyekti, subyekti və siyasətlə əlaqə komponentlərini,məzmununa isə sosial müdafiə sisteminin yaradılması,əhaliyə səhiyyə xidmətinin təşkili, vətəndaşların işlə təmin edilməsi, sosial rifah dövləti və digər prosesləri aid etmək olar. Sosial siyasətin subyektlərinə siyasi elita və liderlər daxildir. Siyasi elita dövlət idarəçiliyi sferasında peşə fəaliyyəti ilə məşğul olan insanlar qrupunu, cəmiyyətin sosial və siyasi inkişafının yollarını, siyasi cəmiyyətin elitar təbəqəsinin iqtisadi dairələrini, alimlərin nüfuzlu nümayəndələrini təcəssüm etdirir.Onu da qeyd etmək lazımdır ki, siyasi elita cəmiyyətin elitar təbəqələrindən təşkil olunduğuna görə, bütövlükdə kütlənin mənafeyini ifadə edir. Lider dedikdə kütləni öz arxasınca apara bilən şəxs nəzərdə tutulur. Sosial siyasətin obyekti ictimai sosial sahə mənasında istifadə olunur,cəmiyyətdə də subyektin real davranışı,sosial strukturu,siyasi sistem kimi insanların fəaliyyət sahələri aid edilir. Sosial qrupların, təbəqələrin, sosial qruplararası münasibətləri, vətəndaşların maddi rifah vəziyyətinin bütün aspektləri, cəmiyyətə və onu təşkil edən sosial qruplara məxsus olan həyat tərzidir. Sosial siyasətdə vətəndaşların maddi ehtiyacların ödənilməsi, sosial ədalət haqqında mövqe müəyyənləşərək sosial siyasətin həyata keçirilməsi, sosial sülhün təmin ediməsi kimi diqqəti çəkən funksiyaları vardır. Sosial proqnozlaşdırma funksiyası - sosial proqramlaşdırmanın, planlaşdırmanın və idarəetmənin elmi əsaslandırılması məqsədi ilə sosial proseslərin perspektivlərinin tətqiqini,sosial tənzimetmə funksiyası cəmiyyətin bütün sosial qruplarının mənafeyi nəzərə alınmaqla onların nisbətən həyat şəraitinin tənzimlənməsini, mühafizəedici funksiya isə sosial qrupların statusunun qorunub saxlanılmasını icra edir. Ümumilikdə, sosial proqnozlaşdırma XX əsrin 20-30-cu illərində yaranmış daha sonra bir elm kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Sosial planlaşdırma ideyasını A.Sen–Simon, R.Ouen kimi utopik sosialistlər tədqiq etmiş, Franklin Ruzveltin "Yeni kurs"proqramında termin kimi istifadə edilmişdir. Müasir sosial planlaşdırma C.Bernal və H.Vinerin tətqiqatları əsasında irəli sürülmüşdür. Sosial dövlət vətəndaşlar üçün əlverişli sayılır, yəni hər bir vətəndaşın mülkiyyətə sahib olması üçün qanunlar qəbul edilir, sosial siyasət proqramı hazırlanır.

* Məqalə s.e.d., prof. Hadı Rəcəbli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

P.L.Verqerə görə, sosial dövlətdə iqtisadi siyasətin əsas məqsədi insanların çoxsaylı bioloji və sosial tələbatlarının təmin edilməsidir. Bu siyasətin nəticələrindən isə həm cəmiyyətin ən təminatlı əhali qrupuna daxil olan şəxslər, həm də cəmiyyət və dövlət tərəfindən müəyyən edilən hallara uyğun olaraq sosial yardıma ehtiyacı olan aztəminatlı şəxslər istifadə edir. İnsanın çoxsaylı tələbatlarını ödəməyə imkan verən əsas mənbə kimi isə onun gəliri çıxış edir (8, s.77). İqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün dövlətlərdə hər bir şəxsin, minimal səviyyədə sosial-iqtisadi və mədəni hüquqları təmin edilməlidir.

Mövcud ədəbiyyatda sosial dövlətə dair fikirləri ümumiləşdirsək, bu cəmiyyətin atributiv xassələri kimi aşağıdakıları göstərə bilərik: sosial idarəetmədə üfüqi, koordinasion əlaqələrin qənaətbəxş inkişafı, qeyri-formal münasibətlərin effektliyi və işləkliliyi; sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi maraq və mənafelərin harmonik uzlaşması; dövlətin və siyasi hakimiyyətin bütövlükdə xalqın və hər bir vətəndaşın qarşısında məsuliyyəti; vətəndaşların hüquq bərabərliyi və onların cəmiyyətin idarə olunmasında geniş, təsirli iştirakı; dövlət tərəfindən insanın hüquq və azadlıqlarının etibarlı müdafiəsi, vətəndaşların siyasi iradəsinə qayğı və hörmət; insanların vətəndaş fəallığı və təşəbbüskarlığı, onların özünüifadəyə və özünüreallaşdırmaya cəhdi; hüququn aliliyi və qanunun hökmranlığı şəraitində hər bir kəsin qanun qarşısında məsuliyyəti; vətəndaş və şəxsi ləyaqət hissinin yüksək inkişafı, sivil qaydada onların qorunması üçün bacarıq və imkanların olması; tolerant keyfiyyətlərin və demokratik qayda-qanunların prioritetliyi (6, s.264).

Cəmiyyətin hər bir ayrıca sferasında dəyər və məqsədlərin bölüşdürülməsinin prinsip və metodları sosial ədalətə uyğunlaşdırılır. Buna görə də ictimai həyatın müxtəlif sahələrində ədalətliliyin meyar və prinsipləri müxtəlif olur. Bununla belə, ədalət bu sferaların elə qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutur ki, onlar bir-birini şərtləndirir, bir-birini tamamlayır, öz müstəqilliyini saxlayaraq, biri o birini özünə tabe etmir, öz dəyərlərini, norma, təşkilatlanma qaydalarının orada da tətbiqinə vadar etmir. Məsələn, müasir elm effektiv bazar iqtisadiyyatına söykənmədən dinamik inkişaf etmədə böyük təbəddülat keçirə bilər. Eyni zamanda fundamental elm bazar meyarları, mənfəət, istehsal xərcləri, maya dəyərinin çıxarılması, əlavə gəlir, məhsulun qiymətinin müəyyən edilməsi və s. istiqamətində inkişaf etməyə də bilər.

Qeyd etmək zəruridir ki, əmək anlayışı da sosial siyasətin tərkib hissəsinə aiddir. Əmək müasir cəmiyyətin sosial stratifikasiyasını, iqtisadi fəaliyyətini, insanların maddi rifah səviyyəsini tənzimləyir. Əməyin növlərinə mexanikləşdirilmiş, avtomatlaşdırılmış və əl əmək kəri daxildir. İnsanların əmək fəaliyyəti prosesində yaranan əmək normalarının keyfiyyətinə bir çox ölkələrdə xüsusi önəm verilir ki, bu da öz növbəsində əmək haqqının artmasına səbəb olur. "Xidmətə görə" qiymətləndirmə sistemi ABŞ və İngiltərədə sosial siyəsətində işin qiymətləndirilməsi metodunu əvəz edir. Əmək haqqının təşkilinin başqa sistemlərində işin qiymətləndirilməsi ixtisas, əmək şəraiti, intellektual, məsuliyyət səviyyəsi, fiziki amillər üzrə keçirilir və vəsaitlə qiymətləndirilir. Əməyin ödənilməsinin üsullarına əmək dəyəri əmsalı daxildir. Bu zaman müəssisənin istəyindən asılı olaraq əmək haqqı fondu son ayların işlənmiş iş günlərinin sayına bölünür. Əmək haqqı, sosial transfertlər və digər gəlirlər əhalinin gəlirlərin məcmusudur. Sosial transferlərə pensiya, müavinət, sıgorta ödəmələri aid edilir. Hal-hazırda ABŞ, İngiltərə və digər ölkələrdə müxtəlif mürəkkəblikdə olan idarəçilik əməyinin analitik qiymətləndirmə və ölçmə metodikası üzrə olan təcrübədən istifadə etmək zəruriyyəti meydana çıxır. Məsələn, idarəçilik əməyi üzrə əməyin mürəkkəblik dərəcəsi təhlil edilərkən aşağıdakı əsas amillər nəzərə alınır: a)həmin əməyin məzmununu təşkil və ya müəyyən edən idarəetmə funksiyaları; b) icra edilən işin rəngarəng və yaxud yüksəklik dərəcəsi; v)işdə müstəqillik dərəcəsi; q)rəhbərliyin miqyası və mürəkkəbliyi; ğ)əlavə məsuliyyətin dərəcəsi və xarakteri. Bundan fərqli olaraq işçilərin ixtisasına aşağıdakı amillər

təsir göstərir: a) onların ümumi və xüsusi biliyi; b) həmin işdə və yaxud ona oxşar işlərdəki iş stajı; v) təşkilatçılıq vərdişi və səviyyəsi (7, s. 369).

Burada kollektiv əmək haqqı və əmək dəyəri əmsalı nəzərə alınmalıdır. Digər ölkələrdə tarif maaşları mövcuddur, yəni işləyən şəxsin fəaliyyətinə uyğun olaraq maaş artır və ya azalır. Əməkdən alınan məmnunluq, insanlararası ünsiyyət,həyatın keyfiyyəti düzgün sosial siyasətlə əldə olunur. Əks halda isə yoxsulluq başlanır. Hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyəti yoxsulluq problemlərinin həlli zərurəti ilə üzləşmişdir. Dünya bankının hazırladığı dünyanın inkişafı haqqında məruzəyə əsasən, XXI əsrin birinci onilliyində dünya əhalisinin demək olar ki, yarısının (3 milyard nəfərə yaxın) gündəlik gəliri 2 ABŞ dollarından, 1,2 milyard nəfərinin gündəlik gəliri isə 1 ABŞ dollarından aşağıdır (10). Bu göstərici isə cəmiyyət üçün böyük təhlükədir və mütləq təxirəsalınmaz tədbirlərin keçirilməsini tələb edir.

Sosial təminat sistemi sosial yardımı, sosial sığortanı, sosial qəyyumluğu da əhatə etməklə sosial siyasətə daxildir. Sosial rifah dövlətinin tarixən liberal, konservativ (mühafizəkar), sosial-demokrat prinsipləri mövcud olmuşdur. Liberal prinsip dedikdə yoxsullara, aztəminatlı təbəqələrə dövlətin yardımı, konservativ (mühafizəkar) prinsip dedikdə müxtəlif status qruplarına ayrı-ayrı proqramların təklif olunması, sosial-demokrat prinsipi dedikdə isə hər bir vətəndaşın ehtiyac dərəcəsindən asılı olmayaraq konkret imtiyazlarla bərabər hüquqlar əldə etməsi nəzərdə tutulmuşdu. 1980-cı ildə Almaniyada konservativ prinsip, İsveçdə sosial-demokrat prinsipi, Avstraliyada liberal prinsip daha üstünlük təşkil edirdi. «Sosial rifah dövləti» kateqoriyasını ilk dəfə elmə 1941-ci ildə İngilis alimi U.Templ daxil etmişdir. Həmin nəzəriyyə üzərində işləyən tədqiqatçılar sosial müdafiədə pozitiv dövlət, sosial müdafiə dövləti, ümumi rifah sosial dövləti modellərinin olduğunu tətqiq etmişlər Əhalinin yarıdan çoxunun maliyyə-bank sektorunda işləməsi, kənd təsərrüfatı istehsalının yüksək səviyyədə sənayeləşdirilməsi, əhalinin iş vaxtının qısaldılması nəticəsində asudə vaxtın artması və digər proseslər sosial rifah dövlətinin xarakterik cəhəti hesab edilir (3, s. 136). Sosial təminat anlayışından BMT-nin 1948-ci ildə qəbul edilmiş "İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamə"sində, Ümumdünya Həmkarlar İttifaqları Federasiyasının "Sosial təminat xartiyasında" geniş bəhs olunmuşdur. 1935-ci ildə ABŞ-da sosial təminat sisteminin əsası prezident F.Ruzvelt tərəfindən "Sosial sığorta haqqında fundamental qanun"un qəbul edilməsi ilə qoyulmuşdur. 1952-ci ildə qəbul edilmiş Beynəlxalq Əmək Təşkilatının sosial təminatın minimum normaları haqqında 102 nömrəli konvensiyası sosial təminata tibbi yardım, qocalara təqaüd, xəstəliyə və ailə vəziyyətinə görə müavinət, hamilə qadınlara kömək, əlilliyə, peşə xəstəliyinə və istehsalatda bədbəxt hadisəyə görə yardım, işsizliyə görə müavinət, ailə başçısını itirənlərə kömək qismində yardımlar nəzərdə tutmaqla bərabər, həm də müavinətlərin dövri olarq ödənilməsinin minimal normalarını müəyyən edir və bununla da əhalinin yoxsullaşmasının qarşısını alır.

Hər bir ölkənin iqtisadiyyatı, sosial təminatı, onun müdafiə qabiliyyəti məşğulluq sisteminin təşkili, büdcə vəsaitlərinin paylanması, istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin inkişafı, sosial sığorta və əhalinin sayı, yaş, cinsi strukturu, artım templəri, ölüm, doğum, miqrasiya prosesləri və məskunlaşmasından asılıdır. Odur ki, iqtisadçılar əhalinin təkrar istehsalı tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində sosial iqtisadi inkişafın bütün sahələrinin daha da təkmilləşməsinin zəruri olduğunu hesab edirlər (3 s. 55).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 16-cı maddəsində "Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır", 38-ci maddəsində "Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır. Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, işsizliyinə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda təminat hüququna malikdir", həmçinin yardıma möhtac olanlara kömək etmək ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcudur,

təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləği qanunla müəyyən olunur, dövlət xeyriyyəçilik fəaliyyətinin, könüllü sosial sığortanın və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkanlar yaradır» kimi müddəalar öz əksini tapmışdır (1). Layiqli həyat səviyyəsi məsələsi dövlətin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq insanların fizioloji və sosial-mədəni ehtiyaclarına müvafiq surətdə onların ərzaq və qeyri-ərzaq mallarına, eləcə də, müxtəlif xidmətlərə olan tələbatlarının yüksək səviyyədə təmin edilməsi məsələsini özündə əks etdirir. Respublikamızın iqtisadçı alimləri göstərirlər ki, cəmiyyət üzvlərinin gəlirləri insanların istehlak standartlarını təmin etmək üçün müəyyən edilmiş orta göstəricilərdən 10-20 % yüksək olmalıdır (4, s. 234).

Dövlətin insanın layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək vəzifəsinin respublikamızın konstitusion quruluşunun əsasını təşkil edən prinsiplərdən biri kimi nəzərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğundur.

BMT-nin təklifi ilə həyat səviyyəsinin ölçülməsində «insanın inkişaf indeksi»ndən istifadə edilir. Bu indeksin qiyməti 0 ilə 1 arasında dəyişir. İndeksin qiyməti 0,5-dək olduqda həyat səviyyəsi aşağı, qiymət 0,5-0,8 olduqda isə həyat səviyyəsi yüksək hesab edilir. Bu göstəriciyə əsasən, ən yüksək həyat səviyyəsi Kanada, Yaponiya, Fransa və ABŞ-dadır (10).

1998-ci ildən qüvvədə olan "Məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu da sosial siyasətdə başlıca rol oynayaraq köçkünlər barəsində müvəqqəti yaşayış sahəsi ilə təmin edilməsi,sosial təminat,tibbi təminat, təhsil hüququnun təmin edilməsi, mənzil-kommunal güzəştləri və s. sosial müdafiə tədbirlərini özündə əks etdirir. 2007-ci il iyunun 20-də Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında Ümumdünya Qaçqınlar günü qeyd edilərkən, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının ölkəmizdəki nümayəndəliyinin rəhbəri Vilyam Tol Azərbaycanın qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial şəraitin yaxşılaşdırılması sahəsində həyata keçirilən tədbirlərə görə digər ölkələrə nümunə olduğunu qeyd etmişdir (10).

Son illər Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyi, Sosial Müdafiə Fondu əlillərin sosial müdafiəsinə yaxından köməkliyini daha da artırmışdır. Əlillərin sosial müdafiəsinə əlilliyin qarşısının alınması, tibbi bərpası (əlilliyi törədən qüsurların müalicəsi), əlillərin hüquqlarının qorunması və digər problemlərin həlli aiddir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin əlilliyin qarşısının alınması və əlillərin reabilitasiyası üzrə sərəncamına uyğun olaraq əlillərin tibbi, sosial, məişət və digər problemlərinin həlli sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi günün aktual məsələləri içərisində mühüm yer tutur.

"Ahıllara sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununda ahılların hüquqları, sosial xidmətin formaları, sosial məsləhət yardımı, stasionar sosial xidmətdən və s. bəhs edilir. 1999-cu ildə Almaniyada da sosial yönümlü iqtisadiyyat nəzərə çarpacaq qədər inkişaf etmişdi. Almaniyada sosial sığortanın pensiya, tibbi, işsizlik, bədbəxt hallardan sığorta kimi növləri vardır. Burada 1946-cı ildən sosial bazar təsərrüfatının alman modeli fəaliyyətə başlamışdır. Məqsəd "bazar azadlığı" və "sosial bərabərləşmə" prinsiplərinin həyata keçirilməsi və hər bir fərd üçün təsərrüfat – iqtisadi sferada özünü reallaşdırmaq şəraitinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Sosial müdafiənin əsas tədbirləri də buna istiqamətlənmiş olur. ABŞ-da sosial yardımın əsası aztəminatlı ailələrə ayrılan yardım və əksər hallarda pul yardımına nisbətən alkoqol və tütün istisna olmaqla ərzaq malları üçün talon"natural" yardım nəzərdə tutulur. Adətən iqtisadiyyatı güclü olan ölkələrdə sosial yönümlü prosesləri həyata keçirmək daha da əlverişli şərait yaradır.

Məlum olduğu kimi, sosial siyasətin Kontinental,Skandinaviya, Amerika-Britaniya modelləri vardır. Kontinental model dedikdə, dövlətin sosial müavinətlər üçün məsuliyyət daşıması, Skandinaviya modeli dedikdə, sosial baxımdan xərclərin dövlət tərəfindən çəkilməsi, Amerika-Britaniya modelində isə dövlətin bütün vətəndaşların gəlirinin qorunması və gəlirdən

məhrum olanların sosial təminatı üçün məsuliyyət daşıması nəzərdə tutulur. Almaniya, Fransa, Belçika və digər ölkələr Kontinental modeldən istifadə edir (9, s. 127).

Sosial siyasətdə həmçinin demoqrafik siyasət xüsusi önəm kəsb edir. Demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramında gənc ailə və nikahların möhkəmliyinin artırılması, uşaqların tərbiyəsində gənclərin sosial və iqtisadi fəallığının yüksəldilməsi və s. əks olunmuşdur (2, s. 25). Ümumiyyətlə, demoqrafiya əhali artımı haqqında elm kimi əhalinin sayını, yaş tərkibini müəyyən etməklə yanaşı,onların milli-etnik və irqi strukturunu öyrənir və ölkədə demoqrafik situasiyanın tətqiqinə səbəb olur. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq planetimizin əhalisi sürətlə artmağa başlamışdır. BMT-nin məlumatına əsasən, 1820-ci ildə əhalinin miqdarı bir milyard olmuş, 1927-ci ildə iki milyard, 1960-cı ildə üç milyard, 1978-ci ildə dörd milyard, hal-hazırda isə altı milyardı ötüb keçmişdir. BMT-nin nəzdində planetin əhalisinin artımını öyrənən mütəxəsislərin proqnozlarına görə, artım belə sürətlə davam edərsə 2025-ci ildə o, 8 milyarda çatacaq.Əhalinin 2 dəfə artması üçün cəmi 30-35 il lazımdır. Dünyada əhali hər il təxminən 90-95 milyon nəfər artır.Əlbətdə planetin müxtəlif bölgələrində, müxtəlif ölkələrdə əhalinin artım sürəti də müxtəlifdir (9, s. 107).

Sosial sığorta sosial siyasətin mühüm tərkib hissəsi sayılır. Belə ki, 2011-ci il üçün məlumata əsasən, Azərbaycanda 160523 sığorta olunana fərdi uçot hesabı açılmışdır. Dövlət Sosial Müdafiə fondunun sədri Səlim Müslümovun sözlərinə görə, sığorta olunanların sayının ölçü üzrə pensiyaçıların sayına bir milyon iki yüz doxsan iki min nəfər nisbəti dünya praktikasında qəbul olunan normalar baxımından hələ də məqbul səviyyədə deyil. Bu səbəbdən sığorta olunanların sayının artırılması istiqamətində ciddi işlər aparılır (11).

Ümumiyyətlə, bu gün Azərbaycanda insanların sosial rifah şəraitinin yüksəldilməsi, insanların gəlirlərinin, layiqli həyat səviyyəsinin artırılması, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması, qaçqın və didərginlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, əlillərin müdafiəsinin gücləndirilməsi sahəsində təxirəsalınmaz islahatlar aparılır, tədbirlər həyata keçirilir.

Açar sözlər: sosial dövlət, hüquq, sosial siyasət, sosial müdafiə, sosial sığorta, sosial siyasətin subyekti, sosial təminat.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.Bakı, Qanun, 1995.
2. Azərbaycanda Demoqrafik inkişafın xüsusiyyətləri və perspektiv meyilləri. Bakı, 2009.
3. Əhmədov Ə. Sosial idarəetmə: Sosial siyasət onun həyata keçirilməsi. Bakı, 1988.
4. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi. Bakı, 2010.
5. Дмитриев Ю.А. Право человека на достойную жизнь. М., 2006.
6. Малеина М.Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита. М., 2000.
7. Eminov Z.N. Azərbaycan əhalisi, iqtisadiyyatı, sosial və demoqrafik problemlər. Bakı, 2005.
8. Вергер П.А. Приглашение в социологию. М., Норма, 2009.
9. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. Bakı, 2008.
10. www. modern.az// 30042011/ cəmiyyət.
11. www.lent.az

Гюнель МЕЛИКЛИ

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КАК ПРИОРИТЕТНЫЙ ВОПРОС В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В статье затрагиваются вопросы социального государства и его сущности, создания «понятий», «социальное обеспечение», «демографическая политика», «социальное государство», «социальная страховка», «система социальной защиты». Кроме того, здесь говорится о моделях социальной политики, ее специфичности, содержании и функциях.

Автор раскрывает свое отношение к отдельным компонентам социальной политики, проводимой в последние годы в Азербайджане, в политическом аспекте комментирует реформы, проводимые в целях установления социального государства.

Ключевые слова: социальное государство, право, социальная политика, социальная защита, социальное страхование, субъекты социальной политики, социальное обеспечение.

Gunel MELIKLI

SOCIAL POLICY AS A PRIORITY QUESTION IN MODERN AZERBAIJAN

Summary

In the article the issues of social state and its essence, creation of notions “social security”, demographical policy», «social state», «social insurance», «creation of the system of social protection» are touched upon. Moreover, there is stated on the models of social policy, its specifity, content and functions.

The author shows her attitude to some components of social policy, pursued in the recent years in Azerbaijan, and comments the reforms for establishing the social state in the political aspect.

Keywords: social policy, social security, demographical policy, subject of the social policy, social insurance.

УДК 32.303

Камал АДЫГЕЗАЛОВ
БГУ, диссертант

О НЕКОТОРЫХ ОСНОВНЫХ МЕХАНИЗМАХ ПОЛИТИКИ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ*

Введение. Как известно, отношения Европейского Союза с государствами постсоветского пространства, как некое целостное направление внешней политики, начали формироваться в начале 2000 годов, когда была разработана Европейская Политика Соседства (ЕПС).

Еще в 1990-х годах, на основе так называемых соглашений о партнерстве и сотрудничестве (СПС), были заложены основы взаимоотношений и диалога ЕС со странами постсоветского пространства. Однако в тот период это направление внешней политики не было столь приоритетным для Европейского Союза. Оно приобрело более весомый статус в связи с расширением ЕС на восток после принятия новых членов из числа ряда стран Центральной и Восточной Европы [8].

Основные международные инициативы Европейского Союза. Переход к качественно новому этапу отношений со странами, входящими в СНГ Европейский Союз начал практически одновременно с приемом в свой состав десяти новых членов в мае 2004 г. Основной целью политики ЕС в отношении стран постсоветского пространства было о выстраивание взаимных связей по широкому кругу вопросов в политике, экономике, гуманитарной сфере в новом формате «добрососедства», или же «европейского соседства». Конструкция «Расширенная Европа – страны соседи» существенно дополнила и видоизменила сложившуюся в 1990-е гг. модель отношений между ЕС и странами СНГ, оформленную двусторонними соглашениями о партнерстве и сотрудничестве [2, с.7-33].

В марте 2003 г. Европейский Союз выступил с новой инициативой «Расширенная Европа – Добрососедство: новые рамки взаимоотношений с нашими восточными и южными соседями» (Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours) [11]. Данная инициатива была направлена на совместную работу с соседними странами для улучшения условий свободного передвижения товаров, услуг, капитала и людей. В рамках этой новой политики в июле 2003 г. Европейская комиссия приняла Сообщение «На пути к новому механизму добрососедства» (Paving the way for a New Neighbourhood Instrument) [10], в котором предусматривается создание нового механизма для решения общих задач, возникающих в результате сближения на внешних границах расширенного ЕС [5]. İх финансирование должно было осуществляться в рамках программы TACIS для постсоветских партнеров и в рамках инициативы INTERREG для партнеров из стран-членов ЕС [1].

В мае 2004 г. Европейская комиссия опубликовала стратегический доклад по ЕПС, в котором были изложены основные принципы и конкретные условия работы ЕС со странами постсоветского пространства. Эта политика предполагала выстраивание привилегированных отношений, основанных на приверженности общим ценностям, таким как демократия и права человека, верховенство закона, эффективное и демократическое управление, принципы рыночной экономики, устойчивое развитие,

* Məqalə t.e.d., prof. Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

однако, без перспективы присоединения стран постсоветского пространства к Европейскому Союзу на основе полноправного членства. К участию в ЕПС были приглашены, также и государства Южного Кавказа – Азербайджан, Грузия и Армения. В свою очередь, Россия и Белоруссия отрицательно восприняли идею ЕПС и отказались принимать участие в данной программе [1].

При всем обилии общих формулировок в официальных документах Европейского Союза, основными целями ЕПС декларировались сохранение безопасности, содействие экономическому развитию, демократизация и модернизация управленческих структур стран-соседей на периферии ЕС.

Важным новым моментом в ЕПС стало появление новых инициатив по созданию совместных институтов между ЕС и восточными соседями. Они должны были организационно оформить восточный вектор ЕПС, «адаптировать» ЕПС к потребностям восточных партнеров ЕС.

В январе 2006 г. Европейская комиссия одобрила семь новых тематических программ, которые должны были составить основу международного сотрудничества ЕС на 2007-2013 гг. Решение о внедрении новой, более простой модели эффективного предоставления международной помощи явилась частью нового подхода ЕС к сотрудничеству с другими странами. Основными тематическими программами были: «Права человека и демократия», «Человеческое и социальное развитие», «Окружающая среда и устойчивое развитие природных ресурсов, включая энергетику», «Безопасность продуктов питания», «Негосударственные участники процессов развития», «Миграция и убежище» и «Сотрудничество с промышленно развитыми странами» [3].

22 апреля 2008 г. представитель Европарламента от Германии İ.Фридрих выдвинул идею создания Восточноевропейского Союза, подобно ранее озвученной французской инициативе о создании Средиземноморского Союза. Предлагалось учредить на восточном направлении ЕС организацию, в которую вошли бы Украина, Молдова и страны Южного Кавказа. 23 апреля были проведены два заседания: стран Вышеградской группы и совместное заседание этих стран с представителями Şвеции и Украины, зафиксировавшие четкое стремление усилить восточное направление Европейской Политики Соседства [2, с.7-33].

В процессе реализации ЕПС в странах СНГ Евросоюз все чаще использует ресурсы новых членов ЕС – стран Балтии, Центральной и Восточной Европы. Особую активность, причем по собственной инициативе, проявляют Польша, Литва, Латвия и Эстония. Новые члены ЕС включились в подготовку соседей по СНГ к военному и военно-техническому сотрудничеству с блоком НАТО, действуя, как правило, через двусторонние договоры о сотрудничестве с ними в названных сферах (Латвия-Украина, Польша-Украина, Литва-Грузия) [2, с.127-130].

В этот период, инициируются все новые экономические проекты сотрудничества между «новичками» ЕС и соседями по СНГ (без России). С геополитической точки зрения географический охват большинства таких проектов совпадает с условными границами целенаправленно выстраиваемой «буферной зоны», отрезающей Россию от Большой Европы. Эта зона протянулась от Балтийского к Черному морю и далее через Кавказ – до Каспийского моря и прилегающих к нему стран Центральной Азии. В подтверждение этого тезиса достаточно привести названия подобных проектов и инициатив: Каспийско-Черноморско-Балтийское энерготранзитное пространство (2008); «электроэнергетическое кольцо» Украина-Латвия и далее на страны UCTE (Union for the Coordination of Transmission of Electricity) в Евросоюзе; предприятие «Сарматия» по

достройке нефтепровода для каспийской нефти Баку-Тбилиси-Одесса-Броды-Плоцк-Гданьск или же Броды-Клайпеда, что предлагает Латвия [2, с.127-130].

Программа «Восточное партнерства» – как основной механизм политики Европейского Союза на постсоветском пространстве. Как известно, 20 июня 2008 г. саммит ЕС одобрил инициативу Польши и Şвеции, выдвинутой этими странами в мае того же года, по углублению восточного направления европейской политики соседства под названием «Восточное партнерство» и поручил Еврокомиссии проработать и представить соответствующие предложения к весне 2009 г. [14, с. 4]. Однако уже 2 сентября 2008 г. в разгар событий вокруг Южной Осетии было заявлено о том, что Еврокомиссия намерена завершить разработку предложений по «Восточному партнерству» к декабрьскому саммиту Европейского совета [2]. Причем, эскалация конфликта на Южном Кавказе в этот период, несомненно, ускорила процесс выработки данной программы и придала ей более жесткие формулировки. Если в первоначальном варианте документа говорилось, что «новая политика ЕС вторична по отношению к взаимодействию с Россией и лишь дополняет его», то в итоговой версии указывается, что «Восточное партнерство будет развиваться параллельно сотрудничеству с Россией» [12].

Однако «Восточное партнерство» не стоит рассматривать исключительно как ответ на события 2008 г. вокруг Южной Осетии. Так, председатель Еврокомиссии Ж.Баррозо, оценивая новую инициативу Евросоюза в целом как реакцию на августовские события в Грузии, тем не менее, главным залогом процветания и стабильности на современном этапе в регионе считает исключительно экономику и диалог, а не вооруженные столкновения. По словам главы Еврокомиссии, «ЕС не стремится создавать сферы влияния, проводя разделительные линии в Европе» [4, с.32-33].

К декабрю 2008 г. Еврокомиссия представила предложения по развитию проекта [5]. Программа «Восточного партнерства» была уточнена и конкретизирована в марте 2009 г. Программа предлагала расширение сотрудничества как с шестью конкретными странами – Украиной, Белоруссией, Молдовой, Азербайджаном, Грузией и Арменией, так и между ними на основе ЕПС через реализацию конкретных проектов [2].

Также, как и предшествующие инициативы (ЕПС, Черноморская синергия), проект не предусматривает возможности членства в ЕС, но предполагает политическое и экономическое сближение с этой региональной организацией, включая облегчение визовых режимов и сотрудничество в сфере энергетики. В рамках этой программы планируется создать Парламентскую ассамблею «ЕС – восточные соседи» и Европейскую комиссию по выработке условий для создания Форума гражданского общества «Восточного партнерства» [4, с.34].

Как известно, в первый же год существования Восточного партнерства начались переговоры по подготовке новых соглашений об ассоциации с Украиной и Молдавией. В то же время, Совет ЕС отклонил предложение Европарламента направить так называемую Rule of Law Mission в Молдавию весной 2009 года [13, с.4].

Начало реализации очередной инициативы Европейского Союза «Восточное партнерство» ознаменовало новый этап в становлении внешней политики Большой Европы. До сих пор ЕС в большей степени рассматривался как экономический гигант, нежели как активный и эффективный геополитический стратег. «Восточное партнерство» кардинально изменило эту ситуацию. Новая инициатива призвана была стать эффективным инструментом влияния ЕС в Восточной Европе и на Южном Кавказе. Европа предлагает Украине, Беларуси, Молдове, Азербайджану, Грузии, Армении и ряд преференций в обмен на их геополитическую лояльность.

Оценивая общие перспективы сближения с Евросоюзом, экс премьер-министр Греции К.Караманлис, по итогам Пражского саммита ЕС в мае 2009 г., заявил об отсутствии у шести постсоветских стран перспективы вступления в ЕС, уточнив, что процедура расширения – это очевидно отдельный процесс. Греческий политик далее пояснял, что «Восточное партнерство» – это часть Европейской политики соседства и что «сохранение этого баланса в рамках этой политики является важным делом, и поэтому мы рассчитываем на дополняющее функционирование «Восточного партнерства» вместе с другими инициативами политики добрососедства, например с механизмом сотрудничества в Черноморском регионе и Союзом для Средиземноморья» [4, с.35]. Верховный представитель ЕС по внешней политике и безопасности Х.Солана, говоря о перспективах участия в программе «Восточное партнерство» России, отметил, что «Россия будет задействована в некоторых проектах» [4, с.36]. Следовательно, сотрудничество стран в рамках этой инициативы может способствовать решению проблем безопасности в регионе.

Программой «Восточное партнерство» предусматривается выделение странам-участницам порядка 600 млн. евро до 2013 года. Эти средства предназначены главным образом для укрепления государственных институтов, контроля границ и оказания помощи малому бизнесу. Тем не менее, реализация программ финансовой помощи также не лишена проблем, учитывая, что в процессе переговоров на стадии разработки программы объем отчислений был сокращен с первоначальных 1,5 млрд. евро до 600 млн. В то же время, на сегодняшний день, по разным оценкам, общая сумма выделенных средств странам-участницам к 2013 г. может составить уже порядка 1,9 млрд. евро [4, с.36].

С геополитической точки зрения, «Восточное партнерство» является весьма неоднозначным проектом. С одной стороны, он является дополнением к инициативе «Средиземноморский союз», и в этом смысле он может рассматриваться как продолжение курса по активизации внешней политики ЕС как единого целого, а с другой, конкурирует с ним. Если от «Средиземноморского союза» принципиальную выгоду имеют Франция, İспания, İталия, то «Восточное партнерство» скорее выражает интересы Германии, Чехии, Польши и Скандинавских государств [7, с.35-36].

С геоэкономической точки зрения еще на мартовском саммите Европейского Союза 2009 года в Брюсселе был принят альтернативный российским планам энергетический проект «Южный коридор – Новый шелковый путь», предполагающий увеличение поставок газа из стран Каспийского бассейна через Турцию и Балканы, что, по сути, декларировало позицию ЕС в стремлении укрепить зоны своих интересов на постсоветском пространстве и создать системы европейской энергетической безопасности без участия России [4].

В целом, основной задачей «Восточного партнерства» на ближайшей перспективе является обеспечение паузы в процессе расширения за счет ряда государств постсоветского пространства, что позволяет ЕС разобраться с накопившимися весьма серьезными внутренними проблемами. К ним, прежде всего, относится противостояние глобальному кризису, весьма болезненно затронувшему также и европейскую экономику. На нынешнем этапе приоритетным направлением для «Восточного партнерства» является налаживание более тесного экономического сотрудничества со странами постсоветского пространства, что позволяет избежать обострения отношений с Москвой, которое было бы вероятным в случае официального признания курса на интеграцию в ЕС государств, входящих в зону стратегических интересов России. С другой же стороны эта стратегия ЕС демонстрирует европейскому общественному

мнению, что страны-соседи не оказались в тени более выгодного для ЕС на данный момент сотрудничества с Россией, в особенности, в области энергетики и военной безопасности. В целом же, восточное направление продолжает занимать одно из приоритетных мест во внешней политике Европейского Союза на современном этапе [5].

Заключение. Как видно из вышеизложенного, после распада СССР и всей мировой социалистической системы роль участие Европейского Союза в глобальных и региональных процессах неуклонно и динамично возрастали. Масштабное расширение Европейского Союза в течение первого десятилетия XXI века наглядно продемонстрировали привлекательность для стран постсоветского пространства политической и социально-экономической моделей, выработанных Европейским Союзом и прошедших успешное испытание временем в течение последних десятилетий. Европейская политика соседства и Программа «Восточного партнерства» играют важную роль в трансформации Евросоюза на современном этапе ее деятельности. Причем, постсоветские государства занимают в стратегии расширения ЕС на восточном направлении особое место. В условиях достаточно сложных, а порой и противоречивых политических, экономических и социальных трансформаций в постсоветских государствах, а также растущего взаимодействия с ЕС, именно европейская модель вызывает у них повышенный интерес [9].

В то же время следует отметить, что в настоящее время у Европейского Союза нет достаточно эффективных механизмов реального продвижения собственных геополитических интересов на постсоветском пространстве. Это связано с внутриевропейскими проблемами, возникшими за последние годы, и прежде всего, нехваткой достаточных финансовых ресурсов, которые могли бы обеспечить в полной мере геополитические и геоэкономические интересы ЕС на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: расширение Европейского Союза, Европейская Политика Соседства, Восточное партнёрство, постсоветское пространство.

Список использованной литературы

1. Глинкина С.П. Влияние «восточного расширения» ЕС. URL: http://biznes-kontakti.com/index.php?newsid=376.

2. Глинкина С.П., Косикова Л.С. Европейская политика соседства в странах СНГ: новые тенденции и вызовы для России // Аналитические записки / Приложение к журналу «Международная жизнь», 2010, №1 (29). URL: http://analyticsmz.ru/?p=309.

3. Еврокомиссия предлагает новые программы международного сотрудничества // Europa Newsletter, № 10. Представительство Европейской Комиссии в Украине и Беларуси. URL: http://www.delblr.cec.eu.int.

4. Забелин С.А. Интересы и политика Европейского Союза. «Восточное партнерство» – цели и результаты. В кн.: Черноморье – Каспий: поиск новых форматов безопасности и сотрудничества. М., 2011.

5. Корзун П.А. Программа ЕС «Восточное партнерство» и интеграционные процессы на пространстве СНГ: проблемы и перспективы. В кн.: В поисках новой роли: международные организации безопасности в евроатлантическом и евразийском регионах / под ред. А.И.Никитина, А.А.Казанцева; ИМИ МГИМО (У) МИД России. М., МГИМО-Университет. 2011, с.30-39.

6. Поздняк В.Э. Европа регионов, Европейская политика соседства и Беларусь: в поисках «дорожной карты» // Wider Europe Review, 2006, №3 (9). URL: http://review.w-europe.org/9/1.html#_ftnref1.

7. Стрелков А.А. Восточное партнерство: первые результаты. URL: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/vostochnoje_partnerstvo_pervyje_rezultaty_2010-03-26.htm.

8. Стрелков А.А. Политика Европейского союза на постсоветском пространстве: вызовы и шансы для России? http://www.perspektivy.info/rus/desk/politika_jevropejskogo_sojuza_na_postsovetskom_prostranstve_vyzovy_i_shansy_dla_rossii_2009-04-09.htm.

9. Трещенков Е.Ю. Эволюция политики соседства Европейского Союза в отношении Беларуси, Молдовы и Украины. Автореферат диссертации на соиск. уч. степ. д.п.н. Санкт-Петербург, 2011. http://www.spbu.ru/files/upload/disser/inter/2011/treshenkov.pdf.

10. Communication from the Commission. Paving the way for a New Neighbourhood Instrument. COM (2003) 393, Brussels, 1 July 2003. URL: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_393_en.pdf.

11. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. COM (2003) 104, Brussels, 11 March 2003. URL: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf.

12. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council Eastern Partnership. COM(2008) 823, Brussels, 3 December 2008. URL: http://eeas.europa.eu/eastern/docs/com08_823_en.pdf.

13. Jarabik B. Moldova between elections // FRIDE policy paper, 2009, № 16. 12

14. Polish-Swedish proposal. Eastern Partnership. 23 May 2008. URL: http://www.tepsa.eu/docs/draft_proposal_eastern_partnership.pdf.

Kamal ADIGÖZƏLOV

AVROPA İTTİFAQININ POSTSOVET MƏKANI SİYASƏTİNİN BƏZİ ƏSAS MEXANİZMLƏRİ HAQQINDA

Xülasə

Məqalədə Avropa İttifaqının son onillikdə postsovet məkanında gerçəkləşdirdiyi siyasətin əsas mexanizmləri nəzərdən keçirilir. Avropa Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində Avropa İttifaqı ilə Şərq qonşuları arasında birgə institutların yaranması üzrə təşəbbüslərin yeni vacib məqam olduğu vurğulanır. Bundan başqa, məqalədə Avropa İttifaqının postsovet məkanında geosiyasi maraqlarını genişləndirmək üçün kifayət qədər effektiv mexanizmlərə malik olmadığı öz əksini tapıb. Bu isə, ilk növbədə, Avropa İttifaqının iddialarını möhkəmələndirməyə imkan verəcək resursların çatışmazlığı ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: Avropa İttifaqının genişlənməsi, Avropa qonşuluq siyasəti, Şərq tərəfdaşlığı, postsovet məkanı.

Kamal ADIGOZALOV

ABOUT SOME BASIC MECHANISMS OF POST-SOVIET REGIONAL POLICY OF THE EUROPEAN UNION

Summary

The article considers the basic mechanisms of European Union policy realized for recent decade on the post-Soviet territory. It is noted that an important new element in the European neighbourhood policy has been the emergence of the new initiatives for the establishment of joint institutions between the EU and its eastern neighbors.

Furthermore, in the article it was reflected that there were not sufficient effective mechanisms to extend geopolitical interests on the Soviet territory. So, EU suffers from the lack of resources that could reinforce the ambitions of the EU in the former Soviet Union.

Keywords: spreading of the European Union, the European neighbourhood policy, Eastern partnership, the post-Soviet region.

HÜQUQ BÖLMƏSİ

UOT 347.6

Habil QURBANOV
hüquq elmləri doktoru, professor
AMEA FSHİ, şöbə müdiri

BİRİNCİ NÖVBƏ VƏRƏSƏLƏRİN MİRASDA MƏCBURİ PAYI*

Vərəsəlik hüquq münasibətləri gündəlik həyatda daim rast gəlinən hüquq münasibətlərindəndir. Qanun üzrə vərəsələr arasında elə kateqoriyalı vərəsələr var ki, miras qoyanın etdiyi vəsiyyətnamənin məzmunundan asılı olmayaraq onlara vərəsəlikdə müəyyən pay verilir. Mülki hüquq elmində bu pay məcburi pay adlanır. Hüquq ədəbiyyatında mirasdan məcburi pay almaq hüququ olan qanun üzrə vərəsələri məcburi vərəsələr adlandırırlar, lakin M.V.Qordon göstərir ki, "məcburi vərəsələr" dəqiq olmayan ifadədir. Onun fikrincə, elə təsəvvür yaranır ki, guya bu vərəsələr məcburi surətdə, əgər onlar bunu arzu etməsələr belə, vərəsə olurlar (5, s. 63). S.S.Allahverdiyev bu fikirlə razılaşmır, hesab edir ki, " məcburi vərəsələr" ifadəsi onunla bağlıdır ki, müəyyən şəxslər vəsiyyətnamənin məzmunundan və vəsiyyət edənin iradəsindən asılı olmayaraq qanunun məcburi göstərişinə əsasən vərəsə olurlar (3, s.149).

Hələ qədim Roma hüququna görə yaxın qohumlar mirasdan məcburi pay alırdılar, yəni vəsiyyətnamə tərtib edildiyi halda belə, onlara mirasdan bəzi minimumların alınması təmin olunurdu (4, s. 207). Vəsiyyət azadlığı prinsipini taniyan Roma hüququ eyni zamanda məcburi vərəsəlik institutunu (məcburi vərəsəlik hüququnu) da yaratdı (7, s. 237). Məcburi pay dedikdə, mirasın elə bir hissəsi başa düşülür ki, məcburi vərəsələr vəsiyyətnamə vasitəsi ilə bu paydan məhrum edilə bilməzlər və əgər vəsiyyətnamə ilə məcburi vərəsələr məcburi pay almaq hüququndan məhrum edilərsə, onda vəsiyyətnamənin həmin hissəsi etibarsız sayılacaqdır (6, s. 315).

1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 1193-cü maddəsinə görə vəsiyyət edənin uşaqlarının, valideynlərinin və arvadının (ərinin) vəsiyyətnamənin məzmunundan asılı olmayaraq mirasda məcburi payı vardır. Bu pay qanun üzrə vərəsəlik zamanı onlara çatası payın yarısını (məcburi pay) təşkil etməlidir.

Fikrimizcə, yetkinlik yaşına çatmış əmək qabiliyyəti olan uşaqlara vərəsəlikdə məcburi payın nəzərdə tutulması düzgün deyil, ona görə ki, bu vəsiyyət edənin mülkiyyət hüququnu məhdudlaşdırır. Hesab edirik ki, yalnız yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların, həmçinin, yetkinlik yaşına çatmış, lakin əmək qabiliyyəti olmayan uşaqların, valideynlərin və arvadın (ərin) vəsiyyətnamənin məzmunundan asılı olmayaraq vərəsəlik zamanı məcburi pay almaq hüququnun qanunvericilikdə öz əksini tapması məqsədəuyğun olardı.

Məcburi pay tələb etmək hüququ mirasın açıldığı an əmələ gəlir. Bu cür tələb hüququ vərəsəlik üzrə keçir. Məcburi payı tələb etmək hüququ olan şəxs qarşısında digər vərəsələr birgə borclu kimi çıxış edirlər (Mülki Məcəllənin 1194-cü maddəsi).

1 sentyabr 2000-ci ildən sonra miras qoyan şəxsin ölməsi və ya ölmüş elan edilməsi nəticəsində açılmış vərəsəlik işlərində məcburi pay almaq hüququ yeni Mülki Məcəllənin 1193-1203-cü maddələri ilə nizama salınır. Məcburi pay o vaxt verilir ki, bu paya hüququ olan

* Məqalə Zaur Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

vərəsənin hüququ pozulsun: məcburi pay almaq hüququ olan vərəsə vəsiyyətnamədə göstərilməyib və ya ona məcburi pay üzrə çatası paydan az hissə vəsiyyət edilib.

Yeni Mülki Məcəllənin 7.1-ci maddəsinə görə AR Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin VII hissəsində nəzərdə tutulanlar istisna olmaqla, mülki qanunvericilik müddəalarının geriyə qüvvəsi yoxdur və onlar qüvvəyə mindikdən sonra əmələ gəlmiş münasibətlərə tətbiq edilir. AR Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin VII hissəsində göstərilir ki, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdıran, hüquq məsuliyyətini aradan qaldıran və ya yüngülləşdirən normativ hüquqi aktların qüvvəsi geriyə şamil edilir. Lakin vərəsəlik hüququ haqqında şəhadətnamələrin verilməsi məsələlərində bu qayda tətbiq edilə bilməz, ona görə ki, normativ hüquqi aktların qüvvəsinin geriyə şamil edilməsi bir vərəsənin vəziyyətini yaxşılaşdırsa da, digər vərəsənin vəziyyətini pisləşdirir. Deməli, AR Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin VII hissəsi vərəsəlik işlərinə şamil edilmir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, miras qoyan 2000-ci ilin sentyabr ayının 1-nə kimi öldükdə və ya ölmüş elan edildikdə vərəsəlik məsələləri köhnə Mülki Məcəllə əsasında, 2000-ci ilin sentyabr ayının 1-dən sonra öldükdə və ya ölmüş elan edildikdə isə yeni Mülki Məcəllə əsasında həll olunmalıdır (1, s.19-21).

Keçmiş Mülki Məcəllə ilə müqayisədə yeni Mülki Məcəllədə mirasdan məcburi pay almalı olan vərəsələrin dairəsi və məcburi payın miqdarı fərqlənir. Belə ki, keçmiş Mülki Məcəllənin 538-ci maddəsində deyilirdi: miras qoyanın yetkinlik yaşına çatmamış və ya əmək qabiliyyəti olmayan uşaqları (o cümlədən övladlığa götürülənlər), habelə əmək qabiliyyəti olmayan əri (arvadı), valideynləri (övladlığa götürənlər) və ya ölənin himayəsində olanlar, vəsiyyətnamənin məzmunundan asılı olmayaraq, onların hər birinə qanun üzrə vərəsəlik zamanı çatası payın (məcburi payın) üçdə iki hissəsindən az olmayan hissəni alırlar. Məcburi payın miqdarı müəyyən edilərkən adi ev avadanlığı və məişət predmetlərindən ibarət olan əmlakın dəyəri də nəzərə alınır. Göründüyü kimi, keçmiş Mülki Məcəlləyə əsasən yalnız miras qoyanın həddi-buluğa çatmamış və ya əmək qabiliyyəti olmayan uşaqları, habelə əmək qabiliyyəti olmayan əri (arvadı), valideynləri və miras qoyanın himayəsində olanlar vəsiyyətnamənin məzmunundan asılı olmayaraq mirasdan məcburi pay alırdılarsa, yeni Mülki Məcəlləyə görə miras qoyanın yetkinlik yaşına çatmış və əmək qabiliyyəti olan uşaqlarının, valideynlərinin və ərinin (arvadının) mirasda məcburi payı vardır. Artıq miras qoyanın himayəsində olanların mirasdan məcburi pay almaq hüququ yoxdur. Məcburi payın miqdarı isə qanun üzrə vərəsəlik zamanı çatası payın üçdə iki hissəsindən az olmayan hissəsi deyil, yarısını təşkil edir (2)

Yeni Mülki Məcəllənin 1161-ci maddəsinə uyğun olaraq əgər miras qoyanın himayəsində olmuş və özlərini müstəqil saxlaya bilməyən əmək qabilliyyəti olmayan şəxslərin adları vəsiyyətnamədə çəkilməmişdirsə, onlar mirasdan dolanacaq təminatı (alimentlər) tələb edə bilərlər. Dolanacaq təminatı kimi ödənilməli məbləğin ölçüsü miras aktivinin həcmi nəzərə alınmaqla azaldıla bilər. Yeni Mülki Məcəllənin məzmunundan aydın olur ki, miras qoyanın himayəsində olmuş və özlərini müstəqil saxlaya bilməyən əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin mirasdan məcburi pay deyil, dolanacaq təminatı tələb etmək hüququ vardır.

Mülki Məcəllənin 1202.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq məcburi pay almaq hüququ olan vərəsə onu qəbul etməkdən imtina edə bilər, lakin bu imtina digər vərəsələrin məcburi payının artmasına səbəb olmur. Onun payı vəsiyyət üzrə vərəsələrə keçir.

Məcburi pay tələb etmək hüququ digər vərəsələrin razılığından asılı deyil, belə ki, qanunla belə bir razılığın olması nəzərdə tutulmayıb.

Aparılmış tədqiqat qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi barədə aşağıdakı təklifi verməyə imkan verir:

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 1193-cü maddəsi dəyişdirilərək aşağıdakı redaksiyada verilsin:

"Vəsiyyət edənin yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlarının, həmçinin, yetkinlik yaşına çatmış, lakin əmək qabiliyyəti olmayan uşaqlarının, valideynlərinin və arvadının (ərinin) vəsiyyətnamənin məzmunundan asılı olmayaraq mirasda məcburi payı vardır. Bu pay qanun üzrə vərəsəlik zamanı onlara çatası payın yarısını (məcburi pay) təşkil etməlidir".

Açar sözlər: Mülki Məcəllə, vərəsəlik, qanun, vəsiyyətnamə, pay.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov Z.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2010.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2011.
4. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlan, 2004.
5. Novitski İ.B. Roma hüququ. Azərb.dilində. Bakı: Qanun, 1999.
6. Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. М.: Юридическая литература, 1967.
7. Иоффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций). Л.: ЛГУ, 1965, часть 3.
8. Новицкий И.Б., Перетерский И.С. Римское частное право. М.: Юриспруденция, 1999.

Габиль ГУРБАНОВ

ОБЯЗАТЕЛЬНАЯ ДОЛЯ В НАСЛЕДСТВЕ НАСЛЕДНИКОВ ПЕРВОЙ ОЧЕРЕДИ

Резюме

По закону существуют категории наследников, где независимо от содержания завещания наследодателя, наследникам полагается определенная доля от наследства. В гражданском праве такая доля называется обязательной. В юридической литературе наследники, которые имеют права на обязательную долю, называются обязательные наследники. Автор статьи комментирует права обязательных наследников и определяет их обязательную долю.

Ключевые слова: Гражданский кодекс, наследство, закон, завещание, доля.

Habil GURBANOV

THE OBLIGATORY SHARE IN INHERITANCE OF THE HEIRS OF THE FIRST TURN

Summary

According to the law there are such categories of heritors, who have the right to obtain the obligatory share from the heritage not depending on legator's will content.

In civil law such kind of share is called the obligatory share. In juridical literature the heritors, who have the right to obligatory share are called the obligatory heritors. In the article the author comments the rights of obligatory heritors and determines their obligatory share.

Keywords: Civil code, inheritance, law, will, share.

UOT 347.132.1

Zaur MƏMMƏDOV
AMEA, FSHİ b.e.i.,
hüquq üzrə f.d., dosent

NOTARİAT TƏCRÜBƏSİNDƏ TƏMSİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ*

Təmsilçilik və etibarnamə ənənəvi olaraq Mülki Məcəllənin (bundan sonra – MM) eyni fəslində nizama salınır. Bu münasibətlər 1 sentyabr 2000-ci ildən qüvvədə olan MM-in 16-cı fəslində öz əksini tapıb. Təmsilçiliklə etibarnamənin əlaqəsi təmsilçiliyin zahiri tərəfi ilə bağlıdır. Yaranma əsaslarından asılı olaraq təmsilçiliyin bir neçə növü fərqləndirilir:

1) Qanuna və müəyyən hüquqi akta görə, məsələn, qohumluq faktı valideynlər övladlığa götürənlər və uşaqlar, məhkəmə qərarı və inzibati-hüquqi akta görə (qəyyum və məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilmiş şəxs);

2) Əmək hüququnda aktın qüvvəsinə əsasən (məsələn, işçi işəgötürənin əmri ilə üçüncü şəxslər qarşısında onun maraqlarını təmsil edir (mağazada satıcı, kassir və s.);

3) Tapşırıq müqaviləsinə, ticarət nümayəndəsi (agent) haqqında müqaviləyə, hüquqi xidmətlərin göstərilməsi müqaviləsinə görə (1, s.283-284).

Nümayəndəliyin ilk iki növü etibarnaməsiz həyata keçirilir. Müqavilə təmsilçiliyində isə etibarnamə zəruridir. Etibarnamənin məqsədi təmsilçinin təmsil edilən adından fiziki şəxslərlə, təşkilatlarla, mülki hüququn başqa subyektləri ilə müəyyən münasibətlərə girməsini hüquqi cəhətdən təsdiq etməkdir. MM-in 362.1-ci maddəsinə uyğun olaraq bir şəxsin üçüncü şəxslər qarşısında təmsilçilik üçün başqa şəxsə verdiyi vəkalət etibarnamə sayılır. Təmsil edilən təmsilçinin əqd bağlaması üçün yazılı vəkaləti bilavasitə müvafiq üçüncü şəxsə təqdim edə bilər.

Etibarnamə əsasında təmsilçi və təmsil edilən həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər ola bilər.

Hüquqi şəxs adından etibarnamə yalnız həmin hüquqi şəxsin təsis sənədlərinə zidd olmayan əqdlərin bağlanması üçün verilə bilər.

Fiziki şəxslər tam həcmdə fəaliyyət qabiliyyəti əldə etdikdən sonra etibarnamə vermək hüququna malik olurlar. Fiziki şəxslərin tam həcmdə fəaliyyət qabiliyyəti on səkkiz yaşına çatdıqda, on altı yaşı tamam olmuş yetkinlik yaşına çatmayan şəxs əmək müqaviləsi üzrə işləyirsə, və ya valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçinin razılığı ilə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olursa, tam fəaliyyət qabiliyyətli sayıla bilər. Həmçinin on səkkiz yaşına çatanadək nikaha girməyə qanunun yol verdiyi halda, on səkkiz yaşına çatmamış fiziki şəxs nikaha girdiyi vaxtdan tam həcmdə fəaliyyət qabiliyyəti əldə edir.

MM-in 29.2-ci maddəsində göstərilmiş əqdlər istisna olmaqla, 14 yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanların əvəzinə əqdləri onların adından yalnız valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar bağlaya bilərlər. Bu cür yetkinlik yaşına çatmayanın bağladığı əqd sonradan onun valideynləri, övladlığa götürənlər və ňa qəyyumlar tərəfindən bəyənildikdə etibarlıdır (MM-in 29.1-ci maddəsi). Amma, 14 yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar adından əqdləri yalnız onların qanuni nümayəndələrinin - valideynlərin, övladlığa götürənlərin və ya qəyyumların bağlaya bilməsi o demək deyil ki, 14 yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar adından əqdləri onların qanuni nümayəndələrinin qəyyumluq və himayəçilik orqanının icazəsi ilə verdiyi etibarnamə əsaasında digər şəxslər bağlaya bilməz.

Fikrimizcə, MM-in 29.1-ci maddəsini təhlil etdikdə aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

---

* Məqalə h.e.d., prof. Habil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

• MM-in 29.2-ci maddəsində göstərilmiş əqdlər istisna olmaqla, 14 yaşı tamam olmamış azyaşlıların özlərinin müstəqil əqd bağlamaq ixtiyarı yoxdur;

• 14 yaşı tamam olmamış azyaşlılar adından qanuni nümayəndə olmayan şəxslərin (babaların, nənələrin, qardaşların, bacıların və s.) əqd bağlamaq ixtiyarı yoxdur;

• 14 yaşı tamam olmamış azyaşlıların qanuni nümayəndələri, yalnız onların valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlardır.

MM-in 359.4-cü maddəsi müəyyən edir ki, xarakterinə görə yalnız şəxsən bağlana bilən əqdlərin, eləcə də MM-də göstərilən digər əqdlərin təmsilçi vasitəsilə bağlanmasına yol verilmir. Bu maddədə göstərilən məhdudiyyətlər təmsil edilənin şəxsiyyəti ilə birbaşa bağlı olan əqdlərə aiddir, məsələn, vəsiyyətnamə, nikah müqaviləsi, amma təmsil edilənin birbaşa şəxsiyyəti ilə bağlı olmayan əqdlər təmsilçi vasitəsilə də bağlana bilər.

Valideynlərlə yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında münasibətdə qanunda valideynlərin müəyyən vəzifələri göstərilib: öz uşaqlarını tərbiyə etmək, onların fiziki, psixi, mənəvi inkişafı üçün onlara qayğı göstərmək; onların ümumi təhsil almalarını təmin etmək; fiziki və hüquqi şəxslərlə əlaqələrində onların hüquq və maraqlarını müdafiə etmək və s.

Valideynlərin sadalanan vəzifələri həqiqətən də onların müstəsna şəxsi vəzifələrinə aiddir və bunlar digər şəxslərə verilə bilməz. Lakin əmlak üzərində sərəncam verilməsi müstəsna olaraq şəxsən edilə bilən hərəkətlərə aid deyil və səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün təmsilçiliyin mümkünlüyünün qadağan edilməsi düzgün olmazdı.

Bütün etibarnamələrin notariat qaydasında təsdiqi məcburi deyil. Qanunla bir sıra vəzifəli şəxslərin təsdiq etdiyi etibarnamələr hüquqi qüvvəsinə görə notariat qaydasında təsdiqə bərabərdir.

Notarial forma tələb edən əqdlərin bağlanması üçün etibarnamə notariat qaydasında təsdiqlənməlidir (MM-in 362.2-ci maddəsi).

Mülki prosessual qanunvericiliyə uyğun olaraq hər bir fiziki və ya hüquqi şəxs öz nümayəndəsi vasitəsilə məhkəmədə iddia qaldıra bilər. Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – MPM) 73.2-ci maddəsində göstərilir ki, fiziki şəxslər tərəfindən verilmiş etibarnamələr notariat qaydasında, yaxud etibar edənin oxuduğu və ya işlədiyi hüquqi şəxsin rəhbərliyi, etibar edənin yaşayış yeri üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən, əhalinin sosial müdafiəsi müəssisəsi tərəfindən, etibar edənin müalicə olunduğu xəstəxana və ya digər stasionar müalicə-profilaktika müəssisəsi tərəfindən, etibarnamə hərbi qulluqçulara, hərbi hissənin işçilərinə və ya onların ailə üzvlərinə verilirsə, müvafiq hərbi hissənin komandiri tərəfindən təsdiq edilir.

Nümayəndə (MPM-də təmsilçi deyil, nümayəndə terminindən istifadə edilir) ilə məhkəmə arasındakı münasibətlər prosessual xarakter daşıdığı üçün məhkəmədə təmsilçiliklə bağlı bütün məsələlər MM-lə deyil, MPM ilə nizama salınır. Təmsil edilənlə təmsilçi arasında olan münasibətlər nümayəndəlik münasibətləri adlandırılsa da, bu mülki dövriyyədə olan nümayəndəlikdən fərqlənir, ona görə ki, nümayəndənin hərəkətləri əqdlərin bağlanmasına deyil, prosessual hərəkətlərin həyata keçirilməsinə yönəlib.

MPM-in 74.2-ci maddəsinə görə iddia ərizəsinin imzalanması, işin münsiflər məhkəməsinə verilməsi, iddia tələblərindən tam və ya qismən imtina edilməsi, iddianın etiraf edilməsi, iddianın predmetinin və ya əsasının dəyişdirilməsi, barışıq sazişi bağlanması səlahiyyətinin başqa şəxsə tapşırılması, məhkəmə aktından şikayət verilməsi, məhkəmə aktının məcburi icrası tələbləri, qət olunmuş əmlakın və ya pul məbləğinin alınması ilə əlaqədar nümayəndənin səlahiyyətləri təmsil olunan tərəfin verdiyi etibarnamədə xüsusi göstərilməlidir.

Adətən, notariat təcrübəsində məhkəmədə nümayəndəlik üçün verilən etibarnamədə MPM-in 74.2-ci maddəsində göstərilən səlahiyyətlərin təmsil olunan tərəfindən təmsilçiyə

verilməsi xüsusi olaraq göstərilmir, çünki notariusların istifadə etdikləri məhkəmədə nümayəndəlik üçün nəzərdə tutulan blankda iddia ərizəsinin nümayəndə tərəfindən imzalana bilməsi, iddianın predmetinin və ya əsasının dəyişdirilməsi, məhkəmə aktından şikayət verilməsi, həmçinin məhkəmə aktının məcburi icrası tələbləri göstərilməyib. Barışıq sazişi bağlanması əvəzinə isə onun sinonimi olan işi sülh yolu ilə qurtarmaq ifadəsi işlədilir. Məsələn, F.Ə.B. oğlunun E.C.Ə. oğluna məhkəmədə təmsilçilik üçün verdiyi etibarnamədə MPM-in 74.2-ci maddəsində göstərilən səlahiyyətlərin verilməsi göstərilməyib, barışıq sazişi bağlanması əvəzinə isə işi sülh yolu ilə qurtarmaq yazılıb (7). Bu da məhkəmə praktikasında bəzən elə hallara gətirir ki, təmsilçidə notariat qaydasında təsdiq edilmiş etibarnamə olmasına baxmayaraq məhkəmə haqlı olaraq etibarnamədə nümayəndənin iddia ərizəsini imzalamaq səlahiyyətinin göstərilməməsini əsas tutaraq təmsilçi tərəfindən imzalanmış iddia ərizəsini və ya apellyasiya şikayətini MPM-in 152.1.2-ci maddəsinə uyğun olaraq qaytarır. Ona görə də, notariuslar məhkəmədə nümayəndəlik üçün etibarnamə təsdiq edərkən etibar edənə MPM-in 74.2-ci maddəsini izah etməli və etibar edən razı olarsa MPM-in 74.2-ci maddəsində göstərilən səlahiyyətlərin etibar edilməsini etibarnamədə göstərməlidir.

MM-in 362.3-cü maddəsinə görə aşağıdakılar notariat qaydasında təsdiqlənən etibarnamələrə bərabər tutulur:

- hospitallarda, sanatoriyalarda və digər hərbi-müalicə müəssisələrində müalicədə olan hərbi qulluqçuların və başqa şəxslərin həmin müəssisənin rəisi, onun tibbi hissə üzrə müavini, böyük və ya növbətçi həkim tərəfindən təsdiqlənmiş etibarnamələri;
- hərbi qulluqçuların etibarnamələri, hərbi hissələrin, birləşmələrin, idarələrin və hərbi təlim məktəblərinin yerləşdiyi, lakin notariat kontorlarının və notariat əməliyyatları aparan digər orqanların olmadığı məntəqələrdə isə həmçinin fəhlə və qulluqçuların, onların ailə üzvlərinin və hərbi qulluqçuların ailə üzvlərinin bu hissənin, birləşmənin, idarənin və ya məktəbin komandiri (rəisi) tərəfindən təsdiqlənmiş etibarnamələri;
- azadlıqdan məhrumetmə yerlərində olan şəxslərin müvafiq azadlıqdan məhrumetmə yerinin rəisi tərəfindən təsdiqlənmiş etibarnamələri;
- əhalinin sosial müdafiəsi müəssisələrində olan yetkinlik yaşına çatmış fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslərin həmin müəssisənin müdiriyyəti və ya müvafiq əhalinin sosial müdafiəsi orqanının rəhbəri (onun müavini) tərəfindən təsdiqlənmiş etibarnamələri.

Bundan başqa, MM-in 362.4-cü maddəsi etibar edənə hüquq verir ki, əmək haqqının və əmək münasibətləri ilə bağlı digər haqların, müəlliflərin və ixtiraçıların haqlarının, pensiyaların, müavinətlərin və təqaüdlərin, fiziki şəxslərin banklardakı əmanətlərinin və poçt göndərmələrinin, o cümlədən pul və bağlamaların alınması üçün etibarnaməni etibar edənin işlədiyi və ya təhsil aldığı təşkilatda, onun yaşayış yeri üzrə mənzil-istismar sahəsində və müalicə olunduğu stasionar müalicə müəssisəsində və ya notariat kontorunda təsdiq etdirsin. Amma, təcrübədə çox vaxt MM-in 362.4-cü maddəsində göstərilən orqanların təsdiq etdikləri etibarnamələri müvafiq təşkilatlar qəbul etmirlər və deyirlər ki, biz yalnız notariat kontorunda təsdiq olunmuş etibarnamələri qəbul edirik. Şübhəsiz, bu qanuna ziddir.

MM-in 362.6-cı maddəsi həmçinin müəyyən edir ki, teleqrafla, habelə sənədin rabitə işçisi tərəfindən yola salındığı digər rabitə növləri ilə göndərilən etibarnamə rabitə orqanları tərəfindən təsdiqlənir. Habelə, "Notariat haqqında" 26 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci maddəsinin 3-cü hissəsi nəzərdə tutur ki, notariat kontorları olmayan yaşayış məntəqələrində rayon, şəhər, şəhər rayonu icra hakimiyyətinin nümayəndələri əmlakdan istifadə edilməsi və ona sərəncam verilməsi barədə, avtomaşınların müddətli istifadəyə verilməsinə dair etibarnamələr istisna olmaqla etibarnamələri təsdiq edirlər.

Baxmayaraq ki, etibarnamələr notariusdan başqa digər vəzifəli şəxslər tərəfindən də təsdiq edilə bilər, təcrübədə notariuslar tərəfindən təsdiq edilən etibarnamələr çoxluq təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 365.1.3-cü maddəsinə uyğun olaraq etibarnaməni vermiş şəxs tərəfindən onun ləğv edilməsi nəticəsində, həmin Mülki Məcəllənin 365.1.7-ci maddəsinə görə isə etibarnaməni vermiş fiziki şəxsin ölməsi, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya xəbərsiz itkin düşmüş sayılması nəticəsində etibarnamənin qüvvəsinə xitam verilir.

Mülki Məcəllənin 365.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq etibarnamə vermiş şəxs istənilən vaxt etibarnaməni və ya başqasına etibaretməni ləğv edə bilər, etibarnamə verilmiş şəxs isə istənilən vaxt ondan imtina edə bilər. Bu hüquqlardan imtinaya dair razılaşma əhəmiyyətsizdir.

Amma, Mülki Məcəllənin yuxarıda göstərilən maddələrinin məzmunu etibarnamədə öz əksini tapmır. Fikrimizcə, həmin maddələrin məzmununun etibarnamədə göstərilməsi etibarnamə vermiş və etibarnamə verilmiş şəxslərin bu barədə məlumatlı olması baxımından məqsədəmüvafiq olardı.

Həmçinin, saxtakarlığın qarşısının alınması məqsədilə daşınmaz əmlakın, nəqliyyat vasitələrinin özgəninkiləşdirilməsi və onlara sərəncam verilməsi ilə bağlı etibarnamələr, həmçinin 3.000 (üç min) manatdan yuxarı pulun alınması üçün verilən etibarnamələr təsdiq edilərkən etibarnamənin üz tərəfində, yəni etibarnamənin birinci səhifəsinin yuxarı sol küncündə etibarnamə vermiş şəxsin (şəxslərin) 30x40 millimetr ölçüdə rəngli fotoşəklinin (fotoşəkillərinin) yapışdırılmasını təklif edirik.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar qüvvədə olan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair aşağıdakı təkliflərin irəli sürülməsinə imkan verir:

Təkliflər:

1. “Notariat haqqında” 26 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 49-cu maddəsinə aşağıdakı məzmunda yeddinci hissə əlavə edilsin:

“Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 365.1.3; 365.1.7 və 365.2-ci maddələrinin məzmunu etibarnamədə göstərilməlidir”.

2. “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 49-cu maddəsinə бy məzmunda səkkizinci hissə əlavə edilsin: “Daşınmaz əmlakın, nəqliyyat vasitələrinin özgəninkiləşdirilməsi və onlara sərəncam verilməsi ilə bağlı etibarnamələr, həmçinin 3.000 (üç min) manatdan yuxarı pulun alınması üçün verilən etibarnamələr təsdiq edilərkən etibarnamənin üz tərəfinin yuxarı sol küncündə etibarnamə vermiş şəxsin (şəxslərin) 30x40 mm ölçüdə rəngli fotoşəkli (fotoşəkilləri) yapışdırılır. Notarius və ya notariat hərəkətlərini aparan digər vəzifəli şəxs bir hissəsi fotoşəklin (fotoşəkillərin) üzərinə, digər hissəsi isə fotoşəklin (fotoşəkillərin) aşağı hissəsinə düşən gerbli möhür vurur”.

Açar sözlər: Mülki Məcəllə, etibarnamə, əqdlər, təmsilçilik, notarius.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гражданское право. В 3-х т. Т.1 /Под ред. д.ю.н., проф. А.П. Сергеева, д.ю.н., проф., чл. корр. РАН Ю.К.Толстого. М., Проспект, 2000.
2. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Mülki Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2011.
3. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Mülki Prosessual Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2011.
4. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Ailə Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2009.
5. "Notariat haqqında" 26 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Qanun, 2011.
6. "Azərbaycan Respublikasında Notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 11 sentyabr 2000-ci il tarixli 167 №-li Təlimatı. Bakı, Ədliyyə Nazirliyi, 2000.
7. Bakı şəhər 44 saylı notariat kontorunun arxivi. Reyestr 7E-10-4151, 18.06.2008-ci il.

Заур МАМЕДОВ

ВОПРОСЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА В НОТАРИАЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ

Резюме

В статье исследуются вопросы представительства в нотариальной практике. Автор раскрывает проблемы, возникающие при нотариальном удостоверении доверенностей. В целях решения этих проблем, автор предлагает внести изменения в Закон о нотариате в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: Гражданский кодекс, доверенность, сделки, представительство, нотариус.

Zaur MAMMADOV

ISSUES OF REPRESENTATION IN A NOTARY'S PRACTICE

Summary

In the article the issues of representation in a notary's practice are studied. The author reveals the problems related with the notarial certification power of attorney. For the purposes of solving these problems the author suggests to make amendments to the "Law on notary" of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: Civil code, power of attorney, transactions, representation, notary.

UOT 347.02

Səidə HƏSƏNZADƏ
AMEA FSHİ, b.e.i., hüquq üzrə f.d.

QADIN VƏ UŞAQ HÜQUQLARININ QORUNMASI AKTUAL PROBLEM KİMİ*

Azərbaycan SSR-in tərkibində olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayət Sovetinin 20 fevral 1988-ci il tarixli qanunsuz qərarı ilə Azərbaycan hələ SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə cəlb edilmişdir. 21 sentyabr 1988-ci ildə sabiq Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi vəziyyət elan edilmiş və qadağan saatı qoyulmuşdur. 12 yanvar 1989-cu ildə isə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi idarə forması" müəyyən etmiş və ictimai asayişi qorumaqdan ötrü SSRİ-nin daxili işlər orqanlarının 5400 nəfərdən ibarət əməkdaşını bu işə cəlb etmişdir [2, 20-21].

Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, 90-cı illərdən başlayaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsi insan hüquqlarının pozulmasının mühüm səbəblərindən birinə çevrilmiş və bu proses bu günə qədər davam etməkdədir. Milli zəmində azərbaycanlılara qarşı soyqırımın tarixi qədim olsa da, keçən əsrin 90-cı illərində ilk qurbanlar, iki azərbaycanlı gənc – Əli və Bəxtiyar milli münaqişə zəminində erməni separatçıları tərəfindən qətlə yetirilmişlər [2, 20-21]. Həmin ərəfədə Ermənistan adlanan ərazidən iki yüz mindən çox azərbaycanlı öz daimi yaşayış yerlərindən, tarixən onlara məxsus olan qədim torpaqlarından zorla köçürülmüşlər. Ümumilikdə isə son illərin məlumatlarından görünür ki, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində 20 mindən artıq azərbaycanlı həlak olmuş, 4866 nəfər itkin düşmüş, 100 min nəfərə qədər insan yaralanmış, 50 min nəfərə qədər insan bədəninin müxtəlif nahiyələrindən xəsarətlər almışlar. Eləcə də təcavüz nəticəsində 17 min kvadrat kilometr kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi işğal altında qalmış, 900 yaşayış məntəqəsində olan 130939 ev, 2389 sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri, 1025 təhsil, 798 səhiyyə, 1510 mədəniyyət müəssisələri, 5198 kilometr avtomobil yolu, 348 körpü, 76940 kilometr elektrik xətti, 7568 kilometr su xətti dağıdılmışdır. Münaqişə ilə bağlı BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrin çıxarılmasına baxmayaraq, onların heç biri indiyə qədər icra olunmamışdır. Bütün bu vəziyyət Azərbaycanda qadın və uşaq hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulmasına gətirib çıxarmış və bu təhdid bu gün də davam etməkdədir [9, 52-53].

Beynəlxalq hüquq münaqişələr və müharibələr vəziyyətində insan hüquqlarının mühafizəsinin və müdafiəsinin əsas elementlərini və onun icra mexanizmlərini ətraflı tənzim etmişdir [9, 52-53]. Müstəqillik illəri ərzində Azərbaycanda bu istiqamətdə milli səviyyədə zəruri olan normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmiş, mexanizmlər yaradılmış, tədqiqatlar aparılmış, bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Qanunvericiliyə görə «müharibə vaxtı» dedikdə, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlə müharibə vəziyyətində olması vəziyyəti başa düşülür. Aydındır ki, müharibənin başlanması və başa çatması vaxtının dəqiq müəyyən edilməsi bir çox hüquqi faktların aydınlaşdırılması üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bu mənada müharibənin elan olunmasının və ya hərbi əməliyyatların faktiki aparılmasının ilk günü və ilk saatı müharibənin başlanması, hərbi əməliyyatların faktiki olaraq dayandırıldığı gün və saat isə müharibənin sonu hesab edilir. «Döyüş şəraiti» isə hərbi hissənin və ya bölmənin bilavasitə düşmənə qarşı dayanması və faktiki olaraq döyüş əməliyyatının aparılması vəziyyətini əhatə edir. «Döyüş şəraiti» və «müharibə vaxtı» anlayışları, heç şübhəsiz, biri-birindən əhəmiyyətli dərəcədə

* Məqalə

fərqlənir. «Döyüş şəraiti» yalnız müharibə vaxtı deyil, hər hansı bir döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi məqsədilə, hətta dinc dövrdə də mövcud ola bilər [3, 231].

Ekstremal şərait – hərbi vəziyyət, müharibə vəziyyəti, fövqəladə vəziyyət və digər bu kimi xüsusi vəziyyətlərin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində müstəqillik illərində ən zəruri olan normativ-hüquqi baza yaradılmışdır. Bu sənədlərin hər biri xüsusi şəraitin ayrı-ayrı məsələlərinin, o cümlədən insan hüquqlarının mühafizəsi və müdafiəsinin təmin olunması sahəsində vacib olan nizamlama məsələlərini reqlamentləşdirmişdir. 6 yanvar 1994-cü il tarixdə «Hərbi vəziyyət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Sonrakı illərdə də ölkənin real müharibə vəziyyətində olması nəzərə alınaraq «döyüş şəraiti»nin, «hərbi vəziyyət»in, «fövqəladə vəziyyət»in və «müharibə vəziyyəti»nin hüquqi rejimlərinin müəyyən edilməsi sahəsində bir çox normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Bütün bu sənədlər Azərbaycan Respublikasının referendum yolu ilə qəbul edilmiş 1995-ci il Konstitusiyasına əsaslanır. Belə ki, Konstitusiyanın 111-ci maddəsi hərbi vəziyyətin elan edilməsi, 112-ci maddəsi isə fövqəladə vəziyyətin tətbiq olunmasının hüquqi əsaslarını müəyyən etmişdir. Bu konstitusion normalar hazırlanarkən, müzakirə edilərkən və qəbul edilərkən beynəlxalq standartlara əsasən tam riayət edilmişdir [8, 545-555].

Azərbaycan Respublikası ərazisinin müəyyən hissəsi faktiki işğal olunduqda, xarici dövlət ölkəmizə qarşı müharibə elan etdikdə və ya silahlı hücum təhlükəsi yarandıqda, blokada vəziyyəti olduqda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ölkənin bütün ərazisində və ya onun ayrı-ayrı ərazilərində hərbi vəziyyət elan etmək hüququna malikdir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün pozulması hallarında, dövlətə qarşı qiyam və kütləvi iğtişaşlar başlandığı hallarda, təbii fəlakətlər və digər qəzalar baş verdikdə, ölkənin hakimiyyət və idarəçilik orqanlarının, vətəndaşların həyatının və təhlükəsizliyinin təhlükə altına alındığı hallarda ölkə prezidentinin ayrı-ayrı ərazilərdə fövqəladə vəziyyət tətbiq etmək səlahiyyətləri vardır. Belə qərarlar barədə prezident 24 saat müddətində qəbul etdiyi fərmanı qanunverici orqana – respublikanın Milli Məclisinə təqdim etməlidir [5, 57-58].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası» [6] və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 8 iyun 2010-cu il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinası» [4] müharibə vəziyyətində olan ölkəmiz üçün talehyüklü məsələlərin həlli sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Ölkədə «Səfərbərlik hazırlığı və səfərbərlik haqqında», «Fövqəladə vəziyyət haqqında», «Hərbi vəziyyət haqqında» qanunların qəbul edilməsi, Fövqəladə Hallar Nazirliyinin yaradılması, habelə bütün bu məsələlərlə bağlı hüquq tənzimlənməsi problemlərinin beynəlxalq standartlara müvafiq olaraq hazırlanması nisbətən daha çox zərurət duyulan qadın və uşaq hüquqlarının qorunmasına və müdafiəsinə diqqətin artırılmasını tələb edir.

Qloballaşan dünya hadisə və proseslərin tez-tez dəyişməsi, müharibələrin, münaqişələrin, təbii fəlakətlərin, epidemiyaların, epizotiyaların, böyük ekoloji və digər qəzaların səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Ümumilikdə isə istər fövqəladə vəziyyət, istər hərbi vəziyyət və istərsə də müharibə vəziyyəti, bunların hər biri özü-özlüyündə ümumi və fərdi yanaşma tələb edir. Lakin birmənalı şəkildə qeyd etmək olar ki, bu xüsusi vəziyyətlər insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xüsusi önəm verilməsi ilə, onun hər an diqqətdə saxlanılması ilə və müstəsna yanaşma kontekstində həyata keçirilə bilər. SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə bu məsələlər əsasən İttifaq dövləti tərəfindən tənzimlənir və idarə olunurdu.

Məsələn, 22 iyun 1941-ci ildə «Hərbi vəziyyət haqqında» SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanı ölkədə xüsusi rejimin tətbiq olunması ilə yadda qalmışdır [11, 3]. Ümumilikdə isə belə vəziyyətlərin tarixi qədim dövrdən başlanır. XVII-XIX əsrdə Avropada «fövqəladə vəziyyət institutu» termini dövriyyəyə buraxıldı.

Dünyada maarifçiliyin təşəkkül tapdığı ilkin dövrlərdə müxtəlif mütəfəkkirlər insan hüquqlarının hər şəraitdə qorunmasının vacibliyinə dair dəyərli fikirlər söyləmişlər. Məsələn, böyük mütəfəkkir Şarl Monteskye yazırdı ki, ən azad xalqların təcrübəsi belə təsdiq edir ki, elə hallar ola bilər ki, qısa bir müddətə də olsa, azadlığın üzərinə «müəyyən örtük» salmaq zərurəti yarana bilər [12, 92].

Rusiya tarixində isə fövqəladə vəziyyət institutu rəsmi səviyyədə 1881-ci il 14 avqust tarixli «Dövlət asayişinin və ictimai sakitliyin qorunması tədbirləri haqqında Əsasnamə»nin qəbul edilməsi ilə fəaliyyətə başlamışdır. 1984-cü ildə Paris Konfransında qəbul edilmiş «Müstəsna vəziyyətlərdə əsas insan hüquqlarına dair minimal standartlar haqqında» beynəlxalq sənəd fövqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsinin hüquqi əsaslarını və bu zaman insan hüquqlarının qorunmasının minimum standartlarını müəyyən etmişdir.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin ən vacib problemlərindən biri fövqəladə vəziyyətlər şəraitində insan hüquqlarının etibarlı şəkildə qorunmasını təmin etməyə yönəldilmişdir [7, 5-6]. Belə ki, «Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair» 12 avqust 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının tələbləri, BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının 58-ci sessiyasının qəbul etdiyi «İtkin düşmüş şəxslər haqqında», habelə «Hərbi münaqişələr zamanı, sonradan həbs olunanlar da daxil olmaqla, girov götürülmüş qadın və uşaqların azad edilməsi haqqında» qətnamələri Ermənistan Respublikası tərəfindən pozulur.

Cenevrə Konvensiyasının şərhinə həsr olunmuş sənədin 27-ci maddəsində göstərilir ki, bütün mülki əhalinin istifadə etdiyi ümumi müdafiədən əlavə, qadınlar onların şərəfinə hər cür qəsddən xüsusi olaraq müdafiə edilməlidirlər. Bu onların milli mənsubiyyətindən, irqindən, dini etiqadından, yaşayış, ailə və sosial vəziyyətindən asılı olmayıb, onların qadınlıq ləyaqətindən irəli gəlir. Bu mənada BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1974-cü il tarixli 3318 saylı qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş «Qadın və uşaqların fövqəladə hallarda, silahlı münaqişələr dövründə müdafiəsi haqqında Bəyannamə» [13, 753-754] mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orada göstərilir ki, mülki əhaliyə, xüsusən onun ən müdafiəsiz hissəsi olan qadınlara və uşaqlara saysız-hesabsız əzablar gətirən hücum edilməsi qəti qadağandır. Buna görə də Bəyannamənin 5-ci maddəsi birmənalı şəkildə müharibə edən tərəflərin hərbi əməliyyatların gedişində və ya işğal edilmiş ərazilərdə həbsxanaya salma, işgəncə vermə, güllələnmə, kütləvi həbsə alma, kollektiv cəzalandırma, qadınlara və uşaqlara qarşı törətdikləri bütün repressiya və qəddar, insanlıqdan kənar davranış formalarını cinayətkar əməl hesab edir [9, 110].

BMT Baş Məclisinin Vyana Bəyannaməsində (1993-cü il) və onun fəaliyyət proqramında birmənalı şəkildə göstərilir ki, silahlı münaqişə şəraitində qadınların insan hüquqlarının pozulması beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin pozulması kimi dəyərləndirilməli və belə əməllərə görə ən ciddi tədbirlər görülməlidir. Bu mövqe BMT Baş Məclisinin «Qadınlara münasibətdə zorakılığın aradan qaldırılması haqqında Bəyannamə»sində və 1995-ci il Pekin Bəyannaməsində də öz əksini tapmışdır[9,110]. Ermənistanın işğalçı ordusu Azərbaycan vətəndaşlarının beynəlxalq hüquqla tanınan insan hüquq və azadlıqlarını sistemli şəkildə və qeyri-insani formada kütləvi surətdə pozur.

«Azərbaycan Respublikasının Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası»nın məlumatlarından aydın olur ki, hazırda əsir və itkin düşmüş, habelə girov götürülmüş şəxslər siyahısında olan 4211 nəfərin 256 nəfərini qadınlar, 47 nəfərini uşaqlar təşkil edir. Əsir götürülmüş 783 nəfərin isə 46 nəfərini qadınlar, 18 nəfərini uşaqlar təşkil edir. Komitənin gördüyü tədbirlər nəticəsində əsirlikdən xilas edilmiş 1400 nəfərdən çox insanın 343 nəfəri qadın, 169 nəfəri isə uşaq olmuşdur. Xocalı soyqırımı zamanı qətlə yetirilmiş 613 nəfərin 63 nəfərini azyaşlı uşaqlar, 106 nəfərini isə qadınlar təşkil etmiş, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərinin birini itirmiş, 8 ailə tamamilə öldürülmüşdür. Bu zaman xəsarət alan 487 nəfərdən 76 nəfəri uşaqlar olmuşdur. Bu illər ərzində minaya

düşmüş 350 nəfər uşağın da 56 nəfəri həlak olmuş, 294 nəfəri isə yaralanmışdır... Xocavənd rayonunun işğalı zamanı girov götürülmüş 117 nəfərin 50 nəfəri, Horadizin işğalı zamanı girov götürülmüş 40 nəfərin 29 nəfəri, Gorazilli kəndinin işğalı zamanı girov götürülmüş 40 nəfər, Kəlbəcər rayon Başlıbel kəndindən girov götürülmüş 29 nəfər qoca qadın və uşaq dərhal qətlə yetirilmiş, onların meyitləri üzərində vandalizm əməlləri törədilmişdir... Bəzi əsirlərin və girovların bədənləri üzərində işgəncələr, eksperimentlər aparılmış, transplantasiya məqsədilə ayrı-ayrı hissələr kəsilib götürülmüşdür [10, 125-134].

Bu gün də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin davam etməsi qadın və uşaq hüquqlarının mühafizəsi və etibarlı müdafiəsi üçün ciddi problemlər yaradır. İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq çağırışlar regionda baş verən faciəvi hadisələr kontekstində olduqca miskin görünür. Ermənistan beynəlxalq birliyin üzvü olsa da, faktiki olaraq üzərinə götürdüyü öhdəlikləri, BMT-nin məlum dörd qətnaməsinin icrasından nümayişkaranə surətdə boyun qaçırır.

Ağdamda, Tovuzda və digər sərhəd rayonlarımızda, suda axıdılan uşaq oyuncağına yerləşdirilmiş bombanın partlaması nəticəsində Rusiyadan qonaq gəlmiş azərbaycanlı məktəblinin həlak olması və ya məktəbə gedən şagirdin Ağdam rayonunda snayperdən açılmış atəşlə elə yoldaca qətlə yetirilməsi yaxın günlərimizin acı reallıqlarıdır. Belə faktlar kifayət qədər rəngarəng və tez-tez təkrarlanan ağır hadisələrdir.

Beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT-nin, Qırmızı Aypara və Qırmızı Xaç Komitələrinin, ATƏT-in müvafiq qurumlarının səyləri hələlik müsbət nəticələr vermir. Atəşkəs elan olunsa da, Ermənistan dövləti faktiki olaraq müharibəni açıq şəraitdə davam etdirir. Sanki atəşkəs adı altında erməni siyasəti fasiləsiz olaraq məkrli şəkildə həyata keçirilir. Bu da qadın və uşaq hüquqlarının pozulması hallarının sistemli və ardıcıl şəkil almasına gətirib çıxarmışdır. Proseslərin belə ardıcıl davam etməsi və ağır nəticələr verməsi ciddi tədbirlər görülməsinə zərurət yaradır. Hesab edirəm ki, qadın və uşaqlara qarşı iyirmi ildən çox davam edən bu faktların mənzərəsini yaradan nəşrlərin hazırlanması və müxtəlif dillərə tərcümə edilərək dünya ictimaiyyətinə çatdırılması olduqca vacibdir. Bu gün beynəlxalq və milli səviyyədə hamı insan hüquqlarının müdafiəsindən və mühafizəsindən danışsa da, ölkəmizdə qadın və uşaq hüquqları erməni separatçıları tərəfindən, demək olar ki, hər gün pozulur.

Ulu öndər Heydər Əliyev parlamentdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin vəziyyətinə dair aparılan müzakirələrdə haqlı olaraq demişdir ki, biz Azərbaycan xalqının hüquqlarının kütləvi şəkildə, vəhşicəsinə pozulmasını ön planda çatdırmalıyıq və bunu yaymalıyıq, bunu bildirməliyik. Bu, bizim tarixi vəzifəmizdir, hər bir azərbaycanlının tarixi vəzifəsidir. Hərə öz imkanı çərçivəsində gərək bu vəzifəni yerinə yetirsin [1].

Qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində milli təşkilatlar Ermənistan dövlətinin qadın və uşaqlara qarşı törətdikləri sülh və insanlıq əleyhinə olan müharibə cinayətlərinə dair faktları toplamaqla beynəlxalq səviyyədə mühakimə qurulması üçün tədbirlər görməlidirlər. Belə tədbirlərdən biri xüsusi statuslu məhkəmə orqanlarının yaradılması barədə təşəbbüsün qaldırılması, erməni faşistlərinin əməllərinin beynəlxalq tribunala verilməklə layiqincə cəzalandırılması üçün tədbirlər görülməsinə istiqamətləndirilməlidir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən insan hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq genişləndirilməli, hər bir fakt haqqında onların vasitəsilə, habelə birbaşa həyata keçirilən tədbirlər sistemi hazırlanıb həyata keçirilməlidir. Bu zaman qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Azərbaycanda və Ermənistanda fəaliyyət göstərən beynəlxalq və regional təşkilatların fəaliyyətsizliyi, ən aşağısı laqeydliyi də ciddi surətdə diqqətə çatdırılmalıdır. Onların fəaliyyətindəki laqeydlik, biganəlik, bürokratiya, süründürməçilik, qətiyyətsizlik müzakirə edilməli və onlardan ictimai haqq-hesab tələb edilməlidir.

Bu gün Azərbaycanda və Ermənistanda münaqişə ilə bağlı beynəlxalq missiyanı həyata keçirən çoxsaylı qurumlar vardır. Lakin buna baxmayaraq, münaqişə nəticəsində girov götürülən əsirlərin, öldürülmüş şəxslərin meyitlərinin vaxtında qaytarılması istiqamətində səmərəli və intensiv tədbirlər görülmür. Ermənistanın günahı üzündən sərhədyanı regionlarda kənd təsərrüfatı işlərinin həyata keçirilməsində ciddi problemlər vardır. Ekologiya qəsdən korlanır, meşələr yandırılır, heyvanat aləmi məhv edilir, sular zəhərlənir, tarixi abidələr dağıdılır. Ümumilikdə, Ermənistanın silahlı qüvvələri münaqişə dövründə azərbaycanlılara qarşı soyqırım, köləlik, əhalini deportasiya etmə, cinsi zorakılıq, işgəncə, muzdluluq, müharibə qanunlarını və adətlərini pozma, silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma, hərbi soyğunçuluq və digər bu kimi sülh və insanlıq əleyhinə olan və müharibə cinayətləri törədilməsinə dair çoxsaylı faktlar vardır. Münaqişə başlayandan sonra törədilən və bu gün də davam edən cinayət əməllərini, o cümlədən qadın və uşaqlara qarşı törədilən ağır cinayət əməlləri ölkənin istintaq orqanlarının topladığı çoxsaylı dəlillərlə mübahisəsiz qaydada sübut olunur.

Münaqişə tərəflərinə sərbəst gedib-gələn beynəlxalq missiyanın əməkdaşları ən sadə problemlərin belə həllini təmin etməkdə acizdirlər. Nəzarətsiz zonalarda narkotik plantasiyaları salınır və narkotiklər istehsal edilir. Bu fakt BMT-nin tribunasından dəfələrlə səslənmişdir, lakin BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq İdarəsi bu barədə tədbir görmək niyyətində deyildir, onlar sadəcə olaraq bu faktları təkrar-təkrar elan etməklə vəzifələrini bitmiş hesab edirlər. Müvafiq beynəlxalq və regional təşkilatların regionda törədilən cinayətlərə, o cümlədən insan hüquq və azadlıqlarına qəsd edən əməllərə qarşı aşkar hərəkətsizliyi iyirmi ildən çoxdur ki, davam edir. Bu, ümumiyyətlə, beynəlxalq ictimaiyyətin erməni faşistlərinin qəddar cinayətlərinə qarşı laqeydliyidir. Bütün bunlar onu göstərir ki, hər iki ölkədə səmərəli tədbirlər həyata keçirmək iqtidarında olan işlək mexanizmin yaradılması barədə tədbir görmək vaxtı çatmışdır. Belə təəssürat yaranır ki, beynəlxalq qurumlar münaqişənin uzanmasından və dərinləşməsindən narahat deyillər. Xalqın isə səbr kasası dolmuşdur.

Bu gün dünyada çoxsaylı beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət göstərirlər. Onların bir hissəsi illərlə uzanan münaqişələrin müxtəlif məsələlərinin həlli ilə məşğuldurlar. Lakin aydındır ki, təkcə beynəlxalq təşkilat yaratmaq məsələni həll etmir. Bu gün BMT kimi bir qurum öz qərarlarını icra etmək iqtidarında deyilsə, bu onun nüfuzuna təsir edir, onu hörmətdən salır, onun fəaliyyətini şübhə altına alır. Ümumilikdə isə sual yaranır: öz qərarını icra etmək iqtidarına malik olmayan beynəlxalq qurumun üzv dövlətlərin milyonlarla vəsaiti hesabına saxlanılmasına zərurət vardırmı? Ona görə də indi BMT-yə inam və ümid azalmışdır. Bununla belə, onu əvəz edəcək bir qurum bu gün varmı? Suallar çoxdur və düşündürücüdür. Lakin çıxış yolu tapılmalıdır.

Dövlətlərarası münaqişələrin və mübahisələrin qloballaşma dövründə daha da artacağı və dərinləşəcəyi şübhə doğurmur. Belə bir vəziyyətdə beynəlxalq təşkilatların qərarlarının icrasını təmin edən hərbi və ya inzibati qurumların işlək mexanizmlərinin yaradılması zamanın tələbidir. Məsələn, belə bir missiyanın NATO tərəfindən həyata keçirilməsinin mümkünlüyü məsələsinin nəzərdən keçirilməsi vaxtı çatmışdır. İstər NATO və istərsə də yeni yaradılacaq hər hansı başqa xüsusi qurum üzv dövlətlərin birgə səyləri və razılıqları ilə yaradılmalı, onun fəaliyyətinin və mexanizmlərinin hüquqi tənzimlənməsi təmin edilməlidir.

Münaqişə zonalarında, habelə ekstremal vəziyyətlərdə qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsini təmin edən tədbirlərə diqqətin artırılması vaxtı çatmışdır. Bunu ölkəmizin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kontekstində üzləşdiyi reallıqlar və beynəlxalq hüququn prinsipləri tələb edir. Bunu sülhsevər Azərbaycan xalqının qadın və uşaq hüquqlarının qorunmasına olan böyük rəğbəti, məhəbbəti və istəyi tələb edir.

Açar sözlər: qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsi, «müharibə vaxtı», «döyüş şəraiti», «fövqəladə vəziyyət institutu», cinayətkar əməllər, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, bəyannamələr, beynəlxalq missiya, beynəlxalq təşkilatlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. «Azərbaycan» qəzeti, 19 dekabr 1997-ci il.
2. Alışanlı A. Qarabağ problemi. B., 2009.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. B., 2011.
4. Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinası. B., «Hüquq ədəbiyyatı» nəş., 2010.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2011.
6. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası. B., «Hüquq ədəbiyyatı» nəş., 2009.
7. Bayramova P. Fövqəladə vəziyyət şəraitində insan hüquqlarının müdafiəsi. B., 2004.
8. Cəfərov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhi. B., 2010.
9. İbayev V. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquq müstəvisində. B., 2006.
10. Səmədov E. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün qurbanı olmuş uşaqlar və qadınlar. Beynəlxalq konfransın materialları. B., 2009.
11. Боев В.И., Кочубей М.А., Новиков А.П. Война и уголовный закон. М., 2009.
12. Макиавелли Н. Избранные произведения. М.: Худ.лит., 1982.
13. Beynəlxalq sənədlər toplusu. I cild. B., 2005.

Саида ГАСАНЗАДЕ

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ ЖЕНЩИН И ДЕТЕЙ КАК АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА

Резюме

Международное право уделяет особое внимание охране и защите прав женщин и детей. В связи с этой проблемой в национальной правовой системе Азербайджана были приняты соответствующие законы, отвечающие в полной мере требованиям международных правовых норм. Однако, несмотря на это, за 20 лет продолжающегося Нагорно-Карабахского конфликта были обнаружены многочисленные факты нарушения прав женщин и детей. До сих пор эта проблема не нашла своего разрешения в свете требований международного уголовного права.

В связи с продолжающимися нарушениями прав женщин и детей в Нагорном-Карабахе на высшем международном уровне должны быть предприняты соответствующие меры.

Ключевые слова: защита прав женщин и детей, «военное время», «военное положение», «институт чрезвычайного положения», преступные деяния, Нагорно-Карабахский конфликт, конвенции, международная миссия, международные организации.

Saida HASANZADEH

GUARANTEE OF WOMEN AND CHILDREN RIGHTS AS AN ACTUAL PROBLEM

Summary

The international law pays a particular attention to protection and defence of women and chrildren rights. In connection with this problem in the national law system of Azerbaijan there were adopted the corresponding laws meeting the requirements of international legal norms in full measure. However, despite it for 20 years of continuing Nagorno-Karabagh conflict there have been observed many facts of violation of women and children rights. Up to now this problem has not found its solution in the light of the requirements of international criminal law.

In connection with continuing violation of women and children rights there should be undertaken the corresponding measures on the highest world level.

Keywords: protection of women and children rights, «wartime», «martial law», «institution of emergency state», criminal acts, Nagorno-Karabagh conflict, conventions, international mission, international organizations.

UOT 347.962

Aydın QASIMOV
Milli Aviasiya Akademiyasının
"İqtisadiyyat və hüquq" fakültəsinin
dekanı, h.e.d., dosent

UZUN MÜDDƏTƏ AZADLIQDAN MƏHRUM ETMƏ VƏ ÖMÜRLÜK AZADLIQDAN MƏHRUM ETMƏ CƏZALARININ İCRASININ BƏZİ PROBLEMLƏRİ*

Uzun müddət azadlıqdan məhrum etmə anlayışına Avropada birmənalı yanaşma yoxdur. Belə hesab edilir ki, uzun müddətə azadlıqdan məhrum etmə, bir qayda olaraq, qəsdən törədilmiş ağır cinayətlərə görə təyin olunur. Avropanın müxtəlif ölkələrində uzun müddətə azadlıqdan məhrum etmə 5 ildən yuxarı müddət hesab edilir. Buna misal kimi Avropanın bir çox ölkələrini - Rusiyanı, Yunanıstanı və s. ölkələri göstərmək olar. Göstərilənlərdən fərqli olaraq İsveçdə 4 ildən, Finlandiyada 2 ildən. Makedoniyada isə 10 ildən yuxarı azadlıqdan məhrum etmə cəzası uzunmüddətli hesab edilir (9). Yuxarıda göstərilən beynəlxalq sənədlərə və təcrübəyə istinadən belə hesab etmək olar ki, dövlətimizdə 7 ildən yuxarı azadlıqdan məhrum etmə cəzası uzun müddətli hesab edilməlidir. Çünki Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinə əsasən ağır cinayətlərə görə 7 ildən yuxarı azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin olunması nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan 7 ildən artıq azadlıqdan məhrum etmə tətbiq edilmiş məhkumlar uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər hesab olunmalıdır (6). Məlumat üçün bildirilir ki, Azərbaycan Respublikasında belə kateqoriyalı məhkumlar ümumi məhkum kütləsinin təxminən 45%-ni təşkil edir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, uzun müddətə azadlıqdan məhrum etmə daha təhlükəli cinayətlər törətmiş şəxslərə təyin olunmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bu zaman bir tərəfdən uzun müddətə təcrid olunma cəmiyyəti təhlükəli cinayətkarlardan təmizləyib onların islahına və sosial ədalətin bərpa olunmasına zəmin yaratsa da, digər tərəfdən belə cəza məhkumun ailədən uzun müddətə ayrılmasına, onun sosial əhəmiyyətli əlaqələrinin zəifləməsinə və ya tamlıqla itirilməsinə gətirib çıxarır, məhkumun psixikasına və şəxsiyyətinə mənfi təsir göstərir. Son illərdə aparılmış elmi araşdırmalar göstərir ki, insanın cəmiyyətdən uzun müddətə ayrılması onun üçün mənfi fəsadlarla nəticələnir (5, 8). Uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş əksəriyyət məhkumlar aşağıdakı mənfi cəhətlərlə xarakterizə edilirlər:

1) gələcəyə yönəlmiş məqsədlərin yoxluğu;

2) kiçik səbəblərdən aqressivlik, əsaslı səbəb olmadan mənfi xarakterli emosional hərəkətlərə, hüquq pozuntularına yol verilməsi;

3) islah üçün zəruri marağın olmaması;

4) öz günahını ətrafdakılara keçirməyə can atılması;

5) baş vermiş konflikt vəziyyətlərin konstruktiv qaydada yoluna qoyulmaması və s. (7, 8).

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq cəza institutunun qarşısında duran sosial məqsədlərə nail olunması üçün uzun müddətli azadlıqdan məhrum etmədən hansı səviyyədə istifadə edilməsi məsələsinin qoyulması və öyrənilməsi çox vacibdir. Qonşu Rusiya

---

* Məqalə h.e.d. Habil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Federasiyasında uzun müddətli cəzanın məhkumların şəxsiyyətinə və davranışına təsirinin, habelə onların tətbiqinin sosial, psixoloji və digər aspektlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsi göstərmişdir ki, ilk dəfə ağır cinayətlərə görə məhkum olunmuş şəxslərə 10 ildən yuxarı və ilk dəfə az ağır cinayətlərə görə 7 ildən yuxarı azadlıqdan məhrum etmə cəzasının təyin edilməsi cəzanın məqsədlərinə nail olunması baxımından kifayət qədər effektiv və səmərəli deyildir. Bu qənaət digər ölkələrdə aparılmış tədqiqatlarla da təsdiq olunur (6, 7, 8).

İndi isə, uzun müddətli və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslərin cəzalarının icrasına dair Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və mövcud təcrübə haqqında məlumat vermək istərdik. İlkin olaraq qeyd olunan kateqoriyalı məhkumların saxlanma rejimini nəzərdən keçirək.

Uzun müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icra edilmə rejimi Avropa dövlətlərinin qanunvericiliyi ilə müxtəlif dərəcədə müəyyən olunmuşdur. Bir sıra ölkələrdə, xüsusilə Şərqi və Mərkəzi Avropada uzun müddətli azadlıqdan məhrum etmə cəzasının rejimi törədilmiş cinayət və təyin edilmiş cəza müddəti nəzərə alınmaqla məhkəmə tərəfindən, digər ölkələrdə isə penitensiar müəssisələrin müdiriyyəti tərəfindən müəyyən edilir (1, 5). Bir sıra Avropa ölkələrinin qanunvericiliyi uzun müddətə və ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş məhbusların saxlanması üçün xüsusi cəzaçəkmə rejimi nəzərdə tutmur. Bununla yanaşı, əksəriyyət Avropa ölkələrində cəzanın icrasının planlaşdırılması sistemi tətbiq olunur ki, bu da öz növbəsində məhkumların mərhələlərlə qapalı müəssisələrdən yarıaçıq müəssisələrə və sonradan açıq müəssisələrə keçirilməsini nəzərdə tutur. Burada əsas məsələ belə keçirilmə haqqında qərarın kim tərəfindən qəbul edilməsidir. Avropa ölkələrinin bir hissəsində məhkumların cəza çəkdikləri müəssisələrin növünün dəyişdirilməsi qərarı məhkəmə tərəfindən, digər ölkələrdə isə penitensiar müəssisələrin müdiriyyəti tərəfindən qəbul edilir. Fikrimizcə, burada ən yaxşı çıxış qərarın hər iki subyektin iştirakı ilə həyata keçirilməsi ola bilərdi.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasında bütün cəzaların, o cümlədən azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası rejimi cəza-icra qanunvericiliyi ilə tənzimlənir (5, 6).

Məhkumların saxlanmasına gəldikdə qeyd edilməlidir ki, əksəriyyət Avropa ölkələrində uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər digər məhkumlardan ayrı saxlanmırlar. Lakin bir sıra ölkələrin qanunvericiliyində ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin digər məhkumlardan ayrı saxlanması nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında da uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumlar digər məhkumlarla bir yerdə, özü də yarıaçıq penitensiar müəssisələrdə saxlanırlar. Lakin ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumlar qanunvericiliyə əsasən digər məhkumlardan ayrı və yalnız qapalı müəssisədə, yəni həbsxanada saxlanırlar.

Azərbaycan Respublikasında azadlıqdan məhrum etmə cəzasının hər iki növü icra olunan müxtəlif rejimli penitensiar müəssisələrdə məhkumların saxlanma şəraiti yalnız onların aldıqları sovqat və ya bağlamaların, qısa və uzun müddətli görüşlərin, ən zəruri mallar və ərzaq məhsulları almağa icazə verilmiş pulun məbləği ilə deyil, digər amillərlə də fərqlənir. Digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanın cinayət və cəza-icra qanunvericiliyi də azadlıqdan məhrum etmə cəzasının müddətinin və növünün məhkumun davranışından asılı olaraq dəyişdirilməsini nəzərdə tutmuşdur. Bu şəxslərin şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi, cəzanın çəkilməmiş hissəsinin daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi, cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün dəyişdirilməsi cəza müddətinin bir hissəsi çəkildikdən sonra məhkumun ərizəsinə əsasən, müdiriyyətin mülahizəsi nəzərə alınmaqla məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir (2, 3). Fikrimizcə, məsələnin belə qoyuluşu daha düzgündür və məhkumun cəza müddətinin azaldılmasının və saxlanma şəraitinin dəyişdirilməsi məsələsinin obyektiv həyata keçirilməsi üçün daha əlverişli zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq bütün məhkumlara, o cümlədən uzun müddətə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslərə islah təsiri göstərilir və bu məqsədlə müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir. Uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə göstərilən islah təsiri vasitələri arasında cəzanın çəkilməsi rejimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rejim məhkumların birbaşa cəmiyyətdən təcrid edilməsini və onların davranışı üzərində daimi nəzarəti nəzərdə tutur. Cəzaçəkmə rejiminin təmin olunmasının əsas vasitələrindən biri də penitensiar müəssisələrin müdiriyyəti tərəfindən məhkumların gündəlik davranışına qoyulmuş tələblərdir. Avropa Penitensiar Qaydalarında və digər beynəlxalq sənədlərdə nəzərdə tutulan əsas prinsiplərə uyğun olaraq penitensiar müəssisələrin müdiriyyətinin tələbləri qanunauyğun, ədalətli, konkret olmalı və insan ləyaqətini alçaltmamalıdır. Qeyd olunan tələblərin düzgün qəbul və dərk edilməsi, yerinə yetirilməsi çox vacibdir (1). Çünki bu zaman məhkumun qanuna itaətli davranışına və sonluqda onun islahına nail olmaq imkanı yaranır. Buna görə də məhkumlar tərəfindən törədilə biləcək qanun pozuntularının qarşısının alınması üçün penitensiar müəssisələrin müdiriyyəti çalışmalıdır ki, cəzanın çəkilməsi qayda və şərtləri hər bir məhkuma tamlıqla və düzgün izah edilsin. Qeyd edilənlər Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsində də öz əksini tapmışdır.

Uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər arasında mənfi yönümlü qrupların yaranmasının, belə məhkumlar arasında münaqişəli münasibətlərin baş verməsinin qarşısının alınması, onların islah xarakterli tədbirlərə neqativ münasibətinin aradan qaldırılması üçün Azərbaycanın cəza-icra qanunvericiliyi kifayət qədər kompleks tərbiyə və tənbeh tədbirləri də nəzərdə tutmuşdur. İşçi heyətinin və məhkumların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi penitensiar müəssisələrin müdiriyyətinin həll etdiyi birinci dərəcəli məsələlər sırasına daxildir. Bu məsələnin həllində uzun müddətə məhkum olunmuş şəxslərə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir. Təcrübə göstərir ki, işçi heyəti və məhkumlar üçün əsas təhlükə belə kateqoriyalı məhkumlar tərəfindən yaranır. Buna görə də qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi belə şəxslərlə profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsini, onlarla məqsədyönlü fərdi işin aparılmasını nəzərdə tutur. Qeyd olunan tədbirlərin təcrübədə həyata keçirilməsi ilə yanaşı qanunazidd, cinayətkar əməllərindən əl çəkməyən məhkumların davranışı üzərində güclü nəzarətin təyin olunması, zəruri hallarda isə bu şəxslərin daha ciddi şəkildə təcrid edilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Məhz bu yolla son illərdə işçi heyətinin və məhkumların təhlükəsizliyini təmin etmək mümkün olmuşdur.

Əksər Avropa ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da məhkumların islahı və azadlığa hazırlanması üçün müvafiq proqramlar tərtib edilir. Uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərlə islah və tərbiyə işi onların fərdi xüsusiyyətləri, cəzaçəkmə müddətindəki davranışları nəzərə alınmaqla aparılır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq məhkumlarla əxlaqi, hüquqi, əmək, fiziki və digər tərbiyə tədbirləri həyata keçirilir. Məhkumlarla islah və tərbiyə işi aparılarkən kütləvi informasiya vasitələrindən, o cümlədən radio və televiziyadan, kinofilmlərə baxışdan istifadə edilir. Penitensiar müəssisələrdə azadlıqdan məhrum edilmiş, xüsusilə uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin asudə vaxtının düzgün və səmərəli təşkil edilməsi kifayət qədər əhəmiyyətli məsələdir. Avropa Penitensiar Qaydalarına əsaslanan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi bu məsələyə də zəruri diqqət yetirmişdir. Təcrübədə bu sahədə işin təşkili, xüsusilə hal-hazırda müxtəlif obyektiv səbəblər üzündən məhkumların faydalı əməklə təmin edilməsinin çətin olduğu bir dövrdə aktuallıq kəsb edir. Qeyd edilən məsələnin səmərəli həlli məqsədilə son bir neçə ildə penitensiar müəssisələrdə səmərəli fəaliyyət məqsədilə yeni idman meydançaları və müxtəlif idman qurğuları, klublar, kitabxanalar, istirahət və əyləncə yerləri təşkil olunaraq istifadəyə verilmişdir. Məhkumların vicdan və dini etiqad azadlığının təmin

edilməsinə də diqqət yetirilmiş, penitensiar müəssisələrdə ayrıca ibadət yerləri təşkil olunmuşdur.

Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin islah edilməsinə, tərbiyə olunmasına, onların mənəvi və fiziki inkişafına köməklik göstərmək, onlarda mövcud olan müsbət vərdişləri inkişaf etdirmək, faydalı təşəbbüskarlığı həvəsləndirmək, məhkumlar arasında intizamın möhkəmləndirilməsi, onların bir-birinə qarşılıqlı müsbət münasibətlərinin formalaşdırılması, habelə məhkumlara və onların ailələrinə yardım göstərilməsi məqsədilə penitensiar müəssisələrdə məhkumların özfəaliyyət təşkilatlarının yaradılmasına Azərbaycan Respublikasının cəza-icra qanunvericiliyi icazə vermişdir. Belə öz fəaliyyət təşkilatlarının işinin düzgün təşkili də məhkumların asudə vaxtının səmərəli keçirilməsinə yaxından köməklik göstərir.

Məlumdur ki, penitensiar müəssisələrdə məhkumların, o cümlədən uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin psixi və fiziki sağlamlığının təmin edilməsində və saxlanmasında ictimai faydalı əməyin rolu böyükdür. Təsadüfi deyildir ki, Avropa Penitensiar Qaydaları və Avropa Şurasının bir sıra digər sənədləri, habelə uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumlarla davranışa həsr olunmuş (76) 2 saylı qətnaməsi bu şəxslərin ictimai faydalı əməyə cəlb edilməsinə xüsusi diqqət ayırır. Məhz bu tələbləri nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının cəza-icra qanunvericiliyi ictimai faydalı əməyi bütün məhkumların islah edilməsinin əsas vasitələri sırasına daxil etmişdir. İctimai faydalı əməklə məşğul olmaq qanunvericiliyə əsasən məhkumun həm hüququ, həm də vəzifəsi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hal-hazırda bu sahədə müəyyən çətinliklər mövcuddur. Buna baxmayaraq məhkumların, o cümlədən uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin əməyə, xüsusilə qanunla icazə verilmiş qaydada məhkumların fərdi əməyə cəlb edilməsi üçün penitensiar sistemin rəhbərliyi tərəfindən tədbirlər həyata keçirilir. Məsələnin həllinə dövlət və özəl müəssisələrin bilavasitə cəlb edilməsi planlaşdırılır. Burada qeyd edilməlidir ki, qanunvericilik məhkumların əməyinin yalnız sosial əhəmiyyətli vəzifələrin həllinə yönəlməsini, məhkumların əməyinin cəzanın əsas məqsədinə, yəni məhkumun islah edilməsinə mane olmamasını xüsusilə vurğulayır (5).

Uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumların ictimai faydalı əlaqələrinin saxlanması və genişləndirilməsi işinə diqqət yetirən Azərbaycan Respublikasının yeni cəza-icra qanunvericiliyi belə məhkumların ailə üzvləri, qohumları və digər şəxslərlə təmas hüququnu nəzərə çarpacaq dərəcədə artırmış, bu məqsədlə penitensiar müəssisələrin qapılarını ictimaiyyətin, beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatlarının üzünə tamlıqla açmışdır. Məhkumların görüş hüquqlarının kifayət qədər artırılması onların ailələrinin, bu şəxslərin taleyinə biganə qalmayan insanların islah işinə fəal şəkildə cəlb olunmasına imkan vermişdir ki, bu da məhkumların gələcək sosial perspektiv hüququnun reallaşmasına, onların azad cəmiyyətə asan uyğunlaşmasına əlverişli zəmin yaradır.

Qeyd olunan məhkumların əsas hüquqlarından birinin - sağlamlığın qorunması hüququnun təmin edilməsi istiqamətində də kompleks tədbirlər görülmüş, ölkə hüdudlarından kənarda da müsbət qiymətləndirilən nəticələr əldə olunmuşdur.

Uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumların cəmiyyətə daha tez qovuşması, yəni onların şərti azad olunması məsələsinə gəldikdə qeyd olunmalıdır ki, bu məsələyə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin (76) 2 saylı qətnaməsinin 10-cu bəndində xüsusi diqqət yetirilir. İstinad edilən bənddə uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumların cəza müddətinin bir hissəsi çəkildikdən sonra onların şərti azad olunmasına baxılması tövsiyə olunur. Azərbaycan Respublikasının mövcud cinayət qanunvericiliyi əski qanunvericilikdən fərqli olaraq azadlıqdan məhrum edilmiş bütün şəxslərin şərti azad olunmasında əvvəllər mövcud olmuş qadağaları aradan qaldırmış və bütün məhkumlara bu imtiyazdan istifadə etmək

imkanı vermişdir (6). Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 76-cı maddəsi təyin edilmiş cəza müddətindən asılı olmayaraq müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş bütün məhkumların cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsini nəzərdə tutur və bunun üçün törədilmiş cinayətin ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq cəza müddətinin bir hissəsinin çəkilməsini tələb edir (2). Müddətli azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkən məhkumun cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi üçün təyin edilmiş cəza müddətinin ən azı yarısının, ağır cinayətlər törətməyə görə təyin edilmiş cəza müddətinin ən azı üçdə ikisinin, xüsusilə ağır cinayət törətməyə görə təyin edilmiş cəza müddətinin ən azı dördə üç hissəsinin çəkilməsi tələb edilir. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxsləri də yaddan çıxarmamışdır. Cinayət Məcəlləsinin 57-ci maddəsində bu növdə cəza çəkən şəxslərin də cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi təsbit olunmuşdur. Bu maddənin tələbinə əsasən məhkumun cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi məsələsinə baxılması üçün ən azı 25 il keçməsi tələb edilir. Bundan əlavə, qanunvericilik məhkumun bu dövrdə cinayət törətməməsini də əsas şərt kimi nəzərdə tutmuşdur. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində bütün məhkumların, o cümlədən uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumların şərti azad edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, digər ölkələrlə müqayisədə əksəriyyət Avropa ölkələrində məhkumun cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi üçün daha az müddət, ən çoxu cəza müddətinin yarısının və ya üçdə ikisinin çəkilməsi tələb edilir. Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslərin cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi üçün isə müddət orta hesabla 12-15 il təşkil edir. Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin (76) 2 saylı qətnaməsi öz növbəsində bu məsələyə 8 il-dən 14 ilə kimi müddətdə baxılmasını tövsiyə edir (1).

İndi isə dövlətimizdə ömürlük azadlıqdan məhrum edilmə cəzasının tətbiqinə, icracı qaydası və şərtlərinə də qısa şəkildə toxunmaq istərdik. Ömürlük azadlıqdan məhrum edilmə cəzası artıq on dörd ilə yaxındır ki, Azərbaycan Respublikasında məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilir və təbii ki. bu cəzaya məhkum olunmuş şəxslərin sayı hər il artmaqdadır. Belə ki, əgər belə məhkumların sayı 1999-cu ilin əvvəli üçün 117 nəfər idisə, sonrakı illərin əvvəlinə bu göstərici aşağıdakı kimi olmuşdur:

- 2000-ci il- 121 nəfər;
- 2001-ci il-141 nəfər;
- 2002-ci il-158 nəfər.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında təxminən 300 nəfər ömürlük azadlıqdan məhrum edilmə cəzasını çəkən şəxs vardır. Azərbaycan Respublikasında yeni Cəzaların İcrası Məcəlləsi qəbul edilərkən ömürlük azadlıqdan məhrum edilmə cəzasını çəkən şəxslərin saxlanma şəraiti humanistləşdirilmiş və bu məhkumlara yeni hüquqlar verilmişdir. Əvvəllər il ərzində iki qısamüddətli görüş hüququna malik olan məhkumlar hal-hazırda il ərzində qısamüddətli üç və əvvəllər nəzərdə tutulmayan uzun müddətli bir görüş almaq hüququna malikdirlər. Belə məhkumların il ərzində aldıqları bağlama, sovqat və ya banderolların, ərzaq məhsulları və ən zəruri mallar əldə etmək üçün bir ayda xərcləməyə icazə verilən pulun məbləği də artırılmışdır. Bundan əlavə, ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər ildə danışıq müddəti 10 dəqiqə olmaqla altı telefon danışığı hüququndan istifadə edə bilərlər.

Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsi, İslah - Əmək Məcəllədən fərqli olaraq ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin cəzaçəkmə müddətində saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılmasını da nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, müvafiq normaya əsasən bu məhkumlar cəzanın icrası qaydasını pozmadıqda, təyin olunmuş cəzadan ən azı on il keçdikdən sonra onların saxlanma şəraiti yaxşılaşdırıla bilər. Həbsxananın müdiriyyətinin qərarı ilə

yaxşılaşdırılmış saxlanma şəraitinə keçirilmiş ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər yuxarıda göstərilənlərdən başqa əlavə imtiyazlar əldə edirlər. Bu halda məhkumlar əlavə olaraq qısa və uzunmüddətli görüşlər, bağlama, sovqat və ya banderollar almaq, telefonla danışmaq və pul xərcləmək hüququ əldə edirlər (5).

Uzun müddətli və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslərin idarə edilməsi, azadlığa buraxılmamışdan əvvəl və sonrakı dövrdə onlarla aparılan iş uzun müddətdir ki, bütün dövlətlərin və dünya ictimaiyyətinin, beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də Avropa Şurasının diqqət mərkəzindədir. Azadlıqdan məhrum etmə cəzası bütün dünyada cəmiyyətin özünü qorumaq üçün istifadə etdiyi ən təsirli və ciddi məcburiyyət tədbiri kimi qəbul edilir. Bu növlü cəzanın icra edilməsi prosesində insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, məhkumların qanuni mənafelərinin təmin edilməsi, azadlıqdan məhrum etmənin mənfi nəticələrinin mümkün qədər neytrallaşdırılması, məhkumların azad edildikdən sonra cəmiyyətə inteqrasiyasının, yəni normal uyğunlaşmasının asanlaşdırılması və məhkumların sosial perspektivlərinin reallaşdırılması kimi problemlər qarşıya çıxır. Bu problemlər uzun müddətə və ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin cəzalarının icrası zamanı xüsusi aktuallıq kəsb edir. Təsadüfi deyildir ki, hələ 1972-ci ildə bu məsələ ilə əlaqədar Avropa Şurasının Cinayətkarlıqla Mübarizə Problemləri üzrə Komitəsinin nəzdində xüsusi olaraq yaradılmış digər bir altkomitə ayrıca məruzə hazırlamış və Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi bu sənədin əsasında «Uzun müddətə məhkum edilmiş məhbuslarla davranışa dair» 17 fevral 1976-cı il tarixdə (76) 2 saylı qətnamə qəbul etmişdir. Bu sənəddən və Avropa Penitensiar Qaydalarından başqa müxtəlif illərdə digər müvafiq problemlərlə əlaqədar Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin qəbul etdiyi «Hüquqpozucuları ilə qruplar və kollektiv şəkildə iş haqqında» (73) 24 saylı, «Penitensiar müəssisələrdə əməyə dair» (75) 25 saylı qətnamələrində, «Təhlükəli məhbusların həbsdə saxlanması və onlarla davranışa dair» R (82) 17 saylı sənəddə də uzun müddətə məhkum edilmiş şəxslərə dair qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi və onlarla davranışla əlaqədar hazırlanan digər sənədlərlə bağlı müvafiq tövsiyələr nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: penitensiar müəssisə, cəza-icra qanunvericiliyi, islah və tərbiyə işi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (1960-cı il). Bakı, Azərnəşr, 1976.
3. Avropa Penitensiar Qaydaları. Qeyri-rəsmi tərcümə. Bakı, 2002.
4. İmanlı M.N. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Bakı, Digesta, 2001.
5. Qasımov A.E. Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, Qanun, 2008.
6. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı, Digesta, 2007.
7. Исмайлов И.А. Преступность и уголовная политика. Баку, 1990.
8. Карпец И.И. Наказание: социальные, правовые и криминологические проблемы. М., 1973.
9. Рагимов И.М. Философия наказания и проблема его назначения. Баку, Дипломат, 1998.
10. Qasımov A.E. Cəza-icra hüququ tarixi. I-VII-cilddə. Bakı, 2003-2008.

Айдын ГАСЫМОВ

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЙ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ НА ДЛИТЕЛЬНОЕ ВРЕМЯ И НА ПОЖИЗНЕННОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резюме

В статье интерпретируются международные нормативно-правовые акты, посвященные решению проблем лиц, осужденных наказаниями в виде лишения свободы на длительное время и на пожизненное заключение. Кроме того, анализируются проблемы нормативно-правовых актов в национальном законодательстве, по этим видам наказания и проводится их сравнительный анализ в УК АР в 1960 и 2000 гг.

В статье исследуется нормативно-правовая база развитых европейских государств, связанная с наказанием в виде лишения свободы на длительное время и на пожизненное заключение. Наряду с этим, рассматриваются вопросы по проведению работ для исправления и реабилитации лиц, осужденных по этим видам наказаний.

Ключевые слова: пенитенциарное учреждение, законодательство о наказании и исполнении, работа по реабилитации и воспитанию.

Aydin GASIMOV

SOME PROBLEMS OF EXECUTION OF PUNISHMENTS IN A FORM OF IMPRISONMENT FOR LONG TIME AND IMPRISONMENT FOR LIFE

Summary

The article gives interpretation of the international regulatory legal acts on solving problems of the persons condemned to punishments of such kinds as imprisonment for long time and imprisonment for life. Besides, the is made an analysis of the problems of improving the standard-legal acts in the national legislation on these kinds of punishment and there is carried out the comparative analysis of these kinds of punishment in the Criminal Code of Azerbaijan Republic in 1960 and 2000.

The article studies the standard-legal base of the advanced European states in connection with punishment in a form of imprisonment for long time and for life imprisonment. Along with the above-pointed, the author considers the issues on the work carried out for reforming and rehabilitation of the persons condemned to these kinds of punishments.

Keywords: penitentiary institution, legislation on punishment and execution, reforming and training work.

UOT 34.07

Bəxtiyar ƏLİYEV
AMEA FSHİ, b.e.i., hüquq üzrə f.d., dosent

DİNİ EKSTREMİZMLƏ MÜBARİZƏNİN MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ ASPEKTLƏRİ*

Son illər dünyada müxtəlif dini ekstremist təşkilatlarının və hərəkatlarının fəallaşması müşahidə olunur. Onlar bütün düşmənlərinə "terror müharibəsi" elan etməklə zorakılıq ideologiyasını təbliğ edirlər. Bu zaman dini ekstremistlər böyük miqdarda insan tələfatına səbəb olan genişmiqyaslı terror aksiyaları da daxil olmaqla terror fəaliyyətinin ən təhlükəli forma və metodlarına əl atırlar. Buna misal olaraq 11 sentyabr 2001-ci il tarixdə ABŞ-da baş vermiş terror aksiyasını göstərmək olar. İbtidai araşdırmaların gedişindən bəlli olmuşdur ki, bu terror aksiyasında başlıca şübhəli şəxs Üsamə bin Laden və onun başçılıq etdiyi "Əl-Qaidə" dini ekstremist terror təşkilatıdır.

Rusiyalı alim V.S.Komissarovun qeyd etdiyi kimi, dini ekstremizm zəminində törədilmiş terror aktları "ictimai təhlükəsizliyi bu və ya digər dərəcədə hədələyir, vətəndaşların həyat və sağlamlıqlarını, fiziki və hüquqi şəxslərin əmlak maraqlarını, ictimai asayişi, dövlət və ictimai təsisatların normal fəaliyyətinin qorunmasını təmin edən ictimai münasibətlərin məcmusuna qarşı yönəldilmişdir" (4, s. 15).

Mütəxəssislərin apardığı tədqiqatların nəticələri göstərir ki, siyasi ekstremizmin yaranması və terrorizmin təzahürü səbəbləri və şərtləri kompleksində dini amil çox vaxt müsbət rol oynayır (37%). Bəzən isə, ya millətçiliklə birlikdə (62%) özünü büruzə verir, ya da digər ekstremist qüvvələr tərəfindən (1%) "bayraq" kimi istifadə olunur (5, s. 134). Dini amil emosional-psixoloji, ekstremist davranışın, həmçinin, terror fəaliyyətinin təşəkkülündə mühüm rol oynayır. Qeyd edək ki, din anlayış, obrazlar, məzhəb və mifologiya sistemləri tamamilə əks sosil-siyasi məqsədləri ifadə etmək üçün kifayət qədər potensiala malikdir. Buraya eyni zamanda müxtəlif ekstremist və terror fəaliyyəti formalarının tətbiqi də daxildir.

Zorakılığa dini ehkamlarla bəraət qazandıran konsepsiyalar, inkişaf etmiş ideologiya səviyyəsində, yaxud da ehkamlar səviyyəsində məfkurəvi əsasa malikdir. Hakimiyyət uğrunda mübarizədə zorakılığın tətbiqinə bəraət qazandıran müxtəlif dini konsepsiyaların kökləri, dini mənbələrdə (Bibliya, Quran, Talmud və s.) verilmiş mətnlərin ziddiyyətli şərhlərinə gedib çıxır. Belə ki, həmin mənbələrdə möminlərin bəzi dini-əxlaqi vəzifələri birmənalı şəkildə şərh olunmur.

Dini mətnlərdə çoxsaylı ziddiyyətləri, nəzərdən keçirdiyimiz məsələ baxımından, dindarların zorakılıq tətbiq etmələrinin mənəvi aspektinə aid bir əsas məsələ üzərində cəmləşmək olar (1, s.26-31). Dini mətnlərin məzmunundan belə nəticə çıxır ki, zorakılıq nəinki mümkündür və ona bəraət qazandırmaq olar, həm də bir sıra hallarda dini fəaliyyət prosesində onun tətbiqi dindarlara məsləhət görülür. Dini mətnlərin ziddiyyəti dini ekstremizm tərəfdarlarının xeyrinə işləyir. Belə ki, onlar həmin mətnləri özlərinin dini siyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün zorakılığın tətbiqində ideoloji əsas kimi götürürlər. Bu zaman dini ideoloqlar zorakılıq, onun xarakteri və səbəbləri haqqında məsələni əfsanələşdirərək, onun yüksək təyinatından danışırlar. Bununla əlaqədar dini ekstremizmin əsl məğzini müəyyənləşdirmək və onun ümumi anlayışını yığcam şəkildə ifadə etmək olduqca vacibdir.

Dini ekstremist fəaliyyəti müxtəlif təşkilatların, qrupların cinayətkar fəaliyyətidir və bunlar din pərdəsi altında həyata keçirilərək konstitusiya quruluşunun zorakı yolla

* Məqalə h.e.d., prof. Habil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

dəyişdirilməsinə, hakimiyyətin ələ keçirilməsinə, dini düşmənçiliyin qızışdırılmasına və siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün digər zorakılıq aktlarının tətbiqinə yönəldilmişdir.

Son vaxtlar dindarlar arasında radikal əhval-ruhiyyəli insanların fəaliyyətinin genişlənməsi dini ekstremizm ideyalarının vusət tapmasına səbəb olur. Dini ekstremist mərkəzləri bu amildən istifadə edərək, həm mühafizəkar-ənənəvi, həm də ən müasir yönəltmə üsullarından istifadə edən güclü təbliğat aparatı yaradırlar. Bunlar arasında ən geniş yayılanlar aşağıdakılardır: məscid və kilsələrdə təbliğat xarakterli moizələr, nəşr məhsullarının buraxılışı (jurnal, kitab, buklet, plakatlar), radio və telekanallarla xüsusi verilişlər, ümumdünya İnternet kompüter şəbəkəsinin işə salınması. Bütün bu üsullar öz növbəsində dini ekstremizmin yeni-yeni tərəfdarlarının, o cümlədən əhalinin orta və yaxşı təhsil almış təbəqəsinin cəlb edilməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, Azərbaycanda Küveytin "İslam irsinin dirçəlişi" təşkilatının nümayəndəliyinin qeyri-qanuni fəaliyyəti faktı ilə əlaqədar cinayət işi çərçivəsində aparılan ibtidai istintaqın gedişində sübuta yetirilmişdir ki, həmin təşkilat ölkədə ağır sosial-iqtisadi vəziyyətdən istifadə edərək, Azərbaycan vətəndaşlarını xaricdən qeyri-leqal şəkildə göndərilən pul vəsaiti hesabına qeyri-qanuni silahlı birləşmələrdə iştiraka cəlb etməyə cəhd göstərmişlər (6).

Başqa cür düşünməyə münasibətdə dözümsüzlük, fanatizm, mövcud vəziyyətin qəbul edilməməsi və keçmişin ideallaşdırılması dini ekstremistlərə xas xüsusiyyətlərdir (3). Onların əksəriyyəti həqiqətin doğrudan da onların tərəfində olduğuna və öz missiyalarını şərəflə yerinə yetirəcəklərinə kor-koranə inanırlar. Din fanatiklərinin insanların həyatını öz anlamları baxımından xoşbəxtliyə nail olmaq naminə təhlükə altında qoymağa haqları yoxdur.

Dini ekstremistlərin fəaliyyətinin üsul və metodları mütənasib şəkildə radikal dini ideologiyanın terror fəaliyyəti təcrübəsi və qovuşma dərəcəsindən asılıdır. Hazırda həmin ideologiyanın əsasını təşkil edənlər bunlardır:

- xüsusi hazırlanmış təbliğat xarakterli moizələrin oxunması, qəzet və jurnalların nəşri, radiodan istifadə və "İnternet" ümumdünya kompüter şəbəkəsi vasitəsilə televiziya materiallarının yayılması şəklində radikalizm ideyalarının təbliği;

- rəhbər və təminedici strukturların genişləndirilməsi, yaraqlıların muzdla tutulması və cəlb edilməsi, digər ekstremist təşkilatlar və transmilli cinayətkar qruplaşmalarla əlaqələrin qaydaya salınması və qarşılıqlı fəaliyyət yolu ilə dini ekstremist təşkilatların yaradılması;

- xüsusi yaradılmış düşərgələrdə terrorçuların hazırlanmasının təşkili. Bu düşərgələrdə onlara hərbi təlim keçməklə yanaşı təxribat-terror əməliyyatlarının aparılması, konspirasiya üsulları öyrədilir və onlar həm də məqsədyönlü ideoloji sınaqlardan keçirlər. Bunun sayəsində dini ekstremist təşkilatların cərgələri daim hərbi nöqteyi-nəzərdən yaxşı təlim keçmiş və terror aktları törədilərkən özlərini qurban verməyə hazır olan terrorçularla artır;

- dindar radikalların nöqteyi-nəzərinə görə, "qeyri-qanuni" rejimlərin mövcud olduğu ölkələrdə hakimiyyətin zorakılıqla ələ keçirilməsi və saxlanılması, dini idarə üsulu və qanunvericiliyi olan "düzgün" dövlətlərin yaradılması məqsədilə "kafir" hökumətlərə qarşı dini ekstremist təşkilatlar və terrorçuların qüvvələri ilə çevriliş və qiyamların təşkili;

- soyuq, odlu silah və partlayıcı maddələr tətbiq etməklə "kafirlərin" cismən aradan qaldırılması yolu ilə "terror müharibəsi"nin aparılması. Bu zaman "kafir" dedikdə, təkcə "öz dinlərinin" və digər konsessiyaların düşmənləri deyil, həm də ekstermistlərin fikrincə, "günahkar" həyat tərzi sürən həmməzhəbllər başa düşülür. Bundan savayı, dini ekstermist təşkilatlar "ünvansız" terror taktikasından geniş istifadə edirlər. Bu zaman partlayışlar üçün əsas etibarilə dinc sakinlərin toplaşdığı yerlər seçilir;

- ictimai-siyasi sabitliyi pozmaq və öz imkanlarını "dini düşmənləri"nə nümayiş etdirmək məqsədilə binaların, ictimai müəssisələrin, diplomatik və beynəlxalq nümayəndəliklərin, texniki obyekt və mədəni sərvətlərin partladılması, yandırılması, dağıdılması və məhvi;

- həm hava, həm də dəniz nəqliyyatında, habelə ictimai yerlərdə (xəstəxana, ticarət mərkəzləri, müəssisələr) girov götürülməsi. Bundan məqsəd hakimiyyət orqanlarını, oğurlanmış şəxs və girovlardan kütləvi qisas təhlükəsi altında təqdim olunan siyasi tələblərin icrasına məcbur etməkdir;

- terror əməllərinin keçirilməsi və ictimaiyyətin həyat təminatlı obyektlərinin, mühüm sənaye müəssisələrinin məhvi, habelə ekoloji qəza və böyük bir ərazinin çirklənməsinə gətirib çıxara biləcək kütləvi qırğın silahının tətbiqi, təhdidləri, dövlət orqanlarını güzəştə getməyə məcbur etmək və dini ekstermistlərin tələblərini həyata keçirməkdən ötrü təzyiq göstərmək məqsədini güdür.

Son vaxtlar bir sıra ölkələrdə dini ekstremist təşkilatının fəal üzvləri və tərəfdarlarının miqdarı, həmçinin, onların tətbiq etdikləri fəaliyyət üsulları və formalarının miqdarı, sayının artması müşahidə edilir. Müxtəlif istiqamətlərdə sıx qarşılıqlı fəaliyyəti təmin edən, maliyyə və digər yardım növləri təqdim edən vahid rəhbər orqanlar peyda olur. Bir dinin çoxsaylı dini icmalarının mövcud olduğu ölkələrdə yaradılmış dini ekstremistlərin bir növ "mürgüləyən özəklər"inə istinadən beynəlxalq şəbəkənin yaradılması meyli göz qabağındadır. Belə özəklərin təşviqatçıları radikal yönümlü yeni-yeni tərəfdarların cəlb edilməsi ilə məşğul olur, terror aktlarının təşkili ilə bağlı hazırlıq işləri aparır, silah və partlayıcı maddələr gizlədilən xüsusi yerlər hazırlayırlar. Müasir dövrümüzdə bir sıra dini terror təşkilatları özlərinin taktikasını və təşkilati quruluşlarını dəyişir, bir-birini yaxşı tanıyan və etibar edən yaraqlılardan ibarət qeyrimərkəzləşdirilmiş çevik "şəbəkələrin" yaradılmasına keçir ki, bu da onların sıralarına xüsusi xidmət orqanları əməkdaşlarının yeridilməsini çətinləşdirir. Onlar, həmçinin, yüksək səfərbərlik və çevikliklərі ilə fərqlənirlər. Belə ki, dini terrorçular təkbaşına konkret ölkəyə daxil ola və terror aktını törətdikdən sonra qabaqcadan hazırlanmış sığınacaqlarda gizlənə bilirlər. Bu cür "uçan dəstələr"in maliyyələşdirilməsi onu göstərir ki, həmin yaraqlılar çox vaxt mütəşəkkil cinayətkarlıqla və həmçinin, müxtəlif "xeyriyyə" fondları ilə əlaqədədirlər. Belə təşkilatların yaranması rabitə və informasiya texnologiyaları sisteminin intensiv inkişafı sayəsində mümkün olmuşdur. Onun üzvləri öz aralarında ünsiyyətdə olur və öz hərəkətlərini mobil telefonlarla əlaqələndirir, peyk rabitəsindən və elektron poçtundan istifadə edirlər. Bütün bunlar konspirasiya manevr etmək səviyyəsini artırmaq və son nəticədə terror aktlarını həyata keçirərkən qəfil yaxalama effektinə nail olmaq üçün əlavə şəraiti təmin edir. "Özəklərin" bəzi üzvləri qaçqın, təbliğatçı və s. örtüklərdən istifadə edərək müstəqil fəaliyyət göstərməyə üstünlük verirlər.

Məsələn, Azərbaycan, Rusiya və Özbəkistan xüsusi xidmət orqanlarının apardıqları əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində Bakıda "Hezb ət-Təhrir əl-İslami" ("İslam Azadlıq Partiyası") dini ekstremist təşkilatının özəyi tapılıb üzə çıxarılmışdır. Bu strukturun bəzi üzvləri tutulub cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişlər. Bu dini ekstremist terror təşkilatının əsası 1954-cü ildə qoyulmuş, Rusiya, Azərbaycan, Tacikistan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Ukraynada aktiv fəaliyyət göstərir.

Belə qruplaşmalara mənsub terrorçular özlərinin ekstermist baxışlarını bəyan etməməyə çalışır və özlərini "mühafizəkar" din tərəfdarları kimi qələmə verir, zahirən zorakılığı mühakimə edirlər. Yuxarıda deyilən bütün bu xüsusiyyətlər bir daha dini ekstermistlərin özlərində daşıdığı təhlükəni qabardır, onların terror fəaliyyətini ifşa edir. Dini ekstermist təşkilatlar isə əslində "yeni nəsil" dini təşkilatlar olmaqla kütləvilik və sərt təşkilati ierarxiya prinsipləri üzərində qurulmuş "ənənəvi" təşkilatlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Bu, dini ekstermistlərin yeni beynəlxalq şəbəkəsinin, necə deyərlər, "dini terror internasionalının" təşkilindən danışmağa imkan verir. Həmin təşkilat öz əməlləri ilə bir sıra ölkələrdə ictimai-siyasi sabitliyi pozmaq və dünyanın bir çox bölgələrində münaqişəli və böhran vəziyyətləri üçün şərait yaratmaq məqsədi güdür.

Dini ekstremistlər öz anlamlarında "dini mədəniyyətin rasionalist streotivləri"n elan etmələrinə baxmayaraq, "girovlar götürülərkən şəxsiyyət üzərində zorakılıq baş verir və bu da bir qayda olaraq onların şəxsi ləyaqət hissələrini alçaldır, yaşından, cinsindən, sosial statusu və peşə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq şəxsiyyətin həyatına biganə münasibət bəslənilir"(8, s. 64).

Dünya və yerli təcrübə əsasında, habelə terror təzahürlərinə qarşı mübarizə təcrübəsinin təhlilinin nəticələrinə görə, Azərbaycanda və MDB-nin digər ölkələrində ekstremizmə qarşıdurmanı gücləndirmək üçün aşağıdakı təşkilati, hüquqi, profilaktik, analitik informasiya və digər tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- dini ekstremizmlə mübarizə tədbirlərinin planlarını işləyib hazırlayarkən, vətəndaşların konstitusiya hüquqları və azadlıqlarının toxunulmazlığı və üstünlüyü haqqında müddəalar həyata keçirilməlidir;
- ölkənin ictimai-siyasi həyatına təsir göstərə biləcək bütün dini təşkilatlar, hərəkatlar və digər strukturlara dair məlumatlar bankı olan analitik mərkəz yaratmaq;
- kütləvi informasiya vasitələrində dini ekstermizm təhlükəsinin məqsədyönlü işıqlandırılmasının təşkili: a) əhaliyə dini ekstermist təşkilatların forması, üsulları və konkret əməlləri haqqında məlumat vermək; b) ictimaiyyətə dini ekstermistlərin terror fəaliyyətinin qarşısını almaq sahəsində görülmüş tədbirlər haqqında məlumat vermək (məsələn, 2012-ci il aprel ayında Gəncə şəhərində dini ekstremistlərin zərərsizləşdirilməsi məqsədilə hüquq-mühafizə orqanlarının antiterror əməliyyatının keçirilməsi və xüsusi təyinatlı dəstənin üzvlərinin mükafatlandarılması barədə rəsmi məlumatın KİV-də ətraflı verilməsi);
- mövcud qanunvericiliyi şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin dini ekstremizmin hüquqa zidd təzahürlərindən qorunması üzrə səmərəliliyi baxımından yenidən nəzərdən keçirmək;
- beynəlxalq dini ekstremizm və terrorçuluğa qarşı mübarizədə respublikamızın digər dövlətlərlə əməkdaşlığının beynəlxalq-hüquqi bazasını inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək;
- dini ekstremizmə qarşıdurmada hüquq-mühafizə strukturlarının əməkdaşlarının hazırlanması sistemində xüsusi tədris-metodiki və praktiki kurslar kompleksini işləyib hazırlamaq;
- dini ekstremizmlə mübarizə problemlərini işıqlandıran dərs vəsaitləri, təlimatlar və onların həllinin konkret yollarını hazırlamaq;
- dini ekstremizmə qarşıdurmada dövlət və beynəlxalq strukturların fəaliyyətini tənzimləyən normativ sənədlər toplusu işləyib hazırlamaq;
- Azərbaycan Respublikasında dövlət elmi müəssisələrinin qüvvələri ilə dini ekstremizmin yaranması və inkişafına təsir göstərən sosial-siyasi və dini amilləri müntəzəm sürətdə tədqiq etmək;
- ekstremizmə qarşı durmaq üzrə səmərəli tədbirlərin vaxtında üzə çıxarılması və onların dini ekstremizm və terrorizmlə mübarizədə tətbiqi məqsədilə elmi-tədqiqat fəaliyyətini əlaqələndirmək.

Beləliklə, bu və ya digər dinlərə aid olan müxtəlif dini strukturların fəaliyyətini təhlil edərkən, onların fəaliyyətinə terrorla mübarizə üsullarına əsaslanan ekstremizm qaydalarının real tətbiqi dərəcəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Yuxarıda söylənilən müddəaların müfəssəl öyrənilməsi və terrorçuluq və ekstremizmin digər təzahürləri ilə mübarizə təcrübəsinə tətbiqi hüquq-mühafizə orqanlarına və xüsusi xidmət orqanlarına terror xarakterli cinayətləri açmaq, araşdırmaq və qarşısını almaq imkanı verəcəkdir.

Açar sözlər: dini ekstremist təşkilat, terror müharibəsi, zorakılıq ideologiyası, terror fəaliyyətinin forma və metodları, terror aksiyası, terrorçuluğa qarşı mübarizə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Алиев Б.А. «Религиозный экстремизм – опасный источник террористической деятельности». Ставрополь, журнал «Антитеррор», №1, 2003.

2. Алиев Б.А. Проблемы противодействия религиозному экстремизму //Hüquq fakültəsinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş «Qloballaşan cəmiyyətdə hüquq elminin aktual problemləri» mövzusunda Respublika klmi konfransının materialları, 9 aprel 2008-ci il, Bakı, 2008.

3. Алиев Б.А. Общие признаки понятий «терроризм» и «религиозный экстремизм» //Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə həsr olunmuş «Dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri» mövzusunda 11-ci Respublika elmi-praktik konfransının materialları. I cild. 11-12 may, Bakı, 2011.

4. Комиссаров В.С. Терроризм, бандитизм, захват заложников и другие тяжкие преступления против безопасности общества. М., 1991.

5. Наумец А.Б. Влияние религиозного фактора на возникновение экстремизма. Современный терроризм: состояние и перспективы. М., Эдеториал УРСС. 2000.

6. Асланова С. Уголовное дело против организации “Возрождение исламского наследия”. «Зеркало», Баку, 11 октября 2001 г.

7. Раскрыта ячейка экстремистской организации. Россия и мусульманский мир. Бюллетень реферативно-аналитической информации. М., 2001, № 11(113), с.145-146.

8. Самойлов Г.В. Экстремизм: преступление террористической направленности. Похищение, захват, исчезновение - преступления террористического характера. Сборник научных статей. М., Академия Управления МВД РФ, 2002.

9. Əliyev B.Ə. Dini ekstremizm terror fəaliyyətinin təhlükəli mənbəyidir. ″Sivilizasiya və terror″ (məqalələr toplusu). Bakı, ″Azərbaycan Universiteti″, 2002.

Бахтияр АЛИЕВ

НАЦИОНАЛЬНЫЕ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ АСПЕКТЫ БОРЬБЫ С РЕЛИГИОЗНЫМ ЭКСТРЕМИЗМОМ

Резюме

В статье указывается, что в современном мире наблюдается активизация различных религиозных экстремистских организаций и движений, которые проповедуют идеологию насилия на основе объявления ″террористической войны″ всем врагам. При этом религиозные экстремисты используют самые опасные террористические формы и методы деятельности, включая масштабные террористические акции.

Всестороннее изучение и внедрения положений указанных в этой статье в практику борьбы с терроризмом и другими проявлениями экстремизма даст возможность правоохранительным органам и специальным службам раскрыть, расследовать и предупреждать преступления террористического характера.

Ключевые слова: религиозная экстремистская организация, идеология насилия, террористическая война, террористические формы и методы деятельности, террористическая акция, борьба с терроризмом.

Bakhtiyar ALIYEV

NATIONAL AND INTERNATIONAL ASPECTS OF FIGHT AGAINST RELIGIOUS EXTREMISM

Summary

In the article it is noted that in the modern world activization of the various religious extremist organizations and movements which, propagate ideology of violence on the basis of the announcement of “terrorist war” to all enemies is observed. Thus religious extremists use the most dangerous terrorist forms and activity methods, including scale acts of terrorism.

In this article specified comprehensive study and introductions of provisions in the practice of fight against the terrorism and other manifestations of extremism will give the chance to law enforcement agencies and special services to reveal, investigate and warn a crime of the terrorist character.

Keywords: religious extremist organization, ideology of violence, terrorist war, forms and methods of terrorist activity, acts of terrorism, fight against the terrorism.

UOT 340.11

Fikrət NƏBİYEV
AMEA FSHİ, b.e.i., fəlsəfə üzrə f.d.

HÜQUQİ TƏFƏKKÜRÜN QURULUŞU*

Təfəkkür "həqiqət" və "yalan"ın mahiyyətinin axtarışları ilə xarakterizə olunur. Elmi təfəkkürün əsas elementləri həqiqətin sübutudur (1, s.6). Həqiqi elmi hüquqi təfəkkürə əsəslanan düşünülmüş qanunlar ınsanların ümumi və xüsusi mənafelərini bir-biri ilə düzgün əlaqələndirir (2, s. 188).

Hüquqi təfəkkürlə məşğul olan tədqiqatçılar onun hüquqi ideologiyaya və hüquqi psixologiyaya bölündüyünü qeyd edirlər (3, s. 29). Lakin fəlsəfi ədəbiyyatlarda ictimai xarakterli hüquqi təfəkkürün ictimai psixologiya, ictimai ideologiya və nəzəri elmi təfəkkürdən ibarət olduğu haqqında fikir irəli sürülür (4, s. 167). Bəzi müəlliflər isə ictimai şüurun adi və nəzəri elmi şüura bölündüyünü qeyd edirlər (5, s. 248). Əlbəttə, bu cür tədqiqat nümunələri müsbət haldır. Lakin ictimai xarakterdə olan hüquqi təfəkkürün ayrıca mövcud olmadığını, təfəkkürün fərdlərlə bağlılığını, eləcə də fərdi şüurun ictimai xarakter daşıdığını diqqətdən yayındırmaq məqsədəuyğun deyildir. Fərdi hüquqi şüur ictimai və fərdi rasional tərəfə yəni, sağlam düşüncə adlandırılan tərəfə malikdir.

Hüquqi hadisələri əks etdirən hüquqi mühafizə ilə bağlı olan, cəmiyyətin mənafeyini ifadə edən hüquqi ideyalar, baxışlar, nəzəriyyələr sistemi nəzəri hüquqi təfəkkürü əks etdirir. Hüquqi psixologiya hüquqi hadisələrin zahiri tərəfini səciyyələndirir. Psixologiyada bu ümumiyyətlə stereotiplərdən asılı olaraq tədqiq edilir. Burada çox vaxt həyatda baş verən neqativ hadisələrlə ictimai təhlükəli hadisələr arasında fərq qoyulmur, konkret hüquq pozuntularına əsasən psixoloji ümumiləşdirmələr aparılır. Belə ümumiləşdirmələr isə sağlam düşüncənin mühakiməsindən uzaq olur. Belə ki, vərdişlərə və emosional hisslərə əsaslanan hüquqi hadisələrin, neqativ halların əsasında hadisəyə qiymət verilir. Belə halda cəmiyyətdə qanunun roluna, onun tətbiqinə o qədər əhəmiyyət verilmir. Bir çox hallarda hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti şişirdilir, cinayətkarlığın qarşısının alınmasına dair onların fəaliyyəti ilə bağlı mülahizələr əsas kimi qəbul edilir, tətbiq edilən cəzaların yumşaqlığı barədə fikirlər yaranır. Burada predmet və hadisələrin ancaq zahiri, yəni ayrı-ayrı görünən tərəfləri müəyyən edilir.

Nəzəri hüquqi təfəkkür bir növ peşəkarlıqla bağlıdır. Peşəkar hüquqi təfəkkür hüquq yaradıcılığı, qanunun tətbiqi, eyni zamanda hüququn elmi əsaslarla öyrənilməsi işinə xidmət edir. Peşəkar xarakterdə olan hüquqi təfəkkür nəzəri bilikləri tətbiq etməklə, təcrübədə qanunvericiliyin tətbiqini təkmilləşdirilir.

Nəzəri hüquqi təfəkkür əsasında hüquqi hadisələr arasında əlaqələr, onların xüsusiyyətləri, cəmiyyətin sosial həyatdakı fəaliyyətini əks etdirən hüquqi anlayışlar yaranır. Buraya hüquq pozuntusu, cinayət, cəza, qanunçuluq, cinayət tərkibi kimi anlayışlar daxildir.

Hüquqi təfəkkürün əsas forması hüquqi ideyadır. Hüquqi ideyalarda hüquqi hadisələrin mahiyyəti, qanunauyğunluqları və bunun başqa sosial sistemlərlə əlaqəsi aiddir. İrəli sürülən hər hansı qanunun tətbiqi praktikası ilə bağlı olan hüquqi ideya geniş və dərin sosial əlaqə və proseslərə sistemli yanaşma zəminində elmi nəzəri təhlili həyata keçirir.

Hüquqi anlayışların və ideyaların sistemli şəkildə məcmusu hüquq nəzəriyyəsidir. Deməli, hüquqi nəzəriyyə hüquqi biliklərin sistemə salınmış formasıdır. Hüquqi nəzəriyyə hü-

* Məqalə h.e.d., prof. Habil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

quq haqqında və hüquqi hadisələr haqqında ideya və anlayışların bütöv sistemidir. Eyni zamanda hüquqi nəzəriyyə hüquqi təfəkkürün daha yüksək pilləsi olub, özündə hüquqi anlayışları və ideyaları müəyyən qaydada, sistemli halda birləşdirərək məntiqi asılılıq əlaqəsini yaradır. Hüquqi təfəkkür əsasında nəzəriyyələr yaradılarkən başqa elm sahələrinin elmi nailiyyətlərindən də istifadə edilir. Məsələn, cinayət məsuliyyəti, təqsir, cinayət tərkibi kimi anlayışlar cinayət hüququnun sistemə salınmış anlayışları olmaqla bərabər həm də qeyd edilməlidir ki, məhz həmin anlayışlar psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə kimi elmi biliklərin əsasında işlənib hazırlanmışdır. Belə ki, təqsir anlayışının işlənib hazırlanması zamanı insan davranışının ətraf mühitlə əlaqəsi, insanın iradə azadlığı haqqında fəlsəfi təlim, genesologiyanın nəzəri müddəaları və eyni zamanda idrakı inkişafın sosial psixoloji qanunauyğunluqlarından istifadə edilmişdir.

Alimlər hüquqi təfəkkürə əsaslanaraq cinayət tərkibi haqqında nəzəriyyə işləyib hazırlayarkən sosial-psixoloji elmi biliklərdən istifadə etmişlər. Belə ki, cinayət tərkibi haqqında nəzəriyyə işlənib hazırlanarkən ilk öncə, insan davranışının fiziki və psixi keyfiyyətlərinin vəhdətdə olması, ayrı-ayrı kriminal davranış aktlarında təkrar olunan əlamətlərin aşkar edilməsi və bu əsasda yaranan əlamət anlayışlarını cinayət hüquq normasına daxil etməklə tərkiblərin müəyyən edilməsi ilə bağlı nəzəriyyə yaratmışlar.

Hüquq elmi hüquqi bilikləri və hüquqi nəzəriyyələri əhatə edən anlayışların sistemə salınmış ali formasıdır. Deməli, hüquqi nəzəriyyələrin sistemə salınmış forması hüquq elmini yaradır. Hüquq elmi hüquqi hadisələrin mahiyyətini və inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyən edir. Hüquq elmi qanunvericiliyi və qanunun tətbiqi təcrübəsini təkmilləşdirməyi qarşısına qoyan, hüququn inkişaf qanunauyğunluğunu müəyyən edən biliklər sistemidir.

İctimai hüquqi şüur fərdi şüurun ictimai tərəfi olduğundan nəzəri hüquqi şüuru ictimai hüquqi şüura aid etmək düzgün deyildir. Qeyd edilməlidir ki, hüquqi ideyalar, nəzəriyyələr ilk növbədə ayrı-ayrı insanların təfəkkürünün məhsuludur. Fərdi hüquqi şüurun məzmunundakı empirik biliklərə əsaslanan sağlam düşüncə mühüm yer tutur. Sağlam düşüncə obyektiv gerçəkliyin real faktlarına əsaslanır. Bu insanların adi gündəlik həyat şəraitini əks etdirir və bu təsəvvürlərin həqiqiliyi milyonların gündəlik əməli fəaliyyəti ilə təsdiq edilir (6, s. 44). Ancaq hüquqi ideyalar, nəzəriyyələr ayrı-ayrı şəxslərin hüquqi baxışlarının mexaniki cəmindən ibarət deyildir.

İnsanlarda yaranan təsəvvür və ideyalar konkret hüquqi hadisələri daxilən yaşamaqla, yəni iztirabla bağlı olduğundan hissi xarakter kəsb edir. Hüssi təəssürat ön plana keçdiyindən o qədər də düzgün olmayan konkret faktlara əsasən ümumiləşdirmələr aparılır ki, bu da reallığı əks etdirə bilmir. Beləliklə, hüquqi psixologiya hüquqi biliklərin və hadisələrin mahiyyətini açmaq səviyyəsində olmur.

Yuxarıda qeyd edilənlər əsasında hüquqi şüurun əlamətləri və quruluşu haqqında aşağıdakıları ifadə etmək olar: Hüquqi şüur-hüquqi hadisələrin, sosial proseslərin kriminogen xüsusiyyətləri haqqında yaranan biliklərin məcmusu olub, hüquqi hadisələrə və sosial proseslərə münasibətdən ibarətdir.

Hüquqi şüur hüquqi təfəkkürün sözlə ifadə edilə bilən forması olub hüquq yaradıcılığına doğru istiqamətlənir.

Hüquqi şüur fərdi, qrup və ictimai hüquqi şüur kimi növlərə ayrılır. İctimai hüquqi şüur fərdi şüurun ictimai tərəfidir. Fərdlər fərdi hüquqi şüurun daşıyıcılarıdır. Sırf hüquqi peşəkar biliyə malik olan fərdlər hüquqi şüurun yaradıcılarıdır.

İctimai hüquqi şüurun hüquqi ideologiya və hüquqi psixologiya kimi tərəfləri vardır. İctimai hüquqi şüurun ideologiya tərəfi başqa sözlə nəzəri hüquqi şüur tərəfi insanların fəaliyyət istiqamətini müəyyən edir və hüquqi yaradıcılıq işini həyata keçirir.

Fəlsəfi ədəbiyyatda elmi baxışların yaşamasının forma və üsulları haqqında bir çox

nəzəri müddəalar irəli sürülmüşdür. Məsələn, "Üç dünya" konsepsiyasına görə yaşama spesifikliyindən asılı olaraq varlığın üç dünyası mövcuddur. Birincisi, fiziki varlıq, yəni təbiət, ikincisi, insanların psixi dünyası, idrak sahəsi; üçüncüsü, biliklər dünyasıdır. Bura yazılı nəzəri mənbələr, incəsənət əsərləri, mədəniyyət abidələri aid edilir. Bütün bunlar insan təfəkkürünün nəticəsi olaraq baş verir (7, s. 104-106).

İnsanlar bir tərəfdən keçmiş nəsillərdən miras qalan maddiləşmiş informasiyaları seçib öyrənir, digər tərəfdən əldə etdiyi informasiyalar əsasında sosial ictimai münasibətləri dərk edərək yeni biliklərə sahib olur, fərdi və ictimai səviyyələrdə özlərinin sosial-psixoloji yaddaşlarını yaradır. Zəruri qaydada meydana gələn informasiya, yəni müəyyən bilik haqqında anlayış əvvəlcə təxəyyüldə sonra isə sosial aləmdə maddiləşir, insandan kənar yaddaş aləminə informasiya şəklində daxil olur. Ona görə də "üçüncü dünya" çox vaxt dünyanın yaddaşı və ya xarici yaddaş kimi qəbul edilir. A.A.Malinovskiyə görə xarici yaddaşın məzmunu cəmiyyətdə yaranmış informasiyaları nəsildən-nəsilə ötürməklə idrakı varisliyi təmin etməkdir (8, s. 123).

İnsanın qavrayışına onun daxili vəziyyətini əhatə edən faktorlar, o cümlədən əvvəllər topladığı təcrübə (informasiya) maraqları və s. daxildir. Fərdin sosial və digər xarakterli informasiyaları almaq üçün həmişə xüsusi qəbul edilmiş hazır vəziyyəti olur.

Əvvəlcə keçmişdə baş verən hüquqi hadisələrin beynimizdə yaranan obrazları hüquqi təsəvvür elementlərini yaradır. Hüquqi təsəvvür keçmişdə qavranılan hüquqi hadisələrin obrazı ilə bağlı olur, göründüyü kimi heç də hər bir inikas qeydə alınmır. Əvvəlcə qavranılan informasiyalar müvəqqəti yaddaş mərkəzində qeydə alınır. Əgər bu cür informasiyalar daim yaddaş mərkəzinə köçürülmürsə, o tezliklə yaddaşdan silinir.

Hüquqi hadisələrin obrazının müvəqqəti yaddaş mərkəzindən uzunmüddətli yaddaş mərkəzinə köçürülməsi isə belə hadisələrin təkrar olma intensivliyindən, subyektin həmin hadisədən yaranan informasiyaya göstərdiyi maraqdan, qavranılan hadisənin qıcıqlandırıcı qüvvəsindən və davamlılığından asılıdır.

Əgər baş vermiş hüquqi hadisələr uzunmüddətli yaddaş mərkəzinə köçürülərsə, burada yaddaş təsəvvüründən fərqli olan təxəyyül təsəvvürləri əmələ gəlir. Təxəyyül təsəvvürlərində əmələ gələn surətlər qavrayış əsasında deyil, mövcud olan təsəvvürlərin birləşməsi qolu ilə baş verir.

Sistemə salınmış və bir-biri ilə əlaqədə olan biliklər yaradıcıdır. Bu cür biliklər yaddaşda uzun müddət qalır, dərk olunur və bu nəzəri hüquqi təfəkkürün məhsuludur.

Hüquqi ideyalar, hüquq normaları bilavasitə yazının köməyi ilə qanun şəklinə salınır və həmin informasiyalar insanların anlayacağı qaydada kodlaşdırılır. Bu cür informasiyaların verilməsində əsas məqsəd insanların davranışını arzu edilən parametrlərlə tənzimləməkdən ibarət olur.

Ümumiyyətlə, bir psixi sistemdə müəyyən hüquqi informasiyanın digərinə ötürülməsi aşağıdakı qaydada müəyyən edilmişdir: 1) psixi yaddaşda təxəyyüldə informasiyalar mövcud olmalıdır; 2) belə informasiyalar yazılı simvollar vasitəsi ilə yəni, qeyri-psixi formada olmalıdır; 3) qeyri psixi formada kodlaşmış hüquqi informasiya yenidən insanlar tərəfindən qəbul edilməli və yaddaşa köçürülməlidir (9, s. 28).

Hüquqi şüurun mahiyyətini təcrübə (praktika) ilə, fəaliyyətlə vəhdətdə öyrənmək olar. İ.E.Farberin fikrincə hüquqi praktikanın heç bir sahəsi hüquqi şüurdan kənarda mövcud deyildir. Doğrudan da mövcud qanunların dəyişdirilməsi, yəni qanunların yaradılması müəyyən ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi, qanun normalarının realizə edilməsi, ədalət mühakimə işinin təkmilləşdirilməsi kimi vəzifələrin həlli ancaq hüquqi iradə aktının təsiri altında baş verir. Hüququn funksional fəaliyyəti hüquqi struktura daxil olan elementlərlə və bütövlükdə hüquqi təsisatlarla birlikdə inkişaf edir. Hazırda hüquqi şüurla siyasi, mənəvi şüur arasındakı qarşılıqlı əlaqə intensiv tədqiq edilir. Macar mütəfəkkiri İmre Sabo qeyd edir ki, po-

zitiv hüququ hüquqi şüurdan kənarda tədqiq etmək olmaz. Hüquqi şüurdan kənar hüquq yaradıcılığı və hüqugun realizəsi mümkün deyildir. Hüquq və ictimai hüquqi münasibətlər insanların elmi fəaliyyətindən və iradəsindən asılı olaraq baş verir.

Hüquqi şüur başqa ictimai şüur formaları ilə əlaqədədir. Əks halda hüquqi şüurun formalaşması və funksional fəaliyyəti mümkün deyildir. Hüquqi şüurun funksional təsiri nəticəsində o ictimai şüurun formaları ilə eləcə də siyasi, əxlaqi və s. ilə nisbi müstəqil sistem kimi həm öz daxili struktur elementləri ilə və eyni zamanda mürəkkəb sistemin müxtəlif sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Hüquqi şüur ictimai əlaqə və proseslərin qeyri-qanuni xüsusiyyətlərini hüquqi vasitələrlə neytrallaşdırmaga, dəyərləndirməyə və proqnoza, cəmiyyətin mühafizəsi üçün nəzərdə tutulan hüquqi normaların modelləşdirilməsi və qəbul edilməsinə, eyni zamanda baş verən hüquqi faktların dərk edilməsi və qanunun tətbiqinə yönələn hüquqi psixi fəaliyyət istiqamətinə yönəldir.

Hüquqi şüur vasitəsi ilə baş verən təhlükəli əməllərin mahiyyəti aydınlaşdırılır. Ona görə əmənin faktlara əsaslanan halları təhqiq edilir, qavrayış və təxəyyül vasitəsi ilə baş verən hadisənin obrazı yaddaşa köçürülür, əməllə bağlı nəzərdə tutulan qanunun norması müəyyən edilir, baş vermiş əmənin əlamətləri ilə cinayət tərkibini müəyyən edən əlamətlərin insan təfəkküründə müqayisəsi həyata keçirilir, nəticədə baş verən əmənin cinayət olması və ya olmaması barədə qərar qəbul edilir və bu da hüquqi aktda öz əksini tapır. Hüquqi şüurdan istifadə etməklə qanunların tətbiqi praktikası öyrənilir və bu istiqamətdə təkmilləşdirilmə işi həyata keçirilir. Hüquqi şüur sosial həyatı, ictimai təhlükəli əməllərlə bağlı əlaqələri təhlil etməklə, qanunların tətbiqi ilə bağlı məlumatları öyrənməklə, ayrı-ayrı hadisələri törədən səbəbləri proqnozlaşdırır və bunun da sayəsində cinayətkarlara qarşı mübarizə üçün planlaşdırma işi həyata keçirilir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən hüquqi şüurun hüquqi hadisələrlə bağlı fəaliyyətə psixi istiqamətləri kimi baxmaq eyni zamanda hüquqi normalarda öz əksini tapan tələblərin insanlara göstərdiyi çəkindirici və ya davranışa vadəredici təsiri qeyd edilməlidir. Ancaq burada insanlara göstərilən təsirin mənbəyi hüquq normaları ilə (onun tətbiqi ilə bağlı olsa da) bilavasitə deyil, hüquqi şüur vasitəsilədir.

Hüqugun təsir istiqaməti statik vəziyyət almış hüquq normaları ilə bağlı olduğu halda, hüquqi şüur dinamik xarakterlidir. Göründüyü kimi, hüqugun təsir istiqaməti ilə hüquqi şüur arasında fərq vardır. Hüquq normalarının qanunla qorunan tələblərinin nəticəsində yaranan hissi idrakı təsəvvürlə baglı əvvəlcədən mövcud olan hüquqi şüur arasında eyni istiqamətli münasibət yarandıqda hüquqi şüur daha fəal olur, onun çəkindirici və tənzimləyici gücü xeyli artır. Hüquq normalarının çəkindirici və tənzimləyici təsiri hakim dairələrin hüquqi şüurunun qanunla təsbit olunmuş iradəsinin nəticəsi olduğundan, onun mövqeyi ilə ayrı-ayrı şəxslərin hüquqi şüuru bir-birinə zidd ola bilər. Mövcud olan qanunla insanlar arasında həmrəylik nə qədər az olarsa, onun sosial bazası da bir o qədər zəifləyər və nəticədə qanunun qoruyucu və tənzimləyici qabiliyyəti azalmış olar.

Hüquqi şüur və onun təsir istiqaməti dinamikdir. O, dəyişən həyatın tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirdiyi hüquq vasitələrlə fərdi şüura təsir göstərir və davranışımızı arzu olunan istiqamətə yönəldir.

Hüquqi şüur əsasında nəinki hüquq normaları, eləcə də onun prinsipləri dəyişdirilə bilər. Məsələn, 90-cı illərdə respublikamızın ictimai, iqtisadi və siyasi həyatında baş verən əsaslı dəyişikliklər siyasi və hüquqi təfəkkürdə də köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Partiyalılıq və sinfilik prinsipləri əsasında təşkil olunan və təbliğ edilən hüquq yeni dövrdə ictimai həyatın şərtləndirdiyi tələblərlə səsləşmirdi. Hüqugun bir sıra normaları yeniləşdirilmədiyindən, onun qoruyucu, tənzimləyici və tərbiyəedici funksiyaları zəifləməyə məruz qaldı.

Hüquqi şüur hüquq yaradıcılığı yolu ilə, yaratdığı normalar vasitəsilə insanların davranışını lazımi səmtə istiqamətləndirir. Fəal yaradıcı və tənzimedici rol oynayan hüquqi şüur və iradə vasitəsilə ictimai münasibətlər qaydaya düşür. Y.A.Lukaşeva qeyd edir ki, hüquqi şüur hüquq normaları vasitəsilə insanların fəaliyyətləri arasında əlaqələndirici həlqə rolunu oynayır (10, s. 248).

Hüququn tənzimedici təsirinə məruz qalan şəxs öz davranışını hüquq normalarının qaydaları ilə müqayisə edir və öz davranışını hüquq normasının tələblərinə qarşı qoyarsa ictimai təhlükəli şəxsə çevrilir.

Hüquqi şüur hüquqi tənzim mexanizminin hər mərhələsində hüquq norması, hüquqi münasibət, hüquq və vəzifələrin realizə aktı kimi, öz funksional fəaliyyətini müəyyən edir. Hüquqi şüur şüurun başqa sahələri ilə, o cümlədən siyasi və əxlaqi şüurla birlikdə hüquqi tənzimetmə vasitəsi kimi ictimai həyatın sosial münasibətlərini əlaqələndirir.

Hüquqi tənzim prosesinin gedişində hüquqi şüur öz funksiyasını həyata keçirərkən öz başlanğıcını hüquq yaradıcılığı mərhələsindən götürür. Hüquq yaradıcılığında hüquq-tənzimləmə elementləri vardır. Hüquq yaradıcılığı zamanı ictimai münasibətləri mühafizə və tənzim edən tələblər hüquqi şüur vasitəsi ilə həyata keçirilir. Cəmiyyətdə insanların könüllü sürətdə qadağalara riayət etməsi onların daxili inamına əsaslanır. Daxili inam isə mənəvi, siyasi və eyni zamanda hüquqi şüurla bağlıdır. Yüksək hüquqi şüura malik olan şəxsdə hüquqa inam, qanunun aliliyinə hörmət də lazımi səviyyədə olur.

İctimai təhlükəli əməllə bağlı qadağanedici normaların və onun cəza sanksiyalarının mövcudluğu ictimai təhlükəli əməl törətməyə meylli olan şəxslərə təsir etməklə onların qanuna zidd hərəkətlər törətməkdən çəkindirir. Professor N.D.Durmanov qeyd edir ki, hüquq normasının rolunu yalnız hər hansı hadisə törəndikdən sonra normanın tətbiqi ilə bağlamaq hüquq normasının məzmununu yoxsullaşdırır. Müəllifə görə hüquq norması ictimai təhlükəli əməlin törədilməsindən və sanksiyanın tətbiq edildiyi andan deyil, belə normanı nəzərdə tutan qanun dərc ediləndən və o qüvvəyə mindiyi andan real təsirini göstərir (11, s. 101). Belə hüquqi şüur yeni qanunun ümumiyyətlə xəbərdaredici təsirinin həlledici determinantı olur. Beləliklə, hüququn mühafizəedici və tənzimləyici funksiyaları istiqamətlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar bir-biri ilə əlaqəlidir. Hüququn mühafizəedici funksiyası bütünlüklə ictimai münasibətlərin mühafizəsinə yönəlir. (Bu, hüququn xarici funksiyasına aiddir). Hüququn tənzimləyici funksiyası hüquqi faktla, yəni əməllərin törədilməsi ilə məhdud sahədə yaranan ictimai münasibətləri tənzim etməklə əslində öz qoruyucu funksiyasına qovuşur. (Bu isə hüququn daxili funksiyasına aiddir). Bu funksiyalar birlikdə hüququn sosial təsir mexanizmini yaradır (12, s. 144). Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi yalnız hüquqi şüur sayəsində mümkündür. Hüquq yaradıcılığı bir tərəfdən hüquqi ictimai şüura, onun hüquqyaradıcı funksiyasına əsaslanır, digər tərəfdən isə hüquqi şüurun vəziyyətindən asılıdır. Hüquq yaradıcılığını şərtləndirən amillərin hamısı hüquqi şüur süzgəcindən keçərək hüququn determinantı rolunu oynayır.

Açar sözlər: hüquqi təfəkkür, hüquqi ideologiya və hüquqi psixologiya, hüquqi şüurun mahiyyəti, sanksiyalaşdırılan hüquqi aktlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İlham Məmmədzadə. Qlaballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallıgı haqqında. Bakı., "Təknur" nəş., 2009. səh.6.

2. Məcid Əfəndiyev. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı. "Elm", 2009.cəh.188.

3. Назаренко Е.В. Социалистическое правосознание и советское правотворчество. с.29.
4. Уледов А. Структура общественного сознания. с.167.
5. Плеханов Г.В. Избранные философские произведения в пяти томах. Т.11, с.248.
6. Səttarov M.M. Adi şüur və onun inkişaf dialektikası. B., 1978.
7. «Критический рационализм», философия и политика. М., 1981, с.104-106.
8. Малиновский А. А. Проблемы соотношения социального и биологического-биологическое и социальное в развитии человека. М., 1977.
9. Питирим Сорокин. Человек. Цивилизация. Общество. М., Изд-во «Политическая литература». 1982, с.28.
10. Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. с.248.
11. Дурманов Н.Д. Советский уголовный закон. М., 1967, с.101.
12. Коган В.М. Социальный механизм уголовно правового воздействия. М., 1989, с.144.

Фикрет НАБИЕВ

СТРУКТУРА ПРАВОВОГО МЫШЛЕНИЯ

Резюме

Исследователи, изучающие правовое мышление, подразделяют право на правовую психологию и правовую идеологию. Однако в философской литературе отмечается, что правовое мышление, носящее общественный характер, состоит из общественной психологии, общественной идеологии и научно-теоретического мышления. Некоторые авторы делят общественное мышление на обыденное и научно-теоретическое сознание.

Конечно, приведенные исследовательские примеры явление положительное. Личностное правовое сознание включает общественную и личностно-рациональную стороны, т.е. обладает здравым познанием.

Ключевые слова: правовое мышление, правовая идеология и правовая психология, сущность правового сознания, санкционирующее правовые акты.

Fikret NABIYEV

STRUCTURE OF LEGAL THINKING

Summary

Researchers, studying the legal thinking subdivide the law into the legal psychology and judicial ideology. However, in the philosophical literature it is noted that legal thinking been of a public nature consists of social psychology, social ideology and scientific-theoretical thought. Some authors divide the public mind into ordinary and scientific-theoretical consciousness.

Of course, cited research examples represent the positive phenomenon. Personal legal consciousness includes the social and personal-rational side i.e. common knowledge.

Keywords: legal thinking, legal ideology and legal psychology, essence of legal consciousness, sanctioning legal acts.

UOT 343.1; 347.965

Fərdin XƏLİLOV
AMEA FSHİ, e.i., hüquq üzrə f.d.

CİNAYƏT PROSESİNDƏ VƏKİL ARAŞDIRMASI: TERMİNİN FORMALAŞMA MƏRHƏLƏLƏRİ*

I. Giriş.

Vəkil araşdırması kateqoriyasının bü gün həm normativ səviyyədə, həm də cinayət-prosessual hüquq nəzəriyyəsində istifadə edilməsinə baxmayaraq, onun bir termin kimi formalaşması prosesi özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Vəkil araşdırması ideyasının aktuallaşması və inkişafı ilə əlaqədar zaman-zaman bu kateqoriyanın ifadə edilməsi üçün müxtəlif terminlərdən istifadə edilmişdir. Maraqlısı bundadır ki, müxtəlif müəlliflər mahiyyətcə eyni bir kateqoriyanı etimologiya baxımından fərqli terminlərlə ifadə etməyə çalışmışlar və onların hər biri özünə əleyhdar və tərəfdar qazanmışdır (11, s. 106). Bu səbəbdən vəkil araşdırması institutunun şərh edilməsi üçün hüquq ədəbiyyatında istifadə edilmiş terminlərin qısa təhlilinin aparılmasını bu kateqoriyanın dərk edilməsində əhəmiyyətli olduğunu hesab edir və məqalədə terminologiya baxımından institutun qısa təhlilini aparmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

II. Müdafiəçinin prosesəqədərki fəaliyyəti.

Bu termin sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatında müasir anlamda vəkil araşdırması institutunu ifadə etmək üçün istifadə edilən ilk termindir. Bu termindən ötən əsrin 80-ci illərində A.M.Larin istifadə etmiş, onun məzmununa müdafəiçinin sübutetmə fəaliyyətinin bir hissəsini aid etmişdir. Müəllif qeyd edirdi ki, müdafiəçinin bu fəaliyyətinə mövcud ola biləcək şahidlərin aşkar edilməsinə, sübut kimi istifadə edilmək üçün yararlı olan sənəd və predmetlərin axtarılmasına yönəlmiş tədbirlər aid edilməlidir (7, s. 84). Sovet cinayət prosesi konsepsiyasının kateqoriyası kimi bu «prosesəqədərki fəaliyyət» terminindən istifadə edilməsi ağlabatan idi, çünki sovet cinayət prosesində müdafiəçinin həqiqətən də, sübut toplamaq üçün prosessual vasitələri yox idi. Bu terminin özəlliyi onda idi ki, müdafiəçinin həmin fəaliyyətinin prosessual fəaliyyət olmadığını – onun prosesdən əvvəl həyata keçirildiyini vurğulayırdı. Lakin müasir cinayət prosesi konsepsiyasında vəkilin qeyri-prosessual vasitələrlə sübut toplaması yolverilməzdir, çünki sübutların mümkünlüyünün müasir şərtləri onların toplanması zamanı prosessual qanunun tələblərinə ciddi riayət edilməsini tələb edir. Odur ki, bu termin bəzi post-sovet dövlətlərinin yeni cinayət-prosessual qanunvericiliyinin layihələrinin hazırlanmasında – məsələn, Rusiyada nəzərdən keçirildisə də, sonradan normativ qaydada təsdiqi tapmadı (3, s. 48-49).

III. Paralel istintaq.

Bu termin post-sovet dövlətlərində 90-cı illərdən etibarən elmi dövriyyəyə çıxdı. Bunun səbəbi sovet hüquq sisteminin süqutu, post-sovet dövlətlərində cinayət prosesinin islahatları və cinayət prosesində axtarış başlanğıclarından çəkişmə başlanğıclarına keçid idi. Bu terminin təyinatı məhz sonuncu ideyanın bir elementinin əks etdirilməsi idi – çəkişmə başlanğıclarına əsasən, müdafiəçinin səlahiyyətləri genişləndirilməli, ona bütün zəruri istintaq hərəkətlərinin aparılması ilə paralel istintaq həyata keçirmək hüququ verilməli idi (4, s. 22). Lakin sonralar termində ifadə edilən paralellik əlaməti, məhz terminologiya aspektindən tənqidi yanaşmalara səbəb olmağa başladı. Məsələn, M.A. Osmakov paralel sözünün etimologiyasını əsas götürərək

* Məqalə

qeyd edir ki, «paralel» sözü «bir şeylə müqayisə edilə bilən, eyni zamanda – yanaşı baş verən, müşayət edən» mənası verir və göstərir ki, bu parametrlərin heç birinə görə vəkil araşdırmasını paralel adlandırmaq olmaz (10, s. 13).

IV. Alternativ istintaq.

Bu termin də çəkişmə ideyalarının post-sovet cinayət prosesinə yeni-yeni gətirildiyi vaxtlarda daha çox istifadə edilirdi, lakin etimologiyasına görə, o da sonralar tənqid edildi. Alternativlik – hər zaman iki və ya daha çox bir-birini istisna edən imkandan birinin seçilməli olmasını şərtləndirən əlamətdir. Cinayət prosesində tam anlamda alternativ institutlar mövcuddur. Məsələn, AR CPM-in 154.4-cü maddəsinə əsasən, ev dustaqlığı və girov həbsə alternativ qətimkan tədbirləridir və şəxsin həbsə alınması barədə məhkəmənin qərarı alındıqdan sonra onun əvəzinə seçilə bilər, eləcə də AR CPM-in 474.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli anlaqsız vəziyyətdə törətmiş şəxs barəsində zəruri hallarda qətimkan tədbiri əvəzinə təhlükəsizlik tədbirləri tətbiq edilə bilər. Göründüyü kimi, bu anlamda, yəni vəkil araşdırmasını alternativ istintaq kimi başa düşmək doğru olmaz, çünki o nə ibtidai istintaqa, nə də məhkəmə istintaqına alternativ deyil, vəkil araşdırmasının həyata keçirilməsi ibtidai istintaqın həyata keçirilməsini istisna edə bilməz, vəkil araşdırması ibtidai araşdırmanın əvəzləyicisi deyil.

V. Müdafiəçinin axtarış fəaliyyəti.

Bu termindən artıq 2000-ci illərdə – post-sovet dövlətlərinin yeni cinayət-prosessual qanunvericilikləri qəbul edildikdən və onlarda müdafiəçilərə kvazi-sübutetmə səlahiyyətlərinin verilməsindən sonra istifadə edildi. Bu terminin tərəfdarları arqument kimi göstərirdilər ki, cinayət-prosessual qanunvericilikdə müdafiəçi tərəfindən sübuti əhəmiyyətli informasiyanın aşkar edilməsi, müəyyən edilmə mexanizminin nəzərdə tutulmaması hüquq tətbiqi təcrübəsində həm pozitiv, həm neqativ şərh edilə bilər. Belə ki, bu halda müdafiəçinin cinayət prosesinə daxil etmək istədiyi istənilən sübuta yol verilə də bilər, bu sübutun əldə edilmə mexanizmi olmadığına görə, müdafiəçi tərəfindən təqdim edilən istənilən sübut yolverilməz sübut kimi rədd də edilə bilər. Odur ki, bu terminin tərəfdarları müdafiəçinin sübut bazasının formalaşdırılması fəaliyyətinə konkret istiqamətin – vektorun verilməli olmasını təkid edirdilər. Bu yanaşmada müdafiəçiyə öz müvəkillinin xeyrinə olan sübutları axtarmaq – axtarış fəaliyyəti həyata keçirmək hüququnun verilməli olması dəsdəklənirdi (5, s. 31).

Lakin müasir şərait üçün baxılan termin də tam uğurlu deyil, çünki vəkil araşdırmasını yalnız sübutların axtarışı elementi ilə məhdudlaşdırır, sübutların rəsmiləşdirilməsi və onlardın istifadə edilməsi kimi elementlər isə termindən kənarda qalır. Vəkil araşdırmasını yalnız sübutların axtarışı ilə xarakterizə etmək məqsədəuyğun deyil, belə axtarışı xüsusi detektiv və hətta müvəkkilin özü də həyata keçirə bilər. Vəkil araşdırmasının xarakterik əlaməti ondadır ki, bu termində təkcə sübutların aşkar edilməsi qaydaları deyil, onların rəsmiləşdirilməsi və onlardan istifadə edilməsi qaydaları da ümumiləşdirilir.

VI. Müdafiəçinin dərketmə-axtarış fəaliyyəti.

Bu termin, «müdafiəçinin axtarış fəaliyyəti» terminindən geniş olsa da, onun kimi prosessual xarakterli deyil, daha çox kriminalistik xarkterlidir, çünki o, vəkil araşdırmasını prosessual institut kimi xarakterizə etmir. Bu səbəbdən həmin terminləri hüquqi tənzimetmədə də istifadə etmək məqsədəuyğun deyil. Lakin həmin terminlər müdafiəçinin cinayət-prosessual fəaliyyətinin qnoseologiyası tədqiq edilərkən istifadəyə tam yararlıdır (9, s. 81-103).

Yenə də sözün etimologiyasını əsas götürməklə, bu dəfə Y.Q. Martınçik qeyd edir ki, nəzərdən keçirilən termin kiminsə, nəyinsə axtarılması kimi açıqlana bilər, lakin cinayət işi üzrə sübutların aşkar edilməsi və toplanması kimi izah edilə bilməz. Müəllif həmçinin, fikrimizcə, haqlı olaraq göstərir ki, müdafiəçinin qeyri-prosessual axtarış fəaliyyəti barədə məsələnin gündəmə gətirilməsi, əslində müasir dövrdə mövcud olan müdafiə fəaliyyətinin

hüquqi tənzimetmə səviyyəsinə nisbətən geriyə atılmış addım olardı. Belə yanaşma yalnız sovet dövrü üçün ağlabatan idi, çınki sovet cinayət prosesində cinayət prosesinin dövlət orqanı olmayan iştirakçılarının, o cümlədən, müdafiəçinin sübut toplamaq hüququ istisna olunurdu (8, s. 121-122).

VII. Özəl araşdırma.

Ədəbiyyatda bəzi müəlliflər vəkil araşdırmasını bu termin vasitəsilə də xarakterizə etməyə çalışmışdır. Məsələn, bu terminin tərəfdarlarından İ.A. Yefremov vəkil və detektiv araşdırmalarını özəl araşdırmalara aid edir və göstərir ki, bu araşdırmalar fiziki və hüquqi şəxslərin xüsusi maraqları naminə həyata keçirilən araşdırmalardır; bu araşdırmalar dövlət orqanlarının əməkdaşı olmayan şəxslər tərəfindən həyata keçirilir və özəl xarakter daşıyır; dövlət orqanlarının əməkdaşları tərəfindən həyata keçirilən araşdırmaların səciyyəvi cəhəti onların təkcə ayrı-ayrı şəxslərin maraqları naminə deyil, bütünlükdə cəmiyyətin və dövlət maraqları naminə də həyata keçirilməsidir (6, s. 6). Lakin bu termin də kifayət qədər ağlabatan arqumentlərlə tənqidə məruz qalmışdır. Belə ki, Y.Q. Martınçik vəkil araşdırmasının özəl olması əlamətini qabartmağı doğru hesab etmir, çünki özəllik əlaməti vəkillik fəaliyyətinin mahiyyətini tam əks etdirmir. Müəllif qeyd edir ki, vəkilin müdafiə funksiyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar işin hallarının müəyyən edilməsinə və sübutaların toplanmasına yönəlmiş fəaliyyəti, heç də özəl, yəni xüsusi xarakterli deyildir, əksinə bu ictimai-hüquqi xarakterli fəaliyyətdir. Öz cinayət-prosessual fəaliyyətini həyata keçirməklə vəkil onun üzərinə qanunla qoyulmuş funksiyaların həyata keçirilməsindən başqa bir şey etmir. O, müdafiəçi, subsidiar ittihamda – ittihamçı və nümayəndə olmaqla, keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu təmin edir (8, s. 119-120).

VIII. Milli qanunvericilik.

Nəzəriyyədəki mövqelərə nəzər saldıqdan sonra, milli qanunvericilikdə istifadə edilmiş terminin təhlilinə keçməyi məqsədəuyğun hesab edirik. AR-in 28 dekabr 1999-cu il tarixli «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Qanunun 15-ci maddəsinin II hissəsində baxılan kateqoriya «vəkilin müstəqil araşdırması» termini ilə ifadə edilmişdir. Hesab edirik ki, qanunvericinin vəkil araşdırmasının müstəqillik əlamətini vurğulamaqda məqsədi vəkil araşdırması aparmanın, ilk növbədə, vəzifə deyil, hüquq olmasına, bu araşdırmanın dövlət orqanlarının iradə ifadəsindən, razılığı və ya narazılığından asılı olmamasına, vəkilin və ya onun müvəkkilinin təşəbbüsu, istəyi ilə həyata keçirildiyinə diqqət cəlb etmək olmuşdur. Başqa sözlə, qanunverici vəkil araşdırmasının dövlətlə bağlı olmadığını, onun qeyri-dövlət xarakterli olduğunu diqqətə çatdırmışdır.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək istərdik ki, ədəbiyyatda araşdırılan institutun, həmçinin «qeyri-dövlət araşdırması» termini ilə də izah edilməsinə cəhd göstərilmişdir, lakin bu yanaşma olduqca geniş olması səbəbi ilə özünü tam doğrultmamışdır. Belə ki, qeyri-dövlət araşdırmasi geniş anlayış olub, özündə vəkillik fəaliyyətindən kənara çıxan digər araşdırma növlərini də ehtiva edir. Məsələn, müasir dövrdə jurnalist araşdırması geniş vüsət almışdır, hətta özəl, yəni qeyr-dövlət KİV şirkətlərinə məxsus olan jurnalist araşdırmaları nəticələri cinayət mühakimə icraatında sübuti informasiya kimi dəyərləndirir. Belə ki, AR CPM-in 46.2-ci maddəsinə görə, törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında kütləvi informasiya vasitəsinin məlumatları cinayət işinin başlanmasına səbəb ola bilər; AR CPM-i 206.3-cü maddəsinə görə isə, törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumatları dərc etmiş və ya aidiyyəti üzrə göndərmiş kütləvi informasiya vasitələrinin vəzifəli şəxsləri, habelə həmin məlmuatların müəllifləri onlarda olan və cinayət haqqında məlumatı təsdiq edən sənədləri təhqiqatçıya, müstəntiqə, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora və ya məhkəməyə təqdim etməlidir. Deməli, jurnalist araşdırması da müstəqil araşdırma növüdür, qeyri-dövlət xarakteri daşıyır və cinayət mühakimə icraatına sübuti informasiyanın verilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Odur ki, fikrimizcə, qanunda nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, müstəqillik əlamətinin «vəkil araşdırması» terminində xüsusi vurğulanmasına ehtiyac yoxdur. Vəkil araşdırmasının prosessual anlamda müstəqilliyi zatən deklarativ deyil, cinayət-prosessual qanunvericilikdə hüquqların realizə mexanizmini nəzərdə tutan normalarda təsbit edilməklə, real olmalıdır. Bundan başqa, vəkil araşdırmasının müstəqil olmasının xüsusi vurğulanması mənasız, ritorik bir sual yaradır: Məyər dövlət orqanlarının həyata keçirdiyi ibtidai araşdırma müstəqil deyildir?

IX. Milli hüquq ədəbiyyatı.

Milli hüquq ədəbiyyatında hələ ki, cinayət prosesində vəkil araşdırması və onun hüquqi tənzimlənməsinin konkret mexanizmi problemlərinə həsr edilmiş monoqrafik əsər yoxdur. Lakin bəzi müəlliflər kiçik miqyaslarda bu problemə ideya müstəvisində toxunmuşdurlar. Məsələn, M.S. Qəfərov cinayət prosesində vəkil araşdırması ideyası post-sovet dövlətlərində yeni-yeni işlənməyə başlandıqda qeyd edirdi: «… vəkilin belə bir hüququnun AR CPM ilə möhkəmləndirilməsi məqsədəmüvafiqdir. Bununla da, «vəkil istintaqı» və «paralel istintaq» institutu yaranmış olar. … «Vəkil istintaqı» problemi bizim tədqiqatın mövzusundan bir qədər kənarda olsa da, qeyd etməyi lazım bilirik ki, vəkili tam həcmdə istintaq səlahiyyətləri ilə təmin etmək də düzgün olmazdı. … burada söhbət yalnız vəkillərin müdafiə üçün məcburi xarakter daşımayan istintaq hərəkətləri aparmaq səlahiyyətləri ilə təmin edilməsindən gedə bilər …» (2, s. 80).

Baxılan problemə müəyyən mənada F.M. Abbasova da toxunmuşdur. Həmin müəllif, əsərlərində «paralel istintaq» kateqoriyasından istifadə etmiş, onu çəkişmə prinsipinin realizə vasitələrindən biri kimi dəyərləndirmiş, paralel istintaqa özünəməxsus anlayış vermişdir. F.M. Abbasova yazır: «… dünya praktikasında paralel istintaq dedikdə, təqsirləndirilən şəxsə bəraət verən və ya onun məsuliyyətini yüngülləşdirən halların aşkar edilməsi məqsədi ilə müdafiəçi-vəkilin müstəntiqlə yanaşı həyata keçirdiyi istintaq nəzərdə tutulur» (1, s. 139).

X. Nəticə.

Cinayət mühakimə icraatında bu və ya digər prosessual statusda – müdafiəçi, nümayəndə kimi iştirak edən vəkilin göstərdiyi hüquqi yardımla əlaqədar olaraq sübutların toplanması, rəsmiləşdirilməsi və təqdim edilməsi üzrə fəaliyyətini ehtiva edən, ümumiləşdirilmiş terminlərin hamısına nəzər saldıqdan sonra, belə qənaətə gəlmək olar ki, həmin institutun həm nəzəriyyədə, həm də hüquqi tənzimetmədə ifadə edilməsi üçün ən yararlı termin məhz «vəkil araşdırması» terminidir. Həmin termində institutun hər hansı bir əlamətinin xususi vurğulanmasına ehtiyac yoxdur, institutun malik olduğu əlamətlər onun adında deyil, realizə mexanizmini təmin edən hüquq normalarında öz əksini tapmalıdır. «Vəkil araşdırması» terminində həmin növ araşdırmanın ən əsas əlaməti – subyekti, zatən təzahür olunur, bununla həmin araşdırmanın qeyri-dövlət, qeryi-məcburi, prosessual anlamda müstəqil və s. kimi əlamətləri intuitiv olaraq dərk edilir. Araşdırılan institutun uğursuz terminlə ifadə edilməsi, gec-tez həmin terminin tənqid edilməsinə yol açır, terminin uğursuzluğu onun ifadə etdiyi ideyanın özünə də kölgə sala bilər.

Açar sözlər: cinayət prosesi, terminologiya, paralel istintaq, alternativ istintaq, vəkil araşdırması.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasova F.M. Çəkişmə prinsipi: inkişaf tarixi, müasir problemləri və onların həlli yolları. Bakı: Qanun, 2008.
2. Qəfərov M.S. İbtidai istintaqda müstəntiq tərəfindən müttəhimin hüquqları və qanuni mənafelərinin təmin edilməsi. Bakı: Elm, 1999.
3. Вольский В. Предпроцессуальная деятельность защитника в проектах УПК РФ //Законность, 1998, № 2.
4. Горя Н. Принцип состязательности и функции защиты в уголовном процессе //Советская юстиция, 1990, № 7.
5. Гриненко А.В. Поисковая деятельность защитника // Адвокатская практика, 2002, №5.
6. Ефремов И.А. Все ли могут адвокаты и детективы: юридические и практические вопросы адвокатских и детективных расследований // Мировой судья, 2006, № 8.
7. Ларин А.М. Доказывание и предпроцессуальная деятельность защитника /В сб. «Адвокатура и современность». Отв. ред. Славин М.М. М., ИГиП АН СССР, 1987.
8. Мартынчик Е.Г. Адвокатское расследование в уголовном процессе. Теоретико-методологические основы доктрины адвокатского расследования. Учебное пособие. М., Юнити-Дана, 2009.
9. Мещерин А.И. Особенности познания защитником обстоятельств уголовного дела. Дисс. … канд. юрид. наук, Ставрополь, 2002.
10. Осьмаков М.А. Адвокатское расследование в современном уголовном процессе. Дисс. … канд. юрид. наук. Владимир, 2007.
11. Цветнов С.В. Сравнительный анализ терминов, характеризующих право адвоката на проведение адвокатского расследования // Черные дыры в Российском законодательстве, 2010, № 3.

Фердин ХАЛИЛОВ

АДВОКАТСКОЕ РАССЛЕДОВАНИЕ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ: ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕРМИНА

Резюме

Рассмотрев наиболее часто используемые термины для обобщенного названия деятельности адвоката по собиранию, фиксации и представлению доказательств, для оказания квалифицированной юридической помощи, ещё раз можно убедиться, что самым корректным из них является термин «адвокатское расследование». Изучение литературы показало, что авторы, выступающие против адвокатского расследования в целом, как правило, называют этот институт именно менее корректными терминами и путем критики именно термина, приводят аргументы против идеи адвокатского расследования. В этом смысле, термин «адвокатское расследование» также отличается устойчивостью к критике, с точки зрения этимологии.

Ключевые слова: уголовный процесс, терминология, параллельное расследование, альтернативное расследование, адвокатское расследование.

Ferdin KHALILOV

ADVOCATE INVESTIGATION IN CRIMINAL TRIAL: STAGES OF FORMATION OF THE TERM

Summary

Having considered most often used terms for the generalized name of activity of the lawyer on collecting, fixing and representation of proofs, for rendering of the qualified legal aid, once again it is possible to be convinced that most correct of them is the term «advocate investigation». Literature studying has shown that the authors opposing lawyer investigations on the whole, as a rule, name this institute namely by less correct term, and a way of criticism of the term cite the arguments against idea of advocate investigation. In this sense, the term «advocate investigation» also differs bay stability in respect to criticism, from the point of view of etymology.

Keywords: criminal procedure, terminology, parallel investigation, alternative investigation, advocate investigation.

UOT 343.61

Nazim ƏLİYEV
AMEA FSHİ, b.e.i., hüquq üzrə f.d., dos.

QABAQCADAN ƏLBİR OLAN BİR QRUP ŞƏXS TƏRƏFİNDƏN TÖRƏDİLƏN QƏSDƏN ADAM ÖLDÜRMƏ CİNAYƏTİNİN TÖVSİFİ MƏSƏLƏLƏRİ*

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-nin 120.2.1-ci maddəsində qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilən qəsdən adam öldürmə cinayətinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Qəsdən adam öldürmə cinayətinin bu tövsifedici əlamətinin tədqiqi üçün iştirakçılığın CM-nin 34.2-ci maddəsində təsbit olunmuş qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxsin anlayışına müraciət etməyimiz lazım gəlir. Həmin maddəyə əsasən qabaqcadan razılaşmaqla iki və ya daha çox şəxsin birgə iştirakı ilə törədilən cinayət qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilmiş cinayət hesab olunur.

Məhkəmə-istintaq təcrübəsində iştirakçılığın qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs forması adətən ya rolların bölgüsünün mövcud olduğu iştirakçılıq, ya qabaqcadan əlbir olmayan bir qrup şəxs, ya da mütəşəkkil dəstə ilə qarışıq salınır. Bu, təsadüfi deyildir, çünki qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs iştirakçılığın qeyd olunan təzahürləri ilə müəyyən ümumi əlamətlərə malikdir. Ədəbiyyatda bu səbəbdən göstərilmişdir ki, «qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs öz xarakterinə görə sanki bir qrup şəxs ilə mütəşəkkil dəstənin arasında yerləşir. Ona görə də bu növ qruplarla bağlı cinayət işlərində həm bir qrup şəxsin, həm də mütəşəkkil dəstənin ayrı-ayrı əlamətlərini görmək olur» (7, s. 12).

İştirakçılığın qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs forması iştirakçılar arasında cinayətin törədilməsinə dair qabaqcadan razılaşmanın mövcudluğu əlamətinə görə bir qrup şəxs formasından fərqlənir. Belə ki, sonuncuda iştirakçılar arasında hər hansı cinayətə dair qabaqcadan əlbirlik ümumiyyətlə mövcud olmur, yalnız cinayətin icrası prosesində yaranan zahiri razılaşma mövcud ola bilir. Qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs rolların bölgüsünün olduğu iştirakçılıqdan isə əsasən aşağıdakı əlamətə görə fərqlənir: birincidə iştirakçıların hərəkətlərində məkan və zaman ümumiliyi mövcud olur, ikincidə isə bu mövcud olmur.

Keçmiş Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin 15 aprel 2009-cu il tarixli hökmü ilə H.S.İ. Azərbaycan Respublikası CM-nin 32.5, 120.2.1 maddəsi ilə təqsirli bilinib, cəzasının ilk 2 ilini həbsxanada, qalan 13 ilini ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsində çəkməklə, 15 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdir. Həmin hökmlə H.S.İ. təqsirli bilinib məhkum edilmişdir ona görə ki, o, qabaqcadan əlbir olduğu bir qrup şəxslə qəsdən adam öldürmədə, yəni digər səxsi qəsdən həyatdan məhrum etmədə cinayətin icraçısı ilə birlikdə cinayətin iştirakçısı sayılan köməkçi qismində iştirak etmişdir. Belə ki, H.S.İ. qardaşları Ç.S-vin 15 fevral 2007-ci ildə və Ş.S-vin 29 avqust 2007-ci il tarixdə Moskva şəhərində öldürülməsində onlarla yaxın münasibəti olmuş R.R.-in iştirak etdyini güman etdiyi üçün, 2007-ci ilin sentyabr ayında tanışı V.Ş. ilə Bakı şəhəri Nərimanov rayonu ərazisində görüşüb ondan aldığı məlumatdan şübhələrinin əsaslı olduğu qənaətinə gəlmiş və V.Ş.-in Rusiya Federasiyasından Azərbaycan Respublikasına gəlmiş Raquf Rüstəmovu öldürmək məqsədilə axtardığını, olacağı yerlər barədə məlumat əldə etmək niyyətində olmasını eşidib bildikdə, qardaşlarının öldürülməsinə görə qisas almaq niyyəti ilə Ş.V.-və məqsədini həyata keçirmək üçün əlverişli şərait seçməkdə yardımçı olmağı vəd etmiş va aralarında olan razılığa əsasən, Ş.V. ilə əlaqələrinin gizliliyini təmin etmək üçün 2007-ci ilin

* Məqalə h.e.d., prof. Bəhram Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

sentyabr-oktyabr aylarında özü və qohumları vasitəsi ilə Ucar və Göyçay rayonlarından uydurma şəxslərin adlarına mobil telefon nömrə kartları əldə edərək onlar vasitəsi ilə və eləcə də gizli görüşlərində Ş.V. və R.R.-un qardaşı A.S. ilə əlaqəsi, onların görüşməli olduqları yerlər barədə məlumatlar vermiş, 25 noyabr 2007-ci il tarixdə A.S.-in və qardaşı oğlu Ə.S.-in Bakı şəhəri, akademik Həsən Əliyev küçəsində yerləşən "Tonqal" restoranında günorta saatlarında R.R. ilə görüşüb nahar edəcəklərini yəqinləşdirdikdən sonra bıı barədə Ş.V.-və məlumat vermiş, sonuncu qeyd olunan yerə gəlib gözləmiş, saat 17:20 radələrində R.R. restorandan çıxıb öz avtomaşınına əyləşərkən Ş.V.-və qanunsuz olaraq əldə edib gəzdirdiyi odlu silah olan 7.65 mm kalibrli "Çeska-Zbrojovka" markalı tapançadan ona atəşlər açıb müxləlif xəsarətlər, o cümlədən, sol gicgah nahiyyəsinin kəllə boşluğuna keçməklə kəllə sümüklərinin sınıqları və baş beyin toxumasını əzilib dağılması ilə müşayiət olunan, yetirildiyi an həyat üçün təhlükəli olan və ölümə səbəb olmuş ağır zərər yetirərək R.R.-vu qəsdən öldürmüşdür. Beləliklə, H.S.İ. məlumatları ilə və maneələri aradan qaldırmaqla R.R-un qəsdən öldürülməsində cinayətin icraçısına yardım etməklə cinayətin iştirakçısı sayılan köməkçi qismində iştirak etmişdir.

Hökmdən məhkumun müdafiəçisi tərəfindən verilmiş apellyasiya şikayətinə əsasən işə baxan Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin 18 iyun 2009-cu il tarixli qərarı ilə Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin 15 aprel 2009-cu il tarixli hökmü dəyişdirilmiş, H.S.İ.-va Azərbaycan Respublikası CM-nin 32.5, 120.2.1 maddəsi ilə təyin edilmiş cəzanın ilk 2 ilini həbsxana rejimində çəkməsi barədə hissəsi ləğv edilmiş və H.S.İsmayılov təyin edilmiş 15 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasını ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsində çəkməsi qərara alınmış, hökmün qalan hissəsi dəyişdirilmədən saxlanılmış, apellyasiya şikayəti qismən təmin edilmişdir. Məhkum H.S.İ.-vun müdafiəçisi tərəfindən verilmiş kassasiya şikayətinə baxan Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 25 dekabr 2009-cu il tarixli qərarı ilə apellyasiya məhkəməsinin qərarı qüvvəsində saxlanılmışdır (4).

Göründüyü kimi qəsdən adam öldürmə cinayəti bir nəfər – Ş.V. tərəfindən icra olunmuşdur, H.İ. isə ona bu cinayətin törədilməsində yalnız məlumatlar verməklə yardım etmişdir. O, cinayətin bilavasitə törədilməsi prosesində iştirak etməmiş, hadisə yerində olmamışdır. Belə olan halda əməl qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilən cinayət kimi deyil, rolların bölgüsünün olduğu iştirakçılıq kimi tövsif olunmalı idi. Başqa sözlə, Ş.V. əməli CM-nin 120.2.1-ci maddəsi ilə deyil, 120.1-ci maddəsi ilə, H.İ.-in əməli isə 32.5, 120.1-ci maddəsi ilə tövsif olunmalı idi.

Məhkəmə təcrübəsində həmçinin qabaqcadan əlbirlik anlayışı bəzən səhv təfsir olunur, hökmlərdə cinayətin törədilməsinə dair qabaqcadan əlbirliyin mövcud olub olmaması, mövcud olmuşsa, bu əlbirliyin nə vaxt və necə əldə olunduğu göstərilmir. I instansiya Məhkəməsinin 12 avqust 2008-ci il tarixli hökmünə əsasən A.N. Azərbaycan Respublikası CM-nin 32.5, 120.2.1 və 120.2.5-ci maddələri ilə təqsirli bilinərək 13 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdir. Həmin hökmlə F.A. və Q.Ə. də məhkum edilmişlər. A.N. ona görə məhkum edilmişdir ki, tanışı Ş.M.-dən borc aldığı 10.000 ABŞ dolları məbləğində pulu geri qaytarmaqdan boyun qaçırmaq və həmin pulu mənimsəmək üçün əri F.A. və axırıncının dostu Q.Ə. ilə qabaqcadan əlbir olub cinayət əlaqəsinə girərək Ş.M.-in qəsdən öldürülməsini planlaşdırmış, 25/I-08-ci ildə saat 13 radələrində ona dəfələrlə mobil telefonla zəng edərək inşaat materialları almaq üçün ərinin dediyi yerə - Ə.Q.-in "Azərelektroterm" İB-nin bağ massivinə gəlməsini təmin etmişdir. Lakin bağ sahibi K.A. gözlənilmədən bağa gəldiyindən onlar planlaşdırdıqları cinayətin həyata keçirilməsini təxirə salmışlar. Bundan sonra o, qrupun planlaşdırdığı cinayəti həyata keçirmək məqsədilə 27/I-08-ci ildə əri F.A.-ə məxsus "Vinçestr "tipli ov tüfənginini aparıb bağ evində Q.Ə.-ə verməsində, F.A.-in öz avtomaşını ilə Ş.M.-in inşaat

materialları almaq adı ilə aldadılaraq Q.Ə.-in qaldığı bağ evinə aparılmasında iştirak etmişdir. M.Ş. bağ evinə gəldikdə Ə.Q. ov tüfəngindən bir dəfə atəş açmaqla onu öldürmüşdür.

Hökmdən məhkum N.A. və onun müdafiəçisi apellyasiya şikayətləri vermişlər. Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin 30/X-08-ci il tarixli ilkin baxış iclasında işə məhkəmə istintaqı aparılmadan baxılması qərara alınmışdır. N.A. müdafiəçisinin verdiyi kassasiya şikayətində həmin qərarın ləğv edilməsi və işə apellyasiya instansiya məhkəməsində məhkəmə istintaqı aparılmaqla baxılması barədə qərar qəbul edilməsi xahiş edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin kassasiya şikayəti ilə bağlı qəbul etdiyi 21 yanvar 2009-cu il tarixli qərarında göstərilmişdir ki, I instansiya məhkəməsinin hökmündə N.A. hərəkətində yuxarıda sadalanan cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin olması barədə hər hansı sübut gətirilməmişdir. Hökmdən aydın deyildir ki, cinayət hadisəsinin digər iştirakçıları A.F. və Ə.Q. ilə N.A. arasında M.Ş.-nı öldürmək barədə nə vaxt, harada, hansı şərtlərlə razılaşma əldə edilmişdir, qəsdən adam öldürmə cinayəti əvvəlcədən planlaşdırılmışdırsa N.A. üzərinə hansı vəzifə qoyulmuşdur. Hökmdə hər üç məhkumun ifadələrinin xülasəsi verilsə də, həmin ifadələrin heç birində bu məzmunda məlumat yoxdur. Məhkumların ibtidai istintaq dövründə verdikləri ifadələr elan edilmədiyindən, habelə həmin ifadələrin məzmunu hökmdə öz əksini tapmadığından N.A. ölüm hadisəsinin planlaşdırılmasında iştirak etməsi barədə məhkəmənin gəldiyi nəticənin haradan götürüldüyü aydın deyildir. N.A. 27/I-08-ci ildə əri A.F.-in "Vinçestr" tipli ov tüfəngini aparıb Ə.Q. verilməsində iştirakçılıqda təqsirli bilinsə də, bu iştirakçılığın məzmununun nədən ibarət olması hökmdən aydın deyildir. Nə A.F., nə də Ə.Q. ov tüfənginin N.A. tərəfindən bağa aparılması barədə ifadə verməmişlər. Həmin şəxslərin ifadələrindən belə çıxır ki, N.A. 27/I-08-ci ildə M.Ş. öldürülərkən hadisə yerində ümumiyyətlə olmamışdır. Həmin gün baş vermiş qəsdən adam öldürmə hadisəsində N.A.-nın iştirakı barədə hökmdə mötəbər sübutlar gətirilməmişdir. Ona görə də müdafiəçinin kassasiya şikayəti təmin edilərək N.A.-nın işi üzrə Bakı Apellyasiya Məhkəməsi ilkin baxış iclasının 30/X-08-ci il tarixli qərarı ləğv edilmiş, iş ilkin baxış iclası mərhələsində yenidən baxılması üçün Bakı Apellyasiya Məhkəməsinə göndərilmişdir (3).

Qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs formasında iştirakçılar arasında cinayətin birgə törədilməsinə dair qabaqcadan razılaşmanın mövcud olmasına baxmayaraq, davranışın razılaşdırılması və hərəkətlərin mütəşəkkilliyi səviyyəsi çox aşağı həddə olur: iştirakçılar cinayətin törədilməsini müzakirə edirlər, lakin çox zaman onun törədilmə yerini və vaxtını qabaqcadan şərtləşmirlər, cinayətin detallarını dərindən planlaşdırmırlar, hər bir iştirakçının konkret rolunu ya heç müəyyən etmirlər, ya da çox primitiv səviyyədə müəyyən edirlər. Göstərilən bu şərait (cinayətin törədilmə yeri və vaxtı, iştirakçıların rolu, cinayətin törədilmə xarakteri və sairə) hər hansı maneə ilə rastlaşdıqda xüsusi çətinlik olmadan dəyişə bilir.

Keçmiş Ağır Cinayətlərə dair İşlər üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin 18 iyun 2007-ci il tarixli hökmü ilə P.D., B.R. və Q.M. Azərbaycan Resrublikası CM-nin 120.2.1 və 120.2.4-cü maddələri ilə təqsirli bilinib məhkum olunmuşlar ona görə ki, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs halında Z.V.-dan qisas almaq məqsədi ilə onu xüsusi amansızlıqla qətlə yetirmişlər. Belə ki, 15 fevral 2005-ci il tarixdə saat 14 radələrində P.D., B.R. və Q.M. yaşadıqları məhəllədə Bakı şəhəri, Yeni Günəşli qəsəbəsi, «AB» yaşayış sahəsi, 127 saylı binanın qarşısında görüşüb P.D.-yə «rus-kukuruz» dediyinə, ədəbsiz sözlərlə söyüb təhqir edərək blokların qarşısında dayanıb söhbət edib siqaret çəkmədiyinə imkan vermədiyinə görə Z.V.-dan qisas almaq məqsədi ilə onu öldürmək qərarına gəlmiş, aralarında olan razılaşmaya əsasən həmin binanın üçüncü mərtəbəsindəki sonuncunun yaşadığı 116 saylı mənzilinə gəlmişlər. P.D. Z.V. ilə mübahisə etmiş və bu zaman qəflətən özü ilə gətirdiyi baltanı gödəkçəsinin altından çıxararaq onun baş nahiyəsindən bir dəfə vurmuş, sonuncu yıxıldıqdan sonra da onu vurmağı davam etmiş, başına təkrar zərbələr endirərək sağ təpə-ənsə və sol ənsə nahiyələrini çapmış,

kəllə qapağının sümüklərini sındırmış, sağ qaşaltı və sol almacıq nahiyələrini sıyırmaqla çoxsaylı xəsarətlər yetirmişdir. B.R. D.P. ilə cinayətkar əməllərini birgə icra etməklə V.Z.-vun boyun nahiyəsində hər iki yuxu damarlarını, vena və arteriyasını, qığırdaqlarını, yemək borusunu kəsmişdir. Bundan sonra, D.P. V.Z.-vun əynindəki köynəyini qaldırıb döş qəfəsinin ön sol hissəsinə bir neçə bıçaq zərbələri vurmuş və sonra bıçağı Q.M-ə vermişdir. Sonuncu da ümumi məqsədlərinə nail olmaq üçün öz növbəsində V.Z.-vun qarnına iki bıçaq zərbəsi endirmişdir. Beləliklə, P.D., B.R. və Q.M. Z.V.-ə işgəncə verərək çoxsaylı – 10-dan az olmayan, ayrı-ayrılıqda və hamısı bir yerdə həyatı üçün təhlükəli olan sağlamlığa ağır zərər vuran xəsarətləri yetirərək, onu birlikdə xüsusi amansızlıqla həyatdan məhrum etmişlər. Məhkumların müdafiəçilərinin əməlin düzgün tövsif olunmaması ilə bağlı verdikləri apellyasiya və kassasiya şikayətləri haqlı olaraq apellyasiya və kassasiya məhkəmələri tərəfindən təmin edilməmiş, hökm dəyişdirilmədən öz qüvvəsində saxlanılmışdır (1).

Praktikada belə qruplara kifayət qədər tez-tez rast gəlmək mümkündür, onlar ani tələbat əsasında yaranır, tələbat yox olandan sonra da təbii surətdə dağılırlar. I instansiya Məhkəməsinin 10 iyul 2009-cu il tarixli hökmünə əsasən H.Ə.və F.Ə. Azərbaycan Respublikası CM-nin 120.2.1-ci maddəsi ilə təqsirli bilinmişlər. Belə ki, H.Ə. 14 dekabr 2008-ci il tarixdə saat 17 radələrində tanışı M.H. ilə sonuncunun kirayədə yaşadığı Xırdalan şəhəri, Quşçuluq yaşayış massivindəki həyət evində birlikdə çörək yedikdən sonra H.M. onu biçaqla hədələyib şalvarını soyunmasını tələb edərək onunla cinsi əlaqədə olacağını (uşaqbazlıq) bildirdikdə onun bu tələbindən imtina etmis və həmin vaxt H.M.-vun otaq yoldaşlarının evə gəlməsindən istifadə edərək oradan çıxıb Xırdalan şəhəri, Füzuli küçəsi 9 №-li evə gələrək H.M.-vun ona qarşı etmək istədiyi hərəkətlər barədə kirayədə bir evdə qaldığı dostu F.Ə.-yə danışmışdır. H.M.-dan qisas almaq məqsədi ilə sonuncu ilə həmin günü saat 22 radələrində yaşadığı evlərinin yaxınlığında, 100 metr aralıda yerləşən çirkli su hövzəsinin yanında görüşmüşlər. Sərxoş halda olan H.M. əvvəllər də ayrı-ayrı kişi cinsli şəxslərlə cinsi əlaqədə olduğunu deyib, onlarla da cinsi əlaqədə olmaq istədiyini bildirdikdə, qisas məqsədi ilə onu bir qrup şəxs halında, yəni H.Ə. və F.Ə. birlikdə, əvvəlcə F.Ə., sonra isə H.Ə. arxadan H.M.-vu əlləri ilə qucaqlayıb qaldıraraq başı üstə yerə çırpmış və hər ikisi yerdə yıxılmış vəziyyətdə olan H.M.-vun həyat üçün vacib orqanı olan başından və bədəninin digər yerlərindən ayaqları və əlləri ilə vurub, ona həyat üçün təhlükəli sağlamlığına ağır zərər vuran xəsarətlər yetirərək onu qəsdən öldürmüslər (5).

Beləliklə, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs dedikdə, cinayətin detallarının dərindən planlaşdırılması və iştirakçıların rollarının konkretliyi olmayan əvvəlcədən razılaşmış bir qrup şəxs başa düşülməlidir. Belə qrup həmişə bir dəfə üçün mövcud olur, çünki iştirakçıların qəsd və əlbirliyi mövcud şəraitdən, situasiyadan doğur, yalnız bir konkret cinayətin törədilməsi üçün yaranır. Lakin bu hal belə qrupda cinayətlərin cəmini: CM–nin digər normasının paralel tətbiqini istisna etmir. Fikrimizcə, əgər məhz həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş ilk cinayətə görə digər cinayət və ya cinayətlər törədilərsə, onda qrup tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı ikidən artıq olsa da (əlbəttə ki, çox sayda olmadıqda), həmin qrup qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs statusunu saxlayır. Çünki burada mütəşəkkillik səviyyəsi qrupa daxil olan şəxslərin yeni cinayətin törədilməsinə hazır olmaları səbəbindən cüzi dəyişir, sonrakı cinayətə belə hazır olma əvvəl törədilmiş cinayətə əsaslanır və heç də iştirakçıların gələcəkdə də digər cinayətlərdə birgə iştirak edəcəklərinə əsas vermir.

Qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs ilə iştirakçılığın növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi də maraq doğuran məsələlərdən sayılır. Bəzi alimlər bu qrupda yalnız birgə icraçıların iştirakının mümkünlüyünü qəbul edirlər (8, s. 179-180; 10, s. 220-221). V.V.Yeraksin hesab edirdi ki, bu qrupda «həm birgə icraçılıq, həm də rolların bölgüsü ilə olan iştirakçılıq

mövcud ola bilər» (9, s. 56). Biz də belə hesab edirik ki, iştirakçılığın qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs formasında birgə icraçılıqla paralel rolların bölgüsü də mövcud ola bilər. Çünki qabaqcadan əlbirliyin mövcudluğu iştirakçıların bütün növlərindən istifadə edilməsinə imkan verir.

Keçmiş Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin 25 iyun 2001-ci il tarixli hökmünə əsasən M.A. CM-nin 120.2.1, 120.2.4, 120.2.5 və 186.2.2-ci maddələri ilə təqsirli bilinərək CM-nin 120.2.1, 120.2.4, 120.2.5-ci maddələri ilə 12 il müddətinə, CM-nin 186.2.2-ci maddəsi ilə 4 il müddətinə azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum edilmiş, CM-nin 66.3-cü maddəsinə əsasən təyin olunmuş cəzaların qismən toplanması yolu ilə onun üzərində qəti olaraq 13 il müddətində azadlıqdan məhrumetmə cəzası saxlanılmışdır.

M.A. məhkum edilmişdir ona görə ki, o, M.X. və M.N. 27 aprel 1999-cu ildə öz əcəli ilə vəfat etmiş ataları M.M.-nin ölümündə dayıları M.İ -nin günahı olduğunu deyib, onlara psixi və mənəvi təsir edərək qisas almaq fikrini aşılandırmaqla qəsdən adam öldürməyə sövq edən digər şəxslərin təşkilatçılığı ilə dayıları M.İ.-ni öldürmək qərarına gəlib azyaşlı qardaşları M.V.-ni də bu cinayətə cəlb edib, eyni zamanda əmiləri oğlu M.Z.-ni dayılarını öldürməkdə iştiraka təhrik edib kənarda dayanmaqla onlara kimsənin mane olmasına imkan verməməsini tapşırmışdır. X.M, N.M, M.A. qabaqcadan əlbir olub cinayət əlaqəsinə girməklə M.M-u atalarından qalmış ZİL-130 markalı avtomaşınla 17 noyabr 2000-ci il tarixdə saat 17 radələrində sonuncunun N. kəndindən N. qəsəbəsinə gedən yolun kənarında özünə məxsus 4.000.000 manat dəyərində olan VAZ-2106 markalı AZ 57-BD-898 dövlət nömrə nişanlı avtomaşınla hərəkətdə olduğunu, avtomaşının salonunda həmkəndlisi Ə.M.Ə.-nin olmasını görüb, X.M.M. iki şəxsi öldürmək niyyəti ilə idarə etdiyi həmin ZİL-130 markalı avtomaşını onların üstünə sürərək avtomaşını sol qarşı tərəfdən vurub yoldan kənara çıxarmış, dördü də "ZİL" avtomaşından düşərək H.M.M. M.Ə.Ə-in üstünə qanunsuz gəzdirdiyi bıçağı çəkərək öldürməklə hədələyib qovduqdan sonra A.M. kənarda dayanıb əvvəlcədən razılaşdırdıqları kimi onları mühafizə etmiş, N. və V. M. soyuq silah hesab olunan bıçaqlarla, X.M. isə qanunsuz olaraq əldə edib gəzdirdiyi soyuq silah hesab olunan bizlə dayıları M.M-un üzərinə hücum edərək bədənin müxtəlif nahiyyələrinə yetirilən anda həyat üçün təhlükəli olan 26 ədəd ağır dərəcəli olan, 1 ədəd az ağır dərəcəli və 25 ədəd yüngül dərəcəli, cəmi 52 ədəd bədən xəsarətləri yetirməklə xüsusi amansızlıqla öldürmüşlər. Bununla kifayətlənməyərək mərhumun idarə etdiyi VAZ-2106 markalı AZ 57-BD-898 nömrə nişanlı 4.000.000 manat dəyərində "jiquli" avtomaşının və özlərinin avtomaşının üzərinə əvvəlcədən hazırladıqları 2 kanistr benzin tökərək kibritlə alışdırmaqla yandırıb qəsdən məhv edərək zərərçəkmişə xeyli ziyan vurmuşdur. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 28 yanvar 2009-cu il tarixli qərarı ilə həmin hökm dəyişdirilmədən öz qüvvəsində saxlanılmışdır (2).

Hökmdən görünür ki, M.M. X.M., N.M. və A.M. tərəfindən birgə icraçılıq qaydasında öldürülmüşdür. M.A.Z. bu cinayətin törədilməsində bilavasitə iştirak etməmişdir, o, yalnız M.X.M. və M.N.M-ni M.M-u öldürməyə təhrik etmişdir. M.A.Z. bu cinayətdə icraçı deyil, təhrikçi qismində iştirak etdiyindən, onun əməli CM-nin 32.4, 120.2.1. və digər müvafiq maddələri ilə tövsif olunmalı idi. Hökmdə həmçinin iştirakçılığın növlərinin funksiyalarında da dolaşıqlığa yol verilmişdir. Belə ki, «onlara psixi və mənəvi təsir edərək qisas almaq fikrini aşılandırmaqla qəsdən adam öldürməyə sövq edən digər şəxslərin təşkilatçılığı ilə» ifadəsində iştirakçılığın hansı növünün mövcud olduğunu müəyyən etmək mümkün deyildir. Qeyd edilən əməlin tövsifində digər çatışmazlıqların da mövcud olduğunu görmək mümkündür. Məsələn, hökmdə azyaşlı M.K.-nin bu cinayətin törədilməsinə cəlb edilməsi göstərilsə də, bu əmələ hüquqi qiymət verilməmişdir (halbuki

bu əmələ görə CM-nin 170.3-cü maddəsində məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur). Nəhayət, qrupun qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə olması məsələsi də aydın deyildir. Belə ki, təqsirləndirilən şəxslər M.X.M. və M.N.M.-nin ataları 27 aprel 1999-cu il tarixdə vəfat etmişdir. Onlar atalarının ölümünə görə dayılarından qisas almaq məqsədi ilə onu 17 noyabr 2000-ci il tarixdə öldürmüşlər. Hökmdə cinayətin törədilməsində icraçılar ilə yanaşı təşkilatçının, təhrikçinin və köməkçinin də iştirak etdiyi, cinayət planının işlənib hazırlanması, cinayətin törədilmə yerinin, üsul və vasitələrinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi görünür. Belə olan halda həmin qrupun digər müvafiq əlamətlərin mövcudluğu daxilində mütəşəkkil dəstə kimi qiymətlənlirilməsi də mümkün idi.

CM-in Xüsusi hissəsinin digər normalarından fərqli olaraq (məsələn, 149.2.1, 150.2.1, 144-1.2.5, 144-2.2.6, 177.2.1, 178.2.1, 221.2.1 və sair maddələr), «Həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər» adlanan XVIII fəsildə qəsdən adam öldürmə, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, işgəncə vermə əməllərinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan maddələrdə cinayətin bir qrup şəxs, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (təşkilat) tərəfindən törədilməsi (maddə 120.2.1; 126.2.1 və s.) eyni bir tövsifedici əlamət kimi təsbit olunmamışdır. Hesab edirik ki, iştirakçılığın formaları bir-birindən ictimai təhlükəliliyin səviyyəsinə görə fərqlənir və qabaqcadan əlbir olmayan bir qrup şəxs ilə cinayətkar birliyin (təşkilatın) məsuliyyəti ağırlaşdıran hal qismində eyni bir tövsifedici əlamətdə nəzərdə tutulması məsuliyyətin differensiasiyası nöqteyi-nəzərindən düzgün sayıla bilməz.

E.M.Əfəndiyev iştirakçılığın hər hansı bir formasının cinayət məsuliyyətinin ağırlaşdırıcı halı qismində daxil olmasının mümkünlüyü qəbul edilən normada ictimai təhlükəliliyin səviyyəsinə və dispozisiyanın əks etdirdiyi mətnə uyğun olaraq cinayət məsuliyyətini ağırlaşdıran halların bir-birinə yaxın olan formaların vəhdəti halında: a) bir qrup şəxs və ya qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs (cinayət məsuliyyətinin ağırlaşdırıcı halı); b) mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (təşkilat) (cinayət məsuliyyətinin xüsusilə ağırlaşdırıcı halı) qismində öz əksini tapmasını təklif etmişdir (6, s. 72-73). Biz müəllifin bu mövqeyini əsaslı sayırıq və hesab edirik ki, CM-nin Xüsusi hissəsinin maddələrində iştirakçılığın formaları məsuliyyəti ağırlaşdıran hal qismində bir qrup şəxs və ya qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs variasiyasında, məsuliyyəti xüsusilə ağırlaşdıran hal qismində isə mütəşəkkil dəstə və cinayətkar birlik (təşkilat) variasiyasında təsbit olunması məqsədəuyğun olar. Lakin bu zaman hər bir halda normanın dispozisiyasının iştirakçılığın formasına uyğunluğu nəzərə alınmalıdır (məsələn, dələduzluq və ya mənimsəmə əməllərinin qabaqcadan əlbir olmayan bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsi elə də real görünmür). Zənn edirik ki, normaların bu cür quruluşu məsuliyyətin daha ədalətli differensiasiyasına xidmət edəcəkdir.

Açar sözlər: adam öldürmə, tövsifedici əlamət, cinayətin tövsifi, bir qrup şəxs, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin arxivi. // Cinayət işi № 1/102-240, 2008.
2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin arxivi. // Cinayət işi № 1 (102)-28 /2009.
3. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin arxivi. // Cinayət işi № 1(102)-34/2009.
4. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin arxivi. //Cinayət işi № 1 (102) - 609/2009.
5. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin arxivi. //Cinayət işi №1 (102)-160/10.

6. Əfəndiyev E.M. Azərbaycan Respublikası cinayət Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsi (təkliflər və onların reallaşdırılması əsasları) Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2010, 552 s.

7. Быков В.М. Конструкция квалифицирующего признака совершения преступления группой // Уголовное право, 2000, № 3.

8. Владимиров В.А. Квалификация похищений личного имущества. М.: Юридическая литература, 1974, 208 с.

9. Ераксин В.В. Ответственность за грабеж. М.: Юридическая литература, 1972, 128 с.

10. Кригер Г.А. Квалификация хищений социалистического имущества. М.: Юридическая литература, 1971, 358 с.

Назим АЛИЕВ

ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ УБИЙСТВА, СОВЕРШЕННОГО ГРУППОЙ ЛИЦ ПО ПРЕДВАРИТЕЛЬНОМУ СГОВОРУ

Резюме

В статье автор проводит юридический анализ преступления убийства, совершенного группой лиц по предварительному сговору, предусмотренного в ст. 120.2.1 УК Азербайджанской Республики. Выявляются проблемы, возникающие при квалификации данного деяния, устанавливаются объективные и субъективные признаки рассматриваемого преступления на основе изучения судебных материалов, а также выдвигаются предложения по усовершенствованию законодательства.

Ключевые слова: убийство человека, квалифицирующий признак, квалификация преступления, группа лиц, группа лиц по предварительному сговору.

Nazim ALIYEV

THE ISSUES OF QUALIFYING MURDER COMMITTED BY A GROUP OF PERSONS IN PRELIMINARY AGREEMENT

Summary

In article the author makes juridical analysis of murder committed by a group of persons in preliminary agreement envisaged in the Article 120.2 in the Criminal Code of the Azerbaijan Republic.

The problems emerging at qualifying the given action are exposed, the objective and subjective signs of considered crime on the basis of study of the court materials are established, as well the proposals on improving the legislation are put forward.

Keywords: killing a man, qualifying sign, qualification of murder, groups of persons, group of persons in preliminary arrangement.

UOT 347

Oruc MƏMMƏDOV
ARPDİA kafedra müdiri, hüquq üzrə f.d., dos.

DÖVLƏT QULLUQÇULARININ ƏLAVƏ TƏHSİLİNİN TƏŞKİLATİ-HÜQUQİ TƏMİNATININ ANLAYIŞI VƏ ƏSASLARI*

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında uğurla həyata keçirilən məqsədyönlü hüquqi islahatlar kontekstində dövlət qulluğunun təkmilləşdirilməsi məsələsi fərqli elementləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə bir şəraitdə dövlət qulluğunun həyata keçirilməsi sahəsində yaranan ictimai münasibətlər sferasında dövlət qulluğunun təşkilati-hüquqi təminatının tərkib hissəsi olan dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin təşkilati-hüquqi təminatı üzrə münasibətlər bir sıra spesifik əlamətləri ilə xarakterizə olunur. Dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin təşkilati-hüquqi təminatı ilə bağlı məsələlər məqsədli xarakter daşımaqla özündə bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdətdə olan iki mühüm cəhəti birləşdirir. Belə ki, dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin təşkilati-hüquqi təminatı bir tərəfdən onların xidməti əmək fəaliyyətinin professionallaşdırılması proseslərini nəzərə almaqla, peşəkarlıq və səlahiyyətlilik prinsiplərinin reallaşdırılması, dövlət tərəfindən vahid kadr siyasətinin həyata keçirilməsi, dövlət orqanlarının sabit fəaliyyətinə təminat verən normativ-metodiki bazanın yaradılması məqsədilə realizə edilir. Digər tərəfdən isə, dövlət hakimiyyəti orqanlarının strukturunda mərkəzi konstruksiyanın – dövlət qulluqçularının əlavə təhsili üzrə fəaliyyəti formalaşdıran, koordinasiya və nəzarət edən subyektlərin iyerarxiyasının yaradılmasını nəzərdə tutur.

Dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin təşkilati-hüquqi təminatının normativ hüquqi əsasını ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (12 noyabr 1995) təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 42-ci maddəsində [1] hər bir vətəndaşın təhsil hüququnun təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri və təhsil fəaliyyətinin tənzimlənməsinin ümumi şərtləri müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının vətəndaşların təhsil hüququnun təmin edilməsinə dair müddəalarının realizəsini təmin etmək məqsədilə bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir ki, onların sırasında "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (19 iyun 2009) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən əlavə təhsil dedikdə, vətəndaşların hərtərəfli təhsil tələbatını ödəmək məqsədi ilə əlavə təhsil proqramları əsasında verilən təhsil başa düşülür. Həmin Qanunun 24-cü maddəsinə görə əlavə təhsil fasiləsiz təhsilin və peşə hazırlığının tərkib hissəsi olmaqla, peşə-ixtisas təhsilinin hər hansı pilləsini bitirmək haqqında dövlət sənədi olan hər bir vətəndaşın fasiləsiz təhsil almaq imkanını təmin edir və insan potensialının inkişafı, kadrların intellektual və peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi, onların daim dəyişən və yeniləşən əmək şəraitinə uyğunlaşdırılması, yaşlı vətəndaşların ölkənin sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında fəal və səmərəli iştirakının təmin edilməsi vəzifəsini daşıyır [2].

"Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 22-1-ci maddəsi ilə dövlət qulluqçusunun əlavə təhsilinin ümumi mexanizmi müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən "Dövlət qulluqçusunun əlavə təhsili fasiləsiz təhsilin və peşə hazırlığının tərkib hissəsi olmaqla, peşə-ixtisas təhsilinin hər hansı pilləsini bitirmək haqqında dövlət sənədi olan hər bir dövlət qulluqçusunun (o cümlədən stajçı kimi və sınaq müddətinə qəbul edilmiş şəxslərin) fasiləsiz təhsil almaq imkanını təmin edir" [3].

---

* Məqalə h.ü.f.d. Əli Rzayev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Dövlət qulluqçularının əlavə təhsilini dövlətin kadr siyasətinin tərkib hissəsi kimi səciyyələndirən bir sıra mühüm amillər mövcuddur. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün birinci növbədə dövlətin kadr siyasətinin mahiyyətinə dair elmi mülahizələrə diqqət yetirmək, onun nəzəri və təcrübi aspektlərini təhlil etmək lazımdır. Belə ki, hüquq ədəbiyyatında dövlət idaəetmə sistemində kadır siyasətinin mahiyyətinə dair bir sıra dəyərli mülahizələr irəli sürülmüşdür. H.f.d. Ə.H.Rzayevin fikrincə, hər bir cəmiyyətin həyatında və fəaliyyətində dövlət idarəetmə sistemində kadr siyasəti öz təyinatına, mahiyyətinə və roluna görə mühüm sosial-siyasi təzahür kimi çıxış edir. İctimai və iqtisadi münasibətlərinin tənzimlənmə təcrübəsi göstərir ki, mürəkkəb və kompleks təzahür kimi kadr siyasəti normativ-hüquqi, təşkilati, elmi-təcrübi mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilir. Hazırda kadr siyasəti idarəetmədə, politologiyada və başqa sahələrdə aktual problemlərdən biridir [4, s.432].

Dövlətin kadr siyasətinin məzmunu onun fəaliyyəti ilə şərtlənir. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi isə öz növbəsində müvafiq istiqamətlərin formalaşması ilə nəticələnir. Ədəbiyyatda mövcud olan belə bir fikirlə razılaşmaq olar ki, kadr xidmətinin strukturu onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə formalaşır. Bura: 1) heyətin formalaşması (komplektləşmə, öyrənilmə, hazırlıq, azad olunma); 2) heyətin bölgüsü və paylanması (ilkin yerləşdirmə, peşəyə uyğunlaşma, yerdəyişmə); 3) heyətin fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılması (əməyin mühafizəsi, tibbi və sosial təminatın təşkili, stimullaşdırıcı metodların tətbiqi); 4) idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi, idarəetmə sisteminin, təşkilati layihələşmənin, formalaşma prosesinin idarə edilməsinin təhlilini həyata keçirmək [5, s.117] kimi amillər daxil edilmişdir. Dövlətin kadr korpusunun əsas hissəsini dövlət qulluqçuları təşkil edir. Kadr anlayışının mahiyyəti isə ədəbiyyatda əsasən üç əlamət üzrə xarakterizə edilir. Bu əlamətlərin sırasına: 1) işçinin nisbətən davamlı peşə ixtisasına, xüsusi hazırlığa malik olması; 2) onun mövcudluğu və həyat təminatının əsas mənbəyi olan daimi xarakterli qulluq - əmək fəaliyyəti; 3) əmək kollektivində işçinin fəaliyyəti və vəzifələrinin icrasını, faktiki işlədiyi təşkilatın funksiyasını realizə və təmin edən sosial vəzifə mövqeyinə malik olması [6, s.152-153] kimi məsələlər daxil edilmişdir. Kadr texnologiyasının məzmunu ya insan imkanları haqqında məlumat almağa, ya təşkilat üçün tələb olanları formalaşdırmağa, ya da onların realizəsinin şərtlərini dəyişməyə imkan verən ardıcıl aparılan hərəkətlərin, üsulların, əməliyyatların məcmusu kimi təsvir edilir [7, s.469]. Kadr siyasətinin həyata keçirilmə mexanizmi kadr siyasəti konsepsiyasını, kadr işinin qanunvericilik bazasına, proseslərinə, metodlarına, üsullarına, metodologiyasına, texnologiyasına və formalaşmasına və kadr təminatına istiqamətləndirilmiş kadr fəaliyyəti sistemi kimi baxılır [4, s.450].

Elmi ədəbiyyatda dövlətin kadr siyasəti anlayışına dair müxtəlif baxışlar, yanaşmalar və dəyərli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin elmi müddəalar içərisində: dövlət aparatının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri, kadrların kəmiyyət və keyfiyyət tələbatlarının proqnozları nəzərə alınmaqla dövlət qulluqçularının seçilməsi, hazırlığı və səmərəli istifadəsinə tələblərin formalaşması üzrə dövlətin ümumi kursu və ardıcıl fəaliyyəti [8, s.213], dövlət qulluğuna yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin cəlbi, təhkim edilməsi və tam uyğunluqla istifadə olunmasında onların peşəkarlıq potensialını reallaşdırmaq məqsədilə öz vəzifə borclarını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsi üçün şəraitin yaradılmasında dövlət hakimiyyət orqanlarının səmərəli funksiya göstərməsi [9, s.296], dövlət aparatında vəzifələrə namizədlərin hazırlığı və seçimi, aparatın kadrlarla komplektləşdirilməsi, irəli çəkilməsi, yenidən hazırlığı, həvəsləndirilməsi, işçilərin təminatı, məsuliyyəti və həmçinin işdən azad olunmağa yönəlmiş prinsiplər və onların əsasında aparılan tədbirlər sistemi [10, s.206-207], kadr işinin forma və metodlarının müəyyən edilməsinə yönəldilmiş dövlət orqanlarının və qeyri-dövlət təşkilatlarının nəzəri biliklərinin, ideyalarının, baxışlarının, prinsiplərinin, münasibətlərinin və təşkilati-praktiki tədbirlər sistemi

cəmiyyətin kadr potensialının formalaşma strategiyasının, professional inkişafının və rasional istifadəsinin ifadəsi [9, s.99] kimi məntiqi yanaşmalar təqdirə layiq cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir və elmi cəhətdən maraq doğurur. Xüsusi statusa malik dövlət orqanlarının yaradılması üzrə fəaliyyət dedikdə, dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin təşkilati təminatı üzrə fəaliyyətin bilavasitə iştirakçısı olan, müvafiq məqsədə nail olmaq üçün qarşıda duran vəzifələrin həlli yollarını müəyyən edən və onları uğurla həyata keçirən xüsusi statuslu dövlət orqanlarının çoxtərəfli fəaliyyət sistemi nəzərdə tutulur. Bu sistemə daxil olan, dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinə dair dövlət sifarişinin formalaşdırılmasında və reallaşdırılmasında iştirak edən dövlət orqanlarının təsnifatını aşağıdakı kimi göstərmək olar: 1) yuxarı icra hakimiyyəti orqanı, dövlət qulluğu məsələləri üzrə xüsusi statusa malik mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı və dövlət orqanlarının müəyyən profil üzrə struktur bölmələri; 2) dövlət orqanlarının kadrlarla iş üzrə struktur bölmələri; 3) müxtəlif istiqamətlər üzrə dövlət qulluqçularının əlavə təhsil proqramlarını həyata keçirən dövlət təhsil müəssisələri və mərkəzləri.

Dövlət qulluğu məsələləri üzrə orqanlar qanunvericilik səviyyəsində və ya vəzifəli şəxslərini təsdiq etdiyi əsasnamə əsasında fəaliyyət göstərirlər. Dövlət qulluğunun ayrı-ayrı məsələləri üzrə rəhbərlik həmçinin dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin yerinə yetirilməsinə nəzarət edən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının başçıları tərəfindən də həyata keçirilir. Ümumi səlahiyyətli dövlət orqanları ilə yanaşı, dövlət qulluğunun bilavasitə idarə edilməsi bir qayda olaraq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı statusunda, xüsusən də dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin təşkili ilə məşğul olan xüsusi dövlət orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu orqanın səlahiyyətlərini Böyük Britaniyada Mülki Qulluq və Elmi Məsələlər üzrə İdarə, Kanadada dövlət qulluğunun idarəedilməsi üzrə mərkəzi orqan Xəzinədarlıq Şurası, Çin Xalq Respublikasında ÇXR Dövlət Şurasının Kadrlar Nazirliyi, ABŞ-da dövlət qulluğunun idarəedilməsi üzrə xüsusiləşdirilmiş orqanlar - Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə İdarə, Xidmətlər Sistemi Məsələləri üzrə Şura və Xüsusi Komissiya həyata keçirir. Fransada dövlət qulluğu məsələləri üzrə bilavasitə idarəetmə və fəaliyyətin koordinasiyası İctimai Qulluq Nazirliyinə həvalə olunmuşdur. Burada konsultativ - məşvərətçi statusa dövlət ictimai qulluğu üzrə Ali Şura malikdir, onun funksiyalarına qulluqçuların peşəkar hazırlıq məsələləri üzrə münasibətlərin müəyyən edilməsi də daxildir. Almaniya Federativ Respublikasında dövlət qulluğu üzrə ümumi idarəetmə qanunvericiliyə müvafiq olaraq öz fəaliyyətini müstəqil tənzimləyən və buna görə də tam məsuliyyət daşıyan, Federal Daxili İşlər Nazirliyinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərən Kadrlar üzrə Federal Komitə tərəfindən həyata keçirilir. Komitənin vəzifələrinə dövlət qulluqçularının yenidən hazırlığına, ixtisasının artırılmasına və imtahanların təşkili səviyyələrinə dair təlimatların hazırlanması da daxil edilmişdir. Yaponiyada dövlət qulluğunun idarə edilməsi üzrə səlahiyyətlər Nazirlər Kabineti yanında heyət üzrə Palataya məxsusdur. Rusiya Federasiyasında Dövlət qulluğunun idarə edilməsi üzrə Orqanın funksiyalarını 1991-ci ildən 1994-cü ilə qədər Rusiya Federasiyası hökumətinin nəzdində dövlət qulluğu üçün kadrların hazırlığı (Ros. kadrlar) üzrə Baş İdarə, sonra isə Rusiya Federasiyasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Şura, Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə İdarəsi həyata keçirir. Ukrayna Respublikasında Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Koordinasiya Şurası, vahid dövlət siyasətinin aparılması və dövlət qulluğunun funksional idarə edilməsi üçün Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Qulluğunun Baş İdarəsi, Qazaxıstan Respublikasında ölkə Prezidentinin bilavasitə tabeliyində olan Dövlət Qulluğu İşləri üzrə müvəkkil, Qırğızıstan Respublikasında isə Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Agentlik və Dövlət Qulluğu üzrə Şura fəaliyyət göstərir.

Müasir hüquq ədəbiyyatında bir sıra hallarda dövlət qulluğunun idarə edilməsi anlayışına Şuranın "idarəetmə orqanı" kimi daxil edilməsinə baxmayaraq, onu dövlət qulluğunu idarə

edilmə orqanı kimi adlandırmaq tövsiyə olunmur. Şura məsləhətçi struktur vahidinin funksiyalarını yerinə yetirdiyinə görə idarəetmə orqanı hesab edilmir [11, s.101; 12, s.162].

Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu üzrə dövlətin kadr siyasəti Azərbaycan Respublikasının Dövlət Qulluğunu İdarəetmə Şurası, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Administrasiyasının Kadr məsələləri şöbəsi, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının kadr bölmələri tərəfindən həyata keçirilir.

"Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən dövlət qulluğunu idarəetmə orqanları dedikdə, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Qulluğunu İdarəetmə Şurası nəzərdə tutulur. Həmin maddə ilə dövlət qulluğunu idarəetmə orqanlarının təsnifatı verilməmiş, yalnız fəaliyyətini ictimai əsaslarla həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Qulluğunu İdarəetmə Şurasının (bundan sonra - Şura) statusu müəyyən edilmişdir. Şuranın fəaliyyət istiqamətlərinə: Azərbaycan Respublikasında Dövlət qulluğu haqqında Qanunun tətbiqinə nəzarət, dövlət qulluğunun normativ-metodiki təminatını həyata keçirmək və Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluqçuları kateqoriyasına aid edilən şəxslərin siyahısını müəyyən etmək kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən vəzifələr daxil edilmişdir. 18 nəfər üzvdən ibarət olan Şuranın 6 üzvü Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən, 6 üzvü Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri tərəfindən, 6 üzvü isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin sədri tərəfindən təyin edilir. Şuranın səlahiyyətləri qanunla təsdiq edilən Əsasnamə ilə müəyyən edilir. Şura dövlət orqanı deyil və onun üzvləri öz səlahiyyətlərini ictimai əsaslarla həyata keçirirlər. Şuranın qəbul etdiyi qərarların məcburiliyi müvafiq dövlət qulluqçuları üçün müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri və Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin sədri tərəfindən təmin edilir [3].

"Azərbaycan Respublikasının Dövlət Qulluğunu İdarəetmə Şurası haqqında" Əsasnamə [13] ilə Şuranın əsas funksiyalarına bir sıra, o cümlədən vahid dövlət kadr siyasətinin formalaşdırılmasında iştirak; dövlət qulluğunun kadr təminatının proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması işinin həyata keçirilməsi; dövlət hakimiyyəti orqanlarının dövlət qulluğu və kadr xidmətlərinin metodik işinin əlaqələndirilməsi; dövlət qulluqçularının peşə hazırlığı və əlavə təhsili sahəsində işlərin təhlili və bununla bağlı təkliflərin hazırlanması; dövlət qulluqçularına dair məhdudiyyətlərin və təminatların yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlər daxil edilmişdir. Şura Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunundan irəli gələn vəzifələrin reallaşdırılması üzrə fəaliyyətin koordinasiyası çərçivsində dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin normativ-metodiki təminatı üzrə rəhbərliyi həyata keçirir.

Dövlət qulluğu sahəsində aparılan islahatları sürətləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin müvafiq Fərmanları ilə "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya" [14] (bundan sonra Komissiya) yaradılmış və onun Əsasnaməsi [15] təsdiq edilmişdir. Komissiya mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olaraq Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu sahəsində qəbul edilmiş normativ hüquqi aktların tətbiqini təşkil edən, dövlət qulluğu üçün kadrların müsabiqə əsasında seçilməsi, yerləşdirilməsi, dövlət qulluqçularının əlavə təhsili və məsələlər barədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş siyasətin həyata keçirilməsini təmin edir. Komissiya tərəfindən həyata keçirilən bir sıra əsas vəzifələr mövcuddur ki, onların sırasında dövlət qulluğu və digər kadr məsələləri sahəsində vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında iştirak etmək və bu siyasəti həyata keçirmək; dövlət qulluğunun kadr

təminatının proqnozlaşdırılması sahəsində təkliflər hazırlamaq, bu sahədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Qulluğunu İdarəetmə Şurasının tapşırıqlarını yerinə yetirmək; dövlət qulluğu və kadr məsələləri sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi üçün tələb olunan normativ hüquqi aktların layihələrini hazırlamaq; dövlət qulluqçularının peşə hazırlığı və əlavə təhsili sahəsində dövlət orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək, bu sahədə işlərin vəziyyətini təhlil etmək və təkliflər hazırlamaq; müvafiq sahədə kadr hazırlığını təmin etmək, həmçinin mütəxəssislərin hazırlanması və əlavə təhsili üçün tədbirlər görmək [15] kimi məsələlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan vəzifələrə uyğun olaraq Komissiyaya həvalə olunmuş funksiyaların sırasına - təlim tələbatlarını müəyyənləşdirmək və dövlət qulluqçuları üçün təlim strategiyasını hazırlamaq; dövlət qulluqçularının peşə hazırlığı və əlavə təhsili məsələləri üzrə dövlət orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək; Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasını cəlb etməklə dövlət qulluğu sahəsində olan problemlərə dair tədqiqatlar aparmaq kimi məsələlər aid edilmişdir.

Dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinə xüsusi önəm verən, Müasir Azərbaycanın yaradıcısı və qurucusu Ümummilli Lider Heydər Əliyev dövlət idarəçiliyi sahəsi üçün mütəxəssis hazırlığı işinin müasir tələblərə uyğun qurulması, onların peşəkar səviyyələrinin artırılması, dövlət idarəçilik sahəsində elmi tədqiqatların aparılmasının təşkili və həmin sahənin analitik-informasiya təminatının möhkəmləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasını [16] (bundan sonra Akademiya) yaratmış və onun Nizamnaməsini təsdiq etmişdir. Akademiya ali və əlavə təhsil proqramlarını həyata keçirən, fundamental və tətbiqi elmi tədqiqatlar aparan ali təhsil müəssisəsi, dövlət idarəçiliyi və icra hakimiyyəti orqanları üçün mütəxəssislərin hazırlanması və əlavə təhsili sahəsində aparıcı metodik, tədris, elm və analitik informasiya mərkəzi kimi öz üzərinə düşən vəzifələri müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirir. Akademiyanın Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilmiş fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə: dövlətin kadr siyasətinə dair təkliflərin işlənib hazırlanması; dövlət vəzifələrində olan dövlət qulluqçularının, habelə onları əvəz etmək üçün ehtiyat kadrların hazırlanması və əlavə təhsilinin təmin edilməsi; dövlət idarəçiliyi, dövlət qulluqçularının hazırlanması və əlavə təhsili sahəsində beynəlxalq proqram və layihələrin elmi və təşkilati cəhətdən müşayiət edilməsi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlər aid edilmişdir. Bu sahədə münasibətlər Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş "Dövlət qulluqçusunun əlavə peşə təhsilinin növü, forması, müddəti və maliyyə təminatı Qaydaları" [17] (bundan sonra - Qaydalar) ilə tənzimlənir. Qaydalarda dövlət qulluqçularının yenidənhazırlanma və ixtisasartırma kurslarının dövlət sifarişi əsasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət orqanları peşə təhsili keçmə üçün dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitə uyğun olaraq, növü və forması göstərilməklə cari tədris ilində əlavə təhsil keçəcək dövlət qulluqçularının sayı və peşə təhsili keçirilməsi zəruri olan ixtisas və vəzifələrə dair məlumatları hər ilin may ayının sonuna qədər Komissiyaya təqdim etməlidirlər. Komissiya həmin məlumatlar əsasında dövlət sifarişini hazırlayaraq təsdiq edilmək üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim edir. Dövlət qulluqçularının əlavə peşə təhsili dövlət büdcəsi vəsaiti və qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Dövlət qulluğunun idarəedilməsinin əsas məqsədi: dövlət qulluğunun kadr, təşkilati və normativ hüquqi təminatı; dövlət qulluqçularının hüquqlarının həyata keçirilməsi və vəzifələrinin yerinə yetirilməsi; dövlət qulluqçuları üçün müəyyən olunmuş məhdudiyyətlərə əməl olunması və təminatların yerinə yetirilməsinə nəzarətdən ibarətdir.

Dövlət qulluğunun idarəedilməsinin inzibati-hüquqi statusuna dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin həyata keçirilməsi ilə bağlı müxtəlif məzmunlu funksiyaların yerinə

yetirilməsini - dövlət qulluğunun kadr təminatının proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması üzrə işin təşkili və realizəsi, dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin təşkili və ona rəhbərliyin həyata keçirilməsi kimi məsələləri daxil etmək olar.

Qaydalarda nəzərdə tutulan hallarda dövlət qulluqçusunun əlavə təhsil keçməsinə dair bir tərəfdən müvafiq dövlət orqanı (sifarişçi) və Komissiya, digər tərəfdən isə, təhsil müəssisəsi (icraçı) arasında müəyyən edilmiş qaydada müqavilə bağlanılır. Dövlət qulluqçularının əlavə təhsili üzrə müqavilə dedikdə, dövlət sifarişi əsasında müəyyən olunmuş tədris proqramları üzrə dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinə dair tərəflərin hüquqlarının, vəzifələrinin və məsuliyyətinin müəyyən olunması haqqında dövlət orqanları ilə təhsil müəssisəsi arasında saziş başa düşülür. D.N.Baxraxın fikrincə, dövlət sifarişlərinin yerinə yetirilməsi zamanı bu halda kontragentə qarşı münasibət üzrə hakim səlahiyyətlərə malik olan subyektlərin müqaviləsini təmsil edərək inzibati müqavilə bağlanıla bilər [18, s.133-134]. Dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin təşkili və məzmunu müvafiq normativ aktlar və təhsil müəssisələrinin əlavə təhsil proqramları ilə müəyyən olunurlar. Dövlət orqanı ilə təhsil müəssisəsi arasında bağlanmış müqavilədə dövlət qulluqçularının əlavə təhsili üzrə tərəflərin hüquqları, vəzifələri və məsuliyyəti müəyyən olunmalıdır. Ən əhəmiyyətlisi isə ondan ibarətdir ki, müqavilənin bağlanması zamanı təhsil müəssisəsinin statusuna (akademiya, institut, mərkəz və s.) uyğun olan hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirilməlidir.

Qaydalara əsasən dövlət qulluqçularının əlavə təhsili üzrə dövlət sifarişinin həcmi və strukturu Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim olunmuş dövlət sifarişinin həcmi və strukturu üzrə təkliflər Komissiya tərəfindən hazırlanır və irəli sürülür. Fikrimizcə, dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin təşkili üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinə aşağıda qeyd olunan məsələlərin Qaydalara daxil edilməsi məqsədəmüvafiqdir:

- dövlət qulluqçularının ixtisas səviyyəsinin onların vəzifə səlahiyyətlərinin layiqincə yerinə yetirmələrinə səmərəli təsirini nəzərə alaraq dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin müxtəlif istiqamətlərinə olan real tələbat müvafiq dövlət orqanları tərəfindən mütəmadi olaraq hər il üçün müəyyən edilməli və bununla əlaqədar müvafiq tədbirlər planı işlənib hazırlanmalıdır;
- ilk dəfə dövlət qulluğuna qəbul olunan şəxslərin ilk iş ili müddətində məcburi qaydada əlavə təhsilin ixtisasartırma növü üzrə kurslara cəlb edilməsinə dair dövlət sifarişinin həcmi və strukturu üzrə təkliflər müəyyən olunmuş müddət ərzində Komissiyaya təqdim edilməlidir;
- dövlət qulluqçularının vəzifədə irəli çəkilməsi, onlar üçün müvafiq təminat əlavə təhsilin nəticələri və əldə olunmuş biliklərin təcrübədə tətbiqi ilə birbaşa əlaqələndirilməlidir.

Qeyd olunanlardan əlavə Qaydalara tapşırıq, dövlət orqanının müraciəti, əlavə təhsilə olan tələbatın müəyyən edilməsi meyarları, iqtisadi normativlər, dövlət sifarişinin yerləşdirilməsi, dövlət sifarişçiləri və s. bu kimi hüquqi terminlərin daxil edilməsi və onlara müvafiq anlayışların verilməsi zəruri məsələlərdən biridir. Həmçinin dövlət qulluqçularının əlavə təhsili üzrə dövlət sifarişinin formalaşdırılması, yerləşdirilməsi və yerinə yetirilməsi qaydası, icra hakimiyyəti orqanlarının Komissiya ilə, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və dövlət qulluqçularının əlavə təhsili üzrə proqramları həyata keçirən təhsil müəssisələri ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkili qaydalarını tənzimləyən normaların da Qaydalarda öz əksini tapması zəruridir.

Dövlət idarəetməsi sferasında kadr təminatı probleminin həlli təcrübəsinin təhlili göstərir ki, dövlət qulluqçularının əlavə təhsili ilə məşğul olan şəxslər tərəfindən həmin məsələnin həllinin mahiyyətinə və metodlarının müəyyən edilməsinə az əhəmiyyət verilir. Bunun əsas səbəblərindən biri dövlət qulluğunun idarəedilməsi üzrə kadrların seçiminin formalaşmış sisteminin, dövlət idarəetməsinin və dövlət qulluğunun elmi-metodoloji cəhətdən kifayət qədər

zəif işlənməsidir. Bunun da məntiqi nəticəsi ondan ibarətdir ki, fəaliyyətdə olan dövlət idarəetmə strukturları təkmilləşdirilməli, onların vəzifə səlahiyyətlərinin əhatə dairəsi konkretləşdirilməli, müvafiq vəzifələrin yerinə yetirilməsinə dair ənənəvi yanaşmalara yenidən baxılmalı, dövlət hakimiyyəti orqanlarının kadrlarla iş bölmələrində qulluq keçən dövlət qulluqçularının ixtisas üzrə attestasiyası keçirilməli, dövlət qulluğunun idarəedilməsinə dair müasir problemlərin mahiyyətini dərindən dərk etməyə qadir, baza təhsilindən asılı olmayaraq siyasi, iqtisadi, hüquqi hazırlığa malik, geniş elmi biliyə yiyələnmiş, dövlət qulluğunun idarəedilməsi üzrə müxtəlif məzmunlu əlavə təhsil proqramlarını mənimsəmiş, müvafiq sahə üzrə minimum təcrübəsi olan mütəxəssislər dövlət qulluğunun idarəedilməsinə cəlb edilməlidirlər.

Aparılmış elmi araşdırmanın nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki:

- dövlət qulluqçularının əlavə təhsili üzrə proqramları həyata keçirən təhsil müəssisələrinin maddi marağını artırmaqla onların məsuliyyətini artırmaq olar;
- dövlət qulluqçularının əlavə təhsili üzrə təhsil proqramlarının yerinə yetirilməsinin nəticəsi olaraq sifarişçilərlə icraçılar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən inzibati müqavilələrin rolunu və onların tərəflərinin maddi və inzibati məsuliyyətini artırmaq lazımdır;
- dövlətin kadr siyasətinin tərkib hissəsi olaraq dövlət qulluqçularının əlavə təhsili üzrə məzunların müsahibədən kənar əsaslarla yerləşdirilməsinin təcrübədə tətbiqi daha faydalı olar;
- dövlət qulluqçularının əlavə təhsili üçün nəzərdə tutulmuş büdcə vəsaitlərinin tənzimlənməsinə xüsusi nəzarət edilməlidir;
- müvafiq icra hakimiyyəti və digər dövlət orqanlarının öz dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinə görə məsuliyyəti nəzərdə tutulmalıdır;
- dövlət qulluğunun ehtiyat kadrlarının siyahısına daxil edilmiş şəxslərin nəzərdə tutulmuş müddət ərzində ən azı bir dəfə dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına müvafiq ixtisasartırma kurslarına cəlb edilməsi və ehtiyac yarandığı məqamda onlardan istifadə edilməsi daha faydalı ola bilər.

Fikrimizcə, təqdim olunmuş təkliflərdən istifadə dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin daha səmərəli təşkilinə və dövlət sifarişinin formalaşması mexanizminin təkmilləşdirilməsinə imkan yarada bilər.

Açar sözlər: dövlət qulluğu, dövlətin kadr siyasəti, dövlət qulluqçusunun əlavə təhsili.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Hüquq ədəbiyyatı, B., 2009.
2. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. B., Qanun, 2009.
3. Dövlət qulluğu haqqında sənədlər toplusu. B., Qanun, 2011.
4. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. B., Elm, 2011.
5. Назаренко Н.Ю. Государственная служба Российской Федерации. Изд. второе. М., Экзамен, 2007.
6. Государственная служба: энциклопедический словарь. Под ред. В.К.Егорова, И.Н.Барцица. М., РАГС, 2008.
7. Черепанов В.В. Основы государственной службы и кадровой политики. М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2008.
8. Государственная служба. Под ред. В.Г.Игнатова. Учебник. М., ИКЦ «МарТ»; Ростов-н/д, «МарТ», 2004.
9. Энциклопедический словарь работников кадровой службы. Под ред. В.М.Анисимова. М., Инфра-М, 1999.

10. Государственная служба (комплексный подход). Под ред. А.В.Оболонского. Учебник. М., Дело, 1999.

11. Ноздрачев А.Ф. Государственная служба. Учебник для подготовки государственных служащих. М., Статут, 1999.

12. Старилов Ю.Н. Служебное право. М., БЕК, 1996.

13. «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Qulluğunu İdarəetmə Şurası haqqında" Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 29 mart 2002-ci il tarixli, 283-IIQ nömrəli Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002-ci il, №5, maddə 217.

14. "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu məsələləri üzrə Komissiya"nın yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 19 yanvar 2005-ci il tarixli 180 nömrəli Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2005-ci il, №1, maddə 14.

15. "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya haqqında" Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 3 iyun 2005-ci il tarixli 247 nömrəli Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2005-ci il, №6, maddə 484.

16. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 3 yanvar 1999-cu il tarixli 60 nömrəli Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999-cu il, №01, maddə 13.

17. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 19 mart tarixli 44 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Dövlət qulluqçusunun əlavə peşə təhsilinin növü, forması, müddəti və maliyyə təminatı Qaydaları". Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2011-ci il, №02, maddə 71.

18. Бахрах Д.Н. Административное право. Учебник. М., Бек, 1993.

Орудж МАМЕДОВ

ПОНЯТИЕ И ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ

Резюме

В статье дается толкование свойствам, характеризующим отношения организационно-правового обеспечения дополнительного образования государственных служащих, которые являются неотъемлемой частью системы общественных отношений, возникающих в сфере государственной службы. Организационно-правовое обеспечение дополнительного образования государственных служащих характеризуется, с одной стороны, как профессиональность их служебной деятельности, осуществление принципов профессионализма и компетентности, реализация единой кадровой политики, создание нормативно-методической базы, обеспечивающей стабильную деятельность государственных органов, с другой же стороны, как формирующий деятельность дополнительного образования государственных служащих, установление статусов субъектов, координирующих и контролирующих. В конце даны предложения по регулированию отношений организационно-правового обеспечения дополнительного образования государственных служащих.

Ключевые слова: государственная служба, государственная кадровая политика, дополнительное образование государственных служащих.

Oruj MAMMADOV

THE CONCEPTION AND FOUNDATIONS OF THE ORGANIZATIONAL-LEGAL SUPPORT OF CIVIL SERVANTS FURTHER EDUCATION

Summary

The article analyses indications characterizing relations of organizational-legal support of civil servants further education who are the irreplaceable part of public relations in civil service. Organizational and legal support of civil servants further education is characterized, on the one hand, as professionalizing their service, realizing the principles of competence, the implementation of the unique personnel policy by the government, establishing the normative methodic framework which guarantees the stable activity of state bodies and, on the other hand, as defining the establishment on civil servants further education and status of supervising and coordinating subjects. In conclusion some proposals regarding the regulation of the organizational-legal support of civil servants further education are offered.

Keywords: civil servants, state personnel policy, civil servants further education.

UOT 347

Fəxrəddin NAGIYEV
ARPDİA kafedra müdiri,
hüquq üzrə f.d., dos.

KONSTİTUSİYA İSLAHATLARI CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINA XİDMƏT EDİR*

Bəşər tarixində cəmiyyətin siyasi sisteminə, onun mütərəqqi inkişafına təsir göstərən elə normativ sənədlər olmuşdur ki, onlar insan və vətəndaş hüquqlarının, dövlət hakimiyyəti institutlarının sabit fəaliyyətinin təmin edilməsində misilsiz rol oynamışdır. Bu hüquqi sənədlər sırasında dövlətin əsas qanunu sayılan konstitusiya ən önəmlisidir. Konstitusiya xalqın suverenliyini, dövlət quruluşunu, şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsaslarını, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə sistemini tənzimləyən siyasi-hüquqi sənəddir. Konstitusiya anlayışı latınca «təsisat», «quruluş» deməkdir.

Həmin terminə qədim Roma hüququnda rast gəlinir və burada konstitusiya imperator tərəfindən verilən göstəriş xarakterli müxtəlif aktları əhatə edirdi. Feodalizm dövründə də «Əsas Qanun» ifadəsi işlədilmişdir və hazırda bu ifadə bir sıra dövlətlərdə konstitusiyanın analoqu kimi geniş istifadə edilir.

Bəzi tarixşünaslar hesab edir ki, islam tarixində ümumi hüquq və vəzifələri təsbit edən ilk yazılı konstitusiya Məhəmməd peyğəmbərin adı ilə bağlı olan Mədinə şəhər dövlətinin konstitusiyasıdır. Mədinə şəhər dövlətinin müsəlman olan və müsəlman olmayan vətəndaşlarına xitab edilən və Mədinə xalqını təşkilatlandırmaq məqsədi güdən bu sənəd müsəlman aləmində «Mədinə Konstitusiyası» kimi də tanınır. Bir çox islami qaynaqda qismən və ya tamamilə əksini tapan bu sənəd, yeni bir dövlətin təsis sənədi xüsusiyyətinə malik olan və bu dövləti təşkil edən insanların, icmaların tabe olduğu bir sıra əsas normaları öz dövrünün üslubu ilə müəyyən edən bir topludur. Məhəmməd peyğəmbərin 622-ci ildə Mədinəyə köçməsindən sonra, «kitab» və «səhifə» adlanan yazılı konstitusiyanın hazırlanması hüquqi nöqteyi-nəzərdən bəşər tarixinin çox önəmli hadisələrindən biridir.

Konstitusiya hüququ elminin əksər mənbələrində göstərilir ki, nə antik dünyada, nə də orta əsrlərdə konstitusiyanın müasir anlamı olmamışdır, o dövrlərdə bütün cari hüquqyaratma fəaliyyətinin hüquqi bazası ola biləcək əsas qanunlar da yox idi. 1787-ci ildə isə ABŞ-da, bir neçə il sonra Fransa və Polşada konstitusiyaların qəbulu xalqın geniş təbəqələrinə rəhbərlik edən gənc inqilabçı burjuaziyanın feodal quruluşuna və feodal hüququna qarşı mübarizəsi ilə bağlı idi və vətəndaşların hüquq bərabərliyini təcəssüm etdirirdi (1, s. 21).

Digər dövlətlər kimi, Azərbaycanın da özünəməxsus müəyyən konstitusiya tarixi vardır. Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəllərində müstəqilliyinin və suverenliyinin əldə edilib qorunması, müstəqil dövlətin qurulması və fəaliyyət göstərməsi üçün, eyni zamanda, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi məqsədilə müstəqil konstitusiyasının qəbul edilməsi yolunda inadlı mübarizə aparmışdır. Azərbaycanın konstitusiya quruculuğu tarixinə nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqil konstitusiyası olmamışdır. Bu dövlət fəaliyyət göstərdiyi dövrdə konstitusiya xarakteri daşıyan bir neçə akt qəbul etmişdir. 1919-cu ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti, hökuməti və bayrağı haqqında konstitusiya

* Məqalə

xarakterli qanunları müəyyən qədər Azərbaycanın Konstitusiya quruculuğunun başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar (2, s. 71).

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı, Azərbaycanda sovetlər hakimiyyəti quruldu və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yarandı. 1921-ci il mayın 19-da Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Bu konstitusiya sovetlər ideyası əsasında fəaliyyət göstərir, Azərbaycanda sosializm cəmiyyətinin qurulmasını bir vəzifə olaraq qarşıya qoyur, respublikada sovet hakimiyyətinin qələbəsini, sovet hakimiyyətinin simasında proletariatın diktaturasını, torpaq, sənaye, bank və sairlərin milliləşdirilməsini qanuniləşdirdi. 1936-cı il SSRİ-nin yeni Konstitusiyası əsasında 1937-ci ildə Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərinə təsadüf edən 1978-ci il Konstitusiyasına Sovet Azərbaycanının əvvəllər qüvvədə olan konstitusiyalarında nəzərdə tutulmayan yeni hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr daxil edilmişdi (3, s. 78).

XX əsrin 80-ci illərinin sonunda beynəlxalq aləmdə baş verən mühüm hadisələr keçmiş sovetlər məkanına da öz təsirini göstərdi və 70 ildən artıq SSRİ dövlətinin tərkibində yaşayan xalqlar öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə başladı. Bu proses kəskinləşdi və sovetlər dövlətinin dağılması beynəlxalq aləmdə yeni müstəqil dövlətlərin yaranmasına səbəb oldu. Xalqımız öz dövlət müstəqilliyini əldə etdi. 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul olundu. Azərbaycanın 1978-ci il konstitusiyasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktına zidd olmayan normaları yeni Əsas Qanun qəbul edilənədək öz hüquqi qüvvəsini saxladı. Həmin dövrlərdə siyasi hakimiyyətdə olan şəxslərin öz xalqına qarşı xəyanəti, sonradan dövlət idarəçiliyi sahəsində heç bir səriştəsi olmayan insanların siyasi hakimiyyətdə təmsil olunması ölkəmizi ağır, qeyri-sabit vəziyyətə saldı, vətəndaş müharibəsi ilə üzləşdirdi və nəinki yeni konstitusiyanın qəbul edilməsi mümkün olmadı, hətta müstəqilliyimizin itirilməsi təhlükəsi yarandı. Belə bir ağır vəziyyətdə xalqın təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyevin böyük və yorulmaz siyasəti nəticəsində ölkədə vətəndaş müharibəsinin qarşısı alındı, dövlət müstəqilliyi qorundu, erməni təcavüzünün qarşısı alınaraq atəşkəs əldə edildi. 1993-94-cü illərdə ölkə daxilində baş verən terror aktlarının, dövlət çevrilişlərinə cəhdlərin qarşısı alındı və müstəqil Azərbaycan Konstitusiyasının qəbulu üçün zəmin yaradıldı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin sədrliyi ilə yeni konstitusiyanın layihəsi hazırlandı və bu layihə ümumxalq müzakirəsinə verilmək üçün 1995-ci il oktyabrın 15-də mətbuatda dərc edildi. Azərbaycan ictimaiyyəti yeni konstitusiya layihəsinin müzakirəsində böyük fəallıq göstərdi və 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən referendumda müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk Konstitusiyası qəbul olundu (4).

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyasının qəbul edilməsindən ötmüş vaxt ərzində cəmiyyət və dövlət həyatının müxtəlif sahələrində köklü dəyişikliklər baş vermiş, hərtərəfli demokratik islahatlar aparılmış, o cümlədən ölkənin bütün hüquq sistemi yenidən qurulmuş, insan haqlarının daha etibarlı qorunması üçün yeni üç pilləli müstəqil məhkəmə hakimiyyəti yaradılmış, hüquq mühafizə sisteminin fəaliyyətinin demokratik dəyərlərə və beynəlxalq standartlara uyğun təşkili məqsədilə yeni qanunlar və məcəllələr qəbul edilmişdir. İctimai-siyasi həyatda baş vermiş bütün bu yeniliklər milli qanunvericiliyin prinsipləri ilə bilavasitə bağlı olduğu üçün ölkəmizin Konstitusiyasında da müvafiq dəyişiklər edilməsi təbii və həm də labüd bir prosesə çevrilmişdir (5). Bir çox ölkələrin dövlət ideologiyası və ictiami-siyasi quruluşu yüz illərdir ki, dəyişməz qalsa da onların konstitusiyalarına saysız əlavə və dəyişikliklər edilib, dəfələrlə yeni konstitusiyalar qəbul olunub (Fransada burjua inqilabından sonra bu günədək 17 dəfə yeni Konstitusiya qəbul edilmiş, Norveçin qüvvədə olan Konstitusiyasının 112 paraqrafından 80-də dəyişiklik olmuşdur).

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müvafiq qərarı ilə 2002-ci il avqustun 24-də və 2009-cu il martın 18-də konstitusiya islahatları ilə bağlı referendum keçirilmişdir. Bu islahatların keçirilməsi üçün sosial, iqtisadi, hüquqi və s. tarixi zərurətlər yaranmışdır.

Konstitusiya islahatları - dövlət hakimiyyətinin dövlət və ictimai quruluşda konstitusionalizm prinsiplərinin reallaşmasına yönəlmiş siyasi qərar və hərəkətlərinin məcmusudur. Konstitusiya islahatları dövlət-hüquq institutlarının bütün sisteminin ölkənin konstitusiya quruluşunun əsaslarının təsbit edilməsinə yönəlmiş keyfiyyətcə yenidən təşkili deməkdir.

Hər bir dövlətin səmərəli hüquq sisteminin yaradılması ictimai dəyişikliklərin dinamikasında kifayət qədər ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Belə sistemin mərkəzində konstitusiya dayanır.

Dövlətin yeni konstitusiyasının işlənib hazırlanması və onun təkmilləşdirilərək inkişaf etməkdə olan ictmai münasibətlərin tələblərinə uyğunlaşdırılması demokratiyanın inkişafının, hüququn və ictimai qaydanın möhkəmləndirilməsinin aktual problemlərindən biridir. Konstitusiyada dövlətşünaslığın elmi əsasları cəmlənir, o, sosial həyatın bütün sahələrinə təsir göstərir. Konstitusiya vasitəsilə dövlətin hüquqi təbiəti, idarəetmə və dövlət quruluşu forması müəyyən edilir, dövlətin, onun region və özünüidarəetmə ərazilərinin təşkilati birliyi əldə edilir, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin qarşılıqlı münasibətləri nizamlanır. Əgər konstitusiya vasitəsi ilə yeni ictimai quruluş formalaşırsa, konstitusiya islahatları vasitəsilə mövcud quruluş modernizə olunur.

Azərbaycan Respublikasında 1991-ci ildən başlayan konstitusiya islahatları ictimai-siyasi həyatın bütün əsas sahələrini əhatə edir. Bu dəyişikliklərin mahiyyəti suveren dövlətdə yeniləşmiş cəmiyyətin hüquqi modelinin yaradılmasındadır. Konstitusiya islahatlarının miqyası bu dövlətlərin bazar iqtisadiyyatının formalaşması yolunu tutması və vətəndaş cəmiyyəti dəyərlərinə önəm verməsi ilə ölçülür. Konstitusiya islahatlarında gənc suveren dövlətlərdə baş verən dövlət suverenliyinin möhkəmləndirilməsi və bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə cəmiyyətin siyasi-dövlət təşkilinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar sosial proseslər; ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması; insanın ali sosial dəyər kimi tanınması kimi ictimai dəyişikliklər öz əksini tapır.

Konstitusiya tənzimlənməsinin rolunun artmasını həm də yeni suveren dövlətlərdən biri olaraq ölkəmizdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklərin inkişaf sürəti və miqyasları da müəyyən edir. Bunu dövlətin konstitusiya qanunvericiliyinin dinamik yenilənmə prosesi də sübut edir. Konstitusiya islahatlarının zərurəti obyektiv olaraq dövlətin ictimai inkişafından irəli gəlir. Birinci mərhələdə dövlət konstitusiyanın mətnində dəyişikliklərlə kifayətlənir və nəticədə onun konstitusiyası məzmun və struktur etibarı ilə əsaslı dəyişikliklərə məruz qalır. Totalitar keçmişlə vidalaşaraq, belə konstitusiya öz dövlətinin konstitusiya tarixində prinsipcə yeni mərhələnin əsasını qoyur.

Azərbaycan dövlətinin konstitusiyası üçün hüquqi əsas onun dövlət müstəqilliyini bəyan edən sənəd olmuşdur. Bu sənəd bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, hələ 2011-ci ilin əvvəllərində «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktının qəbul edilməsinin 20 illiyinin dövlət miqyasında qeyd edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı olmuşdur. Bu sənədlə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin respublikamızın hər bir vətəndaşı üçün ən böyük sərvət olması qeyd edilmiş, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirmi illik yubileyinin ölkəmizin həyatında müstəsna əhəmiyyət daşıyan ictimai-siyasi hadisə oldugu vurgulanmışdır. Biz hamımız bu yubileyin ölkəmizdə və onun hüdudlarından xaricdə nə qədər böyük təntənə və qürurla qeyd edildiyinin şahidi olmuşuq.

Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının konstitusiya inkişafının əsasını təşkil edən konstitusiya islahatları bir sıra fərqli cəhətlərlə səciyyələnir. Bunlar aşağıdakılardır:

Birincisi, cəmiyyətin inkişafının sosialist modelindən imtina edilmiş və liberal-demokratik inkişaf modeli qəbul edilmişdir. Bu özünü dövlətin adının dəyişdirilməsində, dövlət rəmzlərinin ideologiyasızlaşdırılmasında, bayraq, himn, gerbin təsvirində mili-tarixi xüsusiyyətlərə önəm verilməsində göstərir. Bu, liberal-demokratik konstitusiya quruluşuna keçidin qəbul edilməsi kimi dəyərləndirilə bilər.

İkincisi, dövlət cəmiyyətin siyasi sistemində bir partiyanın monopolist mövqeyindən imtina etmiş və ideoloji plüralizmi qəbul etmişdir. Artıq heç bir ideologiya rəsmi, dövlət ideologiyası sayılmır. Siyasi plüralizm də qanuniləşmişdir. Müxalifət partiyalarının qanuni fəaliyyəti leqalaşdırılmışdır.

Üçüncüsü, hakimiyyət bölgüsü konsepsiyası hüquqi dövlət quruculuğunun əsas şərti kimi tanınmışdır. Hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, dövlət hakimiyyəti institutları yenidən qurulmuşdur: seçki sistemi və parlament prosedurları yeniləşmiş və demokratikləşdirilmiş, prezidentli repsublika modeli təsis edilmiş, insan hüquqları üzrə müvəkkil vəzifəsi yaradılmış, yerli özünüidarənin hüquqları genişləndirilmişdir.

Dördüncüsü, mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi – xüsusi, dövlət və bələdiyyə mülkiyyəti növləri tanınmış, iqtisadiyyat bazar münəsibətlərinə əsaslanmağa başlanmışdır.

Beşincisi, hüququn və hüquqi qanunun aliliyi ölkənin konstitusion inkişafının ümumi qanunauyğunluğuna çevrilmişdir.

Altıncısı, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərinə uyğun olaraq, şəxsiyyətin konstitusiya statusu demokratikləşdirilmiş, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi, şəxsiyyət və dövlətin qarşılıqlı məsuliyyəti gücləndirilmişdir.

Yeddincisi, yerli özünüidarənin hüquqları genişləndirilmiş, Azərbaycan Respublikasının tarixində ilk dəfə olaraq yerli özünüidarəetmə konstitusiya institututu kimi tanınmış, ona dövlət təminatı verilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında konstitusiya islahatlarının ilk mərhələsini sovet dövrü konstitusiyaların ənənəvi modeli və məzmunundan imtina, şəxsiyyətin konstitusiya statusunun tanınması və yüksəldilməsi, yeni dövlət hakimiyyəti və idarəetmə modelinin başlangıcı kimi xarakterizə etmək olar. Konstitusiya islahatlarından məqsədin suveren milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın yeni modelinin hazırlanması, vətəndaş cəmiyyəti və yeni dövlət hakimiyyəti institutlarının formalaşması, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsi olduğunu deyə bilərik.

Açar sözlər: konstitusiya; konstitusiya islahatları; cəmiyyətin siyasi sistemi; şəxsiyyətin hüquqi statusu; əsas qanun; dövlət müstəqilliyi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Çirkin V.E. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ. M., 1998. Tərcümə, Bakı, 2000-ci il.
2. Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Elm. 1990.
3. Nağıyev F. Konstitusiya hüququ. Mühazirə mətnləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2011.
4. Abdullayev A. Konstitusiya islahatı cəmiyyətin sosial sifarişidir. «Azərbaycan», 27 yanvar 2009-cu il.

5. Həsənəliyev F. İnsan hüquq və azadlıqlarına daha etibarlı təminat mexanizmi. «Xalq qəzeti», 17 fevral 2009-cu il.
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2010.

Фахраддин НАГИЕВ

КОНСТИТУЦИОННЫЕ РЕФОРМЫ СЛУЖАТ РАЗВИТИЮ ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье рассматриваются вопросы конституционных реформ в Азербайджанской Республике, прослеживаются закономерности проведения таких реформ как показатель устойчивого развития общества. С целью обоснования необходимости конституционных реформ автор делает экскурс в прошлое, анализирует некоторые документы древних государств, таких, как например, возникшего в VII в. арабского государства, касается места и роли конституции в системе государства. Автор анализирует конституционное законодательство Азербайджанской Демократической Республики. Далее он затрагивает вопросы необходимости конституционных реформ в независимой Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: конституция, конституционные реформы, политическая система общества, правовой статус личности, государственная независимость.

Fakhraddin NAGIEV

THE CONSTITUTIONAL REFORMS SERVE A SOCIETY PROGRESS

Summary

In the article the questions of the constitutional reforms in the Azerbaijan Republic are considered, the regularities of such reforms as an important indicator of a sustainable development of a society are traced. For a purpose of substantiation of necessity of the constitutional reforms the author makes excursus to the past, analyzes some documents of the ancient states such the Arabian state arisen in the 7th century, concerns the place and role of the constitution in a State system. The author analyses the constitutional legislation of the Azerbaijan Democratic Republic. Further he touches upon the issues of the constitutional reforms and their carrying out in the independent Azerbaijan Republic.

Keywords: the Constitution, the constitutional reforms, political system of a society, legal status of a personality, the state independence.

UOT 321(091)

Mirafərim SEYİDOV
AMEA FSHİ, a.e.i., hüquq üzrə f.d.

XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANDA MÜSTƏQİL DÖVLƏTÇİLİYİN VƏ İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ PROSESİ*

XVIII əsr Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb dövründən biri olmaqla həm də bir dönüş nöqtəsi idi. Nadir şahın ölümündən sonra İran dövləti sürətlə dağılmağa başladı. Beləliklə, Azərbaycanda feodal münasibətlərin inkişafının nəticəsində, müstəqil dövlət qurumları olan xanlıqların yaranması prosesi qanunauyğun hal oldu. Bu dövr Azərbaycan ərazisində XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin birinci rübünü əhatə edirdi.

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanın sinfi strukturu hakim istehsal münasibətlərinin, məhsuldar qüvvələrin inkişafının səviyyəsi ilə müəyyən edilirdi. Hakim feodal sinfinə xan, sultanlar, bəylər, məliklər, tayfa başçıları, ağalar və yüksək rütbəli müsəlman ruhaniləri – şeyxlər, axundlar, qazılar və mollalar daxil idilər. Əsas antaqonist siniflər feodallar və kəndlilər idi. Bunların hamısı birlikdə dövrün feodal iyerarxiyasını təşkil edirdi. Bu iyerarxiya nərdivanının ən yüksək pilləsində xanlığın ali hakimiyyətinin təmsilçisi olan xan dururdu. A.Bakıxanovun yazdığına görə «monqol sözü – xan, hökmdar, iqtidarda olan şəxs mənasını verir» (2. s. 137). Qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan xan fərmanlar verir, ölüm hökmü kəsir və ya günahkarı bağışlayırdı. Qubalı Fətəli xan «müstəqil hökmdar idi… heç kimə hesabat vermədən, rütbələrə baxmadan istədiyi adamı edam edə, bağışlaya, sürgün edə bilərdi. Bütün icra və məhkəmə hakimiyyətini əlində saxlayan xan hətta şəriətin səlahiyyətlərinə aid olan işlərə də, müdaxilə edirdi. Beləliklə bütün məhkəmə çəkişmələri xanın dəftərxanasında başlayır, sonra şəriət mollalarının ixtiyarına verilir və xan tərəfindən təsdiq edilərək həyata keçirilirdi. Pul tutulmaları ilə bağlı şikayətlər birbaşa xana çatdırılırdı» (6, s. 45-46).

Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqları yanında daimi fəaliyyət göstərən divanlar təşkil olunmuşdu. Bu divanlarda müharibə və sülh məsələləri, vergilərin miqdarı və toplanması, xüsusi əhəmiyyətli cinayət işləri və dövlət əhəmiyyəli digər məsələlər müzakirə olunurdu. Məsələn, Pənahəli xanın dövründə Qarabağ xanlığının divanı xarici düşmənlərin hücumundan qorunmaq məqsədilə Pənahabad qalasının tikilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Divanda xanın fikri həlledici sayılırdı. Bununla belə, xanlar əksər hallarda divan üzvlərinin məsləhətlərinə qulaq asır, yerli adət-ənənələri, şəriətin tələblərini nəzərə alırdılar. XVIII əsrin sonlarında səyahətçi M.Biberşteyn qeyd edir ki, Şirvan xanları «əyanlardan, bəylərdən, nüfuzlu hərbçilərdən ibarət olan şuranın və ya divanın razılığı olmadan mühüm qərarlar qəbul etməkdən çəkinməli idilər…». Müəllif daha sonra əlavə edir ki, xan hakimiyyətindən sui-istifadə edib «adətlərə uyğun olmayan qərarlar qəbul etməklə» özünü təhlükəyə atmış olardı (8. s. 53).

Quba və Qarabağ xanlıqları istisna olmaqla, digər xanlıqların dövlət aparatı primitiv idi. Onun həyata keçirdiyi funksiyaların böyük hissəsi bəylərin ixtiyarına verilmişdi. «Bəylər xanlıqda və xan sarayında həmişə yüksək vəzifələr tuturdular» (3. s. 430). Xanların ən yaxın köməkçilərinin, xanlıqların idarə olunmasında mühüm rolu var idi. Onlar müxtəlif xanlıq idarələrinə rəhbərlik edirdilər. Əsas idarələr isə hərbi idarə və maliyyə idarəsi idi. Maliyyə idarəsinin rəhbəri sərkər-e ali adlanırdı. Xanın şəxsi təsərrüfatını eşikağası, xan xəzinəsinin məxaric hissəsini isə xəzinəağası idarə edirdi. Vergilərin toplanması xan məmurları olan nai-

* Məqalə hüquq üzrə f.d. Əli Rzayev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

blərə, yasavullara, kəndxudalara tapşırılırdı. Onların fəaliyyətinə isə sandıqdar-ağasının başçılıq etdiyi gəlirlər idarəsi nəzarət edirdi.

Xanlıqların ərazisi də inzibati cəhətdən mahallara bölünürdülər. Məsələn, XVIII əsrin sonları üçün Şəki xanlığında altı mahal var idi: Şəki, Xaçmaz, Qəbələ, Padar, Ağdaş, Ərəş (9, s. 59). Qarabağ xanlığı iyirmi bir mahaldan ibarət idi (12, s. 96). Mahallara birbaşa baş nazirə tabe olan naiblər və ya mahalbəyləri başçılıq edirdilər.

Naiblər inzibati, polis və fiskal funksiyalarını yerinə yetirirdilər. Müharibə vaxtı onlar yığma qoşun toplayır, ordu üçün ərzaq ehtiyatları yaradırdılar. Bəzən onlar məhkəmə işlərinə də baxırdılar. Yasavullar qaçaq kəndlilərin tapılmasında feodallara yardım edir, quldurların axtarıb tutulması ilə məşğul olurdular. Göstərdikləri xidmətə görə naiblərə kəndlilərdən və sənətkarlardan pul və natural vergilər, müxtəlif gömrük haqları yığmaq hüququ verilirdi. Qubalı Fətəli xan bu qaydalara bir qədər dəyişikliklər etmişdi. Onun əmrinə görə «hər bir kəndxuda ödəməli olduğu vergiləri xəzinəyə və xan dükanlarına verməli idilər». (7. s. 215). Quba xanlığında qarnizon xidməti də təşkil olunmuşdu. Sıravi döyüşçülər – nökərlər ildə 50 manat, yüzbaşılar isə 200 manat məvacib alırdılar. Qarnizonlar sərhədləri, ticarət yollarını, mühüm strateji məntəqələri qoruyurdular. Digər xanlıqlarda qarnizon xidməti adətən mülkləri sərhəd zolağında və ya ticarət yolları üzərində yerləşən feodallara tapşırılırdı (5. s. 60).

Dövlət başçısı olan xan həm də ən iri feodal idi. Onun geniş əkin sahələri, saysız - hesabsız mal-qara sürüləri, ilxıları, dəyirmanları, karvansarayları, qoşqu heyvanları və s. var idi. Xandan sonra ikinci hakim silkə sultanlar və məliklər daxil idi. Sultan, məlik titulları nisbətən kiçik vilayətlərin hakimlərinə verilirdi. Məsələn, Salyan hakimi, Yuxarı Qarabağın bir sıra hakimləri məlik rütbəsi daşıyırdılar. Sultan və məlik titulu adətən əsilzadə bəylərə və qədim nəslin nümayəndələrinə verilirdi.

Hakim silkin əsas hissəsini bəylər və ağalar təşkil edirdilər. Bəylər mərkəzi hakimiyyətin güclənməsində maraqlı idilər. Bəylər xanlıqda yüksək vəzifələr tutmaqla yanaşı, xüsusi imtiyazlara malik idilər və onlara həvalə edilən vəzifələrdən böyük gəlirlər əldə edirdilər. Xanlar bəylərə irsən keçən iri torpaq sahələri, kəndlər bağışlayırdılar. Bəylər azad zümrə sayıldığına görə vergi ödəmədən torpaq əldə edə bilirdilər. Bəylər həmişə hərbi xidmətə hazır vəziyyətdə olmalı idilər. Xanın çağırışı ilə onlar öz dəstələri ilə onun qulluğuna gəlməli idilər. Bəylərin mülki hüquqları da vərəsəlik üzrə keçirdi. Bəylər adətən iki böyük qrupa bölünürdülər: köklü, əsilli-nəcabətli, yəni irsi bəylər və xidmətdə olan bəylər. İrsi bəylər hələ Səfəvilər dövründən xüsusi şah təliqəsi ilə bu titula layiq görülmüş iri torpaq sahibləri idilər və öz mülkləri üzərində sərəncam verə bilərdilər. Onların mülkləri irsən atadan oğula keçirdi. İkinci qrupa daxil olan xidməti bəylər isə xanın yanında xidmət göstərən tiyuldarlar, sərkərdələr idilər. Onlara göstərdikləri xidmət müqabilində torpaq sahələri verilirdi (10. s. 231). Bir çox hallarda xanlar bəylərdən «… öz maraqları üçün, hakimiyyəti əldə saxlamaq məqsədilə istifadə edirdilər… əhalinin hesabına dolanan bəylər onların vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdılar» (4. s. 471). Bəzi hallarda bəylik dərəcəsi irsən onların övladlarına da keçə bilərdi. Belə olduqda, həmin övladlar əsilzadə sayılırdılar. Həm irsi bəylər, həm də xidməti bəylər xanın vassalları sayılırdılar. Lakin belə vassallıq institutuna Qərbi Avropanın suzeren-vassal münasibətləri prizmasından yanaşmaq düzgün olmazdı. Belə ki, Avropada həmin münasibətlər müqavilə əsasında həyata keçirilirdisə, Azərbaycanda müvafiq silklərə mənsub olmaqla müəyyən eilirdi. Bəy silkinə mənsub olanlar vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmişdilər. (11. s. 112).

Qazax, Şəmşədil və Borçalı sultanlıqlarında kəndliləri idarə edən şəxslər ağa adlanırdılar. Onlar da bəylər kimi imtiyazlara malik olmaqla yanaşı, vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər. Ağa rütbəsi həmçinin əsilli, varlı şəxslərə, xanın varislərinə və qohumlarına da verilirdi. Digər feodallar kimi ağalar da idarə etdikləri kəndlərin gəlirlərinin bir hissəsini alırdılar və

orada yaşayanların xidmətlərindən istifadə edirdilər. Ağalara kəndlərin idarəsi bəzən ömürlük və ya vərəsəliklə verilirdi. Sultanlar, məliklər, ağalar müxtəlif güzəştlərə, habelə torpaq, şəxsi, məhkəmə və vergi immunitetinə malik idilər. Müvafiq xanlığa tabe olmaqla bərabər, öz əraziləri hüdudlarında inzibati və məhkəmə hakimiyyətini də həyata keçirirdilər.

Hakim feodallar silkinə yüksək rütbəli ruhanilər də daxil idilər. Bəylər və ağalar kimi, ruhani zümrəsi də vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər. Ruhaniləri də şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: ali mənsəbli ruhanilər və xırda ruhanilər. Ruhanilərin əsas hissəsini xırda mənsəblilər – axundlar, mollalar, müdərrislər və s. təşkl edirdi. Ali mənsəbli ruhani dairəsi isə xanlığın hakim zümrəsinə daxil idilər. Ruhanilərin əsas gəlir mənbəyini vəqflər, əhalidən yığılan zəkat və xüms, habelə uşaqların dini təhsilindən, həcc ziyarətinə göndərilənlərdən və başqa dini mərasimlərin yerinə yetirilməsindən əldə edilən vəsait təşkil edirdi. Alimənsəb din xadimlərinə dövlətdən maaş kəsilirdi. Bir çox hallarda onlar üçün torpaq sahələri, kəndlər də ayrılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, alimənsəb ruhanilər xanlığın nəinki daxili, həm də xarici siyasətinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayırdılar.

Xanlıqlarda xüsusi imtiyazlı təbəqə məaflar adlanırdı. Məaf sözü geniş mənada «töycü və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmiş adam» anlamına gəlirdi. Bunun müqabilində məaflar xanın qoşununda xidmət etməli idilər. «…Məaflar – nökərlər xanın seçmə qoşununu təşkil edirdilər». (4. s. 474). Eyni zamanda xanlar və bəylər məaflardan kəndlilər üzərində ağalığın təmin edilməsi məqsədilə də istifadə edirdilər. Məaf rütbəsi əsasən xanın fərmanı ilə verilirdi. Bəzi hallarda bəylər də fəallığı ilə seçilən şəxslərə məaf rütbəsinin verilməsi üçün xan qarşısında vəsatət qaldıra bilərdi. Hətta məaf dərəcəsinin xanlar tərəfindən satılması halları da məlumdur. Digər hallarda isə bu rütbə irsən keçirdi və ya müəyyən şəxslərə ömürlük verilirdi. Quba xanlığında bütöv rəiyyət icmalarının feodal mükəlləfiyyətlərindən və xəzinəyə vergilərdən azad olan məaflara çevrilməsi halları məlumdur. Məsələn, Xudat camaatı məaf güzəştlərindən istifadə edirdi. Qubalı Sultan Əhməd xanın fərmanında deyilir ki, «…Xudat camaatının işinə bundan sonra heç kim qarışmasın, zira onlar öz kəsəbləri ilə sərbəst məşğul olsunlar, bizim iradəmizlə bu camaat vergilərdən azad edilsin» (13. s. 60).

Xanlıqların hər birinin öz qoşunları var idi. Xanlar bir çox hallarda muzdlu qoşunlara da üstünlük verirdilər. Xanlıqlar dövründə də ordu iki hissədən – daimi qoşundan və yığma dəstələrdən ibarət idi. Daimi qoşun əsasən təsərrüfat işlərindən azad olan muzdlu döyüşçülərdən – məaflar və bəylərin dəstələrindən ibarət idi. Quba və Qarabağ xanlıqlarının 15 min, Şəki xanlığının 12 min, Təbriz xanlığının 10 min, Gəncə xanlığının 8 min, Şamaxı xanlığının 6 min, Ərdəbil xanlığının 2 min, Naxçıvan xanlığının min nəfərlik ordusu var idi.

Xanlıqların idarə olunmasında məhkəmə orqanlarının mühüm rolu var idi. Bu dövrdə məhkəmələrin üç əsas növü mövcud idi: 1) ağır cinayətlərə baxan xan məhkəməsi – məhkəmeyi-ali; 2) nigah, vərəsəlik və daha az əhəmiyyətli cinayət işlərinə baxan dini məhkəmələr – məhkəmeyi-şəriyyə; burada rəsmi olaraq hakim qazi idi. 3) şagirdlərlə ustalar arasında baş verən əmək mübahisələrinə və sənətkarlardan edilən şikayətlərə baxan əsnaf – sex məhkəmələri. Əsnaf məhkəmələrinin başında ustabaşı dururdu. Burada əsasən sex təşkilatı daxilində baş verən inzibati- əmək mübahisələrinə, əsnaf qayda qanunlarının pozulmasına, ustalardan şikayətlərə baxılırdı (1, s. 451). Əsnaf məhkəmələrinin çıxardığı qərarlardan şəriət məhkəməsinə apellyasiya qaydasında şikayət verilə bilərdi.

Xanlar şəxsən özləri məhkəmə qurur və günahkarları istədikləri kimi mühakimə edərək, cəzalandırırdılar. Proses əsasən şifahi formada, fasiləsiz keçirilirdi. Əsas sübut kimi təqsirkarın şəxsi etirafı – iqrar və şahid ifadələri götürülürdü. Məhkəmə baxışınadək təqsirkarın dindirilməsində işgəncələr də tətbiq edilirdi. Tətbiq edilən cəzalardan boynun vurulması, asılma, burunun, qulaqların, əllərin kəsilməsi, gözlərin çıxarılması, şallaq və qamçı zərbələri, daşqalaq, falaqqaya salmaq, cinayətkarın diri-diri torpağa basdırılması və s. göstərmək olar. Dini

məhkəmələr mülki işlərə və daha az əhəmiyyətli cinayət işlərinə baxırdılar. Məhkəmələrə qazılar başçılıq edirdilər və mühakimə icraatı bəzi hallarda kollegial surətdə həyata keçirilirdi. İşlərə müsəlman hüququ əsasında baxılır və qərar qəbul olunurdu.

Xanlıqlar dövründə əhalinin əsas hissəsini bir neçə qrupa bölünən kəndlilər təşkil edirdi. Öz hüquqi vəziyyətinə görə onlar rəiyyətlərə, rəncbərlərə, elatlara və digər sosial qruplara bölünürdülər. Bunların da əksəriyyəti divan, xassə, sahibkar və vəqf torpaqlarında sakin olan rəiyyətdən ibarət idi.

XVIII əsrdə şəhərlər xan tərəfindən təyin olunan kələntərlər, naiblər, qalabəyilər tərəfindən idarə olunurdu. Şəhər əhalisinin əsas hissəsini tacirlər və sənətkarlar təşkil edirdi. Sənətkarların iki növünə təsadüf edilirdi: sənətkar sexlərinin üzvləri olanlar və fərdi əməklə məşğul olan sənətkarlar. Sənətkarların böyük əksəriyyəti peşələrinə uyğun olaraq, əsnaf və ya həmkarlarda birləşirdilər.

Şəhərlərin inzibati cəhətdən idarə olunmasını asanlaşdırmaq məqsədilə onları da məhəllələrə bölürdülər. Məsələn Dərbənd şəhəri 17 məhəllədən ibarət idi. Hər bir məhəllənin kəndxuda və ya şəhər bəyi simasında ağsaqqalı var idi. Onlar vergi toplayır, naiblərin xanların sərəncamlarını yerinə yetirirdilər. Şəhər idarəsində polis vəzifəsini darğalar icra edirdilər. Onlar eyni zamanda şəhərdə və bazarda qayda-qanun yartmalı idilər. Şəriət qanunlarını müdafiə etmək üçün darğalara böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Kimsə zorakılıqda, ədalətsizlikdə, nalayiq hərəkətlərdə təqsirləndirilsəydi, darğa onu özü bildiyi kimi cəzalandıra və ya cərimə edə bilərdi. Darğaları öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməyə həvəsləndirmək üçün xanlar xanlıqlara da darğalıq adlanan xüsusi vergi növü müəyyən etmişdi.

Şəhərlərdə gecələr keşik çəkən xüsusi dəstələr var idi. Əvvəllər şəhər əhalisi özü növbə ilə keşik çəkirdilər. Sonralar xanlar bu işi xüsusi dəstələrə tapşırmağa başladılar. Bunun üçün şəhər əhalisindən müəyyən miqdarda pul yığılırdı. Gecə keşikçiləri əsəs, keşikçibaşıları isə əsəsbaşı adlanırdılar. Onlar da darğalar kimi kifayət qədər geniş səlahiyyətlərə malik idilər. Keşikçilər adətən, məhəllələr üzrə dəstələrə bölünürdülər. (1. s. 450).

Şəhər əhalisinin xüsusi qrupu olan tacirlər iqtisadi və hüquqi vəziyyəti təbii ki, XVIII əsrdə ticarətin inkişaf səviyyəsindən asılı idi. Lakin natural təsərrüfatın hökm sürməsi, ticarət yollarının təhlükəsizliyinə zərbə vuran ara müharibələri, vergilərin və sərhədlərdə gömrük haqlarının yüksək olması ticarətin inkişafına böyük əngəllər törədirdi. Eyni zamanda vahid pul, çəki və ölçü sisteminin olmaması, sələmçilərin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi də ticarətin inkişafını ləngidən səbəblərdən idi.

Natural təsərrüfatın hökm sürdüyü, vergilərin əsasən natura ilə toplandığı bir dövrdə pul əmtəənin bir ekvivalenti kimi özünü doğrulda bilmirdi. Bununla belə pul da əmtəə mübadiləsində müəyyən rol oynayırdı. XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərində kəsilmiş miss və gümüş pullar bunu bir daha sübüt edir. Pullar zərbxanada kəsilirdi. Xanlıqlar dövründə zərb olunan pulların sabit qiyməti yox idi. Yerli hakimlər daxili bazarın vəziyyətindən asılı olaraq, pulun qiymətini istədikləri kimi artırır və ya azaldırdılar. Adətən bir xanlığın pulu o biri xanlığın ərazisində işləmirdi. S.Qmelinin yazdığına görə, «…bir xanlıqdan başqa xanlığa keçdikdə pulun dəyərsiz olması o saat üzə çıxır». (5. s. 62). Pənabad adlanan Qarabağ pul vahidi istisna olmaqla, Azərbaycan şəhərlərində işlənən pul vahidləri əsasən İranda işlənən pul terminlərinə uyğun gəlirdi: bası, tümən, qran, şahı və s.

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda iri feodal torpaq sahibliyi mövcud olsa da, sahibkar təsərrüfatının aparılması ilə uyğunlaşmırdı və əsasən icarə üzərində qurulmuşdu. Bu cəhətdən görkəmli tədqiqatçı İ.P.Petruşevskinin fikirləri ilə razılaşmaq olar. Petruşevski qeyd edirdi ki, Azərbaycanın və İranın feodal quruluşunu Qərbi Avropa feodalizmindən fərqləndirən əsas cəhət o idi ki, «torpaq sahibinin əksər hallarda öz şəxsi təsərrüfatı olmurdu və o təhkimli rəiyyətdən ərzaq və pul rentasının alınması ilə kifayətlənirdi…» (15. s. 44).

Azərbaycanda ərzaq rentasının ağalığı təsərrüfatın durğunluğu ilə əlaqədar idi. Durğunluq isə öz növbəsində kənd icması olan camaatlığın qorunub saxlanmasından irəli gəlirdi. Əkilən torpaqların, yoncalıqların, otlaqların, yaylaq və qışlaqların böyük hissəsi, habelə suvarma şəbəkəsi dünyəvi və dini feodalların əlində toplanmışdı. Azərbaycanda feodal torpaq sahibliyinin müxtəlif formaları mövcud idi. Onlardan biri feodalın şəxsi mülkiyyəti olan mülk idi. Mülk sahibi olan mülkədar onun üzərində istədiyi kimi sərəncam vermək hüququna malik idi. Yəni onu bağışlaya, sata, girov qoya, irsən verə bilərdi. XVIII əsrin II yarısından etibarən xanlıqlarda torpaqların dövlət və saray (divani və xassə) torpaqlarına bölünməsi aradan qalxdı. Torpaq sahibliyinin hər iki növü xan torpaqları adlanmağa başladı. (14. s. 80). Torpaq sahibliyinin bu kateqoriyasına əkinçilər və maldarların məskunlaşdığı böyük torpaq sahələri və otlaqlar daxil idi. Xanların fərmanına əsasən torpaqların bir hissəsi müvəqqəti istifadə üçün və ya ömürlük bəylərə və ya xan administrasiyasının digər nümayəndələrinə verilə bilərdi.

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda yayılmış torpaq sahibliyi formalarından biri də şərti torpaq sahibliyi olan tiyul idi. Tiyul xanın yanında hərbi xidmət müqabilində verilirdi. Qubalı Fətəli xanın 1759-cu ildə vermiş olduğu fərmanında deyilirdi: «Bizə sadiq olan yüksək mənsəbli təəbəmiz Hacı bəyə Zərküvə kəndini hədiyyə etdik və qərara aldıq ki, həmin kənddən təvəccühat (vergi növü) toplayaraq, öz ehtiyacları üçün sərf etsin… xatırlanan cəmiyyət bu şəxsi özünün yeganə tiyuldarı hesab etsin, onun məsləhətlərinə və nitqlərinə əməl etsinlər, onlardan boyun qaçırmasınlar və özləri üçün məcburi hesab etsilər». (13. s. 60). Bəzən xanlar qonşularından işğal etdikləri, etibarı itirmiş digər vassallardan müsadirə etdikləri torpaqları tiyul formasında feodallara verirdilər.

Müsəlman məscidlərinə və digər dini təsisatlara məxsus olan torpaqlar vəqf torpaqları adlanırdı. Vəqfə nəinki torpaq sahələri, habelə evlər, dükanlar, karvansaraylar da verilə bilərdi. Vəqf mülklərinin xüsusi hüquqi vəziyyəti var idi. Onlar müxtəlif güzəştlərdən istifadə edir, xəzinənin nəfinə vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər. Bibiheybətdəki «müqəddəs məzar», Şuşa məscidləri varlı vəqf sahibləri idilər. Onlara aid olan vəqflərə evlər və dükanlar daxil idi.

Kənd əhalisinin ixtiyarında olan icma torpaqları camaat torpağı adlanırdı. Bu dövrdə bütün xanlıqlarda mövcud olan camaat torpaqları nisbətən sabit xarakterli idi. Camaat icması kəndliləri ərazi mənsubiyyətinə görə birləşdirirdi. Onları ağsaqqal və ya kəndxuda idarə edirdi. Fiskal vahid olan icma torpaqları kəndli kütlələrini istismar etmək, vergi və mükəlləfiyyətləri toplamaq üçün əlverişli idi. Lakin münbit torpaqlar feodalların əlində olduğu üçün kənd icmaları getdikcə yararsız torpaqlara sıxışdırılırdılar.

Xanlıqlar dövrü adlandırılan bu dövr Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə xüsusiyyətlərdən biri vahid iqtisadi və siyasi mərkəzin olmaması, feodal pərakəndəliyinin hökm sürməsi idi. Ayrı-ayrı xanlar özlərinin mənafeləri baxımından müstəqil hərəkət edir, yalnız öz daxili müstəqilliklərinin qorunmasına çalışır, bununla da ölkənin pərakəndə vəziyyətini sabitləşdirməyə səy göstərirdilər. Bu baxımdan onlar xanlıqları birləşdirərək vahid Azərbaycan dövləti yaratmağa cəhd edənlərə qarşı da mübarizə aparırdılar.

Açar sözlər: xanlıq, divan, xan, bəy, naib.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. III cild. Bakı, 1999.

2. Бакиханов А.А. Докладная записка об определении прав высшего сословия в мусульманских странах Закавказского края. Сб. «Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX века». Ч. 1. Л., 1936.

3. Акты Кавказской археологической комиссии. Т. 7, док. 354.
4. Акты Кавказской археологической комиссии. Т. 8, док. 354.
5. Гмелин С. Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. Ч. 3, СПб., 1785.
6. Березин И. Путешествие по Востоку. Ч. 1, Казань, 1850.
7. Гаджинский И. Жизнь Фатали-хана Кубинского. Газ. «Кавказ», Тифлис, 1847.
8. Биберштейн М. Описание провинций, расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура. Научный архив Ин-та истории АН Азерб. ССР, № 466, л. 53. Перевод с французского С.Саламовой.
9. Багирова М.М. Об образовании Şекинского ханства. Изв. АН Азерб. ССР. Серия ист. филос. и права, 1978, № 4.
10. Məmmədov S.A. Azərbaycan XV-XVIII əsrin birinci yarısında. Bakı, 1981.
11. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər. XVI – XVIII əsrlər. Bakı, 1977.
12. Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı, Sabah, 2010.
13. Указы Кубинских ханов. Кн. 3, Тбилиси, 1937, док. 4.
14. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX века. Л., 1949.
15. Петрушевский И.П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII и XVIII вв. Исторический сборник, № 4, 1935.

Мираферим СЕИДОВ

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ НЕВАЗИСИМОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Статья посвящена одному из сложных, однако поворотных пунктов в истории Азербайджана – XVIII веку. В ней затрагиваются вопросы независимого государственного строительства и органов управления азербайджанских ханств, определяется сфера их деятельности, компетенции. Автор анализирует вопросы влияния государственного устройства Ирана и Турции на азербайджанские ханства.

Ключевые слова: ханство, диван, хан, бек, наиб, дарга.

Miraferim SEYIDOV

THE PROCESS OF THE FORMATION OF INDEPENDENT STATEHOOD AND GOVERNMENT SYSTEM IN THE SECOND HALF OF THE XVIII th CENTURY IN AZERBAIJAN

Summary

The article is dedicated to sufficiently complicated but turning period in history of Azerbaijan, i.e. the XVIII century. In the article the issues of an independent state building are touched upon. The government bodies of Azerbaijan khanates are considered, their sphere of activities, competent is being determined. The author analyses the questions of the influence of state system of Iran and Turkey on Azerbaijan khantates.

Keywords: khanate, divan, khan, bey, naib, darga.

UOT 343.1

Xanlar VƏLİYEV
hüquq üzrə f.d.
AR-nın hərbi prokuroru

DÖVLƏT İTTİHAMININ MÜDAFİƏ EDİLMƏSİNİN PRİNSİPLƏRİ*

Prinsip kategoriyası hər hansı bir nəzəriyyənin, konsepsiyanın və ya fəaliyyətin əsas və rəhbər başlanğıc müddəalarını ifadə edir. Dövlət ittihamının müdafiə edilməsinin prinsipləri – cinayət mühakimə icraatında dövlət ittihamçısının necə davranmalı olması barədə hüquq normalarında təcəssüm olunmuş və bu fəaliyyətin ən səciyyəvi cəhətlərini əks etdirən rəhbər ideyalardır. Dövlət ittihamının müdafiəsinə üç müxtəlif aspektdən baxmaq olar və hər bir yanaşmada onun özünəməxsus prinsiplərini fərqləndirmək olar. Beləliklə, dövlət ittihamının müdafiə edilməsi: 1) cinayət-prosessual fəaliyyətin bir növüdür; 2) prokurorluğun əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir; 3) idrak fəaliyyətinin bir növüdür.

Göstərilən hər bir yanaşmada dövlət ittihamının müdafiə edilməsi zamanı riayət edilməli olan rəhbər müddəaların sistemi nisbətən fərqlidir.

Dövlət ittihamının müdafiəsi, ilk növbədə, cinayət-prosessual fəaliyyətin bir növüdür. Odur ki, bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı cinayət mühakimə icraatının prinsipləri birbaşa qüvvədədir. Fikrimizcə, dövlət ittihamının müdafiə edilməsi zamanı cinayət prosesinin aşağıdakı prinsipləri hər bir halda rəhbər tutulmalıdır:

1) Qanunçuluq. Dövlət ittihamının müdafiəsi zamanı qanunçuluq prinsipi bu fəaliyyətin dövlət ittihamçısına verilmiş səlahiyyətlər həddində həyata keçirilməsi, yalnız kifayət qədər qanuni əsaslar olduqda bu səlahiyyətlərdən istifadə edilməsi və müvafiq prosessual hərəkətlərin edilməsi; dövlət ittihamının müdafiəsi üçün qanuni metodların tətbiq edilməsi; cinayət təqibi funksiyasının qanunla nəzərdə tutulmuş hüquqi formalarda həyata keçirilməsində təzahür olunur.

2) Hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi. Bu prinsipin mahiyyəti cinayət mühakimə icraatında qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, heç kəsin barəsində hər hansı ayrı-seçkiliyə yol verilməməsində və cinayət törətməkdə şübhəli bilinən və ya təqsirləndirilən hər kəsin haqqında cinayət təqibinin eyni əsaslarla və eyni hüdudlarda həyata keçirilməli olması tələbində ifadə olunur. Dövlət ittihamçısı dövlət ittihamını müdafiə edərkən təqsirləndirilən şəxslərdən hər hansı birinə vətəndaşlıq, sosial, cinsi, irqi, milli, siyasi və dini mənsubiyyətindən, dilindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, yaşayış yerindən və olduğu yerdən asılı olmayaraq və qanunla əsaslandırılmamış digər mülahizələrə görə üstünlük verilməməlidir.

3) Çəkişmə. Məhkəmə mərhələsində dövlət ittihamçısı tərəfindən cinayət təqibi həyata keçirilərkən çəkişmə prinsipinin necə realizə edilməsi barədə danışmaq nisbətən asandır. Çünki, AR CPM-in 32-ci maddəsində cinayət prosesində tərəflərin çəkişməsini təmin etmək məqsədi ilə məhkəmədə hansı tərəfin nə edə bilməsi və nə etməli olması barədə konkret göstərişlər vardır. Belə ki, AR CPM-in 32.2.3-cü maddəsinə görə, tərəflərin çəkişməsini təmin etmək məqsədi ilə ittiham tərəfi (məqalənin predmetinə uyğun olaraq, dövlət ittihamçısı – *X.Vəliyev)* cinayət hadisəsinin baş verməsini, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin əlamətlərinin mövcudluğunu, bu əməlin törədilməsinə təqsirləndirilən şəxsin aidiyyətini, cinayəti törətmiş şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasının mümkünlüyünü sübut edir,

* Məqalə

təqsirləndirilən şəxsin əməlinin hüquqi tövsifinə və məhkəmənin yekun qərarına dair öz təkliflərini verir. İttiham tərəfinin nümayəndəsi kimi prokuror bu maddədə sadalanan hərəkətləri dövlət ittihamçısı kimi malik olduğu hüquq və vəzifələri vasitəsilə həyata keçirir.

4) Şəxsin şərəf və ləyaqətinə hörmət edilməsi. Bu prisipin məzmununa görə, dövlət ittihamçısı insanın şərəf və ləyaqətini alçaldan, təhqir edən, habelə cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin həyatı və səhhəti üçün təhlükə törədə biləcək hərəkətə yol verilməməlidir. Şərəf dedikdə, cəmiyyətin üzvü kimi insanın əxlaqi, mənəvi, mədəni keyfiyyətlərinə, başqa şəxslərə, dövlətə, cəmiyyətə münasibətlərinə görə ona verilən ictimai dəyər, ləyaqət dedikdə isə, şəxsin özünə, özünün davranışına, mənəvi və əxlaqi dünyagörüşünə, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyinə özünün verdiyi qiymət başa düşülür (2, s. 346).

5) Təqsirsizlik prezumpsiyası. Dövlət ittihamının müdafiə edilməsi zamanı təqsirsizlik prezumpsiyasının elementləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, şəxsin təqsiri qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, şəxs təqsirsiz sayılmalıdır. Məhkəmədə icraat zamanı bu müddəanın əhəmiyyəti ondadır ki, dövlət ittihamçısı öz giriş nitqində, eləcə də digər çıxışlarında və suallarında təqsirləndirilən şəxsin barəsində artıq təqsirli şəxs kimi danışmamalı, öz fəaliyyətinin təqsirin sübut edilməsinə yönəldiyini dərk etməlidir.

Təqsirsizlik prezumpsiyasına görə, şəxsin təqsirli olmasına və eləcə də cinayət və cinayət-prosessual qanunların tətbiqinə dair aradan qaldırılmamış şübhələr şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə həll edilməlidir. Prokuror tərəfindən cinayət təqibi həyata keçirilərkən belə şübhələr olarsa, ibtidai araşdırma mərhələsində şübhələrin olduğu hissədə cinayət təqibinə xitam verilməli və ya prokuror şübhələrin olduğu ittiham bəndlərini ittiham aktından çıxarmalı, məhkəmə mərhələsində isə, ittihamla əlaqədar şübhələrin olduğu hissədə dövlət ittihamçısı ittihamdan imtina etməlidir. Təqsirsizlik prezumpsiyasının əsas elementlərindən biri də ittihamı sübut etmə vəzifəsinin ittiham tərəfinin üzərinə qoyulmasıdır. Azərbaycan Respublikasnın cinayət prosesində sübutetmə vəzifəsinin məzmununun təhlilini apararkən F.M.Abbasova AR CPM-in sübutetmə vəzifəsinə həsr edilmiş 21.3-cü və 138.2-ci maddələrini bir-biri ilə müqayisə etməklə qeyd etmişdir ki, 21.3-cü maddədə bir qədər qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. Belə ki, AR CPM-in 21.3-cü maddəsinə əsasən, ittihamı sübuta yetirmək, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün irəli sürülən dəlilləri təkzib etmək vəzifəsi ittiham tərəfinin üzərinə düşür. Qanunun anlamından belə çıxır ki, cinayət prosesində ittiham tərəfini təmsil edən bütün iştirakçılar sübutetmə vəzifəsinin subeykti kimi çıxış etməlidirlər. AR CPM-in 7.0.21-ci maddəsinə görə isə, ittiham tərəfinə birlikdə götürülmüş təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, həmçinin zərər çəkmiş şəxs, xüsusi ittihamçı, mülki iddiaçı aiddir. Fikrimizcə, F.M.Abbasova haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, zərər çəkmiş şəxs və mülki iddiaçı ittiham tərəfinə aid olsalar da, ittihamı sübutetmə vəzifəsi daşımırlar. Odur ki, müəllifin cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində AR CPM-in 21.3-cü maddəsində «ittiham tərəfinin» sözlərini «ittihamçının» sözü ilə əvəz edilməsi barədə təklifini məqsədəuyğun hesab etmək olar (1, s. 18). Belə yanaşmada isə, aydın görünür ki, prokuror tərəfindən cinayət təqibi həyata keçirilərkən ittihamı sübüt etmə vəzifəsi ibtidai araşdırmada prokurorla təhqiqatçı və müstəntiq arasında bölüşdürülsə də, məhkəmədə tamamən dövlət ittihamçısının üzərinə düşür. İttihamın sübut edilməsi vəzifəsi həm ittihamın məzmununa daxil olan halların təsdiq edilməsini, həm də təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün irəli sürülən dəlillərin təkzib edilməsini ehtiva edir.

6) Cinayət işi başlama və cinayəti açmada dövlətçilik. Doğrudur, AR CPM-in cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri təsbit edilmiş II fəslində «cinayət işi başlamada və cinayəti açmada dövlətçilik» adı altında müstəqil maddə nəzərdə tutulmamışdır. Lakin prof. M.Ə.Cəfərquliyev bu rəhbər müddəanı da cinayət prosesinin prinsipləri sisteminə

aid edir (3, s. 117-118). Dövlət ittihamının müdafiə edilməsində bu müddəanın əhəmiyyəti olduğundan onun da məzmununa nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Bu prinsipə görə, cinayət prosesində cinayətin açılması, ibtidai araşdırılması və məhkəmədə baxılması vəzifəsini dövlət öz üzərinə götürür. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi qabaqcadan qanunla müəyyən edilmiş dövlət orqanlarına və ya vəzifəli şəxslərə həvalə edilmişdir. Cinayət prosesinin istənilən prinsipi mütləq hüquq normasında ifadə edilməli və qanunda öz əksini tapmalıdır. Prof. M.Ə.Cəfərquliyevin fikrinə görə, bu prinsip AR CPM-in 38.1-ci və 47.1-ci maddələrinin müddəlarında təsbit edilmişdir (3, s. 117). Belə ki, AR CPM-in 38.1-ci maddəsinə əsasən, təhqiqatçı, müstəntiq və ya prokuror hazırlanan, yaxud törədilən cinayətin əlamətlərini əks etdirən əməllər barədə məlumat aldıqda və ya cinayət hadisəsini bilavasitə aşkar etdikdə qanunla müəyyən edilmiş qaydada cinayətin izlərinin qorunması və götürülməsi üçün tədbirlər görməli, həmçinin öz səlahiyyətləri daxilində dərhal təhqiqat və ya istintaq aparmalıdırlar. AR CPM-in 47.1-ci maddəsinə görə isə, cinayət təqibi üzrə icraat cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən aparılır. Bununla əlaqədar məsuliyyət müvafiq olaraq icraatında cinayət işi, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat üzrə material və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayət üzrə material olan təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmənin üzərinə düşür. Dövlətçilik prinsipi cinayət təqibini həyata keçirən prokurordan tələb edir ki, o öz vəzifələrini proses iştirakçılarının iş üzrə tədqiq olunan faktlara münasibətindən asılı olmayaraq, ona verilmiş səlahiyyətlər hüdudunda dövlət və ictimai marağa müvafiq həyata keçirsin.

Qeyd etdiyimiz kimi, dövlət ittihamının müdafiəsi, həm də prokurorluq orqanlarının fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Bu səbəbdən prokurorluğun fəaliyyətinin qanunla müəyyən edilmiş əsas prinsipləri tam həcmdə dövlət ittihamının müdafiə edilməsinə də şamil olunur. Bu prinsiplərin sistemi Azərbaycan Respublikasının «Prokurorluq haqqında» 7 dekabr 1999-cu il tarixli 767-IQ saylı Qanununun 5-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Onlara ayrılıqda baxaq (qanunçuluq və hər kəsin qanun qarşısında hüquq bərabərliyi prinsiplərinin izahını yuxarıda verdiyimizə görə onlara təkrarən qayıtmağı məqsədəuyğun hesab etmirik – *X.Vəliyev*):

1. Fiziki şəxslərin hüquq və azadlıqlarına, hüquqi şəxslərin hüquqlarına əməl və hörmət edilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, AR-nın yeni CM-si qəbul edilərkən hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmamışdı. Lakin, AR Prezidentinin 07.03.2012-ci il tarixində təsdiq etdiyi "Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən 2012-ci il mayın 1-dən qüvvəyə minməklə,CM-nə hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinin müəyyən edən "Hüquqi şəxslər barəsində tətbiq olunan cinayət hüquqi tədbirlər" adlı 15-2-ci fəsli əlavə olunmuşdur. Odur ki, cinayət təqibinin həyata keçirilməsi zamanı hüquqi şəxslərin də hüquqlarına, onların qanunla qorunan kommersiya sirlərinə və s hörmətlə yanaşılmalıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, bu prinsip prokuror üçün həm barəsində cinayət təqibi həyata keçirilən şəxslərin hüquq və azadlıqlarına əməl və hörmət edilməsi, həm də cinayət təqibi həyata keçirilərkən cinayət prosesinin digər iştirakçılarının da hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi öhdəliyi yaradır.

2. Obyektivlik, qərəzsizlik və faktlara əsaslanma. Prokuror dövlət ittihamını müdafiə edərkən obyektiv və qərəzsiz olmalı, o cümlədən faktlara əsaslanmalıdır. Prokrurorun obyektivliyi onun tərəfindən cinayət təqibinin həyata keçirilməsi zamanı işin hallarının gerçəkliyə uyğun surətdə müəyyən edilməsi (ibtidai araşdırmada) və qiymətləndirilməsində (məhkəmədə) ifadə olunur. Prokuror cinayət təqibini həm bilavasitə həyata keçirərkən, həm də cinayət təqibi üzrə fəaliyyətə prosessual rəhbərlik edərkən (məsələn, ittiham aktının təsdiq edilməsi zamanı) barəsində cinayət təqibi həyata keçirilən şəxsin məsuliyyətini ağırlaşdıran hallarla yanaşı, yüngülləşdirici halları da müəyyən etməlidir, nəyin bahasına olursa- olsun şəxsin ifşa və ittiham edilməməsinə can atmamalı, həyata keçirdiyi cinayət təqibinin qanuni və əsaslı olması üçün bəraətverici halların da müəyyən edilməsinə diqqət yetirməlidir. Prokurorun

qərəzsizliyi, ilk növbədə, onun cinayət təqibini şəxsi deyil, cəmiyyətin və dövlətin mənafeləri naminə həyata keçirməsi ilə şərtlənir. AR CPM-in 112-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda prokurora etiraz və ya onun özü-özünə etriraz etməsi institutu prokurorun cinayət təqibinin həyata keçirilməsi zamanı qərəzsizliyinin təminatı qismində çıxış edir. Bundan başqa AR CPM-in 215.8-ci maddəsinə əsasən, barəsində cinayət təqibi həyata keçirilən şəxs Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun özü və ya yaxın qohumu olarsa, Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun birinci müavininin əsaslandırılmış qərarı ilə istintaqı prokurorluğa aid olan işin digər istintaq orqanına verilməsi həyata keçirilir. Nəzər saldığımız normalar prokurorun cinayət təqibi həyata keçirərkən qərəzsizliyinin əsas təminat vasitələridir. Prokuror cinayət təqibi üzrə qərarlar qəbul edərkən hüquqi əsaslarla yanaşı müvafiq faktiki əsaslara da malik olmalıdır və işin hallarını müəyyən edən sübutları qiymətləndirərkən daxili inamı ilə yanaşı müəyyən edilmiş faktları da əsas götürməlidir.

3. Vahidlik və mərkəzləşdirmə, ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorların Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroruna tabe olması. Dövlət ittihamçısı prokurorluq orqanları sistemində yuxarı prokurorun göstərişlərini icra etməli və əmrlərinə tabe olmalıdır. Başqa heç bir dövlət orqanının əmr və göstərişləri prokuror üçün dövlət ittihamının müdafiəsi zamanı məcburi deyildir.

Hüquq ədəbiyyatında bu prinsipə «müstəqillik» prinsipi də deyirlər (4, s. 55-58; 7, s. 141-144). Bu zaman müəlliflər haqlı olaraq müstəqillik ideyasının iki aspektini fərqləndirirlər: a) xarici – vahid mərkəzləşmiş sistem olan prokurorluğun məhkəmə, hüquq-mühaifzə və digər dövlət orqanları və başqa təşkilatlara münasibətdə müstəqilliyi və b) daxili – prokurorluq aparatı daxilində müxtəlif vəzifəli işçilər arasında cinayət təqibi üzrə icraat zamanı qərarlar qəbul edilərkən yaranan münasibətlərdəki prosessual müstəqillik.

4. Siyasi bitərəflik. Bu prinsipi hamının qanun qarşısında bərəbərliyi və prokurorun qərəzsizliyi prinsiplərindən törəmə prinsip kimi dəyərləndirmək olar. Dövlət ittihamçısı siyasi bitərəf olduğundan məhkəmədə cinayət təqibinin həyata keçirilməsi zamanı təqsirləndirilən və ya zərər çəkmiş şəxsin siyası mənsubiyətinə məhəl qoymadan qanunla müəyyən edilmiş prosedur qaydalarına eyni formada, güzəştlər və ya ağırlaşdırmalara yol vermədən riayət etməlidir.

Nəhayət, dövlət ittihamı – idrak prosesidir. O.N.Korşunova haqlı olaraq, cinayət mühakimə icraatında həyata keçirilən dərketmə prosesinin öz məqsədlərinə çatmasını təmin etmək üçün bu prosesin bir sıra prinsip və qaydalara əməl etməklə həyata keçirilməli olduğunu qeyd edir və cinayət təqibinin həyata keçirilməsi zamanı baş verən dərketmə prosesinin aşağıdakı prinsiplərinin adını çəkir: a) qanunçuluq; b) elmilik; c) dinamiklik; ç) konkretlik; d) biliyin ötürülməsi (varislik); e) aşkarlıq (əyanilik) (5, s. 46). Hesab edirik ki, onlara dövlət ittihamının müdafiəsinə münasibətdə baxmaq yerinə düşər (qanunçuluq prinsipinin ətraflı izahı yuxarıda verilmişdir – *X. Vəliyev*):

1) Elmilik. Bu prinsipin mahiyyəti ondadır ki, dövlət ittihamının müdafiəsi gedişatında cinayət hadisəsinin tədqiq edilməsi və onun dərk edilməsi elmi əsaslarla həyata keçirilməlidir. Dərketmə imkanları həmişə elmin inkişaf səviyyəsindən asılı olur. Elmi biliklərin mövcud səviyyəsi baş vermiş hadisənin düzgün dərk edilməsi, qanuni və əsaslı qərarların qəbul edilməsi üçün zəruri olan həcmdə istifadə edilməlidir.

2) Dinamiklik. Məhkəmədə dövlət ittihamının müdafiə edilməsi üzrə fəaliyyət çox zaman dinamikdir. Bunun səbəbi həmin fəaliyyətin gedişatında, baş vermiş cinayət hadisəsi və ya onun ayrı-ayrı elemetləri barədə əldə edilən məlumatların həcminin və məzmununun daimi olaraq dəyişməsidir. Yeni və əvvəllər məlum olmayan məlumatların əldə edilməsi, mövcud məlumatların dəyişməsi bütün dərketmə prosesinə öz təsirini göstərir. Dərketmə prosesinin dinamiklik xüsusiyyətinə cinayət təqibinin prinsipi kimi baxırıq, lakin bu o demək deyildir ki,

cinayət təqibi xaotik hadisədir. Dinamiklik prinsipinin mahiyyəti cinayət təqibinin dinamik şəkildə dəyişən məlumatların dərk edilə bilmə imkanını təmin edən səviyyədə təşkil edilməli olmasındadır. Bu prinsipin daha bir təzahür forması cinayət mühakimə icraatına cəlb edilən subyektlərin, məsələn, şahidlərin dairəsinin dinamik olmasıdır.

3) Konkretlik. Bu və ya digər müddəanın formulə edildiyi zaman və məkan şərtləri məlum olmadan onun həqiqiliyi və ya yanlışlığını müəyyən etmək mümkün deyil (6, s. 468). Dövlət ittihamının müdafiəsi gedişatında dərketmənin konkretlik prinsipi iki müstəvidə təzahür edir: cinayət hadisəsinə münasibətdə və dərketmə prosesinin özünə münasibətdə. Heç bir cinayət zaman və məkandan kənar, qəsd edən subyekt və qəsd edilən obyekt olmadan mövcud ola bilməz. Odur ki, ayrılıqda götürülmüş hər bir cinayət hadisəsinə obyektiv reallığın konkret bir hadisəsi kimi baxmaq lazımdır. Dərketmə prosesinin də müxtəlif konkretlik dərəcələri ola bilər.

Dövlət ittihamının müdafiə edilməsi zaman obyektiv reallığın bir hissəsi kimi cinayət hadisəsinə münasibətdə dərketmənin konkretlik dərəcəsi cinayətin yaranma, mövcud olma, inkişaf etmə və başa çatma qanunauyğunluqlarının tədqiq edilməsi ilə məhdudlaşır.

4) Biliyin ötürülməsi (varislik) prinsipi. Cinayət təqibi gedişatında biliyin ötürülməsi a) subyektə görə – yəni, biliyin cinayət təqibinin bir subyektindən digərinə ötürülməsi ilə və b) prosedura görə – yəni, cinayət mühakimə icraatının bir mərhələsindən digərinə ötürülməsi ilə həyata keçirilir.

Cinayət təqibinin gedişatı zamanı dərketmə prosesinin biliyin ötürülməsi prinsipi əsasında həyata keçirilməsi ona görə mümkün olur ki, cinayət mühakimə icraatının bütün mərhələlərində cinayət hadisəsinin dərk edilməsi həyata keçirilir. Digər tərəfdən isə cinayət təqibinin gedişatı zamanı dərketmə fəaliyyətinin bu prinsip əsasında həyata keçirilməsi zərurətdən irəli gəlir. Çünki cinayət prosesinin daha əvvəlki mərhələsində (mərhələlərində) əldə edilmiş bilik (kriminalistik informasiya) daha sonrakı mərhələdə dərketmə prosesinin başlanması üçün əsas kimi çıxış edir. Biliyin subyektə görə ötürülməsindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, cinayət təqibinin dərketmə prosesini həyata keçirən hər bir subyekti qanunla onun prosessual statusuna və qarşısına qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində həyata keçirdiyi dərketmə prosesini müstəqil surətdə təşkil etməkdə haqlıdır. Belə subyekt bəzən onun qarşısına qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin həllinə nail olmaq üçün dərketməni ondan daha əvvəl həyata keçirmiş subyektin əldə etdiyi biliyin həcmi və məzmununa görə qiymətləndirilməli olur. Bu cür qiymətləndirmənin nəticələrindən asılı olaraq cinayət təqibi üzrə dərketmə prosesi: a) eyni istiqamətdə inkişaf etdirilə bilər (dövlət ittihamçısının ibtidai araşdırmadaki ittihamı olduğu kimi müdafiə etməsi); b) fərqli istiqamətə yönəldilə bilər (dövlət ittihamçısının təşəbbüsü ilə əməlin tövsifinin dəyişməsi); c) tamamilə dayandıra bilər (dövlət ittihamçısının təqsirləndirilən şəxsə qarşı cinayət təqibindən imtina etməsi).

Cinayət təqibinə dair biliklərin prosedura görə ötürülməsi belə biliklərin subyektə görə ötürülməsi ilə sıx bağlıdır və cinayət mühakimə icraatının əvvəlki mərhələlərində cinayət təqibinə dair əldə edilmiş kriminalistik informasiyadan sonrakı mərhələlərdə maksimal şəkildə istifadə edilməsini təmin etməyə yönəlmişdir.

5) Aşkarlıq (əyanilik) prinsipi. Əvvəllər belə hesab edilirdi ki, bu prinsip yalnız məhkəmə mərhələsində (xüsusilə də, andlı iclasçıların iştirakı ilə həyata keçirilən məhkəmə baxışında) həyata keçirilən dərketmə prosesinə şamil edilə bilər. Yeni cinayət-prosessual qanunvericiliklə çəkişmə prinsipinin qanunda birbaşa təsbit edilməsi, eləcə də, cinayət mühakimə icraatının digər əsas prinsip və şərtləri çəkişmənin təmin edilməsi baxımından aşkarlığa xüsusi əhəmiyyət verdi. Aşkarlıq prinsipini də iki müstəvidə nəzərdən keçirmək lazımdır. Birincisi, cinayət hadisəsi haqqında olan informasiya aşkar olmalıdır, ikincisi, daha əvvəlki

mərhələlərdə həyata keçirilmiş dərketmə prosesi aşkar olmalıdır. Cinayət hadisəsi haqqında informasiyanın aşkarlığı dedikdə, sonuncunun elə kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri başa düşülür ki, onlar cinayət təqibinin (eləcə də, bütünlüklə dərketmənin) istənilən subyektinə cinayətin əlamətlərini adekvat formada əks etdirən hadisənin modelini obyektiv reallığın bir komponenti kimi qurmağa imkan versin. Dərketmə fəaliyyətinin aşkarlığı isə bu prosesin cinayət işi (cinayət təqibi üzrə digər materiallar) materiallarında əks olunmasının elə bir səviyyəsini ehtiva edir ki, bu səviyyə iş üzrə qəbul edilmiş qərarların əsaslılığı və qanunuiliyi barədə təsəvvür yaratmağa imkan versin.

Açar sözlər: cinayət hüququ, dövlət ittihamı, prokuror, prinsiplər, sistemlər, analiz.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasova F.M. Prosessual sübutetmədə təqsirsizlik prezumpsiyası və sübutetmə vəzifəsi //Qanunçuluq, № 1, 2004.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası /red. F.Y.Səməndərov. Bakı: Digesta, 2003.
3. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008.
4. Даев В.Г., Маршуков М.Н. Основы теории прокурорского надзора. Л.: İзд. Ленингр. ун-та, 1990.
5. Коршунова О.Н. Преступление экстремисткого характера: теория и практика противодействия. СПб.: Юридический центр Пресс, 2006.
6. Спиркин А.Г. Философия: Учебник. М.: Гардарики, 2005.
7. Чеканов В.Я. Прокурорский надзор в уголовном судопроизводстве. Саратов: İзд. Сарат. ун-та, 1972.

Ханлар ВЕЛИЕВ

ПРИНЦИПЫ ПОДДЕРЖАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ОБВИНЕНИЯ

Резюме

В статье автор рассматривает вопрос поддержания государственного обвинения в трех аспектах: 1) как вид уголовно-процессуальной деятельности; 2) как один из видов основных направлений деятельности органов прокуратуры и 3) как разновидность познавательной деятельности. Он отмечает, что в каждом рассматриваемом случае, государственное обвинение имеет свои специфические принципы и предлагает их систему. Кроме того, в статье проанализированы все основные принципы поддержания государственного обвинения в суде по законодательству Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: уголовное право, государственное обвинение, прокурор, принципы, система, анализ.

Khanlar VELIYEV

PRINCIPLES OF MAINTENANCE OF THE STATE CHARGE

Summary

In the article, the author considers the question of maintenance of the state charge in three aspects: 1) as a kind of criminally - remedial activity; 2) as one kind of the basic lines of activity of Public Prosecutor bodies and 3) as a version of informative activity. The author notices that in each considered case, the state charge has own specific principles, and he offers their system. In addition in the article all main principles of maintenance of the state charge in court under the legislation of the Azerbaijan Republic are analysed.

Keywords: criminal law, the state charge, the public prosecutor, principles, systems, analysis.

UOT 343.2/7

Malik SƏLİMOV
AR Baş Prokurorluğu Hüquqi təminat və informasiya idarəsinin prokuroru, hüquq ü.f.d.

CİNAYƏT CƏZASI KİMİ İNTİZAM XARAKTERLİ HƏRBİ HİSSƏDƏ SAXLAMANIN TƏYİNİ VƏ İCRASI MEXANİZMİ*

Azərbaycan Repsublikasının CM-nin ümumi və xüsusi hissələrində yalnız hərbi xidmət keçən şəxslərə onlar tərəfindən törədilən cinayətlərə görə cəza müəyyən edən xeyli cinayət-hüquq normaları vardır (mad.48, 50, 54, 327-353).

Müstəqil cəza növü kimi intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzası hərbi xidmətə çağırış üzrə müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçulara, habelə kontrakt (bağlaşma) əsasında sıravi və gizir vəzifələrində hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçulara, əgər onlar hökm çıxarılanadək qanunla müəyyən edilmiş xidmət müddətini başa vurmamışlarsa, hərbi xidmət əleyhinə törədilmiş cinayətlərə görə CM-nin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda, habelə təqsirkarın şəxsiyyəti və cinayətin xarakteri iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmənin həmin müddətə intizam xarakterli hərbi hissəldə saxlama ilə əvəz olunmasına imkan verdiyi hallarda tətbiq edilir (mad.54.1).

Cəzaların sistemindəki yerinə görə bu cəza növü müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etməyə nisbətən daha yüngül cəza hesab olunduğundan törədilmiş cinayətə görə müəyyən edilmiş cəzadan daha ciddi cəza növü yalnız o halda təyin edilir ki, az ciddi cəza növü cəzanın məqsədlərini təmin edə bilmir (mad.58). AR Ali Məhkəməsinin «Məhkəmələr tərəfindən cinayət cəzalarının təyin edilməsi təcrübəsi haqqında» 25 iyun 2003-cü il tarixli 4 №-li Plenum Qərarının 2-ci bəndində göstərilir ki, «şəxsin təqsirli bilindiyi maddənin sanksiyası azadlıqdan məhrum etmə ilə yanaşı yüngül cəza növləri nəzərdə tutursa, hökm çıxarılarkən, azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edildikdə bu qərar hökmdə əsaslandırılmalıdır».

Deməli, məhkəmə bu cəza növünün tətbiqi ilə cəzanın məqsədinə nail olunmasını mümkün hesab etmədikdə CM-nin 58-ci maddəsinə əsasən məhkuma həmin sanksiyada nəzərdə tutulmuş alternativ cəza növlərindən daha ciddi hesab olunan müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etməni tətbiq edə bilər. Bu zaman müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmənin müddəti iki ilədək olsa da, artıq məhkəmə həmin cəzanı intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama ilə əvəz edə bilməz.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 70-ci maddəsinin şərti məhkum etmənin tətbiqi imkanlarını nəzərdə tutan müddəaları digər cəza növlərinə münasibətdə kifayət qədər aydın və dəqiq realizə mexanizminə malik olduğu halda, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzası ilə bağlı bu məsələ bir qədər ziddiyyətlidir ki, bu da həmin cəzaya məhkum olunan hərbi qulluqçunun statusu və xidmət müddəti ilə izah oluna bilər.

Məlumdur ki, «Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» 25 dekabr 1991-ci il, «Azərbaycan Respublikasında hərbi çağırışın əsasları haqqında 10 iyun 1992-ci il Qanunları və digər hərbi qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq çağırış, habelə kontrakt (bağlaşma) üzrə həqiqi hərbi xidmət müddətlidir və CM-nin 70-ci maddəsinə əsasən intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəzaya şərti məhkum etmə hərbi qulluqçunun müxtəlif əsaslara görə ordudan tərxis olunması üçün heç bir maneə yaratmır.

---

* Məqalə

Eyni zamanda CİM-nin 152-ci maddəsinə əsasən bu cəzaya məhkum olunmuş şəxslər hərbi xidmətə yararsız hesab edilməsinə səbəb olan xəstəliklərə düçar olduqda, özləri və qanuni nümayəndələri onların intizam xarakterli hərbi hissədən şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi və ya cəzanın çəkilməmiş hissəsinin daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi barədə ərizə ilə məhkəməyə müraciət edə bilərlər. CİM-nin 153.2-ci maddəsi isə birmənalı şəkildə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəzadan azad edilən vaxt həqiqi hərbi xidmətdə olmanın qanunla müəyyən olunmuş son yaş həddinə çatmış şəxslərin həqiqi hərbi xidmətdən tərxis edilməsini hərbi hissə komandanlığının vəzifəsi kimi nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 70.6-cı maddəsinə əsasən şərti məhkum edilmiş şəxs üzərində nəzarəti müvafiq dövlət orqanları, hərbi qulluqçular üzərində nəzarəti isə hərbi hissələrin və müəssisələrin komandanlığı həyata keçirir. CİM-nin 179-cu maddəsi qeyd olunan məsələ ilə bağlı nəzarət mexanizmini daha da konkretləşdirərək belə bir qayda müəyyən etmişdir ki, şərti məhkum edilmiş şəxslər üzərində nəzarəti sınaq müddəti ərzində məhkumun yaşayış yeri üzrə məhkəmə icraçısı, hərbi qulluqçular üzərində isə hərbi hissələrin və ya müəssisələrin komandanlığı həyata keçirir.

Qanundan göründüyü kimi, şərti məhkum olunmuş hərbi qulluqçular üzərində nəzarəti hərbi hissələrin və müəssisələrin komandanlığı həyata keçirir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, «Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının 25 dekabr 1991-ci il tarixli Qanununun 3-cü maddəsinə əsasən vətəndaşlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmətdən buraxıldıqları, hərbi hissənin siyahılarından çıxarıldıqları, hərbi tədris müəssisələrindən çıxarıldıqları və ya kənar edildikləri, toplanışı başa çatdırdıqları gündən hərbi qulluqçu statusunu itirirlər.

Belə bir vəziyyətdə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəzaya şərti məhkum edilmiş, lakin sınaq müddəti başa çatmadan hərbi xidmətdən tərxis edilmiş və beləliklə, hərbi qulluqçu statusunu itirmiş şəxs üzərində CM-nin 70.6-cı, habelə CİM-nin 179-cu maddələsinin müəyyən etdiyi qaydada hərbi hissələrin və müəssisələrin komandanlığı nəzarət etməyə borclu deyildir və onun belə bir səlahiyyəti də qanunda nəzərdə tutulmamışdır.

Digər tərəfdən, yenə də qanunda nəzərdə tutulmadığından Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin sisteminə daxil olmayan müvafiq dövlət orqanları intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasına şərti məhkum edilmiş şəxs üzərində nəzarəti həyata keçirmək səlahiyyətinə malik deyildir.

Eyni zamanda şəxsin hərbi qulluçu statusunda olarkən törətdiyi cinayətə görə hərbi məhkəmə tərəfindən intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəzaya şərti məhkum olunması və ona təyin olunmuş sınaq müddəti başa çatanadək hərbi xidmətdən tərxis olunması hallarında artıq mülki şəxs qismində yaşayış yeri üzrə məhkumun üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi üçün hökmün surətinin hansı orqana göndərilməsi mexanizmi də yoxdur.

Qanunda mövcud olan bu boşluq müddətli həqiqi hərbi xidmət dövründə törətdiyi cinayətə görə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasına şərti məhkum olunmuş şəxsin bu xidməti başa çatdırdıqdan sonra həmin cəzanın icrasının davam etdirilməsi üçün müvafiq orqanlar tərəfindən qeydiyyata alınması və yaşayış yeri üzrə onun üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi imkanlarını aradan qaldırır.

Burada sınaq müddətinin və məhkumun üzərində nəzarətin başlaması və qurtarması vaxtının dəqiq müəyyən edilməsinin də çox böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyəti nəzərdən qaçırılmamalıdır. Çünki onların qanunda bilavasitə nəzərdə tutulmaması məhkum üçün insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının ciddi şəkildə pozulmasına gətirib çıxara biləcək dərəcədə neqativ hüquqi nəticələrə səbəb ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası CİM-nin 181-ci maddəsinə əsasən sınaq müddəti hökmün qanuni qüvvəyə mindiyi gündən hesablanır və həmin müddətin qurtarması ilə məhkum üzərində nəzarət dayandırılır və o, qeydiyyatdan çıxarılır. Göründüyü kimi bu cəza-icra hüquq norması sınaq müddətinin hökmün qanuni qüvvəyə minməsi günündən hesablanması qaydasını dəqiq müəyyən etsə də, onun tərkib elementi və bilavasitə hüquqi nəticəsi kimi məhkum üzərində nəzarətin hansı vaxtdan başlanması məsələsini nəzərdə tutmur. Şərti məhkum edilmiş şəxsin qeydə alınması və onun üzərində nəzarətin başlanması gününü cinayət qanunu da dəqiqləşdirmir. Yalnız ümümi şəkildə CİM-nin 180.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, məhkəmə icraçısı sınaq müddəti ərzində məhkumların qeydiyyatını aparır, onların işlədikləri yer üzrə işəgötürənin iştirakı ilə məhkumların ictimai qaydalara riayət etməsinə və məhkəmə tərəfindən onlara həvalə olunan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Göründüyü kimi dayandırılması sınaq müddətinin qurtarması ilə bilavasitə əlaqələndirilən məhkum üzərində nəzarətin başlanma günü qanunda öz əksini tapmamışdır.

Belə bir paradoksal vəziyyət intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasına şərti məhkum edilmiş hərbi qulluqçunun ona təyin edilmiş sınaq müddəti ərzində məhkəmə tərəfindən üzərinə qoyulmuş vəzifələri mütəmadi və qərəzli olaraq yerinə yetirməməkdə ifadə olunan hüquqi nəticələrin yaranması zamanı da meydana çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası CİM-nin 182.3-cü maddəsinə əsasən məhkəmə icraçısı məhkumun üzərinə onun islah olunmasına kömək edən yeni vəzifələrin qoyulması və ya əvvəllər məhkumun üzərinə qoyulmuş vəzifələrin tamamilə və ya qismən ləğv edilməsi barədə məhkəməyə təqdimat verə bilər, Azərbaycan Respublikası CM-nin 71.1-ci maddəsinə uyğun olaraq sınaq müddətinin azı yarısı keçdikdən sonra şərti məhkum edilmiş şəxs öz davranışı ilə islah olunduğunu sübut edərsə, məhkəmə məhkumun üzərində nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanının təqdimatı əsasında şərti məhkum etmənin ləğv edilməsi və məhkumluğun götürülməsi barədə qərar qəbul edə bilər.

Eyni zamanda CİM-nin tələbinə uyğyn olaraq şərti məhkum edilmiş şəxs məhkəmə tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirməkdən boyun qaçırdıqda və ya ictimai qaydaları pozduğuna görə barəsində inzibati tənbeh tətbiq edildikdə, habelə sınaq müddəti ərzində onun üzərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsindən mütəmadi və ya qərəzli olaraq boyun qaçırdıqda, məhkəmə icraçısı və ya hərbi hissənin komandiri (rəisi) şərti məhkum etmənin ləğv edilməsi və hökmlə təyin olunmuş cəzanın icra olunması barədə məhkəməyə təqdimat verir (mad.182). Cinayət qanunu da analoji hallarda, həmçinin ehtiyatsızlıqdan cinayət törətdikdə və ya qəsdən böyük ictimai təhlükə törətməyən, habelə az ağır, ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətdikdə şərti məhkum etmənin ləğvi və ya saxlanılması, yaxud ləğv edilərək məhkuma cinayətlərin məcmuyu qaydasında cəza təyin edilməsi hallarında da şəxsin əvvəlki cəzanı çəkmək üçün göndərilməsi qaydasını nəzərdə tutur.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasına şərti məhkum olunmuş hərbi qulluqçu göstərilən əsaslara görə həmin cəzanı çəkmək üçün qanunla müəyyən edilmiş qaydada yenidən intizam xarakterli hərbi hissəyə və müəssisəyə göndərilməlidir. Bu isə onun hərbi xidmət müddəti qurtardığından «Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının 25 dekabr 1991-ci il tarixli qanununun 3-cü maddəsinə əsasən artıq hərbi qulluqçu statusunu itirməsinə görə mümkün deyildir. Belə bir vəziyyətdə həmin məhkumun CM-nin 56-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş cəzaçəkmə müəssisələrinə göndərilməsi də mümkün deyildir, çünki intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasının həmin cəzaçəkmə müəssisələrində çəkilməsi qaydası və şərtləri qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdır. Bu isə o deməkdir ki, qanunda nəzərdə tutulmadığından bu kimi hallarda intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasının başqa cəza növü ilə əvəz edilməsi də nəzəri və praktiki cəhətdən istisna olunur.

Cinayət qanununa əsasən sınaq müddətinin azı yarısı keçdikdən sonra şərti məhkum edilmiş şəxs öz davranışı ilə islah olunduğunu sübut edərsə, məhkəmə məhkumun üzərində nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanının təqdimatı əsasında şərti məhkum etmənin ləğv edilməsi və məhkumluğun götürülməsi barədə qərar qəbul edə bilər (mad.71.1). Lakin bunun üçün sınaq müddətinin azı yarısı keçməli, məhkum öz davranışı ilə islah olunduğunu sübut etməli və onun üzərində nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanının (hərbi hissə və müəssisə komandanlığı) təqdimatı olmalıdır.

Deməli, qanunda nəzərdə tutulan bu şərtlər ödənilmədiyi təqdirdə sınaq müdətinin azı yarısının keçməsi də şərti məhkum edilmiş şəxsin, o cümlədən intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasına şərti məhkum edilmiş hərbi qulluqçuların heç də hamısının barəsində həmin normanın tətbiqinə əsas vermir. Bu isə məsələnin tam həlli kimi qəbul edilə bilməz, çünki sınaq müddətinin yarısı keçmiş, lakin şəxsin davranışının mənfi istiqamətinin şərti məhkum etmənin ləğvinə əsas vermədiyi üçün onların cəzadan azad edilməsi heç bir hüquqi əsasa söykənmir və bu hal törədilmiş cinayətin cəzasız qalması təsəvvürü yarada bilər. Bu hal intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəzaya şərti məhkum edilmiş, lakin sınaq müddəti başa çatanadək tərxis olunmuş məhkumlara münasibətdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Göründüyü kimi, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasına şərti məhkum cəzasının təyini və icrası mexanizmi ilə bağlı qanunda kifayət qədər ziddiyyətli məqamlar mövcuddur və bu istiqamətdə müvafiq araşdırmalar aparmaqla qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi yolu ilə onların aradan qaldırılmasına ehtiyac vardır. Fikrimizcə, bu boşluqların bir hissəsinin qanunda mövcud olan bir sıra müddəaların köməyi ilə, digər hissəsini isə ona əlavə və dəyişikliklər edilməsi yolu ilə aradan qaldırmaq mümkündür.

Hüqüq ədəbiyyatında da intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasına şərti məhkum etmə zamanı yaranan bu ziddiyyətlərin həlli üçün bilavasitə qanunun özündə sınaq müddətinin yarısı keçənədək şərti məhkum etmənin ləğv edilməsi imkanının nəzərdə tutulması təklif edilir.

Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz, çünki bu müddəanın qəbul edilməsi və qanunda nəzərdə tutulması belə bir anormal vəziyyətə gətirib çıxarardı ki, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasına şərti məhkum olunmuş şəxs cəmi bin neçə ay keçdikdən sonra yuxarıda qeyd edildiyi kimi sınaq müddətinin yarısı keçənədək hərbi xidmət müddəti başa çatdığından tərxis olunduğu hallarda şərti məhkumluğu ləğv edilməklə və məhkumluğu götürülməklə cəzadan və onun cinayət-hüquqi nəticəsi olan məhkumluqdan tamamilə azad olunardı. Bu isə öz növbəsində həmin normanın cəzanın məqsədinə nail olmaqdan daha çox ondan uzaqlaşmağa xidmət etməklə faktiki stimullaşdırıcı (həvəsləndirici) normaya çevrilməsinə səbəb olardı.

Göstərilənləri ümumiləşdirərək hesab edirik ki, qüvvədə olan cinayət və cəza-icra qanunlarında mövcud olan ziddiyyət və boşluqları aradan qaldırmaq məqsədi ilə hərbi qulluqçulara cəza təiyn edilərkən törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi nəzərə alınmaqla sınaq müddəti elə təyin edilməlidir ki, həmin müddət məhkumun hərbi xidmət müddətinin qalan hissəsindən az olsun, bu mümkün olmadıqda isə heç olmazsa, hərbi xidmət müddəti başa çatanadək sınaq müddətinin azı yarısı keçmiş olsun. Bu da mümkün olmadıqda, məhkəmə həmin şəxsə bu cəzanı şərti təyin etməməlidir.

Eyni zamanda bu cəzaya şərti məhkum edilmiş hərbi qulluqçunun sınaq müddəti başa çatanadək ordudan tərxis olunması hallarında onun yaşayış yeri üzrə qeydiyyata götürülməsi və üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi, habelə sınaq müddətinin hesablanması mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə CM-nin 70.3-cü maddəsində birinci cümlədən sonra «sınaq müddəti məhkəmənin hökmü qanuni qüvvəyə mindiyi gündən hesablanır» ifadəsinin, 70.6-cı maddəsində isə «həyata keçirilir» sözlərindən sonra «sınaq müddəti ərzində şərti məhkum

edilmiş şəxs üzərində nəzarət məhkəmənin hökmünün icraya yönəldilməsi günündən hesablanır» sözlərinin əlavə edilməsini, CİM-də isə 18 iyun 2010-cu il tarixli Qanunla qüvvədən düşmüş 180.3-cü maddənin yeni redaksiyada aşağıdakı məzmunda verilməsi məqsədəuyğundur.

«Maddə 180.3. Hərbi xidmət müddətində törətdiyi cinayətə görə şərti məhkum olunmuş və sınaq müddəti başa çatanadək hərbi xidmətdən tərxis olunmuş hərbi qulluqçunun yaşayış yeri üzrə icra qurumu tərəfindən qeydə alınması və onun üzərində nəzarətin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə hərbi məhkəmə və ya hərbi hissə komandiri (rəisi) hökmün surətini və digər sənədləri məhkumun yaşayış yeri üzrə məhkəməyə və icra qurumuna göndərməlidir».

Qeyd etmək lazımdır ki, qüvvədə olan cinayət qanunu təhlil olunan cəzasının cinayət-hüquqi nəticəsi olan məhkumluğu da nəzərdə tutur. Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan SSR-in 1961-ci il CM-nin 53-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən inizam batalyonunda cəza çəkmiş və ya ondan vaxtından əvvəl azad edilmiş şəxslər, habelə islah işləri əvəzinə qaupvaxtda saxlanma şəklində cəza çəkmiş olan hərbi qulluqçular məhkumluğu olmayan şəxslər hesab edilirdilər. Qüvvədə olan cinayət qanununda bu müddəanın birbaşa nəzərdə tutulmaması onu deməyə əsas verir ki, bu cəzaya məhkum olunmuş şəxsin məhkumluğu sınaq müddəti başa çatdığı vaxtdan, qalan hallarda isə onlar cəzanı çəkib qurtardıqları gündən bir il keçdikdə ödənilir (mad. 83.2).

Fikrimizcə, bu məsələdə yeni cinayət qanununun mövqeyi daha düzgündür, məhkumluğun nəzərə alınması cinayətlərin xəbərdarlığı, təkrarlıq və residiv kimi cinayət-hüquqi institutların tətbiqinə imkan verir.

Azərbaycan Respublikası CİM-nin 149-cu maddəsi bu cəzanın icrası qaydalarını pozan məhkumlara bir sıra intizam xarakterli tənbeh tədbirlərinin tətbiqini nəzərdə tutur. Lakin bəzi hallarda həmin qaydaların pozulması intizam xarakterli hərbi hissədən qaçma və ya oranı özbaşına tərk etmədə ifadə oluna bilər. Bu məsələdə cinayət qanununun mövqeyi birmənalı deyildir.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 333.5 və 334.1-ci maddlərinin mənasına görə intizam xarakterli hərbi hissədə cəza çəkən hərbi qulluqçuların özbaşına getməsi cinayət məsuliyyəti yaradır. Bununla əlaqədar Ali Məhkəmənin «Hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçırma, hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərk etmə və fərarilik işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» 01 noyabr 2001-ci il tarixli Plenum Qərarının 16-cı bəndində göstərilir ki, «intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasına məhkum edilmiş və orada cəza çəkən şəxs həmin hərbi hissədən özbaşına getdikdə, onun əməli CM-nin 333.5-ci maddəsi ilə tövsif edilməlidir. Bu halda özbaşına getmənin müddəti əməlin tövsifinə təsir göstərmir. Qəti imkan tədbiri kimi qaupvaxtda saxlanılan hərbi qulluqçunun cinayət məsuliyyətindən və ya cəzadan yayınmaq məqsədi ilə həbsdən qaçması CM-nin 304-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin tərkibini yaradır»

Fikrimizcə, məsələyə bu cür yanaşma düzgün hesab edilə bilməz. Birincisi, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasına məhkum olunmuş hərbi qulluqçu məhkəmənin hökmü əsasında cəzaçəkmə yerinə (intizam xarakterli hərbi hissəyə) göndərilmiş, orada cəza çəkən şəxsdir və o, məhz qanunun nəzərdə tutuduğu mənada hərbi hissədən deyil, cəzanın icrasından və çəkilməsindən yayınmaq məqsədi ilə cəzaçəkmə yerindən qaçır. İkincisi, həmin hərbi qulluqçu artıq məhkumdur və onun hərbi qulluqçu statusu faktiki olaraq arxa plana keçir. Üçüncüsü, bu cəzanın icrası və çəkilməsi qaydası, şərtləri və rejimi azadlıqdan məhrum etmənin icrası və çəkildiyi cəzaçəkmə müəssisəsinin rejimi ilə faktiki üst-üstə düşür. Dördüncüsü, AR CM-nin 327-ci maddəsinə əsasən hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin subyekti yalnız hərbi qulluqçu statusuna malik olan şəxslər hesab olunur. CM-nin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsi ilə cinayətin xüsusi sübyekti olmayan və həmin maddə ilə nəzərdə tutulmuş

cinayətin törədilməsində iştirak edən şəxsin, həmin cinayətə görə təşkilatçı, təhrikçi və köməkçi qismində məsuliyyətə cəlb olunmasını müəyyən edən imperativ xarakterli normanın (mad.33.4) tələbini nəzərə alsaq, cəzaçəkmə yerindən qaçan şəxs həmin cinayətin icraçısı kimi məsuliyyətə cəlb edilə bilməz, çünki o, artıq məhkum olunmaqla hərbi qulluqçu statusunu itirdiyindən 333.5 və 334.1-ci maddələri ilə məsuliyyət yaranmır.

«Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» Qanunun 2-ci maddəsinin 1-ci bəndi də eyni nəticəyə gəlməyə imkan verir. Ali Məhkəmənin yuxarıda qeyd olunan Plenum Qərarında da məhz bu mövqeyə üstünlük verilərək onun 7-ci bəndində birmənalı şəkildə göstərilir ki, «hərbi cinayətlərin subyekti hərbi qulluqçulardır».

«Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» AR Qanununun 2-ci maddəsinin birinci hissəsində göstərilən hərbi qulluqçu statusuna malik olan şəxslər hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərk etməyə görə Azərbaycan Respublikası CM-nin 333-cü maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər.

Deməli, cinayət törədən zaman artıq hərbi qulluqçu statusunu itirmiş və hərbi xidmət əleyhinə cinayət hesab olunan hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərk etmə əməlini törətmiş şəxs bu cinayətlərin subyekti olmadığı üçün CM-nin 333-cü maddəsi ilə məsuliyyətə cəlb edilə bilməz.

Analoji vəziyyət hərbi xidmətə çağırılmış şəxslərin Respublika Toplanış məntəqəsindən özbaşına getməsi və ya orada tibbi müayinə keçdikdən sonra hərbi qulluğu getməkdən yayınması zamanı da mövcud olur. Konstitusiya Məhkəməsinin adı çəkilən Qərarında birmənalı şəkildə göstərilir ki, «Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» AR Qanununun 3-cü maddəsində göstərilən hərbi xidmətə çağırılmış şəxslərin Respublika Toplanış məntəqəsindən özbaşına getməsi və ya orada tibbi müayinə keçdikdən sonra hərbi qulluğu getməkdən yayınması CM-nin 333-cü maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin tərkibini yaratmır.

Beləliklə, faktiki hərbi qulluqçu hesab olunmayan və məhkum olunmuş şəxsin hərbi xidmət əleyhinə cinayətlərin subyekti olmadığı halda CM-nin 333.5-ci maddəsi ilə məsuliyyətə cəlb olunması anlaşılan deyildir. Həmin cinayət-hüquq normasının adı da bunun əksini göstərir. Belə ki, Konstitusiya Məhkəməsinin adı çəkilən Qərarında birmənalı şəkildə göstərilir ki, «hərbi hissə Silahlı Qüvvələrin bütün növlərində müəyyən olunmuş ştatlı təsərrüfat vahididir və hərbi hissənin ərazisi dedikdə, hərbi hissənin kazarmalaşdırılmış, düşərgələşdirilmiş və ya səyyarlaşdırılmış yeri, xidmət yeri dedikdə isə, əgər o, hərbi hissənin ərazisi ilə üst-üstə düşmürsə, hərbi qulluqçu tərəfindən hərbi xidmət üzrə vəzifələrinin faktiki olaraq yerinə yetirildiyi yer başa düşülür. Qərarda daha sonra qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası CM-nin 333-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin obyektiv cəhətini hərbi qulluqçunun öz hərbi hissəsini və ya xidmət yerini özbaşına tərk etməsi və üzürlü səbəb olmadan öz xidmət yerinə vaxtında gəlməməsi təşkil edir.

Qeyd olunanlar CM-nin 333.5-ci maddəsinə də aid edildiyindən burada məhkumun deyil, həqiqi hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçunun öz hərbi hissəsini və ya xidmət yerini özbaşına tərk etməsi və üzürlü səbəb olmadan öz xidmət yerinə vaxtındı gəlməməsi təhlil olunan cinayət tərkibini yaradır.

Deməli, CM-nin 333-cü maddəsinin nəzərdə tutduğu mənada söhbət hərbi hissəni və ya xidmət yerini tərk etmədən getdiyi halda, intizam xarakterli hərbi hissə məhkumun xidmət yeri deyil, öz statusuna və rejiminə görə heç də azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən fərqlənməyən cəzaçəkmə yeri hesab olunduğu üçün şəxsin əməlində CM-nin 333-cü maddəsinin tərkibi yaranmır.

Göstərilənləri nəzərə alaraq belə hesab edirik ki, məhkumun məhkəmə hökmü əsasında məcburi şəkildə yerləşdirildiyi və mühafizə altında saxlanıldığı, cəzaçəkmə müəssisələrinə xas olan bütün əlamətləri özündə əks etdirən intizam xarakterli hərbi hissədən qaçması CM-nin

333.5-ci maddəsi ilə deyil, 304-cü maddəsi ilə tövsif edilməlidir. Çünki burada şəxsin məqsədi heç də hərbi xidmət qaydalarını təmin edən ictimai münasibətlərə deyil, cəzanın icrasından boyun qaçırmaqla ədalət mühakiməsinin normal həyata keçirilməsini təmin etməli olan ictimai münasibətlərə zərar vurmaqdan ibarətdir. Ona görə də intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasına məhkum edilmiş şəxsin bu əməli hərbi xidmət deyil, ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayət kimi qiymətləndirilməlidir.

Göstərilənləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası CM-nin 333.5-ci maddəsinin qanundan çıxarılmasını və intizam xarakterli hərbi hissədə cəza çəkən şəxsin cəzaçəkmə yerindən qaçmasını CM-nin 304-cü maddəsi ilə tövsif edilməsini təklif edirik.

Açar sözlər: saxlama cəzası, şərti cəza, saxlama növü, sınaq müddəti, qəti imkan tədbiri.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Qanunlar Toplusu. Bakı, 2006.
2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarlar Məcmuəsi (1991-2008). Bakı, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2008.
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin «Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin və 3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair» 26 oktyabr 2011-ci il tarixli Qərarı. «Azərbaycan» qəzeti, 28 oktyabr 2001-ci il, № 247.
4. Səməndərov F.Y.Cinayət hüququ. Ümumi hissə.Bakı, 2003.
5. Əfəndiyev E.M. AR CM: mənbəyi, şərhi, tətbiqi.Bakı, 2006.
6. Səlimov M.D. Azadlığı məhdudlaşdıran bəzi cəzaların tətbiqi problemləri. Bakı, 2011.
7. Hümbətov M. Cəza və onun icrası. Bakı, 1999.

Малик САЛИМОВ

МЕХАНИЗМ НАЗНАЧЕНИЯ И ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ СОДЕРЖАНИЯ В ДИСЦИПЛИНАРНОЙ ВОИНСКОЙ ЧАСТИ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы назначения и исполнения наказания в виде содержания в дисциплинарной воинской части.

С учетом положений действующего уголовного законодательства Азербайджанской Республики, а также науки об уголовном и уголовно-исполнительном праве обосновываются предложения по совершенствованию соответствующих норм указанных отраслей права.

Ключевые слова: наказание в виде содержания, условное наказание, виды содержания, срок испытания, мера пресечения.

Malik SALIMOV

MECHANISM OF PRESCRIBING AND EXECUTION OF PUNISHMENT OF KEEPING IN THE DISCIPLINARY MILITARY UNIT

Summary

The article casts light on the issues of assignment and the implementation of punishment of detention within disciplinary military unit.

In compliance with the provisions of the effective criminal legislation of the Republic of Azerbaijan, as well grounding on criminal and criminal-executive science, the proposals are substantiated on the improvement of appropriate norms of the indicated fields of legislation.

Keywords: punishment of detention, suspended punishment, forms of detention, trial term, preventive.

УДК 341.222

Рауф КАРАЕВ
ведущий научный сотрудник ИФСП НАНА,
доктор философии по праву

ПОНЯТИЕ ПРИНЦИПА НЕРУŞИМОСТИ ГРАНИЦ ГОСУДАРСТВ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ*

Одним из основных элементов исследования любой проблемы является определение ее основных понятий. В отношении исследования принципа нерушимости границ государств таким элементом является понятие принципа нерушимости существующих границ государств. В системе основных принципов современного международного права принцип нерушимости государственных границ составляет одну из важнейших основ системы международной безопасности. Государства Европы всегда придавали особое значение нерушимости границ, оценивая этот фактор как одно из основных условий обеспечения европейской безопасности [1, с.82]. Государственная граница любой страны определяет пределы государственной территории, на которую распространяется суверенная власть государства. Так, в ст.1 Закона Азербайджанской Республики «О государственной границе Азербайджанской Республики» содержится положение о том, что государственной границей является линия и проходящая по этой линии вертикальная поверхность, которая определяет предел государственной территории (суши, вод, недр, морских и воздушных пространств) Азербайджанской Республики. Государственная граница Азербайджанской Республики является территориальным пределом государственного суверенитета [2].

В международном праве правовое положение любой страны, независимо от размеров территории или численности населения, политического веса или военной мощи, экономического, научного, технического и т.д. потенциала, одинаково. Суверенное равенство государств составляет основу современных межгосударственных отношений, что нашло свое отражение и в Уставе ООН. Так в п.1 ст.2 отмечается, что ООН основана на принципе суверенного равенства всех государств-членов ООН. Это означает, что на каждом государстве лежит международно-правовая обязанность уважать суверенитет других государств. Другое дело, что вес и влияние, а также роль различных государств в международных отношениях неодинаковы. Так, на государства, обладающие ядерным оружием, ложится особая ответственность за сохранение всеобщего мира и безопасности.

Возможно, что с юридической точки зрения, правовое положение различных государств в международных организациях неодинаково. Так, в ООН пять государств являются постоянными членами Совета Безопасности с правом наложения вето на принимаемые решения, в то время как остальные государства могут являться временными членами Совета Безопасности и избираются на определенный срок. С 2012 года Азербайджан также является временным членом Совета Безопасности ООН.

Тем не менее, все государства являются равными субъектами международного права. Именно в силу данного обстоятельства международное право носит координационный, а не субординационный, характер. Так как государственная граница

* Məqalə s.e.d. Ramiz Sevdimalıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

определяет пределы территориальной протяженности государства, важным элементом содержания принципа нерушимости государственных границ является положение о признании существующих границ между государствами как международно-признанных границ. На наш взгляд, данное положение является одним из существенных элементов, отличающих содержание принципа нерушимости государственных границ от содержания принципа неприменения силы или угрозы силой, ибо последний не накладывает обязательства на государства по признанию существующих международных границ государств.

Государственная граница любой страны нерушима и неприкосновенна, ибо неприкосновенна ее территория. Если какое-либо государство нарушает государственную границу, то тем самым такое государство посягает на материальную основу существования другого государства – его территорию. А это подрывает основу мира и международной безопасности.

Другим важным элементом содержания понятия принципа нерушимости государственных границ является положение о необходимости обеспечения реальной безопасности установленных границ государств с тем, чтобы проблема государственной границы не вызывала постоянного напряжения в международных отношениях, не служила бы основой нестабильности в межгосударственных отношениях. Для этого государства должны воздерживаться от своевольного одностороннего изменения своих существующих границ с другими государствами.

В содержание понятия принципа нерушимости государственных границ входит и положение об отказе от каких-либо территориальных притязаний на территорию другого государства, а также тесно связанное с ним другое положение - об отказе от любых посягательств на территорию другого государства, в том числе с использованием силы или угрозы ее применения, что логически предполагает и отказ от посягательства на государственную территорию. Как утверждают Б.М.Клименко и И.А.Ушаков, «любое посягательство на территорию государства является посягательством на государственные границы» [3, с.41]. Посягательство на существующие границы государств означает односторонние действия или требования какого-либо государства, направленные на изменение линии границы между граничащими государствами, ее юридического оформления или фактического положения государственной границы на местности.

Вместе с тем необходимо учесть, что в международном праве нет абсолютного запрета на изменение или уточнение государственных границ между государствами. Но в любом случае изменение государственных границ государств возможно лишь мирным путем, на основании международного договора. Так, в хельсинском Заключительном акте содержится положение о том, что границы государств «могут изменяться в соответствии с международным правом, мирным путем и по договоренности».

Основанием изменения границ является разделение или распад государства на ряд новых государств. Так, в Соглашении о создании Содружества Независимых Государств Республики Беларусь, Российская Федерация, Украина как государства – учредители Союза ССР, подписавшие Союзный Договор 1922 г., констатировали, что Союз ССР, как субъект международного права и геополитическая реальность прекращает свое существование. Все 15 бывших союзных советских республик приобрели статус независимых государств. Азербайджанская Республика 18 октября 1991 года провозгласила свою независимость, приняв конституционный закон о восстановлении независимости Азербайджанской Республики. В качестве других примеров разделения единого государства и образования новых государств можно указать на разделение

Чехословакии и образование двух самостоятельных государств – Чешской Республики и Республики Словакия, а также на распад Югославии и образование в результате этого процесса новых государств – Словении, Македонии, Хорватии, Боснии и Герцеговины, Сербии и Черногории. В свою очередь в 2006 году союзное государство Сербия и Черногория распалось после выхода из его состава Черногории.

Еще одним основанием для изменения границ является осуществление народами своего права на самоопределение вплоть до отделения и образования самостоятельного независимого государства на бывших колониальных или зависимых территориях. В качестве примеров можно привести приобретение независимости и создание собственных государств африканскими народами, находившимися под колониальным игом.

В межгосударственных отношениях изменения государственных границ происходят также на основе договоренности приграничных государств об уточнении линии государственной границы. С этой целью необходимо, чтобы такого рода договоры об уточнении линии государственных границ, скажем, путем демаркации границы, соответствовали бы всем требованиям международного права, проводились бы мирным способом без всякого применения силы или угрозы ее применения и только на основании международно-правовых договоренностей. В случае нарушения или неисполнения одного из этих требований действительность договора может быть оспорена с последующим возможным признанием его недействительным.

Другой правомерный способ изменения границ государств – это цессия или взаимный обмен определенными территориями на основе взаимной договоренности государств. В соответствии с Соглашением от 2 декабря 1954 г. Советский Союз и Иран обменялись соответствующими участками своей территории [4, ъ.76]. В числе мероприятий в поддержку усилий ООН по прекращению войны в Боснии в период между 1992 и 1995 гг. НАТО развернула по мандату ООН многонациональные силы по выполнению мирного соглашения в Боснии и Герцеговине после подписания Дейтонского мирного соглашения 14 декабря 1995 года. В число главных задач входило произвести обмен территориями между этими двумя образованиями, что и было выполнено в декабре 1996 г. В этом случае изменение государственной границы не означает нарушение международно-правового принципа нерушимости государственных границ государств. Однако такой обмен территориями правомерен лишь при соблюдении требований и норм международного права, на основе международно-правовых договоров и с соблюдением внутреннего законодательства соответствующих государств. При этом, возможно, что в этом случае внутреннее законодательство требует соблюдения более жестких правовых установлений, чем, скажем, при демаркации и уточнении государственных границ соседних государств. Так, Конституция Азербайджана предусматривает, что лишь по решению Милли Меджлиса Азербайджанской Республики путем проведения референдума среди всего населения страны, на основе народного волеизъявления государственные границы Азербайджанской Республики могут быть изменены (ст.11, разд.ЫЫЫ) [5]. Данное положение получило свое отражение и в законе «О государственной границе Азербайджанской Республики» от 9 декабря 1991 г. Все это верно и в отношении цессии – передачи территории одного государства другому по соглашению между ними. Цессия требует равноценной компенсации. Это может быть выражено в предоставлении определенных прав другой стороне, например, право водопользования или денежная компенсация [6, с.27]. В любом случае передача территории требует заключения между соответствующими государствами международного договора.

Вместе с тем необходимо уточнить, что положение о возможности изменения государственной границы не охватывается понятием нерушимости государственных границ. Оно относится к элементам другого основного принципа международного права – принципа суверенного равенства государств [7, с.336].

Отсюда можно прийти к важному заключению, что положение о возможности правомерного изменения границ государства не противоречит содержанию понятия принципа нерушимости границ государств.

В юридической литературе различают принцип нерушимости границ и принцип неприкосновенности государственной границы [8, с.92]. Так, проф. И.И.Лукашук, указывая, что принцип нерушимости границ соприкасается с издавна известным международному праву принципом неприкосновенности государственной территории, подчеркивает, что международно-правовой принцип неприкосновенности государственной границы обязывает государства уважать режим границы с другим государством и не допускать ее незаконного пересечения [9, с.316]. Б.М.Клименко отмечает, что содержание принципа неприкосновенности государственных границ включает обязанность государств соблюдать существующую линию границы на местности: не допускать произвольного перемещения линии границы на местности и ее пересечения без соответствующего разрешения или вне установленных правил. Оно включает также право каждого суверенного государства контролировать пересечение его границы лицами и транспортными средствами [10, с.39].

Прежде всего необходимо отметить, что понятия «нерушимость границ государств» и «неприкосновенность государственных границ» весьма близки между собой и взаимосвязаны. Связь между понятиями «нерушимость государственных границ государств» и «неприкосновенность государственных границ» проявляется в том, что нарушение принципа нерушимости государственных границ означает и нарушение принципа неприкосновенности границ. Каждое государство отстаивает неприкосновенность собственных государственных границ. Различного рода нарушения границ государств могут привести к конфликту между соседними странами, вплоть до вооруженного. Чтобы избежать этого, сопредельные государства обычно заключают пограничные соглашения в форме договоров о делимитации и демаркации границ, в которых нормативно отражается принцип неприкосновенности государственных границ сопредельных государств. Договоры между граничащими государствами об установлении границы содержат общее описание положения границы по картам, как правило крупномасштабным, с подробным изображением на них рельефа, гидрографии, населенных пунктов и других физико-географических объектов. Карта с нанесенной на ней линией государственной границы как правило подписывается или парафируется и скрепляется гербовыми печатями договаривающихся сторон и является составной неотъемлемой частью договора о делимитации границы. Описание государственной границы приводится в одной из статей договора о границе или же прилагается как приложение к договору. Как правило договоры о делимитации подлежат ратификации со стороны соответствующих полномочных государственных органов и вступают в силу после обмена ратификационными грамотами между сторонами. При этом договоры о делимитации содержат взаимные обязательства государств о демаркации границы.

В договорах о демаркации государственных границ приводится точное определение на местности линии государственной границы, в соответствии с договорами о делимитации границы и приложенными к ним картами и описаниями. Линия государственной местности обозначается пограничными знаками посредством столбов, камней и т.п. [11, с.199]. В соответствии со ст.4 закона «О государственной

границе Азербайджанской Республики», государственная граница Азербайджанской Республики отмечается на местности ясно видимыми пограничными знаками. Формы, размеры и порядок установки пограничных знаков определяется межгосударственными договорами Азербайджанской Республики и законодательством Азербайджанской Республики. Работу по определению линии границы на местности осуществляют специально созданные для этой цели смешанные комиссии граничащих сторон. Так, например, для определения точной линии прохождения государственной границы между Азербайджаном и Грузией проводятся встречи экспертов по делимитации и демаркации границ. В целом из 480 километров азербайджано-грузинской границы согласовано 310 [12]. В некоторых случаях такие функции осуществляются специальным международным органом, создаваемым ад щоъ на основе мирного договора. Смешанные комиссии сторон, точно определив положение линии границы на местности, составляют протокол, в котором отражается описание этой границы, карты с ее обозначением, а также протоколы на каждый отдельный пограничный знак и схемы кроки каждого знака. Более сложной является проблема определения линии границ государств на водных пространствах. Так, отсутствие четкого юридического статуса Каспийского моря вызывает определенные проблемы разграничения национальных секторов водных пространств между прибрежными государствами.

В частности, имеются определенные претензии Туркменистана на морские территории, на которых расположена группа разрабатываемых нашей страной нефтегазовых месторождений «Азери-Чыраг-Гюнешли», и на месторождение «Кяпаз». По словам Президента Туркменистана Г.Бердымухамедова, в спорной части Каспийского моря находятся богатые месторождения природных ресурсов, которые Азербайджан считает своими. Он подчеркнул, что «среди этих месторождений есть и месторождение «Сердар», принадлежащее Туркменистану», а также отметил, что Ашхабат считает своими нефтегазовые месторождения «Осман» и «Омар», находящиеся в спорной части Каспийского моря и которые Азербайджан уже осваивает. Президент поручил министру иностранных дел Туркменистана подготовить соответствующие документы для передачи их в Международный арбитражный суд. При этом Г. Бердымухамедов отметил, что туркменская сторона примет любое решение по этому вопросу, которое вынесет Международный арбитражный суд [13]. Официальная позиция Туркменистана была выражена в опубликованной в газете «Нейтральный Туркменистан» статье Министерства иностранных дел этой страны. По мнению МИД Туркменистана, разграничение дна и недр Каспия должно быть осуществлено по принципу «срединная линия». Ашхабад считает, что при разграничении Каспия между Туркменистаном и Азербайджаном не должны учитываться Абшеронский полуостров и остров Жилой. МИД Туркменистана заявляет, что в создавшейся ситуации будет верным обращение в международные арбитражные инстанции [14].

Однако, с юридической точки зрения, вряд ли данные притязания можно считать обоснованными по нескольким существенным причинам. Во-первых, еще в бытность существования Советского Союза эти месторождения находились в зоне хозяйственной деятельности Азербайджана и осваивались именно азербайджанской стороной, что является весомым аргументом в ее пользу. Проф. Р.Мамедов справедливо отмечает, что «во времена Советского Союза преимущественное право на данные месторождения было за Азербайджаном. В данном случае в силу вступает общий принцип права, то есть владеет тот, кто владел ранее» [15, с.200-212]. Правомочия Азербайджана на разрабатываемые месторождения «Азери-Чираг» не подлежат сомнению хотя бы по праву открытия и владения им этих месторождений. Во-вторых, в основе претензий

Туркменистана лежит подход, основанный на методе определения срединной линии. В отличие от него Азербайджан придерживается метода определения модифицированной срединной линии.

Следует отметить, что в международном морском праве возможно использование обоих методов при наличии договоренности сторон. Более распространен метод, который предлагается Азербайджаном, а менее – Туркменистаном. При делении дна моря согласно методу деления по модифицированной срединной линии (с учетом береговых очертаний государств) эти месторождения оказываются расположенными в азербайджанском секторе Каспийского моря [16]. Так, для определения координат срединной линии устанавливаются базисные линии, которые создаются на основе конфигурации береговой линии каждой страны. Однако туркменская сторона отказывается учесть конфигурации Абшеронского полуострова и острова Жилой. Абшеронский полуостров длиной в 60 км вдается в Каспий. Остров Жилой является составной частью и продолжением материковых берегов Азербайджана, и это обстоятельство не может не учитываться при определении срединной линии. Таким образом, Абшеронский полуостров и остров Жилой являются важным географическим и правовым элементом при определении координат срединной линии между Азербайджаном и Туркменистаном.

Следует отметить, что Азербайджан уже подписал соответствующие соглашения и зафиксировал свою границу с Казахстаном и Россией на Каспии по модифицированной срединной линии. Это обстоятельство, с юридической точки зрения, еще больше усиливает позицию нашей страны. Международные эксперты справедливо подчеркивают, что в случае рассмотрения данного спора в суде, «если это разграничение будет признано международным арбитражным судом, все претензии Туркменистана на эти месторождения станут безосновательными»; далее они продолжают, что «принятие решения в пользу Туркменистана… маловероятно, если учитывать близость этих спорных месторождений к выдающемуся далеко в пределы Каспия Абшеронскому полуострову, принадлежащему Азербайджану, а также то, что большинство в мировом сообществе уверены, что именно Азербайджан имеет право разрабатывать эти поля. Все это дает основания полагать, что у Туркменистана мало шансов выиграть дело в арбитражном суде» [17].

Учитывая все вышеперечисленные обстоятельства, можно заключить, что с юридической точки зрения, претензии Туркменистана абсолютно необоснованны. На наш взгляд, нет никакой перспективы привлечения Азербайджана к суду без ясно выраженного согласия нашей страны рассмотреть эти вопросы в судебной инстанции. Ни Азербайджан, ни Туркменистан не входят в число стран, давших свое согласие на обязательную юрисдикцию Международного суда ООН. Следовательно, этот вопрос не может быть предметом рассмотрения в данном суде. Правда, при наличии согласия обеих сторон они на основе договора могут создать *ад щоъ* специальный международный орган или выбрать один из существующих специальных международных судебных органов. Думаю, что Азербайджану нет никакого резона идти на такой шаг ни с политической, ни с юридической точки зрения. Ибо непонятно, какие выгоды и политические дивиденды это может принести Азербайджану.

С юридической точки зрения, договорное описание существующего положения границы, совместное определение линии границы на местности и ее обозначение, в сущности, и является формой выражения взаимного согласия сторон с данным положением линии прохождения границы. Отражением такого согласия договаривающихся сопредельных стран и служит принцип неприкосновенности

государственной границы. Нормативное содержание данного принципа международного права находит свое выражение в договорных документах, которые накладывают на стороны обязательства по соблюдению положения пограничных знаков, обозначающих линию границы. Таким образом, составляются соответствующие демаркационные документы, которые обязательны для сторон. Демаркационные документы подлежат утверждению обеих сторон в соответствии с действующим внутренним законодательством в каждой из этих стран.

Преднамеренное нарушение со стороны какого-либо государства границы с сопредельным государством по существу является посягательством на государственные границы. Виды посягательств могут быть различные. Это и произвольное перемещение линии границы на прилегающей местности (если даже делается ссылка на объективные причины, например, на изменение русла приграничной реки), и произвольное пересечение линии государственной границы (например, воздушными судами или судами, ведущими промысловый отлов рыбы, и т.д.).

С юридической точки зрения, совокупность таких противоправных действий ведет к размыванию существующей границы. Следовательно, по своему содержанию принцип неприкосновенности границ полностью охватывается содержанием принципа нерушимости государственных границ. С другой стороны, не всякое нарушение принципа неприкосновенности государственных границ означает нарушение принципа нерушимости границ государств, и в этом заключается отличие между содержаниями этих двух понятий.

На наш взгляд, не обоснована точка зрения, согласно которой принципы нерушимости границ и неприкосновенности границ различаются по географической сфере своего действия. При этом утверждается, что принцип нерушимости границ применяется только к европейским государствам, а также к CŞA и Канаде, в то время как принцип неприкосновенности границ имеет более широкую сферу действия, поскольку он является принципом общего международного права и действует на всех континентах независимо от того, существуют ли специальное соглашения по этому вопросу, ибо это не только договорная, но и обычно – правовая норма международного права [18, с.94-95].

Принцип неприкосновенности государственной границы, первоначально сформировавшись как локальная международно-правовая норма, трансформировался в общепризнанную обычно-правовую норму международного права. Будучи сформирован как международно-правовой принцип на европейском пространстве, принцип нерушимости границ государств в настоящее время является одним из основных принципов современного международного права.

Правда, в юридической литературе была высказана точка зрения, что хельсинкский Заключительный акт содержит признание нерушимости границ лишь исключительно для европейских государств [19, с.167-177]. Однако вряд с этим можно согласиться. В период формирования данного принципа по Заключительному акту обязательства по соблюдению данного принципа взяли на себя и такие державы, как CŞA и Канада. После распада СССР к хельсинскому Заключительному акту присоединились и постсоветские страны Южного Кавказа, прибалтийские государства, а также Республика Казахстан и другие страны Центральной Азии, которые полностью расположены на Азиатском континенте.

Следовательно, обязательства, вытекающие из данного принципа, взяли на себя государства, расположенные не только в Европе, но и на американском и азиатском континентах. Это обстоятельство, на наш взгляд, также подтверждает универсальный

характер принципа нерушимости границ государств. Всеобщее значение принципа нерушимости границ подтверждается и практикой Генеральной Ассамблеи ООН. Так, своей резолюцией от 4 декабря 1998 года «Поддержание международной безопасности – предотвращение насильственной дезинтеграции государств» Генеральная Ассамблея подтвердила «необходимость строгого соблюдения принципа нерушимости международных границ» (п.4) [20].

Таким образом, под понятием нерушимости границ государств понимается такое правомерное поведение государств, когда эти государства признают нерушимость существующих международно-признанных границ других государств и когда воздерживаются от своевольного и одностороннего изменения существующих границ, территориальных претензий и любых иных посягательств на территорию иностранного государства.

Ключевые слова: международное право, понятие, принципы, государственная граница, нерушимость государственных границ.

Список использованной литературы

1. Международное право: Учебник для вузов. 2-е изд., изм. и доп. /Отв.ред. проф. Г.В.Игнатенко и проф. О.И.Тиунов. М., Издательство «Норма», 2002, 614 с.

2. Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Həyat” qazeti, 14 yanvar 1992-ci il, № 9.

3. Клименко Б.М., Ушаков И.А. Нерушимость границ – условие международного мира. М., Международные отношения, 1975, 304 с.

4. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. М., Международные отношения, 1976, вып. 17/18.

5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 1999.

6. Курс международного права, в 7 т. Т.3. Основные институты международного права. М., Наука, 1990, 260 с.

7. İbayev V. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı, Elm, 2006, 696 s.

8. Курс международного права, в 7 т. Т.2. Основные принципы международного права /Г.В.Игнатенко, В.А.Карташкин, Б.М.Клименко и др. М., Наука, 1989, 240 с.

9. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. М., Волтерс Клувер, 2005, 432 с.

10. Международное право. Учебник. /Отв.ред. Ю.М.Колосов, В.И.Кузнецов. М., Междунар.отношения, 1999, 624 с.

11. Броунли Я. Международное право, в 2-х кн. Кн.Ы. М., Издательство «Прогресс», 1977, 536 с.

12. Спор о принадлежности. Газ. «Эхо», 16 декабря 2006 г.

13. Туркменистан будет судиться с Азербайджаном за месторождения на Каспии //http://1news.az/politics/20090725014434577.html

14. МИД Туркменистана: «При разграничении Каспия не должны учитываться Абшеронский полуостров и остров Жилой» // http://day.az/news/politics/167371.html

15. Мамедов Р.Ф. Разграничение Каспийского моря (международно-правовые вопросы). Баку, 2006, 240 с.

16. Нет поводов для споров? Газ. «Эхо», 16 декабря 2006 г.

17. Аналитики: В нынешнем споре о нефтегазовых месторождениях у Туркменистана меньше шансов на выигрыш, нежели у Азербайджана // http://www.oilru.com/news/131857/

18. Курс международного права, в 7 т. Т.2. Основные принципы международного права /Г.В.Игнатенко, В.А.Карташкин, Б.М.Клименко и др. М., Наука, 1989, 240 с.

19. Ушаков Н.А., Решетов Ю.А. Правовые проблемы европейской безопасности и развитие сотрудничества европейских государств. В кн.: Советское государство и прогрессивное развитие международного права. М., Международные отношения, 1977.

20. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 4 декабря 1998 //http://www.daccessdds. un.org/doc/undoc/gen/№99/760/11/pdf/ N9976011.pdf? open.element.

Rauf QARAYEV

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA DÖVLƏT SƏRHƏDLƏRİNİN SARSILMAZLIĞI PRİNSİPİ

Xülasə

Müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri sistemində dövlət sərhədlərinin sarsılmazlığı prinsipi beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin ən vacib əsaslarından birini təşkil edir. Məqalədə dövlət sərhədlərinin sarsılmazlığı prinsipinin mahiyyətinin əsas elementləri tədqiq edilir. Müəllif qeyd edir ki, öz hüquqi təbiətinə görə dövlət sərhədlərinin sarsılmazlığı prinsipi *jus cogens* xarakterli imperativ normalarına aid edilir. Bu prinsip beynəlxalq hüquq prinsipi kimi ilk dəfə Avropa məkanında formalaşdıqdan sonra müasir dövrdə beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, anlayış, prinsiplər, dövlət sərhədi, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı, jus cogens.

Rauf GARAYEV

THE CONCEPT OF INVIOLABILITY PRINCIPLE OF STATE BORDERS IN THE INTERNATIONAL LAW

Summary

In the system of fundamental principles of modern international law the principle of inviolability of State borders is one of the most important foundations of international security system. The author examines the main elements of the principle of inviolability of State borders. He notes that according to its legal nature the principle of inviolability of State borders refers to peremptory norms of jus cogens. For the first time been formed as an international legal principle in the European region, this principle, at present has turned to be one of the basic principles of the modern international law.

Keywords: international law, concept, principles, inviolability of State borders, jus cogens.

UOT 343.2/7

Zavər QAFAROV
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

BEYNƏLXALQ XARAKTERLİ CİNAYƏTLƏRİN ANLAYIŞI*

Müasir beynəlxalq hüququn səmərəli fəaliyyəti, beynəlxalq sülhün və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi üçün beynəlxalq xarakterli cinayətlərin dəqiq müəyyən edilməsi və beynəlxalq-hüquqi qiymətləndirilməsi məsələsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu məsələ digər beynəlxalq-hüquqi problemlər, ilk növbədə, ümumi təhlükəsizlik problemi ilə yetərincə sıx qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Diqqətəlayiq haldır ki, beynəlxalq xarakterli cinayətlər bu və ya digər dövlətin cinayət fəaliyyəti ilə müəyyən əlaqəyə malik deyildir, lakin əksər hüquqşünasların geniş surətdə etiraf etdikləri kimi, onlar, eyni zamanda, müasir beynəlxalq və milli hüquq qaydası üçün təhlükə təşkil edir. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin hüquqazidd olması problemlərinin dərkinə belə yanaşma bütövlükdə müasir beynəlxalq hüquq elmində qəbul edilmişdir.Bu, habelə hansı (siyasi, iqtisadi, hərbi və s.) potensiala malik olmasından asılı olmayaraq, bütün müasir dövlətlərin, daha çox inkişaf etməkdə olan («gənc», yaxud «yeni») suveren ölkələrin tələbatlarına və mənafelərinə də cavab verir.

Həqiqətən, nisbətən qısa tarixi dövr ərzində MDB dövlətləri beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq hüququn tamhüquqlu subyektlərinə çevrmişlər. Belə bir məsələ də sual altına alınmır ki, həmin ölkələr xarici siyasət və diplomatiya vasitəsilə özlərinin milli mənafelərini qətiyyətlə müdafiə edir, ilk növbədə, milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi sahəsində yeni keyfiyyət səviyyəsinə çatmağa çalışır (və çox vaxt çatırlar).

Bu zaman səciyyəvi haldır ki, məsələn, həmin ölkələrin beynəlxalq nüfuzunun artması prosesi, onların inkişaf etmiş demokratik dövlətlər birliyinə inteqrasiyası olduqca mürəkkəb və ağrılı şəkildə baş verir. İkincisi, onların müstəqil, davamlı inkişaf yolu ilə irəliləməsi təbii surətdə xas olan çətinliklərdən başqa, bir çox maneələrlə üzləşir, mənfi amillərlə müşayiət olunur.

Qeyd olunanlarla əlaqədar beynəlxalq xarakterli cinayətlərə həm ümumi təhlükəsizlik aspektindən, həm də onun tərkib hissələri (iqtisadi, dəniz, ekoloji və s.) aspektindən kompleks surətdə baxılaraq onların öyrənilməsi zərurəti tamamilə izaholunandır. Prioritet və prinsipial məsələ ümumi təhlükəsizliyin beynəlxalq-hüquqi təminatı ilə bağlıdır.

Bizim fikrimizcə, təhlükəsizlik paradiqmasının dəyişdirilməsi beynəlxalq və milli təhlükəsizliyin hüquq institutlarının eyniyyəti postulatına əsaslanır.Bu, onunla bağlıdır ki, hazırda milli təhlükəsizlik konsepsiyasına yalnız şəxsi, ictimai, dövləti təhlükəsizlik problemi deyil, həm də çox yüksək və dəyərli xarakter və məna kəsb edən beynəlxalq təhlükəsizlik problemi daxildir.İndi təhlükəsizliyin ümumi əhəmiyyətinin iki - beynəlxalq və milli başlanğıcdan ibarət olduğunu göstərmək olar, çünki onun məzmunu bir sıra qarşılıqlı fəaliyyətdə olan və qarşılıqlı surətdə asılı amillərlə (məsələn, yalnız hərbi deyil, həm də hüquqi, sosial-iqtisadi və s.) müəyyən olunur.

Belə bir amili nəzərə almamaq olmaz ki. ümumi təhlükəsizliyin əsas məzmununa indi meyllərin inkişafı istiqamətlərində müəyyən inteqrasiya prosesləri, transformasiyalar və hüquqi statusunun və səlahiyyətlərinin genişlənməsinin xarakterik olduğu hərbi ittifaqların və beynəlxalq təşkilatların funksiyalarının müəyyən dəyişiklikləri fəal surətdə təsir göstərir. Bu mülahizələr iddia etməyə əsas verir ki, indiki tarixi şəraitdə dövlətlər, ilk növbədə, inkişaf

* Məqalə h.e.d., prof. Bəhram Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

etməkdə olan («gənc» və «yeni») ölkələr, başlıca olaraq, daxili inkişafın tələbatlarını nəzərə alaraq, onları qlobal miqyasda inkişafın tələbatları və mənafeləri ilə uzlaşdıraraq özlərinin milli mənafelərini daha fəal surətdə müəyyən edirlər, bu da milli təhlükəsizliyin və beynəlxalq təhlükəsizliyin müxtəlif aspektlərinin qarşılıqlı surətdə asılılığı ilə şərtlənir.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin müxtəlif növləri bu məqsəd və vəzifələrin həlli yolunda müəyyən maneə təşkil edir. Özünün məzmunu və hüquqi mahiyyəti etibarilə «xarici element»in təmsil olunduğu belə cinayətlər yalnız ümumi təhlükəsizliyi deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərin özünü təhdid edir, ümumi cinayət xassəsinə malikdir. Onlar habelə özlərinin törədilməsi zamanı müasir texnologiyalar və texnika tətbiq edilməklə daha mürəkkəb cinayətlər kimi nəzərdən keçirilir, bu da həmin cinayətlərin daha təhlükəli olmasını və ağır nəticələr doğurmasını şərtləndirir. Bu hallar müasir dövlətlərin əməkdaşlığının səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələsində mühüm əhəmiyyətə malik olub, onlara hansı hüquq sistemlərinin şamil olunmasından asılı olmayaraq beynəlxalq xarakterli cinayətlərin istənilən növünə qarşı onların mübarizə aparmaları zərurətini müəyyən edir.

«Beynəlxalq hüquq sözlüyü»nə görə, beynəlxalq xarakterli cinayətlər dedikdə «beynəlxalq münasibətlərin normal inkişafını pozan, yaxud təhdid edən (xarici elementin təmsil olunduğu) beynəlxalq hüquqa zidd əməllər» (1, s.168) başa düşülür, İ.P.Blişşenko, İ.V.Fisenko və digər müəlliflər də bu fikri bölüşür (2, s.30-33). Düzdür, «Beynəlxalq cinayət hüququ»nda İ.P.Blişşenko beynəlxalq müqavilələrin əhəmiyyətini vurğulayaraq, «bəşəriyyətə, sülhə və təhlükəsizliyə qarşı cinayətlərə aid olmayıb, dövlətlər arasında normal münasibətlərə qəsd edən» bu cinayət növünün çərçivələrini genişləndirir. Bu zaman haqlı olaraq dövlətlərin dinc əməkdaşlığının müxtəlif sahələrinə, təşkilatlara və vətəndaşlara mümkün zərər, bu əməllərin ya beynəlxalq müqavilələrin normalarına görə, ya da həmin müqavilələrə müvafiq surətdə milli cinayət qanunvericiliyinin normalarına görə cəzalandırılması haqlı olaraq fərqləndirilir.

Beynəlxalq xarakterli cinayətin anlayışının müəyyən edilməsinə yanaşmada ardıcıllıq İ.P.Blişşenko və N.V.Jdanovun belə cinayətlərin tərkibinə görə deyil, törədilməsinin faktiki olaraq daxili hüquqla cəzalandırılan, lakin konkret şəraitlə əlaqədar beynəlxalq xarakter daşıyan hallarına görə xarakterizə olunduğu əsərinin müddəalarında da özünü göstərir (2, s.52).

Müasir beynəlxalq hüquq doktrinası üçün beynəlxalq xarakterli cinayətin anlayışına aid məsələlər nəzərdən keçirilərkən məna və əhəmiyyət etibarilə yaxın təriflərin fərqləndirilməsi diqqətəlayiqdir. Söhbət, məsələn, Ç.Bassioninin barəsində söz açdığı və mahiyyət etibarilə növündən asılı olmayaraq bir-birindən az fərqlənən transmilli cinayətlərin anlayışından gedir (3, s.45). Lakin mühüm və müəyyənedici məqam belə cinayətlərin milli qanunvericiliyin mənasına görə ümumcinayət xarakteri daşıyan bilavasitə obyektidir. Belə ki, qəsd obyektini beynəlxalq münasibətlərin, bəşəriyyətin həyati mənafelərinin və beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənən digər obyektlərin təşkil etdiyi beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin qəsd obyektləri qismində, məsələn, əmlak münasibətləri və şəxsiyyətin təhlükəsizliyi (o cümlədən dəniz quldurluğunun ayrı-ayrı növlərində), yaxud məsələn, beynəlxalq terrorizm aktı törədildikdə daxili milli (siyasi) münasibətlər çıxış edə bilər.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlərə gəlincə, onları, bir qayda olaraq, şəxslər özlərinin təşəbbüsü ilə şəxsi fayda, xüsusi mənafeyin (yaxud üstünlüyün) realizəsi məqsədilə törədirlər. Beynəlxalq münasibətlərə ümumi cinayət nəticəsinin əldə edilməsi üçün zəruri olduğu dərəcədə zərər vurulur. Məsələn, dəniz quldurluğu normal su əlaqəsini (kommunikasiyaları) poza bilər, beynəlxalq xarakterli (xarici dövlətin agentinə qəsd şəklində) terrorizm diplomatik münasibətləri təhdid edir, hava quldurluğu müvafiq surətdə beynəlxalq hava əlaqələrinin təhlükəsizliyini təhdid edir və digər analoji hüquq pozuntuları beynəlxalq xarakterli cinayətlərin, yaxud transmilli cinayətlərin geniş dairəsini təşkil edir.

Göründüyü kimi, söhbət bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq hüquq qaydasını pozan və ona qəsd edən müəyyən əməllərdən gedir.

N.A.Uşakovun fikrincə, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin və onların növlərinin müəyyən edilməsi, o cümlədən beynəlxalq cinayətlərin məcəllələşdirilməsi «olduqca mürəkkəb və çoxşaxəli problemdir. Onun nəzərdən keçirilməsi labüd surətdə müxtəlif inkişaf mərhələlərində beynəlxalq hüququn mahiyyətinin aşkara çıxarılması ilə bağlıdır» (4, s.132).

BMT çərçivəsində bir neçə onillik ərzində məqbul tərif tapmağa cəhd göstərilsə də, bu problemi qəti surətdə həll etmək mümkün olmamışdır. Ayrı-ayrı norma və müddəaların təsbitini tapdığı və müəyyən dərəcədə şərtiliklə hələ xəyali (ehtimali) olan «beynəlxalq» cinayət məcəlləsinin maddələrinin toplusu kimi nəzərdən keçirilə biləcək ayrı-ayrı layihələri qeyd etmək olar. Bu zaman qeyd olunur ki, həmin layihələr «dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd əməllərə görə beynəlxalq məsuliyyətinin, yəni dövlətin beynəlxalq-hüquqi əməlinin nəticəsində yarana biləcək yeni hüquq münasibətlərinin bütün məcmusunu tənzimləyən ümumi normalarına aiddir» (5, II h.).

Hələ beynəlxalq cinayətin bütün dünya birliyi üçün az və ya çox dərəcədə məqbul olan anlayışı hələ olmadığından, Layihədə təklif olunmuş (19-cu maddə) müddəaları beynəlxalq hüquqşünasların elmi axtarışının nəticəsi kimi nəzərdən keçirmək olar, onların arasında Tunkin Q.İ., Blişşenko İ.P., Karpets İ.İ., Kudryavtsev V.N., Kuris P.İ., Vasilenko V.A., Qefrat V., Ştayniqer P., Aqo R. və b. qeyd etmək mümkündür.

Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, beynəlxalq cinayətin, yaxud beynəlxalq xarakterli cinayətin hansı növündən danışılmasından asılı olmayaraq, söhbət onun hüquqi mahiyyətindən və «əcnəbi element»in təmsil olunduğu ümumcinayət məzmunundan, yəni beynəlxalq cinayət hüququnun kateqoriyası kimi hüquq pozuntusundan gedir.

Səmərəli beynəlxalq cinayət qanunvericiliyinin mövcud olmamasına (müasir dövlətlərin ictimai-iqtisadi quruluşunda və hüquq sistemlərində fərqlər çox böyükdür) baxmayaraq, qeyd etmək olar ki, iqtisadi sahədə ayrı-ayrı hüquqazidd əməllər (saxta pulların, yaxud qiymətli kağızların hazırlanması, yaxud satışı, qaçaqmalçılıq və s.), narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı əməllər, bütün təzahürlərində terrorizm, insanların girov götürülməsi, mütəşəkkil dəstənin təşkili, ekoloji hüquq pozuntusundan ibarət əməllər (ilk növbədə, çirkləndirmənin müxtəlif növləri və s.) daxili milli hüquq üzrə də cinayət hesab olunur və müasir dövrün bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənədlərinin mənasına görə bu keyfiyyətdə çıxış edirlər (6, s.27). Lakin sadalanan əməllərin transmilli xarakterini və xüsusilə şəffaf olduqda dövlət sərhədləri vasitəsilə nisbətən asanlıqla nüfuz etmə qabiliyyətini nəzərə alan maraqlı ölkələr (ikitərəfli, yaxud regional əsasda) öz arasında müvafiq beynəlxalq müqavilələr (sazişlər) bağlayaraq, həmin sənədlərə yalnız beynəlxalq xarakterli cinayətlərin hüquqazidd məzmununu açıqlayan normaları daxil etmirlər, həm də dövlətlərin onları törətmiş şəxsləri aşkara çıxarmaq və cəzalandırmaq öhdəliyini nəzərdə tuturlar.Bununla yanaşı, bir sıra konvensiyalarda həm də belə cinayətlərə görə cəzaların ayrı-ayrı növləri göstərilir, bu da müəyyən dərəcədə həmin beynəlxalq-hüquqi aktları məcmu halında müasir beynəlxalq hüququn bir sahəsini təşkil edən formalaşmaqda olan beynəlxalq cinayət hüququnun tərkib hissələri kimi nəzərdən keçirməyə əsas verir. Aydındır ki, beynəlxalq münasibətlərə və hüquq qaydasına qəsd edən beynəlxalq xarakterli cinayətlərin anlayışını və hamı tərəfindən qəbul olunan siyahısını müəyyən etmək zərurəti çoxdan yetişmişdir, ən yaxın perspektivdə dünya birliyinin müvafiq təcrübəsi nəzərə alınmaqla beynəlxalq cinayət hüququnun normalarının və prinsiplərinin məcəllələşdirilməsi buna təkan verməlidir.Son onilliklərdə Beynəlxalq hüquq komissiyasının fəaliyyəti göstərir ki, belə məcəllələşdirmə məsələsinin həlli bir çox cəhətdən beynəlxalq xarakterli cinayət tərkiblərinin, habelə onların törədilməsinə görə məsuliyyətin hədlərinin və məzmununun dəqiq müəyyən edilməsindən asılıdır.

Müasir beynəlxalq hüquqa görə dövlətin hüquqazidd əməllərinə görə məsuliyyəti nə mülki, nə də cinayət məsuliyyəti ola bilməz, söhbət yalnız beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətdən gedə bilər. Bir neçə onillik bundan əvvəl məşhur beynəlxalq hüquqçu F.V.Qarsiya –Amadorun səsləndirdiyi dövlətlərin «mülki» və «cinayət» məsuliyyətinin fərqi haqqında fikirləri yada salmaq yerinə düşərdi (7, s.284). Bu Komissiya tərəfindən Sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qarşı cinayətlər Məcəlləsinin müzakirəsi zamanı onun fərdlərə və dövlətlərə, yoxsa yalnız dövlətlərə tətbiq edilməsi haqqında məsələ, demək olar ki, analoji surətdə qoyulmuşdu.

İlk əvvəl Komissiya onun dövlətlərin barəsində tətbiqi məsələsini açıq qoyaraq qərara aldı ki, o, yalnız fərdlərin barəsində tətbiq olunacaq. Lakin bu məsələ yenidən yarandı, çünki terrorizm kimi ağır beynəlxalq cinayətlərin arxasında dövlətin rolu həmişə görünür. Buna görə də Komissiyanın üzvü P.Bennunanın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, yurisdiksiyası dövlətlərə şamil edilməli olan Beynəlxalq Məhkəmə yalnız fərdlərin işləri üzrə araşdırma aparan məhkəmə kimi təsəvvür edilə bilməz. Dövlətlərin barəsində məhkəmə qərarı fiziki şəxsin işi üzrə məhkəmə qərarından fərqli məntiqə və mühakimə icraatı texnikasına əsaslanmalıdır (8, s.7-8).

İngilis hüquqçusu A.Morrun da belə bir fikri diqqətəlayiqdir ki, Layihənin dövlətlərin məsuliyyəti haqqında 19-cu maddəsinin dövlətin məsuliyyətinin «kriminallaşması» ilə heç bir bağlılığı yoxdur: dövlətlərin cəzalandırılması ideyasının özü dövlətlərin suverenliyinə söykənən müasir beynəlxalq hüquq qaydasına yaddır. «Beynəlxalq cinayətlər» terminindən yalnız xüsusilə ciddi xarakterli müəyyən növ beynəlxalq-hüquqi əməllərin ifadəsi üçün istifadə edilir (9, s.139).

Bizim fikrimizcə, bu zaman yol verilən izahlar müəyyən dərəcədə milli-hüquqi terminologiyanın beynəlxalq hüquq elminə mexaniki (yaxud texniki) cəhətdən köçürülməsi ilə bağlıdır.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlər törətmiş şəxslərin mənsub olduqları dövlətlərə gəlincə, nəticələrin ağırlığından və zərərin miqyasından asılı olaraq onların barəsində vurulmuş zərərin ödənilməsi qaydası müəyyən sanksiyalar, yaxud müvafiq məcburi tədbirlər tətbiq edilməlidir. Pozucu fərdin beynəlxalq münasibətlərə və hüquq qaydasına qəsd edən hüquqazidd əməl törətməsi əsasında dövlətlərə münasibətdə sanksiyaların tətbiqi beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə zidd olmamalıdır.

Beynəlxalq hüquq qaydası prinsip etibarilə hadisədən və onun xarakterindən asılı olaraq ya hüquqları pozulmuş subyektə hüquq pozucusundan zərərin ödənilməsini tələb etmək hüququnun verilməsindən, ya da həmin subyektə, yaxud üçüncü eventual subyektə hüquq pozucusu barəsində sanksiya tətbiqi imkanının verilməsindən ibarət birbaşa nəticələri beynəlxalq hüquq pozuntuları ilə bağlayır (10, s.14).

Təbii ki, pozucu fərdin mənsub olduğu dövlətin onun barəsində öz qanunvericiliyinin müvafiq cinayət-hüquqi normalarını vicdanlı və münasib surətdə tətbiq etməsi halında həmin dövlətin barəsində sanksiyaların, yaxud məcburetmə tədbirlərinin tətbiqi zərurəti yaranmır.

Göründüyü kimi, milli institusional yurisdiksiyanın seçilməsi daha məntiqi və qanunauyğundur, çünki hüquqi baxımdan **nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege**r prinsipi nəzərdə tutur ki, müasir beynəlxalq hüquq normaları ilə nəzərdə tutulmuş cəzalar olmadan hansısa beynəlxalq cinayət mövcud deyildir. İkincisi, belə seçim həm də siyasi amillərlə şərtlənir, çünki beynəlxalq ədalət mühakiməsi orqanlarının məntiqi fəaliyyət sxemini qəbul edən suveren dövlətlər onu sona qədərdəstəkləməlidir. Beləliklə, beynəlxalq cinayətlərə, o cümlədən beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cəza prinsipinin məzmunu vəzifəsi onun mütərəqqi inkişafı və məcəllələşdirilməsi olan müasir beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin məzmunu ilə uzlaşır. Məlum olduğu kimi, bu vəzifənin həyata keçirilməsinin dəstəklənməsi Nizamnamənin 13-cü maddəsinin 1 «a» bəndinə müvafiq surətdə beynəlxalq

sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi naminə BMT Baş Məclisinə həvalə olunmuşdur.Bu prinsipin tətbiqinə gəlincə, o, hazırda təşəkkül tapmış beynəlxalq hüquq qaydası ilə uzlaşmalı, milli və beynəlxalq hüquq, suverenlik və həmin hüquq qaydası arasında qarşılıqlı əlaqəni möhkəmləndirməlidir. Digər tərəfdən, beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə cəza prinsipinin tətbiqi sanki beynəlxalq hüquq qaydasından qaynaqlanır və bu qaydanın dəyişdirilməsi həmin prinsipin məzmununun dəyişdirilməsini ifadə etmiş olardı.

Müasir beynəlxalq hüquq elmi dünyada hüquq qaydasını pozan və beynəlxalq münasibətləri təhdid edən hüquqazidd əməlləri, bir qayda olaraq, dövlətlərin milli yurisdiksiyasının şamil olunduğu beynəlxalq xarakterli cinayətlər adlandırır. Buna görə də konkret, praktik aspektlərə malik mürəkkəb məsələlər sırasına belə bir məsələ aiddir ki, ayrı-ayrı dövlətlərin özlərinin, məsələn, beynəlxalq xarakterli cinayətlər törətmiş vətəndaş-fərdlərinin cinayət təqibi barəsində suveren hüquq və mənafelərinin bir hissəsindən imtina etmək istəməməsi mümkündür.Beləliklə, başqa bir xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, müasir beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə müvafiq surətdə fərdlərin beynəlxalq-hüquqi cinayət məsuliyyəti dövlətlərin beynəlxalq cinayətin törədilməsinə görə məsuliyyətinin formalarından biri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Beynəlxalq cinayətlər törətmiş fərdlər hətta dövlətdaxili (cinayət) qanunvericiliyinin normaları əsasında məsuliyyət daşımamaları halında belə beynəlxalq cinayət hüququnun normalarına əsasən mühakimə olunmalıdır. Lakin beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq, beynəlxalq xarakterli cinayətlər, başlıca olaraq, milli hüquq normalarına görə cəzalandırılmalıdır.Beləliklə, dövlətin məsuliyyət daşıması və beynəlxalq xarakterli cinayətlər törətmiş fərdlərin məhkəmə təqibinə, yaxud cəzasına məruz qalması faktına istinad etməklə məsuliyyəti öz üzərindən götürə bilməməsi mümkündür. O, fərdləri (agentləri) tərəfindən vurulmuş zərəri ödəməyə borclu ola bilər. Əsasən fərdlərin beynəlxalq hüquq qaydasını pozan və beynəlxalq münasibətlərə qəsd edən ciddi əməllərə görə məsuliyyət daşıdıqları beynəlxalq xarakterli cinayətlər dünya birliyinin narahatlığına səbəb olur.

Belə cinayətlərin kökünün kəsilməsi və cəzalandırılması üçün dövlətlərin xüsusi beynəlxalq müqavilələrin (sazişlərin, konvensiyaların) bağlanılması yolu ilə sıx və səmərəli əməkdaşlığı və tərəfdaşlığı tələb olunur. Müasir beynəlxalq cinayət hüququnun mütərəqqi inkişafı məsələsi də önəmlidir, onun məcəllələşdirilməsi belə cinayətlərin barəsində tətbiq edilən cəzaların vahidliyini təmin etməlidir, bu da bütün dövlətlərin mənafelərinə cavab verir.

Açar sözlər: beynəlxalq xarakterli cinayət, beynəlxalq hüquqi problemlər, beynəlxalq hüququn səmərəli fəaliyyəti.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Словарь международного права. М.: Изд-во «Международ. отн.», 1982.

Словарь международного права. Изд-во «Международ. отн.», М.,1982, с. 30-33; Международное уголовное право. Под ред. В.Н. Кудрявцева. с. 149; Международное право. Под ред. Ю.М. Колосова и Э.М. Кривчиковой. М.: Изд-во «Международ. отн.», 2000.

2. Блищенко И.П., Жданов Н.В. Сотрудничество государств в борьбе с преступлениями международного характера. М.: Наука, 1984.

3. Bassiuoni Ch.,A Draft International Criminal Code and Draft Statute for an International Criminal Court, Dordrecht. New-York. 1985.

4. Ушаков Н.А. Основания международной ответственности. М.: Наука, 1983.

5. Документ ООН. Доклад Комиссии международного права о работе её XXV сессии. Нью-Йорк, 1973 (май-июль), гл. II.

6. Карпец И.И. Преступления международного характера. М.: Изд-во «Междунар. отнош.». 1979.

7. O, Beynəlxalq hüquq komissiyasının dövlətlərin məsuliyyəti məsələlərinə dair ilk xüsusi məruzəçisi olmuşdur. Bax: документ ООН: Доклад Комиссии международного права о работе её XXVIII сессии. Нью-Йорк, 1976.

8. Документ ООН. Ежегодник Комиссии международного права, 1992, Нью-Йорк и Женева, 1994.

9. Mohr A. The International Law Commission's distinction between "International crimes" and "International delicts and its implications" //United National codification of State responsibility (eds. Spinedi, Simma). London. 1987.

10. Майничук Ю.В. Последствия международного правонарушения. Изд-во «Высшая школа». Киев,1987.

Завер ГАФАРОВ

ПОНЯТИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ МЕЖДУНАРОДНОГО ХАРАКТЕРА

Резюме

В данной статье автор рассматривает вопросы наиболее точного определения преступлений международного характера и их международно-правовой оценки. Кроме того, автор касается вопросов взаимосвязи преступлений международного характера с другими международно-правовыми проблемами, в частности, с проблемой всеобщей безопасности. Отмечая наиболее уязвимые проблемы борьбы с преступлениями международного характера он дает им соответствующею оценку и выдвигает ряд предложений, способствующих эффективному противодействию таким преступлениям.

Ключевые слова: преступление международного характера, международные юридические проблемы, эффективная международная правовая деятельность.

Zaver QAFAROV

THE NOTION OF CRIMES OF INTERNATIONAL CHARACTER

Summary

In the article the author examines the most accurate definition of crimes of international character and their international legal assessment. Also addressed are the issues of linkages between crimes of international character with other international legal problems, in particular with the problem of global security.

The author, noting the most vulnerable issues of dealing with crimes of international concern, gives them a proper assessment and makes a number of suggestions for effectively combating these crimes.

Keywords: crime of international character, international law problems, efficient activity of international law.

УДК 340.15

Ильхам АЛИЕВ
ИФСП НАНА, м.н.с.

СВЯЗИ РЕЛИГИОЗНЫХ И ПРАВОВЫХ НОРМ*

Из обзора правовой литературы сложилось мнение, которое представляется интересным продуктивным для рассмотрения соотношения религиозных и правовых норм. Так, по мнению Ю.В.Тихонравова: «Право возникает непосредственно из требований религиозной идеи лишь тогда, когда группа людей, одержимых этой идеей, силой подчиняет себе группу других людей, не разделяющих данных религиозных убеждений. Чаще всего такое превращение происходит в тех случаях, когда данная религиозная идея предполагает смысл такого навязывания»(1, с.13-16).

Позитивное право есть конечная форма всякого права, представляющая собой данную в опыте объективную реальность. Чтобы стать таковой, содержание права должно пройти определенный путь становления. Однако существуют ситуации, когда те основания активности, которые присутствуют в праве, не проходят никаких стадий преобразования, но немедленно объективируются в позитивное право.

Речь идет о ситуациях, когда люди, придерживающиеся определенного образа жизни навязывают его другим. В этих случаях религиозные основания активности непосредственно превращаются в право на основе чистой силы. Обобщение подобных случаев дает повод многим исследователям, во-первых, отрицать какие-либо формы права, кроме позитивного, а во-вторых, отождествлять право с властью как с проявлением чистой силы.

Расхождение позитивного права с религиозными идеалами объясняется всеобщим неуклонным угасанием одержимостью господствующей религиозной идеей. Благодаря этому исконный смысл правовых установлений теряется, люди видят смысл в одном способе поведения, а закон, основываясь на силовом принуждении, предписывает им совсем другое. Соответственно, право приспосабливается к более насущным проблемам и существующему образу жизни, благодаря чему происходит придание религиозно-правовым нормам чисто религиозного характера. Обособление правовых и религиозных норм предполагает различение понятий «преступления» и «греха».

Универсальной формой преобразования религии в право является чистое принуждение, или власть. И хотя власть - непременное условие существования всякого права, если последнее исходит из религии, власть является единственным таким условием. Именно этот неоспоримый факт, особенно, когда реальное содержание права отходит от исконных религиозных идеалов, служит основанием для отождествления права и власти.

Идея, согласно которой в основе всякого правопорядка, в конечном счете лежит религия, не нова и неоднократно высказывалась крупнейшими мыслителями в сфере философии и права. Эта идея особенно характерна для тех мыслителей, которые первооснову всякого права видели в государственной власти. Так, Гегель определял государство как духовно-нравственную идею, проявляющуюся в форме человеческой воли и ее свободы, вследствие чего исторический процесс по существу совершается при посредстве государства (2, с.45).

---

* Məqalə hüquq üzrə f.d. Zakir Qasımov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Характер взаимоотношений религии и права автор рассматривает на основе соотношения права и религии через мораль и нравственность. «В морали решающее значение имеет уровень элементарных нравственных требований, императивов, максим, заповедей». Ядром же их, например, в христианстве, являются Христовы заповеди - откровения, «...сконцентрировавшие в предельно кратчайших формулах сокровенные ценности истинно духовной человечности» (3, с.54).

Вместе с тем, как представляется, историческая практика должна предостерегать от абсолютизации моральных ценностей и идеалов, часто получающих религиозную интерпретацию и соответствующую оценку в качестве "высоких", "высших", таких как Спасение, Добро, Освобождение от зла и т.д. Здесь необходима конкретизация.

Традиционно сложилось, что взаимосвязь права и религии через мораль главным образом рассматривается под углом зрения уголовно-правовой проблематики (по крайней мере в христианстве, в отличие от ислама, где наблюдается сложная картина). Действительно, по происхождению именно уголовно-нормативная регламентация людских поступков и уголовное преследование наиболее тесно, по сравнению с иными подразделениями системы права, связаны с моралью. Условия нормальной жизнедеятельности людей, требующие ответственности человека за свое поведение, выражаются в морали и лишь потом в «морально отработанном» виде воспринимаются государством, в результате чего образуются «криминалистическая часть правовой материи - уголовное право и прилегающие к нему правовые подразделения (в том числе исправительное, пенитенциарное право)» (3, с.55).

По-видимому, именно этим объясняется религиозно-светское начало уголовно-правовых норм на достаточно длительном, многовековом пути развития человечества и наличие, по существу, первого писаного уголовного права в таких религиозных источниках, как Библия (Законы Торы и Евангелия) или Коран (Законы шариата).

Из ставших каноническими десяти заповедей первые три посвящены религиозным догмам: одна требовала почитать отца и мать, а остальные, как известно, относились уже к уголовной тематике - не убивай, не прелюбодействуй, не кради, не произноси ложного свидетельства на ближнего, не желай дома ближнего, ни жены его, ни раба его, ни рабыни его, ни воля его, ничего, что у ближнего есть.

В одной из книг Пятикнижия (Исход) уже дается перечень преступлений: умышленное убийство; кража соплеменника и продажа его в рабство; избиение отца или матери; злословие на отца или мать; недосмотр за бодливым волом (своеобразный источник повышенной опасности), если это повлекло смерть человека и т.д. (4, с.50).

В религиозных источниках мы находим определенную систему наказаний - смертную казнь, штраф, битье палками, продажу в рабство и др. Кроме того, формируется гуманное отношение к лицам, совершившим преступление по неосторожности и преследуемых местью: «...выберите себе города, которые были бы у вас городами для убежища, убивших человека не умышленно и будут у вас города сим убежищем от мстителя… (5, с.166). Имеются в них и принципы справедливости уголовного процесса, требование единого суда для всех: «Один суд должен быть у вас как для пришельцев, так и для туземцев» (5, с.3). Аллах сделал абсолютную справедливость основой шариата. Неукоснительная справедливость подобна весам. Она - мерило ценностей, прав и поступков. «Воистину, Аллах велит вершить справедливость, добрые деяния и одаривать родственников. Он запрещает непристойные и предосудительные деяния и беззаконие... Будьте верны завету с Аллахом, если вы его дали» (16:90-91), (6, с.678).

Нормы Корана и сунны устанавливают положения величайшей справедливости. Суть её заключается в том, что человек должен желать другим то, что желает самому

себе, принимать решение в отношении людей с мыслью, что данное постановление распространяется и на него.

Больше того, религиозные дела, которые человек совершает постоянно, поощряются Богом: «О вы, которые уверовали! Если вы берете или даете (в долг) на определенный срок, то (закрепляйте это) письменно. И пусть писец записывает (вашу сделку) справедливо (адл)... А если берущий в долг слаб умом или немощен или если он не может диктовать, то пусть диктует его доверенное лицо» (2:282), (6, с.574). Анализируя неоднократно повторяющиеся нормы поведения в Коране во всех книгах Библии обратим внимание на лейтмотив этого законодательства - справедливость, основанная на праведности, то есть морали, что делает моральным само законодательство: признание права на жизнь, собственность, жилище, труд, отдых, прощение; каждый седьмой год нужно было прощать все долги, через каждые пятьдесят лет можно было получить назад свой участок земли, проданный из-за крайней нужды.

Сравнивая с сегодняшним днем с удивлением обнаруживаем, что в то время нельзя было использовать нужду ближнего для собственной выгоды, нельзя было требовать уплаты долга с процентами, запрещалось задерживать плату наемного работника даже до утра, нельзя было обмеривать и обвешивать.

Итак, моральность религиозных норм в целом не вызывает возражений. Другой вопрос - насколько морально право, в исторической основе которого лежат и религиозные догматы. Не претендуя на новизну этого вопроса, ставшего уже традиционным в теории философии права, считаем весьма важным положение С.С.Алексеева: «С точки зрения общей системы ценностей, сложившихся в современном обществе, право должно отвечать требованиям морали. Но, далеко не всем и не всяким и, тем более, не идеологизированным (таким, как требования «коммунистической морали»), а общепринятым, общечеловеческим, элементарным этическим требованиям, соответствующим основным началам христианской культуры или культуры однопорядковой с христианской, в том числе культуры буддизма, ислама» (3, с.5). Надо полагать, что именно при таких условиях можно утверждать и полагать: «..право во всех его проявлениях как нормативная система, движение общественных отношений, правосудие должно быть пронизано нравственностью. Внутренняя моральность права - одно из важнейших условий его эффективности» (3, с.3-5).

При этом, как совершенно очевидно, даже при поверхностном взгляде на сложную структуру правовой системы, элементарные общечеловеческие требования, основанные на религиозных заповедях, не сводятся к ним, а представляют собой более конкретизированные и развернутые нормативные положения, связанные с современным уровнем цивилиз ации.

Главным положением, обуславливающим само существование права, является воплощение в правовых нормах всех отраслей и институтов права принципа справедливости, лежащего, в частности, в основе правосудия.

Таким образом: а) налицо изначальная общность права и морали, восходящая к религиозным корням человеческой истории; б) данная общность проявляется в самом факте сосуществования религиозных и правовых норм, в том числе в общественном и в определенной степени правовом сознании; в) при повышении качества и эффективности действия правовых норм следует учитывать элементы религиозного сознания населения.

Ключевые слова: справедливость, общество, право, нравственность, ответственность, религия, государство, история.

Список использованной литературы

1.Тихонравов Ю.В. Религии мира. М., 1996.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия истории. М., 1935.
3. Алексеев С.С. Философия права. М., 1998.
4. Иванов Н.Г. Парадоксы уголовного закона. //Государство и право, 1998, № 3, с.50.
5. Библия. Канонические тексты. М., 2000.
6. Коран. Перевод смыслов и комментарии Иман Валерии Пороховой. М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003.

İlham ƏLİYEV

DİNİ VƏ HÜQUQİ NORMALARIN ƏLAQƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə obyektiv reallığı əks etdirən pozitiv hüququn hər cür hüququn yekun forması olduğu qeyd edilir. Tarixi hadisələri araşdırarkən ətrafdakıların ehtiyaclarını ödəmə vaxtı öz mənafelərini güdməmək dini normaların mənəviyyatla sıx bağlı olduğuna heç bir şübhə yaranmır. Nəticədə, hüqüq və mənəviyyatın vəhdətdə insan tarixinin dini köklərində öz əvvəlini tapdığı müəyyən olunur.

Açar sözlər: ədalət, cəmiyyət, hüquq, mənəviyyat, məsuliyyət, din, dövlət, tarix.

Ilham ALIYEV

RELATIONSHIP OF THE RELIGIOUS AND LEGAL NORMS

Summary

In the article it is noted that positive law reflecting the objective reality presents a final form of any right. On making an analysis of historical events it becomes obvious beyond doubt that the religious norms at meeting the needs of the surrounding were closely connected with morality, not pursuing own interests. As a result it has been determined that unity of law and morality has originated in the religious roots of human history.

Keywords: justice, society, law, morality, responsibility, religion, government, history.

UOT 341.9

Zahir BABAYEV
AMEA FSHİ, e.i.

BƏZİ POSTSOVET ÖLKƏLƏRİNİN NATO-YA İNTEQRASİYASI PROSESİNİN NİZAMLANMASINA DAİR TƏKLİF VƏ TÖVSİYƏLƏR*

Dünyada sülhə və təhlükəsizliyə qarşı yönələn təhdidlərin qarşısının alınmasında xüsusi rolu olan beynəlxalq təşkilatlar içərisində NATO öz nüfuzu ilə seçilir.

İlk öncə NATO-nun regional təşkilat kimi hüquqi təbiətinə dair bir neçə fikir üzərində dayanmaq istərdim. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında NATO-nun hüquqi əsası ilə bağlı müxtəlif fikirlər yer almaqdadır. Məsələn, beynəlxalq hüquq üzrə tanınmış alim Lətif Hüseynovun «Beynəlxalq hüquq» dərsliyinin "Beynəlxalq Təşkilatlar Hüququ" fəslində qeyd edilir ki, NATO qapalı təşkilatdır (3, s.130).

Digər tanınmış hüquqşünas alim, Azərbaycan Respublikasının MM-nin NATO PA-da nümayəndə heyətinin rəhbəri, professor Ziyafət Əsgərovun "Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı - NATO" əsərində qeyd edilir ki, NATO üzvlük üçün açıq təşkilatdır (4, s.63).

Fikrimcə, NATO beynəlxalq hüquq prizmasından hər nə qədər qapalı təşkilat olsa da, bəzi siyasi aspektlərlə bağlı genişlənmə istiqamətində daha çox açıq təşkilat olmağa üstünlük verir.

Əslində NATO təşkilat olaraq beynəlxalq hüququn törəmə subyektidir və onun beynəlxalq-hüquqi subyektliyi funksional xarakter daşıyır. Çünki NATO 04 aprel 1949-cu ildə BMT-nin Nizamnaməsinin "fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququ haqqında" 51-ci maddəsini əsas götürməklə 14 maddədən ibarət və qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış bir müqavilə əsasında yaradılmışdır.

Bu təşkilat müvafiq təşkilati strukturlara malikdir. Məsələn, onun ayrıca ali, icra, inzibat orqanları (katibliyi), xüsusi komitə və komissiyaları fəaliyyət göstərir (10).

Bunların sırasında Baş katiblik, Siyasi komitə, Mülki fövqəladə planlaşdırma komitəsi, Elm komitəsi, Təhlükəsizlik komitəsi, Strateji komandanlıqları və digərlərini qeyd etmək olar (3, s.126-139).

Bunlardan əlavə, beynəlxalq hüququn törəmə subyekti kimi bu təşkilatın müəyyən məqsəd və vəzifələri vardır. Buraya özünün əhatə etdiyi regionda və o cümlədən dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasına dəstək olmaqla yanaşı, eyni zamanda terrorizmə və kütləvi qırğın silahlarının yayılmasına qarşı mübarizə, silahlara nəzarət və onların tərkisilah edilməsi, fövqəladə planlaşdırma, təlim və təhsil, eləcə də digər bu kimi vəzifələr də daxildir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərin beynəlxalq-hüquqi əsası NATO-nun Təsis Müqaviləsində öz əksini tapmışdır. Həmin Müqavilənin 1-ci maddəsində qeyd olunur: "Tərəflər, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində müəyyən olunduğu kimi, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə və ədalətə təhlükə törətmədən cəlb oluna biləcəkləri hər hansı beynəlxalq münaqişələri sülh yolu ilə nizamlamağa və öz beynəlxalq münasibətlərində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə ziddiyyət törədən hər hansı halda təhdid və ya gücdən istifadə etməkdən çəkinməyə öhdəlik götürürlər." Daha sonra həmin Müqavilənin 3-cü maddəsində qeyd olunur: "Hazırkı Müqavilənin məqsədlərinin daha təsirli yerinə yetirilməsi üçün Tərəflər ayrıca və birlikdə, davamlı və effektiv özünəyardım və qarşılıqlı dəstək vasitəsilə

* Məqalə t.e.d., prof. Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

silahlı hücumlara müqavimət göstərmək üçün fərdi və kollektiv imkanlarını inkişaf etdirəcəklər" (6, s.371).

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, NATO-nun təsis aktı olan Şimali Atlantika Müqaviləsi hətta neçə illər sonra qəbul olunmuş 1969-cu il və 1986-ci il "Beynəlxalq müqavilələr haqqında" Vyana Konvensiyaları ilə heç bir ziddiyyət təşkil etmir.

Biz NATO-nun Nizamnaməsini 1969-cu il və 1986-cı il "Beynəlxalq müqavilələr haqqında" Vyana Konvensiyaları prizmasından araşdırarkən görürük ki, ŞAM-si dünya dövlətlərinin ümumi mənafeyini əks etdirən, ümumi məsələlərin həllinə yönəlmiş çoxtərəfli siyasi müqavilədir. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz beynəlxalq müqavilələr hüququna dair Vyana Konvensiyalarına görə beynəlxalq və regional müqavilələr öz məzmununa görə siyasi və iqtisadi müqavilələrə bölünürlər (3, s.112).

ŞAM-nin hüquqi təbiəti isə siyasi müqavilələr kateqoriyasının 1-ci bəndinə tamamilə uyğundur. Beynəlxalq təşkilatlar hüququna görə siyasi müqavilələrdə iştirakçı dövlətlər özlərinin müəyyən olunmuş mənafelərini qorumaq məqsədi ilə birgə fəaliyyət göstərməyi öhdəlik olaraq öz üzərlərinə götürürlər. Bu məsələ NATO-nun Nizamnaməsinin 4-cü maddəsində birbaşa təsbit olunmuşdur. Həmin maddədə qeyd olunur: "Tərəflərdən hər hansı birinin fikrinə görə, onlardan hər hansı birinin ərazi bütövlüyü, siyasi müstəqilliyi və ya təhlükəsizliyi təhdid olunan zaman Tərəflər birlikdə məsləhətləşəcəklər."

Siyasi müqavilələr kateqoriyasının 2-ci bəndinə əsasən qeyd edə bilərik ki, bu Müqavilə həm də qarşılıqlı yardım haqqında müqavilədir. Yəni iştirakçı dövlətlər bir-birinə bu və ya digər sahədə yardım göstərməyi öz üzərlərinə öhdəlik kimi götürürlər. Bu məsələ də Təşkilatın Nizamnaməsinin 5-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddədə qeyd olunur: "Tərəflər razılaşırlar ki, Avropa və yaxud Şimali Amerikada onlardan birinə və ya bir neçəsinə qarşı silahlı hücum onların hamısına qarşı hücum kimi qəbul edilməlidir; və müvafiq olaraq razılaşırlar ki, əgər bu cür hücum baş verərsə, onlardan hər biri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində təsbit olunmuş fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququnu həyata keçirərkən, fərdi və digər Tərəflərlə birlikdə Şimali Atlantika bölgəsində təhlükəsizliyi bərpa etmək və qoruyub saxlamaq üçün hərbi gücdən istifadə də daxil olmaqla, lazım olan tədbirlər həyata keçirməklə hücuma məruz qalmış Tərəf və ya Tərəflərə dəstək verəcəklər."

Bəzi postsovet ölkələrinin NATO-ya inteqrasiyasının beynəlxalq-hüquqi nizamlanması məsələləri bu gün aktual olmaqla yanaşı həm də öz mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur: 1) postsovet məkanında dondurulmuş münaqişələrin mövcud olması, 2) onların yerləşdiyi geostrateji məkanın mürəkkəbliyi, 3) bu ölkələrin tərəfdar çıxdıqları bir sıra ikitərəfli və çoxtərəfli regional müqavilələr onların NATO-ya inteqrasiya olunmasına müəyyən mənada maneçilik yaradan faktorlar sırasındadır.

Sual oluna bilər ki, nə səbəbdən? Səbəb kimi Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının Nizamnaməsinin 8-ci maddəsində qeyd olunanlara nəzər salaq: "Hər bir Tərəf bəyan edir ki, onun və ya digər Tərəflərdən hər hansı biri və yaxud üçüncü bir dövlət arasında hazırda qüvvədə olan heç bir beynəlxalq öhdəlik bu Müqavilənin müddəaları ilə ziddiyyətdə deyil, və bu Müqavilə ilə ziddiyyətdə olan heç bir beynəlxalq öhdəliyə qoşulmamaq öhdəliyi götürür."

Göründüyü kimi, postsovet ölkələri NATO-ya inteqrasiya prosesində bu məqamları mütləq nəzərə almalıdırlar. Bildiyimiz kimi, postsovet ölkələrində bir sıra regional münaqişələr - Ermənistanla-Azərbaycan arasındakı Dağlıq Qarabağ problemi, Gürcüstanda Cənubi Osetiya, Abxaziya münaqişəsi, Moldovada Dnestryanı və s. bu kimi münaqişələr mövcuddur. Bu məkanda yerləşən dövlətlər problemlərlə bağlı bir sıra regional müqavilələrə qoşulmaqla müəyyən öhdəliklər daşıyırlar. Digər tərəfdən isə postsovet ölkələri geostrateji əhəmiyyət daşıyan məkanda çoxəsrlik qonşuluq ənənələrini də nəzərə almalıdırlar. Bütün bun-

lar nəzərə alınarsa NATO-ya inteqrasiya prosesinin nizamlanmasının nə qədər mürəkkəb bir məsələ olduğunu açıq-aydın görə bilərik.

Doğrudur, hal-hazırda bəzi postsovet ölkələri ilə NATO arasında bir sıra lar - Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurası və Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı çərçivəsində əməkdaşlıqlar həyata keçirilir. Digər tərəfdən ikitərəfli qaydada NATO-Rusiya Şurası, NATO-Ukrayna Şurası, NATO-Gürcüstan Şurası kimi müəyyən əməkdaşlıqlar da mövcuddur. Lakin fikrimcə, bütün bunlar hazırkı dövrdə regional və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunub saxlanılması üçün zəruri hesab edilən mexanizmlər kimi qiymətləndirilməlidir.

Sevindirici hal isə ondan ibarətdir ki, postsovet ölkələri ilə, xüsusi olaraq bu məkanda öz geostrateji mövqeyi ilə seçilən Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasındakı əməkdaşlıq yüksələn xətlə inkişaf edir. Bu əməkdaşlığın müasir beynəlxalq hüquq çərçivəsində əsası 4 may 1994-cü il tarixində Ümummili Lider Heydər Əliyevin NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı" Çərçivə sazişinin imzalanması ilə qoyularaq bu gün artıq Ali Baş Komandan, ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən IPAP (Individual Partnership Action Plan) - Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Fəaliyyət Planı çərçivəsində davam etdirilir (1, s.208-211).

Hesab edirəm ki, istənilən dövlətin - istər NATO ilə, istərsə də beynəlxalq hüququn digər subyektləri ilə əməkdaşlıq məsələləri həmin dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə yanaşı müasir beynəlxalq hüququn bizə məlum olan 10 əsas prinsipi ilə uzlaşmalıdır.

Məsələ ilə bağlı mövqeyim ondan ibarətdir ki, postsovet ölkələri NATO-nun qarşıya qoyduğu islahatları - ordu üzərində demokratik nəzarəti, etnik münaqişələri, ərazi uğrunda gedən mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi, tərəfdaşlığa töhfə vermək qabiliyyətinin mümkünlüyü, insan hüquqlarının təminatı və digər islahatları qismən və ya tam şəkildə həyata keçirdikdən sonra belə Şimali Atlantika Müqaviləsinə mümkün qədər qeyd-şərtlərlə qoşulmalıdır. Buna beynəlxalq hüququn özü də yol verir. Belə ki, beynəlxalq müqavilələr hüququna istinadən beynəlxalq müqavilənin məcburiliyinə hər hansı yolla razılıq verərkən dövlət (və ya beynəlxalq təşkilat) bəyan edə bilər ki, Müqavilənin hər hansı maddəsini qəbul etmək istəmir.

İstənilən dövlət belə bir bəyanat vasitəsi ilə həmin maddəni ya ümumiyyətlə qəbul etmir, ya da onun məzmununu özü üçün dəyişmək hüququna malikdir. Çünki Beynəlxalq müqavilələr hüququna əsasən istənilən regional və beynəlxalq müqaviləyə qoşularkən qeyd-şərt irəli sürmək hər bir dövlətin suveren hüququdur. Yəni, normal olaraq, dövlət qoşulmaq istədiyi müqavilənin bütün mətnini qəbul etdiyi halda, onun hər hansı norması ilə razılaşmaya bilər.

Lakin bəzi hallarda dövlətlərin suveren hüquqlarından irəli gələn bu sərbəstlik müəyyən mənada məhdudlaşdığından müəyyən vəziyyətlərdə dövlətlərin irəli sürdükləri qeyd-şərtlər müqavilənin obyekti və məqsədi ilə üst-üstə düşmür. Ona görə də qeyd-şərt irəli sürən dövlət qoşulmaq istədiyi istənilən regional və beynəlxalq xarakterli müqavilənin obyektini və məqsədini diqqətlə nəzərdən keçirməlidir.

Bir tədqiqatçı kimi hesab edirəm ki, yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq postsovet ölkələrinin NATO-ya inteqrasiyasının beynəlxalq-hüquqi nizamlanmasına dair aşağıdakı təklif və tövsiyə xarakterli nəticələrə gəlmək olar:

1. Postsovet ölkələrinin NATO-ya inteqrasiyası prosesinin regionda müəyyən gərginliklərə səbəb olmaması üçün bu ölkələr Beynəlxalq müqavilələr hüququnda öz əksini tapmış qeyd-şərt yolu ilə Şimali Atlantika Müqaviləsinə qoşulmalıdır. Bu məsələ dövlətlərin suveren hüququ kimi Beynəlxalq müqavilələr hüququna dair 1969 və 1986-cı il Vyana Konvensiyalarında öz təsbitini tapmışdır.

Düşünürəm ki, NATO rəhbərliyi postsovet ölkələrinin bu təklifini nəzərdən keçirə bilər.

2. Şimali Atlantika Müqaviləsinə qoşulmaq əzmində olan postsovet ölkələri bu müqavilənin "Tərəflər bu müqavilə ilə ziddiyyətdə olan heç bir beynəlxalq öhdəliyə qoşul-

mamaq öhdəliyi götürür" məzmunlu 8-ci maddəsini özünə uyğün dəyişərək bu müqaviləyə qoşula bilər.

Fikrimizcə, burada beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik məsələləri istisna olmaqla iqtisadi müqavilələr, xüsusi məsələlər üzrə sazişlər və s. nəzərdə tutula bilər.

3. Postsovet ölkələri Şimali Atlantika Müqaviləsinə qoşularkən beynəlxalq hüquqda təsbit olunmuş "**rebus sic stantibus"** prinsipini irəli sürməlidirlər. Beynəlxalq müqavilələr hüququna görə bu prinsip Müqavilənin bağlandığı vaxt mövcud olmuş halların gələcəkdə əsaslı surətdə dəyişilə biləcəyini nəzərə almaqla uzlaşır.

Bu prinsipin mütləq nəzərdən keçirilməsini məqsədə uyğun sayıram. Çünki bu prinsipi əsas tutmaqla hər hansı postsovet ölkəsi birtərəfli qaydada müqaviləyə xitam verilməsi hüququnu özündə saxlaya bilər.

4. Bu bir həqiqətdir ki, bəşər tarixi yaranandan etibarən beynəlxalq təhlükəsizliyə olan ehtiyac indiki qədər kəskin şəkildə duyulmamışdır. Bu da NATO tərəfindən vəziyyət ilə bağlı müəyyən addımların atılmasını qaçılmaz etmiş və öz növbəsində müstəqillik qazanmış postsovet ölkələrinin bu təşkilata inteqrasiya olunmaq istəyini ortaya qoymuşdur. Xüsusilə qeyd etməliyik ki, bəzi postsovet ölkələrinin NATO-ya inteqrasiya olunmaq istəyi iki faktoru özündə birləşdirir: bunlardan birincisi, yenicə qazanılmış müstəqilliklərinin, siyasi-iqtisadi təhlükəsizliklərinin sığortalanması, ikincisi isə, qloballaşan dünyada sülhün və təhlükəsiziliyin qorunub saxlanılması prosesinə öz töhfələrini vermək istəyidir.

Lakin yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, NATO qapalı regional təşkilat olduğundan və bu Alyansa qoşulmaq prosesi xeyli vaxt tələb etdiyindən inteqrasiyaya meyil göstərən ölkələr qarşısında müəyyən çətinliklər yaradır. İnteqrasiya prosesi həm beynəlxalq hüquq normaları, həm də daxili qanunvericilik normaları ilə tənzimləndiyindən bəzən ziddiyyətli məqamların ortaya çıxmasına səbəb olur.

Hesab edirəm ki, beynəlxalq hüququn bizə məlum olan 10 əsas prinsipindən biri olan "Dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək" prinsipi rəhbər tutulmaqla qarşıda duran ziddiyyətli məqamlar aradan qaldırılmalı və postsovet ölkələri ilə NATO arasındakı əməkdaşlıq daha da inkişaf etdirilməlidir.

5. Əldə olunan nəticələrə əsasən qeyd etmək olar ki, postsovet məkanında hələ də dondurulmuş münaqişələrin mövcudluğu münaqişəyə cəlb olunmuş ölkələrin Avro-Atlantik məkana inteqrasiyasına əngəl törədən faktorlar sırasındadır.

Hal-hazırda beynəlxalq münasibətlər sistemi dövrün yeni sınağı qarşısındadır. Bu gün beynəlxalq arenada baş verən hadisələr dünyanın son dərəcə mürəkkəb bir dönəm yaşadığını, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasının yeni maneələrlə üzləşdiyini və bu maneələrin aradan qaldırılması naminə yeni, daha sıx beynəlxalq əməkdaşlığın tələb olunduğunu göstərir. Hesab edirəm ki, NATO belə bir əməkdaşlığın gələcək perspektivli cizgilərini çəkmək iqtidarındadır. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması və qorunub saxlanılmasında NATO-nun rolu danılmazdır. Yuxarıda qeyd edilən konsepsiyalar və qəbul edilən sənədlər NATO-nun bu sahədə aktiv fəaliyyət göstərdiyinin bariz nümunəsidir. Alyans özü inteqrasiya əməkdaşlığına və intensiv ikitərəfli dialoqa səy göstərir. Bununla yanaşı, Alyans və Tərəfdaşlıq üzvlərinin artmaqda olan qarşılıqlı asılılığını, Tərəfdaşlıq mənafe və tələbatının daha çox nəzərə alınması zəruriliyini də qeyd etmək lazımdır. NATO tərəfindən Cənubi Qafqaza diqqətin artdığını da müşahidə edirik. Lakin bununla belə, hər cür regional təşəbbüs və təkliflər ilk növbədə müharibənin nəticələrinin aradan qaldırılmasına və dövlətlər arasında beynəlxalq miqyasda tanınmış sərhədlərin bərpa olunmasına yönəldilməlidir.

Düşünürəm ki, NATO ilə əməkdaşlıq Azərbaycanın maraqlarına xidmət edir. Bu əməkdaşlıq Azərbaycana, eləcə də Tərəfdaşlığa qoşulmuş bütün postsovet ölkələrinə müasir, demokratik, bazar iqtisadiyyatı yönümlü Avro-Atlantik strukturlarla sıx əməkdaşlıq etmək im-

kanı yaratmışdır. Şimali Atlantika Bloku ilə əlaqələr postsovet məkanında təhlükəsizliyin və sülhün qorunub saxlanılmasını möhkəmləndirəcəkdir.

Onu da qeyd etmək istərdim ki, NATO postsovet məkanında dondurulmuş münaqişələrin həllində aktivliyini artırmalı, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan - Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normalarının pozulması ilə yarandığını, problemin regiondakı siyasi-iqtisadi təhlükəsizliyə maneə olduğunu, ərazidəki nəzarətsiz zonalarda terrorçuluğu və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsini əsas götürməklə və bu münaqişəyə birbaşa müdaxilə etməklə Azərbaycan Respublikasının pozulmuş sərhədlərinin bərpasını beynəlxalq hüquq prinsipləri çərçivəsində təmin etməlidir.

6. Bütün bunlarla yanaşı, Tərəfdaşlığın gələcəyi və NATO-nun regiondakı siyasəti ilə bağlı inteqrasiyaya meyilli postsovet ölkələrinin, eləcə də Azərbaycanın mövqeyi belədir ki, Avro-Atlantika məkanının təhlükəsizliyi böhranların idarəolunması imkanlarının artırılması, etibarlı nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması və enerji təhlükəsizliyi kimi sahələrin inkişaf etdirilməsindən asılıdır.

Bu məsələ Azərbaycan-NATO arasında əlaqələrin hüquqi çərçivədə tənzimlənməsi prinsipinin tərkib hissəsi kimi 23 may 2007-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2198 saylı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında xüsusi olaraq öz əksini tapmışdır.

Həmin konsepsiyada qeyd olunur: "Azərbaycan Respublikası Avropa və Avro-Atlantika məkanında qeyri-sabitliyin, münaqişələrin və təhdidlərin aradan qaldırılmasında NATO ilə birgə işləyir və Təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipinə zidd olan coğrafi və siyasi ayrı-seçkilik olmadan, Avropa və yerləşdiyi regionda təhlükəsizlik sisteminin qurulması yükünü bölüşmək əzmindədir" (2, s.2-4).

Bunu nəzərə alaraq, regionda baş tutmuş və gələcəkdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan böyük enerji layihələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə postsovet ölkələri ilə NATO arasında normativ hüquqi aktlar işlənib hazırlanmalıdır.

7. Hesab edirəm ki, inteqrasiyaya meyilli postsovet ölkələri ilə NATO arasında münasibətlər nizama salınarkən aşağıdakı 3 əsas prinsip mütləq nəzərə alınmalıdır:

1. hüquqi ahəngdarlıq (legal harmony)
2. əməli uyarlılıq (practical interpopreability)
3. siyasi yekdillik (political unanimity) (11).

Məhz bu 3 prinsip nəzərə alınarsa, səmərəli əməkdaşlıqdan söz açıla bilər.

8. Nəticədə isə bu istiqamətdəki davamlı və səmərəli inkişaf NATO-nun hazırda artan qlobal rolu çərçivəsində və "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" Proqramının Çərçivə Sənədində əks olunmuş prinsiplər əsasında fəal, Avropa dəyərlərini bölüşən və beynəlxalq hüquqa hörmətlə yanaşan Tərəfdaşlara təhlükəsizlik zəmanətlərinin verilməsini ehtiva etməlidir. Təhlükəsizlik zəmanətlərinin verilməsi isə beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasının qarşısını alar və bu da öz növbəsində beynəlxalq münasibətlər sistemində sabitliyin qorunub saxlanılmasında da mühüm rol oynaya bilər.

Hesab edirik ki, tədqiq olunan bütün məqamlar postsovet ölkələrinin NATO-ya inteqrasiya prosesinin düzgün qiymətləndirilməsində öz səmərəsini verəcəkdir.

Açar sözlər: Beynəlxalq-hüquqi problemlər, NATO, IPAP, inteqrasiya, Konvensiya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi. Sülh və Təhlükəsizlik Naminə. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin NATO-nun 50 illik yubileyi ilə əlaqədar ABŞ-a səfəri. 22-27 aprel 1999-cu il. Bakı, 2008.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik konsepsiyası. Diplomatiya və hüquq jurnalı, №3, 2007.
3. L.Hüseynov. Beynəlxalq hüquq. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı", 2002.
4. Z.Əsgərov. Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı - NATO. Bakı, "Azərbaycan Nəşriyyatı", 2010.
5. Z.Babayev. Postsovet ölkələrinin NATO-ya inteqrasiyası // Diplomatiya və hüquq jurnalı, №6, 2007.
6. NATO- Handbook. NATO, Brussel, 2006.
7. NATO Transformed the Alliances New roles in International Security. By David S.Yost. USIR Press Books USAS-January, 1999.
8. Reneving the Atlantic Partnership. By Kissinger Henry A.Summers, Lawrence H. 2005.
9. Укрепление безопасности стабильности путем расширения НАТО. Brussels, NATO, 2004.
10. www.nato.int issues/eapc/index.html
11. www.mfa.gov.az

Захир БАБАЕВ

ПРЕДЛОЖЕНИЯ И РЕКОМЕНДАЦИИ ОТНОСИТЕЛЬНО, РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОЦЕССА ИНТЕГРАЦИИ В НАТО НЕКОТОРЫХ ПОСТСОВЕТСКИХ СТРАН

Резюме

В этой статье автор исследует международно-правовые основания создания НАТО. Анализируя в рамках международного права правовые основания интеграции в НАТО некоторых постсоветских стран, автор выдвигает предложения и рекомендация относительно разрешения проблем, возникающих в процессе такого регулирования.

Ключевые слова: международно-правовые проблемы, НАТО, ОПИП, интеграция, конвенции.

Zahir BABAYEV

SUGGESTIONS AND RECOMMENDATIONS ON REGULATION OF INTEGRATION PROCESS TO NATO OF SOME POST-SOVIET COUNTRIES

Summary

In the article the author researches the international legal basis of founding NATO.

On analyasing the legal basis of regulation integration to NATO of some post-Soviet countries in the frame of international law, the author puts forward his suggestions and recommendations about the problems emerging in the process of such regulation.

Keywords: international law problems, NATO, IPAP, integration, Convention.

UOT 342.951

Əbafət RƏSUL
AMEA FSHİ, doktorant

İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN HÜQUQİ REJİMİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI*

İran dünyanın neft ehtiyatlarının təqribən 10%-nə sahibdir. Onun təbii qaz ehtiyatları Rusiyadan sonra dünya miqyasında ikinci yerə sahibdir (2). Coğrafi mövqeyi və neft-qaz yataqlarının quruluşu İran dövlətini həmişə xarici investisiyalar cəlb olunmuşdur (5). Lakin 1979-cu ildən sonra İranda bərqərar olmuş hüquq sistemi və ABŞ-la gərginləşən münasibətlər neft-qaz və neft kimyası sənaye sahələrində xarici dövlət və şirkətlərlə əməkdaşlıq baxımından ciddi problemlər doğurmuşdur. Müəllifin başqa bir məqaləsində İİR-in neft sənayesində xarici investisiya problemləri və onun həlli ilə bağlı görülmüş işlərlə bağlı aparılmış tədqiqatın əsas müddəaları auditoriyanın diqqətinə çatdırılmışdır. Hazırkı məqalədə həmin tədqiqatın nəticələri fərqli istiqamətdə, daha doğrusu, İİR-in milli qanunvericiliyi və onun beynalxalq iqtisadi əməkdaşlıq normaları ilə münasibəti aspektində çözülmüşdür.

Neft-qaz ehtiyatlarının istismarı sahəsində dünya ölkələrinin əməkdaşlığının iki hüquqi formatı məlumdur. Birincisi, konsessiya (imtiyaz) maliyyə sistemidir ki, bu halda imtiyaz alan tərəf adətən bəlli ərazidə və müddətdə neft hasilatına yönəlik sərmayə qoyuluşları etməklə, yataqdakı neft və ya qaza mülkiyyət hüququ əldə edir, dövlət isə hasılat neftinə görə royalti və neft əməliyyatlarından vergitutma şəklində gəlir əldə edir (3). İranın neft sənaye tarixində konsessiya maliyyə sistemi təqribən 80 il ərzində fəliyyətdə olmuşdur (1901-ci il Darsi konsessiyasından başlayaraq, 1933-cü il və 1953-cü il konsessiyaları (4, s.407-430).

Əməkdaşlığın ikinci və hazırda geniş yayılmış formatı kontrakt (müqavilə) sistemidir. Bu rejimdə dövlət neft-qaz sərvətləri üzərində mülkiyyət hüququnu saxlayır, sərmayəçi şirkətlər isə hasılatın satışından gələn gəlirin müəyyən hissəsini əldə etmək hüququ qazanır. Kontrakt sisteminin öz növbəsində iki forması fərqləndirilir: bunlardan birincisi və ən geniş yayılanı hasilatın pay bölgüsüdür (Production Sharing Contract – PSC) ki, bir çox ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası beynəlxalq əməkdaşlığın məhz bu formasını seçmişdir. İkincisi – xidmət (servis) kontraktlarıdır ki, hazırda İranın xarici şirkətlərlə əməkdaşlığının hüquqi rejimi məhz ikinci formanın normativ bazasında qurulmuşdur. Bu rejimə əsasən, xarici şirkət öz sərmayəsi müqabilində xam neft və ya pul şəklində gəlir əldə edir (5). Beynəlxalq təcrübədə əməkdaşlığın bu növü riskli xidmət müqavilələri (Risk-Service Contract – RSC) adlanır, çünki bu halda sərmayəçi şirkətin gəliri yataqdan çıxarılacaq neftdən asılı olur. Layihənin uğursuzluğu podratçının zərərə düşməsi deməkdir və ona zərər müqabilində təzminat qarantiyası verilmir.

Qeyd olunan rejimlərdən hansının dövlətlər və ya sərmayəçi şirkətlər üçün əlverişli olması məsələsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər elmində həmişə mübahisəli olmuşdur. Lakin İran dövlətinin servis kontraktları üzərinə seçim etməsi hər hansı iqtisadi səmərəlilik mülahizələrinə əsaslanmır. Sadəcə olaraq, İran hüquq sistemi baxımından RSC yeganə mümkün yoldur. Belə ki, İran Konstitusiyasının 81-ci maddəsi imtiyaz sistemini qəti qadağan etmiş, 44-cü maddə əsas sənaye sahələrinə birbaşa xarici sərmayə yatırımını əngəlləməklə PSC-ni yolverilməz etmişdir. Buna görə, yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsindən sonra neft

* Məqalə

sektorunda və İranın digər dövlət mülkiyyətli təsərrüfat sahələrində xarici sərmayənin iştirakı yalnız RSC çərçivəsində aparılırdı ki, bu da ilk illərdə xarici şirkətlər üçün cəlbedici görünmürdü. Lakin neft-qaz sənayesində yeni elmi texnologiyaların və elmi-tədqiqat üsullarının meydana çıxması riskli xidmət əməliyyatlarında zərər riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır. Elmi yeniliklər və neft sənayesində qazanılmış təcrübə sayəsində layihə işlərini böyük dəqiqliklə planlaşdırmaq və bununla da zərər riskini öncədən görmək mümkün olmuşdur. Yeni üsullar nəinki yataqdakı neft-qaz ehtiyatlarının miqdarını müəyyənləşdirməyə, habelə neft və qazın hasıl olunmasına çəkiləcək xərcləri əvvəlcədən dəqiq surətdə planlaşdırmağa imkan verir. Bütün bunlar daha çox İran xalqının xeyrinə olmuşdur.

İran iqtisadiyyatına xarici sərmayələrin axınını təşviq etmək üçün hökümət iki mühüm məsələnin öhdəsindən gəlməyi qət etdi: 1) xidmət kontraktlarının hüquqi rejimini təkmilləşdirmək üçün qanunvericilik islahatları və bununla RSC-nin xarici şirkətlər üçün əlverişliyinə nail olunması; 2) ABŞ hökumətinin təsir dairəsindən kənar olan başqa ölkələrlə əməkdaşlıq yollarının axtarılması.

Birinci istiqamətdə ilk ciddi addım 1987-ci ilin Büdcə qanununda reallaşdı. Qanunun 36-cı əlavəsinə əsasən, qonşu ölkələrlə müştərək yataqlarda neft və qaz yataqlarından daha çox istifadə etmək, ilkin neft kimyası məhsullarının bir hissəsini təmin etmək, maye yanacaqlarını əvəz edən təbii qazın həcmini artırmaq məqsədi ilə bu qanunun təsdiq olduğu andan MİNŞ-ə icazə verilir ki, öz tabeliyində olan şirkətlərin beş zəruri layihəsinin (Salman platformasının rekonstruksiyası, Bilal körpüsünün istismarı, Rəşt-Neka qaz kəmərinin çəkilişi, Azərbaycan qaz kəməri, rezin və plastik maddələrin istehsalını ilkin xammalla təmin edilməsi) icrasının təmin edilməsi məqsədi ilə gündəlik maksimum 100 min barel neftin məbləğində üç il ərzində müvafiq tədbirləri görsün. Beləliklə, MİNŞ-ə neft-qaz sahəsində 5 layihəni maliyyələşdirmək üçün qısamüddətli orta həcmli xarici sərmayə cəlb etməyə icazə verilmiş oldu (1, s.199-206).

Göründüyü kimi, hökumət MİNŞ-ə sərmayə layihələri üçün konkret məbləğ göstərişi vermir. Şirkət 3 il ərzində gündəlik 100 min barel neftin dəyərinə uyğun yatırımlar etməli idi. Dünya bazarında neftin qiyməti sabit olmadığından belə yatırımlarda dəqiqliyə nail olmaq mümkün deyildir, bu isə tərəfdaşlar üçün qəbul olunmazdır. Ona görə də, 1993-cü ildən etibarən büdcə qanunlarında xarici sərmaye qoyuluşları konkret məbləğlərlə ifadə olunmağa başladı. Xüsusən, 1993-cü il büdcə qanunu MİNŞ-ə xarici şirkətlərlə 2,6 mlrd. ABŞ dollarından çox olmamaq şərtilə müqavilələr bağlamağa icazə verdi (11). Qanunda 1979-cu il inqilabından sonra ilk dəfə olaraq yeni terminlərdən istifadə edilməklə gələcək "buy-back" sazişlərin mexanizmi müəyyən olunurdu. Xarici şirkət qoyulmuş sərmayəni və əsas məbləğə əlavə olunan razılaşdırılmış mənfəəti müqavilədə razılaşdırılmış müddətdə və hissələrlə almalı idi. MİNŞ 1994-cü ilin Büdcə qanununda limit məbləğin 3,6 mlrd. ABŞ dolları həcminə artırılmasına nail oldu. Eyni zamanda, qanunun 29-cu bəndinə əsasən, xarici sərmayələr hökumət və dövlət bankları üçün heç bir öhdəçilik yaratmamalı, müddətə hissə-hissə geri ödənilməli idi.

Bir neçə il ərzində aparılan danışıqlardan sonra ilk "buy-back" müqaviləsi 1995-ci ilin mart ayında MİNŞ və ABŞ-ın Conoco neft şirkəti arasında Seyri A və E sahələrinin inkişafını nəzərdə tutan layihə üzrə bağlanıldı. Lakin ABŞ Prezident Administrasiyasının qəbul etdiyi İran-Liviya Sanksiya Aktının (İLSA) tələblərinə rəğmən Conoco bu müqavilədən imtina etməyə məcbur oldu (10). Nəticədə həmin layihəni həyata keşirmək hüququ 1995-ci ilin iyul ayında "Total oil" şirkətinə verildi (5).

Müqaviləyə uyğun olaraq xarici şirkət layihəyə əsasən bütün xərcləri ödəməli, kəşfiyyat və hasilat sahəsində razılaşdırılmış isləri MİNŞ-in adından həyata keçirməli idi. Şirkətin çəkdiyi xərclər və razılaşdırılmış mənfəət həmin layihə üzrə neft hasılatı və satışına başlanıldıqdan sonra, hasılatın 60 %-dən çox olmamaq şərtilə, Uzunmüddətli Neft İxracat Satış

Sazişi (Long-term Export Oil Sale Agreement – LTEOSA) çərçivəsində ödənilməli idi.

Az zaman ərzində xarici sərmayələrin effekti hiss olunmağa başladı, bu isə hökuməti xarici sərmayələrin cəlb edilməsi istiqamətində daha böyük addımlar atmağa sövq edirdi. Belə ki, 2-ci və 3-cü İqtisadi, Sosial və Mədəni İnkişaf planları çərçivəsində "buy-back" müqavilələrinə daha böyük diqqət yetirildi, xarici şirkətlər üçün nisbətən əlverişli şərtlər müəyyən edilməsi üçün tədbirlər görüldü. İran mütəxəssisləri bunu "buy-back" müqavilələrinin ikinci nəsli hesab edirlər (7, s.9). 2003-cü il Büdcə qanunu (12) "buy-back" müqavilələrinin 3-cü nəslini legitimləşdirdi. Yeni müddəalara əsasən, MİNŞ həm kəşfiyyat, həm də inkişaf sahəsində "buy-back" müqavilələri çərçivəsində xarici sərmayələri cəlb etmək səlahiyyəti qazandı. Məhz bu imkanlar sahəsində neft-qaz sektorunda genişmiqyaslı əməliyyatlara rəvac vermək mümkün olmuşdur (8, s.11).

Hal-hazırda da, İranın neft-qaz sektoruna xarici sərmayə yatırımları "buy-back" müqavilə sistemi ilə həyata keşirilir. "Buy-back" termininin fars dilindəki ifadəsi Azərbaycan dilinə "qarşılıqlı ticarət müqaviləsi" kimi hərfi tərcümə oluna bilər. Lakin beynəlxalq iqtisadi münasibətlət çərçivəsində həmin ifadə hamılıqla qəbul olunmadığı üçün biz məhz hamıliqla tanlnan "buy-back" terminindən istifadə etməyi məqbul hesab edirik. Bu müqavilə sisteminin İran təcrübəsində iki növü fərqləndirilir. İnkişaf və kəşfiyyat modelli "buy-back" müqavilələri.

İnkişaf müqavilələri əvvəlcədən razılaşdırılmış vasitə və məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla son illərdə İranın neft və qaz sənayesində bağlanmış bir neçə müqavilənin əsasını təşkil edir. Bu müqavilələrin hüquqi şərtləri aşağıdakı kimi xülasə oluna bilər:

1. *Mülkiyyət hüququ ilə bağlı*

Neft və qaz yataqları üzərində dövlət mülkiyyəti saxlanılır, yəni podratçı şirkət yataqlar üzərində və ya quyudakı neft-qaza mülkiyyət hüququ, yaxud istehsalçı statusu əldə etmir. Yatırımlar MİNŞ-in adından edilir və o, yeganə istehsalçı şırkət kimi tanınır.

2. *Xərcələr və ödənişlər*

Podratçı şirkət inkişaf layihəsinin icrası üçün bütün kapital qoyuluşu xərclərini öz üzərinə götürür. Bütün kapital, qeyri-kapital xərcləri ona aid olan xərclərlə birlikdə həmin layihənin neft və qazın satışından əldə edilən gəlirə əsasən ödənilir. Hər cür təklif olunan vergi, ictimai təminat üzrə sığorta haqqı, bütün dövlət rüsumları və İranda gömrük rüsumları podratçı şirkət tərəfindən ödənilir və MİNŞ tərəfindən aidiyyəti üzrə mənfəət hesablamaqla ödənilir.

Layihənin icra xərcləri müqavilədə təyin olunur və podratçı şirkət kapital qoyuluşu xərclərinin artması riskini öz öhdəsinə götürür.

3. *Məsuliyyət məsələləri*

Layihənin bütövlükdə icrası, o cümlədən istehsal, texniki və texnoloji təchizat, kadr təminatı üçün podratçı məsuliyyət daşıyır. Podratçı neft yatağında istehsalı və məhsulun anbarlaşdırılması məsuliyyətini öz üzərinə götürür. Nəzərdə tutulan istehsal mümkün olmazsa və bütün əmək haqqı sahəsində olan cərimə və kapital qoyuluşunun ödənilməməsi riskini öz öhdəsinə götürür.

4. *İstehsal prosesinin idarə olunması*

Layihələr işə salındıqdan sonra istehsal prosesinin idarə edilməsi müqavilə üzrə bütün öhdəliklərin icra olunmasını və layihəni təkmilləşdirdikdən sonra MİNŞ-ə təhvil verilir (istehsal mərhələsində zərurət yaranan hallarda podratçı şirkətin texniki köməyindən və məşvərətindən istifadə edir). Lakin istehsal prosesi müştərək qaydada idarə olunur. Belə ki, podratçının və sifarişçinin nümayəndələrindən üç və ya beş nəfər tərkibdə müştərək idarəçilik komitəsi yaradılır. Layihənin icrası, onun fəaliyyətinə nəzarət və layihə icra olunduqdan sonra istehsal prosesi hər üç aydan bir təkmilləşdirilir. Bütün əsaslı dəyişikliklər layihənin icrasına nəzarət edən bir orqan kimi MİNŞ tərəfindən təsdiq olunmalıdır. Xırda dəyişikliklərlə bağlı hər hansı bir tədbirin və ya qərarın qəbul olunması layihəni idarə komitəsinə həvalə olunur.

5. *Satışın idarə olunması və əldə olunan gəlirin bölgüsü*

Neft yataqlarından hasil olunmuş neftin satışı təyin olunmuş rəsmi qiymətlərə əsasən MİNŞ tərəfindən aparılır. Bununla belə, podratçı alqı-satqı müqavilələrinə əsasən neft alqısı müqaviləsini rəqabət qiymətlərinə əsasən idarə edə bilər. Podratçının ümumi kapital xərcləri, habelə istehsal prosesi zamanı çəkdiyi xərclər (əmək haqları və digər cari istehsal xərcləri) razılaşdırılmış gəlir qismi də əlavə olunmaqla, satışın başladığı ilk aydan etibarən müvafiq dövr ərzində hər ay ödənilir. Lakin bu ödəniş satışdan əldə olunan gəlir məbləğinin 60%-dən çox olmamalıdır. MİNŞ öz növbəsində, gəlirin 40%-dən az olmayan hissəsini "priority right" əsasında əldə edir. Dünya bazarında neft qiymətlərinin azalması və ya hər hansı digər səbəbdən, müqavilədə nəzərdə tutulmuş ödəniş müddətində podratçıya çatacaq tam məbləğin ödənişi mümkün olmazsa, uzadılmış dövrdə bank əməliyyatları xərcləri və carı istehsal xərcləri podratçının üzərinə düşür.

6. *Yurisdiksiya məsələsi*

Müqavilə predmeti ilə bağlı bütün məsələlər İİR-in qanunvericilik normaları ilə tənzim edilir, o cümlədən müqavilənin valyuta parametrləri ilə əlaqədar ölkənin maliyyə-kredit siyasətinin qaydaları tətəbiq olunur.

"Buy-back" müqavilələrinin kəşfiyyat modeli daha çox, artıq istifadədə olan neft və qaz yataqları meydanlarının inkişafı üçün istifadə edilir. Bu model üzrə müqavilə bağlamalarının iki mərhələsi mövcuddur. Birinci mərhələdə (buraya sırf tədqiqat və elmi araşdırma işləri aiddir) əməliyyatlar kəşfiyyat qazıntıları, təyin olunmuş kapital qoyuluşunun miqdarı və kəşfiyyat mərhələləri aparılır. Neft və qaz iqtisadi mənbələri əlçatmaz olduqda zərər riski podratçının üzərinə düşür və müqavilə bununla bitmiş hesab olunur. Müvəffəqiyyət əldə olunduqda əməkdaşlıq prosesinin ikinci mərhələsinə keçid alır. İkinci mərhələ (buraya birinci modeldə olduğu kimi inkişaf işləri aiddir) birincinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsindən, parametrlər təyin olunandan, neft və qaz yataqları meydanının inkişafının şərhindən və tender mərhələsi yerinə yetirildikdən sonra bağlanılır. Uğurlu kəşfiyyat işləri aparmış podratçı şirkət tenderdə üstünlüyə malik olur və tenderi udduğu halda minimum 30% səhmlərlə inkişaf mərhələsində iştirak edir. İnkişaf layihəsi sonucunda hasil olunan məhsulun satıış gəlirlərindən podratçının həm də kəşfiyyat zamanı çəkdiyi xərclərin ödənişı müəyyən olunur. Müqavilənin ikinci mərhələsinin şərtləri birinci modeldə olduğu kimidir.

Hər iki model üzrə müqavilələrin bağlanılması zamanı İran Konstitusiyasının 44, 45 və 81-ci maddələrinin, habelə digər müvafiq qanunvericilik normalarının tələblərinə ciddi şəkildə əməl edlməlidir. Ümumiyyətlə, "buy-back" müqavilələri üzrə tərəflər aşagıdakı mülki hüquq və vəzifələrə sahib olurlar:

- xarici investisiyanın və xarici şirkətlərin əməkdaşlıq etdiyi karbohidrogen yataqları İran dövlətinin tam mülkiyyəti və hakimiyyəti altında qalır;
- əməliyyatların uğursuzluğu halında podratçının düşdüyü zərərə görə dövlət və bank təzminatı (qarantiyası) nəzərdə tutulmur (elə bu səbəbdən "buy-back" müqavilələri RSC hesab olunur);
- müqavilə podratçı ilə sifarişçi arasında öhdəliklər yerinə yetirilmədikdə xüsusi şərtlərlə ikitrəfli şəkildə ləğv oluna bilər;
- müqavilənin icra olunması ilə bağlı olan bütün əməliyyatların yerinə yetirilməsi MİNŞ-in adından həyata keçirilir;
- müqavilənin başqa bir tərəfə həvalə edilməsi, yeni şəriklərin birləşdirilməsi yalnız MİNŞ-in təsdiq etməsi ilə həyata keçirilir;
- İran İslam Respublikasının qanunları müqavilənin bütün müddəalarına aid olunur və tərəflər arasında valyuta əlaqələrini tənzimləyir;
- müqavilə ilə bağlı arbitraj yalnız hər iki tərəfin razılığı ilə aparıla bilər;

- xarici şirkətlərlə əməkdaşıq texniki və texnoloji biliklərin ölkəyə axınına, daxili kadr potensialının inkişafına zəmin yaratmalıdır.

Sənədlər əsasında hazırlanmış hesabata əsasən bu müqavilələr üzrə kapital qoyuluşunun ümumi həcmi 25 mlrd dollardan çox olmuşdur və cəmi 34.4 mlrd dollar həcmində öhdəlik götürülmüşdür. Nəticədə isə 2004-cü ilin sonunadək cəmi 22 müqavilə imzalanmışdır. 2005-ci ildə daha 3 müqavilə imzalanmış və maksimum məbləğ 49.4 mlrd dollar olmuşdur və 2005-ci ildə bağlanan müqavilələrin 7.3 mlrd. dolları ödənilmişdir.

İlk müqavilənin bağlanılmasından, ötən dövrdə İran hökuməti xarici şirkətlər üçün əlverişli mühiti xeyli dərəcə azalmış (xarici şirkətlərin gəliri 21%-dən təqribən 15%-dək azaldılmışdır), bu isə İranın neft-qaz sektoruna sərmaye axınına kifayət qədər mənfi təsirini göstərmişdir.

Açar sözlər: xarici investisiyalar, podratçı, layihə, servis kontraktı, ”buy-back” müqavilələr.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdolhossein Shiravi, Nasrollah Ebrahimi. Exploration and development of Iran’s oil-fields through buyback. Natural Resource Forum 30 (2006).

2. EIA, Iran Country Analysis Brief, Aug 2004. http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/iran.html

3. Garneaut R. Economic Rent and Neutrality in Taxation, in Taxation of Mineral Rents. Oxford: Claredon, 1983.

4. Humayoun Mafi. Iran's Concession Agreements and the Role of the National Iranian Oil Company: Economic Development and Sovereign Immunity. Natural Resources Journal, spring 2008.

5. Hooman Farnejad. How competitive is the Iranian buy-back contracts in comparision to contractual production sharing fiscal systems? www.dundee.ac.uk/.../CAR10_ARTICLE16

6. Ismail I. OPEC Middle East plans for raising demand amid uncertainties, Oil & Gas Journal, OGJ Special, 27 May 1996.

7. Nasrollah Ebrahimi, “A look at enhancements of upstream petroleum contracts: Third Generation of Buy-Back agreements,” *Mashal*, 2010.

8. Neft və inkişaf. Neft Sənayesi Nazirliyinin fəaliyyəti haqqında hesabat. 1997-2002-ci illər (farsca).

9. Neft Nazirliyinin informasiya bazası, www.shana.com

10. Takin M. Iran seeks large volume of capital investment to boost upstream action, Oil & Gas Journal, 13 Sept 1999.

11. 1993-cü il Büdcə qanunu: İran İslam Respublikasının İslam Şura Məclisi, 13966 saylı qanun, 25.02.1993.

12. 2003-cü il Büdcə qanunu: İran İslam Respublikasının İslam Şura Məclisi. 16917 saylı qanun, 29.03.2003.

Абафат РАСУЛ

ПРАВОВОЙ РЕЖИМ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ИРИ В НЕФТЕГАЗОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И ПУТИ ЕГО УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Резюме

В статье говорится о роли мер, предпринимаемых Иранским государством начиная с 1987 г., с целью развития международного сотрудничества сфере нефтегазовой промышленности, о смысли принятых правовых норм, их значении привлечении иностранных инвестиций. Согласно новым законам, Иран сотрудничает с иностранными нефтяными компаниями по системе контрактов “buy-back”. Автор описывает право механизм контрактов, сравнивает их с контрактами по распределению прозводства, выявляет отличительные черты, обосновывает свои рекомендации по расширению системы сотрудничества “buy-back” и повышению их выгоде для иностранных инвесторов. Далее автор подробно рассматривает историю международного сотрудничества Ирана в хронологическом порядке за последние 150 лет.

Ключевые слова: зарубежные инвестиции, подрядчик, проект, сервисные контракты, контракты ”buy-back”.

Abafat RASUL

THE LEGAL REGIME OF INTERNATIONAL COOPERATION OF IRI IN OIL-GAS SECTOR AND WAYS OF ITS IMPROVING

Summary

The article states on the role of measures taken by Iran beginning since 1987 to develop international cooperation in this field, the content of legal norms, and their role in attraction of foreign investments. According to the new laws, the new system of “buy-back” contracts in cooperation of Iran with foreign oil companies is being followed, the legal mechanism of contracts is described, these contracts are compared with production share contracts, differentiating features revealed, and recommendations of the author on extension of “buy-back” cooperation system and increasing their attractiveness for foreign investors are justified. To create a more complete picture of studied issues for reader and to get them rid of applying to supplementary resources, the history of international cooperation of Iran during the last 150 years was commented in details, in the chronological order.

Keywords: foreign investments, contractor, project, service contract, buy-back contract.

UOT 34

Aynur USUBOVA
BDU, doktorant

MƏDƏNİYYƏT SƏRVƏTLƏRİNİN ANLAYIŞI*

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Cinayət Məcəlləsində mədəniyyət sərvətlərinin anlayışı müəyyən edilməmişdir. Onun anlayışına bir sıra beynəlxalq hüquqi aktlarda (14 may 1954-cü il Silahlı münaqişələr zamanı mədəniyyət sərvətlərinin mühafizəsi haqqında Haaqa Konvensiyası, YUNESKO-nun 14 noyabr 1970-ci il Mədəniyyət sərvətlərinin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında Konvensiyası, Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrinin 1997-ci il «Qanunsuz surətdə ölkədən aparılan və ölkəyə gətirilən mədəniyyət sərvətlərinin qaytarılması qaydası haqqında Əsasnamə» və s.) və 6 fevral 1998-ci ildə qəbul edilmiş Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilmişdir.

Göstərilən hüquqi aktlarda mədəniyyət sərvətlərinə verilən anlayışları nəzərdən keçirək. Qeyd edək ki, mədəniyyət sərvətlərinin anlayışı ilk dəfə 14 may 1954-cü il Silahlı münaqişələr zamanı mədəniyyət sərvətlərinin mühafizəsi haqqında Haaqa Konvensiyasında müəyyən edilmişdir. Qeyd edək ki, SSRİ bu Konvensiyanı 4 aprel 1957-ci ildə təsdiq etmişdir. Azərbaycan Respublikası Haaqa Konvensiyasına və onun protokoluna 21 aprel 1993-cü ildə qoşulmuşdur. Bu Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə mənşəyindən və sahibindən asılı olmayaraq aşağıdakı üç kateqoriya sərvətlər mədəniyyət sərvətləri sayılır:

a) hər bir xalqın mədəniyyət irsi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan dini və ya dünyəvi memarlıq, incəsənət abidələri, yaxud tarixi abidələr, arxeoloji qazıntı yerləri, tarixi, yaxud bədii əhəmiyyət kəsb edən memarlıq ansamblları, incəsənət əsərləri, əlyazmaları, kitablar, bədii, tarixi, yaxud arxeoloji əhəmiyyətli digər əşyalar, elmi kolleksiyalar və ya mühüm kitab və arxiv materialları kolleksiyaları, yaxud yuxarıda göstərilən sərvətlərin reproduksiyası kimi daşınar və daşınmaz sərvətlər;

b) başlıca və əsl təyinatı (a) bəndində göstərilmiş daşınar mədəniyyət sərvətlərinin saxlanması və ya nümayiş etdirilməsi olan muzeylər, iri kitabxanalar, arxiv xəzinələri kimi binalar, həmçinin silahlı münaqişə baş verdikdə (a) bəndində göstərilən daşınar mədəniyyət sərvətlərini qorumaq üçün nəzərdə tutulan sığınacaqlar;

c) (a) və (b) bəndlərində göstərilən çox sayda mədəniyyət sərvətləri olan, "mədəniyyət sərvətlərinin cəmlənmə mərkəzi" adlandırılan mərkəzlər (5, 260).

YUNESKO-nun 14 noyabr 1970-ci il Mədəniyyət sərvətlərinin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında Konvensiyasında mədəniyyət sərvətlərinə verilən anlayış bu sərvətlərin cinayətkar qəsdlərdən qorunması məqsədlərinə daha çox uyğundur. Qeyd edək ki, SSRİ bu Konvensiyanı 2 fevral 1988-ci ildə təsdiq etmişdir. Azərbaycan Respublikası həmin Konvensiyaya 30 sentyabr 1997-ci ildə qoşulmuşdur. Bu Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə hər bir dövlətin arxeologiya, qədim dövr, tarix, ədəbiyyat, incəsənət və elm üçün əhəmiyyətə malik hesab etdiyi, dini və ya dünyəvi

* Məqalə h.e.d., prof. F.Səməndərov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

səciyyəli sərvətlər mədəniyyət sərvətləri sayılır. Bundan sonra həmin dəyərlərin siyahısı verilir (7, s.167).

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin hökumət başçılarının 9 oktyabr 1997-ci ildə Bişkekdə qəbul etdiyi «Qanunsuz surətdə ölkədən aparılan və ölkəyə gətirilən mədəniyyət sərvətlərinin qaytarılması qaydası haqqında Əsasnamə»də mədəniyyət sərvətlərinə tərəflərin arxeologiya, qədim dövr, tarix, ədəbiyyat, incəsənət və elm üçün əhəmiyyət kəsb edən saydığı və bu Əsasnaməyə əlavə edilərək onun tərkib hissəsi olan Əlavədə sadalanan kateqoriyalara aid dini və dünyəvi xarakterli sərvətlər kimi anlayış verilir (4, s.31).

6 fevral 1998-ci ildə qəbul edilmiş Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 23-cü maddəsində deyilir ki, mənəvi və estetik ideallar, normalar və davranış qaydaları, dillər, dialektlər, ləhcələr, milli və etnik ənənələr və adətlər, tarixi toponimlər, folklor, tətbiqi xalq sənətləri, mədəniyyət və incəsənət əsərləri, mədəniyyət fəaliyyətinin elmi tədqiqatının nəticələri və metodları, tarixi və mədəni əhəmiyyəti olan binalar, tikililər, əşyalar, tarix və mədəniyyət baxımından unikal ərazilər və obyektlər mədəniyyət sərvətləridir (3).

«Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının 10 aprel 1998-ci il tarixli Qanununun 2-ci maddəsinə görə tarix və mədəniyyət abidələri arxeoloji və memarlıq obyektləri, etnoqrafik, numizmatik, epiqrafik, antropoloji materiallar, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlı olan bina, xatirə yerləri, əşyalar xalqın dini əqidəsi ilə bağlı dəyərlərdir (6).

Göründüyü kimi yuxarıda göstərilən hüquqi aktlarda mədəniyyət sərvətlərinə verilən anlayışlar bir-birindən fərqlidir, həm də xeyli dərəcədə yaxındır. Bununla bağlı kriminalist alimlərdən Buldenko K.A. haqlı olaraq yazır: "Qanun, eləcə də mədəniyyət haqqında qanunvericilik bütövlükdə onunla fərqlənir ki, hüquqi mühafizə altına alınan mədəniyyət sərvətlərinin anlayışı qanunvericilik qaydasında dəqiq, lakonik, göndərici səciyyəli norma tətbiq edilmədən formulə edilməmişdir" (8, s.174).

İndi isə hüquq ədəbiyyatında mədəniyyət sərvətlərinin anlayışı ilə bağlı mövqeləri nəzərdən keçirək. Əvvəlcə Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Cinayət Məcəlləsinin mədəniyyət sərvətlərinə edilən qəsdlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalarının definisiyasında işlədilən terminlərin – "mədəniyyət", «sərvət» – etimologiyasına nəzər salaq. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə görə hər iki söz ərəb mənşəlidir. "Mədəniyyət" sözü "insan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu", "hər hansı bir xalqın və ya sinfin müəyyən dövrdə əldə etdiyi belə nailiyyətlərin səviyyəsi", "savadlılıq, elmlilik, biliklilik" mənalarını verir (1, s.317). "Sərvət" sözü isə "var, dövlət", "maddi nemətlər" mənasını ifadə edir (2, s.95). Qeyd edək ki, hazırda dünyanın bir çox dillərində işlədilən "kultura" sözü latın dilindən götürülmüşdür.

Qeyd edək ki, hüquq ədəbiyyatında da mədəniyyət sərvətlərinin hamılıqla qəbul edilmiş vahid anlayışı yoxdur ki, bu da onunla bağlı mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Bir çox tədqiqatçılar onu öz-özlüyündə aydın olan və izaha ehtiyacı olmayan anlayış hesab edirlər (8, s.37). Bunu da "mədəniyyət sərvətləri" anlayışının mürəkkəbliyi və çoxcəhətli olması ilə izah etmək olar. Belə ki, "mədəniyyət sərvətləri" anlayışını fəlsəfi, kulturoloji, hüquqi və sair nöqteyi-nəzərdən tədqiq etmək və qiymətləndirmək olar.

Ənənəvi mənada mədəniyyət sərvətləri ictimai-tarixi təcrübə prosesində yaradılmış həm maddi, həm də mənəvi sərvətləri əhatə edir. Qanunvericilikdə isə mədəniyyət sərvətlərinə daha dar və spesifik məna verilir. Bir tərəfdən onun anlayışı altına yalnız bu və ya digər maddi forma almış obyektlər düşür. Digər tərəfdən bu maddi obyektlər cəmiyyətin nail olunmuş inkişaf səviyyəsini sadəcə əks etdirmir, həm də cəmiyyət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu anlayış yalnız insan fəaliyyətinin məhsulu olan sərvətləri əhatə edir. Ətraf mühitin obyektləri

insan tərəfindən dəyişdirildiyi və ya onun fəaliyyəti ilə sıx bağlı olduqda mədəniyyət sərvətlərinə aid edilə bilər (14, s.38).

Qaydaşov A.V. xüsusi dəyəri olan əşyaları xüsusi tarixi, elmi, ədəbi və ya mədəni dəyəri olan əşyalar kimi səciyyələndirir. Müəllif əlavə olaraq göstərir ki, bu qədər geniş formulə edilməsinə baxmayaraq, aydındır ki, özünün sosial əhəmiyyətinə görə həmin əmlakın dəyəri siyasi, iqtisadi, hərbi və s. səciyyə deyil, məhz mədəni səciyyə daşımalıdır (10, s.29).

Bəzi müəlliflər xüsusi dəyəri olan əşyaları yalnız bir cəhətinə və ya özünəməxsus əlamətlərindən birinə görə qiymətləndirməyə çalışırlar. Məsələn, Mardanov Y.P. göstərilən əşyalara onların qədimliyi, ayrı-ayrı hallarda unikallığı nöqteyi-nəzərindən baxır (13, s.75).

Qorbaçov V.Q. mədəniyyət sərvətlərini qədimi və təsviri sənət əşyaları kimi təsəvvür edir. Həm də qədimiliyə "ikona" və "kilsə ləvazimatı" anlayışlarına, təsviri sənətə isə tablolara qədər dar çərçivədə baxır (11, s.29).

Sobol N.P.və İlyinski Y.V. mədəniyyət sərvətlərini iki növə – tarixi abidələrə və digər mədəniyyət sərvətlərinə bölür (15, s.12) ki, bu da kriminalist alimlərin, məsələn, A.V.Qaydaşovun etirazı ilə rastlaşır (10, s.36).

Tədqiqatçılardan Qorbaçov V.Q., Rastopçin V.Q. və Tişşenkonun V.N. mədəniyyət sərvətlərinə verdiyi anlayışı uğurlu hesab etmək olar. Belə ki, onlar mədəniyyət sərvətlərini insanın elmi, mənəvi və estetik tələbatını təmin etməyə qadir olan və özündə elmi, memorial, etnoqrafik, ədəbi və ya digər mədəni dəyərləri daşıyan xüsusi sərvət növü kimi müəyyən edirlər (12, s.235).

Hüquq nöqteyi-nəzərindən mədəniyyət sərvətləri yalnız maddi sərvətlərdir. Mənəvi mədəniyyət sərvətlərinə gəldikdə isə onlar başqa hüquqi rejimin təsiri altına düşür, qismən elmi, ədəbi əsərlər, kəşflər, ixtiralar və s. hesab edilir. Onların mühafizəsi və istifadəsi müvafiq olaraq müəllif hüquqları, ixtiraçılıq fəaliyyəti qanunvericiliyi və s. ilə təmin edilir. Mədəniyyət sərvətləri olan mənəvi fəaliyyət məhsullarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar qeyri-maddi rifahlardır. Buna görə qeyri-maddi rifahları (əsərlər, texniki qərarlar) və onun təcəssümü olan maddi formaları (kitablar, heykəllər və s.) fərqləndirmək lazımdır. Qeyri-maddi mədəniyyət sərvətləri başqa formalarda olan hüquqla qorunur.

Mədəniyyət sərvətlərini səciyyələndirən digər əlamət onların yalnız insan fəaliyyətinin məhsulu hesab edilməsidir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, insan fəaliyyətinin məhsulu olan istənilən maddi məhsul mədəniyyət sərvəti hesab edilə bilməz. Yalnız mədəniyyət sərvətlərinə aid edilən və xüsusi dəyərə malik olan insan fəaliyyətinin məhsulları göstərilən sərvət hesab edilə bilər. Qanunvericilik "əşyanın xüsusi dəyəri" formuləsini açıqlamır. Azərbacan Respublikasının 183-cü maddəsinin mənasına görə "əşyanın xüsusi dəyəri" maddi dəyəri, yəni pulla ifadə olunan dəyəri ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət sərvətlərinin əsl dəyəri onun yaradıldığı vaxtdan keçən zamanla da bağlıdır. Daha çox əvvəlki nəsillərə mənsub insanların yaratdıqları mədəniyyət sərvətləri hesab edilir. Həm də həmin əşyaların hazırlanmasından nə qədər çox zaman keçirsə, bir qayda olaraq, onlar bir o qədər yüksək qiymətləndirilir. Əlbəttə, bu onu göstərmir ki, müasir dövrdə yaradılan maddi mədəniyyət məhsulları mədəniyyət sərvətləri hesab edilə bilməz. Hər dövrdə olduğu kimi müasir dövrdə də maddi mədəniyyət sərvətləri yaradılır. Məsələn, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin heykəltəraşlıq sənətinin çox gözəl və mükəmməl nümunələri olan möhtəşəm abidələri, son illərdə respublikanın hər yerində yaradılan Heydər Əliyev muzeyləri buna parlaq nümunədir.

Mədəniyyət əşyalarının mədəniyyət sərvətlərinə aid edilməsinin əsas əlamətlərindən biri də həmin əşyaların "yaşıdır". Belə ki, YUNESKO-nun 14 noyabr 1970-ci il Mədəniyyət sərvətlərinin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər

haqqında Konvensiyasın 1-ci maddəsinə görə 100 ildən artıq tarixi olan kitabələr, sikkələr və möhürlər kimi qədim əşyalar; 100 ildən artıq yaşı olan mebel və qədim musiqi alətləri mədəniyyət sərvətləri hesab edilir. Həmçinin Müstəqil Dövlətlər Birliyinin 9 oktyabr 1997-ci il «Qanunsuz surətdə ölkədən aparılan və ölkəyə gətirilən mədəniyyət sərvətlərinin qaytarılması qaydası haqqında Əsasnamə»sinin Əlavəsinə görə 100 ildən artıq yaşı olan digər qədim əşyalar mədəniyyət sərvətləri kateqoriyasına daxildir.

Yuxarıda şərh edilənlərə əsasən mədəniyyət sərvətlərinin əsas əlamətlərini aşağıdakı kimi müəyyən edə bilərik:

a) unikallığı, yəni öz növündə yeganə və təkrarsız olması, müstəsna, nadir bədii və sair xüsusiyyətlər daşıması, fərdi qaydada əl üsulu ilə yaradılması;

b) qədimliyi, yəni keçmiş dövrlərdə yaradılması;

c) yüksək maddi dəyərə malik olması;

ç) xüsusi tarixi, elmi, ədəbi, mədəni və ya sair dəyərə malik olması;

d) cəmiyyət və dövlət üçün əhəmiyyətli olması.

Beləliklə, mədəniyyət sərvətlərinin anlayışını aşağıdakı kimi müəəyn etmək olar:

Mədəniyyət sərvətləri – insan fəaliyyətinin təcəssümü olan, unikal xüsusiyyətlərə, yüksək maddi və mənəvi dəyərə malik, cəmiyyət və dövlət üçün mühüm tarixi, elmi, ədəbi, mədəni, texniki və ya sair əhəmiyyət kəsb edən, dövlət tərəfindən tarix və mədəniyyət abidələri, mənəvi irs kimi mühafizə altına alınan maddi aləmin predmet və obyektləridir.

Açar sözlər: mədəniyyət sərvətləri, tarixi abidələr, numizmatika, kolleksiya, konvensiya, anlayış.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə. III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə. IV cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.

3. Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (6 fevral 1998-ci il). Bakı, 1999.

4. Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrinin «Qanunsuz surətdə ölkədən aparılan və ölkəyə gətirilən mədəniyyət sərvətlərinin qaytarılması qaydası haqqında Əsasnamə». (9 oktyabr 1997-ci il) /Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Ayrıca buraxılış. 4-cü kitab. 2008.

5. Silahlı münaqişələr zamanı mədəniyyət sərvətlərinin mühafizəsi haqqında Haaqa Konvensiyası. (14 may 1954-cü il) /YUNESKO-nun beynəlxalq normativ aktları. Bakı, "Azərbaycan", 1998.

6. «Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (10 aprel 1998-ci il). Bakı, 1999.

7. YUNESKO-nun Mədəniyyət sərvətlərinin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında Konvensiyası. (14 noyabr 1970-ci il) /Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. 1998-ci il. № 1. Maddə 6.

8. Булденко К.А. Хищение культурных ценностей и правоприменительная практика в связи с принятием нового УК РФ //Матер. науч.-практ. конф. Красноярск, 1997.

9. Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры. Сб. науч.тр. М., 1992.

10. Гайдашов А.В. Уголовная ответственность за хищение предметов, имеющих особую историческую, культурную и иную ценность. Дисс. ... канд.юрид.наук. М., 1997.

11. Горбачев В.Г. Организация и тактика раскрытия краж культурных ценностей. Дисс. ... канд. юрид. наук. М., 1983.

12. Горбачев В.Г., Растопчин В.Г., Тищенко В.Н. Культурные ценности. М., 1989.

13. Марданов Ю.П. Уникальные вещи: особый объект посягательства, тактика опознания. //Проблемы советского государства и права. Вып.11-12. Иркутск, 1975.

14. Сергеев А.П Гражданско-правовая охрана культурных ценностей //Правоведение. 1983.

15. Соболь Н.П., Ильинский Я.В. Забота о сохранности исторических памятников – долг и обязанности граждан СССР //Оперативная и следственная работа МВД БССР. № 68, 1981.

Айнур УСУБОВА

ПОНЯТИЕ “КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ”

Резюме

Рассматривая понятие “культурные ценности”, автор указывает, что в нормах УК Азербайджанской Республики 1999 г., устанавливающих ответственность за преступления против культурных ценностей, отсутствует само понятие “культурные ценности”. Это понятие представлено в ряде международных правовых актов и в Законе Азербайджанской Республики о культуре.

Проанализировав позиции в юридической литературе, связанные с понятием “культурные ценности”, автор излагает свое отношение по поводу данной проблемы и в заключении дает формулировку понятия “культурные ценности”.

Ключевые слова: культурные ценности, исторические памятники, нумизматика, коллекция, конвенция, понятие.

Aynur USUBOVA

NOTION CULTURAL VALUES

Summary

Considering the notion cultural values, the author indicates that in the norms recognizing responsibility for crimes committing against cultural values, in 1999 Criminal Code of the Azerbaijan Republic, the notion of cultural values is not defined. This notion is expressed in some international legal acts and Law on cultural values of the Azerbaijan Republic.

Having analysed the positions connected with definition of cultural values in lawful literature, author expresses his attitude to them and finally formulates the notion cultural values.

Keywords: cultural values, historial monuments, numismatics, collection, notion, convention.

UOT 347

Xamis SEYRANOV
AMEA FSHİ, doktorant

PRESEDENT HÜQUQUNUN STRUKTURU VƏ MƏZMUNU*

Presedent hüququ məhkəmə presedentlərinin tətbiqinə əsaslanır. Onun xüsusi strukturu mövcuddur və ya istifadə edildiyi hüquq sistemlərindən asılı olaraq xüsusi elementləri vardır. Analitik nöqteyi-nəzər baxımından hər bir presedent normanın iki elementi mövcuddur: *ratio decidendi* elementi və *obiter dicta* elementi.

Presedentlər dar mənada yalnız məhkəmə qərarının hüquq qaydalar müəyyənləşdirilən məcburi hissəsini – işin xüsusiyyətindən asılı olaraq tətbiq edilə bilən hüquqi standartlardan ibarət olan *ratio decidendi*-ni ehtiva edir. Geniş mənada isə, məhkəmə presedenti məcburi qaydaları özündə ifadə edən *ratio decidendi* hissəsi ilə yanaşı, qərar qəbul etmək üçün mühüm rol oynayan sübutetmə hissəsini – *obiter dicta*-nı da özündə birləşdirir.

Ratio decidendi qanunun tələblərinə uyğun olaraq məhkəmənin qərar qəbul edərkən digər məhkəmənin presedent normasını olduğu kimi, eynilə *(vis-à-vis*) istifadə etməsini nəzərdə tutur, tətbiq edilən presedent normanın hüquqi qüvvəsi *res judicata* prinsipinə uyğun olaraq cari iş üzrə qərara da şamil edilir və yaxud da əvvəlki məhkəmənin müəyyən etdiyi hüquqi faktlar əsas götürülür.

Obiter dicta elementi isə, *ratio decidendi*-dən fərqli olaraq, qərarı qəbul edilən məhkəmənin hüquqi motivini, başqa sözlə, qərarın arqumentativ konteksini (və ya məzmununu) nəzərdə tutur. Professor Siltala qeyd edir ki, hər hansı bir məhkəmə işində *ratio*-nu *dicta*dan fərqləndirən əlamət və *ratio*nu izah edən normativ məcburiyyətlilik cəhəti *stare decisis**(1, s.10) doktrinasının mühüm və ən əsas nəzəriyyəsidir (2, s. 65). Belə ki, presedentin *ratio decidendi* elementi onu nəzərdə tutur ki, presedent hüququnu tətbiq edən hər hansı bir məhkəmə icraatında olan iş üzrə yekun qərar qəbul edərkən *vis-à-vis* (lat. - olduğu kimi, eynilə) qaydada yuxarı məhkəmənin oxşar iş üzrə qərarını tətbiq etmək öhdəliyini daşıyır və bu zaman həmin məhkəmənin həmin qərarı istədiyi kimi şərh etmək hüququ yoxdur. Bu daha çox Anqlo-Sakson hüquq sisteminin yayıldığı ölkələrdə tətbiq edilir. Məsələn, A ali məhkəmə instansiyasıdır. A məhkəməsi dəniz şelfi üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ barədə ümumi qərar qəbul edir. Əgər həmin ölkədə bu sahədə normativ akt yoxdursa, bu qərar normativ təsir baxımından digər aşağı məhkəmələr üçün presedent ola bilər. B isə həmin ölkədə aşağı instansiya məhkəməsidir və onun icraatında dəniz şelfi üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ ilə bağlı iş vardır. Bu halda, əgər B məhkəməsi iş üzrə yekun qərar qəbul etdiyi zaman milli hüquqa uyğun olaraq A məhkəməsinin qeyd edilən qərarını tamamilə olduğu kimi tətbiq etməlidirsə və tətbiq edirsə, bu onu bildirir ki, həmin məhkəmə presedent hüququnun *ratio decidendi* elementindən istifadə edir. Eyni misalda, əgər B məhkəməsi presedent qismində A məhkəməsinin qərarının normativ hissəsini götürərək milli hüquqa görə onu öz mövqeyinə uyğun tövsif edə bilirsə və ya edirsə, bu zaman B məhkəməsi presedentin *obiter dicta* elementindən istifadə etmiş olur.

Məhkəmə qərarında *obiter dicta* elementinin mənası ilə bağlı R.David və K.Jofre-Spinozi qeyd edirlər ki, "ingilis hüququnun normaları İngiltərənin yuxarı instansiya məhkəmələri

---

* Məqalə hüquq ü.f.d. İ.Vəliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

* Qeyd: Latınca tam ifadəsi "stare decisis et non quietta movare" olan birləşmə "işin faktiki hallarına deyil, qərarlara istinad etmək" mənasını daşıyır.

tərəfindən qəbul olunan qərarların əsas hissəsindən *(ratio decidendi*) götürülür. Bu qərarda müvafiq mübahisələrin həlli üçün tam zəruri olmayan hər şeyi ingilis hakimi "yeri gəlmişkən deyilən" (obter dictum) adlandırır" (3, s. 144).

Anqlo-Sakson hüquq sistemindəki presedentlə bağlı Qərb hüquq ədəbiyyatlarında presedentin anlayışı məhkəmə işi üzrə *ratio decidendi* elementinin funksional ekvivalenti kimi nəzərdən keçirilir (4, s. 21). Nəzəri baxımdan "ratio" termini "presedent norma" anlayışı kimi nəzərdən keçirilə bilər, belə ki, bu termin məhkəmə qərarı üzrə yalnız qaydaları (və ya normativ göstərişləri) əhatə edir.

Alman nəzəriyyəçiləri olan R.Qross və J.Harris isə *ratio decidendi*-nin daha sadə izahını verirlər. Belə ki, onlar qeyd edirlər ki, "*ratio decidendi* məhkəmə işi üzrə qərara gəlmək üçün səbəbləri nəzərdə tutur" (5, s. 39). Bu müddəa *ratio decidendi* elementinin bütün hallarına aiddir, lakin çıx yığcam fikri ifadə edir, çünki bu fikir *ratio decidendi*-nin hər hansı bir məhkəmə qərarında məhz hansı hissənin məcburi normativ hissə olduğunu bildirmir (6, s. 6). Bu kontekstdə qeyd etmək mümkündür ki, *ratio decidendi* məhkəmə qərarının elə bir xüsusi hissəsidir ki, hakim həmin hissədə belə qərar qəbul etməsinin səbəblərini göstərir.

Fəaliyyəti presedent hüququnun əsasları üzərində qurulan məhkəmənin hakimi qərarında *ratio decidendi* və *obiter dicta* hissələrini ayrıca vurğulamır və məhkəmə qərarında hər iki hissə inteqrə edilmiş şəkildə əks edilir. Məhkəmə qərarında qeyd edilən hissələri aydınlaşdıran hüquqşünasın əsas vəzifəsi onda *ratio decidendi* və *obiter dicta*-nı əks etdirən hissəni üzə çıxarmaqdır. *Ratio decidendi* konsepsiyasının ən nüfuzlu şərhçilərindən biri olan A.Qudharta görə qərarın *ratio* hissəsi maddi faktlar və həmin faktlar əsasında alınan nəticə nəzərə alınmaqla üzə çıxarıla bilər. Həmin hissənin üzə çıxarılmasının vacibliyi hüquq normasının məhz *ratio decidendi*-ndə əks olunması ilə bağlıdır. *Ratio decidendi* bu cür əhəmiyyətə malik olduğuna görə hakimin öz qərarını hərtərəfli və məntiqi şəkildə əsaslandırması, gəldiyi qərarı aydın və dəqiq ifadə edə bilməsi mühüm praktiki və nəzəri əhəmiyyət kəsb edir (3, s. 145). Qudhartın mövqeyi *ratio decidendi* konsepsiyası ilə bağlı yuxarıda qeyd edilənləri təsdiqləyir; belə ki, *ratio decidendi* qərarın necə əsaslandırılması deyil, söykəndiyi hüquq prinsiplərinin (və ya meyilləri) hüquqi və ədalətli olmasının əsaslandırılmasını nəzərdə tutur. Lakin bununla belə, bildirildiyi kimi hər hansı presedent qərarda *ratio decidendi* və *obiter dicta* hissələrini asanlıqla ayırmaq mümkün deyildir. Qeyd edilən çətinliyin əsas səbəbi hər iki hissənin bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə təsbit edilməsidir. Məhkəmə qərarında *ratio decidendi* və *obiter dicta* elemetlərinin fərqləndirilməsi ilə bağlı hüquq nəzəriyyəçisi S.K.Zaqaynovanın təklifləri elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir:

1. "İş üçün əhəmiyyətli olan birbaşa, əsas və törəmə faktların müəyyən edilməsi" (7, s. 14). İş üzrə birbaşa faktlar hər hansı hərəkət və ya hərəkətsizliyin baş verməsinə səbəb olan halları ifadə edir. Əsas faktlar isə hərəkət və hərəkətsizliyin baş verməsinə gətirib çıxaran ən başlıca halı ifadə edir. Törəmə faktlar isə hakimin birbaşa faktların təhlili nəticəsində gəldiyi nəticələri ifadə edir.

2. Konkret hallardan irəli gələn hüquqi məsələlərə tətbiq edilən hüquq prinsiplərinin izahı, şərhi.

3. İlk iki amillərin əlaqələnməsinə əsaslanan nəticə" (7, s 14).

İşə baxılarkən sübutlar ümumiləşdirilir, mübahisəli faktlara münasibət bildirilir, tərəflərin dəlilləri nəzərdən keçirilir, hüquqi məsələlərlə bağlı mübahisə yarandıqda isə mütləq onlarla bağlı bir sıra presedent müzakirə edilmiş olur. Qərar çıxarılarkən işin hallarına, tərəflərin dəlillərinə baxılır, müvafiq hüquqi məsələlər müzakirə edilir. Bu zaman konkret hallardan irəli gələn hüquqi məsələlərə tətbiq olunan hüquqi prinsiplərin şərhi qərarın ən vacib elementi kimi çıxış edir ki, o da *ratio decidendi* kimi qəbul olunur (3, s. 146).

Presedent hüququnun strukturunu izah edərkən presedent hüquq nəzəriyyəsinin *stare decisis* doktrinasının anlayışını da vermək *ratio*-nun (və ya presedent normanın) anlaşılması baxımından mühümdür. Belə ki, Qross və Harris *stare decisis* doktrinasını aşağıdakı kimi izah edirlər:

"Əgər hər hansı bir məhkəmənin başqa oxşar məhkəmə işindən və ya qərardan istifadə etməsi müşahidə edilirsə, bu o deməkdir ki, hakim icraatında olan işdəki faktlarla müraciət etdiyi başqa işdəki faktlar arasında qəbul edilə bilən hüquqi əlaqələndirmə qaydaları tapmaqla bağlı olan *ratio decidendi* fəaliyyətinə müraciət etmək öhdəliyindədir» (5, s. 98).

Anqlo-Sakson hüquq sistemindən istifadə edən Amerika Birləşmiş Ştatlarının məhkəmələri öz fəaliyyətlərində *stare decisis* doktrinasından geniş miqyasda yararlanırlar. Mənbələrdə *stare decisis*-in təcrübədə tətbiq olunması ilə bağlı qeyd olunur ki, "*stare decisis* presedentdən istifadə edən məhkəmənin siyasətini ifadə edir; presedent tətbiqi ilə əlaqədar isə bu termin daha geniş faktlardan istifadə edilməklə məhkəmə qərarının tərtib edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Digər sözlə, *stare decisis* iş üzrə mövcud faktları və hüquq normalarını ətraflı şəkildə tədqiq etməklə qəbul edilmiş məhkəmə qərarında müşahidə edilə bilər" (8).

Professor N.Makkormikin fikrincə, "əgər *stare decisis* doktrinasının qaydalarına tam olaraq əməl olunarsa, bu halda, presedent tətbiq etmə fəaliyyətinin iki məhkəmə və ya iki məhkəmə işi arasında baş verən bir proses olduğu düşünülə bilər. Presedent və presedent-norma terminlərinin məhkəmə təcrübəsi zamanı texniki və funksional mənaları *stare decisis* doktrinasının ümumi hüquqi anlamından ciddi şəkildə fərqlənir" (9, s. 84). Bu mənada, presedent-normanın müasir anlayışı və konsepsiyası spesifik doktrina tələblərini və istifadə edilən hüquq sisteminin ümumi şərtlərini nəzərə almaqla qeyd etmək olar ki, nəzərdən keçirilən doktrina *ratio decidendi*-nin ümumi hüquqi mənasına uyğun gəlir.

Ümumi mənada "məhkəmə presedenti"nin iki cəhəti mövcuddur: *məcburi* və *inandırıcı* xarakteri. Presedentin xüsusiyyətləri ilə bağlı M.V.Kuçin qeyd edir ki, "hər hansı bir məhkəmə qərarına presedent qismində daxili qanunvericiliyə uyğun olaraq məhkəmələr tərəfindən müraciət edilməli olması və mütləq sürətdə tətbiq edilən olması həmin presedentin məcburi xarakterə malik olmasını göstərir" (10, s. 30). Bu mənada, *stare decisis* doktrinasına uyğun olaraq aşağı instansiya məhkəməsi icraatında olan iş üzrə qərar qəbul edərkən qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq iş üzrə məcburi hesab edilən presedent qərarının tələblərini nəzərə almağa borcludur. Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə üçün bu məcburiyyəti nəzərə almaq vəzifəsi daxili hüquq sistemi ilə müəyyənləşdirilir. "Eyni prinsipə görə məcburi tətbiq edilməli olan məhkəmə presedentləri yalnız yuxarı məhkəmə instansiyaları tərəfindən təsnifləşdirilə bilər və onlar aşağı məhkəmələr üçün şərtsiz qaydada hüquqi qüvvəyə malikdir" (11, s. 31). Eyni zamanda qeyd etmək mümkündür ki, məcburi presedent qaydasının tətbiq olunduğu hüquq sistemlərində aşağı instansiya məhkəmələrinin qərarlarının presedent kimi yuxarı instansiya məhkəmələri üçün məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Professor Siltala qeyd edir ki, "bəzi müstəsna hallarda yuxarı məhkəmənin özü məcburi presedenti rədd edə bilər, lakin adətən belə olan halda, həmin məhkəmə müvafiq presedenti rədd etmək yerinə ondan yan keçməyə çalışacaqdır" (2, s. 53).

Əgər daxili qanunvericilik məhkəmə presedentlərinin məcburi qaydada tətbiq edilməli olmasını təsbit etmirsə və əgər hər hansı bir məhkəmə digər hər hansı bir məhkəmə qərarını icraatında olan iş üzrə qərar çıxararkən müvafiq hesab edərək tətbiq edirsə, həmin məhkəmənin fəaliyyət göstərdiyi milli hüquq sistemində istifadə edilən presedentlər *inandırıcı* xarakterli presedentlərdir. İnandırıcı presedent o məhkəmə qərarına deyilir ki, müəyyən iş üzrə məhkəmə qərar qəbul edir və onun bu qərarı digər məhkəmələr üçün məcburi xarakter daşımasa da, icraatında oxşar iş olan məhkəmə əvvəlki məhkəmənin oxşar iş üzrə gəlmiş olduğu hüquqi

tövsifi tətbiq etməkdə maraqlı olur. Bu məzmunda M.Kuçin qeyd edir ki, "adətən məhkəmələr başqa məhkəmənin oxşar iş üzrə inandırıcı presedent səciyyəsi təşkil edən qərarını tətbiq edirlər. Lakin belə inandırıcı presedentlər yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən qəbul edildiyi zaman həmin qərar məcburi presedent xarakteri ala bilər" (10, s. 32).

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, presedent nəzəriyyəsi ilə bağlı hüquq ədəbiyyatlarında məcburi presedenti *ratio decidendi*, inandırıcı presedentləri isə *obiter dicta* ilə eyniləşdirirlər.

Presedent hüququnun strukturunu tədqiq edərkən onun strukturuna daxil olan (və ya onun ayrıca bir növü olan) *case law* (bu ifadə dilimizə "presedent hüququ" və ya "presedent toplusu" kimi tərcümə edilir – müəl.) anlayışını da aydınlaşdırmaq lazımdır. Qross (və Harris) case law anlayışını izah edərkən qeyd edir ki, "case law termini hakimlər tərəfindən qərar qəbul edilərkən istifadə olunan qayda və prinsiplərin toplusunu ifadə edir. Bu anlayışın kökü ingilis presedent doktrinasına dayanır, belə ki, ingilis presedent doktrinasının sərt təbiəti mövcud olmuşdur. Bu doktrinaya görə presedent hüququndan istifadə edən məhkəmələr "presedent qaydaları" adlandırılan prinsiplərə riayət etməyə borcludurlar və bu qaydalar məhkəmələrin fəaliyyətində effektivlik yaratmaq niyyətini əks etdirirdilər" (5, s. 3). İngilis hüquq mənşəli olmasına baxmayaraq müasir dövrdə case law Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi də daxil olmaqla, əksər dövlətlərin milli məhkəmələri tərəfindən uğurla tətbiq olunur və presedentin bu növü kifayət qədər geniş yayılmışdır. Case law ifadəsi bəzən presedent hüququ ifadəsinin əvəzinə işlədilir.

Presedent hüquq nəzəriyyəsi ilə bağlı olan hüquq ədəbiyyatlarını tədqiq edərkən aydın olur ki, case law presedent növündə məhkəmə yalnız özünün daha əvvəl qəbul etmiş olduğu qərarı üzrə mövqeyini icraatında olan oxşar iş üzrə təkrarlaya bilər. Məhkəmə presedent qismində tətbiq etmək istədiyi işin yalnız obiter dicta tərəfini və ya inandırıcı cəhətlərini istifadə etməlidir. Bu məqamla bağlı Kuçin qeyd edir ki, "hakim yalnız icraatında olan iş üzrə qərar çıxararkən gəlmiş olduğu mövqeyini daha da gücləndirmək məqsədilə özünün əvvəllər oxşar iş üzrə qəbul etdiyi qərarda gəlmiş olduğu nəticələrdən istifadə edə bilər" (10, s. 68).

Qeyd edildiyi kimi, case law Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən də tətbiq olunur və bu Məhkəmənin istifadə etdiyi case law digər hüquq sistemlərindəki məhkəmələrin tətbiq etdiyi case law-dan bir qədər fərqlənir. Belə ki, Məhkəmənin tətbiq etdiyi case law əsasən iki cəhəti ehtiva edir:

1) case law – qərarların toplusu kimi (məsələn, Məhkəmənin aylıq və illik bülletenlərində bu termin qəbul edilmiş qərarların strukturunu bildirmək üçün istifadə edilir);

2) case law – presedent hüququnu göstərən hüquqi substansiya kimi (bu halda case law "presedent hüququ" terminin əvəzinə işlədilir).

Presedent hüququnun strukturunun müəyyən edilməsi məhkəmə presedentlərinin mülki hüququn mənbələri kimi qəbul edilməsi ilə bağlı mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: məhkəmə presedenti, presedent hüququ, stare decisis, ratio decidendi, obiter dicta, case law.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İvo Entchev. A Response-Dependent theory of precedent Law and Philosophy Journal, vol. 30, № 3, 2011.
2. Raimo Siltala. A Theory of Precedent: From Analytical Positivism to a Post-Analytical Philosophy of Law. Oxford, Oxford University Press, 2000.
3. İ.Qılıcov, İ.Məmmədov. Hüququn mənbələri Bakı, 2006.
4. Svein Eng. Precedents in English law and Norwegian law. Oslo, Oslo University Press, 1992.
5. R.Gross, J.W.Harris. Precedent in English Law. Oxford, Oxford University Press, 1991.
6. Mohamed Shahabuddeen. Precedents in the World Court. Cambridge University Press, 1996.
7. С.К.Загайнова. Судебный прецедент: проблемы правоприменения. М., НОРМА, 2002.
8. United States Internal Revenue Serv. v. Osborne (In re Osborne), 76 F.3d 306, 96-1 U.S. Tax Cas. (CCH) paragr. 50,185 (9th Cir. 1996).
9. Neil, MacCormick, ed. in L.Goldstein. Precedent in Law. Oxford, Oxford University Press, 1991.
10. М.В.Кучин. Прецедентное право Европейского суда по правам человека. Урал, УрГЮА, 2004.
11. Michele Taruffo. Precedents in Italy. Cambridge, Kluver Law Int. Press, 1997.

Хамис СЕЙРАНОВ

СТРУКТУРА И СОДЕРЖАНИЕ ПРАВА ПРЕЦЕДЕНТА

Резюме

В статье исследованы внутренняя структура и содержание права прецедента, применяемого в гражданском праве, отмечаются особенности его содержания. Структурные элементы, составляющие содержание судебных прецедентов, проанализированы с методологической точки зрения на основе различающихся понятий сообразно соответствующим правовым системам.

Ключевые слова: судебные прецеденты, право прецедента, stare decisis, ratio decidendi, obiter dicta, case law.

Khamis SEYRANOV

STRUCTURE AND CONTENT OF PRECEDENT LAW

Summary

The internal structure and content of the precedent law applied in civil law were researched and features of its content were analyzed in the article. From the methodological point of view, the structural elements included in the content of judicial precedents were analyzed in accordance with the basis of the various legal systems. As the elements of the judicial precedents the merits of stare decisis, ratio decidendi and obiter dicta elements have been considered and investigated.

Keywords: judicial precedents, precedent law, stare decisis, ratio decidendi, obiter dicta, case law.

УДК

Сейед Абдолла ХОСЕЙНИ
ИФСП НАНА, диссертант

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА ИРАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА В ТРАНСПОРТНОЙ И ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СФЕРЕ*

Развал Советского Союза и появление на его руинах 15 новых независимых постсоветских государств изменило геополитическую картину мира как в целом, так и в регионе Ближнего Востока и Южного Кавказа. Одной из первых Азербайджанскую Республику признала Исламская Республика Иран. За этот период между Ираном и Азербайджаном был накоплен определенный опыт сотрудничества в политической, экономической, культурной, научно-технической и других областях. Так, к 2010 году между Исламской Республикой Иран и Азербайджанской Республикой было заключено около 100 договоров и соглашений, протоколов, различных меморандумов, которые требуют проведения определенного научного исследования и анализа, включая правовые аспекты такого сотрудничества [**6**].

Экономические отношения, включая внешнеэкономический аспект, составляют важный элемент всей системы межгосударственных связей между двумя нашими странами. Общий объем товарооборота между Исламской Республикой Иран и Азербайджанской Республикой с каждым годом динамично развивается и растет. Иран продолжает занимать одно из важных мест во внешнеторговом обороте Азербайджана. Расширяется ассортимент поставляемой продукции, увеличивается объем выполняемых работ и оказываемых услуг. Министр иностранных дел Ирана г.Манучехр Мотакки по итогам встречи с главой МИД Азербайджана г.Эльмаром Мамедъяровым, состоявшейся 14 декабря 2009 года, заявил, что стороны достигли соглашения увеличить товарооборот между обеими странами с нынешних 600 миллионов долларов до 1 миллиарда долларов CŞA [**1**]. Заключен ряд соглашений, регулирующих различные аспекты экономического сотрудничества между двумя странами. Среди них следует упомянуть Соглашение между правительством Исламской Республики Иран и правительством Азербайджанской Республики о взаимной защите и взаимном поощрении инвестиций (от 28 октября 1996 года), Соглашение между правительством Исламской Республики Иран и правительством Азебайджанской Республики об избежании двойного налогообложения на доходы и имущество и предотвращении уклонения от уплаты налогов (от 10 марта 2009 года), меморандум о сотрудничестве между Министерством по экономическим делам и финансам Исламской Республики Иран и Министерством финансов Азербайджанской Республики (от 26 января 2005 года), Протокол о всестороннем сотрудничестве в области экономики и торговли между правительством Исламской Республики Иран и правительством Азербайджанской Республики (от 10 марта 2009года) и др.

Кроме того, между Исламской Республикой Иран и Азербайджанской Республикой заключено множество договоров, соглашений, протоколов и меморандумов по конкретным видам сотрудничества, в том числе в таких отраслях экономики, как транспорт и энергетика.

---

* Məqalə hüquq üzrə f.d. Rauf Qarayev və s.e.d. Ramiz Sevdimalıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Необходимо отметить, что в юридической литературе в последнее время появились работы, посвященные исследованию различных аспектов аспектов международных транспортных правовоотношений [**8**; **9**]. Вместе с тем следует указать, что договорно-правовая практика в области транспортного и энергетического сотрудничества между Исламской Республикой Иран и Азербайджанской Республикой за редким исключением мало исследована [3]. Как в иранской, так и в азербайджанской юридической литературе нет сколько-нибудь значимых специальных работ по данной проблематике в качестве темы отдельного самостоятельного исследования. Это и предопределяет научную актуальность и значимость проведения исследований в этой области. Исследование данной проблемы имеет также важное теоретическое и практическое значение, позволяя осмыслить накопленный опыт сотрудничества, выявить имеющиеся недостатки и пробелы в области транспортного сотрудничества, определить пути оптимального правового режима всестороннего сотрудничества в области транспорта между двумя нашими странами как на межправительственном и межведомственном уровне, так и между юридическими и хозяйственными структурами.

Среди соглашений, договоров и другого рода договоренностей между двумя странами следует упомянуть: Меморандум между Исламской Республикой Иран и Азербайджанской Республикой в области транспорта, подписанный в Баку 28 июля 1993 года, межправительственное Соглашение о международных перевозках, заключенное в Баку 27 июля 1993 года, Меморандум о взаимопонимании в области транспорта между Исламской Республикой Иран и Азербайджанской Республикой 27 июля 1993 года, Соглашение о транзите между Исламской Республикой Иран и Азербайджанской Республикой, заключенное в Баку 28 октября 1993 года, Договор между правительством Исламской Республики Иран и правительством Азербайджанской Республики о воздушном сообщении, заключенный в Тегеране 20 мая 2002 года, Договор о международных автомобильных перевозках, заключенный между правительством Исламской Республики Иран и правительством Азербайджанской Республики в Тегеране 20 мая 2002 года, Меморандум о взаимопонимании в области финансирования части автомобильной дороги Баку-Астара в Азербайджанской Республике со стороны Банка Экспортного Развития Исламской Республики Иран (от 5 августа 2004 года), Меморандум о сотрудничестве в области транспорта между Министерством дорожного транспорта Исламской Республики Иран и Министерством транспорта Азербайджанской Республики (от 5 августа 2004 года), протокол о сотрудничестве между железными дорогами Исламской Республики Иран и Азербайджанской Республики (от 5 августа 2004 года), Меморандум о взаимопонимании в области дальнейшего развития сотрудничества в сфере гражданской авиации между Исламской Республикой Иран и Азербайджанской Республикой (от 26 января 2005 года), заключенный в Тегеране, Меморандум о взаимопонимании в области Железных дорог между Исламской Республикой Иран и Азербайджанской Республикой, заключенный в Тегеране (26 января 2005 года), Меморандум о взаимопонимании в деле открытия регулярного автобусного маршрута «Баку-Нахичевань-Баку» заключенный в Баку между Министерством дорог и транспорта Исламской Республики Иран и Министерством транспорта Азербайджанской Республики 21 августа 2007 года.

Среди такого рода договоров особо следует отметить договоренности о создании железнодорожного сообщения между городами Астара (Иран) и Астара (Азербайджан) и продлении этого сообщения до Персидского залива в рамках проекта прокладки железнодорожной магистрали Север–Юг. Этот проект в свою очередь является частью

идеи создания транспортного коридора Север–Юг, охватывающего все виды транспорта: железнодорожный, автомобильный, морской, речной, воздушный. Идея создания транспортного коридора Север–Юг была выдвинута на заседании администраций железных дорог Ирана, Индии и России в 2000 году. Азербайджан присоединился к данному проекту в 2005 году. Согласно предварительным прогнозам при работе коридора Север–Юг в полную силу объем грузоперевозок здесь вырастет до 15 млн.т.

Железная дорога Казвин–Решт–Астара (Иран) - Астара (Азербайджан) является составной частью транспортного коридора Север–Юг.

В целях реализации данного проекта руководители железнодорожных ведомств Азербайджана, России и Ирана подписали 8 февраля 2011 три документа о сотрудничестве. Один из документов является трехсторонним, а другие два были подписаны между Азербайджаном и Ираном, Ираном и Россией. Трехстороннее соглашение предусматривает ускорение процесса реализации проекта южного транспортного коридора. В этих целях подписан документ о создании совместного предприятия (СП) в рамках создания железнодорожного коридора "Север–Юг", в котором принимают участие все три страны. Об этом сообщил глава отдела международных связей Управления железных дорог Ирана Аббас Назари. Головной офис СП будет располагаться в Москве, в свою очередь в Баку и Тегеране будут размещаться его филиалы. Компания в течение четырех месяцев подготовит бизнес-план проекта строительства железной дороги Решт–Астара (Иран)–Астара (Азербайджан). Как сказала Назари, железная дорога Решт–Астара–Астара будет строиться на основе БОТ (Build-Operate-Transfer) контракта сроком на 15 лет. После этого будет осуществлен пересмотр проекта, и если в эти сроки средства, вложенные в проект, будут возвращены, железные дороги на территории этих стран передадут в их пользование. В строительство железной дороги предусмотрены инвестиции в объеме 400 миллионов долларов. Инвестиции планируется привлечь за счет банков самих стран-участниц, а также других региональных финансовых институтов. В первые годы объем грузоперевозок по этой железной дороге прогнозируется на уровне шести миллионов тонн в год, а в дальнейшем объем грузов будет увеличен до 20 миллионов тонн в год. Это, по словам А.Назари, связано с тем, что в настоящее время Россия транспортирует в Индию около 20 миллионов тонн грузов в год. Предполагается, что после сдачи в эксплуатацию железной дороги Север–Юг эти грузы будут транспортироваться именно по данному маршруту. Соответственно расходы на транспортировку снизятся на 30 процентов. Соглашение между Ираном и Россией предусматривает сотрудничество между сторонами в области строительства железных дорог и технического обеспечения, а также охватывает электрификацию железной дороги Тегеран–Бандар Аббас. В свою очередь, соглашение между Ираном и Азербайджаном предполагает сотрудничество в реализации железнодорожных проектов. Это, прежде всего строительство железной дороги Казвин–Решт–Астара (Иран) - Астара (Азербайджан), которая является составной частью транспортного коридора "Север–Юг". В рамках этих проектов объем работ на территории Азербайджана предусматривает строительство около 8,5 километра железной дороги до станции Астара (Азербайджан), станции с системами смены колесных пар, пограничной и таможенной инфраструктуры. Необходимо также построить пограничный железнодорожный мост. При этом реализация данного проекта будет осуществлена на паритетной основе с Ираном.

После реализации проекта железнодорожного транспортного коридора "Север–Юг", проходящего через территории Азербайджана, Ирана и России, по нему будет транспортироваться 20 миллионов тонн грузов в год. Об этом, как передало иранское агентство MEHR, сообщил во вторник по итогам подписания трех документов первый вице-президент Ирана по экономическим вопросам Али Агамухаммади. По словам главы ЗАО "Азербайджанские железные дороги" Арифа Аскерова, о желании участвовать в проекте транспортного коридора "Север–Юг" заявили 17 стран [**10**].

Перевозка грузов по коридору "Север–Юг" прогнозируется на первом этапе в пять миллионов тонн в год, в дальнейшем запланировано увеличение объемов до 10-15 миллионов тонн в год. В связи с этим следует также отметить и Меморандум о взаимопонимании между правительством Исламской Республики Иран и правительством Азербайджанской Республики о строительстве нового автомобильного моста между Джульфой (АР) и Джульфой (ИРИ) от 21 августа 2007 года.

ИРИ и АР ведут переговоры и близки к заключению соглашения в области электроэнергетического сотрудничества и выхода Ирана на электроэнергетические рынки СНГ через территорию Азербайджана. В июне 2008 года в рамках визита в Азербайджан министра энергетики Ирана Сеид Парвиза Фатаха была достигнута договоренность по вопросу подготовки соглашения об энергетическом транспортном коридоре Север–Юг из России в Иран через территорию Азербайджана. После подписания соответствующего соглашения и создания коридора Россия–Азербайджан–Иран азербайджанская электроэнергия посредством иранской энергосистемы также сможет экспортироваться в Турцию. В настоящее же время Иран и Азербайджан реализуют совместный проект по увеличению объемов перетока электроэнергии до 700 мегаватт с нынешних около 300 мегаватт. В рамках данного проекта продолжается строительство линии электропередач (ЛЭП) Парсабад (Иран) - Астара (Азербайджан), общая протяженность которой по данному проекту составит 350 км.

По информации иранского агентства ФАРС, управляющий директор Национальной газовой экспортной компании Ирана Сеид Рза Кесаизаде заявил, что в рамках подписанного Меморандума о взаимопонимании по поставкам с 2010 года азербайджанского газа в Иран ведутся переговоры по достижению соглашения по импорту газа в Иран из Азербайджана на ежегодной основе [**2**]. Ожидается, что по итогам переговоров представителей Государственной нефтяной компании Азербайджана (SOCAR) и Иранской национальной газовой компании (NIGEC) будет подписан контракт на реализацию поставок азербайджанского газа. С начала 2010 года азербайджанский газ поставляется в Иран в определенных объемах в соответствии с возможностями существующей инфраструктуры между странами. Как сказал посол Ирана в Азербайджане Мухаммед Багир Бахрами, Иран намерен приобретать в Азербайджане до пяти миллиардов кубических метров газа в год [**7**]. В результате переговоров SOCAR и NIGEC подписали в Баку краткосрочный контракт на поставки азербайджанского газа в Иран. Контракт предполагает поставки азербайджанского газа в Иран до марта-апреля этого года общим объемом около 100 миллионов кубометров (1,2 миллиона кубических метров газа в сутки). Поставки азербайджанского газа будут осуществляться в северные регионы Ирана. Азербайджан и Иран связывает газопровод Гази–Магомед–Астара–Бинд–Бианд протяженностью 1474,5 километров, в том числе на территории Азербайджана - 296,5 километров. Модернизация инфраструктуры позволит ежесуточно поставлять в Иран около пяти миллионов кубических метров

азербайджанского газа (порядка 1,8 миллиарда кубометров в год) [**4**]. Подписание же долгосрочного соглашения ожидается в скором времени [**5**].

Таким образом, можно заключить, что соглашения и договоры в области энергетики и транспорта являются частью общей системы экономических договоров и соглашений, направленных на создание эффективного механизма международно-правового регулирования торгово-экономических отношений между Ираном и Азербайджаном.

Ключевые слова: международное право, транспорт, энергетика, сделка, сотрудничество.

Список использованной литературы

1. Азербайджан и Иран намерены увеличить товарооборот. //URL:http://day.az/news/politics/185492.html

2. Иран намерен заключить соглашение по импорту газа из Азербайджана. //URL: http://www.day.az/news/ economy/188095.html

3. Эфендиев О.Ф., Алиев Э.А. Внешнеэкономическая деятельность современного Азербайджана. Баку, 2007, 328 с.

4. Азербайджан и Иран подписали газовый контракт. //URL: http://www.day.az/news/ economy/189465.html

5. В Баку подписано соглашение по экспорту азербайджанского газа в Иран. //URL: http://1news.az/economy/oil_n_gas/20100113034732611.html

6. Сейед Абдолла Хосейни. Правовые аспекты экономического сотрудничества Исламской Республики Иран и Азербайджанской Республики. Qanun, 2010, № 5.

7. Азербайджан наращивает долгосрочное сотрудничество с Ираном. Газ.«Зеркало» от 17 декабря 2009 года.

8. Алиев Э.А. Международные транспортные правоотношения в эпоху глобализации. М., Р-СТИЛЬ, 2006, 340 с.

9. Гафаров З.М., Алиев Э.А. Применение современного международного транспортного права в Азербайджанской Республике: учебное пособие. М., ОЛМА-ПРЕСС, 2002, 352 с.

10. Азербайджан, Россия и Иран подписали соглашение о создании СП по проекту Север–Юг. //http://news.day.az/economy/252109.html

Seyid Abdolla HOSEYNİ

NƏQLİYYAT VƏ ENERJİ SAHƏSİNDƏ İRAN VƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığa dair çoxlu sayda müqavilələr və hüquqi təcrübə mövcüdluğunu nəzərə alaraq müəllif belə təcrübənin araşdırılması problemini irəli sürür. Müəllif bu problemin tədqiqatının vacib nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olduğunu da qeyd edir. Bu iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığın hüquqi tənzimlənməsi sahəsində toplanmış təcrubəni nəzərdən keçirmək, bu sahədə boşluqları doldurmaq və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq imkanı verir.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, nəqliyyat, energetika, əqd, əməkdaşlıq.

Seyed Abdallah HOSEYNİ

THE LEGAL ASPECTS OF COOPERATION BETWEEN IRAN AND AZERBAIJAN IN THE TRANSPORT AND ENERGY SECTOR

Summary

In the article taking into regard the existence of numerous agreements and that a rich legal practice in transport sector of cooperation between Islamic Republic of Iran and Azerbaijan Republic, the author puts forward the problem of researching of this problem. He also notes the great theoretical and practical value of it. It makes possible to consider the experience gained in a sphere of legal regulation of economic cooperation between two countries to fill the gaps and to remove the drawbacks in this sphere.

Keywords: international law, transport, energy, agreement, cooperation.

UOT 343.1

Vasif QASIMOV
AMEA FSHİ, dissertant

CİNAYƏT PROSESİNDƏ İŞTİRAK EDƏN ŞƏXSLƏRİN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ: ANLAYIŞI, İNKİŞAF TARİXİ VƏ HAZIRKI VƏZİYYƏTİ*

Cinayət prosesində şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi probleminin öyrənilməsi həm postsovet, həm də digər dövlətlərdə aktualdır.

Tarixə nəzər yetirsək, problemin qədim dövrlərdən mövcüd olmasına işarə verən hadisələrlə rastlaşmış olarıq. Belə ki, hələ ən qədim dövrlərdə Babilistan dövlətinin əsas hüquqi aktı olan Hammurapi qanunlarının 9, 10 və digər maddələrində mühakimə prosesində əsas subut növü sayılan şahid ifadələrinin zəruriliyi qeyd olunurdu. Bu sübut növünün əhəmiyyətini biz həmin qanunun 13-cü maddəsinin tələbində daha aydın görürük: «əgər şahidlər yaxında deyil başqa yerdədirlərsə, hakim iddiaçıya öz şahidlərini gətirmək üçün 6 ay müddətində möhlət verir» (4, s.53). Qeyd olunanlar və tədqiq etdiyimiz məsələnin cinayət prosesi ilə bir başa bağlılığı onu guman etməyə əsas verir ki, problem şahidlik institutunun yarandığı vaxtdan mövcuddur və uzun tarixi inkişaf yolu keçərək bu günki formasını almışdır.

Prosessualist alimlər 90-cı illərədək cinayət prosesi iştirakçılarının təhlükəsizliyinə və müdafiəsinə həsr olunmuş hər hansı normativ aktın və bu sahədə ixtisaslaşmış elmi tədqiqatın olmadığını qeyd edirlər. (9, s.72-73) Bununla bağlı sual yaranır: «90-cı illərə kimi cinayət prosesi iştirakçılarının təhlükəsizliklərinin təmin edilməsinə ehtiyac yaranmırdımı?» Təbii ki, belə ehtiyac var idi. Lakin bu məsələ təcrübəçilər və nəzəriyyəçilər tərəfindən qəti şəkildə qaldırılmırdı. Sonuncuları daha çox cinayət mühakimə icraatına cəlb olunmuş şəxslərin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi (7) və yalan şahidlik etmə ilə mübarizə maraqlandırırdı. (13) Hətta V.İ.Smıslovanın «Sovet cinayət prosesində şahid» adlı monoqrafiyasında şahidlik prosedurası dərindən təhlil edilsə də, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti haqda heç nə qeyd olunmamışdır. 70-80-ci illərin elmi nəşrlərində isə cinayət prosesi iştirakçılarının, əsasən də şahidin üzərinə qoyulan öhdəliklərin sərtləşdirilməsi tendensiyası müşahidə olunurdu. Hər bir şahiddən ona məlum olan hallar barədə öz təşəbbüsü ilə məlumat verməməsinin səbəblərinin araşdırılması təklif olunurdu. (12, s.157) Sonradan şahid ifadəsinin stimullaşdırılması yolları haqda müəyyən təkliflər irəli sürülürdü. Onların sırasında təhlükəsizliklərinin tam təmin olunmasında şahidləri əmin etmək qeyd olunsa da, qanunvericilikdə bu sahədə durğunluq müşahidə olunurdu.

Yalnız 90-cı illərin əvvəllərində postsovet məkanında hüquqi islahatlar başlandıqdan sonra bu sahədə müvafiq qanunvericilik bazası yaradılmağa başlanıldı. 12.06.1990-cı il tarixdə «SSRİ və ittifaq respublikalarının cinayət mühakimə icraatının əsaslarına əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında» 1556-1 nömrəli Qanun qəbul edilmişdir ki, bununla da təhqiqat orqanı, müstəntiq, prokuror və məhkəmənin cinayət prosesinin iştiakçıları və digər şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi öhdəliyi müəyyən edildi. Azərbaycan Respublikasında qeyd olunan normativə uyğun olaraq həmin vaxt qüvvədə olan 1961-ci il tarixli Cinayət Prosessual Məcəlləyə 61-1-ci maddə əlavə edildi. Həmin maddədə şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi aşağıdakı qaydada şərh olunurdu: «zərər çəkmiş şəxsə, şahidə və ya işdə iştirak edən başqa şəxslərə, eləcə də onların ailə üzvlərinə və ya yaxın qohumlarına ölüm hədəsi, zor tətbiq

* Məqalə

etmək, əmlakı zədələmək və ya məhv etmək, yaxud onlara qarşı başqa qanunsuz hərəkətlər etmək hədə qorxusu barədə lazımi məlumatlar olduqda təhqiqat orqanı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə həmin şəxslərin həyatını, səhətini, şərəfini, ləyaqətini və əmlakını qorumaq, eləcə də təqsirli şəxslərin aşkar edilib məsuliyyətə alınmasını təmin etmək üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş tədbirləri görməyə borcludurlar». Bununla bərabər Məcəllənin 17-ci maddəsində məhkəmə baxışının qapalı keçirilməsi əsası kimi zərər çəkmiş şəxsin, şahidin və ya işdə iştirak edən başqa şəxslərin, eləcə də onların ailə üzvlərinin, yaxud yaxın qohumlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə 191-1-ci maddə əlavə olunmaqla zərər çəkmiş şəxs və şahidin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün telefon danışıqları və ya digər danışıq qurğuları ilə aparılan danışıqlara qulaq asma imkanı yaradıldı. (1)

Qeyd olunanlara baxmayaraq CPM-nin 61-1-ci madəsində göstərilən norma əsasən deklarativ xarakter daşıyırdı, onun effektiv işləməsi üçün müvafiq realizə mexanizmi yaradılmamışdır. Qanunverici yalnız məhkəmə baxışının qapalı keçirilməsi və telefon danışıqlarına qulaq asma imkanları ilə məhdudlaşmışdır. Bundan əlavə, müdafiə olunan şəxslərin dairəsinə yalnız zərərçəkmiş, şahid, işdə iştirak edən digər şəxslər, onların ailə üzvləri və yaxın qohumlarını daxil etmişdir. Bu siyahı subyektə yaxın olan digər şəxsləri, eləcə də yaxın qohum siyahısında nəzərdə tutulmayan qohumları əhatə etmirdi. Qeyd olunanlar onu deməyə əsas verir ki, göstərilən normativ baza proses iştirakçılarının təhlükəsizliyinin təmini məsələsini tam həll etmirdi. Bu problem qanunvericilik səviyyəsində və ya istintaq və məhkəmə orqanları tərəfindən beynəlxalq-hüquqi normaların tətbiqi ilə həll edilməli idi.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün ictimai həyatın bütün sahələrində demokratik dəyərlərə sökənən hüquqi quruculuk işi başlanıldı. 1995-ci ildə müstəqil konstitusiyanı qəbul etməklə Azərbaycan dövləti insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini özünün ali məqsədi bəyan etdi və qeyd olunan öhdəlik bütün sahələrdə aparılan hüquqi quruculuq işinin ana xəttini təşkil etməklə həyata keçirildi. Ədalət mühakiməsi sahəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının tərkib hissəsi kimi onların təhlükəsizliyinin təmin olunması qeyd olunan öhdəliyin bir istiqaməti idi və onun həyata keçirilməsi ilk növbədə müvafiq hüquqi bazanın yenidən təşkil olunmasını tələb edirdi.

Buna baxmayaraq cinayət prosesində şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi institutu milli konstitusiyanın qəbulundan yalnız 3 il sonra inkişaf etdirilməyə başlanıldı. 11.12.1998-ci il tarixdə «Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında» və «Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında» qanunlar qəbul olunmuşdur. Daha sonra qeyd olunan normativlərin realizə mexanizminin yaradılması istiqamətində işlər görüldü. Belə ki, 01.02.1999-cu il tarixdə «Cinayət prsesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respulikası Qanunun tətbiq edilməsi haqqında Prezident Fərmanı qəbul edilməklə Nazirlər Kabinetinə qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının qeyd olunan Qanuna uyğunlaşdırılması barədə təkliflər hazırlanmasına dair tapşırıq verildi və Nazirlər Kabinetinin, eləcə də müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının həmin Qanuna uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi qərara alındı. 13.02.1999-cu il tarixdə isə «Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi haqqında Prezident Fərmanı qüvvəyə minmiş və mövcud qanunvericilik aktlarının qeyd olunan qanuna uyğunlaşdırılması haqda təkliflərin və qanunun pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsinin hazırlanması Nazirlər Kabinetinə tapşırılmışdır.

Həmin tapşırıqlara uyğun olaraq 05.10.1999-cu il tarixdə «Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında», 20.02.2001-ci il tarixdə isə «Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında» qanunların tətbiqi ilə əlaqədar

Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında qanunlar qəbul edilməklə «Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması haqqında», «Məhkəmələr və hakimlər haqqında», «Hərbi xidmət keçmə haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında» qanunlara, Mənzil Məcəlləsinə, Gömrük Məcəlləsinə və s. qanunvericilik aktlarına müvafiq dəyişikliklər edilmişdir. Yaradılmış hüquqi baza 1961-ci il tarixli CPM ilə birlikdə bütöv institut təşkil edirdi. Hüquqi quruculuk işi davam etdirilməklə 1999-cu ildə yeni Cinayət Prosessual Məcəllə qəbul olundu. Lakin təəsüflər olsun ki, yeni Məcəllədə proses iştirakçılarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair maddələr nəzərdə tutulmamış və bu günə kimi də hələ qəbul edilməmişdir. Bu institutun fəaliyyəti üçün zəruri olan müvafiq normaların Məcəlləyə əlavə edilməməsi onu yarımçıq etdi və hazırda bu sahəni tənzimləyən normalar bir-birini tamamlamır. Məsələn, «cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında» Qanunun 6-cı maddəsində müdafiə olunan şəxslər barəsində təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiq edilməsi haqqında qərar Azərbaycan Respublikasının cinayət prosessual qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən qəbul edilməsi göstərilsə də, müvafiq qanunvericilikdə bu proseduranı nizamlayan norma yoxdur.

Bundan əlavə, «cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında» Qanunun 14-cü maddəsində «müdaifə olunan şəxslərin təhlükəsizliyi tələb etdiyi hallarda məhkəmənin (hakimin) qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının cinayət prosessual qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada qapalı məhkəmə baxışına yol verilir» müddəası qeyd olunsa da, qapalı məhkəmə baxışının keçirilməsini nizamlayan CPM-nin 27-ci maddəsində bu hal nəzərdə tutulmamışdır.

Tədqiq etdiyimiz mövzu üçün olduqca vacib olan «şəxsiyyətin təhlükəsizliyi» anlayışına nəzər yetirək. «Təhlükəsizlik» termini özü kifayət qədər çoxmənalıdır. Azərbaycan dilində bu terminin mənası müdafiə ilə təmin olunma vəziyyəti, heç bir təsirin gözlənilməməsi, təhlükə hədəsinin olmaması və s. kimidir. Hüquqi mənada təhlükəsizlik fərdin fiziki və psixoloji müdafiə vəziyyətində olması kimi başa düşülür. Bəzi alimlər bu anlayış altında «dövlət, cəmiyyət və şəxsiyyətin əsas maraqlarını siyasi, iqtisadi, hərbi, texniki, ekoloji və s. xarakterli daxili və xarici hədələrdən qorumaqla ölkədə siyasi, iqtisadi, sosial sabitliyi, qanunların icrası və hüquq qaydasının təminatını, eləcə də beynəlxalq əməkdaşlığın bərabərlik prinsipi üzrə inkişafını» nəzərdə tuturlar (6, s.82).

Ümumiyyətlə, «təhlükəsizlik» termini mürəkkəb struktura malik olan kompleks anlayışdır və müxtəlif sahələrdə (milli, ekoloji, iqtisadi, texniki, cinayət-prosessual və s. təhlükəsizlik) öz sahəvi aidiyyətinə uyğun istifadə olunur.

Məsələn, "Milli təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda bu terminin anlayışı aşağıdakı kimi verilmişdir: «Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi - dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafelərinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsidir». (5)

«Texniki Təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda isə bu termin aşağıdakı kimi açıqlanmışdır: «texniki təhlükəsizlik vətəndaşların və cəmiyyətin vacib həyati maraqlarının təhlükə potensiallı obyektlərdə baş verə biləcək qəzalardan müdafiəsinin vəziyyətidir». (6)

Bizi daha çox maraqlandıran cinayət-prosessual mənada bu termin çox vaxt müdafiə anlayışı ilə müqaisə olunur. «Təhlükəsizlik» vəziyyəti bildirir, yəni təhlükəsiz yerdə və ya müdafiə altında olmağı ifadə edir. Bundan əlavə, təhlükəsizlik anlayışı həmçinin hiss bildirir, şəxsin cəmiyyətə, vaxta, yerləşdiyi yerə olan subyektiv münasibəti kimi təhlükədə olmama hissidir.

Müdafiə, proses kimi – yarana biləcək təhlükənin azaldılmasına və ya tam aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlər, hərəkətlər məcmusudur ki, bunun da nəticəsində təhlükəsizliyə nail olunur. Beləliklə, təhlükəsizlik son vəziyyətdir, o, müdafiənin həm məqsədi, həm də mütləq nəticəsi olmalıdır.

Sözsüz ki, müdafiə təhlükəsizliyin təmin edilməsinin yeganə vasitəsi deyil, onun təmin edilməsi yollarından yalnız biridir. Bu səbəbdən də təhlükəsizlik daha geniş anlayış hesab olunmaqla müdafiə terminini öz tərkib hissəsi kimi əhatə edir.

Şəxsiyyətin təhlükəsizliyinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu terminə kompleks yanaşılmalıdır. Bu anlayış şəxsiyyətin həm fiziki, həm psixoloji, həm də mənəvi müdafiəsini nəzərdə tutur.

Psixoloji müdafiə anlayışı Z.Freyd tərəfindən elmə daxil edilən «sıxışdırıb çıxartma» termini ilə yaxındır ki, bunu da psixoloji müdafiənin əsas mexanizmi hesab edirlər. (10, s.47) Psixoloji lüğətdə sıxışdırıb çıxartma anlayışına aşağıdakı şərh verilir: bu elə bir prosesdir ki, nəticədə fərd üçün qəbuledilməz olan hadisə haqqında fikir, xatirə, təəsüratlar şüurdan çıxarılır və şüursüz sahəyə keçirilməklə hiss, həyəcan şəklində fərdin davranışına təsir eməyə davam edir. (11, s.72) İlk baxışda psixoloji müdafiə anlayışının tədqiq etdiyimiz mövzu ilə əlaqəsinin olmaması görünsə də, psixoloji element şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində böyük rol oynayır.

Belə ki, qorxu hissləri keçirməyən və təlaşa düşməyən şəxsin iştirakı ilə ədalət mühakiməsinin məqsədinə nail olmaq, eləcə də onun təhlükəsizlini təmin etmək daha asan olur. Potensial və hətta həyali təhlükədən qorxan və təhlükəsizliyinin təmin ediləcəyinə inanmayan şəxslə isə işləmək cinayət prosesini həyata keçirən vəzifəli şəxs və ya orqan üçün çətinliklər yaradır. Belə halda psixoloq-mütəxəssisin cəlb edilməsi olduqca vacibdir. Lakin hər bir halda psixoloji yardım şəxsiyyəti real təhlükədən qorumaq üçün kifayət deyil və yalnız digər tədbirlərlə paralel tətbiq olunduqda müvafiq məqsədə nail olmaq mümkün olar. «Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqda» Qanunda psixoloji yardım nəzərdə tutulmasa da, insan alverinə qarşı mübarizə haqqında qanunvericidikdə belə yardımın göstərilməsi geniş şəkildə qeyd olunmuş (3) və təcrübədə bundan geniş istifadə olunur. Respublikada insan alverinin qurbanlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edən müvəqqəti sığınacaqda onlara tibbi və psixoloji yardım göstərilir, ədalət mühakiməsi ilə əməkdaşlıq etmələri psixoloji cəhətdən hazırlanırlar. Zərurət olduqda isə insan alveri qurbanlarının iştirakı ilə keçirilən istintaq hərəkətlərində həkim-psixoloqlar şəxsən iştirak edirlər.

Mənəvi müdafiə cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qorunmasını nəzərdə tutur. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları şərəf, ləyaqət və işguzar nüfuzun müdafiəsini təşkil edir ki, şəxslərə hüquqazidd təsir göstərilən zaman onlara da xələl gəlməsi istisna edilmir. Qeyd olunan nemətlərin müdafiəsi köhnə Cinayət Prosessual Məcəllənin 61-1-ci maddəsində şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin tərkibi kimi göstərilmişdir. (1, s.26). Lakin bu hüquqların mülki-prosessual qaydada müdafiə mexanizmi olduğundan cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında hazırki qanunvericilikdə onların müdafiəsi nəzərdə tutulmamışdır. Lakin mövcüd qanunvericilikdə bu məqamla bağlı blanket xarakterli normanın nəzərdə tutulması məqsədə müvafiq olardı.

Fiziki müdafiə anlayışı bioloji müdafiə anlayışına yaxındır. Bu termin şəxsə və ya onun yaxınlarına mümkün fiziki təsir zamanı şəxsiyyətin bilavasitə fiziki müdafiə prosedurasını nəzərdə tutur. «Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında» Qanunun 4-cü maddəsində qeyd olunan qorunma obyektlərini təhlil edərək müəyyən etdik ki, orada sadalanan həyat, sağlamlıq və əmlak fiziki nemətlərdir (psixoloji sağlamlıq istisna olmaqla) və onlara qarşı real təhlükə yalnız birbaşa fiziki təsir yolu ilə yarana bilər.

Ədəbyyatlarda şəxsiyyətin təhlükəsizliyi anlayışına semantik, leqal, doktrinal və müqaisəli şərh verirlər. Semantik mənada təhlükəsizlik tədbiri anlayışı N.V.Şedrin tərəfindən daha uğurlu şərh edilib: «hər hansı bir qəsddən, təhlükəli hərəkətdən, bədbəxt hadisədən müdafiə, qorunma, mühafizə vasitə və ya tədbiridir». (14, s.46-67) Təhlükəsizlik sözünu daha sadə təhlil etsək, onun təhlükə olmayan və gözlənilməyən vəziyyəti ifadə etməsini görərik.

Müqaisəli şərh terminin oxşar və fərqli əlamətlərinin təhlil edilməsi yolu ilə digər, mənaca yaxın olan anlayışlarla tutuşdurulmasını nəzərdə tutur. Yuxarıda biz «təhlükəsizlik» termininin müdafiə anlayışı ilə nisbətini qeyd etməklə onun müqaisəli şərhini vermişdik.

Ədəbiyyatlarda doktrinal mənada «təhlükəsizlik» termininin tərifinə az diqqət yetirilmişdir. Bu sahədə tədqiqat aparan alimlərin əksəriyyəti qeyd olunan terminə tərif verməkdən yayınaraq daha çox təhlükəsizlik tədbiri ifadəsinə üz tutmuşlar. L.V.Brusnitsın təhlükəsizlik tədbirini şəxsin və yaxınlarının cinayət mühakimə icraatı zamanı və ondan sonrakı vaxtlarda cinayət qanunu ilə qadağan edilmiş əməllərdən, eləcə də digər hüquqa zidd təsir formalarından qorunmalarını təmin edən, məzmununa görə bir-birindən fərqlənən preventiv, çoxsahəli, hüquqi vasitələr kimi göstərir. (8, s.79,104) Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, təhlükəsizlik yalnız cinayət mühakimə icraatı vasitələri ilə deyil, həm də digər hüquqi üsüllarla təmin olunmalı, eləcə də bu fəaliyyət tək cinayət mühakimə icraatı ilə kifayyətlənməməli, ondan sonrakı dövrdə də davam etdirilməlidir. Müəllifin göstərdiyi anlayışda təhlükəsizlik tədbirlərinin hüquqiliyi kəskin şəkildə vurğulanmışdır. Hesab edirəm ki, təhlükəsizlik tədbirləri kompleks xarakter daşıyır və yalnız hüquqi tədbirlərlə kifayətlənilməməli, anlayışda həm də qeyri-hüquqi, yəni sosial və təşkilati xarakterli tədbirlər də əks etdirilməlidir.

Qeyd olunaları nəzərə alaraq təhlükəsizlik tədbirlərini aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: Təhlükəsizlik tədbirləri – cinayət prosesinin normal gedişinə mane ola biləcək, iştirakçıların hərəkətlərini dəyişdirməyə yönəlmiş istənilən təsirin qarşısının alınmasına yönəlmiş hərəkətlərin məcmusudur. Bu anlayışla biz tək qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş tədbirləri deyil, həmdə bu siyahıya daxil olmayan qeyri-prosessual hərəkətləri də daxil edirik.

«Təhlükəsizlik» terminin leqal şərhi yuxarıda təhlil olunmuşdur. Cinayət-prosessual qanunvericilikdə terminin leqal şərhi verilməsə də, qanunlarda təhlüksizliyin təmin edilməsi anlayışı açıqlanmışdır. «Cinayət prosesində işirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında» Qanunun 4-cü maddəsinə görə şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bu şəxslərin həyatının, sağlamlığının, əmlakının qorunması məqsədi ilə səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən hüquqi, təşkilati-texniki və digər tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Anlayışdan irəli gələrək əlamətləri aşağıdakı qaydada təhlil edə bilərik:

1) bu fəaliyyət, yəni tədbirlər səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Qanunvericilikdə bu orqanlara təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiq edilməsi haqda qərar qəbul edən və bu qərarları icra edən şəxslər aid edilir. Lakin bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, belə tədbirlərin həyata keçirilməsi qeyri-hökumət təşkilatlarına da həvalə oluna bilər. Məsələn, «İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında» 28.06.2009-cu il tarixli AR Qanunun 10-cu maddəsində qeyd olunur ki, bu sahədə fəaliyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları insan alveri qurbanları üçün xüsusi müəssisələrin fəaliyyətinin təşkil edilməsi, insan alveri qurbanlarına hüquqi yardımın göstərilməsi və onların sosial reabilitasiyası işinə cəlb edilirlər. Həmin xüsusi müəssisələrdən biri olan insan alveri qurbanlarının müvəqqəti yaşaması üçün müvəqqəti sığınacaqlar onarın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, təxirəsalınmaz tibb, psixoloji, sosial və hüquqi yardımın göstərilməsi üçün yaradılır (3). Göstərilənlərdən irəli gələrək anlayışda «səlahiyyətli dövlət orqanları» sözlərindən sonra «və bu sahəyə cəlb edilmiş qeyri-hökumət təşkilatları» sözlərinin əlavə ediləsi məqsədəmüvafiq olardı.

2) məqsədyönlü fəaliyyətdir. Şəxslərin həyatının, sağlamlığının və əmlakının qorunması məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlərdən ibarətdir. Hesab edirəm ki, anlayışda yalnız fəaliyyətin əsas məqsədi göstərilmişdir. Belə ki, şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi həmçinin cinayət mühakimə icraatının normal gedişatına şərait yaratmaq məqsədi də güdür. Məsələn, şahidin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə ibtidai istintaq və məhkəmə baxışında şəxs tərəfindən sərbəst və heç nədən çəkinmədən ifadə verilməsi, əvvəllər verilmiş ifadənin təsdiq olunması təmin edilir ki, nəticədə sübut bazasının vacib hissəsini təşkil edən şahid ifadəsinin qorunmasına nail olunur.

3) hüquqi, təşkilati-texniki və digər tədbirlərdən ibarətdir. Hüquqi tədbirlər müəyyən hüquqi nəticələrə o cümlədən, cinayət prosesi iştirakçılarının təhlükəsizlik məsələsi ilə bağlı qarşılıqı öhdəliklərinin yaranmasına səbəb olur. Bəzi müəlliflər təhlükəsizlik tədbirinə verdikləri anlayışlarda əsasən onun hüquqiliyini vurğulayırlar. (13, s.79, 104) Hesab edirik ki, qanunvericilikdə göstərilən tərifdə tədbirlərin qeyri-hüquqi tərəfi uğurla qeyd olunmuşdur. Belə ki, təhlükəsizliyin təmin olunması üçün tək hüquqi tədbirlər kifayət etmir, bu qəbildən olan tədbirlərin realizəsi zamanı təşkilati, texniki və sosial tədbirlər də həyata keçirilir. Məsələn, yaşayış yerinin dəyişdirilməsi zamanı müvafiq qərar qəbul edildikdən sonra yeni mənzilin ayrılması, onun zəruri təchizatı, maliyyə məsələlərinin həlli üçün bir qayda olaraq təşkilati və texniki tədbirlər görülür.

Tədqiq etdiyimiz mövzu üçün ədalət mühakiməsi anlayışının da böyük əhəmiyyəti var. Belə ki, cinayət prosesində iştirakçıların təhlükəsizliyinin təmin olunması məhkəmə və hüquq mühafizə orqanlarının, bütövlükdə ədalət muhakiməsi sisteminin normal fəaliyyətinə bilavasitə təsir edir. Ədalət mühakiməsi anlayışı məhkəmələrin fəaliyyəti ilə yanaşı cinayət təqibini həyata keçirən digər subyektlərin fəaliyyətini də əhatə edir. Hüquq ədəbiyyatlarında ədalət mühakiməsi anlayışı dar və geniş mənada istifadə olunur. Dar mənada bu termin altında məhkəmələrin qanunla müəyyən edilmiş qaydada mülki və cinayət işlərinə məhkəmə iclaslarında baxıb həll edilməsindən ibarət olan fəaliyyəti başa düşülür. Geniş mənada isə bu termin məhkəmə fəaliyyəti ilə realizə olunan dövlət hakimiyyətinin forması kimi izah edilir. Göründüyü kimi, hər iki mənada anlayış məhkəmənin fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırılır. (9, s.280). Prosfessor M.Cəfərquliyev ədalət mühakiməsinə – qanuçuluğun və hüquq qaydasının hər hansı vasitə ilə möhkəmləndirilməsi, vətəndaşların vətənə sədaqət və birgəyaşayış qaydalarına hörmət etmək ruhunda tərbiyyə edilməsi məqsədi ilə demokratik prinsiplər əsasında, qanunla müəyyən edilmiş prosessual qaydada məhkəmə iclaslarında mülki və cinayət işlərinə baxılması və həll edilməsi üzrə xüsusi dövlət orqanlarının – məhkəmələrin fəaliyyəti kimi anlayış verir. (2, s.10) Göründüyü kimi M.Cəfərquliyev də ədalət mühakiməsi anlayışını yalnız məhkəmlərin fəaliyyəti ilə əlaqələndirir.

Lakin Azərbaydan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 32-ci fəslinin (Ədalət mühakiməsi əlyehinə olan cinayətlər) madələrini (286-307) analiz etsək, görərik ki, orada nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibləri tək məhkəmələrin deyil, həm də ibtidai istintaq, prokurorluq, təhqiqat orqanlarının, andlı iclasçıların, eləcə də digər proses iştirakçılarının müdafiəsinə yönəlibdir. Bunun da məntiqi izahı var, belə ki, məhkəməyəqədərki mərhələdə proses iştirakçılarına təsir göstərilməsi ilə yaradılan maneələr məhkəmə prosesində həqiqətin üzə çıxarılmasına mənfi təsir edir.

Bu kontekstdən yanaşaraq tədqiqat apardığımız mövzuda ədalət mühakiməsi anlayışı ilə əməliyyət-axtarış fəaliyyətini, ibtidai istintaqı, məhkəmə baxışını, cinayət-hüquqi cəzaların icrasını və postpenitensiar dövrü əhatə edəcəyik.

Beləliklə, 1-ci paraqrafda aparılan təhlillə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- qüvvədə olan cinayət-prosessual məcəllədə cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi institutu yoxdur və onun olmaması bu sahədəki normativlərin tam fəaliyyət

göstərməsinə imkan vermir, bu problemin aradan qaldırılması üçün ilkin olaraq cpm-nə prinsip xarakterli aşağıdakı məzmunda 12-1 nömrəli maddə daxil edilməlidir: «cinayət prosesində iştirak edən şəxslərə, onların yaxın qohumlarına, qohumlarına və yaxınlarına ölüm hədəsi, zor tətbiq etmək, əmlakı zədələmək və ya məhv etmək, yaxud onlara qarşı başqa qanunsuz hərəkətlər etmək hədə-qorxusu barədə real məlumatlar olduqda təhqiqat orqanı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə səlahiyyətləri daxilində həmin şəxslərin barəsində qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiq edilməsini təmin etməyə borcludurlar»;

- təhlükəsizlik və müdafiə anlayışları bir-birindən fərqlənir. müdafiə təhlükəsizliyə nail olma yollarının yalnız biridir, o prosesdir, təhlükəsizlik isə nəticədir;
- hüquqi lüğətlərdə cinayət prosessual mənada şəxsiyyətin təhlükəsizliyini tam təsvir edən termin yoxdur, qanunvericilikdə isə onun şərhi verilməmişdir;
- «cinayət prosesində işirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında» qanununun 4-cü maddəsindəki «şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi» anlayışına verilən açıqlamada «dövlət orqanları» sözlərindən sonra «eləcə də bu sahəyə cəlb olunan qeyri-hökumət təşkilatları» sözlərinin əlavə edilməlidir;
- cinayət prosesi iştirakçılarının müdafiəsi sahəsində istifadə olunan ədalət muhakiməsi termini tək məhkəmə fəaliyyətini deyil, ibtidai istintaqı, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini, cəzaların icrasını, eləcə də postpenitensiar dövrü əhatə edəcək.

Açar sözlər: cinayət prosesi, təhlükəsizlik, proses iştirakçıları, zəmanətlər, məsuliyyət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi. Bakı, 1995.
2. Cəfərquliyev M. «Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi». Bakı, 2008.
3. «İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında» 28.06.2005-ci il tarixli Qanun. «Azərbaycan» qazeti, 06.08.2005.
4. Məlikova M., Nəbiyev E. «Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi». 1-ci hissə. Bakı, 1997.
5. "Milli təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikasının 29.06.2004-cü il tarixli Qanunu. http://www.mns.gov.az/nslawcp1_az.html
6. «Texniki Təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının 02.11.1999-cu il tarixli Qanunu. Bakı, 1999.
7. Белявский А.В., Придворов Н.А. Охрана чести и достоинства в СССР. М., 1997.
8. Брусницын Л.В. Правовое обеспечение лиц, содействующих уголовному правосудию. М., 1999.
9. Зайцев О.А. Государственная защита участников уголовного процесса. М., 2001.
10. Епихин А.Ю. Обеспечение безопасности личности в уголовном судопроизводстве М., 2004.
11. Психология. Словарь. 2-ое изд.-е. М., 1990.
12. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. 5-е изд.-е. М., 2001.
13. Фельдблюм В.С. Уголовная ответственность за заведомо ложное показание. Дисс. канд.юрид.наук. М., 1972.
14. Щедрин Н.В. Введение в правовую теорию мер безопасности. Красноярск, 1999.

Васиф ГАСЫМОВ

ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ УЧАСТНИКОВ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА: ПОНЯТИЕ, ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Резюме

Проблема обеспечения безопасности участников уголовного процесса как в странах постсоветского пространства, так и в других государствах актуальна.

В данной статье автор раскрывает сущность понятия обеспечения безопасности участников уголовного процесса, термина «безопасность личности», показывает историю развития института обеспечения безопасности участников уголовного процесса. Он анализирует современное состояние этого института, выявляет имеющиеся в законодательстве недостатки и выдвигает соответствующие предложения, направленные на их устранение.

Ключевые слова: уголовный процесс, безопасность, участники процесса, гарантии, ответственность.

Vasif GASIMOV

AFFORDING THE GUARAUTCE OF SAFETY OF PARTICIPANTS OF THE CRIMINAL PROCESS: IDEA, THE HISTORY OF EVOLUTION AND CURRENT STATE

Summary

The problem of the guarantee of safety of the participants of the criminal process both in post-Soviet stope and other states is very actual.

In the article the author considers an essence of idea of guarantee safety of the participants of criminal process and the term of “safety of personality”, as well shows the history of evolution of the institute of guarantee of safety of participants of criminal process. He analyses the current statu of this institute. Exposes the lacks in the legislation, and puts forward the appropriate proposals for their elimination.

Keywords: criminal procedure, safety, participants of trial, guarantees, responsibility.

UOT

Samirə BABAYEVA
AMEA FSHİ, dissertant

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNDƏ CƏZANI YÜNGÜLLƏŞDİRƏN VƏ AĞIRLAŞDIRAN HALLARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ*

Xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyinin öyrənilməsi və müqayisəli şəkildə təhlili olduqca əhəmiyyətli bir işdir. Belə ki, xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyinin təhlili cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar institutu ətrafında mövcud olan elmi biliklərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradır. Bu təhlillər eyni zamanda respublikamızın qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində həmin ölkələrin bu sahədəki təcrübəsindən istifadə etməyə kömək edir.

Əvvəla diqqəti ona yetirmək istərdik ki, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların adlandırılması ilə əlaqədar xarici ölkə cinayət qanunvericiliklərinin təhlili zamanı vahid terminologiyaya rast gəlmək mümkün deyildir. Belarusiya, Moldova, Qırğızıstan kimi respublikaların cinayət qanunvericiliklərində məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar, Qazaxıstan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində isə cinayət məsuliyyətini və cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar ifadəsindən istifadə olunduğunu görürük. ABŞ Qanunvericilik Toplusunda bu hallar yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı faktlar kimi adlandırılır. İsveçdə yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar, Fransa. İsveçrə, Ukrayna, Türkiyə, Yaponiya kimi ölkələrin cinayət qanunvericiliyində cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar, İspaniya qanunvericiliyində isə məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar kimi adlandırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyində yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların adlandırılması ilə əlaqədar fərqli terminologiyadan istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində "cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar", Cinayət-Prosessual Məcəllədə isə "məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar" ifadəsindən istifadə olunur (CPM m.28.4.2; 28.4.3; 32.2.4; 289.3.6; 353.2.3 və s.) (1, s.2). Nəzərə alsaq ki, həm CM-də, həm də CPM-də istifadə olunan anlayışlar mahiyyət etibarilə eyni mənanı ifadə edirlər, fikrimizcə, burada bu halların ayrı-ayrı terminlərlə ifadə olunması yolverilməzdir. Cinayət hüquq ədəbiyyatında bu məsələ ətrafında kifayət qədər müzakirələr aparılmışdır. Əksər müəlliflərin fikrincə, haqqında danışılan hallar "cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar" kimi adlandırılmalıdır. Fikrimizcə, "cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar" termini daha doğru hesab edilməlidir. Çünki cəza təyini zamanı nəzərə alınan yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar məsuliyyətə deyil, məhz cəzaya təsir göstərir. Məsuliyyət şəxsin öz əməlinə görə dövlət qarşısında cavab vermək vəzifəsidir. Hər hansı bir şəxs cinayəti törətdikdən dərhal sonra onun cinayət məsuliyyəti, başqa sözlə desək, törətdiyi əmələ görə cavab vermək öhdəçiliyi yaranır. Bu mənada, məsuliyyəti deyil, cəzanı yüngülləşdirmək (yaxud ağırlaşdırmaq), yəni onun müddətini və ya ölçülərini yüngülləşdirmək (yaxud ağırlaşdırmaq) mümkündür. Müəlliflərdən Q.P.Novoselov hesab edir ki, cinayət məsuliyyəti az və ya çox ola bilməz, o ya mövcuddur, ya da mövcud deyildir (15, s.338).

---

* Məqalə h.e.d., professor Bəhram Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Buna görə də, cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar anlayışı daha düzgündür və fikrimizcə, daha dəqiqdir. Həm də belə adlandırma məhkəmələrin həmin halları bilavasitə cəza təyini zamanı nəzərə almasını müəyyən edir. Müəlliflərdən V.Tkaçenkoya görə, belə adlandırma göstərir ki, yüngülləşdirici hallar sanksiya hədlərinə daha yüngül cəza təyin edilərkən nəzərə alınır, ağırlaşdırıcı hallar isə sanksiya hədlərində daha sərt cəza təyin edilməsinə təsir göstərir (16, s.10-11).

Cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar haqqında danışarkən qanunvericilikdə bu hallara anlayış verilməsi məsələsinə də toxunmaq lazımdır. Azərbaycan Respublikasının CM-də, o cümlədən də bir çox xarici ölkə cinayət qanunvericiliklərində cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallara anlayış verilmir. Lakin qanunvericilikdə bu hallara anlayış verilsəydi onun tətbiqində, anlaşılmasında daha səmərəli olardı. Yəqin ki, gələcəkdə cinayət qanunvericiliyində bu məsələ öz düzgün həllini tapacaqdır. Bu günə qədər qanunvericilikdə bu hallara anlayış verilməməsinə baxmayaraq hüquq ədəbiyyatında cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallara müxtəlif anlayışlar verilmişdir. Qanunvericilikdə cəzanı ağırlaşdıran halların aşağıdakı redaktədə anlayışının verilməsini mümkün hesab edirik: «Cəzanı ağırlaşdıran hallar cinayət tərkibindən kənarda qalan, törədilmiş cinayətin xarakterini və (və ya) təqsirkarın şəxsiyyətini səciyyələndirən, ictimai təhlükəliliyini artıran, eyni zamanda cəzanın müddətini və ya həcmini artırmağa imkan verən obyektiv və subyektiv əlamətlərin məcmusudur».

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 30 dekabr tarixli Cinayət Məcəlləsinin ağırlaşdırıcı hallarla bağlı müddəalarından fərqli cəhətləri olan bəzi xarici ölkələrin Cinayət Məcəllələrinin müvafiq normalarının müqayisəli təhlilinə nəzər yetirmək maraqlı olardı.

Almanıya Federativ Respublikasının 13 noyabr 1998-ci il Cinayət Məcəlləsində ağırlaşdırıcı hallara həsr olunmuş ayrıca maddə nəzərdə tutulmur. Məcəllənin 46-cı paraqrafında cəza təyinetmənin əsasları adlanan maddədə qeyd olunur ki, cəza təyini zamanı məhkəmə törədilmiş əməllə əlaqədar cəzanı həm yüngülləşdirən, həm də ağırlaşdıran halları nəzərə almalıdır (8). Bu zaman aşağıdakı hallara diqqət yetirilir:

- əməli törətməyə səbəb olan motiv və məqsəd;
- törədilmiş əmənin səbəbləri və iradənin ifadə olunma forması;
- vəzifələrin pozulmasının dərəcəsi;
- əmənin törədilmə üsulu və nəticəsinin dərəcəsi;
- cinayət törətmiş şəxsin əvvəlki həyat tərzi, şəxsi həyatı və maddi vəziyyəti, həmçinin onun cinayət törətməkdən sonrakı davranışları, onun cinayətin nəticələrinin aradan qaldırılması və zərərçəkmişə dəymiş ziyanın ödənilməsi ilə əlaqədar hərəkətləri.

Almaniyanın Cinayət Məcəlləsində cəzanı ağırlaşdıran hallar Məcəllənin Xüsusi hissəsində ayrı-ayrı cinayət tərkiblərində nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun olaraq hesablanır. Bu Məcəllədə o da qeyd olunur ki, cinayətin tərkib əlaməti kimi nəzərdə tutulmuş hallar cəza təyini zamanı təkrarən cəzanı ağırlaşdıran hallar kimi nəzərə alına bilməz. Qeyd olunan müddəa Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 61.3-cü maddəsində də müəyyən olunmuşdur. Fikrimizcə, cəzanı ağırlaşdıran halların ayrıca bir maddədə sistemləşdirilmiş şəkildə nəzərdə tutulması Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin müsbət xüsusiyyətlərindən biri kimi vurğulanmalıdır. Məlumdur ki, cinayət qanunvericiliyimizdə cəzanı ağırlaşdıran halların dairəsi qapalı xarakter daşıyır və cinayət qanununda nəzərdə tutulmayan hər hansı bir ağırlaşdırıcı halın məhkəmələr tərəfindən nəzərə alınmasına yol verilmir. Ağırlaşdıran halların bu formada tənzimi onların tətbiqi zamanı sui-istifadə hallarının qarşısını almağa və onların təcrübədə tətbiqini asanlaşdırmağa xidmət edir.

Belarusiya Respublikasının 2 iyun 1999-cu il tarıxli Cinayət Məcəlləsinin 64-cü maddəsində təhlil edilən hallar məsuliyyəti ağırlaşdıran hallar adı altında təsbit edilir (14). Fikrimizcə, Belarus Respublikası CM-də yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların adı dəqiq

ifadə edilməmişdir. Çünki bu hallar bilavasitə cəza təyini ilə bağlı məsələləri tənzimləyən fəsildə əks olunmasına baxmayaraq onların adı fəslin məzmununa uyğun gəlmir. Cinayət qanunvericiliyi bu halları məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar termini ilə ifadə etsə də, onları cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar kimi nəzərdə tutur. Bu mənada, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların adlandırılması ilə bağlı respublikamızın cinayət qanunvericiliyinin mövqeyini doğru hesab edirik.

Belarus Respublikasının CM-nin ağırlaşdırıcı hallarla bağlı müddəaları demək olar ki, Azərbaycan Respublikasının CM-nin 61-ci maddəsinin müddəaları ilə eynilik təşkil edir. Lakin bir sıra fərqli məqamların olduğunu da görmək mümkündür. Məsələn, xidməti andı pozmaqla cinayətin törədilməsi; qəsdən təhlükəsizlik qaydalarını pozaraq ehtiyatsızlıqdan cinayətin törədilməsi; cinayətin alkoqollu içkilərdən, psixotrop maddələrdən istifadə etməklə törədilməsi; cinayətin əvvəllər cinayət törətmiş şəxs tərəfindən törədilməsi. Belarus Respublikasının CM-də o da qeyd olunur ki, cinayətin alkoqollu içkilərdən, psixotrop maddələrdən istifadə etməklə törədilməsi və cinayətin əvvəllər cinayət törətmiş şəxs tərəfindən törədilməsi halını məhkəmə işin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ağırlaşdırıcı hal kimi nəzərə almaya bilər.

Belə bir müddəa Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il CM-nin 37-ci maddəsi ilə müəyyən olunurdu (3). Hesab olunurdu ki, cinayətin xarakterindən asılı olaraq məhkəmə sərxoş vəziyyətdə cinayət törədilməsi halını məsuliyyəti ağırlaşdıran hal hesab etməyə bilər. 1960-cı il CM-dən fərqli olaraq 1999-cu il CM-də bir sıra dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Belə ki, 1960-cı il CM-nin 37-ci maddəsində əksini tapmış "cinayətin sərxoş halda olan şəxs tərəfindən törədilməsi" ağırlaşdırıcı hal kimi 1999-cu il CM-də qeyd olunmur. Təcrübə sübut edir ki, heç də hər bir halda bu hal ağırlaşdırıcı hal kimi çıxış edə bilməz. Buna baxmayaraq, 1999-cu il CM-nin 23-cü maddəsində qeyd olunur ki, səbəbindən asılı olmayaraq (alkoqollu içkilərin qəbulu, narkotik vasitələrdən və ya psixotrop maddələrdən istifadə nəticəsində) sərxoş halda cinayət törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunmur (4).

Məsələn, düzgün olaraq qanunverici "sərxoş halda cinayət törədilməsi" halını ağırlaşdırıcı hal kimi hesab etmir. Çünki burada ciddi müəyyən olunmuş istiqamətlilik yoxdur, yəni bu hal heç də hər zaman əməlin və onu törətmiş şəxsin yüksək ictimai təhlükəliliyinin göstəricisi kimi çıxış etmir. Hətta müəlliflərdən B.S.Beysenovun fikrincə, bəzi hallarda məhkəmə sərxoş halda cinayət törədilməsini yüngülləşdirici hal kimi nəzərə almağa belə haqlıdır (17, s.131). Bir çox hallarda məhkəmə təcrübəsində təqsirləndirilən şəxsin zərərçəkmiş şəxs və ya digər üçüncü şəxs tərəfindən zorla sərxoş vəziyyətə salınması halına rast gəlinir ki, bu da təqsirləndirilənin az ictimai təhlükəli olmasının göstəricisi olur. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 2003-cü il 25 iyun tarixli 4 №-li qərarında da bununla bağlı qeydlər mövcuddur. Göstərilir ki, cinayətin alkoqollu içkilərdən, narkotik, psixotrop və ya digər güclü təsir edən maddələrdən istifadə nəticəsində törədilməsi qanunla cəzanı ağırlaşdıran hallara aid edilməmişdir. Lakin belə məlumatlar CM-nin 58.3-cü maddəsinə uyğun olaraq müvafiq əsaslar olduqda şəxsiyyəti səciyyələndirən məlumatların qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alına bilər (4).

Xarici ölkələrdən Qazaxıstan Respublikasının 16 iyul 1997-ci il tarixli CM-nin 54-cü maddəsində ağırlaşdırıcı hallar "cinayət məsuliyyətini və cəzanı ağırlaşdıran hallar" adı altında nəzərdə tutulmuşdur (10). Bu Cinayət Məcəlləsinin ağırlaşdırıcı halları nəzərdə tutan maddələri MDB ölkələrinin Model Cinayət Məcəlləsinin müddəaları əsasında qurulmuşdur və Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin maddələrinə uyğundur.

Belarusiya Respublikasının Cinayət Məcəlləsində olduğu kimi Qazaxıstan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsindən fərqli olaraq xidməti andı pozmaqla cinayətin törədilməsi, cinayətin alkoqollu içkilərdən,

psixotrop maddələrdən istifadə etməklə törədilməsi halları ağırlaşdırıcı hallar kimi göstərilmişdir. Qazaxıstanın CM-də də qeyd olunur ki, işin faktiki hallarından asılı olaraq məhkəmə sərxoş vəziyyətdə cinayət törədilməsi halını məsuliyyəti ağırlaşdıran hal hesab etməyə bilər.

Xarici ölkələrdən Moldova Respublikasının 18 aprel 2002-ci il Cinayət Məcəlləsinin 77-ci maddəsində məsuliyyəti ağırlaşdıran hallar əksini tapmışdır (6). Bu maddədə nəzərdə tutulmuş ağırlaşdırıcı hallar Azərbaycan Respublikasının CM-də göstərilmiş hallarla, demək olar ki, uyğundur.

İspaniyanın 1995-ci il Cinayət Məcəlləsinin IV fəsli (maddə 23) məsuliyyəti ağırlaşdıran hallara həsr edilmişdir. Burada ağırlaşdırıcı hallarla bağlı fərqli göstərişlərin olduğunu görürük. Məsələn, cinayətin xəyanət etməklə törədilməsi, cinayətin mükafat, pul və yaxud söz verməklə törədilməsi, zərərçəkmiş şəxsə qəsdən və qeyri-insanı xəsarətlərin yetirilməsi, hansı ki, konkret cinayət üçün bunların törədilməsi vacib olmamışdır. Göründüyü kimi, İspaniyanın CM-də ağırlaşdırıcı halları ifadə edən müddəalar qeyri-dəqiq xarakter daşıyır və onların təcrübədə tətbiqi bir sıra çətinliklərə gətirib çıxara bilər. Cəza təyini ilə əlaqədar diqqət çəkən məqamlardan biri də odur ki, İspaniyanın Cinayət Məcəlləsi cinayətə cəhdə görə təyin olunan cəzanı bitmiş cinayətə görə təyin olunan cəzadan 2 dəfə və ya daha az həcmdə nəzərdə tutur. İştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə isə digər iştirakçıların məsuliyyəti icraçının məsuliyyətindən iki dəfə az nəzərdə tutulur (5, s. 29).

1992-ci il Fransanın yeni CM-də cinayətlərin residivinə görə daha ağır qaydalar nəzərdə tutulur. Lakin cəzanın yüngülləşdirilməsi ilə əlaqədar məhkəməyə daha geniş səlahiyyətlər verilir. CM-nin Xüsusi hissəsinin maddələrinin sanksiyasında əksər hallarda cəzanın son həddinin həcmi (müddəti) əksini tapır ki, bu da yüngülləşdirici halların nəzərə alınmasında hərəkət sərbəstliyinə imkan verir.

Hollandiyanın hazırda qüvvədə olan 3 mart 1881-ci il CM-də yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların ümumiyyətlə siyahısı göstərilmir. Hollandıyanın cinayət qanunvericiliyi hər bir konkret halda bu məsələnin həllini məhkəmənin öhdəsinə buraxıb (7).

Xarici ölkələrdən İsrailin Cinayət Qanununda da cəzanı ağırlaşdıran hallara həsr olunmuş ayrıca maddə yoxdur. Cəzanı ağırlaşdıran hallar müxtəlif cinayət tərkiblərində nəzərdə tutulur.

İngiltərənin cinayət qanunvericiliyində cəzanın anlayışı və məqsədi, təyin edilən cəzanın həcminə və müddətinə təsir göstərən hallar haqqında göstərişlər nəzərdə tutulmur. Bu ölkənin hakimləri cəza təyini zamanı geniş hüquqlara malikdirlər. İngiltərənin cinayət qanununda istisna təşkil edən bir sıra cinayətlər mövcuddur ki, onların törədilməsinə görə sanksiyalar qəti müəyyən olunmuşdur. Qanunverici statutlarda konkret cinayətə görə adətən cəzanın yuxarı həddini müəyyən edir. Qanunda cəzanın aşağı həddi çox az hallarda göstərilir.

İtaliyanın Cinayət Məcəlləsinə nəzər salsaq, müəlliminə qarşı, valideyninə qarşı cinayətin törədilməsi hallarının cəzanı ağırlaşdıran halların siyahısında nəzərdə tutulduğunu görürük. Fikrimizcə, bu ağırlaşdırıcı halların bizim cinayət qanunvericiliyimizdə də təsbitini tapması doğru olardı. Çünki valideyninə və ya müəlliminə qarşı cinayətin törədilməsi təqsirləndirilənin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin aşağı olmasından, onda insanlıq duyğularının olmamasından xəbər verir. Bütün bunlar da onun şəxsiyyətinin ictimai təhlükəliliyini xarakterizə edən xüsusiyyətlər kimi özünü büruzə verir.

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyinin müqayisəli şəkildə tədqiqatının aparılması ağırlaşdırıcı hallar institutunun hərtərəfli təhlilinə yol açır. Faktiki olaraq, cəzanı ağırlaşdıran hallar əksər xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. Lakin hər bir konkret ölkənin Cinayət Məcəlləsində onların ifadə forması və tətbiqi xüsusiyyətləri fərqlidir.

Açar sözlər: cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar, cəza təyinetmənin əsasları, cəza təyini.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Digesta, 2008.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2003.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (1960). Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 1999.
4. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarlar Məcmuəsi (2003-2006). Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2006.
5. Уголовный кодекс Испании. Под. ред. д. юрид. н., проф. Н.Ф.Кузнецовой и д. юрид. н., проф. Ф.М. Решетникова. М., Зерцало, 1998.
6. Уголовный кодекс Республики Молдова. Санкт-Петербург, Юридический центр Пресс, 2003.
7. Уголовный кодекс Голландии. Санкт-Петербург, Юридический центр Пресс, 2001.
8. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии. Санкт-Петербург, Юридический центр Пресс, 2003.
9. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии. Санкт-Петербург, Юридический центр Пресс, 2003.
10. Уголовный кодекс Республики Казахстан. Санкт-Петербург, Юридический центр Пресс, 2001.
11. Уголовный кодекс Кыргызской Республики. Санкт-Петербург, Юридический центр Пресс, 2002.
12. Уголовный кодекс Литовской Республики. Санкт-Петербург, Юридический центр Пресс, 2002.
13. Уголовный кодекс Российской Федерации. М., Оформление Ось-89, 2008.
14. Уголовный кодекс Республики Беларусь. СПб., Юридический центр Пресс, 2001.
15. Новоселов Г.П. Значение фактических критериев для определения конкретной меры наказания. В кн.: Проблемы права социалистической государственности социального управления. Свердловск, 1978.
16. Ткаченко В.И. Общие начала назначение наказания. Учебное пособие. М., 1984.
17. Бейсенов Б.С. Алкоголизм: уголовно-правовые и криминологические проблемы. М., 1981.

Самира БАБАЕВА

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СМЯГЧАЮЩИХ И ОТЯГЧАЮЩИХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ, УЧИТЫВАЕМЫХ ПРИ НАЗНАЧЕНИИ НАКАЗАНИЯ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ

Резюме

Изучение и анализ в сравнительном порядке уголовного законодательства зарубежных государств представляют большое значение. Так, анализ уголовного законодательства зарубежных государств, сравнительное изучение научных знаний, существующих в области института облегчающих и отягчающих наказание обстоятельств, способствуют применению опыта этих государств в данной сфере для совершенствования действующего уголовного законодательства нашей республики.

Ключевые слова: смягчающие и отягающие обстоятельства, основания определения меры наказания, определение наказания.

Samira BABAEVA

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF EXTENUATING AND AGGRAVATING CIRCUMSTANCES, WHICH ARE CONSIDERED WHILE IMPOSING PUNISHMENTS, IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND FOREIGN COUNTRIES

Summary

The examination of the criminal legislations of foreign countries and their comparative analysis are of great importance. Thus, the analysis of the criminal legislation of foreign countries, the comparative research of scientific knowledge existing in the sphere of norms relevant to circumstances facilitating and aggravating a penalty, promote to the use of the experience of these countries in the given sphere for the improvement of the criminal legislation of our republic currently in force.

Keywords: extenuating and aggravating circumstances, decision on a penalty, grounds for decision on punishment criterion.

UOT

Ramin XƏLİLOV
AR Ədliyyə Nazirliyi, aspirant

ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİ HAQQINDA QANUNVERİCİLİYİ POZMAĞA GÖRƏ CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİ MÜƏYYƏN EDƏN NORMA TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏLİDİR*

Müasir qloballaşan dünyamızda cinayətkarlığa və hüquq pozuntularına qarşı mübarizəni gücləndirmək sahəsində səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsi beynəlxalq təşkilatların gündəmində dayanan ciddi problemlərdən biridir. BMT, Avropa Şurası, Avropa Birliyi, digər beynəlxalq və regional təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq edən Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının mühafizəsinin təmin olunması, cinayətkarlığa və hüquq pozuntularına qarşı səmərəli mübarizənin təşkil edilməsi sahəsində fəaliyyət qabaqcıl dünya təcrübəsindən və elmi əsaslardan istifadə etməklə həyata keçirilməkdədir. Bununla əlaqədar olaraq, respublikamızın Daxili İşlər, Milli Təhlükəsizlik, Ədliyyə, Vergilər, Fövqəladə Hallar nazirlikləri, Dövlət Sərhəd Xidməti, Dövlət Gömrük Komitəsi, Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti, son vaxtlar həm də Prokurorluq orqanlarının Korrupsiyaya qarşı Mübarizə İdarəsi tərəfindən həyata keçirilən əməliyyat-axtarış fəaliyyəti öz kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə uğurlu nəticələrlə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, bu sahədə hər hansı bir tədbir "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanununa ciddi əməl etməklə həyata keçirilir (1, s.74-75). Bununla belə, ölkəmizin qanunvericilik və hüquq sistemi əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı qanunçuluğun pozulmasına görə cinayət, inzibati və intizam məsuliyyəti kimi tədbirləri də nəzərdə tutmuşdur(1, s.74-75). Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin "Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər" fəslində "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozma" əməllərinə görə məsuliyyət müəyyən edən 302-ci maddə ilk dəfə olaraq 30 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunla qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət Məcəlləsinə daxil edilmişdir (2, s.209). Bu, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini tənzim edən normaların cinayət-hüquqi vasitələrlə müdafiəsinə istiqamətlənmişdir. Cinayət Məcəlləsi 1 sentyabr 2000-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Buna görə də CM-in 302-ci maddəsinin tətbiq edilməsinin istintaq və məhkəmə təcrübəsi, ümumiləşdirmələr və başqa empirik materiallar azlıq təşkil edir. Hüquq sisteminin, o cümlədən cinayət qanunvericiliyinin kifayət qədər oxşar olduğu Müstəqil Dövlətlər Birliyinin ayrı-ayrı ölkələrinin cinayət məcəllələrində, habelə MDB-nin Model Cinayət Məcəlləsində analoji əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan tərkib cinayət məcəllələrində nəzərdə tutulmamışdır. Bu həm də onu göstərir ki, bəzi ölkələr belə tərkibləri öz məcəllələrinə daxil etməyə hələlik zərurət görməmişlər.

Dünyanın bir çox ölkələrində əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin mövcud olması və tətbiq edilməsi belə bir obyektiv nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanun təcrübədə, hətta ideal səviyyədə tətbiq edilsə belə, onun miqyasının və əhəmiyyətinin böyüklüyü, təbii olaraq, həmin qanunvericiliyin bu və ya digər müddəalarının pozulması hallarının olmayacağına tam təminat vermir. Ölkəmizdə ən müxtəlif orqanlar tərəfindən əməliyyat-axtarış fəaliyyəti həyata keçirilir, onun miqyası, sahələri və səlahiyyətli subyektləri kifayət qədər çoxdur. Etiraf edək ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin səlahiyyətli subyektlərinin, ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərinin, xüsusilə əməliyyat müvəkkillərinin mü-

* Məqalə

əyyən bir hissəsi hüquqi təhsilə malik deyillər və ya ən yaxşı halda xüsusi ixtisas kursu keçmiş şəxslərdir. Bu da həmin qanunun tətbiqi zamanı bu və ya digər normaların pozulmasına şərait yaradan əsas amillərdən biridir. Faktlar göstərir ki, bəzən əməliyyatçılar qüsurlara qəsdən deyil, təcrübəsizlikdən, normanın mahiyyətini və məntiqini dərindən bilmədiklərindən yol verirlər. Bütün bunlar həyatın reallıqlarıdır. Lakin maraq doğuran məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozmağa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmayan ölkələrdə bu normanın əhəmiyyətli dərəcədə pozulması halları aşkar edildikdə problem necə və hansı qaydada həll edilir? Aydındır ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin pozulmasında ictimai təhlükəli nəticə, insan hüquq və azadlıqlarına, qanunla qorunan mənafelərə vurulan zərər, onun miqyası, ictimai təhlükəli xarakteri və digər amillər nəzərə alınmaqla belə əməllər inzibati, intizam, mülki və ya cinayət məsuliyyəti yarada bilər. Lakin əgər qanunvericilikdə belə əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən konkret norma yoxdursa, onda əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin pozulması konkret vəziyyətdən asılı olaraq cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qulluq mənafeyi, yaxud ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan əməllərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan maddələrdən biri ilə tövsif ediləcəkdir. Başqa sözlə, belə əməllər vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə etmə, vəzifə səlahiyyətlərini aşma, özbaşınalıq, saxtakarlıq və s. bu kimi cinayət tərkiblərinin əlamətlərini yaratdığından, müvafiq olaraq həmin maddələrin biri ilə də məsuliyyət yaradacaqdır. Buna görə də konkret halda əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozmağa görə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddəsinin təcrübədə tətbiqi, əmalin tövsifi və həmin maddənin digər oxşar tərkiblərlə müqayisəli təhlili, onun yerinin və rolunun müəyyən edilməsi, problemlərinin üzə çıxarılması və onun həlli yollarının göstərilməsi olduqca vacib və aktual məsələlərdən hesab olunmalıdır.

"Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozma"ğa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 302-ci maddəsinin hüquqi təhlili, tövsifi və daha da təkmilləşdirilməsi məsələləri ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mümkündür. Bunlardan ilk olaraq Azərbaycan Respublikası ilə bir çox oxşar qanunvericilik sistemi və tarixi ənənələri olan dövlətlərin təcrübəsi nəzərə alınaraq, yuxarıda qeyd edilən 302-ci maddənin ümumiyyətlə Cinayət Məcəlləsindən çıxarılması məsələsi nəzərdən keçirilə bilər. Bu variant üzərində düşünərkən obyektiv meyarlara üstünlük verilməsi vacibdir. Bu baxımdan hesab edirəm ki, bu tərkib müasir yanaşma nöqteyi-nəzərindən təhlil edilərkən onun hazırda Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsindən çıxarılması məqsədəmüvafiq hesab oluna bilməz. Belə ki, ölkəmizdə hüquqi dövlətin qurulduğu, insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı müdafiəsinə dövlət səviyyəsində, konstitusion norma kimi təminat verildiyi indiki bir zamanda ədalət mühakiməsi fəaliyyətinin düzgün həyata keçirilməsinə aparılan uğurlu və ardıcıl məhkəmə-hüquq islahatları kontekstində yanaşıldıqda əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutan 302-ci maddənin çıxarılması məsələsi məqsədəmüvafiq hesab oluna bilməz.

Hüquq-mühafizə sisteminin möhkəmləndirilməsi, cinayətkarlığa və hüquq pozuntularına qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, hazırlanan və törədilən cinayətlərin qarşısının alınması, törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması, cinayətləri hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi, məsuliyyətdən gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran və ya itkin düşən şəxslərin axtarılması, naməlum meyitlərin şəxsiyyətinin vaxtında müəyyən edilməsi kimi mühüm vəzifələrin həyata keçirildiyi bir dövrdə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsini, onun düzgün həyata keçirilməsinə diqqətin artırılmasını, insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı müdafiəsini təmin etmək zərurətini nəzərə alan qanunverici "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunu qəbul etməklə vaxtında və müdrik mövqe sərgiləmişdir. Bu

olduqca müsbət bir haldır və cinayətkarlıqla mübarizədə, baş vermiş cinayətlərin tezliklə açılmasında, digər zəruri məlumatların vaxtında əldə edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Bu baxımdan yeni Cinayət Məcəlləsi hazırlanarkən əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin cinayət-hüquqi vasitələrlə müdafiəsinin zəruriliyi obyektiv qiymətləndirilərək, "Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər"ə həsr edilmiş otuz ikinci fəslə 302-ci maddə – "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozma"ğa görə məsuliyyət nəzərdə tutan tərkib daxil edilmişdir (2, s.210). Biz bunu uğurlu addım hesab edir və onun hazırda Cinayət Məcəlləsindən çıxarılmasını məqbul hesab etmirik. Bu tərkiblə bağlı bir sıra əsərlərdə müvafiq fikir və mülahizələr bildirilsə də, onun təkmilləşdirilməsi məsələsinə dair indiyədək heç bir əsaslı və mükəmməl təklif irəli sürülməmişdir. Biz isə belə hesab edirik ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozmağa görə məsuliyyət nəzərdə tutan CM-in 302-ci maddəsinin Cinayət Məcəlləsinə daxil edilməsi olduqca əhəmiyyətli hadisə kimi dəyərləndirilməklə yanaşı, onun təkmilləşdirilməsi məsələsi də hazırda olduqca vacib və əhəmiyyətlidir.

Cinayət hüququnun təhlili zamanı aydın olur ki, son vaxtlara qədər CM-in 302-ci maddəsi faktiki olaraq iki hissədən ibarət olmuşdur. Lakin 4 mart və 31 may 2011-ci il tarixli qanunlarla həmin maddəyə 3-cü hissə də əlavə edilmişdir (2, s.209). CM-in 302-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin tərkibinə aid olan "əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olmayan şəxslər tərəfindən belə tədbirlərin keçirilməsi... şəxsin hüquq və qanunla qorunan mənafelərinin əhəmiyyətli pozulmasına səbəb olduqda" məzmunlu mətn maddənin əvvəlini – ilk hissəsini təşkil edir. Burada cinayət əməlini törədən konkret şəxsin, subyektin əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olmadığı halda "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunun 10-cu maddəsində nəzərdə tutulan on səkkiz tədbirdən hər hansı birini və ya bir neçəsini həyata keçirməklə, şəxsin hüquq və qanunla qorunan mənafelərinin əhəmiyyətli dərəcədə pozulması halı ilə üzləşirik. Bu isə istənilən şəxs tərəfindən törədilən bir əməl olmaqla, müxtəlif nəticələr doğura bilər. Başqa sözlə, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyekti olmayan şəxslərin qanunsuz olaraq "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunun 10-cu maddəsində nəzərdə tutulan on səkkiz tədbirdən hər hansı birinin və ya bir neçəsinin həyata keçirməsi ilə şəxsin hüquq və qanunla qorunan mənafelərinin əhəmiyyətli pozulmasına səbəb olan nəticələr baş verə bilər. Lakin 302.1 maddəsinin şərti olaraq birinci hissəsi kimi səciyyələndirdiyimiz mətn uğurlu hesab edilə bilməz və bu halda onun "Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər" fəslində saxlanılması məntiqi olaraq istisna ediləcəkdir. Bu onunla bağlıdır ki, istənilən şəxsin qanunsuz olaraq əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirməsi və "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunun 10-cu maddəsində nəzərdə tutulan on səkkiz tədbirdən hər hansı birini və ya bir neçəsini həyata keçirməsi ədalət mühakiməsini, daha konkret desək, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini tənzimləyən ictimai münasibətlərə deyil, daha çox ictimai təhlükəsizliyi və ictimai qaydanı təmin edən normalara, eləcə də insan hüquq və azadlıqlarına zərər vurmuş olacaqdır. Belə əməllərin motiv və məqsədlərindən asılı olaraq başqa tərkiblərin yaranması da istisna edilmir. Buna görə də hesab edirik ki, CM-in 302.1 maddəsində göstərilən "əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olmayan şəxslər tərəfindən belə tədbirlərin keçirilməsi" söz birləşməsinin 302.1 maddəsinin əvvəlindəki mətndən çıxarılması məqsədəmüvafiq və məntiqi hesab olunmalıdır.

Qeyd edilməsi zəruridir ki, təhlil edilən CM-in 302.2 maddəsi həmin Məcəllənin 302.1 maddəsi ilə sıx əlaqəli və sanki onun davamıdır. Buna görə də bu məsələyə də müəyyən aydınlıq gətirilməsi vacibdir. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin 302.1 maddəsindən sonra gələn 302.2 maddəsinin mətninə görə, eyni əməllər, yəni 302.1 maddəsinin mətninin ilk hissəsində göstərilən "əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olmayan şəxslər tərəfindən belə tədbirlərin keçirilməsi" kimi hərəkətlərin "gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələrdən istifadə edilməklə törədilməsi" əlaməti qiymətləndirici kateqoriya

olmaqla, maddənin sanksiyasında nisbətən daha ağır cəzalar nəzərdə tutulmasına əsas verir. Bu da təbiidir, ona görə ki, hüququ olmayan, necə deyərlər, təsadüfi şəxslərin gizli qaydada informasiya almaq imkanı verən texniki vasitələri qanunsuz üsullarla əldə edib istifadə etməklə "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunun 10-cu maddəsində nəzərdə tutulan tədbirləri keçirməsi, səlahiyyətli subyektin vəzifə funksiyasını mənimsəməsi, heç şübhəsiz, öz ictimai təhlükəli nəticələrinə və vurduğu zərərə görə fərqlənir. Burada qeyd edilməsi zəruridir ki, Cinayət Məcəlləsinin bir sıra ayrı-ayrı maddələrində də, əməlin xüsusi vasitələrdən istifadə etməklə törədilməsi qiymətləndirici kateqoriya kimi öz ifadəsini tapmışdır. Məsələn, CM-in 309.2 maddəsi və digər bu kimi maddələr dediyimizə nümunə ola bilər.

CM-in 302.1 maddəsinin şərti olaraq ikinci hissə adlandırdığımız mətninə görə, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olan şəxslər tərəfindən "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunun 10-cu maddəsində nəzərdə tutulan on səkkiz tədbirdən hər hansı birini və ya bir neçəsini həmin Qanunun 11-ci maddəsinin III bəndində nəzərdə tutulan hüquqi əsaslar olmadan (1, s.63) keçirilməsi şəxsin hüquq və qanunla qorunan mənafelərinin əhəmiyyətli pozulması ilə nəticələndiyi hallarda cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Buradan da aydın görünür ki, şərh edilən əməl əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin səlahiyyətli subyekti tərəfindən "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunun 11-ci maddəsinin III hissəsində göstərilən əsaslar, yəni məhkəmənin, istintaq orqanlarının və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin səlahiyyətli subyektinin qərarları olmadan əməliyyat tədbirlərinin keçirilməsi şəxsin hüquq və qanunla qorunan mənafelərinin əhəmiyyətli dərəcədə pozulması hallarında məsuliyyətə səbəb olacaqdır.

Yuxarıda şərh edildiyi kimi, CM-in 302.1 maddəsinin şərti olaraq ikinci hissə adlandırdığımız mətnində nəzərdə tutulan əməllərin, yəni əməliyyat-axtarış fəaliyyəti həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olan şəxslər tərəfindən həmin tədbirlərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquqi əsaslar olmadan keçirilməsi şəxsin hüquqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin əhəmiyyətli pozulmasına səbəb olduğu hallarda, gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələrdən istifadə edilməsi ağırlaşdırıcı və qiymətləndirici kateqoriya olmaqla, nisbətən daha sərt cəza təyin edilməsi üçün hüquqi əsas verir. Bu da onunla bağlıdır ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin səlahiyyətli subyekti Qanunun 10-cu maddəsində göstərilən tədbirləri həyata keçirərkən, zərurət olduqda texniki vasitələrdən istifadə etmək hüququna malikdir. Aydın məsələdir ki, telefon danışıqlarına qulaq asılması, poçt, teleqraf və digər göndərişlərin yoxlanılması, texniki rabitə kanallarından və texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması və s. bu kimi tədbirlərin texniki vasitələrsiz həyata keçirilməsi mümkünsüzdür. Buna görə də qanunvericilik gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulan texniki vasitələrdən istifadə edilməsinin əsaslarını, qaydasını ciddi surətdə reqlamentləşdirmişdir. Çünki insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə konstitusion əsaslarla təminat verildiyi hallarda şəxsin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı gizli məlumatların qanunvericiliklə nəzərə tutulmuş əsaslar olmadan ələ keçirilməsi yolverilməzdir.

Məlumdur ki, 4 mart və 31 may 2011-ci il tarixli qanunlarla CM-in 302-ci maddəsinə "Gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələri qanunsuz olaraq istehsal etmə və ya satış məqsədilə əldə etmə – min manatdan beş min manatadək miqdarda cərimə və ya üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır" məzmunlu yeni – 302.3 bəndi əlavə edilmişdir. Hesab edirik ki, bu bəndin CM-in 302-ci maddəsinə əlavə edilməsi məqsədəmüvafiq hesab edilə bilməz. Belə ki, gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələri qanunsuz olaraq istehsal etmə, satma və ya satış məqsədilə əldə etmək kimi fəaliyyət "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunla tənzim edilmədiyinə görə belə əməlləri də əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin pozulması kimi qiymətləndirmək olmaz. Belə əməllərin əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin səlahiyyətli subyektləri tərəfindən deyil, istənilən şəxs tərəfindən edilməsi mümkündür. Bu isə əməliyyat-axtarış

fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin pozulmasından daha çox ictimai təhlükəsizlik və ictimai qaydanın pozulmasına və ya iqtisadi fəaliyyət sahəsini tənzim edən normalara zərər vurmaqda ifadə olunacaqdır. Əgər nəzərə alsaq ki, CM-in ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlər bölməsində artıq 233-1 maddə (3, s.731) nəzərdə tutulmuşdur, onda həmin tərkibin təkmilləşdirilməsi və ona müəyyən əlavələr edilməsi yolu ilə bu boşluğun aradan qaldırılması mümkündür.

Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin və Ədliyyə Nazirliyinin birgə təsdiq etdiyi 21 fevral 2006-cı il tarixli "Əməliyyat-axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat tədbirlərinin keçirilməsi üçün rabitə şəbəkələrinin rabitə müəssisələri tərəfindən əlavə texniki vasitələrlə təchiz edilməsi haqqında Qaydalar"ın 1.5 maddəsinə görə, gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələr, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyaların dövriyyəsinin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" 12 sentyabr 2005-ci il tarixli 292 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılarına mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış) əşyaların dövriyyəsinə xüsusi icazə verən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının Siyahısı"nın 13-cü bəndinə görə, texniki vasitələrin istehsalına, satışına, əldə edilməsinə, ölkəyə gətirilməsinə və ölkədən çıxarılmasına Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin xüsusi icazəsi əsasında yol verilir. Bu qaydalara əməl edilməməsi ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Belə hərəkətlərin edilməsi ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda sahəsində ictimai münasibətlərə zərər yetirdiyindən CM-in 233-1 maddəsinə müvafiq dəyişikliklər edilməklə onun mükəmməlləşdirilməsi mümkündür. Buna görə də həmin maddənin aşağıdakı yeni redaksiyada verilməsi təklif edilir:

Layihə

"**Maddə 233-1. Qanunla mülki dövriyyədə olmasına yol verilməyən əşyaların (mülki dövriyyədən çıxarılmış) və ya gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələri qanunsuz olaraq hazırlama, istehsal etmə, satış məqsədilə əldə etmə, saxlama, daşıma, gəzdirmə, başqasına vermə və ya satma**

233-1.1. Qanunla mülki dövriyyədə olmasına yol verilməyən əşyaların (mülki dövriyyədən çıxarılmış) və ya gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələri qanunsuz olaraq hazırlama, istehsal etmə, satış məqsədilə əldə etmə, saxlama, daşıma, gəzdirmə, başqasına vermə və ya satma –

əmlakı müsadirə edilməklə beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

233-1.2. Eyni əməllər:

233-1.2.1. bir qrup şəxs, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik tərəfindən törədildikdə;

233-1.2.2. təkrar törədildikdə;

233-1.2.3. ağır nəticələrə səbəb olduqda –

əmlakı müsadirə edilməklə beş ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır".

Yuxarıda qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla, hesab edirik ki, CM-in 302-ci maddəsinə yeni – 3-cü hissənin əlavə edilməsi məhz bu əsaslara görə uğursuz hesab edilməli və bu maddənin daha da təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər görülməlidir.

Məlumdur ki, 29 iyun 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasında "Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında" Qanun qəbul edilmişdir. Bu Qanunun tələbinə görə, kəşfiyyat fəaliyyəti – Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanlarının ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial, elmi-texniki, hərbi və digər sahələrdə milli maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı məlumatların əldə edilməsinə və təhlilinə yönəlmiş, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən

xüsusi fəaliyyət hesab olunur (6, s.94-96). Bu fəaliyyət Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının təmin edilməsinə və milli təhlükəsizlik siyasətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına xidmət edir. Əks-kəşfiyyat fəaliyyəti isə – Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanları tərəfindən xarici xüsusi xidmət orqanlarının, təşkilatların və ayrı-ayrı şəxslərin Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, konstitusiya quruluşuna, iqtisadi, müdafiə, elmi-texniki potensialına və digər milli maraqlarına zərər vura biləcək kəşfiyyat, terror-təxribat və sair pozuculuq əməllərinin aşkarlanması, qabaqlanması və qarşısının alınması məqsədi ilə həyata keçirilən xüsusi fəaliyyət hesab olunur. Bu isə Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının həyata keçirilməsinə mane olan və ya bu maraqlara təhlükə yaradan şərait, proses və amillərdən qorunmasını təmin edir. Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, "Milli təhlükəsizlik haqqında", "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunlarına, digər normativ hüquqi aktlara və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə müvafiq olaraq həyata keçirilir. Əks-kəşfiyyat fəaliyyətində əməliyyat-axtarış tədbirləri tətbiq edilərkən mənzil toxunulmazlığı, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər göndərişlər vasitəsi ilə ötürülən məlumatların sirrini saxlamaq hüquqlarının məhdudlaşdırılması, həmçinin texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması, insanların güdülməsi ilə əlaqədar tədbirlərin keçirilməsi zamanı "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa, cinayət-prosessual qanunvericiliyə ciddi əməl olunması tələb edilir. Əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin təminatı ilə bağlı "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda müəyyən edilmiş digər vəzifələr də həyata keçirilməklə bu fəaliyyətin subyektləri əməliyyat-axtarış fəaliyyətində nəzərdə tutulmuş tədbirləri və dövlət sirri təşkil edən digər xüsusi tədbirləri tətbiq etmək hüququna malikdir. Buna görə də əks-kəşfiyyat fəaliyyətində əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi üçün səbəblər və əsaslar, onların tətbiqi şərtləri, həyata keçirilməsi, bu tədbirlərə dair qərarların, yazılı tapşırıqların və sorğuların verilməsi, habelə keçirilən tədbirlərin nəticələrindən istifadə edilməsi qaydaları "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin nəticələri cinayət prosesində, bir qayda olaraq, bu şərtlə istifadə edilir ki, onlar "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq surətdə əldə edilmiş olsun. Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin nəticələri yalnız xüsusi xidmət orqanının səlahiyyətli şəxsinin qərarı əsasında ibtidai araşdırmanı aparan orqana və ya məhkəməyə verilə bilər. Əks-kəşfiyyat fəaliyyətində əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqinə nəzarətin həyata keçirilməsi "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Bütün bunlarla bağlı eyni zamanda "Əməliyyat-axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün rabitə müəssisələrinin vəzifəli şəxsləri tərəfindən zəruri şəraitin yaradılmaması"na görə 20 oktyabr 2006-cı il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə 233-3 maddə əlavə edilmişdir (2, s.168). Hesab edirik ki, bu normanın da Cinayət Məcəlləsinə əlavə edilməsi uğursuz hesab edilməlidir. Belə ki, "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 9-cu maddəsinə görə dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri, habelə hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşı əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin öz səlahiyyətlərini yerinə yetirməsinə kömək göstərməyə borcludurlar. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin qanuni tələblərininin vəzifəli şəxslər yerinə yetirilməməsi və ya onlara maneçilik törədilməsi Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan məsuliyyətə səbəb olur. "Milli təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanununun13.3 maddəsinə görə, milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında səlahiyyət həddini aşmış vəzifəli şəxslər qanunla müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. Eləcə də həmin Qanunun 26-cı maddəsi milli təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliyin pozulmasına görə hüquqi və fiziki şəxslərin

qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşımasını nəzərdə tutmuşdur. "Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanununun 9.3 və bir sıra digər maddələrinə görə, dövlət orqanları, hüquqi və fiziki şəxslər kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat subyektlərinin üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsində onlara zəruri kömək göstərməyə borcludurlar. Eyni zamanda onların fəaliyyətinə maneçilik törətmək, tabeçilik göstərməmək və s. bu kimi əməllər də məsuliyyətə səbəb olur. Belə bir vəziyyətdə rabitə müəssisələrinin vəzifəli şəxsləri ilə əlaqədar olaraq Cinayət Məcəlləsinə "Əməliyyat-axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün rabitə müəssisələrinin vəzifəli şəxsləri tərəfindən zəruri şəraitin yaradılmaması"na görə 233-3 maddənin ayrıca və müstəqil olaraq CM-ə əlavə edilməsi tamamilə məntiqsiz və uğursuzdur. Çünki yuxarıda göstərilən qanunların tələblərinə görə nəinki rabitə müəssisələrinin vəzifəli şəxsləri, habelə bütün Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, fiziki və hüquqi şəxslər, məmurlar əməliyyat-axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün zəruri şərait yaratmağa və bu tədbirlərin keçirilməsinə kömək etməyə borcludurlar. Bu, hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur. Buna görə də yaranmış vəziyyət tələb edir ki, əməliyyat-axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti CM-in 302-ci maddəsində vahid formada öz təsbitini tapmış olsun.

Təhlillər göstərir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin qabaqcadan əlbir olan şəxslər tərəfindən pozulması, təkrarlıqla törədilməsi, zor tətbiq edilməsi və ya zor tətbiq etmə hədəsi ilə törədilməsi, ağır nəticələrə səbəb olması, mühüm zərər vurulması, silah və ya digər xüsusi vasitələrdən istifadə etməklə törədilməsi və s. bu kimi qiymətləndirici hallar CM-in 302-ci maddəsi formalaşdırılarkən nəzərə alınmamışdır. Bu da həmin maddənin tövsifində və tətbiqində ciddi çətinliklər yaradır. Ağırlaşdırıcı hallar və qiymətləndirici əlamətlər nəzərə alınmaqla 302-ci maddənin yeni redaksiyada formalaşdırılması adekvat cəzanın nəzərdə tutulmasına da zərurət yaradır.

Beləliklə, yuxarıda şərh edilənləri yekunlaşdıraraq belə hesab edirik ki, 233-3 maddəsi Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsindən çıxarılmaqla, onun mətni 233-1 maddədə, yuxarıda göstərilmiş məzmunda öz ifadəsini tapmalı, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan 302-ci maddənin təkmilləşdirilməsi və onun aşağıdakı yeni redaksiyada verilməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir:

TƏKLİF

Layihə

"**Maddə 302. Əməliyyat-axtarış, kəşfiyyat və ya əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozma**

302.1. Əməliyyat-axtarış, kəşfiyyat və ya əks-kəşfiyyat fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olan şəxslər tərəfindən həmin tədbirlərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquqi əsaslar olmadan və qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydaların pozulması ilə keçirilməsi şəxsin, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və qanunla qorunan mənafelərinin əhəmiyyətli dərəcədə pozulmasına səbəb olduqda –

beş yüz manatdan min manatadək miqdarda cərimə və ya üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə və ya edilməməklə, iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

302.2. Eyni əməllər:

302.2.1. qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədildikdə;

302.2.2. həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli olan zor tətbiq etməklə və ya belə zor tətbiq etmək hədəsi ilə törədildikdə;

302.2.3. silah və ya digər xüsusi vasitələrdən istifadə etməklə törədildikdə;

302.2.4. ağır nəticələrə səbəb olduqda və ya mühüm zərər vurulduqda;

302.2.5. təkrar törədildikdə;

302.2.6. informasiyanın gizli yolla götürülməsi üçün nəzərdə tutulan xüsusi texniki vasitələrdən istifadə etməklə törədildikdə –

müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etməklə, iki ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır".

Bütün bunlarla yanaşı, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozmağa görə məsuliyyət nəzərdə tutan 302-ci maddənin daha da təkmilləşdirilməsi, eyni zamanda "Əməliyyat-axtarış" və "Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında" Qanunların da təkmilləşdirilməsinə zərurət vardır.

Açar sözlər:

İstifadə olunmuş ədəbiyat

1. "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. B., "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2011.

2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. B., 2011.

3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. B., "Digesta" nəş., 2010.

4. İ.Ağayev. Cinayət hüququ.Ümumi və xüsusi hissə. B., "Nurlar" nəş., 2010.

5. R.Quliyev, M.İmanlı. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. B., "Digesta" nəş., 2000.

6. "Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. B., "Hüquq ədəbiyyatı" nəş., 2009.

Рамин ХАЛИЛОВ

НЕОБХОДИМОСТЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НОРМЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩЕЙ УГОЛОВНУЮ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА НАРУШЕНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

В настоящее время в нашей стране при рациональной организации борьбы против преступности совершенствование процесса принятия и формирования уголовно-правовых норм, индивидуализация наказания и квалификация деяния обладают исключительным значением. В статье проведен анализ 302-ой статьи Уголовного Кодекса, определяющей ответственность за нарушение законодательства об оперативно-розыскной деятельности. Было доказано неполное принятие во внимание действующей нормой условий нарушения законодательства об оперативно-розыскной деятельности результатов деяния и других оценочных критериев. Поэтому в статье были определены правовые основы совершенствования 302-ой статьи УК.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, нарушение законодательства, уголовная ответственность, квалификация, индивидуализация наказания.

Ramin KHALILOV

THE NEED IN IMPROVING THE STANDARD, DETERMINING CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR VIOLATIONS OF LEGISLATION ON OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE ACTIVITIES

Summary

In a country with a rational organization of struggle against crime and improving the process of making the formation of criminal law, the individualization of punishment and qualification actions have exceptional value. The article provides an analysis of 302nd article of the Criminal Code defines the responsibility for violation of the law on operational and investigative activities. It has been proven incomplete taking into account the current conditions of the norm violation of the law on the operational-search activity results offenses and other evaluation criteria. There fore, in the article have been given the legal framework to improve the 302nd article of the Criminal Code.

Keywords: operational-search activity, violation of the legislation, criminal responsibility, qualifications, individualization of punishment.

OXUCU RƏYİ

BÖYÜK ƏHƏMİYYƏTLİ ELMİ NƏŞR

Dövlət müstəqilliyinin 20 illiyini böyük təntənə ilə qeyd etmiş Azərbaycan Respublikası bu gün öz inkişafının keyfiyyətcə yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Analoqu olmayan iqtisadi inkişaf, əhalinin sosial rifahının gündən-günə yüksəlməsi, insan amilinin ön plana çəkilməsi bu günkü Azərbaycan dövlətinin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir.

Belə bir şəraitdə ictimai və humanitar elmlərin də qarşısında yeni vəzifələr qoyulur. Sevindirici haldır ki, həmişə göstərilən sahədə fundamental tədqiqatlar aparılması ilə fərqlənmiş AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu zamanın ruhunu duyaraq düzgün qiymətləndirir, ölkəmizin sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi inkişafının elmi təminatını müvəffəqiyyətlə həyata keçirir.

İnstitutun nəşr etdiyi «Elmi əsərlər» beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal kimi ölkəmizdə gedən və proqnozlaşdırılan ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi proseslərlə bağlı elmi tədqiqatların ümumiləşdirilməsini aparır, öz səhifələrində qabaqcıl dünya təcrübəsinin öyrənilməsinə xüsusi yer ayırır. Çox nüfuzlu beynəlxalq redaksiya heyətinə, işgüzar əməli heyətə malik jurnalın səhifələrində fəlsəfə, sosiologiya, siyasi, psixologiya, hüquq, ilahiyyat elmləri üzrə dəyərli elmi əsərlər dərc edilir.

«Elmi əsərlər» vasitəsilə Azərbaycan oxucusu müasir dünyanın fəlsəfə, sosiologiya, hüquq sahəsində tanınmış alimlərinin əsərləri ilə tanış olur, eyni zamanda ölkəmizin görkəmli elm xadimlərinin, həmçinin gənc alim və tədqiqatçıların elmi yaradıcılıq nümunələrinin beynəlxalq miqyasda yayılmasına şərait yaradılır. Belə qarşılıqlı zənginləşmə AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu rəhbərliyinin məqsədyönlü və böyük əməyi nəticəsində baş verir.

Azəraycanın elmi ictimaiyyəti adından jurnalın nəşrində əməyi olan bütün əməkdaşlara öz minnətdarlığımızı bildirir, onlara böyük yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Dövlət quruculuğu və hüquq kafedrasının müdiri, hüquq elmləri namizədi, dosent F.Nağıyev

ELMİ HƏYAT

* * *

* * *

YENİ NƏŞRLƏR

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında məqalələrin qəbulu ilə bağlı qoyduğu tələblər:

1. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində çap olunmuş şəkildə və elektron variantda təqdim olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir. Məqalələrin həcminin 8-10 səhifə, xülasələrin 5-8 sətir olması tövsiyə olunur.
2. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunur.
3. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcıllığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
4. Məqalə müəllifin işlədiyi kafedrada yaxud şöbədə müzakirə olunmalı və iclasın protokolundan çaxarış redaksiyaya təqdim edilməlidir
5. Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrifti ilə 1,5 intervalla yığılmalıdır.
6. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa təqdim olunur.
7. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.
9. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
10. Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalar və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
11. Jurnalda baxılan elm sahəsində qabaqçıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına da yer verilir.
12. Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğun olmayan məqalələr redaksiya

heyəti tərəfindən qəbul edilmir

Требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики к научным изданиям при приеме статей, отражающих основное содержание диссертации:

1. Статьи должны быть представлены на азербайджанском, русском, турецком, английском языках в напечатанном виде и электронном варианте. К статье, написанной на одном языке, должны быть даны резюме на двух языках. Рекомендуется статьи представлять объемом 8-10 страниц, а резюме 5-8 строчек.
2. Резюме к статьям на различных языках должны быть идентичные и соответствовать содержанию статьи. Статьи должны быть тщательно отредактированы с научной и грамматической точек зрения.
3. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой. Список литературы, приведенный в конце статьи должен быть дан не в алфавитном порядке, а пронумерован в порядке встречающейся в тексте ссылки на литературу, как например, (1) или (1, с.119). Если в статье встречаются повторные ссылки на одну и ту же литературу, тогда эта литература должна быть дана под предыдущим номером.
4. Статья должна быть обсуждена на кафедре или отделе, где работает автор и выписка из протокола собрания должна быть представлена редакции.
5. Текст статей на азербайджанском языке должен быть дан латинским алфавитом; на русском языке – кириллицей; английском языке – английским алфавитом (CŞA), Times New Roman – 14 шрифтом 1,5 интервала.
6. Статьи могут быть представлены к печати после получения тайного отзыва со стороны отраслевого редактора или специалиста из членов редакционного совета.
7. В конце статьи автор должен сказать о научной новизне работы, прикладном значении, экономической пользе, соответсвующей характеру статьи.
8. В каждой статье должны быть даны индексы типа УДК и PACS, а также ключевые слова на трех языках.
9. В статье должны быть указаны имя и фамилия, место работы и его адрес и электронная почта.
10. В списке литературы предпочтение должно быть дано ссылкам из статей, монографий и т.д., написанных за последние 5-10 лет.
11. В журнале помещаются статьи, поступающие из разных стран мира с развитой наукой.
12. Журнал печатает статьи, соответствующие его профилю.

Статьи, не отвечающие вышеизложенным требованиям, не принимаются редакционным советом.

Requirements of the Supreme Attestation Commission under the Azerbaican Republic President to be fulfilled at acceptance of the articles comprising the basic conclusions of the theses by the scientific editions recommended for publication

1. Articles should be submitted in Azerbaicani, Russian, Turkish, English languages in printed form and electronic version. In addition to the article written in one language, two summaries of it in other languages are to be presented. It is recommended to present an 8-10 page articles and summary in 5-8 lines.

2. Summaries to articles in different languages should be identical and in conformity with the contents of the article. The articles should be carefully edited from the scientific and grammar point of view.

3. There should be references to the scientific sources connected to the theme. Literature list cited at the end of the article is to be given not alphabetically, but numbered in order of reference to literature met in the text, as for instance (1) or (1, p.119). If in the article there are met the repeated references to one and the same literature, this literature should be given under the previous number.

4. Article is to be discussed in a chair or department where the author works, an extract from the minutes is to be submitted to the editorial board.

5. Text of the articles in Azerbaicani should be typed by Latin alphabet, in Russian – by Cyrillic alphabet, in English – by English alphabet (USA), Times New Roman – 14 font, 1,5 line spaced.

6. Articles may be submitted to the press after receiving the secret reference on the side of the branch editor or an expert from the members of the editorial staff.

7. In conclusion of the article the scientific innovation of the work, importance of applying, economic advantage corresponding to the scientific field and character of the work should be clearly indicated.

8. In every article the indices of UDC and PACS type, as well the keywords in three languages should be indicated.

9. In article an author's name, surname, his work and home addresses and e-mail are to be indicated.

10. In Literature List the preference should be given to references from the articles, monographs and oth. written for last 5-10 years.

11. In the cournal there is a room for the articles coming in from the different countries of the work with advanced science.

12. The cournal publishes only those articles which are in conformity with its profile.

Articles not meeting the above mentioned reguirements are not accepted by the editorial board.

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 1 (18), 2012

Redaktorlar:

ŞURA MƏMMƏDOVA
XURAMAN TURABOVA
SVETLANA CABBARLI
SOLMAZ QURBANOVA
GƄLARƏ AXUNDOVA
RAYA ƏFƏNDİYEVA
MƏLAHƏT TAĞIYEVA
RƏHİLƏ HƏSƏNOVA
ŞƏFƏQ HACIYEVA
ALMAZ HƏSƏNOVA
SƏBİNƏ MUSTAFAZADƏ

Yığılmağa verilmişdir: 12.10.2011
Çapa imzalanmışdır: 16.12.2011
Kağız formatı: 60x84 16/1.
Çap vərəqi: 25,6. Tirajı 200.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun İnformasiya və Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur.
Şöbə müdiri: fəlsəfə doktoru Adil Həşimov, tel.: 050-337-74-33
Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.
Tel.: (99412)539-28-74
E-mail: phillaw@phill.ab.az

SCIENTIFIC WORKS

The international scientific and theoretical journal

№ 1 (18), 2012

Editors:
SHURA MAMMADOVA
KHURAMAN TURABOVA
SVETLANA JABBARLY
SOLMAZ GURBANOVA
GULARA AKHUNDOVA
RAYA EFENDIYEVA
MALAHAT TAGIYEVA
RAHILA HASANOVA
SHAFAG HAJIYEVA
ALMAZ HASANOVA
SABINA MUSTAFAZADE

Submitted to collection: 12.10.2011
Sent to the press: 16.12.2011
Paper format: 60x84 16/1
Print sheet: 25,6
Copies: 200
Published in the Information and Publishing department of IPSL of ANAS
Department chief: doctor of philosophy Adil Hashimov, phone: 050-337-74-33
Address: H.Javid ave. 31.
Phone: (99412) 539-28-74
E-mail: phillaw@phill.ab.az